

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI**

**TÜRK SİYASAL HAYATINDA YÖNETEN SAĞIN BÖLÜNMESİ: 1990'LI
YILLARDA ANAVATAN PARTİSİ VE DOĞRU YOL PARTİSİ
KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ**

**NİRAN CANSEVER
1340203009**

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Hakan Mehmet KİRİŞ**

ISPARTA - 2019

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin Adı Soyadı	Niran CANSEVER		
Anabilim Dalı	Kamu Yönetimi		
Tez Başlığı	1990'LI YILLARDA TÜRK SİYASAL HAYATINDA YÖNETEN SAĞIN İKİYE BÖLÜNMESİ: DYP VE ANAP KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ		
Yeni Tez Başlığı ¹ (Eğer değişmesi önerildi ise)	TÜRK SİYASAL HAYATINDA YÖNETEN SAĞIN BÖLÜNMESİ - 1990'LI YILLARDA ANAVATAN PARTİSİ VE DOĞRU YOL PARTİSİ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ		
<p>Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği ve YÖK Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Doktora Tez Savunma Sınavında Jürimiz 25/10/2019 tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Doktora tezi için;</p> <p style="text-align: center;">☒ OY BİRLİĞİ ☐ OY ÇOKLUĞU²</p> <p>ile aşağıdaki kararı almıştır.</p> <p>☒ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez KABUL edilmiştir. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda tezin DÜZELTİLMESİ³ kararlaştırılmıştır. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezinin REDDİLMESİ⁴ kararlaştırılmıştır.</p>			
TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	Kabul/Ret	İmza
Danışman	Doç. Dr. Hakan Mehmet KIRIŞ	☒ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Hüseyin GÜL	☒ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Songül SALLAN GÜL	☒ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Yüksel YALOVA	☒ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Bülent ÖZGÜL	☒ Kabul ☐ Ret	

¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için muhalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

³ DÜZELTME kararı için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır.

YÖK LİSANSÜSTÜ EĞİTİM-ÖĞRETİM VE SINAV YÖNETMELİĞİ Madde 22-(6) Tez sınavının tamamlanmasından sonra jüri dinleyicilere kapalı olarak, tez hakkında salt çoğunlukla kabul, ret veya düzeltme kararı verir. Tezi kabul edilen öğrenciler başarılı olarak değerlendirilir. Bu karar, enstitü anabilim/anasanat dalı başkanlığınca tez sınavını izleyen üç gün içinde ilgili enstitüye tutanakla bildirilir. Tezi başarısız bulunarak reddedilen öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir. Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç altı ay içinde gerekli düzeltmeleri yaparak tezi aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunmada da başarısız bulunan öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir.

⁴ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrencinin enstitü ile ilişkisi kesilir.

Bu form bilgisayar ortamında doldurulacaktır.

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Türk Siyasal Hayatında Yöneten Sağın Bölünmesi: 1990’lı Yıllarda Anavatan Partisi ve Doğru Yol Partisi Karşılaştırmalı Analizi” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Niran Cansever
25.10.2019

(CANSEVER, Niran, *Türk Siyasal Hayatında Yöneten Sağın Bölünmesi: 1990'lı Yıllarda Anavatan Partisi ve Doğru Yol Partisi Karşılaştırmalı Analizi*, Doktora Tezi, Isparta, 2019)

ÖZET

1983 sonrası ANAP ve DYP Türkiye’de siyasal yelpazenin şekillenmesinde önemli belirleyici siyasal partiler olmuştur. 1983 yılından sonra benzer tabanı temsil eden iki sağ parti olarak DYP ve ANAP’ın iktidar mücadelesi yolunda rekabeti başlanmış; ancak 1983 seçimlerine DYP girememiştir. 1987 yılında siyaset yapma yasağı kalkan Süleyman Demirel’in DYP genel başkanı olmasıyla birlikte, rekabet daha belirgin hale gelmiş, siyaset sahnesinde (rekabet halinde) iki büyük yöneten sağ parti yer almıştır. Böylece Türk siyasal hayatında, birbirine bu kadar yakın görünen, aynı kulvarda olan, yakın oylar alan, kendini merkezin sağında konumlandıran iki sağ parti, iki rakip parti görünümü vermiştir. 1990’lı yıllar, yöneten sağın ikiye bölündüğü, birbirleriyle ve alternatif sağ partilerle mücadele halinde oldukları, siyasal istikrarsızlığın ön planda olduğu bu nedenle 12 yılda 11 hükümetin kurulduğu bir dönem olmuştur. 1990’lı yıllarda tek başına yöneten sağ partilerin devamı olan ANAP ve DYP, *koalisyonel yöneten sağ partiler* haline gelmiştir.

Bu çalışma, 1990’lı yıllarda Türkiye’de aynı kulvarda, benzer ideolojide olan, sağ seçmen tabanını paylaşan ANAP ve DYP’yi; ideolojik temelleri ve konumu, örgütsel yapısı, milletvekili kadroları, liderleri, seçmen tabanı, parti belgeleri, söylem ve politikaları gibi değişkenler dikkate alınarak benzerlikleri ve farklılıkları üzerinden karşılaştırmayı amaçlamıştır.

1990’ların başında merkezi eğilimler güçlüyken, 1990’ların sonunda doğru ANAP ve DYP’nin toplam oyunun her seçim azaldığı, hatta 1999 seçimlerinden sonra siyasal yelpazenin parçalanarak siyasette bir merkezin kalmadığı, 2002 seçimlerinde merkezin başka bir forma dönüşerek tekrar bir araya geldiği görülmüştür. Çalışmada, kuruldukları dönemin konjonktürüne bağlı olarak iki siyasal parti arasında bazı farklılıklar olduğu görülmüştür. İki partinin ideolojilerinde bazı farklılıklar olduğu, temsil ettikleri sosyal sınıfın farklılaştığı ve farklı bir siyasal coğrafyaya yayıldıkları görülmüştür. Ancak 1990’larda bu farkın kapanmaya başladığını söylemek mümkündür. 1990’larda yöneten sağın bölünmüşlüğü’nün, düşman kardeşler görünümünün, bu uzlaşılmaz tutumdan kaynaklanan siyasal istikrarsızlık ve bunun doğurduğu ekonomik, sosyal ve toplumsal sorunların; iki partinin gerek içsel, gerek karşılıklı gerekse de ülkenin genel yönetimindeki tutumlarla yüksek ilişkili olduğu iddiaları yaygındır.

Anahtar Kelimeler

Yöneten Sağ, 1990’lar, Anavatan Partisi (ANAP), Doğru Yol Partisi (DYP), Koalisyonel Yöneten Sağ Partiler, Karşılaştırmalı Siyasal Parti Çalışmaları, Mesut Yılmaz, Tansu Çiller.

(CANSEVER, Niran, *Division of the Ruling Right Turkish Political Life: Comparative Analysis Of The Motherland Party and The True Path Party in the 1990's*, PhD., Isparta, 2019)

ABSTRACT

Motherland Party (MP) and True Path Party (TPP) have been important determinants of political parties in shaping the political spectrum in Turkey after 1983. After the year 1983, the two right-wing parties representing a similar base began to compete with the TPP and MP in the struggle for power; however, the TPP failed to enter the 1983 elections. When Süleyman Demirel, whose political ban was abolition, became the leader of TPP in 1987, the competition became more prominent and two big ruling right-wing parties took part in the political scene (in competition). Thus, in the Turkish political life, two right-wing parties, which appear so close to each other, in the same lane, received close votes and positioned themselves to the right of the center, gave the appearance of two rival parties. The 1990s were a period in which the governing right was divided into two, struggling with each other and alternative right-wing parties, and political instability was at the forefront, thus forming 11 governments in 12 years. In the 1990s, MP and TPP, became the Coalitional Ruling Right Parties the continuation of the right-wing ruling parties.

The aim of this study, in Turkey in the 1990s, in the same lane, a similar ideology and share of the right electorate, MP and TPP; is to compare the ideological foundations and position, organizational structure, deputy cadres, leaders, voter base, party documents, discourse and policies by considering similarities and differences.

While central tendencies were strong in the early 1990s, it was observed that the total vote of the MP and TPP decreased in the late 1990s, and even after the 1999 elections, the political spectrum fell apart and there was no centre in politics, in the 2002 elections, it was seen that the centre came back into another form. In the study, it is seen that there are some differences between the two political parties depending on the conjuncture of the period they were founded. It was observed that there were some differences in the ideologies of the two parties, the social class they represented differed and spread to a different political geography. However, it is possible to say that this difference started to close in the 1990s. The division of the ruling right in the 1990s, the appearance of hostile brothers, the political instability resulting from this irreconcilable attitude and the economic, social and social problems caused by this; it is common to argue that the two parties are highly related to attitudes both internally, reciprocally and in the general administration of the country.

Keywords

Ruling Right, 1990s, Motherland Party (MP), True Path Party (TPP), Coalitional Ruling Right Parties, Comparative Political Party Studies, Mesut Yılmaz, Tansu Çiller.

İÇİNDEKİLER

TUTANAK.....	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	ix
TABLolar.....	xi
ŞEKİLLER.....	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM KURAMSAL VE YÖNTEMSSEL ÇERÇEVE

1.1. KARŞILAŞTIRMALI SİYASET YAKLAŞIMLARI VE SİYASAL PARTİLER	4
1.2. KARŞILAŞTIRMALI SİYASAL PARTİ ÇALIŞMALARI	14
1.3. KARŞILAŞTIRMALI SİYASAL PARTİ ÇALIŞMALARI ÜZERİNE KURAMSAL DEĞERLENDİRME	18
1.4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	36
1.4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	36
1.4.2. Araştırmanın Kapsamı	37
1.4.3. Araştırmanın Katkısı ve Özgünlüğü	37
1.4.4. Araştırmanın Yöntemi	38
1.4.5. Araştırmanın Kısıt ve Sınırlılıkları	42

İKİNCİ BÖLÜM SİYASAL PARTİLER: TANIM, İDEOLOJİ, YAPI VE İŞLEYİŞ

2.1. SİYASAL PARTİ KAVRAMI	44
2.1.1. Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı	44
2.1.2. Siyasal Partilerin Tanımlanması.....	46
2.1.3. Siyasal Partilerin Demokratik Sistemlerdeki Yeri	48
2.1.4. Siyasal Partiler ve Seçimler	51
2.2. SİYASAL PARTİLERİN İDEOLOJİ VE KONUMU.....	54
2.2.1. Siyasal Partilerin Dayandığı İdeolojiler.....	54
2.2.2. Siyasal Partilerin İdeolojik Konumlandırması	58
2.2.3. Sağ - Sol ve Merkez İdeolojik Ayrımı ve Geçerliliği.....	63
2.3. SİYASAL PARTİLERİN YAPI VE İŞLEYİŞİ	68
2.3.1. Örgütsel Yapı ve Yönetimsel İşleyiş	69
2.3.2. Yönetici Kadro ve Liderlik	71
2.3.3. Seçmen Tabanı	75
2.3.4. İdeolojik Konum ve Politikalar	78

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK SİYASAL HAYATINDA SİYASAL PARTİLERİN KÖKENİ VE GELİŞİMİ

3.1.	TÜRK SİYASAL HAYATI VE ETKİN SİYASAL PARTİLER	81
3.1.1.	Cumhuriyet Öncesi Dönem.....	90
3.1.2.	Cumhuriyet (Tek Parti) Dönemi.....	95
3.1.3.	Çok Partili Dönem 1 (1946-1983).....	99
3.1.4.	Çok Partili Dönem 2 (1983-2002).....	103
3.1.5.	Çok Partili Dönem 3 (2002 Sonrası)	110
3.2.	YÖNETEN SAĞ VE MERKEZ SAĞ KAVRAMLARI	112
3.2.1.	Kavramların Mantığı ve Geçerliliği.....	112
3.2.2.	Türkiye’de Merkez Sağ Siyaset Anlayışı	115
3.3.	TÜRK PARTİ SİSTEMİNDE VE İDEOLOJİ DÜNYASINDA DEĞİŞEN VE DÖNÜŞEN TÜRK SAĞI	118
3.3.1.	Türk Sağının İdeolojik Görünümü ve Genel Özellikleri	123
3.3.2.	1990 Sonrası Sağın Dönüşümü	129

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANAVATAN PARTİSİ VE DOĞRU YOL PARTİSİ’NİN YAPI İŞLEYİŞ VE İDEOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ

4.1.	ANAVATAN PARTİSİ’NİN YAPI İŞLEYİŞ VE İDEOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ	134
4.1.1.	Anavatan Partisi’nin Kuruluşu	134
4.1.2.	Örgütsel Yapısı.....	138
4.1.3.	İdeolojik Temelleri ve Konumu	144
4.1.4.	Liderlik.....	147
4.1.5.	Milletvekili Kadroları	157
4.1.6.	Seçmen Tabanı	162
4.1.7.	Parti Programları ve Seçim Beyannameleri	172
4.1.8.	Politika ve Söylemleri.....	183
4.2.	DOĞRU YOL PARTİSİ’NİN YAPI İŞLEYİŞ VE İDEOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ	185
4.2.1.	Doğru Yol Partisi’nin Kuruluşu	185
4.2.2.	Örgütsel Yapısı.....	187
4.2.3.	İdeolojik Temelleri ve Konumu	192
4.2.4.	Liderlik.....	194
4.2.5.	Milletvekili Kadroları	206
4.2.6.	Seçmen Tabanı	211
4.2.7.	Parti Programları ve Seçim Beyannameleri	224
4.2.8.	Politika ve Söylemleri.....	237
4.3.	PARTİLERİN YEREL VE GENEL SEÇİM PERFORMANSLARI ...	242

4.3.1.	20 Ekim 1991 Milletvekili Seçimleri	251
4.3.2.	27 Mart 1994 Yerel Seçimleri	255
4.3.3.	24 Aralık 1995 Milletvekili Seçimleri	263
4.3.4.	18 Nisan 1999 Milletvekilliği Seçimleri.....	269
4.3.5.	18 Nisan 1999 Yerel Seçimleri	272
4.3.6.	3 Kasım 2002 Milletvekili Seçimleri.....	278
4.4.	ANAP VE DYP’NİN YER ALDIĞI KOALİSYONLAR VE KOALİSYONDAKİ ROLLERİ	283

BEŞİNCİ BÖLÜM

1990’LI YILLARDA ANAVATAN PARTİSİ VE DOĞRU YOL PARTİSİ’NİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

5.1.	1990 ÖNCESİ ANAP-DYP İLİŞKİLERİ	300
5.2.	1990 SONRASI ANAP-DYP İLİŞKİLERİ	303
5.3.	1990’lı YILLARDA ANAP VE DYP’NİN PARTİ DİNAMİKLERİ AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI	317
5.3.1.	Örgütsel Yapısı Açısından Karşılaştırma.....	317
5.3.2.	İdeolojik Temelleri ve Konumu Açısından Karşılaştırma	320
5.3.3.	Liderlik Açısından Karşılaştırma	324
5.3.4.	Milletvekili Kadroları Açısından Karşılaştırma	329
5.3.5.	Seçmen Tabanı Karşılaştırması	337
5.3.6.	Parti Programları ve Seçim Beyannameleri Açısından Karşılaştırma	357
5.3.7.	Politika ve Söylemleri Açısından Karşılaştırma	375
5.3.8.	Seçim Performansları Açısından Karşılaştırma	382
5.3.8.1.	20 Ekim 1991 Milletvekili Genel Seçimleri	384
5.3.8.2.	27 Mart 1994 Yerel Seçimleri	394
5.3.8.3.	24 Aralık 1995 Milletvekili Genel Seçimleri.....	397
5.3.8.4.	18 Nisan 1999 Milletvekili Genel Seçimleri.....	410
5.3.8.5.	18 Nisan 1999 Yerel Seçimleri.....	419
5.3.8.6.	3 Kasım 2002 Milletvekili Seçimleri.....	423

ALTINCI BÖLÜM

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

KAYNAKÇA	439
EKLER.....	479
EK 1: Öz Geçmiş.....	480
EK 2: İntihal Raporu.....	484

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
AT	Avrupa Topluluğu
ATP	Aydınlık Türkiye Partisi
BBP	Büyük Birlik Partisi
BDP	Büyük Değişim Partisi
BP	Birlik Partisi
BSP	Birleşik Sosyalist Parti
BTP	Büyük Türkiye Partisi
CGP	Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
CMP	Cumhuriyetçi Millet Partisi
DBP	Demokrasi ve Barış Partisi
DDP	Demokrasi ve Değişim Partisi
DEHAP	Demokratik Halk Partisi
DEP	Demokrasi Partisi
DEPAR	Değişen Türkiye Partisi
DkP	Demokratik Parti
DMP	Demokrat Merkez Partisi
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DSP	Demokratik Sol Parti
DTP	Demokrat Türkiye Partisi
DYP	Doğru Yol Partisi
EMEP	Emek Partisi
FP	Fazilet Partisi
GP	Genç Parti
GP	Güven Partisi
HADEP	Halkın Demokrasi Partisi
HDP	Halkların Demokrasi Partisi
HDP	Hür Demokrat Parti
HEP	Halkın Emek Partisi
HP	Halkçı Parti
IDP	Islahatçı Demokrasi Partisi
İP	İşçi Partisi
KİT	Kamu İktisadi Teşebbüsleri
LDP	Liberal Demokrat Parti
MÇP	Milliyetçi Çalışma Partisi
MDP	Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK	Milli Güvenlik Kurulu
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MKP	Milli Kalkınma Partisi

MNP	Milli Nizam Partisi
MP	Millet Partisi
MSP	Milli Selamet Partisi
ÖDP	Özgürlük ve Dayanışma Partisi
RP	Refah Partisi
SBP	Sosyalist Birlik Partisi
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
SHP	Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SİP	Sosyalist İktidar Partisi
SODEP	Sosyal Demokrasi Partisi
SP	Saadet Partisi
SP	Sosyalist Parti
TBKP	Türkiye Birleşik Komünist Partisi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TKP	Türkiye Komünist Partisi
YDH	Yeni Demokrasi Hareketi
YDP	Yeniden Doğuş Partisi
YP	Yeni Parti
YTP	Yeni Türkiye Partisi

TABLOLAR

Tablo 1: Karşılaştırmalı Siyasal Parti Çalışmalarına Dair Ülke Bazlı, İdeolojik ve Dönemsel Sınıflandırma Denemesi.....	17
Tablo 2: Siyasal Partilerin İdeolojik Konumları	67
Tablo 3: 1991, 1995 ve 1999 ve 2001 Seçim Sonuçlarına Göre ANAP'ın İdeolojik Konumu	147
Tablo 4: 19, 20 ve 21. Dönem ANAP'tan Seçilen Milletvekillerinin Demografik Özelliklerinin Dağılımı.....	158
Tablo 5: 1991, 1995 ve 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre, ANAP'tan Seçilen Milletvekillerinin Meslek Dağılımları	160
Tablo 6: ANAP'ın Seçmen Tabanı Oranı (%)	163
Tablo 7: ANAP'ın Yerleşim Yerine Göre Seçmen Oranı (%).....	163
Tablo 8: ANAP'ın Yaş Gruplarına Göre Seçmen Oranı (%).....	163
Tablo 9: ANAP'ın Cinsiyete Göre Seçmen Oranı (%).....	164
Tablo 10: ANAP'ın Eğitim Seviyesine Göre Seçmen Oranı (%)	165
Tablo 11: ANAP'ın Çalışma Grubuna Göre Seçmen Oranı (%)	165
Tablo 12: Etnik, Dinsel Kimliğe Göre ANAP'ın Seçmen Tabanı	166
Tablo 13: Siyasal Eğilime Göre ANAP'ın Seçmen Tabanı Oranları (%).....	167
Tablo 14: ANAP Seçmenlerinin Oy Verirken İkinci Parti Tercihleri	168
Tablo 15: ANAP Şeriat Konusundaki Tutumlarının Oranları (%).....	169
Tablo 16: Şeriat Konusundaki Tutumuna Göre, Seçimlerde ANAP'a Oy Verecek Seçmen Oranı.....	170
Tablo 17: Türkiye'nin Sorununu, ANAP'ın Çözebileceğine İnanan Seçmenlerin Oranı	170
Tablo 18: Türkiye'nin Karşı Karşıya Olduğu En Büyük Tehlikeyi ANAP'ın Çözebileceğine İnanan Seçmenlerin Oranı.....	171
Tablo 19: ANAP'ın Parti Belgelerine Göre Politika, Söylem ve Konumu.....	174
Tablo 20: 1991, 1995 ve 1999 ve 2001 Seçim Sonuçlarına Göre, DYP'nin İdeolojik Konumu	194
Tablo 21: 19, 20 ve 21. Dönem DYP'den Seçilen Milletvekillerinin Demografik Özelliklerinin Dağılımı.....	207
Tablo 22: 1991, 1995 ve 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'den Seçilen Milletvekillerinin Meslek Dağılımları	209
Tablo 23: DYP'nin Seçmen Tabanı Oranı (%)	211
Tablo 24: DYP'nin Yerleşim Yerine Göre Seçmen Oranı (%).....	212
Tablo 25: DYP'nin Yaş Gruplarına Göre Seçmen Oranı (%).....	212

Tablo 26: DYP'nin Cinsiyete Göre Seçmen Oranı (%).....	213
Tablo 27: DYP'nin Eğitim Seviyesine Göre Seçmen Oranı (%)	215
Tablo 28: DYP'nin Çalışma Grubuna Göre Seçmen Oranı (%)	216
Tablo 29: DYP Seçmenlerinin Oy Verirken İkinci Parti Tercihleri (%)	218
Tablo 30: Siyasal Eğilime Göre DYP'nin Seçmen Tabanı Oranları (%)	219
Tablo 31: Etnik, Dinsel Kimliğe Göre DYP'nin Seçmen Tabanı	220
Tablo 32: DYP'nin Seçmen Tabanının Şeriat Konusundaki Tutumlarının Oranları (%).....	220
Tablo 33: Şeriat Konusundaki Tutumuna Göre Seçimlerde DYP'ye Oy Verecek Seçmen Oranı	221
Tablo 34: Türkiye'nin Sorununu DYP'nin Çözebileceğine İnanan Seçmenlerin Oranı (%).....	221
Tablo 35: Türkiye'nin Karşı Karşıya Olduğu En Büyük Tehlikeyi DYP'nin Çözebileceğine İnanan Seçmenlerin Oranı	222
Tablo 36: DYP'nin Parti Belgelerine Göre Politika, Söylem ve Konumu	225
Tablo 37: ANAP'ın Milletvekili Genel Seçim Performansları	242
Tablo 38: ANAP'ın Yerel Seçim Performansları (İl Genel Meclisi Oranları).....	243
Tablo 39: DYP'nin Milletvekili Seçim Performansları	249
Tablo 40: DYP'nin Yerel Seçim Performansları (İl Genel Meclisi Oranları)	249
Tablo 41: 1994 Yerel Seçim Sonuçları	258
Tablo 42: 1994 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre İl Bazında Siyasal Partilerin Birinci Olduğu İller	261
Tablo 43: 1999 Yerel Seçim Sonuçları	273
Tablo 44: 1999 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre İl Bazında Siyasal Partilerin Başarılı Olduğu İller	276
Tablo 45: 1994 ve 1999 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre Büyükşehir Belediyelerini Kazanan Siyasal Partiler	277
Tablo 46: Seçmenlerin Sol-Sağ Yelpazesindeki İdeolojik Konumlarının 1990'dan 2004'e Değişimi (%)	321
Tablo 47: 1990'lar Boyunca Seçmenin Sol-Sağ Yelpazesindeki İdeolojik Konumu (%).....	321
Tablo 48:1990-2001 Yılları Arasında, Türkiye'de Seçmenin İdeolojik Konumu (%)	321
Tablo 49: 1991, 1995 ve 1999 ve 2001 Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin İdeolojik Konumu.....	322
Tablo 50: Çiller ve Yılmaz'ın Sosyo-ekonomik Taban, Demografik Göstergeler, İktidar Süreleri Açısından Karşılaştırılması.....	327

Tablo 51: 19, 20 ve 21. Dönem ANAP ve DYP'den Seçilen Milletvekillerinin Demografik Özelliklerinin Karşılaştırması.....	330
Tablo 52: 19, 20 ve 21. Dönem ANAP ve DYP'den Seçilen Milletvekillerinin Meslek Dağılımlarının Karşılaştırması.....	333
Tablo 53: 19, 20 ve 21. Dönem Milletvekillerinin Temsiliyet Geçişleri.....	335
Tablo 54: ANAP ve DYP'nin Seçmen Tabanı.....	337
Tablo 55: ANAP ve DYP'nin Yerleşim Yerine Göre Seçmen Oranı.....	338
Tablo 56: ANAP ve DYP'nin Yaş Gruplarına Göre Seçmen Oranı (%).....	340
Tablo 57: ANAP ve DYP'nin Cinsiyete Göre Seçmen Oranı (%).....	341
Tablo 58: ANAP ve DYP'nin Eğitim Seviyesine Göre Seçmen Oranı (%)	344
Tablo 59: ANAP ve DYP'nin Çalışma Grubuna Göre Seçmen Oranı (%)	345
Tablo 60: Seçmenlerin Oy Verirken İkinci Parti Tercihleri.....	347
Tablo 61: Etnik, Dinsel Kimliğe Göre ANAP ve DYP'nin Seçmen Tabanı	349
Tablo 62: Siyasal Eğilime Göre ANAP ve DYP'nin Seçmen Tabanı Oranları (%) 350	
Tablo 63: Siyasal Eğilimler Göre Bugün Seçim Olsa Oy Verecekleri Partiler.....	350
Tablo 64: ANAP ve DYP'nin Seçmen Tabanının Şeriat Konusundaki Tutumlarının Oranları (%)	351
Tablo 65: Türkiye'nin Sorununu DYP ve ANAP'ın Çözebileceğine İnanan Seçmenlerin Oranı.....	352
Tablo 66: Türkiye'nin Karşı Karşıya Olduğu En Büyük Tehlikeyi DYP ve ANAP'ın Çözebileceğine İnanan Seçmenlerin Oranı.....	354
Tablo 67: DYP ve ANAP'ın Parti Belgelerine Göre Politika, Söylem ve Konum Karşılaştırması.....	359
Tablo 68: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP'ın İl Bazında Oy Oranı (%)	388
Tablo 69: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin İl Bazında Oy Oranı (%)	389
Tablo 70: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Coğrafi Oy Oranlarının Ortalaması	393
Tablo 71: 1994 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Oy Oranlarının Karşılaştırması.....	395
Tablo 72: 1994 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre (İl Bazında) Siyasal Partilerin Başarılı Olduğu İller	396
Tablo 73: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP'ın İl Bazında Oy Oranı (%)	403
Tablo 74: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin İl Bazında Oy Oranı (%)	404

Tablo 75: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Coğrafi Oy Oranlarının Ortalaması.....	409
Tablo 76: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP'ın İl Bazında Oy Oranı (%).....	411
Tablo 77: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin İl Bazında Oy Oranı (%).....	412
Tablo 78: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Coğrafi Oy Oranlarının Ortalaması.....	416
Tablo 79: 1991, 1995 ve 1999 Milletvekili Genel Seçimlerinde ANAP ve DYP'nin İl Bazında Oy Oranları (%).....	417
Tablo 80: 1999 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Oy Oranlarının Karşılaştırması.....	421
Tablo 81: 1999 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre (İl Bazında) Siyasal Partilerin Başarılı Olduğu İller.....	421
Tablo 82: 2002 Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin İl Bazında Oy Oranı (%).....	424

ŞEKİLLER

Şekil 1: Doğrusal Yelpaze.....	59
Şekil 2: At Nalı Yelpaze	60
Şekil 3: İki Boyutlu Yelpaze	61
Şekil 4: Üçgen Yelpaze.....	61
Şekil 5: Yayla'nın Siyasal Yelpazesi.....	62
Şekil 6: 1950-2018 Yılları Arasındaki Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre, Sağın Toplam Oy Oranlarının Siyasal Partilere Göre Dağılımı	120
Şekil 7: 1950-2018 Yılları Arasındaki Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Sağ ve Sol Partiler ile Bağımsızların Ortalama Oy Oranları	121
Şekil 8: ANAP'ın Parti Teşkilat Şeması	140
Şekil 9: ANAP'ın Genel Merkez Teşkilat Yapısı	143
Şekil 10: DYP'nin Teşkilat Şeması	189
Şekil 11: DYP'nin Merkez Teşkilat Yapısı.....	191
Şekil 12: 1991, 1995 ve 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP'ın Coğrafi Oy Dağılımı.....	248
Şekil 13: 1991, 1995 ve 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin Coğrafi Oy Dağılımı.....	251
Şekil 14: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları	253
Şekil 15: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Parlamentodaki Sandalye Dağılımı	253
Şekil 16: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Türkiye Haritası.....	255
Şekil 17: 1994 İl Genel Meclisi Seçim Sonuçları.....	257
Şekil 18: 1994 Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları	259
Şekil 19: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları	265
Şekil 20: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Parlamentodaki Sandalye Dağılımı	266
Şekil 21: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Türkiye Haritası.....	267
Şekil 22: 1999 Genel Seçim Sonuçları	269
Şekil 23: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Parlamentodaki Sandalye Dağılımı	271
Şekil 24: 1999 Genel Seçim Sonuçlarına Göre Türkiye Haritası.....	271
Şekil 25: 1999 İl Genel Meclisi Seçim Sonuçları.....	274
Şekil 26: 1999 Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları	275
Şekil 27: 2002 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları	278

Şekil 28: 2002 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Parlamentodaki Sandalye Dağılımı	279
Şekil 29: 2002 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Türkiye Haritası.....	281
Şekil 30: ANAP ve DYP'nin 19, 20 ve 21. Dönem Seçilen Milletvekillerinin Yaş Dağılımları	331
Şekil 31: ANAP ve DYP'nin 19, 20 ve 21. Dönem Seçilen Milletvekillerinin Eğitim Seviyeleri Dağılımı.....	332
Şekil 32: 1983-2002 Yılları Arasındaki Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Oy Oranlarının Çizgisel Karşılaştırması.....	382
Şekil 33:1983-2002 Yılları Arasındaki Milletvekili Genel Seçimlerinde ANAP ve DYP'nin Milletvekili Sandalye Sayılarının Karşılaştırması.....	384
Şekil 34: 1991 Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Birinci Parti Olduğu İller	385
Şekil 35: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP'ın Ülkedeki Oy Yoğunluğu.....	390
Şekil 36: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin Ülkedeki Oy Yoğunluğu.....	390
Şekil 37: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Coğrafi Oy Dağılımı.....	392
Şekil 38: 1994 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Oy Oranlarının Karşılaştırması.....	395
Şekil 39: 1995 Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Birinci Parti Olduğu İller	398
Şekil 40: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP'ın Ülkedeki Oy Yoğunluğu.....	406
Şekil 41: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin Ülkedeki Oy Yoğunluğu.....	406
Şekil 42: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Coğrafi Oy Oranlarının Ortalaması	408
Şekil 43: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Birinci Parti Olduğu İller	410
Şekil 44: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP'ın Ülkedeki Oy Yoğunluğu.....	413
Şekil 45: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin Ülkedeki Oy Yoğunluğu.....	413
Şekil 46: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Coğrafi Oy Oranlarının Ortalaması	414
Şekil 47: 1994 ve 1999 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Oy Oranlarının Karşılaştırması.....	419

Şekil 48: 1999 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Oy Oranlarının Karşılaştırması.....420

GİRİŞ

1983 sonrası ANAP ve DYP Türkiye’de siyasal yelpazenin şekillenmesinde önemli belirleyici siyasal partiler olmuştur. 1983 yılından sonra benzer tabanı temsil eden iki sağ parti olarak DYP ve ANAP’ın iktidar mücadelesi yolunda rekabeti başlamış; ancak 1983 seçimlerine DYP girememiştir. 1987 yılında siyaset yapma yasağı kalkan Süleyman Demirel’in DYP genel başkanı olmasıyla birlikte, rekabet daha belirgin hale gelmiştir. Özellikle 1987 seçimlerinden sonra çok partili hayata geçildiğinden beri ilk defa merkez sağda iki büyük partinin mücadele etmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Bu tarihten sonra 2002 milletvekilliği seçimlerine kadar Türk siyasal hayatında ilk kez siyaset sahnesinde (rekabet halinde) iki büyük (merkez) sağ parti yer almıştır.

1990’lar soğuk savaşın sona erdiği, klasik anlamda sağ-sol ideolojilerin çöktüğü, kimlik siyasetinin ve alternatif sağ partilerin öne çıktığı bir dönemdir. 1991 seçimleri sonrasında ideolojik kutuplaşmalar artmış ve Türkiye istikrarsız koalisyon hükümetleri ile yönetilmiştir. 1990’lı yıllarda ANAP ve DYP bir yandan tek başına yöneten sağ parti olgusunun istisnası ve ikiye bölünmesini temsil ederken ve aynı kulvarda yani merkez sağda birbirleriyle rekabet halindeyken; diğer yandan da sağda kendilerine rakip diğer partilerle ve soldaki partilerle de siyasal süreçlerin içinde yer almaktadırlar.

Bu tez çalışması *tek başına yöneten sağ* dönemlerinin önemli ve başlıca istisnası olan 1990’lı yıllarda söz konusu geleneğin iki eşit parçalı olduğu dönemdeki halini, ANAP-DYP ikiliğini ele almaktadır. Gerçekten de tek başına yöneten sağ partiler, 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül askeri müdahaleleriyle iş başından uzaklaştırılmışlar, ancak belli bir koalisyonel dönemden sonra tekrar yekvücut olmuşlardır. 1990’lı yıllar ise bunun önemli ve başlıca istisnasını oluşturmaktadır. 1990’lı yıllarda tek başına yöneten sağ partilerin devamı olan ANAP ve DYP’nin, *koalisyonel yöneten sağ partiler* haline geldiği görülmektedir. 1991 seçimlerinden sonra, dünya ve Türkiye konjonktürü etkisiyle parti sisteminde çeşitlenmeler olmuş, ANAP tek başına iktidarını kaybederken; DYP tek başına iktidara gelememiştir. Böylece, iki parti on yıl boyunca neredeyse eşit ama gittikçe küçülen iki parça halinde varlıklarını korumuşlardır. 1990’lı yıllar tek başına yöneten sağ partinin hem ikiye bölüldüğü hem de merkez sağ konumunda sıkışıp kaldıkları bir dönemdir.

1990'lı yıllarda ANAP ve DYP'yi inceleyen bu çalışmanın ana sorunsalı; iki yöneten sağ parti olarak ANAP ve DYP'yi benzerlikleri ve farklılıkları üzerinden karşılaştırmaktır. Araştırmanın amacı, 1990'larda benzer ideolojik konumda olan iki koalisyonel parti olarak ANAP ve DYP'nin değişik açılardan farklılık ve benzerliklerini ortaya koyarak karşılaştırmalı analizini yapmaktır. Bu amaca yönelik olarak çalışmada nitel araştırma desenlerinden olan *bütüncül durum çalışması* yapılarak çok boyutlu veri toplama teknikleri kullanılmış ve *doküman analizi* yapılmıştır. Bu tez çalışmasında benzer ideolojide, aynı kulvarda ve aynı dönemde rakip olan iki siyasal partinin *bütüncül bir çerçeve kurularak karşılaştırmalı analizi* yapılmıştır. Böylece söz konusu iki siyasal parti; ideolojik temelleri ve konumu, örgütsel yapısı, milletvekili kadrosu, liderleri, seçmen tabanı, seçim performansları, politika ve söylemleri, parti belgeleri ve ilişkileri açısından karşılaştırılarak iki partinin benzeştiği ve farklılaştığı noktaların ortaya konulması amaçlanmıştır.

Tezin birinci bölümünde, kuramsal ve yöntemsel tartışmalar incelenmiştir. Bu amaçla dünyada ve Türkiye'de siyasal parti çalışmalarının gelişimi ile literatürdeki belirli çalışmalar incelenmiştir. Literatürdeki karşılaştırmalı siyasal parti çalışmaları incelenerek, DYP ve ANAP karşılaştırılırken kullanılacak olan kuramsal ve yöntemsel çerçeve oluşturulmuştur.

Kavramsal tartışmaların olduğu tezin ikinci bölümünün amacı, DYP ve ANAP karşılaştırılırken kullanılacak olan kavram ve değişkenleri incelemektir. Bu amaçla, siyasal partilerin nasıl ortaya çıktığı, literatürdeki tanımları, partilerin demokrasi ve seçimler ile ilişkisi tartışıldıktan sonra, ideolojik konumun ne olduğu, ideolojilerin nasıl sınıflandırıldığı siyasal partilerin ideolojilerine göre nasıl ayrıldığı ve bu anlayışın ortaya nasıl çıktığı, geliştiği, ülkeden ülkeye nasıl değiştiği, sağ-sol ideolojilerin birbirinden nasıl ayrıldığı sorularına yanıt aranmıştır. Daha sonra karşılaştırma yapılırken kullanılacak olan, siyasal partilerin yapı ve işleyişinde önemli dinamikler olarak düşünülen değişkenler üzerinde durulmuş, bir siyasal partinin *örgütsel yapısı, yönetici kadrosu, seçmen tabanı, ideoloji ve politikalarının* nasıl şekillendiği, *partilerin söylem ve politikalarının* nasıl oluştuğu ve *liderden lidere* nasıl değişiklik gösterdiği tartışılmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde, Türk siyasal tarihinde etkin olan siyasal partilerin kökeni ve gelişimi incelenmiştir. Bu amaçla, Osmanlı Devleti'nin son döneminden

günümüze kadarki dönemde siyasal partilerin nasıl ortaya çıktığı, ideolojilerinin nasıl geliştiği ve Türk Parti sistemine etkileri tartışılmıştır. Yöneten sağ kavramının ne olduğu ve merkez sağ kavramına göre yöneten sağ kavramının daha kapsayıcı olduğu tartışılmıştır. Ayrıca Türkiye’de politik tabana hâkim olan sağ siyaset geleneğinin genel görünümü, özellikleri ve dönüşümü incelenmiştir.

Tezin dördüncü bölümde, uygulamaya biraz daha yaklaşarak, bütüncül durum yaklaşımına uygun olarak ANAP ve DYP aynı veri kaynakları kullanılarak karşılaştırılabilir veriler elde edilerek incelenmiştir. İkinci bölümde açıklanmaya çalışılan değişkenler ışığında, çalışmaya konu olan iki siyasal parti olarak ANAP ve DYP; örgüt yapısı ve kültürü, milletvekili kadroları, liderleri, seçmen tabanları, ideolojileri, politika ve söylemleri ile tüzük, parti programları ve seçim beyannameleri bakımından incelenmiştir. Bu bölümde, ilk olarak 1983 yılında kurulan ve 1991’e kadar tek başına iktidarda kalan, bu dönemde ülkedeki büyük değişim sürecini yöneten ve dönüşümcü bir parti olan ANAP incelenmiştir. ANAP, 1991-2002 arasında koalisyonel; 2002 seçimleriyle TBMM dışında kalmış ve 2009’da da siyasal yaşamı sona ermiştir. İkinci olarak da, 1983 yılında kurulan, 1987 seçimleriyle mecliste temsil olanağına kavuşan ve 1991 yılında koalisyon ile iktidara gelen DYP incelenmiştir. DYP, 1990’lı yıllarda koalisyonel bir parti olup, 2002 seçimleriyle seçim barajını aşamayıp 2007 yılında ANAP ile birleşme kararı alarak sonrasında DP adını almış ancak siyasette etkisini kaybetmiştir. Ayrıca bu bölümde 1990’lar boyunca iki siyasal partinin katıldığı seçimler ile söz konusu iki partinin dönem boyunca kurulan koalisyon hükümetlerindeki rolleri de incelenmiştir.

Tezin beşinci bölümde ANAP ve DYP farklı açılardan ele alınarak; karşılaştırma çerçevesi kurulmuş, partiler arasındaki benzerlik ve ayrışma noktaları somutlaştırılarak genel bir değerlendirme çerçevesi oluşturulmuştur. Bu amaçla ikinci bölümde açıklanan değişkenler ve araştırma soruları ışığında söz konusu iki parti; ideolojik temelleri ve konumu, örgütsel yapısı, milletvekili kadrosu, liderleri, seçmen tabanı, seçim performansları, politika ve söylemleri, parti belgeleri ve ilişkileri açısından karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Altıncı bölümde ise, elde edilen veriler ışığında araştırma soruları yanıtlanmış ve sonuçlar değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL VE YÖNTEMSSEL ÇERÇEVE

Çağdaş demokratik sistemlerde siyasal partiler, genel ideolojik perspektiflere sahip belli sosyo-ekonomik ve politik kitlelerden destek almayı hedefleyen, belli bir insan kaynağı oluşturan ulusal ve kentsel yönetime seçim kazanarak gelmeyi veya ortak/etkin olmayı talep eden organizasyonlardır. Günümüzde siyasal partiler her ne kadar tartışılır hale gelseler de, demokratik sistemlerdeki aracı rollerini üstlenmeye devam etmektedirler.

İdeolojilerin ve onların oluşturduğu politik konuların varlığının ve geçerliliğinin tartışmaya açık olması, iletişim olanaklarının artması, siyasal reklamcılık ve kampanyacılığın gelişmesi gibi etkenlerle günümüzde siyasal partileri birbirlerinden ayırt etmek de giderek zorlaşmaktadır. Partiler ideolojik açıdan kolayca saptanamaz şekillere girerlerken örgütsel yapı, kadrolar, yönetimler ve kampanyalar gibi noktalarda birbirleriyle benzeşmektedirler. Bu durum bir yandan seçmen olarak vatandaşın ve siyasal bilim alanında çalışanların işini zorlaştırırken diğer yandan da bir onlara yüklenen anlam ve işlevin zayıflamasına neden olmaktadır.

“Karşılaştırma” konusu, siyaset biliminin temel bakış açılarından birini oluşturmaktadır. Bu yönüyle oldukça eski bir çalışma yöntemidir. Genel olarak bu yöntemi, antik Yunan şehir devletlerine kadar dayandırmak mümkündür. 1500’lerden sonra birçok modern siyasal düşünür de karşılaştırmalı yönteme başvurmuştur. Karşılaştırmalı siyasal analiz ilk defa 1872 yılında kullanılmıştır. 1920 ve 1930’larda karşılaştırmalı siyaset, siyaset biliminin çalışma alanlarından biri olarak gelişmiş; 1950’lerden sonra ise, siyaset bilimi çalışmaları içerisinde karşılaştırmalı politikalara, evrensel ilişkilere ve küresel ölçeğe de uyumlu yeni bir bakış çerçevesinde *karşılaştırmalı siyasal parti çalışmaları* da gelişmeye başlamıştır.

1.1. KARŞILAŞTIRMALI SİYASET YAKLAŞIMLARI VE SİYASAL PARTİLER

Siyasal partiler hem siyaset biliminin geleneksel konuları hem de birer karşılaştırma öğeleridir. Karşılaştırmalı siyaset çalışmalarının temeli çok eski tarihlere kadar dayanmaktadır. İlk olarak MÖ 3. yüzyılda önce Aristoteles’in, devletlerin ve anayasaların yapılarındaki farklılıkları incelemeye ve rejim tiplerinin bir sınıflamasını geliştirmeye

çalışmasından bu yana, siyasal sistemlerin karşılaştırılması kavramı, siyaset bilimi için çok önemli olmuştur (Mair, 1998: 309). Aristoteles, Yunan şehir devletleri arasında bulunacak kendine özgü anayasal ve politik en iyi siyasal türleri tartışmak ve bu formların altını çizen ve belirleyen sosyo-ekonomik ve politik kültürel tartışmaların analizini yapmak için karşılaştırmalı yöntem kullanılmıştır. Ayrıca Platon ve Cicero da sadece siyasal sistemleri sınıflandırmak için değil, aynı zamanda en iyi siyasal sistem biçimini sunmak için karşılaştırmalı bir yaklaşım kullanmıştır. 16. yüzyılda yani, 1500 sonrası modern dönemde Machiavelli, Hobbes, Bodin, Montesquieu, Tocqueville, Bryce gibi birçok düşünür de karşılaştırmalı yöneme başvurmuştur (Wiarda, 1991: 11-12; Wiarda, 2007: 17; Schmitter, 2009: 38; Boix ve Stokes, 2011: 546).

Edward A. Freeman, neredeyse bir buçuk asır önce 1872¹ yılında *Comparative Politics* adlı çalışmasında, karşılaştırmalı yöntem ile küresel ve uzun vadeli karşılaştırmalar yoluyla evrensel yasaları keşfetme vaadinde bulunmuştur. O dönem için karşılaştırmalı siyaseti “zamanın en büyük entelektüel başarısı” olarak adlandırmıştır. Freeman’a göre, milletler daha önce kutuplaşmış parçalanmış gibi görünürken, şimdi karşılaştırmalı siyaset ile her birinin, birbirleriyle olan ilişkisini buldukları bir dünyayı keşfetmek mümkündür (Freeman, 1873: 1, 9, 302). Freeman’dan sonra hem coğrafi hem de tarihsel olarak karşılaştırmalı analizler yaygınlaşmıştır. Günümüzde ise, karşılaştırmalı siyaset alanı diye siyaset biliminin alt bir disiplini gelişmiş ve siyaset bilimi çalışmalarında karşılaştırma, bir bilimsel yöntem olarak kullanılmaya başlamıştır.

Karşılaştırmalı siyasal analiz, siyaset bilimi çalışmalarının ayrılmaz bir parçasıdır. Mair’e göre (1998: 309) karşılaştırmalı siyaset, tek bir temel çalışma alanı olarak katı bir şekilde tanımlanabilecek bir disiplin değildir. Daha ziyade, karşılaştırmannın kendisinin ve siyasal olguları nasıl ve niçin karşılaştırılabileceğini ortaya koyduğundan siyaset bilimi içinde özel bir alan olarak görülmesi ve ayrı bir alt disiplin olarak ele alınmasının önemi ve değeri tartışmalıdır. 1920 ve 1930’larda karşılaştırmalı siyaset, siyaset biliminin çalışma alanlarından biri olarak gelişmiştir. 1950’lerden sonra ise, siyaset bilimi çalışmaları içerisinde yeni karşılaştırmalı politikalara, evrensel ilişkilere ve küresel karşılaştırmalara vurgu yapmaya eğilimli, çağdaş anlamda yeni bir *karşılaştırmalı siyaset (new comparative politics)* gelişmeye başlamıştır (Mair, 1998: 311, 328). Özellikle, 1950’lerden sonra, siyaset bilimciler giderek

¹ İlk kez 1872 yılında basılmıştır.

daha fazla politika teorileri oluşturmaya yardımcı olmak için karşılaştırmalı yöntemleri kullanmaya başlamışlardır.

20. yüzyılın ikinci yarısından sonra karşılaştırmalı siyaset çalışmalarının, siyaset biliminin alt alanı olarak gelişmeye başlamasıyla (Sayarı ve Dikici Bilgin, 2013: 6), *karşılaştırmalı siyasal parti çalışmaları* da gelişmeye başlamıştır. Zamanla *karşılaştırmalı siyasal parti* çalışma alanı siyaset biliminin ve *karşılaştırmalı siyaset* çalışma alanının alt disiplini olarak kabul görmüştür. Bu nedenle karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarını, karşılaştırmalı siyaset çalışma alanından bağımsız düşünmek mümkün değildir. Bütün bu bilgilerden hareketle karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarında nasıl yöntemler ve yaklaşımlar izlenebileceği konusunda karşılaştırmalı siyaset çalışma alanından faydalanmak mümkündür.

Siyaset biliminde yapılan karşılaştırmalı çalışmalar incelendiğinde, araştırmaların devletler, rejimler, siyasal düzen, siyasal partiler, farklı siyasal sistemler, savaşlar, devrimler, etnik kökenler ve demokratikleşme ile ilgili olguları ve soruları ele aldığı ve böylece demokrasilerin kurumsallaştırılmış karar alma süreçlerini mümkün kılan ya da işleyişini güçleştiren süreçleri inceledikleri; bunun dışındaki araştırmalarının büyük bir kısmının da demokratik devlet kurumlarına odaklanarak karar verme süreçleri gibi konuları ele aldıkları görülmektedir (Munck ve Snyder, 2007: 8-10; Wiarda, 2007: 3).

Karşılaştırmalı siyasetin ilk hedefi, belirli bir ülkenin ya da ülke grubunun politik olgularını ve olaylarını tanımlamaktır. *Siyaset biliminde karşılaştırmalı analiz*, belirli kurum ve süreçlere odaklanarak ülkeler, kurumlar, kavramlar, genel olarak konular arasındaki benzerlik ve farklılıkların analiz edilmesidir. Karşılaştırmalı siyasal analizler, siyasal sistemlerin sistematik şekilde karşılaştırılmasını, genel farkları, benzerlikleri, süreçleri, eğilimleri ve örüntüleri ortaya çıkarmayı hedefleyen bir çalışma alanıdır (Sayarı ve Dikici Bilgin, 2013: 20). Bu analiz bazen aynı ülke içerisinde ya da birden fazla ülkede siyasal kurumları karşılaştırılarak yapılabildiği gibi; bir kurumun, politikanın veya sürecin zaman içinde, bir veya birkaç ülkede ortak ve karşıt özelliklerinin karşılaştırılmasını da içerebilir. Karşılaştırmalı yöntem ile aynı ülke ya da birden fazla ülkede bulunan davranış, kurum, süreç, fikir ve değerlerle ilgili bilgi sahibi olmamız, bir siyasal olgunun değişik toplumlara yansımaları bir bütün içerisinde ele almak mümkündür. Özellikle Landman'a göre (2003: 5, 6, 9), ülkelerin karşılaştırılmasıyla bazı kuramsal bakış açılarından türetilen hipotezler yoluyla, uluslararası benzerlikler ve farklılıkların incelenerek test edilmesi mümkün hale

gelmektedir. Böylece ülkelerin karşılaştırılması ve hipotezlerin test edilmesi, siyasal dünya hakkında bilginin ilerici birikimine katkıda bulunmaktadır. Ayrıca, ülkelerin kendi siyasal sistemi hakkında bilgi sahibi olup, aynı siyasal kültüre sahip olan ya da olmayan, başka ülkeler ile kendini karşılaştırması, kendi sisteminin avantaj ve dezavantajlarını ortaya koyarak siyasal sistemlerinin gelişmesini katkı sağlamaktadır.

Mair'e göre (1998: 309-310), karşılaştırmalı siyaset disiplini genellikle üç unsurdan oluşmaktadır. İlk ve en basit unsur, genellikle birbirlerinden ayrı olarak yabancı ülkelerin incelenmesidir. İkinci unsur, analiz edilen belirli olguların aralarındaki farklılıkları veya benzerlikleri tanımlamak ve açıklamak niyetiyle, ülkeler arasındaki sistematik karşılaştırmadır. Karşılaştırmalı siyaset çalışmalarında üçüncü unsur ise araştırma yöntemidir. Bu son aşama, karşılaştırmalı analizin çalıştığı analiz düzeyleri ile karşılaştırmanın sınırları ve olanakları da dâhil olmak üzere karşılaştırmalı araştırmanın nasıl yapılması gerektiğine dair kurallar ve standartlar geliştirmek ile ilgilidir.

Genel siyaset bilimi gibi karşılaştırmalı siyaset çalışma alanı da hem kuram hem de yöntemlerle ilgili bir alandır. "Teori, sistematik olarak ilişkili genelleme kümelerini ifade eder ve yöntem ise, teoriyi araştırmak, öğretmek, test etmek ve değerlendirmek için kullanılan teknik ve araçları içeren bir prosedür veya süreçtir" (Sadanandan, Study Material, 6). Yöntem, karşılaştırmalı çalışmalarda sadece bir araçtır. Ancak yöntem, araştırmanın gerekli bir yönünü oluşturmaktadır. Lijphart'a göre (1971: 682), karşılaştırmalı siyaset "araştırmanın ilgi odağını belirleyen uygun bir terim" değildir, her şeyden önce bir yöntemdir. Karşılaştırmalı yöntem, geniş kapsamlı bir teknik değil, geniş kapsamlı temel bilimsel yöntemlerden biridir. Bu nedenle karşılaştırmalı siyaset, bir ölçüm yöntemi olarak değil, değişkenler arasındaki ampirik ilişkilerin keşfedilmesi için bir yöntem olarak ele alınmıştır.

Karşılaştırmalı siyaset bilimi alanında karşılaştırma yaparken kullanılan, betimleyici ve nedensellik ilişkisine dayalı çıkarımlar olmak üzere iki çıkarım türü vardır. Betimleyici çıkarımlarda bir defa da algılanması güç olan bir siyasal olgunun anlaşılabilmesi için eldeki verilerden bir bütün oluşturulmaya çalışılır. Nedensellik ilişkisine dayanan çıkarımlarda ise, bazı nedenlerin (bağımsız değişkenlerin), gerçekleşmesinin, kuramsal bir çerçeve içinde bir sonucun (bağımlı değişkenin) ortaya çıkmasına yol açtığı öne sürülür. Ayrıca karşılaştırmalar, nedensellik ve bilgi birikimi hakkında önemli iddialarda bulunmazsa eğer, yöntemlere odaklanma önem kazanmaktadır (Munck ve Snyder, 2007: 18). Siyaset biliminde kullanılan karşılaştırmalı analizlerde, özellikle örnek olay incelemesi, tarihsel analiz, nicel ve nitel analiz

yöntemlerine başvurulabilir (Hague ve Harrop, 2016: 413-427). Ancak karşılaştırmalı yöntemin karşı karşıya bulunduğu en temel sorun, çok sayıda değişken az sayıda vaka olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak zaman, enerji ve finansal kaynakların kaçınılmaz kıtlığı göz önüne alındığında, birkaç vakanın yoğun karşılaştırmalı analizi, birçok vakanın daha yüzeysel bir istatistiksel analizinden daha önemlidir. Böyle bir durumda, karşılaştırmalı analizlerde en verimli yaklaşım, araştırmanın ilk aşamasında hipotezlerin dikkatlice düzenlenmesi, ikinci aşamasında ise bu hipotezlerin istatistiksel olarak analiz edilmesidir (Lijphart, 1971: 685). Lijphart (1975), karşılaştırmaların “değişkenler arasındaki hipotezlenmiş ampirik ilişkileri test etmesine” izin verdiğini iddia etmektedir. Özellikle karşılaştırmalı siyaset bilimi alanında önermelerin çoğu daha çok olasılık savları üzerine kurulu (Hatipoğlu, 2013: 28-29) ve kurama dayanmaktadır. Ancak çalışmaların çoğunun teori üretmekten ziyade ampirik çalışmalar olduğu görülmektedir. Teori üretmeye odaklanan çok az çalışma vardır. Munck ve Snyder (2007: 11) yaptıkları çalışma kapsamında karşılaştırmalı analiz yöntemi ile yazılan makaleleri incelemiş, yapılan tüm makalelerin (%95,6) ampirik bir çalışma olduğu ve çalışmalarının sadece %4,4’ünün yalnızca teoriye katkıda bulunmayı amaçladığı görülmüştür. Bu nedenle karşılaştırmalı siyaset çalışmaları alanında kullanılan yöntem ve yaklaşımlar önem kazanmaya başlamıştır.

Karşılaştırmalı siyaseti farklı bir alan olarak gören Munck ve Snyder’e göre (2007: 12) karşılaştırmalı siyasal çalışmalar; dünyanın tüm bölgelerinde önemli ve acil konuları ele alan, kabaca eşit bir dengede betimsel ve nedensel bilgi üretmeyi amaçlayan, teoriyi tümevarım yöntemleri ile üretilen, ağırlıklı olarak ampirik olan ve büyük ölçüde ampirik analizlerin nitel yöntemlerine dayanan çalışmalardır. Ayrıca, nicel analiz yöntemi kullanan ampirik çalışmaların teori üretmeye yönelik olarak zayıf oldukları görülmüştür (Munck, Snyder, 2007: 14). Mahoney (2007) de karşılaştırmalı siyasetin teori geliştirme açısından iyi tanımlanmış araştırmalardan yoksun olduğunu öne sürmektedir. Bu nedenle yazar, teori gelişimi açısından ve karşılaştırmalı siyaset alanının iyi tanımlanmış araştırmalardan yoksun olmasından dolayı, çalışmalarda hipotezlerin sınanabilmesi için özellikle ilginç ve test edilebilir hipotezlerin formülasyonu için nitel yöntemlerin² kullanılması gerektiğini öne sürmektedir.

Karşılaştırmalı siyaset çalışmalarında geleneksel yaklaşımların kuramsız olması eleştirilerek, 1950’li ve 1960’lı yıllarda pek çok teori geliştirilmiştir (Sayarı ve Dikici Bilgin,

² Karşılaştırmalı siyasal çalışmalarda 1990’lı yıllarda kullanımı artmaya başlayan nitel yöntemin (Bennett ve Elman, 2007: 113) üç çeşidi vardır: makro-tarihsel karşılaştırma, derinlemesine görüşme ve katılımcı gözlem yoluyla inceleme ve yorumlamadır (Landman, 2003: 20).

2013: 9). Böylece kurumsal yaklaşımdan sonra karşılaştırmalı siyaset bilimi çalışmalarında, *davranışçı yaklaşım*, *yapısal/fonksiyonel (işlevselci) yaklaşım*, *sistem analizi yaklaşımı* ve *rasyonel tercih yaklaşımı* gibi yaklaşımlar öne çıkmış ve kullanılmaya başlanmıştır (Hague ve Harrop, 2016: 95-96).

Siyasal partileri araştıran çalışmaların siyaset bilimin klasik yaklaşımlarını kullandıkları görülmektedir. Siyasal partilerin anayasalarda yer almaya başladığı (Hague ve Harrop, 2016: 199) 20. yüzyıldan sonra, karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarında *kurumsal yaklaşım* kullanılmıştır. 1930'lardan 1950'lere kadar karşılaştırmalı siyasetin çalışmaları kurumsal yaklaşımın egemenliğinde olmuştur (Wiarda, 2007: 9, 11). Klasik demokrasi olgusu feodalizmin çöküşünden sonra Kıta Avrupa'sında gelişmeye başladığı için bu yaklaşım bir Kıta Avrupası geleneğidir (Saybaşı, 1999: 21). Kurumsal yaklaşım, özellikle liberal demokrasilerde karşılaştırmalı bir inceleme açısından doğal bir yol sunmaktadır. Zira yönetim ve siyasete ilişkin herhangi bir çalışma mutlaka kurumları kapsamaktadır. Kurumlar, siyasal davranışların oluşmasına zemin hazırlayan platformlar oldukları için siyaset çalışmalarında kurumlara önem vermek gerekmektedir. Çünkü kurumlar, normlar ve değerler üreterek, belirli siyasal aktivitelere ortam hazırlayarak buna destek vermektedir. Böylece kurumlar, siyaseti etkiledikleri gibi siyasal kurumların nasıl oluştuğu ve siyasetin nasıl yürütüldüğü konusunda ipuçları vermektedir (O'Neil, 2010: 16). Bu nedenle, karşılaştırmalı siyaset bilimi çalışmaları için önemli bir gelenek olarak varlığını devam ettiren kurumsal yaklaşım, siyaset biliminin bir disiplin olarak gelişmesi ve biçimlenmesinde özellikle de siyasal parti çalışmalarının gelişmesinde en fazla katkıyı yapmış olan yaklaşımdır. 1950'li yıllarda anayasaların, hukuk sistemlerinin ve devlet yapılarının tanımlanmasıyla farklı ülke örnekleri üzerinden değişiklikleri ve farklılıkları karşılaştırarak inceleyen çalışmalar gelişmiştir (Lowndes, 2017: 175). 1950'li yıllara (davranışçı yaklaşımın yaygınlaşmasına) kadar siyaset biliminde anayasaların, yasal sistemlerin ve hükümet biçimlerinin tanımlanması, açıklanması ya da farklı siyasal sistemlerin bu tanımlar etrafında karşılaştırılmasında geleneksel kurumsal yaklaşımdan yararlanılmıştır (Kalkan, 2015: 561; Wiarda, 2007: 9). Özellikle, 1950'lerde ve daha sonrasında etkili olmuş olan, bir ülkedeki seçim sisteminin parti sistemlerini nasıl etkilediğini açıklayan Duverger Kanunu (1951) klasik anlamda bir kurumsal çalışmadır.

1960'larda gelişen siyaseti birey düzeyinde inceleyen *davranışçı yaklaşım*, özellikle örneklem araştırmalarına ilişkin nicel analizlere dayanarak elde edilen bulgularla karşılaştırmalı siyasete katkı sağlamaktadır. Özellikle davranışçı yaklaşım, sadece kurumlara

odaklanmayı siyaset çalışmalarının bilimselliğine aykırı olarak görmüş, tündengelimsel mantık ve niceliğe önem vererek kurumsal yaklaşıma göre daha gelişmiş bir yaklaşımdır (Lecours, 2005: 3). Davranışçı yaklaşım bağlamında kurumlar, tündengelimsel mantık, nicelik ve büyük kuramsallığa karşı bir varlık olarak görülmektedir. Davranışçı yaklaşım, kurumları değil, birey ve davranışlarını analiz birimi olarak kabul etmektedir. Bu yaklaşım; yalnızca siyasal kurumlara odaklanmak yerine bireylerin siyasal davranışlarının incelenmesi gerektiğini üzerinde durmuş, bilimsel ve sınanabilir sonuçlara ulaşmak için niceliksel yöntemler ve veri toplama teknikleri kullanmaya önem vermiş, aynı zamanda siyaset bilimi, sosyoloji, ekonomi, psikoloji ve antropoloji gibi sosyal bilimlerin farklı alanları arasında akademik sınırları kaldırarak disiplinlerarası araştırmaların yapılmasında merkezi bir rol oynamıştır (Sayarı ve Dikici Bilgin, 2013: 8). Davranışçı yaklaşım ile birlikte zamanla kullanılan yöntemler daha teknik, bulgular ise daha uzmanlara yönelik hale gelmeye başlamıştır (Hague ve Harrop, 2016: 101). Almond ve Verba'nın, 1963 yılında *Civic Culture: Public Attitudes and Democracy in Five Nations*, isimli çalışması karşılaştırmalı bir anlayışla siyasal kültür konusunda yeni kavramları anket bulgularıyla bütünleştirmesi anlamında çok önemli bir araştırmadır.

Daha sonra, 1960 ve 1970'lerde, *yapısal/fonksiyonel (işlevselci) yaklaşım*, kısmen aşırı soyut ve üçüncü dünya toplumlarının gerçeklerine dayanmayan kategorilerin kullanıldığı algısına tepki olarak ortaya çıkmış ve alan araştırmalarını içeren çalışmalar gelişmiştir (Munck ve Snyder, 2007: 14). 1960 ve 1970'li yıllarda etkili olan (Sayarı ve Dikici Bilgin, 2013: 18) yapısal/fonksiyonel (işlevselci) yaklaşım, karşılaştırmalı tarih metoduyla birlikte günümüzdeki gelişmeleri anlamak için geçmişi sorgulamakta, geçmiş ve günümüz arasında ilişki kurmaktadır. Yapısalcı yaklaşım, karşılaştırmalı tarih biçiminde karşılaştırmalı siyasete belirgin bir katkı sağlamıştır (Hague ve Harrop, 2016: 104). O yüzden bu yaklaşımın kökenleri, tarihsel sosyolojiye uzanmaktadır. Analizlerde, bireyi daha az önemsemesi bakımından kurumsal yaklaşıma benzemektedir. Yapısal/fonksiyonel yaklaşım, toplumsal sınıflar ile devlet de dâhil olmak üzere toplumsal gruplar arasındaki nesnel ilişkilere vurgu yapmaktadır. Bürokrasi, siyasal partiler, toplumsal sınıflar ve ordu gibi toplumdaki güçlü gruplara ve bunlar arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır (Hague ve Harrop, 2016: 101). Yapısal yaklaşım da, önemli ölçüde Almond'un çalışmalarıyla ilişkilendirilmektedir (Riggs, 1970: 195; Crotty, 1970b: 271; Sayarı ve Dikici Bilgin, 2013: 9). Almond ve Coleman'ın editörlüğünde 1970 yılında hazırlanan, gelişmekte olan bölgelerin siyasal sistemlerini

karşılaştırmak ve bunları ortak bir kategoriye göre sistematik bir şekilde karşılaştıran *The Politics of the Developing Areas* adlı çalışma bu alanda yapılan önemli çalışmalardandır. Çalışmada, her bir yazar Asya, Afrika, Yakın Doğu ve Latin Amerika’da siyasal arka plan, devlet ve otoriter yapıların doğası ve işlevi, değişim süreçleri ve siyasal bütünleşme araçlarını, siyasal sistemlerinin araştırarak karşılaştırmışlardır. Bütün bu yaklaşımların yanında, yapısalcı yaklaşımdan farklı olarak David Easton³ tarafından önerilen, bireyin davranışlarını sistem bütününe göz önünde bulundurarak açıklamaya çalışan *sistem analizi yaklaşımı* da karşılaştırmalı siyaset incelemelerinde kullanılan ana yaklaşımlardan biri olmuştur. Bu yaklaşıma göre, siyasal sistem genel olarak toplum bütünü içerisinde belirlenmiş roller arası ilişkilerden oluşan ögeler bütünüdür (Easton, 1965a: 77). Easton’a göre (1965a: 105-120), yapısal yaklaşımın temel aldığı ve geliştirmiş olduğu kavramlar siyasal sistemi açıklamak için yeterli olmamakla birlikte, yaklaşımın temel kavramı olan “işlev”, zaten her sistemin işlemesi için belirli işlevleri yerine getirme zorunluğundan dolayı bir teorinin temeli sayılmamalıdır. Easton’a göre (1965a: 108; 1965b: 75) siyasal sistem, toplumdaki belirli politikalara yönelik talebi ve bunlara verilen desteği yani “girdileri” olarak “çıktılara” yani politikalara dönüştürmektedir. Parti sistemlerini analiz edebilecek bir çerçeve sağlayan sistem yaklaşımı ve yapısal/işlevsel yaklaşım makro teorilerin en göze çarpan modelleridir (Crotty, 1970b: 271). Almond ve Coleman (1970) siyasal sistemleri sınıflandırırken, sistem yaklaşımından faydalanarak “girdi” ve “çıktıları” kullanmıştır (Riggs, 1970: 195).

Rasyonel tercih yaklaşımı ise, siyasal gelişmeleri açıklarken bireyin hedef ve çıkarlarını referans almaktadır. İnsanların neden ve nasıl tercihte bulunduğunu anlamak için toplumsal gruplara değil bireylere odaklanmaktadır. Nitekim modern siyaset bilimi, çoğunlukla hesaplanmış kararların sonucu olarak siyasal olayları tanımlamıştır. Üstelik sadece siyaset biliminde değil, sosyal bilimlerdeki modern kuramsal çalışmalarda da insan davranışının en önemli vizyonu bir seçim vizyonudur. Çünkü hayatın kendisi bilinçli karar verme olarak karakterize edilmektedir (March ve Olsen, 1984: 736). Kökleri, tarih dışı iktisattan kaynaklanan bu yaklaşım; kurumların, hükümetlerin, sınıfların, devletin varlığı ve işlevini, kendi çıkarı peşinde koşan bireylerin kollektif ürünü olarak görmektedir (Hague ve Harrop, 2016: 104). Bu yaklaşım, Downs’un 1957 yılında *An Economic Theory of Democracy* adlı çalışmasına dayanmaktadır. Downs (1957: 137) bu çalışmasında, siyasal aktörler ile

³ David Easton, 1953 yılından itibaren sistem analizi yaklaşımını kullanarak birçok çalışma yapmıştır (Sayarı ve Dikici Bilgin, 2013: 9). Bu çalışmalar; *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science* (1953), *A Framework for Political Analysis* (1965), *A Systems Analysis of Political Life* (1965)’dir.

iktisadi aktörlerin davranışlarının birbirine benzediğini, iki aktörün de seçimlerinin akılcı/rasyonel olduğunu ve bireylerin siyasal tercihlerinin aslında ekonomik nedenlerden kaynaklandığını söyleyerek bu yaklaşımı ilk defa ortaya atmıştır. Downs'un bu teorisi özellikle oy verme davranışına uygulanmaktadır. Teoriye göre seçmenler, seçim sonucunda elde edecekleri çıkarları hesaplayarak oy kullanmaktadırlar. Daha sonra, James Buchanan ve Gordon Tullock'un (1962) anayasal bir kurumsal tercihten bahsettikleri *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*, adlı çalışmaları ile William Riker'in (1962), *The Theory of Political Coalitions*, adlı çalışması da yeni kurumsal siyasetin rasyonel tercih üzerindeki etkisini kabul etmişlerdir. Aynı şekilde 1967 yılında, Stanley Kelley, Richard E. Ayres ve William G. Bowen tarafından yapılan *Registration and Voting: Putting First Things First* adlı çalışma da, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki 104 şehirde 1960 seçmen kaydı ile ilgili değişkenleri ve bir başkanlık seçimlerinde katılımı etkileme derecesini değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın önemi, yazarların Downs'un analizlerinden yola çıkarak yeni analiz yöntemi geliştirmelerinden kaynaklanmaktadır. Yazarlar bu çalışmada, Downs'un analizlerinden yola çıkarak bir bireyin seçimden önce kendisi için "faydalar" ile "maliyetler" arasındaki eşitsizliği rasyonel olarak hesaplayabildiklerini ortaya koymuşlardır. Çalışmada bağımsız değişken olarak yaş, cinsiyet, ırk, eğitim, gelir ve ülkede kalma süresi, parti rekabeti ve ikamet koşulları gibi sosyo-ekonomik faktörler ele alınmıştır. Yazarlar, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde oy kullanmadaki düşüşü sıkı kayıt şartlarının getirilmesinden kaynaklandığını öne sürmüşlerdir.

1980'li yıllarda ise (Mair, 1998: 315), davranışsal, neo-Marksist, rasyonel tercihçi yaklaşımlar tarafından eleştirilmesine ve toplumsal, ekonomik ve siyasal davranışa ilişkin yetersiz yaklaşımların olmasına bir tepki olarak, March ve Olsen'un (1984: 734) *yeni kurumsalcılık* adını verdikleri yeni bir yaklaşım ilk olarak ABD'de (Lecours, 2005: 3) ortaya çıkmıştır. Mair'e göre (1998: 317), karşılaştırmalı siyaset çalışmaları açısından kurumların ve devletin ön plana çıkması çok önemli bir gelişmedir. Tarihsel olarak, siyasal kurum teorileri siyasal karar verme sürecini, öncelikle amaç, yön, kimlik ve aidiyet duygusu geliştirmek için bir süreç olarak betimlemektedir. Siyasal karar verme süreçleri sonunda oluşan politikalar, vatandaşları eğitmek ve kültürel değerleri geliştirmek için bir araçtır. Modern ekonomik ve politik sistemlerin önemli aktörlerinin çoğu çağdaş yaşamda baskın bir rol oynayan bürokratik resmi kurumlardır. Öyle ki, demokrasi sadece ekonomik ve sosyal koşullara değil, aynı zamanda siyasal kurumların tasarımına da bağlıdır. Sosyal, politik ve ekonomik kurumlar

daha büyük ve karmaşık hale gelirken her geçen gün önemleri de artmaktadır (March ve Olsen, 1984: 734, 738). Yeni kurumsalcılık, politik analizin en iyi kurumlara odaklanarak ya da daha spesifik olarak kurumlarla başlayarak gerçekleştirildiğini öne sürmektedir. Bu bağlamda kurumların tam olarak ne olduğunu bilmek önemli görülmüş, böylece kurumların yeniden tanımlanması sorunu yeni kurumsalcılık ile ortaya çıkmıştır (Lecours, 2005: 6). Böylece kurumlarda yenilenen; ilgi, ekonomi, hukuk, sözleşmeler, hiyerarşiler, standart çalışma usulleri, mesleki kurallar ve sosyal normları keşfeden güncel eğilimlerle birlikte kurumsalcılık yaklaşımı yeniden güncellenerek siyaset bilimi çalışmalarında yer almıştır. Bu nedenle yeni kurumsal yaklaşım, kurumsal siyaset yaklaşımını yeniden siyaset biliminin merkezine almayı hedefleyen disiplinler arası bir akım olmuştur. March ve Olsen'e göre (1984: 742), çağdaş bir siyaset teorisinin, siyasal kurumları göz ardı etmemesi gerekmektedir. Bu yaklaşım, 1980'li yıllardan sonra siyasal kurumların doğuşu, değişimi ve siyasal kurumlar ile bireyler arasındaki ilişkileri formel olduğu kadar informal kurallara ve konvansiyonlara dayandırarak yasal olduğu kadar kültürel faktörlere de dikkat çekmişlerdir. Böylece eski kurumsalcılığın formel yasal analizinin sınırlarını aşan yeni bir kurum tanımı ve anlayışı geliştirmişlerdir (Kalkan, 2015: 559). Siyasal kurumlar, yazılı kuralların ima ettiği şekilden çok daha geniş bir biçimde yazılı olmayan alışkanlıkları, örgütsel değer yargılarını ve kurumsal ahlak anlayışını da içine alacak şekilde yeniden tanımlanmıştır (Kalkan, 2015: 563). Kurumlar tarihsel yapılar yerine, toplumsal gruplar arasındaki iktidarın asimetrik şekilde dağılmasını sağlayan (Sayarı ve Dikici Bilgin, 2013: 18) stratejik kısıtlar olarak kavramsallaştırılmıştır (Lecours, 2005: 15). Yeni kurumsal yaklaşım; rasyonel tercih modeli, sosyolojik ve tarihsel kuramsal yaklaşım olmak üzere kendi içinde üçe ayrılmaktadır (March ve Olsen, 1984; Sayarı ve Dikici Bilgin, 2013: 18-19; Lowndes, 2005: 16-19; Kalkan, 2015: 562). Yeni kurumsalcılık, yapısal, kültürel, kurumsal, rasyonel ve bilişsel dinamikleri kapsayacak kadar geniş bir alanı kapsadığı gibi, bu geleneklerin her biri ile ilişkili nedensel mekanizmaların birlikte nasıl çalıştığı ve çeşitli fonksiyonel, coğrafi ve zamansal alanlardaki sonuçları açıklamak için kümülatif bilgi sağlamaya odaklanmaktadır (Bennett ve Elman, 2007: 112). Bu tür bir yaklaşımın geçerliliği bir siyasal partinin formel ve informal kurallar seti incelenerek kolayca tespit edilebilir (March ve Olsen, 1984: 21). Ancak burada önemli olan, kurum kavramının bir hayli gevşek bir şekilde kullanılmasıdır. Kurum, bir siyasal partiye, bir sosyal sınıfa ya da ekonomik sisteme gönderme yapabilir.

Yeni kurumsalcılık, sadece siyasal biliminde özgü bir yaklaşım değildir. Bu yaklaşımı, antropoloji ve sosyoloji bilim dalları da kullanmaktadır, ancak yaklaşım en çok siyaset bilimi ve iktisat bilim dallarında başarılı olmuştur (March ve Olsen, 1984: 734, 738). Yeni kurumsalcılık, öncelikle kurumların işleyişinin anlaşılması için asıl amacı kurumsal analiz olan eski/geleneksel kurumsallık yaklaşımdan farklıdır. Kurumları yeniden tanımlayarak ortaya çıkan ve gelişen yeni kurumsalcılığın asıl amacı, aslında kurumları ve nasıl çalıştıklarını tanımlamak değildir. Bu yaklaşım, politik sonuçları açıklamak ve genellemeye yönelik girişimlerde bulunmayı amaçlayan teorik bir girişimdir (Lowndes, 2017: 14). Yapısal yaklaşım kurumlar arasındaki etkileşimleri ele alırken, yeni kurumsalcılık kurumların kendilerinin ve kurumları yönlendiren kuralların bireyler ve politikalar üzerindeki etkisine odaklanmaktadır (Sayarı ve Dikici Bilgin, 2013: 18). Geleneksel kurumsalcı yaklaşım, tanımlayıcı, indirgemeci bir yöntem izlerken (March ve Olsen, 1984: 735); yeni kurumsalcılar, kurumların nasıl çalıştığına dair geliştirilen teorik yaklaşımlardan yola çıkan tümdengelimci bir yaklaşıma sahip olmuştur (Lowndes, 2017: 177). Geleneksel kurumsal yaklaşım merkezine devleti alırken; yeni kurumsal yaklaşım, ülkelerin bütüncül karşılaştırması yerine, kurum temelli karşılaştırmalar yaparak hipotezleri test etmeyi, sınıflandırmayı, ölçmeyi ve tümdengelim varsayımlarda bulunmayı tercih etmişlerdir (Kalkan, 2015: 562). Devlet toplumdaki etkilenirken, aynı zamanda onu da etkileyerek karşılıklı etkileşim halinde olmaktadır. Bu nedenle yeni kurumsal yaklaşım, hem siyasetin toplumsal bağlamının hem de bireysel aktörlerin güdülerinin önemini inkâr etmeden, siyasal kurumlar için daha özerk bir rol konusunda ısrarcı olmaktadır (Nordlinger, 1981). Son dönem çalışmalar incelendiğinde kurum temelli karşılaştırmaların yapıldığı rahatlıkla görülmektedir.

1.2. KARŞILAŞTIRMALI SİYASAL PARTİ ÇALIŞMALARI

Siyasal sistemlerin unsurlarını inceleyen, *karşılaştırmalı siyasal parti incelemeleri* çalışma alanı, siyaset biliminin bir alt disiplini olarak kabul edildiği gibi, bir yöntem ve yaklaşım olarak da kabul edilmektedir.

Partinin örgütlenmesinin incelenmesindeki amaç, partinin kendine özgü yapısal özelliklerinin ortaya konması, siyasal partiyi çevrelerindeki diğer alt sistemlerden ayırmak, öncelik sırasını düzenleyen mekanizmalarını değerlendirmek ve faaliyetlerini birbiriyle ilişkilendirmektir. Karşılaştırmalı olarak, parti örgütü, grup boyutları ve işlevlerindeki

uluslararası farklılıkları araştırmaya yardımcı olacak şekilde kavramsallaştırılabilir (Crotty, 1970a: 281). Karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarında araştırmacı, inceleyeceği partilerin yapısını saha durumuna dönüştürür, geliştirir ve böylece partilerin faaliyetlerinin kapsamını ve etkilerini ölçmeye çalışır. Partilerin bağımsız değişkeni ve parti faaliyetlerinin sonuçları, bağımlı değişkenler haline getirilir. Partilerin organizasyondaki ve performansındaki benzerlikler ve farklılıkların karşılaştırmalı değerlendirilebilmesi için iyi tanımlanması gerekmektedir. Bunun için Crotty (1970a: 275), demografik, tutumsal ve kurumsal olmak üzere üç önemli değişken grubu önermektedir. Partinin faaliyet gösterdiği evrenin bir başka göstergesi ise, parti faaliyetleri, seçim rekabeti, politika çıktıları ve sosyal ve ekonomik faktörlerdir (Lipset, 1960; Crotty, 1970a: 276). Bu tür veriler, partinin faaliyet gösterdiği bağlamı belirlemek ve incelenen sistemler arasındaki farklılıkları ayırmak için gereklidir. Ayrıca, parti performansını etkileyen faktörleri ve parti etkinliğini analiz etmek için önemli olan değişkenleri, örneğin seçim birimi içindeki sosyal grupları birlikte seçmek ve temsil etmek ya da parti çabaları için izlenebilir olan oylardaki nispi artışları ölçmek gibi faktörleri izole etmeye de hizmet etmektedirler.

Parti organizasyonuna odaklanan çalışmalar, partiyi ve faaliyetlerini seçmenlerle ilişkilendirme konusunda daha başarılıdır (Crotty, 1970a: 276). Son zamanlarda, araştırmacılar niteliksel ve niceliksel araştırmacıların hem açıklayıcı hem de nedensel çıkarımlarda bulunmada ciddi engellerle karşılaştıklarını vurguladıkları için, daha çoğulcu yöntem/yöntemlerinin temeli ortaya çıkmıştır. Bu nedenle nitel araştırmanın potansiyel olarak hipotez testine nasıl katkıda bulunabileceğine dikkat çekilerek ve niceliksel ve niteliksel bileşenleri bir araya getiren bir karma yöntem yaklaşımı önerilmektedir (Munck ve Snyder, 2007: 7). Buna karşılık Munck ve Synder'in (2007: 12-13, 15, 16) Amerika'da yayımlanan önemli üç dergideki, karşılaştırmalı siyaset alanında yazılan makalelerin analizine dayanan çalışmaları sonucunda, karşılaştırmalı siyasal çalışmalarda en çok nicel yöntemin kullanıldığı, çok az tümdengelimci yönetime başvurulduğu görülmüştür. İncelenen çalışmalardan çok küçük bir kısmı ampirik analizin nicel ve nitel yöntemlerini birleştirirken, birçok çalışmanın ampirik analiz yönteminden faydalandığı, ampirik analizin en yaygın metodu olarak da nitel analizin kullanıldığı görülmüştür.

Karşılaştırmalı siyasal parti incelemelerini bir disiplin olarak kabul edersek; alternatif yaklaşımların, modellerin ve metodolojilerin birbirleriyle rekabet ettiği bir bütünden bahsetmemiz mümkündür. Karşılaştırmadan uzak betimsel bilgi, siyasal süreç ve aktörler

hakkında bilgi sağlamanın ötesine geçmemektedir. Karşılaştırmalı siyasal parti çalışmaları, belirli olguları farklı tarihsel ve sosyal geçmişlerin ışığında tartışabilme olanağı sağlamaktadır. X'in bazı özelliklerini değerlendirilerek elde edilen bu pratik, Y'nin aynı özelliğiyle karşılaştırarak sistemleştirilebilir (Kesselman, Krieger ve Joseph, 2010: 10).

Crotty'a göre (1970a: 279), bir ülkedeki siyasal partilerin incelenmesi, daha homojen durumların incelenmesinin aksine, ülkeler arasında karşılaştırmalı bir analiz yapılması, bir dönüşüm sürecinde siyasal partinin bir kurum olarak rolünü anlamak için daha faydalı bir analiz yöntemidir. Ancak, 1960'lı yıllarda gelişmeye başlayan karşılaştırmalı siyasal parti incelemeleri konusundaki literatür incelendiğinde; genellikle parti sistemleri, parti örgütü, partilerin siyasal sistemdeki rolleri, ideolojileri ve seçmen davranışı gibi konularda ülke örnekleri üzerinden karşılaştırmalar yaparak teoriler oluşturan çalışmalar olduğu gibi, aynı ülkedeki siyasal partiler üzerinden de karşılaştırma yaparak teoriler ortaya koyan çalışmaların da olduğu görülmüştür.

Literatürdeki, karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarını aşağıda Tablo 1'de görüldüğü şekilde sınıflandırmak mümkündür:

Tablo 1: Karşılaştırmalı Siyasal Parti Çalışmalarına Dair Ülke Bazlı, İdeolojik ve Dönemsel Sınıflandırma Denemesi

ÜLKE(LER)	İDEOLOJİK KONUM	DÖNEM(LER)	ÖRNEK(LER)
AYNI ÜLKE	Aynı ideolojik konum	Aynı dönem	<ul style="list-style-type: none"> Bu tezin de konusu olan ve Türkiye’de 1990’lı yıllardaki görünüşleriyle merkez sağ partileri Anavatan Partisi (ANAP) ve Doğru Yol Partisi’nin (DYP) karşılaştırması Almanya’da Hristiyan Demokrat Birliği (Christlich Demokratische Union-CDU) ile Hristiyan Sosyal Birliği’nin (Christlich-Soziale Union-CSU) karşılaştırması
		Farklı dönem	<ul style="list-style-type: none"> Türkiye’de 1965’te iktidara gelen merkez sağ konumdaki Adalet Partisi (AP) ile 1980’lerde iktidarda olan aynı konumda yer alan Anavatan Partisi’nin (ANAP) karşılaştırması Avrupa Parlamentosu’nda siyasi grup olan Avrupa Liberalleri ve Demokratları İttifakı (Alliance of Liberals and Democrats for Europe-ALDE /ADLE) ile 2019 sonrası kurulan Avrupa’yı Yenile (Renew Europe-RE) grubunun karşılaştırması
	Farklı ideolojik konum	Aynı dönem	<ul style="list-style-type: none"> Türkiye’de 1990’larda merkez sağ partisi Anavatan Partisi (ANAP) ile merkez sol partisi Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP) karşılaştırması ABD’de Cumhuriyetçi Parti (Republican Party-GOP) ile Demokrat Parti’nin (Democratic Party) karşılaştırması İngiltere’de İşçi Partisi (Labour Party-LP) ile Muhafazakâr Parti’nin (Conservative Party-CP) karşılaştırması Fransa’da Sosyalist Parti (Parti Socialiste-PS) ile Cumhuriyetçiler’in (Les Républicains-LR) karşılaştırılması
		Farklı dönem	<ul style="list-style-type: none"> Türkiye’de merkez sağ partilerle, merkez sol partilerin ve diğer ideolojik konumların çok partili hayat süresince oy oranları bakımından karşılaştırmaya tabi tutulması İngiltere’de 1997-2010 yılları arasında İşçi Partisi (Labour Party-LP) ile 1975-1990 dönemindeki Muhafazakâr Parti’nin (Conservative Party-CP) karşılaştırılması
FARKLI ÜLKELER	Aynı ideolojik konum	Aynı dönem	<ul style="list-style-type: none"> Türkiye’de 2000’li yıllarda iktidara gelen ve kendini muhafazakâr demokrat olarak tanımlayan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) ile Almanya’da aynı yıllarda iktidar olan Hristiyan Demokrat Birliği (Christlich Demokratische Union-CDU) karşılaştırması Almanya’da Hristiyan Demokrat Birliği (CDU) ile İngiliz Muhafazakâr Parti’nin (CP) karşılaştırması Meksika’daki Ulusal Devrimci Parti (Partido Nacional Revolucionario-PNR) ile Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP) (1920 ve 1930’larda) karşılaştırılması
		Farklı dönem	<ul style="list-style-type: none"> Almanya’daki Hristiyan Demokratlar (CDU) ile İtalya’daki Hristiyan Demokratların (Democrazia Cristiana-DC) belli bir zaman periyodunda karşılaştırılması 1960’lardaki İngiliz Muhafazakâr Parti (CP) ile 1990’larda ABD’de Cumhuriyetçi Parti’nin (GOP) karşılaştırması
	Farklı ideolojik konum	Aynı dönem	• Soğuk Savaş sonrasında Avrupa ülkelerindeki merkez sol ve merkez sağ partilerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi
		Farklı dönem	• Soğuk Savaş sonrasında Avrupa Parti sistemlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi

Kaynak: Tablo, yazar tarafından oluşturulmuştur.

Lijphart'a göre (1971: 689), karşılaştırmalı analizde en verimli sonuç alınabilir yol, tek bir ülkeyi tarihi olarak analiz etmektir. Aynı birimin (örneğin, siyasal partiler), aynı zamanda karşılaştırılması, çalışma açısından daha iyi çözüm sunmaktadır.

Karşılaştırmalı siyasal parti incelemesi yapılırken önemli olan nokta, çalışmanın parti ya da partiler ile ilgili açıklamaya çalıştığı olguyu/sorunu/problemi/teoriyi gerek aynı ülke, gerekse farklı ülkelerdeki siyasal partiler üzerinden incelemeler yaparak kuramsal çerçeve içerisinde, ampirik olarak ortaya koymayı amaçlamasıdır. Çalışmanın içeriğine göre bu karşılaştırma, aynı ülkedeki, aynı/farklı dönemde olan birbiriyle aynı/farklı ideolojilere sahip partiler arasında yapıldığı gibi; farklı ülkelerdeki örnekler üzerinden aynı/farklı dönemde, aynı/farklı ideolojiye sahip partiler arasında da karşılaştırma yapıldığı görülmektedir. Yine dönemin koşullarına, literatürün gelişme seyrine ve özellikle çalışmanın içeriğine göre de karşılaştırılan ülke örnekleri değişebilmektedir. Bütün bunlardan yola çıkarak bir sonraki bölümde, dünyada karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarının nasıl geliştiği, literatürün nasıl zenginleştiği ve özellikle bu alanda önemli görülen çalışmalar incelenmiştir.

1.3. KARŞILAŞTIRMALI SİYASAL PARTİ ÇALIŞMALARI ÜZERİNE KURAMSAL DEĞERLENDİRME

Siyasal partiler ulusların devletlerin geleceğini belirleyen en önemli siyasal kurumlar olarak ortaya çıktıkları günden beri modern dünya tarihinde siyaset bilimciler tarafından incelenmektedir. Siyaset bilimi doğup gelişirken siyaset biliminin ilk konuları arasında, siyasal partiler ve siyasal parti politikaları yer almıştır. Siyasal partiler konusundaki çalışmalar 1930'lu ve 1940'lı yıllarda artmış (Sayarı, 2013: 124), özellikle 1950'li, 1960 ve 1970'li yıllardan sonra siyasal parti incelemeleri siyaset bilimin alt dalı gibi gelişmeye başlamıştır (Montero ve Gunther, 2003: 4). Ancak, 1950'lerden önce özellikle Amerika'da ve Avrupa'da siyasal parti çalışmaları, siyasal biyografi ve siyasal ideoloji ile sınırlıdır (Özbudun, 1979; Engelmann, 1957: 423). 1950 ya da Özbudun'un (1979: 5) deyişiyle Duverger öncesi, siyasal parti çalışmaları, bir siyasal partinin öyküsünü, siyasal partiye ivme kazandıran kişilikleri, belirli siyasal hareketler tarafından savunulan siyasal parti programlarını, seçmen etkileşimlerini, seçim yarışları ve sonuçları gibi konular üzerinde odaklanmıştır (Engelmann, 1957: 426). Duverger'den önce Avrupa ve Amerika'daki siyasal parti çalışmaları, genel olarak

partilerin ideolojilerini inceleyen siyasal biyografi şeklindedir (Diamant, 1954: 377). Bu çalışmalar, özellikle bir ülkedeki bir ya da daha fazla siyasal partinin incelenmesi şeklinde yapılmış ve o dönemde yoğun ilgi gören komünist ve faşist siyasal partiler üzerinde yoğunlaşmıştır. Diamant (1950: 693), siyasal parti çalışmalarında temel teorik çerçeve eksikliği olduğunu söyleyerek, 1950’li yıllarda yapılan çalışmaların var olan literatürün karşılaştırılabilir veri ve kavramlar sağlamadığını vurgulamaktadır. Özellikle gittikçe daha fazla önem taşıyan siyasal parti incelemelerinde, modern siyasal partilerin yapısını, karakterini, stratejilerini anlamak ve yorumlamak için modern siyasal parti çalışmalarına karşılaştırmalı bir yaklaşım getirilmesi önem taşımaktadır (Neumann, 1956b: 2). Karşılaştırmalı siyasal parti incelemeleri konusunda yapılan ilk çalışmalarda, Amerika ve Avrupa’daki partiler arasındaki farklılıklar ve benzerlikler incelenmiştir (Mair, 1998: 318). Sovyetler Birliği, Almanya ve İtalya’da totaliter rejimlerin yükselişe geçmesinin ardından, komünist ve faşist partilerin yapısı ve rolü de karşılaştırmalı parti incelemeleri alanının konusu haline gelmiştir (Sayarı, 2013: 124). Neumann’a göre (1956b: 2), küresel dünyada bir ülkenin kendi ulusal kararlarını sorgulayabilmesi, kendisini kıyaslayabilmesi, ülkesinin gelişimini görebilmesi açısından karşılaştırmalı yöntem önemlidir. Ancak karşılaştırmalı yöntemde, küresel dünyada uluslararası etkileri görebilmek ve tarihi analizleri derinleştirebilmek için sadece Batı’daki gelişmiş ülkeleri değil, gelişen toplumları da karşılaştırmak gerekmektedir.

Siyasal partilerle ilgili en önemli çalışmalar Ostrogorski (1902)⁴, Michels (1911)⁵ gibi siyaset bilimciler tarafından 20. yüzyılın başlarında yayımlanmaya başlamış ve siyasal partiler literatürü gelişmeye başlamıştır. 20. yy. ortalarında ve sonlarına doğru ise Duverger (1951)⁶, McKenzie (1955)⁷, Neumann (1956a)⁸, Downs

⁴ Bkz. Moisei Ostrogorski, *La Democratie et l’organisation des Partis Politiques, Volume 1: England, Volume 2: The United States*, 1964. Fransızcadan çevirisi, Moisei Ostrogorski, *Democracy and The Organization of Political Parties, Volume 1: England, , Macmillian Company, London, 1982a*; Moisei Ostrogorski, *Democracy and The Organization of Political Parties, Volume 2: The United States*, Macmillian Company, London, 1982b. İlk baskısı 1902 yılında basılmıştır.

⁵ Bkz. Robert Michels, *Political Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, The Free Press, Macmillan Publishing Company, New York, 1962. İlk baskısı 1911 yılında Almanca olarak basılmıştır. İngilizce baskısı ise 1915 yılında basılmıştır.

⁶ Bkz. Maurice Duverger’in *Siyasal Partiler* kitabı 1951 yılında basılmıştır. 1970 yılında ise ilk defa Türkçe’ye Ergun Özbudun tarafından çevrilmiştir.

⁷ Bkz. Robert Trelford McKenzie, *British Political Parties, The Distribution of Power Within the Conservative and Labour Parties*, London Heinemann, 1955.

⁸ Bkz. Sigmund Neumann, (Edt.), *Modern Political Parties: Approaches to Comparative Politics*, The University of Chicago Press, U.S.A., 1956.

(1957)⁹, Kirchheimer (1966)¹⁰, LaPalombara ve Weiner (1966)¹¹, Lipset ve Rokkan (1967)¹², Sartori (1976)¹³, Panebianco (1982)¹⁴, Katz ve Mair (1992)¹⁵ gibi siyasal partileri ve parti sistemlerini çalışan önemli siyaset bilimciler, ülkelerindeki siyasal partileri inceleyerek siyasal partilerin nitelikleri siyasal sistemdeki rolleri hakkında pek çok çalışma yapmışlardır. Bu çalışmalar, siyasal partilerle ilgili en önemli çalışmalar olarak, birincil kaynak olma özelliklerini korumaktadırlar. Ayrıca, karşılaştırmalı siyaset alanındaki bu çalışmalar, sayısız çalışmanın kavramsal ve ampirik temellerini oluşturmuştur.

Duverger (1972) öncesi yapılan çalışmalar genel olarak, siyasal partileri siyasal tarihin bir parçası gibi incelemiştir. Siyasal partilerin, tarihsel gelişimleri çerçevesinde liderlerin siyasal kariyerleri, politika ve programları incelenmiştir (Özbudun, 1979). Bu dönemdeki iki önemli eser bu durumun istisnasıdır (Engelmann, 1963, Akt. Özbudun, 1979: 5, 6). Ostrogorski'nin ilk defa 1902 yılında yayımlanan *Democracy and the Organization of Political Parties* adlı kitabı ile Michels'in 1911 yılında Almanca, 1915 yılında ise İngilizce olarak basılan *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy* adlı kitabı siyasal parti incelemeleri alanında gözlem yöntemini kullanan ilk eserlerdir.

Ostogorski (1902) ve Michels (1962), aynı amaçla siyasal partilerin örgütlenmesinin demokrasi ile uyumluluğunu incelemek için siyasal partileri analiz etmişlerdir. Savundukları tezleri genellemek için bilinçli çaba harcayan bu iki yazarın çalışmalarının karşılaştırmalı siyasal parti çalışmaları açısından önemi, siyasal partilerin demokrasi ile ilişkisini incelemeleri değil, bu siyasal partileri nasıl analiz ettikleridir.

⁹ Bkz. Anthony Downs, *An Economic Theory of Democracy*, Harper Collins Publishers, United States of America, 1957.

¹⁰ Bkz. Otto Kirchheimer, "The Transformation of the Westwen European Party Systems", (Edt.), Joseph LaPalombara, Myron Weiner, *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, America, 1966, pp. 177-200.

¹¹ Bkz. Joseph LaPalombara, Myron Weiner, (Edt.), *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, America, 1966.

¹² Bkz. Seymour Martin Lipset, Stein Rokkan, (Edt.), *Party Systems and Voter Aligments: Cross-National Perspectives*, The Free Press, New York, 1967.

¹³ Bkz. Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Cambridge University Press, UK., 1976.

¹⁴ Bkz. Angelo Panebianco, *Political Parties: Organization and Power*, English Translated By Marc Silver, Cambridge University Press, New York, 1988. İlk baskısı 1982 yılında İtalyanca yayınlanmıştır.

¹⁵ Bkz. Richard S. Katz, Peter Mair, (Edt.), *Party Organizations: A Data Handbook on Party Organizations in Western Democracies, 1960-90*, Sage Publications, London, 1992.

Ostrogorski (1902), kitabında siyasal parti incelemesi yaparken tarihsel ve hukuksal anlatıma başvurmak yerine, siyasal parti çalışmaları alanında ilk defa karşılaştırmalı metodu kullanmıştır. 19. yy sonlarındaki, Amerikan ve İngiliz siyasal partilerinin parlamento dışındaki organizasyonunu inceleyerek, Amerikan ve İngiliz partilerinin durumlarının karşılaştırmasını yapmıştır. Ostrogorski çalışmasında, iki ülkenin tarihsel süreçlerini karşılaştırmak yerine, araştırmanın temel inceleme konusu olarak parti örgütlerini ele almış, hızlı demokratikleşmenin sonuçlarını ve bu hızlı demokratikleşmenin bir aracı olarak partinin doğasını göstermeye çalışmaktadır. Tamamen farklı hükümet sistemine dayanan ve farklı iki siyasal toplum olan Amerika ve İngiliz toplumlarında bu açıdan aralarında büyük bir benzerlik olduğunu iddia etmektedir (Engelmann, 1957: 428). Ayrıca Ostrogorski (1902), siyasal parti örgütünün en çok geliştiği iki ülke olarak görüp incelediği Amerikan ve İngiliz partileri üzerinden elde ettiği bulguların, bu iki ülke ile sınırlı kalmayıp genellenebileceğini de çalışmasında özellikle vurgulamıştır (Özbudun, 1979: 6, 7). Michels (1967) ise, siyasal parti incelemeleri alanına, parti liderliğinin oligarşik niteliğine ilişkin olarak “oligarşinin demir kanunu” adlı teoriyi kazandırmıştır. Çalışmasına coğrafi bir sınır koymayan Michels’in, eserinin hiçbir bölümünde açıkça tanımlamadığı bu kanunla kastettiği şey, bir örgütün liderlik pozisyonundaki kişinin aşağıdaki yöneticiler tarafından kontrol edilmesinin mümkün olmadığı ve bütün bu örgütlerde oligarşik eğilimlerin ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğudur. Michels’in bu çalışması, parti içindeki liderlik üzerine yazılmış en etkili eser sayılmaktadır.

2. Dünya Savaşı’ndan sonra siyasal partilerin öneminin artışına ve siyaset bilimindeki gelişmelere paralel olarak siyasal partiler üzerinde yapılan çalışmalar artarak literatür gelişmiştir. Bu çalışmalardan biri, karşılaştırmalı siyasal partiler alanındaki önemli eserlerden sayılan Duverger’in 1951 yılında yazdığı *Siyasal Partiler (Les Partis Politiques)* adlı kitabıdır. Ayrıca ilk defa Duverger, siyasal partiler konusunda teori eksikliği olduğundan bahsetmiştir (Montero ve Gunther, 2003: 11). Duverger (1951), Ostrogorski (1902) ve Michels’ten (1967) farklı olarak bir tezi ispatlamak yerine bilimsel tarafsızlık ile sınıflandırmalar yaparak, kitabında siyasal partilerin genel teorisi şeklinde, bütün ülkelere uygulanabilecek geniş sistematik genellemeler ortaya koyarak, özellikle parti yapıları ve parti sistemine önem vermiştir. Bu çalışmasında genel siyasal partiler teorisi geliştirmeye çalışmıştır. Engelmann’a göre

(1957), Duverger'in kullandığı yöntem ve geliştirdiği teoriler, analitik ve karşılaştırmalı çalışmalar için çok önemli araçlar sunmaktadır. Özbudun'a göre ise (1979: 10), Duverger kitapta gerçek anlamda karşılaştırmalı metod kullanmıştır. Duverger (1974), kitabının ilk bölümünde, parti tarihi, örgütü, üyeliği, liderliği ve genel olarak parti yapısını karşılaştırmalı olarak anlatırken; ikinci bölümünde parti sistemleri üzerinde durmuştur. Siyasal parti örgütlerini ayırmış, siyasal partilere üye oluş şekillerini temel alarak, siyasal partileri sınıflandırmıştır. Ayrıca Duverger mutlak siyasal parti sayısına göre, siyasal parti sistemlerini sınıflandırmıştır.

İngiltere'de, siyasal parti incelemeleri alanındaki gelişmeler diğer ülkelere kıyasla daha önde olmuştur. Ostrogorski'den sonra, İngiliz partileri üzerine üç önemli çalışma yapılmıştır. Bunlar, Sydney Bailey'in (ed.), (1952), *Political Parties and the Party System in Britain*, Ivor Bulmer-Thomas'ın (1953), *The Party System in Great Britain* ve R. T. McKenzie'in (1955), *British Political Parties*'dir. McKenzie, iki büyük İngiliz partisi içindeki güç dağılımının tam bir resmini vermeye yönelik özenli çaba harcamıştır. Böylece çalışma lider, parlamento partisi, kitlesel örgütlenme ve merkezi bürokrasinin etkileşimini incelediğinden dolayı parti politikalarının oluşturulması konusunda pilot bir çalışma özelliği kazanmaktadır.

Neumann'ın editörlüğünde 1956 yılında yayımlanan *Modern Political Parties: Approach to Comparative Politics* adlı kitap da karşılaştırma siyasal parti çalışmalarına örnektir. Kitabın her bölümü, ülkelerin siyasal parti yapılarını karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Neumann (1956b) aynı zamanda kitapta, *Germany: Changing Patterns and Lasting Problems* ve *Toward a Comparative Study of Political Parties* bölümlerinin de yazarlığını yapmıştır. Neumann (1956a: 395-421) yazdığı bu bölümde, karşılaştırmalı analizde örtük olan problemleri ve bunlarla başa çıkmanın temel araçlarının altında yatan muğlak kavramsallaştırmaları kısaca gözden geçirmiş, ülkeler genelinde karşılaştırmalı parti incelemesi yapmış ve siyasal partilerin işlevlerini ortaya koymuştur. Ayrıca aynı yöntemi kullanarak parti sınıflaması yapmış, siyasal partileri örgüt yapısına göre sınıflandırmıştır. Belirli teorik kavramlar, tarihsel derinliği ve modern siyasal kurumların önemli bir tasvirini sağlayan karşılaştırılabilir veriler sunması ile bu çalışma, günümüzde hâlâ siyasal partiler alanında önemli kavramların tartışıldığı yol gösterici bir çalışmadır.

Karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarında daha çok *kurumsal yaklaşım* kullanılırken, 1940'lara doğru siyaset bilimi çalışmalarında sosyoloji metodunu kullanan sayısı giderek artış göstermiştir. 2. Dünya Savaşı'ndan ve 1950'lerden sonra yaşanan gelişmeler ile siyasal parti incelemeleri alanında çeşitli yaklaşımlar kullanılmaya başlamıştır. Sistem yaklaşımından, yapısal-fonksiyonel yaklaşımlara kadar farklılık gösteren bu yaklaşımlar, siyasal partilerin çok yönlü olarak ele alınmasının gereğini ortaya koyarak, partilerin hem iç hem de dış çevre ile karşılıklı etkileşim¹⁶ içinde olduğunu göstermiştir. Özellikle 1949 yılında "davranış bilimleri" diye sosyal bilimlerde yeni bir yaklaşım biçimi gelişmiş ve 1960'lı yıllarda yaygınlaşmıştır. Davranış bilimlerinin siyaset bilimine yansması ise, siyasal oluşumları tahmin etmek ve daha iyi anlamak için olabildiğince karşılaştırmalara imkân verecek birimler üzerinde çalışılması gerektiği, özellikle ampirik verilerin toplanması, çözümlenebilecek teorik önermelerin sunulması, alan araştırmalarına ağırlık verilmesi, matematik ve istatistik tekniklerin kullanılmasının gerekliliğini ortaya koyması şeklinde olmuştur. Siyasal davranışların nedenlerinin, özellikle kitle davranışlarının incelenerek açıklanabileceği iddia edilmeye başlanmıştır. Bu görüşü savunanlara göre, siyasal davranışların altında yatan nedenlerin açıklanmasıyla siyasal kurumlar ve partiler ile ilgili ilginç ve önemli detay bilgiler ortaya çıkacaktır. Amerika'da Lipset gibi siyaset bilimciler, siyaset bilimine tamamen sosyolojik yaklaşımı getirip, 1950'lerde siyasal kurumları çalışmalarının merkezine almaya başlarken; İngiltere'de 1960'larda siyaset bilimi çalışmalarına giren sosyolojik yaklaşımlar, çalışmaları tamamen dönüştürmek yerine, sadece etkilemiştir (Ware, 1996: 11). Genel anlamda 1950'lerde, siyaset bilimi çalışmalarında insan davranışları ve seçmen tercihlerinin nedenleri üzerinde duran çalışmalar artmıştır. Buna bağlı olarak teorik incelemeler, ampirik araştırmalar ve sistematik bir şekilde ulusal çapraz karşılaştırmalar yoluyla uluslararası karşılaştırmalar ve genellemeler artmıştır. Bu eğilim davranışçı siyaset (siyasal davranışçılık) bilimcileri, sosyolojik analizleri kullanarak yapı, işlev, girdi, çıktı, geribildirim ve sistem gibi bazı kavramları kullanmaya yöneltmiştir (LaPalombara ve Weiner, 2016: 20). Gabriel Almond ve James S. Coleman'ın editörlüğünde, 1960 yılında yayımlanan *The Politics of the Developing Areas* adlı çalışma, farklı ülkelerin politikalarını analiz etmek ve karşılaştırmak için bu kavramların uygulanmasına öncülük etmiştir. Bu

¹⁶ Özellikle Kenneth Janda'nın bu konuda çalışmaları vardır. Örneğin, "Parties and Their Environments."

çalışma, davranış biliminin gelişmesi, siyasal olayların daha somut ve istatistiksel ölçümler sunabilmesi ve nicel araştırmalarının artmasına katkıda bulunmuştur. Siyasal davranışçılığın gelişmesi, karşılaştırmalı siyasal parti incelemelerinin artmasına olumlu katkı yapsa da kimi araştırmaların kuramsal çerçeveden yoksun veri yığını haline gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Aynı zamanda, araştırmacılar karşılaştırmalı çalışmalara, doğru yöntemi ve kavramları seçmek, doğru verileri bulmak gibi endişelerle, daha tutarlı bir yaklaşım getirme çabası içine girmişlerdir. 1960'lı yıllardan itibaren araştırılan konuya kuramsal bir çerçeveden bakma gerekliliğinden yola çıkarak, “yapısal-işlevsel yaklaşım” ile ampirik araştırmalara kuramsal bir çerçeve oluşturulması çabası ortaya konmuştur.

Downs, 1957 yılında *An Economic Theory of Democracy* adlı kitabında, sosyolojik yaklaşımlardan faydalanarak seçmen davranışının nedenlerini incelemiştir. Downs (1957), insanın rasyonel olmasına vurgu yaparak, oy kullanma davranışının tüketicilerin mal ve hizmetleri seçme davranışlarına benzer şekilde işlediğini ileri süren *ekonomik demokrasi teorisini* siyaset bilimi literatürüne kazandırmıştır. Yazar çalışmada, ekonomik teorinin, siyasal karar verme sürecine uygulanabileceği kesin koşullara sahip bir model ortaya koymaya çalışırken, demokrasilerin parti siyasetini daha anlaşılır hale getireceğini açıklamayı amaçlamaktadır. Amacı partilerin ve seçmen davranışlarını açıklamak olan Downs (1957), diğer siyaset bilimcilerden farklı olarak, demokrasi ile ilgili görüşlerini açıklarken, bireyi, parti ve parti siyasetini merkeze koymaktadır.

1966 yılında LaPalombara ve Weiner'in derledikleri *Political Parties and Political Development* adlı kitap da karşılaştırmalı siyasal partiler alanında önemli bir eserdir. Siyasal gelişimin dinamiklerini araştırmak üzere tasarlanan bu çalışma, Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi'nin, Karşılaştırmalı Siyaset Komitesi tarafından desteklenmiştir (Crotty, 1970b: 283). Bu kitapta, Otto Kirchheimer, Stein Rokkan, Giovanni Sartori, Robert E. Scott, Immanuel Wallerstein gibi parti çalışmalarında birçok öncü isim, karşılaştırmalı siyasal parti incelemesi yaparak literatüre katkıda bulunmuşlardır. Kirchheimer (1966), *The Transformation of the Western European Party Systems* adlı makalesi ile literatürdeki parti sınıflandırmalarına yeni bir parti türünü kazandırmıştır. Siyasal partilerin ideolojik bağlarının zayıflamasıyla bu parti türü ortaya çıkmıştır. Kirchheimer'a göre (1966), özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonra

Batılı ülkelerde gelişmeye başlayan bu partiler, tek bir toplumsal sınıftan oy almayı amaçlamak yerine mümkün olduğu kadar geniş seçmen kitlesine ulaşmayı amaçlamaktadır.

1967 yılında Douglas Rae'nin seçim düzenlemelerinin siyasal etkilerini karşılaştırmalı olarak inceleyen *The Political Consequences of Electoral Laws* adlı çalışması ile seçim kuralları ve parti sistemleri arasındaki ilişki daha ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Çalışma, 1946-1964 dönemi boyunca 20 ülkede 1211 tane seçimin verilerinden oluşmaktadır. Çalışma bulguları on üç öneri ile özetlenmiştir. Mevcut verilere ve ampirik analizlere dayanan çalışma bulguları genellenebilir özelliktedir.

Karşılaştırmalı siyasal parti incelemeleri alanında olan bir diğer önemli eser ise, 1967 yılında Lipset ve Rokkan'ın editörlüğünü yaptıkları, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* çalışmasıdır. Robert T. McKenzie, Juan J. Linz, Stein Rokkan, Immanuel Wallerstein gibi siyaset bilimcilerinin bölümlerinden oluşan çalışma, siyasal davranışçılık alanında karşılaştırmalı siyasal parti incelemesi yönteminden faydalanarak yazılmıştır. Bölümlerin her biri, parti gelişimi hakkında açıklayıcı bilgiler ve belirli çağdaş parti sistemlerini açıklayan bir parti evrim teorisi sunmaktadır. Kapsam olarak geniş olan çalışma, temel olarak Avrupa demokrasileri üzerinde yoğunlaşmakla birlikte, Japonya, Brezilya ve Batı Afrika'yı da inceleyerek karşılaştırmalar yapmaktadır. Çalışma, karşılaştırmalı analiz ile siyasal davranışları incelemektedir. Lipset ve Rokkan'ın Batı Avrupa parti sistemlerinin kökeni ve istikrarı üzerine yaptıkları çalışmanın alana en önemli katkısı, sosyal yapının siyasal rekabet üzerindeki etkisine dair tartışma ve ilham kaynağı olmasıdır.

Lipset ve Rokkan'ın (1967) bu çalışması günümüze kadar gelen en etkili çalışma olma özelliğini taşımakla birlikte, Lauri Karvonen ve Stein Kuhnle tarafından 2000 yılında basılan *Party Systems and Voter Alignments Revisited* adlı siyasal davranışçılık alanındaki çalışması, Lipset ve Rokkan'ın (1967) klasik çalışmasını güncellemektedir. Bu çalışma; Seymour M. Lipset, Peter Mair, Richard S.Katz, Juan J. Linz ve José Ramón Montero gibi siyaset bilimcilerinin katkıda bulunduğu bölümlerden oluşmaktadır. Çalışma, Lipset ve Rokkan'ın ortaya koyduğu kavram ve teorileri günümüz açısından sorgularken, teknoloji devriminin parti ve seçmenler üzerindeki etkisini incelemektedir. Aynı zamanda Lipset ve Rokkan'ın yaklaşımından farklı olarak Batı'daki yapısal değişime dikkat çekmenin yanında, özellikle Batı dışındaki ülkelerin

durum ve sorunlarını da göz önünde bulundurmaktadır. Bu açıdan çalışma, siyaset sosyolojisi için önemli bir kaynaktır. Kitap resmi dili İngilizce olan demokrasileri, Batı Avrupa, Japonya, Finlandiya ve İspanya'yı ulusal ve karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Ayrıca, küçük ada devletleri ve yeni demokratikleşen Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinde, komünizmin çöküşünden sonra üçüncü dünya ülkelerinde gelişen parti sistemlerini inceleyerek; çağdaş seçimlerin, seçmenlerin ve partilerin incelenmesi için teorik ve ampirik ilişkiler ortaya koymuştur.

Karşılaştırmalı siyasal parti ve parti sistemleri incelemeleri alanında 1976 yılında Sartori tarafından yazılan, *Parties and Party Systems: A Framework For Analysis* adlı çalışma da literatüre özellikle parti sistemleri konusunda pek çok yeni kavram kazandırmıştır. Özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonra parti ve parti sistemleri, siyaset biliminin en önemli çalışma alanlarından biri olmuştur. Sartori'nin (1976), bu çalışması, literatürde kendi alanında en önde gelen çalışmalardan biri olarak görülmektedir. Sartori (1976), gerçek anlamda karşılaştırmalı bir çerçeveden siyasal parti incelemesi yaparak, koalisyon ve şantaj düzeyine göre ilgili parti sayısını ve kutuplaşma düzeyine göre parti sistemlerini kategorilere ayırmıştır. Bu çalışma da Sartori (1976), siyasal partilerin kavram ve mantığını kapsamlı bir şekilde gözden geçirip, çeşitli parti modelleri ortaya koymaktadır. Özellikle 1960'lardaki parti ve parti sistemlerini açıklamaya çalışarak tek partili ve çok partili sistemleri de kendi içinde ayırmıştır. Böylece Sartori, şu anda geçerli olan parti sistemleri sınıflandırması konusunda, en kapsamlı ana hatları çizmektedir. Teorilerini analitik argümanlarla birleştirerek, çalışmasını ulusal çaplı ampirik bir temele oturtmaktadır. Özellikle bazı parti modellerinde rekabetin olmasını eleştirmektedir.

1980'lere gelindiğinde, davranışçı yaklaşımın da etkisiyle, "yeni kurumsal" yaklaşım gelişmeye başlamış, siyaset bilimi çalışmalarında politik çıktılar incelenirken devletin ve kurumların rolü üzerinde de durulmaya başlanmıştır (Ware, 1996: 11). Davranış biliminin siyaset bilimi çalışmalarına tamamen girip yaklaşımın sınırlarının genişlemesiyle, ekonomik ve sosyal kurumlar "yeni kurumsalcılık" yaklaşımı çerçevesinde bir araya getirilip, siyaset biliminde dolayısıyla siyasal parti çalışmalarında yer edinmeye başlamış ve 1990'lı yıllarda yaygınlaşmıştır.

Daha yakın bir tarihte yayımlanan ilk baskısı 1982 yılında Panebianco (1988) tarafından yazılan *Political Parties: Organization and Power* isimli kitapta siyasal

partileri karşılaştırmalı biçimde inceleyen eserlerdendir. Siyasal partileri bir örgüt gibi inceleyen Panebianco, Sartori gibi teorik formülasyonlar ve ortaya koyduğu önermeler ile bazı değerlendirmelere izin veren ampirik kanıtları içeren geniş kapsamlı incelemeler yapmıştır (LaPalombara, 1990: 347). Panebianco'nun (1982) literatüre en önemli katkısı, parti liderinin başarısının parti içindeki diğer faktörlerin başarısını kaçınılmaz şekilde etkileyeceğini, liderin başarısının partinin kökenine, niteliğine, sonraki tarihine ve kurumsallaşma derecesine belirli bir etkisinin olacağını vurgulamasıdır. Aynı zamanda çalışma, Duverger'in formülasyonları üzerinde önemli bir gelişme sağlamaktadır.

Katz ve Mair'in editörlüğünü yaptığı ve önde gelen siyaset bilimcilerin her bölümünde bir ülkeyi karşılaştırmalı olarak incelediği 1992 yılında yayımlanan *Party Organizations: A Data Handbook on Party Organizations in Western Democracies: 1960-90* adlı çalışma da karşılaştırmalı siyasal parti incelemeleri yöntemi kullanılmıştır. Söz konusu çalışma, siyasal parti incelemelerine farklı bir bakış açısı kazandırarak literatüre katkı sağlamıştır. Bu çalışmanın parti organizasyonuna odaklanan ve onun kurgusuyla ilişkisini ampirik olarak inceleyen çağdaş çalışmalardan olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle 1990'lardan sonra siyasal partiler ile devlet aygıtlarının iç içe geçmesi ile ortaya çıkan parti örgütleri için kullanılan yeni bir sınıflandırma türü literatüre kazandırılmıştır. Duverger (1951), Neumann (1956b) ve Kirchheimer'dan (1963) sonra, Katz ve Mair de parti örgütü sınıflandırmalarına yeni bir tür kazandırmıştır. Ayrıca 1995 yılında yayımlanmaya başlayan siyasal partileri ve parti sistemlerini çeşitli perspektiflerden sistematik bir şekilde inceleyen "Party Politics" dergisi ile karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarında artış olmuştur.

Karşılaştırmalı siyasal partiler alanında sayabileceğimiz diğer çalışmalar; Neil McDonald'ın (1955), *The Study of Political Parties*, Leon D. Epstein'in (2000) ilk baskısı 1967 yılında olan, *Political Parties in Western Democracies*, Robert Dahl'ın 1966 yılında derlediği *Political Oppositions in Western Democracies*, E. Allardt ve S. Rokkan'ın (1970), derledikleri *Mass Politics*' dir (Özbudun, 1979: 13).

Karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarını incelediğimizde, bu çalışmalara konu olan siyasal partilerin ve ülkelerin genellikle gelişmiş Batı ülkeleri olduğunu görmekteyiz. Bu durumu Batı ülkelerinin demokratik yönetimlere daha erken geçmesine, dolayısıyla günümüzde anladığımız anlamda demokrasinin ayrılmaz parçası

olarak görülen partilerin ilk Batı'da ortaya çıkmasına ve kurumsallaşmasına bağlayabiliriz. Özellikle günümüzde anladığımız anlamda siyasal partiler ilk İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Tocqueville'ye göre (1994: 47-49, 31-41, 112-115), siyasal partilerin diğer ülkelere göre ABD'de de daha önce gelişmesinin sebebi, demokratik devrim yaşamadan demokrasiye geçmeleridir. Ayrıca, 19. ve 20. yüzyılda, liberal demokrasinin yaygınlaşmasına bağlı olarak siyasal partilerin toplumda oynadıkları rol, seçmen parti ilişkileri değişime uğramış ve siyasal partiler demokrasinin vazgeçilmez unsuru olarak görülmeye başlanmıştır. Zaten 1940'lı yıllardan sonra siyasal partilerin modern demokrasilerin ayrılmaz parçası (Schattschneider, 1942) olduğu düşüncesi literatürde genel kabul görmüştür. Aynı şekilde karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarının da 19. ve 20. yüzyılda arttığı görülmektedir. Buna bağlı olarak da karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarına ilk olarak gelişmiş Batı ülkeleri konu olmuştur. 2. Dünya Savaşı'ndan önce, karşılaştırmalı siyaset bilimi araştırmaları ağırlıklı olarak Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'ya ülkeleri üzerine yapılırken; savaş sonrası dönemde Sovyetler Birliği ve Amerika arasındaki soğuk savaşla birlikte, Asya, Orta Doğu, Latin Amerika ve Afrika'daki ülkeleri üzerinde de çalışmalar artmıştır. Söz konusu ülkelerde bu süreçte Liberal Batı Demokrasilerine benzeme çabasının olması da siyasal partilerin incelenmesini tetikleyen unsurlardandır.

Northwestern Üniversitesi, ABD Ulusal Bilim Vakfı'ndan hibe edilerek 1966 yılında Janda tarafından yürütülen, *Uluslararası Karşılaştırmalı Siyasal Partiler Projesi (The International Comparative Political Parties Project- ICPP)*, bu alanda yapılan en önemli ve en kapsamlı çalışmalardandır. Çalışma 1950-62 yılları arasında faaliyet gösteren, 53 ülkede 158 siyasal partiyi karşılaştırmalı olarak inceleyen, bu bölgelerin siyasal kültürleri ve parti sistemleri hakkında bilgi veren önemli verilerin olduğu önemli bir kaynaktır. ICPP'nin amacı, tüm dünyada ulus-devletlerde var olan siyasal partilerin kökeni, faaliyetleri ve sonuçlarının karşılaştırmalı bir analizini yapmaktır. Çalışma da karşılaştırmalı analiz için kullandıkları temel birim siyasal partilerdir, ancak partilerin içinde faaliyet gösterdikleri çevre ve partiler arası etkileşimde önemli olarak görülen, parti sistemi de ayrı bir analiz birimi olarak incelenmiştir (Janda, 1970: 84). Daha sonra incelenen siyasal partiler, 1978 yılına kadar takip edilmiş ve 1980 yılında Janda tarafından, *Political Parties: A Cross-National Survey* adıyla kitap olarak yayımlanmıştır. Kitap haline gelen bu çalışmada, siyasal parti bağımlı değişken olarak

ele alınırken; bir ülkenin siyasal hayatının birçok yönü ve “siyasal atmosferi” hakkında bilgi veren, seçim sistemi, seçmen tabanı, ülkenin coğrafyası, hükümet sistemi ve ülkenin daha önce sömürge altında olup olmaması gibi faktörler bağımsız değişken olarak ele alınmıştır. Janda’ya göre (1970: 82), bir ülkenin siyasal atmosferini etkileyen ifade özgürlüğü, aile içi şiddet gibi farklı boyutlar da bağımsız değişken olarak ele alınmalıdır. Amerikan partileri üzerine yapılan ampirik araştırma literatürünün çoğu, bu faktörleri bağımsız ve bağımlı değişkenler olarak içeren önermeleri test ettiğinden dolayı siyasal parti kavramı teoriye büyük oranda önermelerin uygulanabilir olduğu bir sosyal organizasyon türü olarak girmektedir. Kitabın ilk bölümü partiyi bağımlı bir değişken olarak ele alarak; siyasal partilerin kökeni, büyümesi, başarısı ve ölümünü açıklayan önermeleri gözden geçirip test etmektedir. Bu bölüm bağımsız değişken olarak; seçim sistemi, seçmenin sosyal bileşimi, ülkenin coğrafyası, hükümet türü ve sömürge arka planı gibi değişkenleri incelemektedir. Kitabın ikinci kısmı siyasal partileri, belli amaçların belirlendiği ve bu amaç odaklı strateji ve işbölümünün oluşturulduğu organizasyonlar şeklinde ele almaktadır. Kitabın üçüncü ve en önemli kısmı ise, bağımlı değişken olarak ele alınan partilerin, bir ülkenin siyasal yaşamı üzerindeki etkisini incelemektedir (Janda, 1970: 82). On beş yılı aşkın bir çalışmanın sonucu olan bu ansiklopedik cilt, dünyadaki siyasal partileri ilk sistematik, kapsamlı ve ampirik olarak incelenmesi açısından karşılaştırmalı parti siyasetinin analizi için zengin bir kaynaktır.

1990’lı yıllar ile birlikte dünyanın önde gelen bilim adamlarının birçoğu, çağdaş demokrasilerde siyasal partiler üzerine önemli ve önemli temaların eleştirel analizlerini hem kavramsal hem de ampirik açıdan incelemektedir. Karşılaştırmalı siyasal parti çalışmaları alanında son dönem çalışmalardan bazıları; Ware (1996)’nin *Political Parties and Party Systems*, Gunther, Montero ve Linz’in (2002) editörlüğünü yaptığı *Political Parties, Old Concepts and New Challenges*’dir. Gunther, Montero ve Linz siyasal parti tipolojilerini, bu alana yön veren kavramlarını ve bunları destekleyen yaklaşımları eleştirel biçimde yeniden incelemektedir. Rasyonel seçim tercihi yaklaşımının temellerini ve hepsini yakala parti modelinin günümüzde yanlış uygulandığını söyleyerek yeniden incelemiştir. Seçmenin ve mevcut partilerin hızla değişen politik, sosyal ve teknolojik ortamlarda karşılaştıkları yeni zorluklarla başa çıkma kapasitelerini ve bu durumu açıklama açısından eski kavramların yetersiz

olacağını düşünmektedirler. Bu nedenle çalışma, özellikle bazı bölümlerde eski ve yeni demokrasilerde var olan partiler arasındaki geniş çeşitliliği yakalamak için yaygın olarak kullanılan kavramların ve parti tipolojilerini yeniden gözden geçirmiştir. Özellikle iki detaylı örnek olay incelemesi, parti modellerinin, yalnızca akademik araştırmalar için değil, aynı zamanda parti performansını etkileyebileceği noktasında önemli olduğunu göstermektedir. Diğer bölümler ise, yolsuzluğun ve patronaj ilişkilerinin partinin gerilemesine sebep olduğunu ortaya koymakta ve çeşitli ülkelerdeki partilere yönelik halkın tutumlarını ayrıntılı olarak incelemektedir.

Ware (1996) ise parti ve parti sistemlerini Fransa, Almanya, İngiltere, Japonya ve Amerika olmak üzere beş ülke özelinde karşılaştırarak incelemektedir. Beş ülkedeki parti politikaları hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Çalışma, parti ve parti sistemlerini ülkeden ülkeye nasıl farklılaştığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ware, çalışmasında siyasal partileri, ideolojilerini, parti üyelerini, parti organizasyonu, parti sistemlerini, parti tipolojilerini, siyasal parti liderliklerini, parti kampanyalarını ve seçimleri, liberal-demokratik ülkeler ile liberal-demokratik olmayan ülkeler bağlamında incelemiş ve her bölüm sonunda ayrı ayrı Fransa, Almanya, İngiltere, Japonya ve Amerika'yı ele almıştır. Parti sistemlerini incelediği bölümde, Liberal demokratik olmayan ülkeler olarak; Güney Afrika, Güney Kore, Meksika ve Polonya'yı ele alarak karşılaştırmalı inceleme yapmıştır. Yazar özellikle Duverger, Epstein gibi yazarlardan sonra karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarının olmamasından dolayı, literatürdeki bu açığı kapatmak gayesi ve bu konuda çalışmak isteyen öğrencilere kaynak olması düşüncesi ile bu çalışmayı yaptığını ifade etmiştir. Bu nedenle kitabın en büyük özelliği, hem karşılaştırmalı siyasal parti incelemeleri alanında profesyonel araştırma kitabı hem de öğrencilerin anlayabileceği düzeyde ders kitabı olmasıdır. Çalışma, karşılaştırmalı biçimde siyasal partiler, parti sistemleri, seçimler, hükümetlerin oluşumu ve istikrarı, parti ideolojileri, seçmenler gibi konularda da bilgi edinmek isteyen öğrenciler için çok faydalı bir çalışma olmakla birlikte, karşılaştırmalı siyasal parti çalışmaları alanında da önemli bir çalışma özelliğine sahiptir.

1997 yılında yine ders kitabı niteliğinde bir çalışma hazırlamak isteyen Moshe Maor, *Political Parties and Party Systems: Comparative Approaches and the British Experience* adlı kitabında, İngiliz siyasal partileri üzerinden karşılaştırmalı yaklaşımlar uygulayarak bu fikirleri açıklayan çok çeşitli teorik yaklaşımlar sunmaktadır. Çalışma,

parti ve parti sistemleri, parti tanımlarının sınıflandırılması, parti kurumsallaşması, parti organizasyon modelleri, parti içi çatışmalar ve çok partili seçim yarışması gibi önemli konularını kapsamaktadır. Maor, siyasal partiyi anlamamanın yolunun parti içi ilişkilerini anlamaktan geçtiğini ifade etmektedir. Bu nedenle çalışma da, parti liderleri tarafından yapılan stratejik kararlar, parti içindeki iç çatışmalar durumunda parti içi aktörlerin bu durumu nasıl dengelediği, bu süreçte tarafların etkinlik ve motivasyon durumlarını yorumlayarak ele almaktadır. Bu nedenle çalışma, siyasal partilerin nasıl şekillendiğini özellikle de siyasal parti davranışlarını anlamak için önemli bir kaynaktır. Yazar karşılaştırma yaparken partiler, toplum ve siyasal kurumlar arasındaki ilişkileri açıklayan kuramsal ve ampirik olarak kabul edilebilir önermeler oluşturmuştur. Ayrıca, bunun karşılaştırmalı çalışmalarda en iyi yöntem olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle, yazar literatürü anlatma kaygısı olmadan, ders kitabı niteliğindeki çalışmasında, siyaset bilimi öğrencilerine, karşılaştırmalı sorgulamalardan elde edilen temel kavramsal paradigmlar, belirgin teoriler ve kuramsal hipotezler ile siyasal partilerin nasıl incelendiğini göstermektedir.

Alan Siaroff (2000), *Comparative European Party Systems an Analysis of Parliamentary Elections Since 1945* adlı kitap ile aynı yazarın 2003 yılında *Two and a Half Party Systems and the Comparative Role of the Half* isimli makalesi ve 2006 yılında *A Typology of Contemporary Party Systems* adlı bildiri çalışması da siyasal parti incelemeleri alanında önemli eserlerden sayılabilir. Siaroff (2006) siyasal koşulları göz önünde bulundurarak 109 ülke üzerinde inceleme yaparak siyasal partilerin sandalye oranlarını dikkate alarak 9 kademeli siyasal parti tipolojisi ortaya koymuştur. Sartori (1976), Blondel (1968)¹⁷, Ware (1996) ve Mair'in (2002) tipolojilerini değişen siyasal koşullara göre yeniden incelemiştir. Siaroff, önceki sınıflandırmalardaki bütün kriterleri bir araya getirerek siyasal partilere sahip bütün demokratik sistemleri açıklayabilecek daha geniş yeni bir sınıflandırma ortaya koyduğunu iddia etmiştir. Siaroff'un 9 kademeli sınıflandırması, hem ülkeden ülkeye farklılaşan hem de ülkenin tarihsel süreç içerisinde ve değişen parti sistemini açıklama noktasında kapsayıcı bir niteliğe sahiptir.

Özellikle 2000 yılından sonra, Oxford Üniversitesi karşılaştırmalı siyaset alanında *Comparative Politics* diye bir dizi kitap yayımlanmıştır. "*Comparative Politics*" çağdaş hükümetleri ve siyasetini ele alan bir seridir (www.ecprnet.eu). Bu

¹⁷ Bkz. Jean Blondel, "Party Systems and Patterns of Government in Western Democracies", *Canadian Journal of Political Science*, 1968, Vol. 1, No. 2.

yayın dizisi ile birlikte karşılaştırmalı siyasal parti çalışmaları alanında birçok çalışma yapılmıştır. Örneğin, Diamond ve Gunther'in editörlüğünü yaptığı 2001 yılında *Political Parties and Democracy (Comparative Politics)* adıyla basılan kitap, siyasal partileri demokrasinin temel kurumu olarak nitelendiren karşılaştırmalı bir çalışmadır. Komünist Avrupa, Latin Amerika ve önemli değişimlere tanık olan İtalya, Japonya, Tayvan, Hindistan ve Türkiye gibi beş ayrı ülkede parti ve parti sistemlerinin değişen karakterini ampirik olarak incelemektedir. Temel olarak siyasal partilerin demokrasi üzerindeki işlevi üzerinde duran çalışmada, Batılı ve Batılı olmayan demokrasilerde siyasal partilerin üyelik, örgütlenme, parti yapısının değiştiği ve genel olarak farklı olduğu anlatılmıştır.

Yine 2002 yılında Paul Webb, David Farrell ve Ian Holliday editörlüğünde basılan *Political Parties in Advanced Industrial Democracies (Comparative Politics)* adlı kitap da, karşılaştırmalı siyaset ve siyasal partiler alanında yayımlanmış son dönem çalışmalardandır. Çalışmada, demokrasilerde siyasal partilerin ne kadar önemli olduğu herhangi bir istikrarlı ve etkili demokrasinin kendisinden beklenen işlevleri yerine getirip getiremediği sorularının cevabı aranmıştır. Yani siyasal partilerin çağın ihtiyaçlarına ve iletişim kalıplarına göre kendilerini yeniden şekillendirip hayatta kalmayı başaran organizasyonlar olup olmadığı incelemektedir. Bu amaçla kitapta, dünyanın gelişmiş sanayi demokrasilerinde faaliyet gösteren siyasal partilerin kapsamlı bir karşılaştırmalı analizi yapılmaktadır.

2002 yılında Kurt Richard Luther ve Ferdinand Müller-Rommel editörlüğünde yayımlanan *Political Parties in the New Europe: Political and Analytical Challenges (Comparative Politics)* son dönem karşılaştırmalı siyasal partiler alanında hazırlanmış önemli çalışmalardandır. Siyaset bilimi ve özellikle parti çalışmaları alanında önde gelen akademisyenler tarafından hazırlanan *Comparative Politics* serisinden olan bu kitap, Batı Avrupa'daki siyasal partilerinin karşı karşıya kaldığı zorlukların kapsamı ve yoğunluğu anlama, yeni öneriler ve stratejiler geliştirme çabasının ürünüdür. Bu amaçla, Avrupa'daki siyasal partileri, *Kurumsal Aktörler, Parti ve Toplum, Partiler ve Ulus Devlet, Ulus Devletin Ötesinde Partiler* olmak üzere dört ana başlık altında incelemektedir. Yazarlar çalışmada, hem teorik bulguları hem de alandaki son ampirik bulguları değerlendirmektedir.

Oxford yayımlarından karşılaştırmalı siyaset alanında olan bir başka kitap, 2017 yılında Susan E. Scarrow, Paul D. Webb ve Thomas Poguntke editörlüğünde hazırlanan *Organizing Political Parties: Representation, Participation, and Power (Comparative Politics)* adlı kitaptır. Çalışma, on dokuz çağdaş demokratik ülkede parti örgütü hakkında kapsamlı bir genel bakış sunmaktadır. Aynı şekilde, siyasal partilerin ülkeden ülkeye hem örgütlenme hem de ülkelerin tüzük, anayasaya ve seçim kanunlarına göre çok daha fazla değişiklik gösterdiğini, dolayısıyla bunun demokrasilerde oynadıkları rolü ve işleyişini açıklamayı amaçlamaktadır. Bu amaçla kitabın bölümleri, parti örgütlerindeki çeşitlilik, benzerlikleri ile bunun nedenlerini ve ilgili önermeleri test etmektedir. Parti ideolojisine dayanan kabul görmüş kalıplardan farklı olarak örgütsel farklılıkları incelemektedir. Çalışma, parti kurallarının kadın adayların seçimi üzerindeki etkisi, parti karar süreçleri arasındaki bağlar, parti programlarının istikrarı ve parti finans kaynakları arasındaki bağlantı da dâhil olmak üzere parti örgütünün siyasal hayatı nasıl etkileyebileceğine dair çok çeşitli teorileri ele almaktadır.

Siyasal parti alanında çok önemli çalışmaları olan Katz ve Mair'in 2018 yılında yayımladıkları *Democracy and the Cartelization of Political Parties (Comparative Politics)* adlı kitap da Comparative Politics serisinden bir çalışmadır. Bu kitap, 19. ve 20. yüzyılda liberal demokrasinin yaygınlaşmasına bağlı olarak, siyasal partilerin demokrasinin vazgeçilmez kurumları haline gelmesiyle birlikte, parti ve parti sistemleri için kartelleşme araçlarının ne olduğu ve partilerin kartelleşmesinin demokrasinin geleceği için ne anlama geldiğini incelemektedir. Partilerin, kitle partisinden catch-all (hepsini yakala) parti modeli aracılığıyla 20. yüzyılın sonlarında, kartel partilerine evrimini incelemektedir. Yazarlar, devlet ve partilerin iç içe geçip bir kartel oluşturduğunu ayrıca tartışmalı politika sorunları politik gündemden uzak tutulup partilerin büyük politika sorunlarından küçük sorunlarına yöneldiğini iddia etmektedir.

Genel olarak literatür incelendiğinde, 1950'lere kadar siyasal partileri sadece tarihsel süreç ve ideolojik olarak inceleyen çalışmaların olduğu görülürken, 1950'lerden ve özellikle Duverger'in çalışmasında sonra hem karşılaştırmalı hem de partileri her boyutuyla inceleyen çalışmaların sayısı artmıştır. 1960'lar ile birlikte davranışçı siyasetin gelişmesine (Hague ve Harrop, 2016: 99) bağlı olarak oy verme davranışı, tutum araştırmaları, parti örgütü ve seçimler gibi konular üzerinde durulmaya başlanmıştır. 1950'lerden sonra zenginleşen siyasal parti çalışmaları özellikle daha Batı

Avrupa ve Kuzey Amerika gibi demokratik ülkeler üzerine yapılırken, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Asya, Orta Doğu, Latin Amerika ve Afrika'daki ülkeleri üzerinde de çalışmalar artmıştır.

Siyasal parti çalışmaları konusu, seçimler, oy verme, temsil ve demokrasi konularıyla iç içe geçen bir konu olduğundan özellikle parti çalışmalarında bu yönde geliştiğini söylemek mümkündür. Özellikle, seçimlere hazırlanıp seçimleri kazanmak siyasal partilerin en önemli amaçlarından biri olduğu düşünüldüğünde siyasal parti çalışmalarının seçim araştırmaları ile yakından ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Son dönem çalışmalar incelendiğinde, bunu destekler biçimde karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarının her alanda çeşitlendiği görülmektedir; seçmen davranışları, parti kimliği, seçmen parti uyumu, siyasal partilerin sosyal medya kullanımı, seçim performansına bağlı olarak politikacıların partileriyle olan ilişkilerindeki değişim gibi birçok konuda karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarına rastlanılmaktadır.¹⁸

Türkiye'de ise özellikle, 1950 seçimlerinden sonra Türk siyasal hayatında seçimle iktidarın el değiştirmesi tüm dünyadaki araştırmacı ve akademisyenlerin dikkatini çekmiştir. Lewis'e göre (2010: 9), seçimle iktidarın el değiştirmesi demokrasisi oturmuş ülkeler için olağan bir olaydır. Ancak Türkiye'nin tarihinde hatta bölgenin genel tarihinde ve benzer geleneği paylaşan ülkelerde bu durum yeni bir çağın başlangıcını simgelemektedir. Bu nedenle çok partili hayata geçildikten sonra ülkemizin üzerine yapılan çalışmalar artış göstermiştir. Ancak yarım yüzyıldan fazla olan çok partili hayatın varlığına rağmen, birçok konuda konsolidasyonun devam etmesi (Özbudun, 2000: 13) ve yaşanan askeri darbelerle demokrasiye ara verilmesi gibi nedenler de ülkemizi karşılaştırmalı çalışmalar için dikkat çekici hale getirmektedir.

Türkiye hakkında karşılaştırmalı siyaset alanında yapılan incelemeler 1960 ve 1970'lerde artış göstermiştir. Özellikle Amerikalı siyaset bilimci Dankwart Rustow'un (1966) Türk tarihi ve siyaseti hakkında derin bilgisi olması ve bu konuda çalışması bu

¹⁸ Bkz. Joris Boonen, Eva Falk Pedersen, Marc Hooghe, "The Effect of Political Sophistication and Party Identification on Voter-Party Congruence: A Comparative Analysis of 30 Countries", *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 2017, 27: 3, pp. 311-329.; Jonas Kraft, "Political Parties and Public Investments: A Comparative Analysis of 22 Western Democracies", *West European Politics*, 2018, 41:1, pp. 128-146.; Peter Egge Langsæther, "Class Voting and the Differential Role of Political Values: Evidence from 12 West-European Countries", *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 2018.; Sebastian Stier, Lisa Posch, Arnim Bleier, Markus Strohmaier, "When Populists Become Popular: Comparing Facebook Use by the Right-Wing Movement Pegida and German Political Parties", *Information, Communication & Society*, 2017, 20:9, pp. 1365-1388.; Gijs Schumacher, Christian Elmelund-Præstekær, "Party Performance Explains Disagreement between Politicians and Their Parties", *West European Politics*, 2018, 41:2, pp. 329-349. gibi çalışmalar vardır.

durumu olumlu etkilemiştir (Sayarı ve Dikici Bilgin, 2013: 12-13). Yazar, gelişmekte olan ülkelerde demokratikleşme aşamalarını incelemek için Türkiye'yi bir tür laboratuvar olarak kullanmıştır. *The Development of Parties in Turkey* adlı çalışmasında Osmanlı'nın son döneminden itibaren Türk siyasal hayatını karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurucularının otoriter bir rejim yanlısı olmadıklarını hatta demokrasiye yakın durdukları çıkarımını yapmıştır.

Türkiye'de siyasal partilerin tarihçesi ile ilgili yazılmış, Türkiye'deki siyasal partileri inceleyen en kapsamlı kaynak Tarık Zafer Tunaya'nın 1952 yılında yayımladığı "*Türkiye'de Siyasal Partiler: 1859-1952*" kitabıdır. Bu kitapta Tunaya, ilk üç bölümde siyasal partiler ile ilgili genel literatürü verdikten sonra, 1859 yılından başlayarak 1952 yılına kadar kurulan cemiyet, dernek ve siyasal partileri kuruluşu, teşkilat yapısı amaç ve ideolojilerini tek tek incelemektedir. Eserin önemi cemiyet, dernek ve siyasal parti ayrımını ortaya koyarak o dönemdeki siyasal parti amacıyla kurulmuş örgütlerin detaylı incelemesini yapmış olmasından kaynaklanmaktadır. Tunaya, siyasal partilerin birer kurum olarak ortaya çıkmaya başladığı, 1850'li yıllardan itibaren özellikle 19. yüzyılın arka planında dernekleşme ve kurumsallaşma olgularını incelemiştir. Tunaya'nın bu eseri daha sonra genişletilerek 1984-1988 yılında, "*Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1919*", 1986 yılında "*Türkiye'de Siyasal Partiler: Mütareke Dönemi, 1918-1922*", 1989 yılında ise, "*Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*" diye üç cilt halinde ikinci kez yayımlamıştır.

Tunaya'nın çalışmalarından önce 1946 yılında Niyazi Berkes'in "*Siyasal Partiler*" adlı çalışması, 1950 yılında genel seçim öncesi Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan "*Türkiye'de Siyasal Dernekler II*" adlı çalışma, yine aynı yıl yayımlanan, Naki Cevat Akkerman'ın, "*Demokrasi, Türkiye'de Siyasal Partiler Hakkında Kısa Notlar*" adlı çalışması da siyasal partiler hakkında önemli bir kaynak olmuştur.¹⁹ Özellikle, Akkerman'ın çalışması o dönemdeki siyasal partilerin programları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

¹⁹ Bkz. Niyazi Berkes, *Siyasal Partiler*, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul, 1946.; Emniyet Genel Müdürlüğü Neşriyatı, *Türkiye'de Siyasal Dernekler II*, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1950.; Naki Cevat Akkerman, *Demokrasi, Türkiye'de Siyasal Partiler Hakkında Kısa Notlar*, Ulus Basımevi, Ankara, 1950.

Türkiye’de, siyasal partiler ile ilgili, parti içi demokrasi, parti, seçim, seçmen ve demokrasi ilişkisi, parti programları, parti finansmanı gibi konularda ya da partilerin seçim başarılarını, kronolojik olarak partileri ve liderlerini inceleyen pek çok çalışma mevcut iken, *karşılaştırmalı siyasal parti* alanındaki çalışmalar yeterli değildir.

1.4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

20. yüzyıldan sonra karşılaştırmalı siyaset çalışmaları, siyaset biliminin alt bir disiplin alanı olarak gelişmeye başlamıştır. Bu süreçte siyasal partiler konusundaki çalışmalar 1930’lu ve 1940’lı yıllarda artmıştır. Karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarının yaygınlaşmasıyla özellikle 1950, 1960 ve 1970’li yıllardan sonra karşılaştırmalı siyaset alanının bir alt disiplin olarak *karşılaştırmalı siyasal parti çalışmaları* alanı da gelişmiş ve kabul görmüştür.

Giriş niteliğindeki önceki bölümlerde karşılaştırmalı siyasal parti çalışma alanının gelişimi, dayanakları, literatür incelenmiş ve bu çalışmalarda kullanılan yöntem ve kuramlara yer verilmiştir. Bütün bunlardan yola çıkarak bu tez çalışmasında; aynı ülkede, aynı dönemde ve benzer ideolojik konumda olan ve 1990’lar Türkiye siyasetinde etkin olan Anavatan Partisi (ANAP) ile Doğru Yol Parti’sinin (DYP) karşılaştırmalı analizi yapılmıştır.

1.4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu tezin konusu, 1990’lı yıllarda Türkiye’de rakip iki siyasal parti olan ANAP ve DYP’nin karşılaştırılmasıdır. 1990’lı yıllarda ANAP ve DYP, merkez sağ adı verilen siyasal konumun iki temsilcisi olarak etkili siyasal aktörler olmuşlardır. AP’nin devamı niteliğinde kurulan DYP, 1990’lı yıllarda merkez sağ tabanı ANAP ile paylaşmış ve bu iki siyasal parti yavaş yavaş erimiştir. Bu sebeple, benzer ideolojik çizgide gibi duran bu iki siyasal parti, 1990’lı yıllar da iki merkez sağ partisi olarak benzerlik içerisinde karşıtlık sergileyen bir görünümde iki rakip parti olmuşlardır. 1990’larda bu iki parti aslında, Türkiye’nin çok partili hayatında egemen olan gelenekte “yöneten sağ partinin” ikiye bölünmüş hali, diğer deyişle iki eşit parçası gibi durmaktadırlar. Bu durum partilerin benzeşen ve farklılaşan yönlerini daha da fazla anlamayı gerekli kılmaktadır. Böyle bir çaba merkez sağda yer alan iki partinin benzer ve farklı siyasal tabanlardan

beslenerek nasıl siyaset yaptıklarını ve bunun siyasete yansımalarını çözümlenmek açısından önemli bir katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmanın amacı, 1990’larda benzer ideolojik konumda olan iki koalisyonel parti olarak ANAP ve DYP’nin neden uzlaşamadıkları ya da birleşemedikleri noktasından yola çıkarak, belirlenen değişkenlerle, değişik açılardan söz konusu iki partinin farklılık ve benzerliklerini ortaya koyarak karşılaştırmalı analizini yapmaktır. Bu amaca yönelik olarak çalışmada söz konusu iki siyasal parti; ideolojik temelleri ve konumu, örgütsel yapısı, milletvekili kadrosu, liderleri, seçmen tabanı, seçim performansları, politika ve söylemleri, parti belgeleri ve ilişkileri açısından karşılaştırılarak iki partinin benzeştiği ve farklılaştığı noktaların ortaya konulması amaçlanmıştır.

1.4.2. Araştırmanın Kapsamı

Bu tezin kapsamı, 1990’lı yıllarda etkin iki siyasal parti olarak ANAP ve DYP’dir. Çalışma, 1990’lı yıllardaki aynı kulvarda olan ANAP ve DYP’yi karşılaştırmaya odaklanmıştır. Bu nedenle çalışma kapsamında, 1991, 1995 ve 1999 milletvekili seçimleri ile 1994 ve 1999 yerel seçimleri esas alınmıştır. Ancak 2002 milletvekili genel seçimleri de; iki siyasal partinin etkinliğini kaybettiği seçimler olduğundan, Türkiye’de 1990’lı yıllar ile 2000’li yılları birbirinden keskin bir şekilde ayıran çizgi gibi görüldüğünden ve öneminden dolayı çalışmada değerlendirmeye alınmıştır. Aynı şekilde 1990’lı yılları kapsayan 19, 20 ve 21. dönem milletvekili kadroları, 1990’lı yıllarda yapılan seçmen tabanı çalışmaları ve 1990’larda iki siyasal parti lideri olarak Çiller ve Yılmaz’ın ilişkileri dikkate alınmıştır.

1.4.3. Araştırmanın Katkısı ve Özgünlüğü

Çalışmanın özgün yanlarından biri; Türkiye’nin en istikrarsız dönemlerinden biri olarak görülen ve öneminden dolayı incelenmesi gereken, fakat yeteri kadar önem verilmeyen 1990’lı yılları incelemesidir. 1990’lı yıllarda ise Türk siyasal hayatında hiçbir dönemde birbirine bu kadar yakın görünen, yakın oylar alan, kendini merkezin sağında konumlandıran iki sağ parti, iki rakip parti görünümü vermemiştir. DYP ve ANAP’ın karşılaştırmalı analizinin yapılması Türk siyasal literatürüne, özellikle karşılaştırmalı siyasal parti çalışmaları alanına katkı sağlayıcıdır. Bu nedenle tezin

özgün yanlarından biri de, benzer ideolojide, aynı kulvarda, aynı dönemde rakip olan iki siyasal partinin karşılaştırmalı analizini yapmasıdır.

Çalışmanın bir diğer özgün yanı, daha önceki çalışmalardan farklı olarak ilk defa aynı dönemde, benzer ideolojide olan iki siyasal parti, farklı açılardan bütüncül bir çerçeve kurularak karşılaştırılmasıdır. Bu nedenle çalışmanın Türk siyasal partiler literatürüne ve karşılaştırmalı siyasal parti çalışmaları alanına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1.4.4. Araştırmanın Yöntemi

Bu tez çalışmasında, nitel araştırma desenlerinden olan *durum çalışması* kullanılmıştır. Nitel yöntem olarak kullanılan durum çalışmalarının en temel özelliği, bir ya da birkaç durumun derinlemesine araştırılmasıdır. Yani bir duruma ilişkin etkenler (ortam, bireyler, olaylar, süreçler, kurumlar vb.) bütüncül bir yaklaşımla araştırılır ve ilgili durumu nasıl etkiledikleri ve nasıl etkilendikleri üzerine odaklanılır (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 83; Paker, 2015: 120). Durum çalışmalarında amaç; bir olayı meydana getiren ayrıntıları tanımlamak ve görmek, bir olaya ilişkin olası açıklamaları geliştirmek, bir olayı değerlendirmek (Gall, Borg ve Gall, 2003: 436), bir veya birkaç durumu kendi sınırları içinde (ortam, zaman vb.) bütüncül olarak analiz etmektir. Bunun için çok boyutlu veri toplama teknikleri ile betimleme, örnekleme veya karşılaştırmalı analizler kullanılarak; durumları tek başına ya da karşılaştırmalı olarak da tanımlamak mümkündür (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 85). Bu yöntemde genellikle birden fazla veri toplama tekniği kullanılmaktadır.

Yin'e göre (2009: 47), durum çalışmaları kendine özgü bir çalışma alanıdır ve kendine has desenleri vardır. Yazar bunları; keşfedici, betimleyici ve açıklayıcı durum çalışmaları olarak sınıflandırmıştır. *Betimleyici durum çalışmaları*, bir müdahale veya olguyu ortaya çıktığı gerçek hayat içinde betimlemek için kullanılır. Buna ek olarak gerçek hayat müdahalelerinin çok karmaşık olduğu durumlarda varsayılan nedensel bağlantıları açıklamaya çalışan bir soruya cevap aranıyorsa *açıklayıcı durum çalışması* kullanılmaktadır. Aynı şekilde Yin (2009: 48) durum çalışması desenlerini; bütüncül tek durum, iç içe geçmiş tek durum, bütüncül çoklu durum ve iç içe geçmiş çoklu durum deseni olarak dört gruba ayırmıştır. Durum çalışmasının desenlerinden olan "çoklu-durum çalışması" araştırmacıya, durumlar içi ve durumlar arası farklılıkları keşfetme

olanağı vermektedir. Bu araştırma deseninde amaç, durumları karşılaştırarak bulguları berraklaştırmak ve örüntüleri daha net görmektir.

Bu çalışmada *betimleyici ve açıklayıcı durum çalışması* deseni kullanılmıştır. Yin'in (2009) durum çalışması desenlerinden olan *bütüncül çoklu durum* deseni kullanılmıştır. Bu yöntemde, birden fazla kendi başına bütüncül olan durum ele alınmakta ve daha sonra birbirleriyle karşılaştırılmaktadır. Her durum için aynı araçlarla veri toplanması ve birbirleriyle karşılaştırılabilir veriler elde edilmesi gerekmektedir.

Yin'e göre (2009: 73), Antropoloji ve Siyaset Bilimi alanlarında, *çoklu durum çalışmaları*, tekli durum çalışmalarından farklı bir metodoloji olarak kabul edilmekte ve *karşılaştırma* olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu bilim dallarında, birden fazla durum/olgu/kurum karşılaştırılarak, *karşılaştırma* yöntem olarak kullanılmaktadır. 1.3. bölümde de belirtildiği gibi birçok siyaset bilimci (Eckstein, Lijphart, vb.) karşılaştırma yönteminden faydalanmıştır. Bu tez çalışmasında, bütüncül çoklu durum deseninden faydalanılarak; 1990'lı yıllarda mücadele eden iki siyasal parti olarak ANAP ve DYP, farklı veri toplama teknikleri kullanılarak karşılaştırmalı analize tabi tutulmuştur.

Çalışmada temel olarak doküman incelemesi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılmak istenen olgu hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini içermektedir. Araştırmacıya gözlem veya görüşme yapmadan gerekli verileri sunabilmektedir. Durum çalışmaları çoklu veri toplama teknikleri kullanmaya uygundur. Aynı zamanda durum çalışmalarında kullanılan veri toplama tekniği olarak doküman incelemesi de tek başına kullanıldığı gibi diğer veri toplama teknikleri ile birlikte de kullanılabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 217-218). Bu nedenle çalışmada, doküman incelemesinin yanında; belge ve literatür taraması, basın taraması, yazılı tarih incelemesinden de faydalanılmıştır. Bütün bunların sonucunda araştırma sorularına yanıt aramak için, değişkenler dikkate alınarak iki parti için karşılaştırmalı analizler yapılmıştır.

Çalışmada çoklu veri analizleri yapılmış; 4 milletvekili genel seçimleri (1991-1995-1999-2002) ile 2 yerel seçim (1994-1999) sonucu, siyasal partilere göre bölgesel ve il bazında analiz edilmiştir. Böylece iki partinin; seçimlerdeki başarıları, coğrafi oy dağılımları, oy geçişkenlikleri, seçmen tabanı incelenmiştir. Seçmen tabanının sosyo-ekonomik ve demografik özelliklerini karşılaştırmak için ikincil veri kaynaklarından, 1990'larda yapılan kamuoyu araştırmalarından, konuya ilişkin akademik çevre ve sivil

toplum kuruluşlarının araştırmalarından da faydalanılmıştır. Ayrıca, milletvekili kadrolarının sosyo-ekonomik ve demografik özellikleri, parti belgeleri, politika ve söylemleri, koalisyon hükümetlerindeki rolleri, birbirleriyle ilişkileri incelenirken “doküman incelemesi” yapılmıştır.

Araştırma Soruları:

1990’lı yıllarda ANAP ve DYP’yi inceleyen bu çalışmanın ana sorunsalı; iki yöneten sağ parti olarak ANAP ve DYP’yi benzerlikleri ve farklılıkları üzerinden karşılaştırmaktır. Bu çalışma açıklayıcı ve betimleyici bir çalışma olduğu için araştırma sorularından yola çıkmıştır. Bu kapsamda araştırmanın ana sorusu, “1990’larda ANAP ve DYP’nin aynı kulvarda, benzer ideolojik çizgide görünmeleri ama rakip parti olmaları nasıl açıklanabilir?” şeklinde formüle edilmiştir. Alt araştırma soruları ise şunlardır:

1. Benzer ideolojik çizgide ama rakip olmaları iki partinin ideolojik farklılıklarından mı kaynaklanmaktadır?
2. Seçmen tabanları farklı mıdır?
3. Siyasal kadroların bir etkisi var mıdır?
4. İzledikleri politik seyir ve tercihlerinin etkisi var mıdır?
5. Seçim başarılarının etkisi var mıdır?
6. Mevcut parti liderinin etkisi var mıdır?
7. İki parti liderinin (Mesut Yılmaz-Tansu Çiller) etkileşiminin etkisi var mıdır?
8. Kurucu liderin etkisi var mıdır?
9. Siyasal partilerin geçmişinin etkisi var mıdır? ANAP’ın yeni, DYP’nin DP ve AP’nin devamı olmasının etkisi var mıdır?

Tezin amacı ve araştırma soruları ışığında bu iki siyasal partinin farklı düzlemlerde karşılaştırması yapılmıştır. Bunun için aşağıda açıklanan şekilde değişkenler belirlenmiştir.

Araştırmanın Değişkenleri:

Karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarında²⁰; seçmen, parti teşkilatı, siyasal partilerin kökeni, siyasal partinin ilke/politikaları, örgüt ve toplumsal temelini anlamak için parti programı, aynı zamanda parti faaliyetleri, seçim rekabeti, politika çıktıları ve sosyal ve ekonomik faktörler dikkate alınarak siyasal partilerin incelendiği görülmüştür. Bu nedenle çalışmada; *partinin ideolojik temelleri ve konumu, örgütsel yapısı, milletvekili kadroları, liderleri, seçmen tabanı, söylem ve politikaları* gibi faktörler siyasal partileri birbirinden ayıran önemli değişkenler olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle araştırma soruları ışığında bu değişkenler üzerinden iki parti karşılaştırılmıştır. Söz konusu iki siyasal partinin karşılaştırmalı analizi yapılırken, değişkenler arasındaki ilişkilerin keşfedilmesi bir yöntem gibi ele alınmıştır.

Araştırmanın Veri Kaynakları:

Söz konusu iki partinin ideolojik konumu, ideolojik arka planı, politika ve söylemlerini, karşılıklı ilişkilerini karşılaştırmak, iki partinin ayrışma ve benzeşme noktalarını ortaya koymak için *ikincil veri kaynaklarından, partilerin belgelerinden* (parti programları, seçim bildirgeleri, seçim kampanyalarında kullandıkları afişler, parti tüzüğü ve diğer parti yayınları), *hükümet programları, koalisyon protokolleri, seçim kampanyalarındaki parti söylemleri, liderlerin söylemleri ve basın taramasından* faydalanılmıştır. Seçimlere hangi partilerin girdiği, bu seçimlerde partilerin aldıkları oy oranları, milletvekili sandalye dağılımı, temsil oranları, iki partinin seçim başarıları ve coğrafi oy dağılımları belirlemek ve buna bağlı olarak seçmen tabanları hakkında yorum yapabilmek için incelen seçim sonuçlarının verileri *TUIK* ve *YSK*'dan sağlanmıştır. Seçmen tabanını karşılaştırmak için ayrıca *ikincil veri kaynaklarından*, daha önce mevcut olan *kamuoyu araştırmalarından* faydalanılmıştır. Bu konuda akademik çevrelerin, sivil toplum kuruluşlarının bilimsel yöntemler kullanarak yaptıkları

²⁰ Donavan, Mooney ve Smith'e göre (2011: 165), siyasal partiler, genel olarak *seçmen, parti teşkilatı ve parti hükümeti* olarak üç entegre bileşenden oluşan, üçlü sosyal yapılardır. McDonald'a göre (1955: 10), siyasal partiler köken, nitelik ve gelişimi açısından karakterize edilmesi mümkün olan sosyal yapılardır. Bu nedenle Crotty (1970a: 275), siyasal partileri incelerken; *demografik, tutumsal ve kurumsal* olmak üzere üç önemli değişken grubu önermektedir. Aynı zamanda Lipset (1960) ve Crotty (1970a: 276), siyasal partinin faaliyet gösterdiği evreni inceleyebilmek için, *parti faaliyetleri, seçim rekabeti, politika çıktıları ve sosyal ve ekonomik* faktörlerin önemi vurgulanmaktadır. Nitekim Marius Debb (1979: 3-6) "Party Politics in Egypt, The Wafs and its Rivals 1919-1935" adlı eserinde, Michels, Duverger, Burke ve Weber'in çalışmalarına dayanarak bir partinin önemini ve özelliklerini anlayabilmek için partinin; *parti programında yer alan ilke/politikaları, örgüt ve toplumsal temeli* olmak üzere üç temel belirleyici doğrultusunda inceleme yapılması gerektiğini ifade etmektedir.

düşünülen kapsamlı, bilimsel ve güvenilir kabul edilen çalışmalardan faydalanılmıştır. Bunun yanında, iki partinin milletvekili kadroları ve milletvekillerinin sosyo-ekonomik tabanlarının karşılaştırılması için veriler, *parti milletvekili listeleri*, *TBMM arşivi*, *TBMM milletvekilleri albümünden* sağlanmıştır. Aynı şekilde iki partinin 1990'lı yıllarda liderleri üzerinden karşılaştırma yapabilmek için ikincil veri kaynakları, basın taraması ve liderlerin konuşmalarından faydalanılmıştır.

Bütün veri kaynakları; TBMM Kütüphanesi ve online arşivinden, Milli Kütüphane'den, Süleyman Demirel Külliyesi'den, Süleyman Demirel Üniversitesi Bilgi Merkezi'nden ve veri tabanlarından, kütüphane gazete arşivleri ile online gazete arşivlerinden, TÜİK, YSK ve TÜSES'den toplanmıştır.

1.4.5. Araştırmanın Kısıt ve Sınırlılıkları

Çalışmanın, incelenen partilerin hayatta olmamasından dolayı güncel araştırma yapma, parti hafızalarındaki eksiklikler, parti arşivlerine ulaşma ve veri azlığı noktasında kısıtları vardır.

Bu çalışmada, 1990'lı yıllar incelendiği için seçmen tabanı incelenmesi araştırmanın sınırlılığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim o dönemdeki seçmen tabanına ulaşarak, onlarla görüşme ya da anket yapmak mümkün değildir. Bu nedenle ikincil veri kaynaklarından faydalanılmıştır. Ayrıca o dönemki siyasi kadrolarla ve liderlerle görüşme yapmanın da çalışma açısından yanıltıcı olabileceği düşünülmüştür. Çünkü siyasal liderlerin görüşme esnasında istediklerini anlatıp, yapılan çalışmaya istedikleri yönü vererek çalışma sonucuna istedikleri gibi etki etme olasılıklarının yüksek olduğundan düşünülmektedir. Bunun yerine ağırlıklı olarak o dönemde yaptıkları açıklamalardan faydalanılmıştır.

1990'lı yıllarda benzerlik ve farklılıkları üzerinden ANAP ve DYP'yi karşılaştırdığımız bu çalışmada, çalışmanın bir diğer sınırlılığı, ulusal ve küresel ölçekte süreci ve partileri etkileyen çok sayıda değişkenin olmasıdır. Bu nedenle bu çalışmada, araştırma soruları ışığında karşılaştırmalı analizde kullanılacak değişkenler ve bunların veri toplama tekniği önceden belirlenmiş ve bu sorulara yanıt aranmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

SİYASAL PARTİLER: TANIM, İDEOLOJİ, YAPI VE İŞLEYİŞ

Günümüzde uygulanmasında sorunları olsa da insanlığın şimdiye kadar geliştirebileceği en iyi siyasal rejimin demokrasi olduğu konusunda geniş bir oydaşma bulunmaktadır (Tekeli, 2011: 145). Modern demokrasilerin vazgeçilmez unsuru olarak kabul edilen siyasal partilerin, siyasal sistemdeki nitelikleri ve özellikleri sistemin bir bütün olarak işleyişini etkilemektedir (Özbudun, 1979: 1). Bu nedenle Neuman (1956: 1) siyasal partileri, “modern siyasal sürecin hayat kanalları” şeklinde tanımlamaktadır. Siyasal partiler, siyasal rejimlerin işleminde çok önemli görevler üstlenmektedir. Partiler, bir toplumda yapısal farklılıkları, aynı zamanda toplumsal tabanları, dolayısıyla ideolojik farklılıkları yansıtırlar (Kışlalı, 2005: 261). Bu bölümde, siyasal partilerin ortaya çıkış süreci ve siyasal partilerin tanımı hakkında bilgiler verilir, modern demokrasilerin olmazsa olmazı sayılan siyasal partilerin görev ve sorumlulukları ile işlevleri üzerinden demokrasi ve seçimlerle ilişkisi tartışılmıştır.

Kavramsal tartışmaların olduğu bu bölümün amacı, DYP ve ANAP karşılaştırılırken kullanılacak olan literatürdeki belirli çalışma, kavram ve değişkenleri incelemektir. Bu amaçla, siyasal partilerin nasıl ortaya çıktığı, literatürdeki tanımları, partilerin demokrasi ve seçimler ile ilişkisi tartışıldıktan sonra ideolojik konumun ne olduğu, ideolojilerin nasıl sınıflandırıldığı, siyasal partilerin ideolojilerine göre nasıl ayrıldığı ve bu anlayışın ortaya nasıl çıktığı, geliştiği, ülkeden ülkeye nasıl değiştiği ve sağ-sol ideolojilerin birbirinden nasıl ayrıldığı sorularına yanıt aranmıştır. Daha sonra karşılaştırma yapılırken kullanılacak olan siyasal partilerin yapı ve işleyişinde önemli dinamikler olarak düşünülen değişkenler üzerinde durulmuş, bir siyasal partinin *örgütsel yapısı, yönetici kadrosu, seçmen tabanı, ideoloji ve politikalarının* nasıl şekillendiği, *partilerin söylem ve politikalarının* nasıl oluştuğu ve *liderden lidere* nasıl değişiklik gösterdiği tartışılmıştır.

2.1. SİYASAL PARTİ KAVRAMI

2.1.1. Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı

Farklı siyasal eğilimlerin, hiziplerin, grupların tarihini Eski Yunan'a kadar dayandırmak mümkünse de, modern anlamda siyasal partiler ilk kez Batı Avrupa'da 19. yüzyılda özellikle, temsili hükümet sisteminin yerleşip genel oy hakkının genişlemesine bağlı olarak gelişmiştir (LaPalombara ve Weiner, 1966: 8; Duverger, 1974: 16-30; Kışlalı, 2005: 262; Dursun, 2012: 258; Uzun, 2010: 2). Siyasal partiler, halkın siyasal hayata gerçekten girmeye başladıkları zaman doğmuşlardır (Sezen, 1994: 54). Batı Avrupa'nın son iki yüzyılı, siyasetin sivil toplum düzeyinde yeniden şekillenmesine tanık olmuş bunun sonucunda sınıfsal özellikler gösteren belirli toplumsal kesimlerle doğrudan bağlantılı veya bu kesimlerin temsil yeteneğine sahip siyasal partiler doğmuştur (Mahçupyan, 1996: 1244).

Siyasal partilerin ortaya çıkışı, modern devletin ve temsili demokrasilerin gelişimi ile doğrudan bağlantılıdır (Duverger, 1986: 17). Siyasal temsiliyet genişledikçe, ulusal tartışma ortamları geliştikçe, siyasal katılım için ortam ve koşulların yerine getirildiği her yerde siyasal partilerin ortaya çıkma olasılığı artmaktadır (Neumann, 1956a: 395). Zamanla iktidarın kontrolünü ele geçirmek için rekabet eden gruplar/hizipler arasında mücadeleler gelişmiştir. 17. ve 18. yüzyılda iktidar mücadelesi başlangıçta hükümdarlara tavsiyelerde bulunmak için kurulan yasama organlarında başlamıştır (Milbrath, 1965: 120-122). Daha sonra parti sistemi, 1788'de Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nın onaylanmasının ardından Amerika Birleşik Devletleri'nde de gelişmeye başlamıştır (LaPalombara ve Weiner, 1966: 7-11). Önce İngiltere Parlamentosu'nda, daha sonra liberalleri temsil edecek olan "Whig"ler ile muhafazakârları temsil edecek olan "Tory"ler olmak üzere iki grup ortaya çıkmış, ancak bu grupların partileşmesi 19. yüzyılın ortalarında olmuştur. ABD'de ise, partileşme fedaralistler ile antifederalistler arasında olmuştur (Sezen, 1994: 55, 103). ABD'de Parlamenter sistemin uzun zamandan beri var olmasına karşılık ilk siyasal parti, 1795-1800 yılları arasında Cumhuriyetçi Parti adıyla kurulurken; İngiltere'de 1877 yılında Ulusal Liberal Federasyonu adıyla kurulmuştur (Öztekin, 2007: 76, 77). Demokratik fikirlerin yayılmasına ve Sanayi Devrimi'ne bağlı olarak 19. yüzyılda İngiltere, Fransa ve Amerika örnek alınarak demokratik ülkelerde siyasal partiler

kurulup çoğalmıştır (Daver, 1993: 224). 19. yüzyılda İngiltere’de ve ABD’de de siyasal partiler arasındaki rekabet, geleneksel siyaset anlayışını değiştirip siyasal partileri artık sadece dar elitlerin çıkarlarına değil aksine bütün halkın çıkarlarına hizmet eden bağımsız, halka dayalı örgütler şekline dönüştürmüştür. Modern parti sisteminin en eski modeli 17. yüzyılda İngiltere’de gelişmiştir (Tunaya, 1995: 31). Batı’da siyasal partilerin kaynağı sınıfsal ve ekonomik çatışmalardır. Toplumsal sınıfların, egemen sınıfa karşı siyasal olarak örgütlenmesi siyasal partilerin kökenini oluşturmaktadır (Uzun, 2010: 8; Sezen, 1994: 55). Kurulu düzenin yerine oluşturulması istenen yeni düzeni anlatmaya çalışan yeni bir sınıf (burjuvazi) olduğundan tarihsel olarak ilk liberal partiler, muhafazakâr partilerden önce doğmuştur. Burjuvazi karşısında aristokrasi de örgütlenerek kurulu düzeni savunmak için ideoloji geliştirmek zorunda kalmış ve muhafazakârlık gelişmiştir. 1789 Fransız Devrimi, 1830 Sanayi Devrimi, 1848 İşçi Hareketleri gibi tarihsel, siyasal ve toplumsal olaylarla Parlamenter sistemler gelişmiş, buna bağlı olarak siyasal partiler de gelişerek günümüzde anladığımız anlamda modern halini almaya başlamıştır (Göktürk, 247-248). Sosyalist partiler ise 1900’lerden itibaren ortaya çıkmaya başlamış, iki dünya savaşı arasındaki dönemde hızlanarak 2. Dünya Savaşı’ndan sonra artış göstermiştir.

Günümüzde anladığımız anlamda siyasal parti, 19. yüzyılın ortalarında Amerika ve İngiltere’de görülmektedir. Bugünkü anlamda siyasal parti ancak, 20. yüzyılın ortalarında bütün demokratik rejimlerde faaliyet göstermeye başlamıştır (Özbudun, 1979: 19; Duverger, 1986: 18).

Duverger (1974), siyasal partilerin doğuşunu parlamento gruplarının ve seçim komitelerinin doğuşuna, gruplarla seçim komiteleri arasındaki devamlı ilişkiye dayandırmaktadır. Bu yaklaşıma göre, siyasal partiler Avrupa da genellikle parlamento içinden doğarken, Batı Avrupa dışındaki toplumlarda genellikle parlamento dışından doğmuşlardır. Bunların kuruluşunda da parlamento dışındaki çevrenin, yani fikir kulüpleri, halk kulüpleri, gazeteler, sendikalar, tarım kooperatifleri, köylülere ait meslek kuruluşları gibi örgütlerin, kilise ve dinsel mezheplerin etkili olduğundan söz edilmektedir. Duverger’e göre (1974), partilerin parlamento içinden doğmaları genel olarak istisnadır, asıl siyasal partiler parlamento dışından doğmaktadır.

Ayrıca politik krizler, savaş, enflasyon, depresyon, demografik patlamalar eğitim sisteminde, tarım ve endüstride yaşanan gelişmeler, kitle iletişim araçlarının

gelişimi gibi içsel ve dışsal çeşitli tarihsel bunalımlar siyasal partilerin şekillenmesinde büyük rol oynamaktadır. Sarıbay'a göre (2001: 6-8), siyasal partiler üç kategorik koşul dâhilinde doğmuşlardır. Birincisi *kurumsal koşul*, daha önce de değinilen demokrasinin gelişmesine bağlı olarak partilerin ortaya çıkışını anlatmaktadır. Demokrasi genişledikçe siyasal meclislerin işlevleri artmış meclislerdeki gruplaşmalar artmıştır. Aynı şekilde, oy hakkının genişlenmesine paralel olarak adayların oy almalarını sağlamak amacıyla seçmenlerin örgütlenme zorunluluğu artmıştır. Siyasal partilerin ortaya çıkışını kolaylaştıran ikinci koşul ise, *bunalımsal durumlardır*. Bunalımsal durumlar da; *meşruluk*, *bütünleşme* ve *katılma* bunalımı olarak kendi içinde üçe ayrılır (Sarıbay, 2001; Dursun, 2012). Bir ülkede siyasal seçkinlerin karşı karşıya geldikleri bazı sorunlar siyasal partilerin doğuşunu tetiklemektedir. Devlet mekanizmasını kimlerin elinde tutacağı gibi meşruluk bunalımlarında ya da dil, din, ırk ayrımı üzerine inşa olan azınlık grupları bazen ulusal devlet içerisinde siyasal parti olarak örgütlendikleri bütünleşme bunalımlarında siyasal partilerin kurulup çoğalması kolaylaşır. Siyasal partilerin ortaya çıkmasını kolaylaştıran üçüncü koşul ise, modernleşme sürecine bağlı olarak siyasal partilerin ortaya çıkmasını açıklayan *gelişimsel koşuldur*.

2.1.2. Siyasal Partilerin Tanımlanması

Modern demokrasilerde siyasal partilerin ne kadar önemli olduğu birçok siyaset bilimci tarafından genel kabul görmüş bir gerçektir. Bunun yanında diğer önemli nokta, diğer türdeki sosyal ve politik kurumların sınırları tam olarak belirlenerek, partinin ne olduğunun/olmadığının açıklanması ve tanımlanması çabasıdır. Fransızca “parti” kelimesi Türkçe’de “parça-bölüm”, Osmanlıca’da “fıkra” kelimesine karşılık gelmektedir (Sarıbay, 2001: 4). Duverger (1974: 10), 1850’lerde ABD dışında hiçbir ülkede kelimenin bugünkü anlamında politik partilerin var olmadığını söylemektedir. Ayrıca, parti kelimesi sadece modern anlamda kamuoyuna biçim veren geniş halk örgütleri olarak değil ilk çağ cumhuriyetlerini bölen hizipleri, Rönesans İtalya’sındaki orduları, anayasal monarşilerin mülkiyet esasına dayanan seçimlerini hazırlayan komiteleri anlatmak için de kullanılmaktadır (Duverger, 1974: 15; Sezen, 1994: 55).

Siyasal partiler, ulusların devletlerin geleceğini belirleyen en önemli siyasal kurumlar olarak ortaya çıktıkları günden beri, modern dünya tarihinde siyaset bilimi

tarafından incelenmektedir. Literatür incelendiğinde çok çeşitli siyasal parti tanımlamaları olduğu görülmektedir. Downs'a göre (1957: 24-25) siyasal parti, ortak belli amaçları olan ve bu amaçlara ulaşmak için işbirliği yapan, usulüne göre yapılmış bir seçimde göreve giderek, yönetim aygıtını kontrol etmek isteyen bir ekip veya bir grup bireydir. Sartori'ye göre (2005: 63) siyasal partiler, seçimlerde resmi bir etiketle kendini gösteren ve seçimler yoluyla devletin önemli pozisyonlarına kendi adaylarını yerleştirme amacı taşıyan, her şeyden önce belli bir organizasyon ve parti içi demokrasiye sahip olan bir siyasal grup ve karar verme sistemi bütünüdür. Neumann (1956a: 396) siyasal partiyi, genel olarak toplumun aktif siyasal temsilcilerinin deneyimsel organizasyonu, hükümet iktidarının kontrolü ile ilgilenen ve farklı bakış açısı taşıyan başka bir grup ya da gruplarla halk desteği için rekabet eden kişiler şeklinde tanımlamaktadır. Lipset ve Rokkan (1967) ise, partileri “daha geniş bir politikanın içinde politikalar ve değer taahhütleri üzerinde çatışan ittifaklar” olarak kavramsallaştırmaktadır. Bu tanımdan yola çıkarak siyasal partiler için, hem toplum içindeki bölünme hatlarını birbirine bağlayan koalisyonları teşvik ederken hem de topluluklar arasındaki çatışmaları vurgulamaya hizmet etmektedir yorumunu yapmak mümkündür. Janda'ya göre (1980b: 339) siyasal parti, ilan ettiği temsilcilerini hükümet pozisyonlarına yerleştirme amacı taşıyan bir organizasyondur. Schattschneider'e göre (1942: 35-37), tüm siyasal partilerin iktidarı ele geçirmek için örgütlü bir girişim başlatması gerekmektedir. Siyasal parti, benimsedikleri program çerçevesinde siyasal kararları etkilemek amacıyla siyasal iktidarı ele geçirmeye çalışan, üyelerini iktidara taşımayı amaçlayan, organize olmuş, örgütlenmiş ve tüzel kişiliği olan insan topluluğudur (Daver, 1993: 223; Kışlalı: 2005, 261; Sezen, 1994: 54).

Bütün bu tanımlamaların ortak yönü, bir siyasal partinin bir “grup” ya da “örgüt” adına bir “amaç” uğruna çaba sarf etmeleridir. Ancak Özbudun'a göre (1979: 3, 4, 5), bu örgütün siyasal parti olabilmesi için iş bölümü ve rol farklılaşmasının, yerel birimler ile merkez arasında düzenli haberleşmenin, partinin ömrünün tek bir liderle sınırlı olmayıp belli ölçüde süreklilik gösterip istikrarlı yapılar olması aynı zamanda ana amaçlarının halkın desteğini kazanmak ve siyasal katılma unsuruna öncelik veren örgütler olması gerekmektedir. Tanımlarda dikkat çeken bir başka unsur ise, siyasal partilerin halkın desteği ile iktidarı ele geçirmek onu başka partilerle paylaşma amacıdır. Bütün siyasal partilerin ortak amacı olan bu unsur onu diğer toplumsal gruplardan

özellikle sadece iktidarı etkilemeye çalışan baskı gruplarından ayıran bir ölçüttür. Siyasal partileri diğer gruplardan ayıran bir başka ölçüt ise, geçici kuruluşlar olmayıp sürekli ve ülke çapında yaygın kuruluşlar olmalarıdır (Kapani, 2013: 176; Dursun, 2012: 254). Lapalombara ve Weiner'e göre (1966: 6), siyasal parti tanımlamaları; parti liderinin ömrü ile sınırlı olmayıp devamlı bir örgüt olma, örgütün merkezle birlikte yerel düzeyde de faaliyet gösterebilme, ulusal ve yerel düzeyde tek başına veya başkalarıyla ortaklaşa karar alma iktidarını ele geçirme veya elde tutma, seçmenler arasında taraftar veya halkın desteğini kazanma çabası kriterlerini barındırmalıdır.

Ware'e göre (1996: 1-5), siyaset bilimciler tarafından yapılan bütün parti tanımlarının bütün partilere uygun olmadığını, yapılan tanımlara uymayan partilerin olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle siyasal parti tanımı yapılırken partilerin, devlet içinde iktidar olmak amacıyla insanları bir araya getiren kurumlar olması, amaçlarını gerçekleştirmek için meşru araçlar kullanmaları, toplumda sınırlı bir menfaatten fazlasını göstermeye çalışmaları, benzer inanç, tutum ve değerleri olan insanları bir araya getirmeleri gibi bazı olmazsa olmaz özellikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Bütün bunların ışığında Ware (1996: 5) siyasal partileri, devlet içinde hükümet pozisyonlarını işgal edip nüfuz elde etmeye çalışan ve toplumda tek çıkardan ziyade genellikle bir dereceye kadar bütün çıkarları bir araya getirmeye çalışan varlık şeklinde tanımlamaktadır.

Siyasal parti, belli bir siyasal doktrini inanan insanlardan oluşan, bu doktrine bağlılık dereceleri, bağlılıktan beklentileri ve bu doktrini gerçekleştirmek için aldıkları roller bakımından farklılaşan insan topluluğunun oluşturduğu belli bir yapısı olan gruptur. Partilerde olması gereken unsurları ele alarak, bütün bu tanımlamalardan yola çıkarak siyasal partiyi, aynı amaç ve endişeleri sahip bireylerin bir *parti programı* çerçevesinde, *iş bölümüne* dayalı olarak siyasal iktidarı ele geçirmek için bir araya gelerek oluşturdukları, *istikrarlı* ve *sürekli* olan *örgüt* şeklindeki kuruluşlar olarak tanımlayabiliriz.

2.1.3. Siyasal Partilerin Demokratik Sistemlerdeki Yeri

Siyasal partilerin ortaya çıkmasında en önemli etken siyasal iktidarın kaynağının ve egemenlik anlayışının değişmesi olmuştur. Siyasal iktidarın kaynağını tanrıya, kutsal kaynaklara gökyüzüne dayandıran teokratik anlayıştan beslenen toplumlarda siyasal

partilerden söz etmek mümkün değildir. İktidarının kaynağının gökyüzünden yeryüzüne halka indirilmesiyle ve demokrasi anlayışının gelişmesiyle toplum üyelerinin iktidarın kullanımına katılmaları gerektiği temsil düşüncesinin yaygınlaşmasına bağlı olarak siyasal partiler yaygınlaşmıştır (Kapani, 2013: 39-40). Siyasal partilerin ortaya çıkıp gelişebilmesi için demokrasi ortamının olması gerekmektedir (Tunaya, 1995: 8). Günümüzde modern demokrasileri siyasal partisiz düşünmek olanaksızdır. Demokratik sistemlerde toplumla devlet arasındaki bağı kuran en temel kurumlardan biri siyasal partilerdir. Siyasal partiler, demokratik sistemlerde bireyler arasında ayırım gözetmeksizin onların siyasete çeşitli düzeylerde katılımını sağlayan ve siyasal sürecin çeşitli aşamalarında farklı biçimlerde vatandaşa etkin olma fırsatı veren kurum olma özelliği taşımaktadır (Tosun ve Erdoğan Tosun, 2010: 1). Siyasal partiler hem demokrasiyi ayakta tutan ve demokrasiyi besleyen, hem de ondan beslenen kurumlardır (Sarıbay, 2001: 1, 17; Erdmann, 2010: 13-14). Partiler, demokrasinin yapıcı ve kurucu unsuru olarak siyasal yaşamda çok önemli görevler üstlenmektedirler. Demokrasinin en önemli özelliği devleti yönetecek olanların, serbest seçimlerle belirli bir dönem için halk tarafından seçilmelerini öngören bir rejim olmasıdır. Bu nedenle, demokratik rejimlerde halkın tercihte kolayca bulunması ve etkin katılım göstermesi bakımından siyasal partilere ihtiyaç duyulur. Böylece partiler aracılığıyla temsil özelliği genişleyen siyasetin meşruiyet temeli de sağlam olmaktadır. Ayrıca, demokrasinin sağlıklı işlemesi için yurttaşlık kültürünün oluşarak pekişmesi ve halkın kendi kendine yönetme pratiğini edinmesi gerekmektedir. Bu noktada siyasal partiler böyle bir ortamın sağlayan en meşru yoldur. Birbirleriyle rekabet halinde olan partilerden oluşan bir sistem, seçmenlerin farklı lider ve yönetici kadrolara ve farklı politikalara sahip olan partiler arasında seçim yapmalarına imkân sağlayan liberal demokrasinin hayata geçmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla, siyasal partilerin var olabilmesi demokrasiye ne kadar bağlı ise demokrasinin sürdürülmesi de siyasal partilerin varlığına ve niteliğine bağlıdır. Nitekim günümüzde demokrasi, siyasal partiler arasındaki seçim yarışını ifade etmektedir.

Siyasal partiler, sosyal eşitliği daha geniş ölçüde gerçekleştirmeye yardım ederek demokrasiye sosyal ve ekonomik bir içerik kazandırmaktadır (Atabay, 2015: 9). Sosyo-ekonomik açıdan güçsüz olan sınıfların oluşturduğu toplumlarda, bu sınıflar siyasal partiler aracılığıyla örgütlenerek siyasal eylemlerde bulunarak siyasal ve sosyal

haklar talep edebilmektedirler. Günümüz toplumlarında her bireyin tek başına bir fikri davayı savunması mümkün değildir. Çoğulcu bir rejim olan demokrasilerde herkes fikrini söyleme özgürlüğüne sahiptir. Bu noktada siyasal partiler, süzgeç niteliğinde fikirleri toplama, gruplaştırma, biçimlendirme noktasında bireylerin yönetime katılmasını sağlamaktadırlar (Özcan ve Yanık, 2007: 163, 164). Çoğulcu demokrasilerde siyasal partiler, toplumun her kesiminin iktidara ulaşma ya da iktidarı etkileme fırsatı tanınmasının aracıdır. Dolayısıyla partiler, özellikle çoğulcu demokratik sistemlerde ve temsili demokrasilerde önemli roller üstlenmektedir.

Ayrıca, 19. ve 20. yüzyılda liberal demokrasinin yaygınlaşmasına bağlı olarak siyasal partilerin, devlet ve vatandaş ile olan ilişkileri değişim göstermiştir. Buna bağlı olarak, siyasal partiler demokrasinin vazgeçilmez kurumları haline gelmiştir. Uygulamada modern demokrasiler; siyasal partiler, çıkar grupları, yasama organları ve mahkemeler gibi resmi idari kurumlar tarafından farklı biçimlerde sergilenmektedir (Lijphart, 2014: 15). Günümüzde siyasal partiler modern demokrasilerin vazgeçilmez unsurlarından biri olduğundan dolayı, çağdaş devletlerde siyasal partiler olmadan siyaset yapmak mümkün görünmemektedir (Ware, 1996: 1). Örnek olarak gösterilen Batı demokrasilerin hiçbirinde partisiz seçim yapılmamış olması, partiler ve demokratik rejim arasındaki bağı kanıtlamaktadır (Özbudun, 1979: 162). Günümüzde sadece yerel ve bölgesel ölçekte büyük ailelerin kurallarının geçerli olduğu küçük geleneksel toplumlar ile siyasal parti faaliyetlerinin yasak olduğu askeri rejimler olmak üzere iki çeşit devlet siyasal partilerden yoksundur (Ware, 1996: 1).

Schattschneider'e göre (1942: 1, 3) siyasal partiler, modern demokrasilerin ayrılmaz bir parçasıdır. Bryce (2008: 109-110) ise, siyasal partilerin kaçınılmaz olduğunu, onlardan yoksun olan ülkelerin özgür olmadığını ve temsili hükümetin siyasal partisiz çalışamayacağını göstermeye çalışmıştır. Demokrasi çok partili siyasal bir rejim (Yayla, 2015: 156) olduğundan dolayı siyasal partiler demokrasinin vazgeçilmez unsurlarıdır (Kışlalı, 2005: 275).

Modern siyasal bilimlerin gelişmesinden bu zamana kadar siyasal partilere bu kadar önem verilmesi, siyasal partilerin temel misyonu göz önüne alındığında daha anlaşılır hale gelmektedir. Demokratik toplumların ayrılmaz parçası olarak görülen siyasal partilerin, siyasal liderleri yetiştirmek, vatandaşları ortak menfaatler etrafında buluşturup oy kullanmak için harekete geçirmek, siyasal sosyalleşmeyi sağlamak,

hükümetler kurup karar alma mekanizmasını örgütlemek ve kamu politikalarını formüle etmek gibi çok farklı işlevleri vardır. Yönetişimde, politika gündemlerinin belirlenmesinde ve devletlerin politika yapımında merkezi rol oynayan (Donavan, Mooney ve Smith, 2011: 153) partiler, yasama ve yürütme organları için adayları hazırlayarak ve onları eğiterek siyasal kadro üreten özneler olarak işlev görmektedir (Hague ve Harrop, 2016: 200). En temel seviyede partiler, bireylerin siyasal görüşlerini dile getirmek için düzenli olarak bir araya gelmelerine izin vererek, demokratik bir işlevi yerine getirmektedirler. Ayrıca, bir ülkede siyasal partilerin sahip olduğu yapı, o ülkenin siyasal sistemi hakkında bilgi vermektedir.

Siyasal partiler “yarı-kamusal” örgütlerdir, yani devletler tarafından düzenlenmekle kalmayıp aynı zamanda devletlerin kendilerine yüklediği resmi görevleri de yerine getirirler (Donavan, vd., 2011: 156). Hatta bazen siyasal partiler, kamuoyunu eğitime işlevini yerine getirmek için resmi olarak da organize edilebilmektedir (Crotty, 1970a: 294). Ayrıca partiler ile devlet organlarının yasama ve yürütme fonksiyonları arasında çok yakın bir ilişki vardır (Özbudun, 1979: 147). Modern demokrasilerde, yasama ve yürütme organları seçim yarışına giren ve kazanan partilerce yürütülmektedir. Genellikle partilerin gelişimi, demokrasinin gelişimine yani oy hakkının ve parlamentonun yetkilerinin genişletilmesine bağlı (Duverger, 1974: 16) görülmektedir.

2.1.4. Siyasal Partiler ve Seçimler

Günümüzde demokrasilerde siyasal katılımın en çok icra edilen biçimi ulusal ve yerel seçimlerde oy vermedir. Siyasal parti, demokrasi ve seçim ilişkisi birbirine bağlı ve birbirini doğrudan etkileyen olgulardır. Tüm demokratik rejimlerle seçim arasında ayrılmaz bir ilişki vardır. Demokrasinin gelişmesiyle siyasal partiler gelişecek ve siyasal partiler olmadan demokrasinin bütün unsurları tam anlamıyla gerçekleşmeyeceğinden dolayı demokrasi ve siyasal partiler birbirinden bağımsız düşünülemez. Buna bağlı olarak demokrasinin gelişmesiyle birlikte seçme hakkının yaygınlaşması ve demografik gelişmelerle birlikte siyasal partiler daha da önemli konuma gelmişlerdir. Hukuk devleti ve sivil toplumun varlığının (Cizre, 1999: 21) yanında siyasal partilerin meşruiyetinin en önemli kaynağı seçimlerdir. Aynı şekilde, siyasal partiler seçimler vasıtasıyla vatandaşa en fazla ulaşabilen örgütlerdir. Siyasal partiler, birçok ülke de seçim gibi

demokratik süreçlerde çok önemli bir rol oynamaktadır. Partiler, vatandaşların ortak menfaatleri, ortak endişeleri ve hedefleri adına seçmenleri harekete geçirmektedir. Vatandaşlar, seçimlerde iktidarda temsilcileri olmalarını istedikleri adayları belirler, seçim kampanyaları yürütür ve seçilen temsilcilerinin çalışmalarını izlerler. Siyasal parti aracılığıyla seçim kampanyaları hazırlanır ve yürütülür. Partiler, vatandaşları ve hükümeti birbirine bağlayan ve çoğu zaman halkın isteklerini sesli dile getiren köprü görevi görürler. Bu anlamda demokratik rejimlerde temsili organların oluşumunu sağlayan en önemli ve temel siyasal mekanizma seçimlerdir. Bu açıdan seçimler, seçim sonucunda iktidarı elinde tutanlarla vatandaş arasındaki iletişimi sağlayan bir bağıdır.

Seçimler bir yandan çeşitli sosyal gruplar arasındaki bir iktidar yarışması, diğer yandan parlamento oluşumunu etkileyen bir faaliyet ve seçmenlerin bireysel tercihlerini yansıtan bir siyasal olgu olarak kabul edilmektedir (Tosun, 2003: 22). Aynı zamanda seçimler, halkın belli bir süre için bir siyasal partiye belli bir siyasal programı uygulaması için vekâlet vermesi anlamı taşımaktadır. Bu durum Anglo-Amerikan literatüründe, “sorumlu parti hükümeti modeli” olarak anılmaktadır. Bu model, seçimler yoluyla halk devlet yönetimini en etkin katılmasını sağlarken, partiler ve hükümetin halk karşısında sorumluluğunu en iyi şekilde gerçekleştiren sistem olma özelliği taşımaktadır (Özbudun, 1979: 148).

Seçim dönemlerinde ideolojik konumlarına göre seçmenlerin karşısına çıkan ve iktidara geldiklerinde; seçmenin taleplerini yerine getireceklerinin, bu taleplere göre siyasa üreteceklerinin sözünü veren siyasal partiler için seçimler iktidara ulaşmak için girilen bir yarışmaya dönüşmektedir (Tosun, 2003: 22). Bu yarışmada yani seçimlerde rekabet eden partilere “rekabetçi parti” (Competitive Parties) adını veren Janda’ya göre (1970) partilerin en önemli stratejisi, temsilcilerini hükümetin önemli pozisyonlarına yerleştirmektir. Siyasal partiler en temel amacını yani temsilcilerini hükümet pozisyonlarına yerleştirmeyi seçimler aracılığı ile gerçekleştirir. Janda’ya göre (1980b: 339) bu amaç; seçim sürecinde diğer partilerle rekabet etmek, rakip partilerin faaliyetlerini kısıtlamak ya da siyasal sistemi yıkmak ve hükümetin kilit noktalarına temsilci yerleştirmek gibi geniş yorumlanmalıdır. Bu görüş siyasal partiye, seçimlerde kamuoyu desteğini harekete geçiren bir oy toplama makinesi gibi bir işlev de yüklemektedir.

Siyasal partiler, rekabetçi siyasetin ortaya çıkışından bu yana arkasındaki seçmenlerin mevcut uyumunu anlamak ve karşılaştırmalar yapabilmek için yaklaşık elli yıldır seçimlere odaklanmaktadır (Lipset ve Rokkan, 1967: 2). Bunun yanında demokratik toplumlarda partiler, seçimlerden önce seçimlerde kendi adlarına çalışacak olan adayların seçimine çok önem vermektedirler (Crotty, 1970a: 272). Bu şekilde her siyasal parti, sistem içindeki aktif ve pasif vatandaşlar için belirli alternatifler politikalar ortaya koymaktadır.

Siyasal partiler, kuruluşlarında etkili olan ideolojiyi uzun yıllar korumaktadırlar; ancak seçim dönemlerinde seçimlere adapte olmak için seçmenin taleplerine göre ideolojilerini esnetebilir, oy yarışında ideolojilerini durumlara göre modifiye edebilir ya da dönüştürebilirler (Ware, 1996: 47). Seçimlerde oy için rekabet etmek, farklı kökenden gelseler dahi partilerin birbirlerine benzemelerine ve birbirlerine ideolojik olarak yaklaşmalarına neden olmaktadır. 1990'larda, ideolojik yelpazede sağda olan, Alman Hristiyan Demokrat Birliği (CDU), İngiliz Muhafazakâr Partisi ve ABD'deki Cumhuriyetçi Parti'nin politikaları arasında büyük benzerlikler vardır.

Demokratik sistemlerin en önemli unsuru olan siyasal partiler, seçimler vasıtasıyla var olup, amaçlarını gerçekleştirip birçok işlevini yerini getirebilmektedir. Siyasal partilerin en önemli işlevi, toplumdaki bölünme veya çatışmaları temsil ederek, bu doğrultuda çeşitli kesimlerin değerlerini ve çıkarlarını birleştirip temsil ve ifade etmektir. Bu noktada siyasal partiler toplumda *kanaat oluşturma* işlevini yerine getirmiş olmaktadır. Buna bağlı olarak partiler, temsil ettikleri kesimlerin çıkarlarını korumak ve devlet mekanizmasında hâkim kılmak amacıyla seçimlere katılırlar ve seçmenleri bu doğrultuda yönlendirmektedirler. Bu nedenle siyasal partiler, devlet yönetimine aday olacak kişiyi belirlemektedirler. Aynı zamanda, bunu yaparken devlet yönetimi için yetiştirilecek adayın *siyasal eğitim* ve *katılma* işlevini de üstlenmektedirler (Sarıbay, 2001: 10; Crotty, 1970a: 271-272). Bu nedenle istikrarlı bir parti sistemi, seçmenlerin partilere uyum sağlamasına ve böylece kitlesel elit bağlantıları güçlendirmesine izin vermekte, koalisyon inşası ve karar almayı sağlamaktadır. Ayrıca siyasal partilerin, iktidarı ele geçirme yolu olarak gördükleri ve mücadele ettikleri seçimlerde, seçmenlere ülkenin sorunları ve partilerin buna çözüm önerilerini sundukları seçim kampanyaları yoluyla siyasal partilerin sorunlara yaklaşımları ve çözüm önerileri hakkında bilgi sahibi olma imkânı doğmaktadır (Tosun, 2003: 27).

2.2. SİYASAL PARTİLERİN İDEOLOJİ VE KONUMU

Literatürdeki siyasal partilerin tanımı incelendiğinde, partilerin benzer görüşleri bir araya getiren araçlar olduğu, üzerinde en çok durulan nokta olmuştur. Partilerin seçimlerle birlikte, belli bir kitlenin oylarının hepsinin elde etme yarışına girmeleri, bu grupların taleplerini yerine getirme çabaları onları belli ideolojik kalıplara itmiştir. 20. yüzyıl ile birlikte siyasetin ideolojik olmayan yönleri tartışılmalı ve partiler *kitle partisi* olsa dahi parti politikalarındaki ideolojinin merkezîyetçiliği yadsınamaz niteliktedir (Ware, 1996: 17). Bu nedenle karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarında, siyasal partileri bir ideolojiye sahip ve bir ideolojiyi benimsemiş, bu doğrultuda hareket eden kuruluşlar olarak ele alıp incelemek yanlış olmayacaktır.

2.2.1. Siyasal Partilerin Dayandığı İdeolojiler

İdeoloji, siyaset biliminde en çok tartışılan kavramlardan biridir. İdeoloji kavramının bilinçli bir şekilde tartışılması 1790'lı yıllardan sonra olmuştur. Özellikle 16. yüzyıldan sonra, Sanayi Devrimi odaklı toplumsal değişimler, hem düşünce hem de yaşama tarzında önemli değişikliklere yol açmıştır. Böylece, sanayileşme ile toprağa dayalı bir ekonomiden, kâr odaklı ekonomiye geçiş yeni üretim türlerinin, yeni sınıfların ve dolayısıyla yeni kavramların ortaya çıkmasına neden olmuştur. İdeoloji terimi de ilk defa 1797 yılında, Antoine Destutt de Tracy (1801: 4) tarafından sözcük anlamıyla “idea-ology” yani, “yeni bir fikirler bilimi” olarak tanımlanmıştır. Ancak, günümüzde daha çok nesnel olmayan fikirler anlamında kullanılmaktadır (Kaymak ve Öztürk Aykaç, 2015: 40). Downs'a göre (1957: 96) ideoloji, “bir iyi toplum sözlü imajıdır ve böyle bir toplumu inşa etmenin ana aracıdır.” En yaygın anlamda ideoloji, toplumsal ve bilimsel anlamda belli türde örgütlü siyasal eyleme rehberlik eden kendi içinde tutarlı fikirler bütünüdür (Heywood, 2016: 137). Genellikle bir düşünür ve felsefeciye dayanan, belli doktrinleri takip ederek toplumun da geliştirebileceği ideolojiler, toplumu ilerletmeyi amaçladığını iddia eden, inanç sistemidir (Roskin, 2013b: 12). Bir insan topluluğuna siyasal ön vermeyi amaçlayan sistemli düşünceler bütünüdür. İdeoloji ne sadece fikir (teori) ne de sadece eylemdir (Akşin, 2007: 57). Bir ideolojide fikir, inanç unsurları ve eylemsellik bir arada olması beklenmektedir (Tunaya, 2015: 372). Bu açıdan ideolojiler, daha çok siyasal sistemleri değiştirme taahhütleridir. Bu nedenle öncelikle bütün ideolojiler, genellikle bir dünya görüşü biçiminde mevcut düzenin

eleştirisini ve/veya açıklamasını sunmaktadırlar; ikinci olarak istenilen bir gelecek modelini, “iyi toplumu” sunmayı amaçlamaktadırlar; son olarak ise siyasal değişimin nasıl olabileceğinin ve nasıl olması gerektiğinin çerçevesini çizmektedirler (Heywood, 2016: 137; 2012: 41; 2015: 28-29). Ancak ideolojiler, hiçbir zaman vadettiklerini ve “iyi toplumu” toplumları gerçekleştirememişlerdir. Klasik liberalizm bir alt sınıf üretirken, Marksizm - Leninizm diktatörlük ortaya çıkarmış, İran’ın İslami Köktencilği ruhban sınıfı yönetimine yol açmıştır (Roskin, 2013b: 12). Muhtemelen bu durum bir ideolojinin toplumdaki herkes tarafından benimsenmemesinden, kusursuz olmamasından döneme coğrafyaya ve kültüre göre farklılaşabilmesinden kaynaklanmaktadır.

İdeolojiler siyasal hayatı çeşitli yollardan etkiler; çünkü insanlar bilinçli ya da bilinçsiz davranışlarını, tutumlarını etkileyen siyasal inançları benimserler ve dünyayı bu yerleşik inanç, düşünce ve fikirlerinden oluşan bir örüntünün ardından görürler (Heywood, 2015: 20). Sonuç olarak, siyasal fikir ve ideolojiler siyasal faaliyetleri harekete geçirip, iktidarı arzulayan siyasal partilerin, iktidarda ne yapacaklarına ilişkin inançları, değerleri kanaatlerini belirlemektedir. Ayrıca ideolojiler, sosyal grupları ve tüm toplumu bir arada tutacak birleştirici inanç ve değerler kümesi sunmaktadır.

İdeolojiler kendi tarihsel gelişimi içerisinde, pejoratif imâlar taşımış, diğer görüşleri eleştirmek için hep silah olarak kullanılmıştır. 1950’ler ve 1960’larda ideolojinin gereksiz olduğu tezleri ortaya atılmaya başlamıştır. Daniel Bell (2001), 1960 yılında “ideolojinin sonu” tezini ortaya atarak; komünizm ve faşizm gibi ideolojilerin Batı’da azalan önemine ve liberalizm, muhafazakârlık ve sosyalizm arasında benzerliklerin, farklılıklardan daha önemli olduğunu vurgulamıştır. Onun yaklaşımına göre, siyasal partiler artık ideolojik sorunlardan ziyade ekonomik büyüme ve refaha önem vermektedir. Daha yakın bir tarihte Fukuyama (1992), siyasal ideolojilerin artık önemsiz olduğunu, tek bir ideoloji olarak liberal demokrasinin diğer ideolojileri geride bıraktığını iddia etmiştir. Fukuyama, Sovyet soluna karşı Batı sağının zafer kazandığını söyleyerek sağ-sol ayrımının anlamını yitirdiğini ifade etmiştir. Huntington’a göre (2013) ise, Batı geleneği içinde yer alan komünizm ve liberalizm arasındaki mücadelenin ürünü olan Soğuk Savaş, liberalizm lehine sonuçlanarak bittiği için, dünyadaki ideolojilerin belirleyiciliği sona ermiştir. Aslında iki düşünür de artık sol olmadığı iddia ederek sağ-sol ayrımının gereksiz olduğunu vurgulamaya çalışmaktadır.

Yayla'ya göre (2015: 117) ise, ideolojiler insanların bilinçli ya da bilinçsiz bazı sorulara cevap aradığı, bilim, ahlak, din, hukuk felsefe, gelenek gibi toplumsal hayatın unsurlarından biridir. Bu nedenle, birçok ülkelerde önemli ölçüde benzer toplumsal bölünme çizgileri vardır ve bu olduğu sürece, doldurulacak “ideolojik alan” hep olacaktır ve partiler bu alanı doldurmak için harekete geçecektir (Ware, 1996: 47).

Genel olarak ideolojileri incelediğimizde, insanlık tarihi boyunca önem taşımış, *liberalizm*, *sosyalizm* ve *muhafazakârlık* olmak üzere üç temel ideolojinin olduğunu söylemek mümkündür. Her bir ideoloji, tarihsel olarak bir diğerinin eleştirisini yapmış ve alternatifini sunmuştur. Bu ideolojiler, dönemsel olarak ihtiyaç ve krizlere göre de kendi içlerinde türevlerini ya da diğer ideolojilerin birleşimi şeklinde yeni ideolojiler ortaya çıkarmışlardır.

17. ve 19. yüzyıl boyunca *klasik liberalizmin* kabul gören ideoloji iken, 19. yüzyıl sonları 20. yüzyıl başlarında *sosyal liberalizm* 1970'li yıllardan sonra ise *yeni liberalizm* ortaya çıkmıştır. Sanayileşme ile birlikte, birçok sanayileşen toplumda bireysel çıkarları maksimize etmeyi amaçlayan, serbest piyasa ekonomisini ve gece bekçisi devlet modelini savunan *klasik liberalizm* benimsenmiştir. Özellikle klasik liberalizmi sanayileşen kapitalist toplumlar benimsediği için, kısa bir süre sonra kapitalist sınıfın ekonomik ve siyasal çıkarlarını savunan bir öğretiyeye dönüşmüştür. Kapitalizmin gelişim süresince, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, özellikle ABD ve İngiltere'de ortaya çıkan ekonomik krizler, artan yoksullaşan gruplar, işçi sınıfının siyasal haklar elde etme mücadeleleri ve 1929 Dünya Ekonomik Krizinden sonra piyasa-refah devleti ilişkileri ve klasik liberalizm sorgulanmıştır. Böylece bireyin özgürlüğünü ve fırsat eşitliğini temel alan, karma ekonomiyi savunan *sosyal liberalizm* benimsenmiştir. Sosyal liberalizmin benimsenmesinden sonra, devletin her alanına müdahalesi ile artan bürokratikleşme bireylerin özel alanlarını da kontrol etmeye başlamış ve 1960'lı yıllarda feminist, çevre vb. birçok yeni toplumsal hareket doğmuş ve protestolar başlamıştır. Bunun sonucunda, 1970'li yıllarda sosyal güvence politikalarından vazgeçilerek devleti küçülten politikalar ve serbest piyasa sistemini benimseyen; ekonomik, toplumsal ve siyasal yaşamda bireyi, piyasa sisteminin uygun olmadığı alanlarda ise gelenekleri ön plana alan *yeni liberalizm*, ilk olarak ABD ve İngiltere'de doğmuştur (Sallan Gül, 2006: 1-8).

Aynı şekilde aydınlanma düşüncesinin sonuçlarından biri olan Fransız Devrimi'nin özellikle bireysel çıkarların korunması vurgusuna karşı tepki olarak aristokrasinin çıkarlarını koruma güdüsü sonucu *muhafazakârlık* doğmuştur. Muhafazakârlık, liberalizmdeki bireycilik ve doğal hukuk anlayışına tepki olarak şekillenmiştir. Muhafazakârlık, liberalizmin aksine topluma ve geleneklere öncelik vererek, toplumsal hiyerarşiyi normal kabul eder; ayrıca sosyal devlete ve ekonomide devlet müdahalesine karşı çıkmaktadır. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra geleneksel muhafazakârlık, *yeni muhafazakârlık* adıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Yeni muhafazakârlık, ılımlı liberalizm ve ılımlı muhafazakârlığın karışımıdır. Bu ideoloji, sanayileşmenin klasik liberalizmin temel değerleri üzerine değil, eski gelenek, kurum ve gruplar üzerine kurulacak güçlü bir milliyetçilik anlayışıyla geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadır.

1980'li yıllardan sonra yeni liberalizm ve yeni muhafazakârlığın bazı değerlerinin birbirine eklenmesi sonucunda *Yeni Sağ* denilen yeni bir ideoloji ortaya çıkmıştır. Literatürde yeni sağ kavramı, hem yeni liberalleri hem de yeni muhafazakârlığı tanımlamak için de kullanılmaktadır (Sallan Gül, 2006: 85). Yeni sağ ideolojisi; yeni liberalizmin serbest piyasa ilkesi, özel mülkiyetin korunması ve sınırlı devlet ilkeleri ile yeni muhafazakârlığın toplumsal alanda geleneklerin ön planda tutulması, toplumda hiyerarşinin doğal olduğu ve güçlü devlet ilke ve değerlerinin birleşimidir. Birçok nokta da çatışan yeni liberalizm ve yeni muhafazakârlık; serbest piyasa sistemin canlandırılması, bireysel özgürlüklerin ve ahlaki değerlerin canlandırılması, kamusal düzen ve otoritenin sağlanması noktasında *Yeni Sağ* adı verilen yeni bir ideolojide birleştirilmiştir.

Özellikle Marksist düşünceye referans olan (Kaymak ve Öztürk Aykaç, 2015: 43), liberalizm ve muhafazakârlık gibi kökenleri 19. yüzyıla dayanan üçüncü ana ideoloji *Sosyalizm'in* ise, temel çıkış noktası liberalizmdeki bireycilik ve piyasa mekanizması karşıtlığının eleştirisi olmuştur. Rekabet yerine işbirliğini savunan bu ideolojinin temelini, insanların ortak nitelikleri olan insanlık tarafından birleştirilmiş toplumsal varlıklar olduğu düşüncesi ve toplumsal eşitlik oluşturur (Heywood, 2015: 117-119).

Bu bölümde ideolojik ayrımların kökeninin neye dayandığı, nasıl ortaya çıktığı ve nasıl geliştiği anlatılmaya çalışılmıştır. Modern demokrasilerde ideolojiler siyasal

partiler ile vücut bulduğundan bu bölüm içinde ve sonraki başlıklarda; siyasal partiler ve ideolojiler arasındaki ilişkinin öneminden, ideolojik olarak partilerin nasıl ayrıldığından, ülkeden ülkeye ve farklı zaman dilimlerinde bu anlayışın nasıl değiştiği ve günümüzde bu anlayışın nasıl olduğu tartışılacaktır. Ayrıca sağ ve sol ideolojilerin birbirinden nasıl ve hangi özelliklerinden dolayı ayrıldığı, bu ideolojilerin kendi içinde de nasıl farklılaştığı, siyasal partilerin sağ-sol ve merkeze göre nasıl konumlandırıldığı tartışılmıştır.

2.2.2. Siyasal Partilerin İdeolojik Konumlandırması

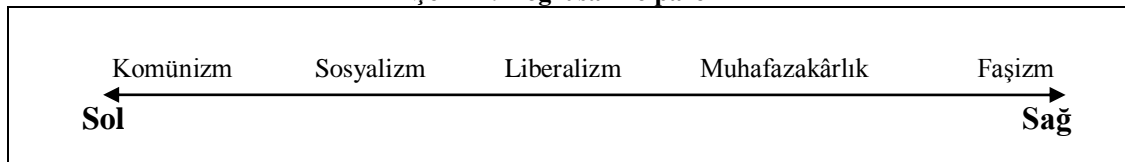
Modern dünyadaki siyasete baktığımızda kilit konumdaki ideolojiler, bireyi ön plana alarak gelenekler tarafından şekillenmekte ve pek çok işlevi yerine getirmektedir. İdeolojiler, siyasal gerçekliği düzenleme, tanımlama, değerlendirme daha da önemlisi siyasal kimlikleri tanımlamada hayati öneme sahiptir (Heywood, 2015: 15). Birey hayatın içerisinde özne olarak somut, ideolojiler ise hep soyut olduğundan bütün ideolojilerin işlevi bireyi özneler olarak adlandırmasıdır. İdeoloji, hayat ile başlayan sistemin kurallarını bireye öğreten mekanik bir yöntemdir (Althusser, 2016: 87-90, 127-130). İdeolojiler, bir yandan birey ve gruplar arasındaki ilişkileri düzenlerken diğer yandan iktidarı kurarlar ve bu işlevi ile siyaset için hayati rol oynarlar. Bundan dolayı hâkim iktidar yapısını desteklerken aynı zamanda bu iktidar yapısının kötülüklerine, adaletsizliklerine ışık tutarak alternatif iktidar yapıları üretebilir (Heywood, 2015: 32). Ayrıca ideolojiler, dönüşebilen, gelişebilen hatta karakteristik öğelerini ve sınıf aidiyetlerini koruyarak değişebilen fikirlerdir. Buna en iyi örnek, İtalya’da liberal-milliyetçi ideolojinin emperyalist-faşist ideolojiye evrilmesi örnek gösterilebilir (Laclau, 1998: 102). Genel olarak dünyada 20. yüzyılın başlarında totaliter, faşist ve komünist rejim ve ideolojiler çok belirgin olmuştur. Bu fikirler, ideolojiler ile çakışan ve birbirine dönüşebilen melez ideolojik biçimlerin (sosyal feminizm, muhafazakâr milliyetçilik gibi) ortaya çıkmasına olanak sağlamaktadır (Heywood, 2015: 30).

Althusser’e göre (2016: 77-84), siyasal partiler devletin ideolojik aygıtlarından sadece biridir. Gerçekten de günümüzde bütün ideolojiler, siyasal partilerde somutlaşır. 2. Dünya Savaşı’ndan sonra liberal demokrasiyi benimsemiş ülkelerdeki parti programlarını inceleyerek partileri ideolojik olarak sınıflandıran çalışmalar, genel

anlamda bu ülkelerde sağ ve sol ideolojisi ayrımı olduğunu ve bu iki ideolojinin çatışma halinde olduğunu ortaya koymuştur (Ware, 1996: 20).

2. Dünya Savaşı'ndan sonra, farklı ideolojileri temsil eden iki süper devletin çıkarları doğrultusunda ideolojiler genel olarak sağ-sol-orta olarak adlandırılmaya başlanmıştır (Lipset, 1964: 115). İdeolojiler, biraz basitleştirmeyle sağ-sol yelpazesi ile sınıflandırılmaktadır. İdeolojiler, en çok bilinen ve en basit anlamda *doğrusal yelpaze* ile ifade edilmiştir (Şekil 1). Doğrusal yelpaze, ideolojileri değişime ve eşitliğe karşı olan tutumlarına göre, değişim yanlısı ve eşitliğe verdiği öneme göre soldan sağa sıralanmaktadır. 19. yüzyıl boyunca liberalizm yükselen orta sınıfın, muhafazakârlık aristokrasinin ve sosyalizm emekçi sınıfının ideolojisi olarak gelişmiştir. Siyasal partiler de bu sınıfların çıkarlarını ifade etmek amacıyla gelişmiştir. Bu dönem boyunca, siyasal ideoloji sıkı bir şekilde ekonomiye bağlı olarak gelişmiş, kapitalizm ve sosyalizm gibi birbirine zıt iki ekonomik felsefe rakip ideolojik argüman etrafında siyaset yapılmıştır. Bu nedenle, soldan sağa uzanan doğrusal yelpaze dönemi ifade etmek için yeterli olmuştur. 1917 Rus Devrimi ile birlikte dünyanın ilk sosyalist devletlerinin kurulmasıyla ve 1991 yılında komünizmin çöküşüne kadar olan dönemde, kapitalizm ve sosyalizm arasında rekabet daha keskinleşmiştir. Özellikle, 1945-1990 Soğuk Savaş yılları arasında uluslararası siyaset kapitalist Batı ve komünist Doğu ideolojisi ile anılmaktadır. Solda komünizmden başlayan siyasal yelpaze sağa doğru sosyalizm, liberalizm, muhafazakârlık ve faşizme kadar uzanmaktadır. Doğrusal yelpazenin en sağında, faşizm yer almaktadır. Faşizm, şiddetli bir biçimde antikomünist olmasına rağmen, kapitalizm ve büyük iş çevrelerini eleştirirken sola yaklaştığından ve bu zaman diliminde faşizm ve komünizm ideolojileri ile yönetilen ülkelerde literatürde “totaliter” diye tanımlanan baskıcı otoriter yönetim biçimleri ortaya çıktığından dolayı doğrusal yelpaze sorgulanmaya başlamıştır.

Şekil 1: Doğrusal Yelpaze

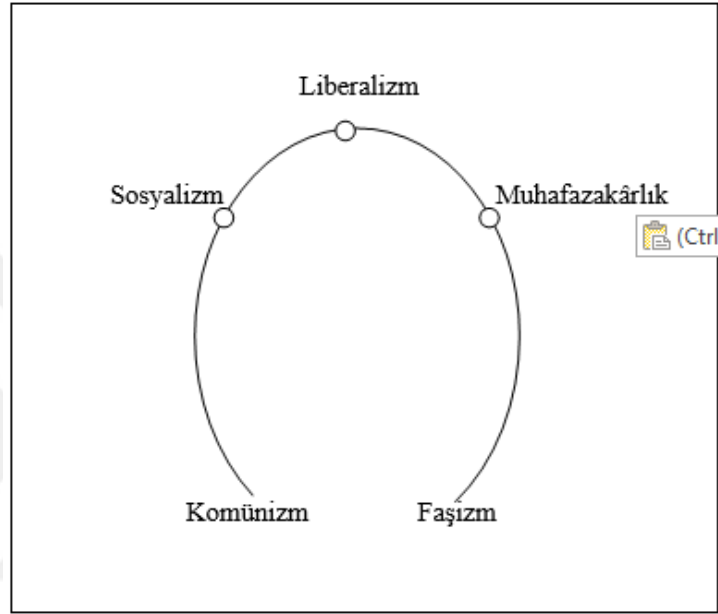
Kaynak: Yayla, 2015: 112; Heywood, 2015: 33.

1960'lı yıllarda klasik ideolojilerde Yeni Sol ve Yeni Sağ gibi büyük değişimler ve bölünmeler yaşanırken; Feminizm ve Ekolojizm gibi yeni ideolojiler de türemiştir.

1950 ve 1960'lı yıllarda, sol ve sağdaki aşırı ideolojileri birbirine yaklaştıran *atnalı biçimindeki* ve *iki boyutlu* siyasal yelpaze daha çok kullanılmıştır.

Atnalı yelpaze, sosyalizm ve faşizmin otorite noktasında birbirine yaklaşabileceğini göstermektedir. Bu yelpaze; liberalizm, sosyalizm ve muhafazakârlığın, birbirlerine yakınlaşma eğiliminde olduklarını göstermektedir (Şekil 2).

Şekil 2: At Nalı Yelpaze

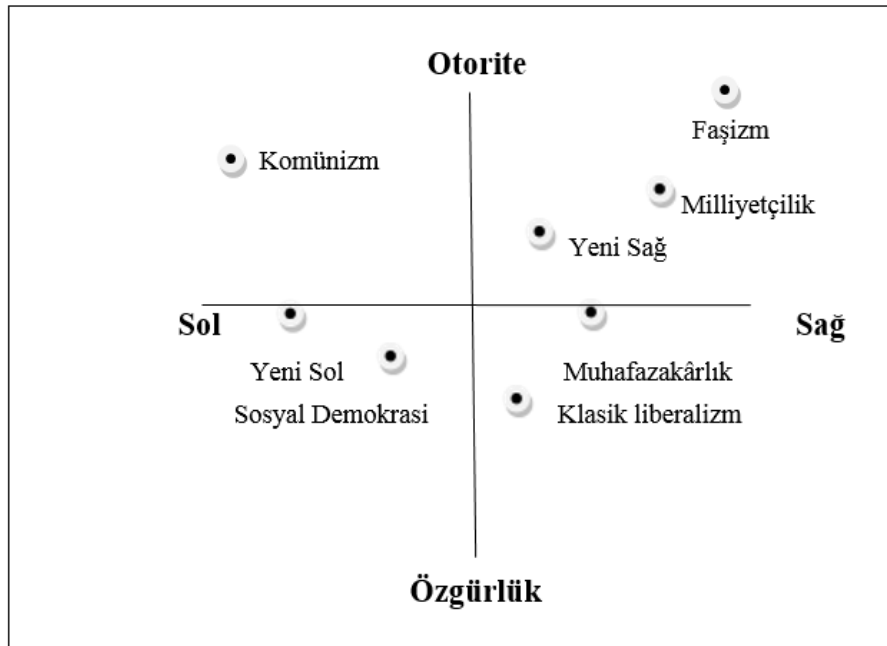

Kaynak: Yayla, 2015: 115; Heywood, 2015: 34.

İlk olarak Hans Eysenck (1964: 305) tarafından ortaya atılan iki boyutlu yelpazede ise, dikey eksen üst uçta “otoriter bir zihniyet”, alt uçta da “özgürlük, demokratik zihniyet”²¹ olarak gösterilen siyasal tutumları ölçmektedir. Eysenck, doğrusal sağ-sol yelpazesini yatay eksen olarak almış ve buna bir de dikey eksen eklemiştir. Bu yelpazede ideolojiler, hem sağ-sol ekseninde hem de otorite-özgürlük ekseninde gösterilebilmektedir. Örneğin, faşizm sağda yer alan otoriter bir ideoloji iken, sosyalizm solda yer alan otoriter ideolojidir. Faşizm ile Komünizm arasındaki farklar, sağ-sol ekseninin karşı iki ucuna konarak tespit edilebilirken, benzerlikleri de dikey eksenin “otorite” ucuna yerleştirilerek vurgulanabilmektedir (Şekil 3).

²¹ Eysenck, iki boyutlu yelpazeyi oluştururken, bugün literatüre yukarıdan aşağıya, otorite-özgürlük dikey eksenini olarak geçen ekseninde otorite kısmını sert anlamına gelen “Tough” özgürlük kısmını ise yumuşak anlamına gelen “Tender” kelimeleri ile ifade etmiştir.

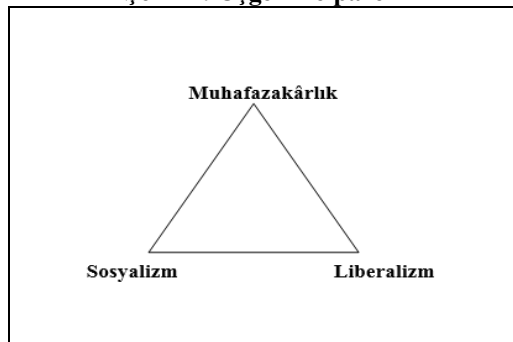
Şekil 3: İki Boyutlu Yelpaze

Kaynak: Eysenck, 1964: 303. Güncellenmiş halidir.

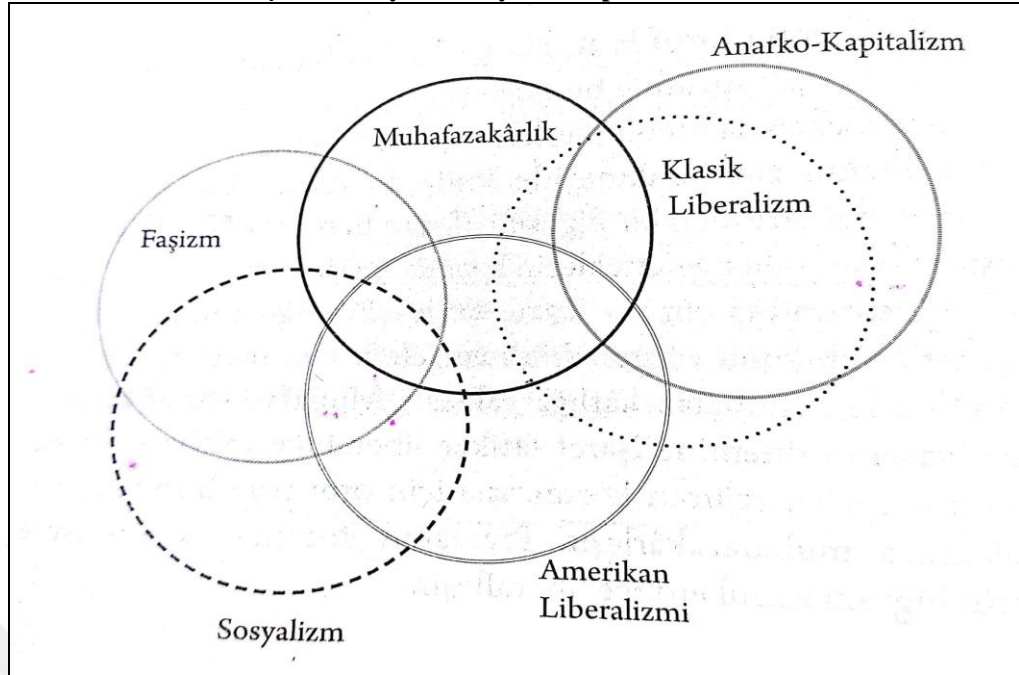
Hayek (2011: 520), hayali bir diyagram çizerek üst köşeye muhafazakârlığı, diğer alt köşelere sırasıyla, sosyalizm ve liberalizmi yerleştirmektedir (Şekil 4). Yazar literatüre üçgen yelpaze olarak geçen hayali diyagramında, insanlık tarihi boyunca önem taşımış liberalizm, sosyalizm ve muhafazakârlığı ana ideoloji olarak almaktadır. Bu yelpaze, ideolojilerin birbirine doğru hareket ederek, birbirlerine yaklaşıp uzaklaşabileceklerini göstermektedir. Liberaller, geleneksel ailenin önemine işaret ettikçe muhafazakârlığa yaklaşırken; muhafazakârlıkta birey ve piyasanın önemini vurguladıkça liberalizme yaklaşmaktadır. Sosyalizm ise, rejimi korumak için otoriteyi savunduğu noktada muhafazakârlığa, ekonomide piyasanın üstünlüğünü kabul ettiği noktada liberalizme yaklaşmaktadır.

Şekil 4: Üçgen Yelpaze

Kaynak: Hayek, 2011: 520.

Şekil 5: Yayla'nın Siyasal Yelpazesi

Kaynak: Yayla, 2015: 116.

Bir diğer siyasal yelpaze ise Yayla'nın (2015: 116) siyasal yelpazesidir. Bu yelpazede sağ - sol eksenini olmamakla birlikte yelpazenin odağında klasik liberalizm bulunmakta ve diğer ideolojiler ona göre konumlanmaktadır. Yelpaze, ideolojileri halkalar ile tasvir ederek hangi ideolojilerin ne ölçüde çakıştığını göstermektedir (Şekil 5).

Bütün siyasal yelpazeler doğrusal yelpazenin eksikliklerini gidermeye çalışmakta ve açıkçası doğrusal yelpazenin tekrarlanması ötesine geçememektedirler. Farklı siyasal partilerin göreceli pozisyonlarına ilişkin her yelpaze, farklı siyasal ideolojileri basitleştirme, kolayca tanımlama ve genelleme eğiliminde olduğundan bir takım sorunlar doğurmaktadır. Ayrıca ideolojileri daha kolay tanımlamak için kullanılan eksenleri oluştururken ideolojilerin din, ekonomi, otorite, değişim ya da bireye karşı tutumlarını temel aldığımızda ideolojileri tanımlamaya çalışan eksenlerdeki yerleri değişmektedir. Bütün ideolojiler bu inanç ve değerler sisteminin toplamıdır. Bu yüzden ideolojiyi ve konumunu tanımlarken bu değerler sisteminin unsurları bir bütün halinde düşünülmelidir. Ancak, her ne kadar günümüzde kapsayıcılık anlamında etkisi kaybolduğu iddia edilse de (Heywood, 2015: 35) sağ ve sol kavramları siyasal alanı oluşturan iki kutup olmaya devam etmektedir (Caille ve İnel, 2000; Bobbio, 1999). Siyasal ideolojileri genel olarak *sağ-sol-merkez* diye üçe ayırabiliriz. Genel olarak sol,

eşitliği refah programlarını ve ekonomide devlet müdahalesini savunurken günümüzde aristokratik köklerinden sıyrılmış olan sağ (Roskin, 2013b: 112), bireysel inisiyatifi ve serbest piyasa ekonomisini vurgular. Merkez ise, her iki görüşü sentezleyip ılımlaştırmaya çalışır. Merkezde olup bir tarafa daha fazla meyleden gruplara merkez sağ ve merkez sol denir (Roskin, 2013a: 61).

Sağ ideolojilerin kendi içinde nasıl ayrıldığını siyasal partilerin konumunun sağ, sol ve merkeze göre nasıl konumlandığını ve bu konumun nasıl tanımlandığı, sağ-sol ideolojik ayrımı başlığı altında incelenmiştir.

2.2.3. Sağ - Sol ve Merkez İdeolojik Ayrımı ve Geçerliliği

Sağ-sol kavramı ya da yelpazesi siyasal ideolojileri kategorize etme ve birbirleriyle ilişkilendirme anlamında kullanılan en eski kavramlardandır. Bu yelpaze, siyasal yönelimlerinin sınıflandığı, seçmenlerin siyasal evrenin karışıklığının üstesinden gelmelerine, kendilerini betimlemelerine kolaylık ve siyasal kararlara ulaşmalarını sağlayan bir araçtır (Kiriş, 2010: 32). Sağ kanat ve sol kanat kavramları kişinin siyasal inançlarını ideolojik konumlarını ifade eden bir yelpazedir. Bu iki kavram, iki yüzyılı aşkın süredir siyasal eylemleri, ideoloji ve hareket çelişmesini tanımlamak için kullanılmış açıkça çatışan iki karşıt kavramdır (Bobbio, 1994, 47). Bu karşıtlık; psikolojik, sosyolojik ve tarihi açıklamaların getirmiş olduğu ikililer için tipik bir düşünme tarzını ifade eder. Nasıl ki sosyolojide toplum-ortaklık; ekonomide, piyasa-ortam; hukukta, özel-kamusal siyasal ortamda da sağ-sol ikilisi her yerde karşılaşılan bir karşıtlıktır (Bobbio, 1994: 48).

İnsanların topluluk olarak yaşamaya başlamalarından itibaren, her dönemde ve her toplulukta düzeni korumaya çalışan ve değiştirmeye çalışan insanların olduğu düşünüldüğünde, siyasetin bir olgu olarak var olduğunu söylemek mümkündür. Ancak sağ-sol kavramların siyasetin bir parçası haline gelmesi Batı Avrupa yakın tarihinin bir sonucudur (Mağcupyan, 1996: 1244). Sağ ve sol kavramlarının ortaya çıkışı 1789 Fransız Devrimi'ne dayanır. 1760 yıllarında Fransız devrimi öncesinde Kral 16. Louis Kurucu Meclisi (Etats Generaux) toplamak zorunda kalır ve bu toplantıda kralın veto hakkını savunan ruhbanlar, soylular kralın sağ tarafına (aristokratlar); kralın bu ayrıcalığını reddeden, yönetimde hak talep eden, bunun için köylü sınıfının yanında yer alan burjuva sınıfı (radikaller) ise sol tarafına oturmuştur (Sartori, 2005: 298; Cameron,

1998: X; Tunaya, 1995: 39; Roskin, 2013b: 112). 1789 yılında Kurucu Meclisi'nin ilk toplantısında oturma düzeni bu şekilde oluşmuştur. Kısa bir süre sonra sağ terimi kraliyet yanlılığı ve gericilik, sol kavramı ise devrimci ve eşitlikçi duyguları barındıran kavramlar olarak algılanmaya başlanmıştır (Sartori, 2005: 298). 19. yüzyılda bu bölünme monarşistler ve cumhuriyetçiler arasında olmuştur. Sağ-sol ayrımı ilk olarak 1789 yılında Kurucu Meclis'te oturma düzeni ile ortaya çıkmışsa da 1793 Fransız Anayasa'sı ile içeriği doldurulmuştur (Uçar, 2005: 344). Başlangıçta sağ-sol ayrımı devrim ve irtica arasında tercih yapmak iken (Heywood, 2012: 59); çağdaş siyasette sağ-sol ayrımı daha karmaşık hale gelmiştir (Heywood, 2015: 33). Hemen her politik akımın kendi içinde sağ ve sol diye ikiye ayrılması bu kavramların ne kadar göreceli olduğunun da göstergesi sayılabilir (Bora, 2016: 9). Her ne kadar günümüzde sağ-sol kavramlarının bir geçerliliği kalmadığı ve bunun önemsiz olduğu düşünülse de (Bell, 2001; Giddens, 2002; Fukuyama, 1992), sağ-sol dikotomisi parti sistemlerini anlama ve şekillendirmedeki etkisini hâlâ sürdürmektedir (Sarıbay, 2001: 118). Sağ ve sol kavramı sağda muhafazakârlıktan solda sosyalizme uzanan modern toplumlarda siyasal incelemelerde kullanılan temel ayrımlardan biri olmuş ve siyasetin temel kategorisi haline gelmiştir (Bobbio, 1999).

Solun sosyal reformları ve eşitliği savunması, sağın aristokrasi ve muhafazakârlıkla özdeşleşmesi sonucu siyaset sınıflar arası çatışma olarak tanımlanmaya başlayınca bu iki kavram arasında çatışma derinleşmiştir. 1917'ye kadar aşırı siyasal hareketlerin hepsinin sağ kanattan olduğu yönünde bir anlayış varken, 1917'den sonra hem sağ hem de sol aşırılıklardan (komünizm ve faşizm) bahsedilmeye başlanmıştır. Bu görüşe göre, geleneksel doğrusal ideoloji yelpazesinin iki ucundaki aşırılıklar diktatörlükten yana olurken ortadaki ılımlılar demokrasiyi savunmaktadırlar (Lipset, 1964: 115). Demokratik yönelimlerde ortada duran ılımlılara liberaller denilmektedir. Fransız Radikalleri, Hollanda ve Belçika'daki liberal siyasal partiler, Avrupa'da aristokrasiye, kiliseye ve gelenekçiliğe karşı olup, ekonomide "bırakınız yapınlar" (laissez faire) anlayışı ve siyasette en az devlet müdahalesini savunmaktadırlar. Ayrıca, dinden ve diğer gelenekçilik şekillerinden hoşlanmamaktadır. Klasik faşist hareketler, ortanın aşırılığını temsil etmektedir. Faşist ideoloji, devleti her şeyin üstünde tutmasıyla liberalizmin karşısında dururken, büyük işletmeciliğe, sendikacılığa ve sosyalist devlete düşman olmasıyla liberalizme benzemektedir (Lipset,

1964: 116). Aşırı solda yer alan (sol uçta) komünizm ise, devlet tarafında planlanmış ekonomiye inanırken; sosyalistler karma ekonomiyi ve yönetimin müdahalesini savunmaktadır (Heywood, 2015: 33).

Sağ, özgürlük ve insan hakları, pazar ekonomisi, geleneksel ahlak, otorite, hukuk ve düzen, refah devleti ve sınırlılık ile askeri güç politikalarını savunmaktayken, *sol* ağırlıklı olarak eşitliği, demokrasiyi, planlı ve karma ekonomiyi, piyasanın sorgulanmasını, kültürel serbestliği, refah devletini, barış ve sosyal hizmetin yaygınlaştırılmasını, statükonun ve kurulu iktidar ilişkilerinin sorgulanmasını savunmaktadırlar (Heywood, 2015: 33; Demirel, 2004a: 339). Sol ideolojiler, genel olarak düzenin ya da düzen içerisindeki birçok kurumun köklü bir biçimde değişmesi gerektiğini savunurken, sağ ideolojiler sadece ufak değişikliklerle düzenin korunması gerektiğini savunmaktadır (Kışlalı, 2005: 267).

Sağ ve sol kavramları siyasal alanın ana kutupları olduğundan beri sol konumu sağdan ayıran şey, solun kesintisiz biçimde eşitlik yanlısı olmasıdır. Sol, özgürlük kavramının yanında eşitliği de öne çıkararak insan doğası ve potansiyeli hakkında iyimser görüşler taşır ve insanın kendisini ve çevresini akıl ve bilinçli eylem yoluyla değiştirebileceğine inanır. İnsanın potansiyeli konusunda daha karamsar olan sağ ise, eşitlik sorgular onun yerine sorumlulukları ve hiyerarşi düşüncesini koyarak, kurulu düzeni ve evrenselcilik yerine milliyetçiliği ön plana çıkartmaktadır (Demirel, 2009: 414). Ancak, sağ ve sol ideolojilerin değerleri ve bu değerlere yükledikleri içerik zaman ve koşullara göre değişiklik göstermektedir. Bir dönem sağda yer alan bir değer başka bir dönem solda yer alabilir. Bu nedenle sağ ve sol arasındaki farklar tözsel değil ilişkiseldir (Caille ve İnsel, 2000). Giddens (2002: 251), günümüzde sağ ve sol kavramları arasında bir anlam farkı olmadığını iddia etmesine rağmen sağ ve sol kavramları arasında kısmen fark olduğunu kabul ederek; sağın iktidarı elinde tutanların daha çok desteklediğini ve eşitsizlikleri daha fazla anlayışla karşıladığını söylemektedir.

Bobbio (1996), sağ ve sol ideolojileri birbirinden ayırmak için eşitlik-hiyerarşi yaklaşımını temel almıştır. Bobbio'ya göre (1996: 78, 94, 103, 149), tarihsel ve politik anlamda süreklilik arz eden sol ve sağ değerler vardır. Ona göre, solun değerleri, eşitlik, özgürlük, mazlum olanla dayanışma, insanın ve toplumun değişimine olan inanç iken; sağın değerleri, gelenek ve kurulu düzenin korunmasına duyulan hassasiyettir. Özellikle sağ-sol ayrımı eşitlik ve özgürlük karşısında farklı tutumların yansımasıdır. Eşitlik

kavramını sağ ve sol ayrımını yapmakta temel ölçüt alırken, özgürlük kavramını sağ ve solun aşırılarını tanımlamada ölçüt olarak kullanmaktadır. Sol kanat eşitliğe inanırken, sağ kanat ulaşılması imkânsız gördüğü için eşitliği reddetmektedir. *Aşırı sol* eşitlik ve otoriterlikle açıklanırken, *aşırı sağ* özgürlük ve eşitlik karşıtlığıyla açıklanmaktadır (Demirel, 2004a: 339). Aşırı sağ, devrimci değil muhafazacıdır. Aşırı sağ için kültürel, ekonomik ve siyasal kurumları değiştirmek demek onları korumak ve eski hallerine getirmek demektir (Lipset, 1964: 117). Ayrıca, ekonomide serbest piyasa ve özel mülkiyeti savunmaktadırlar. *Radikal sol*, eşitlikçilik ve otoriterlikle, *radikal sağ* ise hem özgürlük hem de eşitlik karşıtlığıyla ifade edilebilir (Kiriş, 2010: 34). *Merkez partilerin konumu* ise, liberal değerlere sahip politik yelpazenin orijininde, sosyo-ekonomik bakımdan sağ-sol düzlemin merkezinde yer alan geleneksel partilerdir (Kiriş, 2010: 35, 39). *Merkez sol*, eşitlikçi ve özgürlük yanlısıyken; *merkez sağ* özgürlükçü ancak eşitlikten anladığı sadece kanun önünde eşitlik olduğundan eşitlik karşıtıdır (Bobbio, 1996: 124; Demirel, 2004a: 339). Merkez sağ, piyasa ekonomisini, sivil özgürlükleri, çoğunlukçu demokrasiyi aynı zamanda refah devletinin kalkınmacı uygulamalarını savunmaktadır.

Merkez partiler, sağ ve sol ideolojilerin yumuşatılmış, zayıflatılmış ve ılımlılaştırılmış hali olduğundan dolayı seçmenin sağa ya da sola olan yönelimleri farklı istekleri sentezlemek amacı taşıyan merkez partileri için tehdit oluşturmaktadır. Aynı şekilde, iki parti sistemlerinde, parti içindeki hiziplerin bir arada yaşayamaz duruma geldikleri noktada da merkez partiler doğmaktadır. Duverger'e göre (1974: 287, 305), sağın sol kanadı ile solun sağ kanadının yapay birlikteliği olan *merkez*, karşıt eğilimlerin ılımlı unsurlarının (ılımlı sağcılar-ılımlı solcular) bulunduğu kesişme noktası olduğundan; bütün merkezler sağın sol kanadıyla, solun sağ kanadını temsil ettiklerinden dolayı ikiye ayrılmış durumdadır. Sartori (2005: 116, 156, 159) ise, merkez partilerini açıklarken onların merkezkaç etkisi üzerinde durarak merkez partilerin kutuplaştırıcı etkisini açıklamaktadır. Yazara göre, çok kutuplu bir parti sisteminde merkezin dolu olması diğer kutuplara yönelimi hızlandırmakta ve merkezkaç eğilimleri güçlendirmektedir. Böylece, merkezde oldukça güçlü bir partinin bulunması merkeziliği değil, kutuplaşmayı arttırıcı bir etki ortaya çıkarmaktadır. Duverger (1974), merkez partilerinin arabulucu ve ılımlı etkisi üzerinde dururken; Sartori (1976), merkez partilerin kutuplaştırıcı etkisi üzerinde durmaktadır. Aynı şekilde Hazan'a göre (1997:

3-4) de, merkez partilerin ılımlılaştırıcı etkisinin yanında, kutuplaşmaya katkıda bulunma yönündeki eğilimi genellikle göz ardı edilmektedir. Aynı zamanda Hazan (1997: 24-27), merkez partileri ideolojik düzlemi ortasını ya da ortasına yakın bir alanı kaplayan ideolojik olarak konumlanmış *merkez partiler* ile konumlarını yüzergezer oylara göre belirleyen *orta partiler* olarak ikiye ayırmaktadır.

Tablo 2: Siyasal Partilerin İdeolojik Konumları

Sani ve Sartori (1983)		Castles ve Mair (1984)		Hazan (1997)	
Sol	1-2	Aşırı Sol	0-1,25	Aşırı Sol	0-0,9
Merkez Sol	3-4	İlimli Sol	1,25-3,75	İlimli Sol	2,0-3,9
Merkez	5-6	Merkez	3,75-6,25	Merkez	4,0-6,0
Merkez Sağ	7-8	İlimli Sağ	6,25-8,75	İlimli Sağ	6,1-8,0
Sağ	9-10	Aşırı Sağ	8,75-10	Aşırı Sağ	8,0-10

Kaynak: Sani ve Sartori, 1983: 323; Castles ve Mair, 1984: 86; Hazan, 1997: 23-27.

Özellikle uluslararası karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarında, siyasal partilerin ideolojik konumu, genellikle sağ-sol ideolojik yelpazesindeki konumlandırma kullanılarak yapılmaktadır (Castles ve Mair, 1984: 73). Siyasal partileri ideolojik yelpazede konumlandırırken genel olarak 1-10 arasında ideolojik konumlandırma ölçeği kullanılmaktadır. Siyasal partileri eğilimlerine göre bu ölçeğe yerleştirme konusunda; Sani ve Sartori'nin (1983), Castles ve Mair'in (1984) ve Hazan'ın (1997) olmak üzere üç tür sınıflandırma bulunmaktadır (Tablo 2). Sani ve Sartori'ye göre (1983: 323), merkez partilerin konumu 5-6 arası iken; Castles ve Mair'e göre (1984), 3,75-6,25 arası; Hazan'a göre (1997) ise 4-6 arasındadır. Konumlandırmasında merkezi daha geniş tutan Castles ve Mair'e göre (1984: 86), bağımsız bir merkezin varlığı ve tanımlanabilmesi için sağ ve sol konumda en az bir siyasal partinin olması, merkezin fiziksel olarak bir veya daha fazla parti tarafından işgal edilmesi gerekmektedir. Bunun yanında ABD parti sistemini konu alan araştırmalarda, siyasal partileri aşırı liberalden aşırı muhafazakârlığa doğru 1'den 7'ye kadar konumlandığı yedi dereceli ölçekler kullanılmaktadır (Kiriş, 2010: 45).

Günümüzde tek bir sol ve aynı şekilde tek bir sağ yoktur. Bunun ülkelere yansımaları da farklılık gösterdiği gibi, ülkelerin gelişme dinamiklerinden kaynaklanan bir farklılaşma söz konusudur. İdeolojik yelpazede sağda, İngiltere'de Muhafazakâr Parti, Almanya'da Hristiyan Demokrat Birliği ve Amerika'da Cumhuriyetçiler yer alırken; solda, İngiltere'de İşçi Partisi, Almanya'da Sosyal Demokrat Parti, Amerika'da ise Demokrat Parti yer almaktadır. Örneğin, Fransız solu için cumhuriyetçilik, din ve

devlet işleri önemliyken; İngiliz solunda daha arka plandadır. İngiliz sağı Avrupa Birliği'ne sıcak bakmazken; Alman sağı için Avrupa Birliği çok önemlidir. Bu açıdan liberalizm ABD'de merkez solda yer alırken; Avrupa'da merkez soldan merkez sağa geniş bir alanı kapsamaktadır. Avrupa'da merkez solda sosyal demokrasi bulunmaktadır (Kiriş, 2010: 33). Knapp ve Wright' e göre (2006: 6), Batı Avrupa'da sağ-sol ayrımının temeli sınıflara dayanır. Amerika'da sağ ve sol ayrımının karşılığı muhafazakâr ve liberal terimleridir.

2.3. SİYASAL PARTİLERİN YAPI VE İŞLEYİŞİ

Siyasal partiler bir program çerçevesinde siyasal kararları etkileme gücünü ellerinde tutabilmek amacıyla siyasal iktidarı ele geçirmek amacıyla örgütlenmiş kuruluşlardır. Bu amaç için rekabet edip, seçimlerde yarışan partilerin ideolojilerin ve toplumsal tabanlarının farklı olmasından dolayı partiler arasında yapısal farklar vardır. Bu farklar ve özellikler aynı kültüre sahip bir ülke sınırları içerisindeki siyasal partiler arasında olabildiği gibi, ülkelerin geçmişten gelen siyasal kültürüne ve siyasal partiler ile ilgili yasal düzenlemelerin farklı olmasına bağlı olarak ülkeden ülkeye değişiklik gösterebilmektedir. Bu farklılık, özellikle örgüt kültürü, yönetsel işleyiş, lider-üye, seçmen-parti ve iktidar-muhalefet ilişkilerinde görülmektedir. Çünkü siyasal partilerin örgüt kültürünün oluşumunda toplum kültürü, coğrafyanın özellikleri, siyasal kültür ve partinin iç çevre unsurları bir arada etkili olmaktadır (Berberoğlu, 1997: 43). Bunun yanında günümüzde, siyasal partileri düzenleyen devlet düzenlemelerinin ülkeden ülkeye önemli ölçüde farklılık göstermesine bağlı olarak; parti kaydı, parti adaylığı, oy pusulası kanunları ve bunlara erişim ile önseçim usulleri ülkelerden ülkeye değişiklik göstermektedir (Donavan, vd., 2011: 156-157).

Siyasal partileri birbirinden ayıran, siyasal partilerin başarısını ve ömrünü belirleyen en önemli ölçütler ise; partilerin programları, politikaları, üyelerin mensup olduğu sosyal sınıf, siyasal partinin örgüt yapısı, yönetici kadrosu ve dayandığı ideolojik (seçmen) tabandır. Siyasal partilerin başarısını ve istikrarlı şekilde varlık gösterebilmelerini, lider ve onun etrafındaki çekirdek yöneticiler grubu, partinin toplumsal tabanı, partinin programı, yönetsel işleyişi ve örgütsel yapısı gibi faktörler doğrudan etkilemektedir.

Karşılaştırmalı siyasal parti çalışmalarında; *seçmen, parti teşkilatı* (Donavan, vd., 2011: 165), *siyasal partilerin kökeni* (McDonald, 1955: 10), siyasal partinin *ilke/politikaları, örgüt ve toplumsal temelini* anlamak için *parti programı* (Debb, 1979: 3-6), aynı zamanda *parti faaliyetleri, seçim rekabeti, politika çıktıları ve sosyal ve ekonomik faktörler* (Lipset, 1960; Crotty, 1970a: 276) dikkate alınarak siyasal partilerin incelendiği görülmektedir. Bu nedenle bu bölümde, siyasal partileri birbiriyle karşılaştırırken gözönünde bulundurulacak olan değişkenler olarak; *partinin örgütsel yapısı, yönetici kadro ve liderleri, partinin ideolojik temelleri ve konumu, seçmen tabanı, söylem ve politikaları* gibi faktörler açıklanmıştır.

2.3.1. Örgütsel Yapı ve Yönetimsel İşleyiş

Siyasal partiler, örgütlenmelerin yaygınlığı açısından düşünüldüğünde topluma en fazla nüfus etmiş örgütlenme biçimleri olduğu görülmektedir. Bir derneğin veya sendikanın her ilde ya da ilçede şubesi yokken, siyasal partilerin il, ilçe hatta beldelerde teşkilatları vardır (Uysal ve Topak, 2010: 12).

Parti teşkilatı ya da parti organizasyonu, seçilmiş ve atanan parti yetkililerinin ağı anlamına gelir ve ücretli çalışanlar; ulusal, yerel komiteler ve gönüllü işçilerden oluşur (Donavan, vd., 2011: 168). Parti üyelerin faaliyetlerinin genel çerçevesini, üyeler arasındaki dayanışmanın biçimini, liderlerin seçim mekanizmalarını ve yetkilerini belirlediğinden, aynı zamanda bazı partilerin neden güçlü ve etkin ya da neden güçsüz ve etkisiz olduğunu açıklamaya yardımcı olduğundan dolayı, modern siyasal partilerde örgüt önem taşımaktadır (Duverger, 1974: 37). Hem demokratik hem de diğer rejimlerde ki ülkelerde siyasal partiler kaynaklar edinip bunu etkin kullanmak ve amaçlarını en iyi şekilde gerçekleştirmek için örgütlenmek zorundadırlar. Çünkü örgütün yapısı, kültürü, üyelerin faaliyetleri, üyeler arasındaki ilişkiler, liderlerin tutumu, seçim mekanizmaları ile partinin etkin olup olmaması üzerinde belirleyici olmaktadır. Bir siyasal partide, partilerin kendi amaç ve hedefleri, siyasal inanç ve ideolojileri, kurucuları ve üst yönetim organları partinin örgüt kültürünü biçimlendirmektedir. Özellikle partinin paylaştığı değerler, normlar, tutum, davranış ve benzeri unsurların bütünü olan örgüt kültürü, partinin birleştirici bütүнleştirici yönünü ifade etmektedir. Partinin sahip olduğu örgüt kültürü, onu diğer partilerden ayıran kimliğini de ortaya koymaktadır (Berberoğlu, 1997: 41, 43). Partilerin güçlü bir örgüt

kültürüne sahip olmaları ve üyeleri bu kültürün içinde yetiştirebilme başarıları partileri başarıya götüren unsurlardandır. Çünkü güçlü örgüt kültürü, birlik ve beraberlik içerisinde ekip çalışması, iş birliği ve dayanışma zeminini hazırladığından dolayı güçlü bir siyasal parti yaratır. Bu ortamın oluşmasında en önemli rol, genel başkan ve onun çevresindeki genel merkez kadrolarına düşmektedir (Berberoğlu, 1997: 44, 70-71). Bu açıdan siyasal partilerin örgütlenme yapıları önem taşımaktadır. Çünkü iktidara gelme amacı güden siyasal partilerin toplumla kurdukları bağı gösteren en temel gösterge örgütleri ne nitelikleridir (Tosun ve Erdoğan Tosun, 2010: 1). Bu açıdan siyasal partiler sadece bir örgüt değil, aynı zamanda özel bir tür toplumsal ilişki biçimidir. Bir toplumda siyasal partilerin ilişkilerin, nasıl inşa ettiği ve yaygınlaştırdığı o toplumda örgütlenmenin boyutu ve niteliği hakkında bizi bilgilendirir. Siyasal partilerin kimler tarafından yönetildiği, toplumun hangi kesimleriyle ilişkiye girdiği ve hangi örgütlerle işbirliği geliştirdiği gibi durumlar o partinin toplumsal ilişkilerini de ortaya koymaktadır. Aynı zamanda partinin sahip olduğu bu toplumsal ilişkiler, partinin ideolojisi, türü kurumsallaşma düzeyi ve ömür süresi gibi birçok faktöre bağlı olarak biçimlenmektedir. Ayrıca siyasal partinin liderinin merkezi lider kadrosunun özellikle de yerel taşra örgüt yöneticilerinin toplumsal ve siyasal profili, siyasal partinin toplumu ne kadar temsil ettiğini ya da toplumda kimleri temsil ettiğini, toplumun hangi kesimleriyle ilişki ağı ördüğünü görmemizi ve nasıl bir örgütlenme tipine sahip olduğunu anlamamızı sağlamaktadır (Uysal ve Topak, 2010: 12-13). Tekeli'ye göre (2011: 50), bir siyasal parti içinde siyasal gücün kötüye kullanılması; lider hegemonyası, hoş karşılanmayan partizanlık, partinin programının yeterince halka anlatılamaması, partinin içe dönük siyaset yapması, dışa dönük siyaset üretememesi, siyasal yaşamda düzenin sınırlarının siyasal partilerce algılanmaması ve siyasal partiler açısından sorun teşkil eden demokratik yaşamın sık sık kesintiye uğraması gibi temel sorunlar partilerin yapısıyla doğrudan ilgilidir.

Bir siyasal partinin örgütsel yapısı içinde işlevselliği sağlayan temel unsurlardan biri de parti üyeleri olarak kabul edilmektedir (Tosun ve Erdoğan Tosun, 2010: 1, 5). Bir partiye üye olmak demek, diğer partilerden farklılaşmak ve bir grupla özdeşleşmek anlamına gelmektedir. Çünkü her parti özünde belirli bir organizasyondaki ortaklığı ve belirli bir program ile diğer partilerden ayrımı temsil etmektedir (Neuman, 1956: 395). Bir siyasal parti üyeliği, üye için belirli bir organizasyondaki ortaklığın ve

başkalarından ayrılmanın ötesinde, üyelerin karar verme sürecine katılmaları ya da en azından bu tür bir harekete geçme şansı ve girişimlerini arttırmaktadır. Bir siyasal partinin yapısını farklılaşmış yapının bütünlüğünü sağlayan ilişki kurma biçimleri ve bunların dayandığı yazılı yazısız kurallar, değerler ve güdüler belirlemektedir. Toplumdaki her birey ve grubun siyasal faaliyeti katılmadı ki güdüsünü ya da beklentisine göre; taraftar, parti üyesi, parti militanı, yerel yöneticiler, merkez yönetim kurulu ve parlamento grubu, liderin en yakın çevresi ve lider olmak üzere sekiz öge/gruba ayrılmaktadır. Bu gruplar arasındaki temel farklar her siyasal partinin örgütlenme düzeyi ve yapısının farklılaşmasına sebep olmaktadır (Tekeli, 2011: 53).

Siyasal parti içerisindeki ilişkilerin yapısında belirleyici olan, yazılı ya da yazısız belli geleneklere bağlanmış kural ve davranış kalıpları ne kadar düzenlenmiş, kalıplaşmış ve kurumsallaşmış olursa partinin örgütlenme derecesi de o kadar yüksek olmaktadır (Janda, 1970: 105-106). Siyasal partilerde kurumsallaşma ve örgütlenme düzeyi doğru orantılıdır. Partinin örgütlenme derecesi yüksek oldukça parti içerisinde farklı görevleri yerine getiren yapıların ortaya çıkma olasılığı artmakta ve bunlar arasında iş bölümü yüksek düzeyde olmaktadır. Böylece parti içinde profesyonelleşme de artmaktadır. Parti örgütlerinin en önemli 3 işlevi; seçim kampanyalarının hazırlanıp yürütülmesini sağlamak, parti üyeliklerinin ve diğer kaynakların sürdürülebilirliğini sağlama, hükümetin çeşitli pozisyonlara seçilen parti temsilcileri için kamu politikaları ve stratejileri hazırlamaktır (Ware, 1996: 111).

Belli bir örgütlenme düzeyine ulaşan siyasal partilerin kurumsallaşması, kimliklerinin oturması ve parti içi demokrasi ilkelerini geliştirmeleri önem taşımaktadır. Bu noktada parti içi demokrasinin varlığı Schattschneider'e göre (1942: 64), en çok aday belirleme sürecinde ortaya çıkmaktadır. Aday belirleme ya da seçme süreci parti içi iktidar dağılımının en iyi şekilde gözlemlenebileceği konudur. Adayları belirleyen kişi partinin de sahibi konumunda olacağından aday belirleme sürecinin niteliği partinin niteliğini ortaya koymaktadır.

2.3.2. Yönetici Kadro ve Liderlik

Parti yapısının en tepesinde lider bulunmaktadır. Demokrasinin gereği olarak, demokratik ilkelerin tam olarak uygulanması açısından siyasal partilerde lider seçimlerinin demokratik olması, liderlerin düzenli aralıklarla seçimle yenilenebilmesi ya

da en azından bu olasılığın açık kalması ve otoritesinin çok güçlü olmaması istense de siyasal partilerde etkinlik sağlanması, kamuoyuna güven verebilmesi için güçlü liderlik eğilimi ortaya çıkmıştır (Tekeli, 2011: 65). Berberoğlu'na göre (1997: 42), kültürel anlamda toplumcu özellik gösteren, otoriteye ve saygıya bağımlılığın yüksek olduğu gelenekçi kültüre sahip ülkelerde, genellikle lider partileri ortaya çıkmaktadır. Lider ve çevresindeki küçük bir grubun söz sahibi olduğu ve oligarşik eğilimlerin görüldüğü bu partilerde, parti imaj ve performansından çok partinin lideri ile özdeşleşmiştir. Türkiye'de merkez sağ ve merkez sol partileri, Almanya'da Hıristiyan Demokrat Parti, İngiltere'de ise İşçi Partisi bu duruma örnek verilebilir. Aynı şekilde, bireyci değerlerin etkili olduğu ABD gibi toplumlarda, partinin hiyerarşik olarak tepe noktasında yönetici konumunda olan parti genel başkanı parti içinde tek başına söz sahibi değildir. Demokrasilerde, "başarı" ile siyasal parti ve liderleri arasında bir ilişki vardır (Cizre, 1999: 15). Demokrasiye olan inanç, halkın yaşamını dahi iyi noktaya getirecek bir politika uygulamak ya da uygulama yeteneği ve niyeti konusunda güven vermek başarı ile doğrudan ilgilidir.

Ayrıca güçsüz, gelenekleri oluşmamış, deneyimli kadrolara sahip olmayan siyasal partilerle güçlü demokrasi oluşturulamaz. Siyasal partilerin karar alma mekanizmasının en tepesinde lider bulursa ve partiler lider odaklı olsalar da, partiler genellikle parti lideri tarafından yönetilen merkezi bir karar organı tarafından yönetilirler. Böylece söz konusu merkezi karar alma organı siyasal partilerde güç sahiplerini bir araya toplayarak güçlü bir grup oluşturmaktadır. Sartori'ye göre (2005: 75) siyasal partiler, "fractions/bölüm, kısım" olarak adlandırdığı, siyasal partinin alt birimi olan bu koalisyon ya da grup tarafından yönetilmektedir. Panebianco (1988: 37) ise, partinin merkezi karar organlarına yansıyan onu etkileyen, parti içindeki bu grup ya da koalisyonu partinin "baskın koalisyonu" olarak adlandırmıştır. Partiyi yöneten "baskın koalisyonun" yapısı ve işlevi, merkezi karar organını oluşturan Sartori'nin fractions olarak adlandırdığı grup arasındaki güç ilişkilerinin nasıl şekillendiğini belirlemektedir. Bu nedenle parti içindeki hâkim koalisyonun bileşimi ve parti örgütü içindeki liderin statüsü, bir siyasal parti örgütünün genetik yapısında kritik bir rol oynamaktadır. Uysal ve Topak'a göre (2010: 12-13), sadece parti liderinin ve merkezi liderlerin değil, aynı zamanda yerel liderlerin önemi büyüktür. Siyasal partiler sadece genel merkezleri ve liderleri ile sınırlı örgütler değildir, asıl siyasal parti ve liderini

seçmen ile buluşturan partilerin yerel taşra örgütleridir. Bu nedenle bir siyasal parti; lider ve kadroları, merkezi ve yerel teşkilatıyla bir bütündür.

Parti içi ideolojik çatışmalar ile ilgili açıklanan ilk teori 1973 yılında John May tarafından “Eğrisel Eşitsizliğin Özel Yasası (Special Law of Curvilinear Disparity)” şeklinde ortaya konulmuştur. Genel olarak bu teori, bir siyasal partinin kıdemli ve eski üyelerinin parti liderinden ve seçmenlerden daha ideolojik olma eğiliminde olduğunu iddia etmektedir. Siyasal açıdan aktif insanların, bir parti içindeki statülerine göre üç ana tabakaya ayrılabilceğini ve bu farklı katmanların farklı motivasyonlara sahip oldukları için ideolojik tutumlarının da farklı olduğunu iddia etmektedir. May (1973), partiyi hiyerarşik olarak üyelerin statü ve güçlerine göre; *en üstteki liderler*, *alt liderler* ve *lider olmayanlar* şeklinde üçe ayırmaktadır. Parti içinde tartışılan herhangi bir konuda en ılımlı çizgide olan üyelerin parti içinde lider olmayanların olduğunu, parti içinde ideolojik olarak en uçta olanların alt liderler olduğunu, üst liderlerin ise bu iki katman arasında eşit mesafede durduğunu iddia etmektedir (May, 1973: 135-136). *Üst liderlerden* kastettiği, hükümet ve muhalefetin kabine üyeleri, yasa koyucular, milletvekilleri, kongre delegeleri ve ulusal yürütme komitesi üyeleri iken; bir sonraki katmanda, bölgesel ve yerel çapta çalışan parti mensuplarını ile pasif ve aktif seçmenleri dâhil ettiği *alt liderler* diye tanımladığı grup vardır. Bunun da altında, ilgisiz parti destekçilerinden oluşan *lider olmayanlar* grubu vardır. Bu kurama göre, parti liderlerinin siyasal ideallerini gerçekleştirme ve siyasal güçlerini koruma arzusu ile daha fazla pragmatik kararlar almaları ve kamu politikası konularına daha ılımlı ve merkezci tutumlar sergilemeleri beklenmektedir.

Bununla birlikte parti liderleri, dayandıkları ve destek aldıkları toplumsal tabanın sorunlarını partinin programına yansıtmayı başarabildikleri ölçüde iktidarı elinde tutabilmektedirler. Seçmen tabanının eğilimlerine ters düşen parti liderinin kişisel gücü ne olursa olsun uzun süre partinin yürütücülüğü konumunu koruması zordur. Örneğin, İsmet İnönü, tarihsel kişiliğine rağmen Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)’nin yöneticiliğini bırakmak zorunda kalmıştır (Kışlalı, 2005: 268, 269). Aynı şekilde İngiliz Muhafazakâr Partisi, 1922’den 2011’e kadar 89 yılda 14 lider değişikliği yaşamıştır (Kiriş, 2012b: 402).

Parti liderlerinin ve partiyi yöneten grupların, gerçekten tabanın toplumsal anlamda temsilcileri olduklarını söylemek çoğu zaman zor olmaktadır. Sağ partilerin

toplumsal tabanını genellikle köylü, zanaatkâr, tüccar ve sanayiciler oluştururken; yöneticilerin çoğu hukukçu, doktor, mühendis gibi toplumsal kesimlerden olduğu görülmektedir. Sol partilerde ise, çoğu işçi sınıfına dayanmasına rağmen yönetici grubu öğretmen, yazar gibi toplumun aydın kesimlerinden olduğu görülmektedir (Kışlalı, 2005: 271).

Aynı öyküye, tabana ve ideolojiye sahip partilerin başarısı lidere göre değişiklik gösterebilmektedir. Bunun örneklerine özellikle iki parti sistemini benimsemiş olan Amerika ve İngiltere siyasetinde rastlamak mümkündür. İngiltere’de İşçi Partisi’nin 1994 yılında partinin genel başkanı olan Tony Blair, 1997 seçimlerinde 18 yıllık bir aradan sonra İşçi Partisi’ni tekrar iktidara getirmiştir. İşçi Partisi lideri olan Tony Blair Başbakan olmuş ve 2002 ve 2005’te yapılan Avam Kamarası seçimlerini de kazanmayı başarmıştır. Benzer şekilde 1997 yılında seçimleri kaybedip, 18 yıl sonra muhalefet durumuna düşen İngiliz Muhafazakâr Partisi, 2005 yılında partinin genel başkanı olan David Cameron liderliğinde 2010 yılındaki seçimlerde yeniden iktidara gelmiştir. Aynı şekilde Türkiye’de Süleyman Demirel liderliğinde Doğru Yol Partisi (DYP) ile Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi (ANAP) de lider değişikliğinden sonra eski başarısını yakalayamamıştır. Bu noktada Fransız reklamcı J. Seguela’nın (1997: 187), seçimleri ideoloji değil liderler kazanır tezi doğrulanmaktadır.

Ayrıca siyasal partilerin kimlik sorunu ve kurumsallaşamama krizi, parti içi demokrasi sorunu gibi problemler parti içinde lideri daha önemli noktaya getirmiştir. Aynı şekilde parti kimliğinin önemi azaldıkça liderin imajının önemi artmaktadır. Özellikle parlamenter sistemlerde parti içi demokrasi sorunu, lideri güçlendiren ve siyasetin temel aktörü haline getiren sebeplerdendir. Yıldız’a göre (2002: 91), parti içi demokrasi olmayışı ya da işletilmeyişi kurumsal olarak güçsüz partilerde toparlayıcı işlev olarak lideri ön plana çıkarmaktadır. Boiney ve Paletz (1991: 10), 1940’lardan günümüze kadar parti ve seçmen tercihlerinin gelişiminin ele aldıkları ve bazı modeller ile çıkarımlarda buldukları çalışmada; parti kimliğinin seçmenin oy verme kararını etkileyen en önemli değişken olduğunu, ancak öneminin sürekli azaldığını, onun yerine liderin ve adayların imajının oy verme üzerinde etkisinin arttığını ortaya koymuşlardır. Zamanla parti yerine adayın öneminin arttığı sonucu ortaya çıkmıştır. ABD’de yapılan birçok çalışmada lider ve adayların oy verme üzerinde etkili olduğuna dair sonuçlar elde edilmiştir. 1980 sonrası yapılan birçok araştırmada, adayların kişisel nitelikleri ve genel

olarak imajlarının oy verme davranışı üzerinde çok etkili olduğu ortaya çıkmıştır (Yıldız, 2002: 83-84). Bir başka bakış açısına göre ise, 1990'lı yıllarda siyasal partiler ideoloji ve program bakımından birbirlerine yaklaştıklarından dolayı en önemli farklılık olarak liderler ve imajları ön plana çıkararak önemleri artmıştır (Özkan, 2007: 115).

2.3.3. Seçmen Tabanı

İdeolojileri, millet ya da halk iradesini somutlaştıran organlar olarak (Tunaya, 1995: 29) siyasal partiler, belli bir seçmen tabanından destek alarak var olmaktadır. Bu nedenle, bütün siyasal partiler dayandıkları seçmen tabanını genişletmek istemektedir. Bir partinin seçmen tabanı genişledikçe ülke yönetimi üzerinde belirleyici olma olasılığı artmaktadır. Bu sayede parti iktidar olup yönetimde söz sahibi olabilmekte veya güçlü bir muhalefet olup yönetimde etkili olabilmektedir. Bu nedenle, siyasal partiler propaganda yolu ile ideolojilerini yayarak halk kitlelerini etkileyip ve destek almak için çaba harcamaktadır.

Seçmen, seçim sonrasında parti içi dinamiklerini etkilemeyen, ancak seçim sonunda partiyi başarıya ulaştırma bakımından belirleyici olan, bir seçimde oy kullanma hakkı bulunan kişi ya da temel kitledir. Seçim olayın temel öznesi olan seçmen aynı zamanda yönetilen kişidir (Sezen, 1994: 51). Seçmenin tercihi partinin başarısının temel ölçüsüdür. Öyle ki, seçmen kitlesindeki azalma ve ani düşmeler parti yönetim ve yapısının değişiminin temel nedenlerindedir. Ayrıca Tekeli'ye göre (2011: 56), bir siyasal partinin seçmen grupları kendi içinde üçe ayrılmakta ve homojen bir özellik göstermemektedir. Seçimlerde bir partiye ne olursa olsun sürekli oy verme eğilimi gösteren *kararlı seçmeni* ya da sadece bir gücüyle hareket etmeyen bilinçli oy veren *değişken/duyarlı seçmen kitlesi* olduğu gibi siyasal partiye kazanılması beklenen ancak kazanılmamış *potansiyel seçmen kitlesi* de vardır. Bir siyasal parti potansiyel olan ancak kazanılmamış seçmen kitlesini ne kadar küçültürse o kadar başarı şansı artmaktadır. Siyasal partilerin kararlı, değişken ve potansiyel seçmen kitlesinin yanında, partiyi destekleyen taraftarları, üyeleri ve militanları da vardır. Tekeli'ye göre (2011: 57-60) parti taraftarı, seçmenler ve parti üyeleri arasında durmaktadır. Parti taraftarı, seçmenlerden farklı olarak siyasal tercihini sadece seçim sandığında açıklamaz aynı zamanda partiyi seçimler dışında da aktif olarak savunan, partinin yayınlarını takip eden, mitinglerine, bütün faaliyetlerine katılan ve düzenli olmazsa da partiye maddi

destekte bulunan bir grubu oluşturmaktadır. Parti üyeleri ise bir kayıt sistemi ile partiye bağlanmış bu şekilde parti programını benimsediği konusunda söz vermiş, partiye aidat ödemeyi kabul etmiş, partinin siyasal faaliyetleri konusunda verilecek her görevi yerine getirecek olan bunun karşılığında parti kadrolarını seçme ve bu kadrolara seçilme hakkını elde etmiş, seçmen ve taraftardan farklı olarak bir kariyerde yükselme güdüsüyle ve siyasal iktidarın faydalarını paylaşabilme güdüsüyle hareket eden aralarında eşit olan grubu oluşturmaktadır. Parti militanları ise, bir siyasal partinin tüm toplantılarına katılan, parti içi kamuoyu oluşturması ve bir parti faaliyetini yürütülmesinde ve seçim kampanyalarında etkin rol oynayan, parti hiyerarşisi içinde yükselmek ve söz sahibi olmak, iktidar olmanın sonuçlarından faydalanma güdülere ile hareket eden en aktif üyelerden oluşmaktadır.

May'ın Eğrisel Eşitsizlik Yasası'na göre (1973), hem partinin *üst elitleri*²² hem de *elit olmayan* katmanı yani seçmenler ve sempatanlar (elit olmayanlar) ideolojik eğilimlerinde ılımlı ve merkezci olmaktadır. Partide aktivist durumundaki seçmenleri, parti aktivistlerini hem seçkin elitlerden hem de elit olmayanlardan farklı olarak "*orta elitler*" olarak kavramsallaştırmaktadır. Parti aktivistlerinin (orta elitlerin) siyasette çok idealist davranıp, hem kaybeden partiye oy vermemeleri hem de gerçek anlamda bir parti eliti olmadıklarından dolayı politik taleplerinde daha radikal olması

²² Elit kelimesi, "çoğunluk üzerine azınlık yönetimi" tanımlamak için kullanılmaktadır (Turhan, 2000: 31). Genel olarak elit kuramları, toplumu yönetilenler ve yönetenler diye ikiye ayrılarak, toplumda yöneten sınıfa yani yönetici kadro olan siyasal sınıfa elitler denmektedir (Pareto, 1935; Mosca, 1939). Pareto (1935) ve Mosca'ya göre (1939: 53), toplumda elitler yöneten/yönetici sınıf iken; Mills'e göre (1956), toplumda egemen olan askeri, siyasal ve ticari kurumları elinde bulundurmak ya da toplumun üst katmanlarından birine üye olmak şeklinde iki değışkene bağlı olarak oluşmaktadır. Yazar, toplumda egemen olan askeri, siyasal ve ticari kurumların, hiyerarşik olarak en üst kesimlerinde bulunanlara; yani aralarında karşılıklı sosyal etkileşim, işbirliği ve dayanışma, ortak ilgi ve hedefler bulunan siyasal, askeri ve ekonomik elitler olmak üzere, söz konusu bu üç elit grubunun birlikteliğine "İktidar eliti/seçkinleri" adını vermektedir. Schumpeter'e göre (2003: 250-283) ise, demokrasi seçimler aracılığıyla yapılan açık bir yarışma olduğundan, halkın güvenini kazanan siyasal kadronun toplumu yönetmesini öngören bir yönetim olduğunu belirtmektedir. Yazara göre demokrasi, halk tarafından değil, seçilmiş elitler tarafından yönetim esasına dayanan bir rejimdir. Bu nedenle, devlet elitlerinin bağımsızlığının yanı sıra devlet dışı elitlerin bağımsızlığının da önemli olduğunu savunmuş, bağımsız elitlerin dengeleyici gücü ve devlet yapısı dışındaki güçlerin dağılımı konusu üzerinde de durmuştur. Yazara göre, seçmenlerin seçilmiş politikacıları kontrol edebilmesi gibi bir olanağı olmadığından, seçimle iş başına gelmiş olanlar ancak bağımsız, kontrol edici ve dengeleyici elitler yani bağımsız akademik, yargı, bürokrasi ve medya elitleri tarafından kontrol edilebilir.

Siyasal elitler düşünce üreterek, yaşadıkları toplumda sosyal, siyasal sistemi oluştururlar (Karpaz, 2010: 41). Ayrıca siyasal elitler, siyasal partiler aracılığıyla halka mesajlarını iletirken kitlelere demokratik kuralları ve siyasal sürecin işleyişini öğretmek gibi demokrasinin kurumsallaşması açısından son derece önemli bir işlevi yerine getirmektedirler (Akgün, 2002: 36). Aynı şekilde siyasal partiler de, ideolojilerini halka yayıp belli bir taban oluşturup böylece seçimleri kazanarak iktidara gelmek için çabalarırken, aynı zamanda bir okul işlevi görüp kendi içerisinde siyasal elit de yetiştirmektedir.

beklenmektedir. Partiyi destekleyen sıradan seçmenin ise, parti ve partinin ideolojisine bağlılıktan ziyade sadece seçmen olarak hareket etmesinden ve parti ile gevşek bağlarının olmasından dolayı merkezci ve pragmatist olmaları beklenmektedir.

Siyasal partilerin gücünü dayandıkları toplum kesimlerinin büyüklüğü yani tabanların geniş ve istikrarlı olması belirler. Partiler, destek aldıkları seçmen tabanların gereksinimlerini, sorun ve endişelerini partinin programına ve uygulamalarına yansıtılabildikleri müddetçe güçlerini sürdürebilirler. Seçmen tabanını, seçimlerde oy kullanan ya da kullanmayan sıradan vatandaş ile bir partiye sadakat duygusuyla derinden bağlı partizan seçmen diye ikiye ayırmak mümkündür (Donavan, vd., 2011: 165). Bu açıdan seçmen tabanının niteliği partinin istikrarını doğrudan etkiler. Bireylerin parti kimliği gelişimi genellikle yetişkinlikten önce oluşur ve büyük oranda birey ailesi tarafından belli bir parti kimliğine şartlandırılır. Genellikle aidiyet ve bağlılık duygusu nedeniyle başlangıçta bir siyasal partiye çekilir. Birey için parti kimliği, kısmen sosyo-psikolojik faktörler tarafından etkilenen gerçek bir sosyal kimliktir. Bireyler yaşlandıkça, partiler hakkında retrospektif ve prospektif bilişsel değerlendirmeler yapabilmektedirler.

Kültürel, ekonomik, demografik ve sosyolojik farklılıklar, devletlerin daha liberal ya da daha muhafazakâr seçmenlere sahip olmasına neden olabilir. Bir vatandaş ne kadar yoksullaşırsa, Demokratik adaylara oy verme olasılığı artarken; diğer faktörler sabitken, zengin vatandaşların Cumhuriyetçi adaylara oy verme olasılığı artmaktadır. Bir başka paradoks ise, zengin devletlerin tamamı daha demokratik aday seçme eğilimi gösterirken; yoksul ülkeler daha fazla Cumhuriyetçi seçme eğilimindedirler (Donavan, vd., 2011: 166). Ayrıca Kışlalı'ya göre (2005: 263-264, 267), ideolojilerin etkisi onları benimsemiş olan toplumsal taban ile yakından ilişkilidir. Toplumsal tabandaki istekler ideolojiye, ideoloji de parti yapısına yansımaktadır. Bu nedenle de sol ideolojiyi benimsemiş bir partinin, sağ ideoloji benimsemiş partiye göre iktidara gelme şansı daha az olmaktadır. İdeolojik olarak yelpazede solda konumlanan bir parti, düzenin eleştirisini yapıp köklü değişiklikleri savunduğu için, oy toplarken seçmene yanlış ya da çelişkili mesajlar vermesi ve iktidara geldiğinde neler yapacağı konusunda bir açıklık ya da inandırıcılık sergileyememesi durumunda, iktidara gelme şansı azalmaktadır. Sağda konumlanan parti ise, düzeni koruma amacıyla olduğu için neyi korumak istediği ne yapmak istediği daha nettir.

2.3.4. İdeolojik Konum ve Politikalar

Duverger (1974: 15), “insanlar çocuklarının izini bütün hayatları boyunca taşıdıkları gibi partiler de kökenlerinin derin etkisi altındadır” der. Siyasal partiler, ideolojilerini farklı dönemlerde dönemsel koşullarda esnetseler dahi, ortaya çıkış serüvenlerinde kökenlerinde sahip oldukları ideolojiyi uzun yıllar temsil ederler. Partilerin taşıdıkları kökenler; partinin program, politika ve faaliyetleri ile faaliyet gösterdikleri rejimin siyasal tarihini etkilemektedir (Ware, 1996: 48). Kalaycıoğlu’na göre (2002: 42), her parti örgütünün kendi doğum lekesi vardır. Partinin başlangıcında kazanılan genetik özellikler, partinin siyasal misyonunu ve kimliğini nasıl tanımladığını, siyasal karar verme yapılarını nasıl oluşturduğunu ve geliştirdiği liderlik tarzını belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, parti organizasyonunun şeklini ve işlevini etkileyen değişkenlerden biri de genetik kodudur.

Siyasal partiler savundukları ideoloji ve politikalar ile topluma şekil verirler. Bu nedenle, bir ülkede var olan siyasal partilerin ideoloji ve politikaları toplumun geleceğini belirler. Siyasal partiler, küreselleşen dünya şartlarına ayak uydurabildikleri ölçüde hem başarılı olmakta hem de toplumun ilerlemesini sağlamaktadırlar. Çakır ve Göktaş’a göre (1991: 133), özellikle “seçim kampanyaları” döneminde kampanya içeriği sadece kadroların sunulması ve sloganlarla halkı partiye çekmeye çalışmak olmamalı; partinin programı ideoloji ve politikaları da halka anlatılmalıdır. Siyasal partiler için seçim kampanyaları; kadroların sunulması, sloganlar, partinin programını ve ideolojisini anlatmanın aracı olarak kullanılmalıdır. Seçim kampanyası sürecinde aşırı uyarıcıya maruz kalan seçmen, partiler arasındaki farkı göremez hale gelmektedir. Bu nedenle siyasal partiler seçim kampanyası sırasında özellikle parti programı ve ideolojisini mutlaka vurgulanmalıdır.

Siyasal partilerin kendini topluma tanıtmaya ve siyasal kimlik ve politikalarını ortaya koymaları anlamında, “parti belgeleri” de çok önemli bir işleve sahiptir. Ancak uygulamada, siyasal partilerin parti belgelerinde kendilerini tanımladıkları ideolojik çizgi ve konumun aksine hareket ettikleri, politika ve söylemlerinin farklılaşabildiği görülmektedir.

Siyasal partilerin ideoloji ve politikaları topluma şekil verdiği gibi, toplum ve toplumsal kurumlar da ideolojileri şekillendirmekte (Tunaya, 2010: 3), hatta bazen partiler topluma göre ideolojilerini şekillendirmek durumunda kalabilmektedir. Şeriat

ile yönetilen Osmanlı Devleti'nde, II. Meşrutiyet sonrası kurulan siyasal partilerin, dönemin ve toplumsal tabanın koşullarından dolayı İslamcılık ideolojisini benimsemiş olmaları bu duruma örnek verilebilir. Özellikle, II. Meşrutiyet'in fikir aydınlarının Milliyetçilik ve İslamcılık ideolojilerini bazı noktalarda çatışmalarına rağmen tek noktada birleştirmeye gayret etmeleri ve savundukları Batılılaşma ideoloji karşısında muhafazakâr kalmaya mecbur kalmışlardır (Tunaya, 2010: 84, 85).

Siyasal partiler açısından ideolojinin bir başka önemi ise; siyasal partiler belli bir ideolojiye sahip ve güçlü bir toplumsal tabanı olan bir siyasal partinin devamı niteliğinde kuruluyorsa hayatta kalma seçimlerde başarıya ulaşım iktidara gelme şansı fazla olmasıdır. Bu özelliklerin yanında parti, güçlü bir lider, yönetici kadro ve örgüt ile yola çıkarsa iktidara gelmesi kaçınılmaz olmaktadır. Örneğin, Japonya'da merkez sağ konumunda ve muhafazakâr olan Liberal Demokrat Parti, 1955 yılından sonra genellikle iktidar partisi konumunda olmuştur. Partinin lideri kim olursa olsun parti belli bir tabandan destek görmektedir. Aynı şekilde, Türkiye'de Demokrat Parti'nin (DP) devamı niteliğinde kurulan Adalet Partisi (AP), DP'nin tabanından beslenmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK SİYASAL HAYATINDA SİYASAL PARTİLERİN KÖKENİ VE GELİŞİMİ

Türk demokrasi tarihinin en çok dikkat çeken konusu seçimler ve dolayısıyla demokrasinin olmazsa olmaz koşulu olan siyasal partilerdir. Türkiye’de siyasal partilerin kökenini oluşturan ve ilk siyasal partiler olarak kabul edilen oluşumlar; yani siyasal nitelikli dernekler, cemiyetler ya da komiteler Tanzimat’ın ilanından sonra kurulmuştur. I. ve özellikle de II. Meşrutiyet’in ilanından sonra sosyal dağılma ve çözümlenmeyle birlikte hızlı bir cemiyetleşme süreci başlamış ve bugünkü parlamenter düzenlerdeki karşılığıyla, günümüzde anladığımız anlamda ilk siyasal partiler, ilk seçimlerin yapıldığı I. Meşrutiyet’ten sonra hayatımıza girmiştir. I. Meşrutiyet’ten günümüze siyasal partiler; parti içi tartışmaları, bölünmeleri, lider rekabetini ve siyasal ideolojik tartışmaları bünyesinde barındırmaktadır.

Bu bölümde, Türk siyasal tarihinde etkin olan siyasal partilerin kökenleri ve gelişimi incelenmiştir. Bu amaçla, Türkiye Cumhuriyeti kurulurken birçok geleneği miras olarak aldığı öncülü olan Osmanlı Devleti’nin son döneminden günümüze kadar siyasal partilerin nasıl ortaya çıktığı ideolojilerinin nasıl geliştiği ve Türk Parti sistemine etkileri tartışılmıştır.

Yücel’e göre (2006), Cumhuriyet öncesi dönemde, siyasal parti kurumunun yerleşmemiş olmasından dolayı, cemiyet, dernek, komite adı altında faaliyet gösteren kuruluşları siyasal parti olarak kabul etmemiz mümkündür. Bu çalışmada, Cumhuriyet öncesi dönemi değerlendirirken, Tunaya’nın (1995: 2-3) yaklaşımına uygun olarak, günümüz siyasal parti kavramına paralellik gösteren örgütler siyasal parti olarak kabul edilmiş ve sadece Cumhuriyet sonrası dönemi etkilediği görülen siyasal partiler üzerinde durulmuştur. Sartori’ye göre (2005: 123), parlamentoda sandalye kazanamayan partilerin bir etkisi olmadığından önemleri yoktur. Bu nedenle Cumhuriyet sonrası dönem incelenirken Sartori’nin (2005: 107), parlamentoda toplam sandalyelerin en az %3 ve daha fazlasını alan ve uygun parti (relevant) adını verdiği siyasal partiler göz önünde bulundurulmuştur. Çalışmanın bu bölümünde, liderleriyle anılıp kısa süreli varlık gösteren ve bir tabana yayılamayan sadece *tabela partisi* (Tosun, 1999: 20) olarak kalan, hükümet kuramamış, koalisyon ortağı olmayan ve meclis muhalefet partisi

olamayan, yani Türk siyasetinde etkin olmayan siyasal partiler dikkate alınmamıştır. Etkin parti olarak, tek başına hükümet kurma çoğunluğunu elde etmiş, koalisyon ortağı olmayı başarmış, parlamentoda yer almış, yerel yönetimlerde etkili olmuş ya da muhalefet partisi olan siyasal partiler dikkate alınmıştır. Siyasal partilerin kökenleri ve gelişimi incelenirken, özellikle Türk parti sistemine etkisi olan Türk siyasal hayatında etkin olan siyasal partiler göz önünde bulundurulmuştur.

3.1. TÜRK SİYASAL HAYATI VE ETKİN SİYASAL PARTİLER

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulurken Osmanlı Devleti'nden birçok gelenek ve yapıyı miras olarak almıştır. Bu nedenle Türkiye'de siyasal partilerin doğuşunu, parti sisteminin kökenlerini Osmanlı Devleti'nden devralınan siyasal geleneğinin oluşum süreçlerinde aramak gerekmektedir. Türk Parti sisteminin kökenleri, Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan siyasal gruplara dayanmaktadır. Cumhuriyet öncesi dönemde partiler, Osmanlı dönemindeki temel siyasal gruplaşmalara bağlı olarak gelişmiştir. Hatta Cumhuriyet dönemine aktarılan siyasal gruplaşmaların toplumsal ve ideolojik kökenleri Osmanlı dönemindeki temel siyasal gruplara dayanmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik sistemi, *patrimonyal toprak rejimine* ve bu toprak rejimin dayanağı olan *tımar sistemine* dayanmaktadır. Toprağın asıl mülkiyeti devlete ait olmakla birlikte, kimin hangi toprağı ne kadar kullanacağı hükümdar tarafından belirlenen (Heper, 1980b: 83; Findley, 2011: 55; Kongar, 2006: 71) bu sistemde; memur-asker olarak nitelendirilen tımar sahipleri ya da memur sıfatlı yöneticiler toprağın mülkiyetine ve tasarrufuna sahip olmamakla birlikte toprak üzerinde sürekli yerleşmeleri mümkün kılınmamıştır (Tosun, 1999: 66-67). Osmanlı Devleti, büyük toprak mülkiyetine sahip sınıfların hâkim olduğu feodal bir toplum olmadığından (Keyder, 1999: 10, 15) Orta ve Batı Avrupa'daki gibi ekonomik, idari ve siyasal pek çok hakka sahip olan etkin soylu bir aristokrat sınıf gelişmemiştir (İnalçık, 1978: 86; Karpas, 2010: 166, 168). Osmanlı Devleti'nden devralınan geleneksel yapıdan dolayı ülkemizde ideolojiler ve siyasal partiler sınıflar arası çatışmalardan dolayı doğmamıştır. Osmanlı Devleti'nde, mevcut toprak sistemi sınıf bilinci ve sınıfların gelişmesine izin vermediğinden dolayı siyasal partilerin ve ideolojilerin temelini oluşturan farklı siyasal gruplar, Batı'da olduğu gibi sınıf temelli olmaktan ziyade dinsel ve irksal sembollerden beslenmişlerdir. Türkiye'de siyasal partiler de bu şartlar altında

ortaya çıkmıştır. Ülkemizde siyasal partiler, elitler arasındaki çatışmalarının ürünü olarak ortaya çıkmış, Türk siyasal hayatında hâkim bir merkez ve kendi içinde parçalı bir görünüme sahip çevre arasında olan temel bölünme, ekonomik (işlevsel) bölünmeden ziyade kültürel bölünme şeklinde olmuştur (Heper, 2010: 175, 248; Sarıbay, 2001: 81, 82).

Aynı zamanda Osmanlı döneminde keskin bir şekilde yöneten-yönetilen ayrımı olmuştur (Zürcher, 2010: 29; Akşin, 2009: 31). Osmanlı yönetiminde etkin olan üç sınıf olmuştur; askeri elit olan yeniçeriler, hukuki elit olan Ulema (İlmiye sınıfı) ve padişaha yakın olan yönetici kütlesi (Mardin, 1956: 264). Bu durum, literatürde merkez-çevre kavramı ile açıklanmaktadır. Osmanlı döneminde, ortaya çıkan bölünmelerin ve bunun sonucunda ortaya çıkan siyasal grupların temeli buna dayanmaktadır. Merkez-çevre kavramını ortaya atan Mardin'e göre (1973), Osmanlı Devleti'nde merkez ile kastedilen askeri sınıftır. Heper'e göre ise (1980a) merkez, toplumda devletin üstünlüğünü devam ettirmeye çalışan buna uygun şekilde eğitim ve kültür almış kesimlerdir. Yönetim, merkeze yani *ulema*, *askeriye* ve *sultan* üçlüsüne dayanmaktadır (Karpas, 2010: 165). Osmanlı Devleti'nde siyasal partilerin ortaya çıkışı, *merkez ve çevre arasındaki çatışmalardan* ve *yönetici elit içindeki çatışma bölünmelerden* kaynaklanmaktadır (Sarıbay, 2001: 34; Sayarı, 1978: 40). Merkez ve çevre dikotomisinde, çevrenin en önemli tarihsel kültürü din unsurudur. Özellikle 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra her tepki dinsel bağlamda ortaya çıkmış, merkez ve çevre arasındaki merkezin kendi içindeki bölünme ve muhalefetini oluşturmuştur (Tosun, 1999: 79). 19. yüzyıl ile birlikte Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde müsaderenin kaldırılması ve Tanzimat'ın ilanı gibi gelişmeler ile askeriye tek başına güç olmaktan çıkmış, kalemiye ve ulema sınıfı muhalefete başlamıştır. Özellikle temelinde geri kalmışlık ve yetişme duygusu olan Tanzimat ile birlikte, iktidar sahipliği, iktidarın merkezi, yeni elitlerin yetiştirilmesi, yasama faaliyetleri, devletin genişlemesi ve siyasal sürecin dönüşümü gibi belli değişiklikler yaşanmıştır (Findley, 2011: 88). Avrupa'yı ve Avrupa dillerini çok iyi bildiklerinden dolayı, diplomatik toplantılara katılan önemli görevler üstlenen yeni bir bürokrat sınıf olan kalemiye sınıfı (Zürcher, 2010: 106), 18. ve 19. yüzyıllarda giderek artan bir önem kazanmıştır (Mardin, 1966: 177). Kalemiye sınıfı içindeki bürokratik kesim arasında muhalifler çıkmıştır (Tosun, 1999: 66, 71). Bu şekilde merkez içinde bölünme ve çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. 19. yüzyıldaki

modernleşme ve bürokratik rasyonelleşme merkez-çevre karşıtlığını gidermemiş, çevrenin temsilcisi eşraf ile merkezin temsilcisi memur-bürokrat arasında yeni çatışma zemini oluşturmuştur (Kalaycıoğlu, 2007a: 473).

Ülkemizdeki temel sosyal bölünme Batı'da olduğu gibi sosyal sınıflar arasında değil (Uzun, 2010: 8) daha çok yöneticilerin temsil ettiği merkez ile yönetilenlerin temsil ettiği çevre arasındadır. Bu şekilde *gelenekçi-liberal cephe*, *devletçi-seçkin* cepheye tepki olarak doğmuştur (Kongar, 2006: 132). 19. yüzyıl boyunca devletçi-seçkin grubun siyasal mücadelesi, orta sınıfların ya da köylülerin ekonomik çıkarları değil, anayasal meşruti yönetimi kurup kendi siyasal kültürel amaçlarını gerçekleştirmek olmuştur (Karpas, 2010: 116, 171). Bu ikisi arasındaki çatışma tarihsel olarak Osmanlı Dönemi'nde saray ile başlamış, Tanzimat bürokrasisi, asker sivil bürokrasisi, İttihat ve Terakki, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, TBMM Birinci Grup, Halk Fırkası ve Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) ile devam etmiştir (Özbudun, 1979: 41; Koçak, 2012: 189; Kiriş, 2012a: 26). Özellikle İttihat ve Terakki Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti sonrasında ise Halk Fırkası ve Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) arasında öncül ardıl ilişkisi vardır. Padişahın elit yetiştirmek için açtığı okullarda yetişen İttihatçılar, 1908 yılından 1950 yılına kadar imparatorluğu ve Cumhuriyeti yönetecek olan sivil ve askeri elitler arasında bir koalisyon kurmuştur (Findley, 2011: 191; Lewis, 1998: 454-456). Osmanlı Devleti'nden devralınan siyasal geleneğin özelliği; ideolojiler, siyasal partiler ve siyasal sistem oluşurken Batı'da olduğu gibi sınıfsal çatışmalara değil, asker-sivil yönetici elitler, aydınlar ve eşrafa dayanan bürokratik bir geleneğe dayanmasıdır.

Tanzimat dönemi sonrası fikir ve ideolojilerin oluşmasında Türk, İslam ve Batı kültürünün etkisi olmuş, bu düşünce üç kültürün sentezi ile ortaya çıkmıştır (Yazıcı, 2002: 130; İslamoğlu, 2004: 41; Mardin, 2003: 95; Berkes, 2014: 300, 301). Türkiye'de, ilk siyasal nitelikli dernekler Tanzimat'ın ilanından sonra kurulurken; bugünkü parlamenter düzenlerdeki karşılığıyla ilk siyasal partiler, ilk defa 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulmuştur (Kışlalı, 2005: 272; Çavdar, 2004: 159). Kurulan siyasal partilerde *İslamcılık*, *Turancılık* ve *Baticılık* olmak üzere üç eğilim dikkat çekmektedir (Zürcher, 2010: 193-194). O dönemde, koşullardan dolayı, iktidarda olmak isteyen her siyasal parti İslamcılık ideolojisini benimsemek zorunda kalmışlardır (Tunaya, 2015: 377). Bu ideolojiler dönem ve koşullara göre değişmekle birlikte, bütün

ideolojilerin temelinde *Batıcılık* yer almakta (Akçura, 1976: 6; Çetinsaya; 2001: 55, 56); ancak Batıcılığı yorumlama noktasında muhalefet ve görüş ayrılıkları ortaya çıkmaktadır. Çıkış noktası II. Mahmut dönemine kadar dayandırılan (Akçura, 1976: 20; Belge, 2009: 40), bütün Osmanlı toplumunu tek çatı altında toplamayı savunan *Osmanlıcılık* ideolojisi, Balkan savaşlarına kadar hâkim ideoloji olmuştur (Tunaya, 2015: 376; Somel, 2001: 111). Savaştan sonra Balkan uluslarının tek tek bağımsızlığına kavuşmasıyla birlikte, Rusya'nın Panslavizm politikasından esinlenerek, bütün İslam toplumlarını bir arada yaşamasını savunan *Panislamizm* ideolojisi savunulmuştur (Akçura, 1976: 7). 1. Dünya Savaşı'ndan sonra ise, ulus milliyetçiliğinin önem kazanmasıyla birlikte, Osmanlıcılık ideolojisinin iflasıyla, özellikle Balkan Savaşı'ndan sonra anılmaya başlayan *Türkçülük* baskın ideoloji olmuştur (Belge, 2009: 40; Kahraman, 2012: 276, 277; Karpat, 2010: 111, 115; Ünüvar, 2001: 132; Yazıcı, 2002: 180). 1904 yılında İttihat ve Terakki yanlısı olan Yusuf Akçura tarafından yazılan, İttihat ve Terakki'nin ideolojisini anlatmak için kullanılan (Ünüvar, 2001: 130), Türkçülük ideolojisi ve önemini ilk defa anlatan *Üç Tarz-ı Siyaset*²³ (Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük) eserinden sonra, üç fikir akımı II. Meşrutiyet döneminde daha çok tartışılmaya başlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra (Karpat, 2007: 15), en son savunulmaya başlanılan ideoloji olmasına rağmen (Akçura, 1976) genel olarak dönemin baskın ideolojisinin Türkçülük olduğunu söylemek mümkündür (Tunaya, 2015: 377, 379, 380; Turfan, 2013: 167). Türkçülük ideolojisi hem İttihat ve Terakki döneminin hem de Kemalist dönemin en belirleyici düşünsel akımıdır (Ünüvar, 2001: 132). İttihat ve Terakki'nin milliyetçilik doktrini olarak savunduğu Türkçülük (Arai, 1994), II. Meşrutiyet'ten sonra Kurtuluş savaşı sırasında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne ve sonrasında kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne ideolojik bir temel olmuştur (Tunaya, 2010: 76; Karpat, 2010: 45). Özellikle İttihat ve Terakki 1912 yılından sonra Türkçülük çerçevesinde yerli bir burjuvazi yaratmaya çalışmıştır (Kahraman, 2012: 17; Çetinsaya, 2001). Cumhuriyet'in kuruluşu Batıcılık ve Türk milliyetçiliğinin zaferini, Osmanlıcılık/İslamcılık ideolojilerinin ise yenilgisini ifade etmektedir (Demirel, 2009: 414).

Türkiye'de ortaya çıkan ideolojik resmin temelini Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan birbirine muhalif iki düşünce oluşturmaktadır. Bunun temelinde ise *Batılama*

²³ Mısır'da Abdülhamit'e muhalif olan Türk Gazetesi'nin 24-34. sayılarında yayınlanmıştır (Akçura, 1976: 6).

hareketleri ve *modernleşme* çabalarıyla birlikte, Türkiye’de *ilericilik-gericilik* ve *laiklik-din* sorunsalı yatmaktadır. Bu dönem boyunca, Batı ve Doğu’nun ideolojik ilkeleri tartışılmış (Tunaya, 2009: 124) ancak sonlanmamıştır. Kahraman (2010: 166), Türk siyasal yapısını, özellikle merkezin modernleşme çabalarına karşılık çevreden kaynaklanmış nispi demokratik direnme şeklinde tanımlamaktadır. Bu noktada, modernleşme çabalarının ürünü olan reformları destekleyip/desteklememe noktasında siyasal örgütler ve oluşumlar bölünerek siyasal partileri meydana getirmişlerdir. Bu muhalif bölünmeler Osmanlı Devleti’nin son döneminde, yönetim kadrosu ve Osmanlı aydınları arasında olurken Cumhuriyet’in ilanından sonra, Cumhuriyet’i kuran kadro ve siyasal parti içinden olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti’nde ilk muhalefet yeni yeni oluşmaya başlayan parlamento içinden değil, yönetiminin içinden çıkmıştır (Rustow, 1966: 115).

Türk siyasal hayatında siyasal partilerin kökeninin, Batılılaşma ve Modernleşme tarafında olan reform yanlısı İttihat ve Terakki ile onun karşısında yer alan muhalefet şeklindeki bir dikotomiye dayandığını söylemek mümkündür. Zürcher’e göre (2010: 17), 1908-1913 yılları arası “Devleti kurtarmak” sorunu etrafında şekillenen ve çatışan bir takım ideolojiler ve siyasal programlar temelinde İmparatorluğu canlandırma yollarının arandığı, kitlesel siyasal sürecin başladığı (Öz, 1992: 151; Yazıcı, 2002: 139) dönem iken; 1913-1918 yılları İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin tek parti yönetimi ve Türk milliyetçiliğinin canlandığı olmuştur. Özellikle 1908-1918 yılları arasında, asıl amaç olan devleti kurtarmak, çeşitli birleştirici ideolojilerin arkasına gizlenmiştir (Keyder, 1999: 85). 1918-1926 yılları ise, Jön Türkler’in birçoğunun bağımsızlık savaşı sonrasında yeniden yönetime geçtikleri, devletin yapısının değişip yeniden tek parti devletinin kurulup toplumu laikleştirmeyi ve modernleştirmeyi amaçlayan yoğun reformların yapıldığı dönem olmuştur.

1923-1946 tek parti rejiminin hâkim olduğu dönemin ana ideolojisi, *ilericilik-gericilik* ekseninde olmuştur. Özellikle 1923-38 yılları arası Atatürkçülük/Kemalizm ideolojisinin geliştiği dönemdir. Atatürkçülük dogmatik kriterleri olan bir ideoloji olmaktan ziyade amaçları olan kendi içinde tutarlılığı olan toplumsal bir projedir (Heper, 2010: 122). Bu yolda Kemalizm, büyük kenti dönüştürmek için *Batılılaşma*, küçük köylüyü ve taşrayı dönüştürmek için *laiklik-din* kavramını vurgulamıştır (Kahraman, 2010: 195). 1923-28 yılları arasında Atatürk döneminde ideoloji, pragmatik

mantalitedir (Sartori, 2005: 198-200). Yoğun reformların yapıldığı bu dönemde hâkim ideoloji; merkezîyetçi, devletçi ve milliyetçi bir görüşle (Kalaycıoğlu, 2007a: 474) Batılılaşma, laiklik ekseninde ülkeyi modernleştirerek çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmak olmuştur. CHP'nin parti-devlet özdeşliği nedeniyle, devletten bağımsız kimliği ve örgüt yapısı kendine has ideolojik yapısı oluşmamıştır. CHP'nin parti ve örgüt olarak kendisine devlet dışında bir kimlik oluşturması; DP'nin kurulmasıyla 1950'lerde oluşmaya başlamış ve 1970'lerde belirginleşen bir dönüşüm sonucu ortaya çıkmıştır (Varel, 2016: 211). DP'nin iktidarı ile 1950'li yıllar, sol ideolojinin bastırılma dönemi iken; İslamcı, muhafazakâr ve milliyetçi sağın geliştiği dönem olmuştur (Bora, Ünüvar, 2016: 159-170). Türkiye'de 1950'li yıllarda CHP ve DP arasındaki çekişmeler ideolojik ve teorik anlamda bir çeşitlilik içermemektedir (Varel, 2016: 232). 1960'lara kadar politik yelpazedeki en önemli ayırım, laikliği benimsemiş ve benimsememiş kesimlerin ilericiler-gericiler olarak nitelendirilmesi şeklinde olmuştur. O dönemdeki siyasal mücadeleler, sınıfsal içeriği olan sağ-sol ayırımına dayanmamaktadır (Çarkoğlu, 2007: 255; Toprak, 2007: 377, 378; Ahmad, 2007: 479).

1960'lı yıllardan sonra, sosyo-ekonomik gelişme ve farklılaşma ile birlikte partilerin vatandaşların çıkarlarını temsil etme isteklerinin artmasına bağlı olarak söylem ve politikaları belirginleşmiştir. Böylece ilk defa 1960'lı yıllardan sonra, siyasal partileri ideolojik yelpazede bir noktaya oturtmak kolaylaşmıştır (Tosun, 1999: 19). 1960'lı yıllar boyunca, ekonomik değişimlerin neden olduğu; köyden kente göç, kentleşme, 1961 Anayasası'nın yol açtığı örgütlenme özgürlüğü (Ahmad, 2012: 163; Kalaycıoğlu, 2007b: 334), artan toplumsal haklar (Ahmad, 2014: 134), liberal ve özgürlükçü siyasal ortam ile ortaya çıkan ideolojik bölünmeler, toplumsal ve siyasal değişimler siyasal partilerin tutum ve felsefelerine yansımıştır. 1960'tan sonra atılan yeni temeller üzerindeki kapitalist gelişmeler ile 1965-1973 yılları arasındaki dönemde Türk toplumuna ve ekonomisine yeni boyutlar kazandırmış, bu dönemde bir burjuva sınıfı ve işçi sınıfı oluşmaya başlamıştır. 1961 Anayasası'nın getirdiği kurumlar yoluyla ve devlet eliyle işçi sınıfının gelişmesi desteklenmiş ve ülkemiz; Cumhuriyetin kuruluşundan elli yıl sonra Batı tipi bir sınıflı topluma dönüşmeye başlamış, burjuvazi gelişmiş ve güçlü bir işçi sınıfı ortaya çıkmıştır (Kongar, 2006: 165). 1961 Anayasa'nın sağladığı özgür ortam sayesinde, her çeşit siyasal toplumsal mesele ve siyasal görüşler entelektüel tartışmaya açılmış, düzenli aralıklarla çıkan dergilerde ve üniversitelerin

fikir kulüplerinde tartışılmıştır. 1961 Anayasası sonrası ortamda, siyasal eylemler yapan öğrenciler ve işçiler olmak üzere iki siyasal dinamik güç ortaya çıkmıştır (Akşin, 2013: 259; Çarkoğlu, 2007: 255). 1960’larda Türkiye İşçi Partisi (TİP) birçok genç entelektüelin desteğini almış, sonradan çok sayıda gruba bölünecek olan Türk soluna bir çeşit laboratuvar görevi yapmıştır (Zürcher, 2010: 358, 368, 369). CHP, dünyada ve ülkemizde artan Marksizm ve Sosyalizmden kendi çizgisini ayırmak ve özellikle de TİP’in kurulmasından sonra (Tosun, 2016: 13), kendi çizgisinin farklı olduğunu ortaya koymak için 1965 seçimleri öncesinde Avrupa’daki sosyal demokrasilere benzer şekilde (Uçan Çubukçu, 2009: 526) *ortanın solu* kavramını ortaya atmıştır (Çarkoğlu, 2007: 257; Kiriş, 2012b: 400; Sarıbay, 2001: 46; Ahmad: 2007: 315, 317; Kili, 1976: 250, 251; Tosun, 2016: 12-13). CHP’nin ortanın solu kavramını ortaya atmasında dönemin sağ partilerinin, sol sözcüğünü kullanarak CHP’nin komünist olduğunu yönünde imalarda bulunmaları da etkili olmuştur²⁴ (Kongar, 2006: 165; Akşin, 2013: 254; Uçkan, 2017: 456; Tosun, 1999: 96; Demirel, 2009: 416, 417). Bu nedenle CHP, ideolojik yelpazede ortanın solunda olduğunu belirterek aşırı solun rejimi tehdit edecek boyutlara ulaşmasını engellemek (Demirel, 2009: 422) ve merkez solu temsil etmek istemiştir. Böylece Türkiye’de merkez sol, kültürel ve toplumsal olarak Kemalizm ile inşa edilmiştir. Temsil edilen siyasal akımlar açısından ideolojik yelpaze Cumhuriyet tarihinin önceki dönemlerine nazaran çok daha geniş olmasına rağmen merkezde bir kümelenme olmuştur (Keyder, 1999: 267). 1960’lardan itibaren sağ siyaset merkezden uzağa düşen söylemlerle çeşitlenmeye başlamıştır.

1970’lerden itibaren siyasal bölünme ve kutuplaşma giderek artmış (Heper, 2010: 16, 198), bu dönem Türkiye’de toplumsal hareketliliğin ivme kazanıp buna bağlı olarak ideolojik kutuplaşmaların arttığı yıllar olmuştur (Özbudun, 2000: 74-75). 1970’lerde radikal siyasal akımlar olarak; sol, milliyetçi sağ ve İslamcı sağ olmak üzere üç ideoloji etkin olmuştur (Keyder, 1999: 282). 1970’lerde klasik sol evrensel bir kriz yaşamış, gelişen aşırı sağ ve sol hareketler ile kutuplaşma artmış, merkez kavramı gelişmeye başlamış, milliyetçi ve dinci yönü ağır basan sağ söylemler siyasal örgütlenmiş ve merkez sağ ile birlikte iktidarı paylaşmışlardır (Mert, 1999: 41). Bu

²⁴ 1965 seçimlerine giderken CHP’nin ortanın solu kavramına karşılık sağ partiler “Ortanın solu Moskova Yolu” şeklinde bir seçim kampanyası yürütmüştür. Bu nedenle İsmet İnönü, 1965 seçim kampanyası boyunca Ortanın Solu’nun komünizm olmadığını açıklamaya çalışmıştır (32. Gün, Ortanın Solu Nedir?, 1965).

dönemde sol, aşırı ideolojik hareketlerden muzdarip olduğundan dolayı, 1980 sonrasında sosyal demokrat bir çizgiye kaymaya çalışmıştır.²⁵ 1970 sonrası, toplumsal hareketlilik, kentleşme ve sanayileşme sonucu, ilginç toplumsal ayrımlar, yeni sosyolojik, ekonomik ve ideolojik görünümeler ortaya çıkmıştır. Solcu-Sağcı, Laik-İslamcı, Alevi-Sünni, Kürt-Türk gibi toplumsal ve kültürel ayrımlar Türk siyasal sistemini etkileyerek toplumsal grupları temsil etmek isteyen siyasal partilerin ideolojilerini de etkilemiştir (Kalaycıoğlu, 2007a: 487).

1990'lar soğuk savaşın sona erdiği, klasik anlamda sağ-sol ideolojilerin çöktüğü, kimlik siyasetinin öne çıktığı bir dönemdir. 1991 sonrasında da ideolojik kutuplaşmalar artmış ve Türkiye istikrarsız koalisyon hükümetleri ile yönetilmiştir. 1990'larda gelişen kimlik farklılıkları tanıma politikaları İslam ve Kürt kimliği temelinde yeni açılımlar üretmiştir (Kahraman, 2010: 227). Bu dönemde Kürt Milliyetçiliği ve İslamcı ideolojiler ortaya çıkmıştır.

2002 seçimleri sonrasında Türk siyasal hayatında, iki partili bir parlamento ve tek partili bir iktidar yapısına geçilmiş (Kiriş, 2012a: 27); milli görüşü gelenekten gelen, ancak merkez sağda konumlanan ve onun tabanından beslenen (Taşkın, 2003: 7) AK Parti ile klasik anlamda merkezi ve merkez solu temsil eden, merkezin değerlerini, 6 Ocak'ı savunan CHP arasında, din-laiklik ekseninde keskin bir kutuplaşma görünümünde olmuştur. Ayrıca, AK Parti liberal demokratik politikalar ile kemalistleri ikiye bölerek liberallerin de desteğini almıştır (Yıldızoğlu, 2009: 108, 121).

Siyasal partiler devletin ekonomik, siyasal, kültürel kaynakların tümünü elinde tutmak için ideolojik kimliklerini esnetebilmiş ve çoğulculuk yerine ideolojik merkezîyetçiliği benimsemişlerdir. Devletçilik ilkesince özümseyen otoriter devlet-toplum ilişkisinde var olmak isteyen siyasal partiler, resmi ideolojiyi benimseyerek devletin ideolojik koruması karşılığında devlet partisi kimliği ile anılmışlardır (Tosun, 1997: 254). Bu kültürün uzantısıyla ülkemizde toplumsal gelişme sürecinde bütün yetkileri elinde bulundurup, ekonomiden kültüre ve laikliğe kadar her şeyin ve siyasal değişimin odağı devlet olunca; siyasal partiler de toplumu geliştirme ve devlet

²⁵ İnönü ilk kez 29 Temmuz 1965 tarihli Milliyet Gazetesinde yayımlanan demecinde "ortanın solu" kavramını savunmaya dönük olarak şu açıklamayı yapmıştır (Tosun, 2016: 14): "(AP) açıkça kimliğini ifade ediyor. Bu bir gelişmedir. İktidar partisi sağcıdır. Onlara söylüyorum: Siz sağı koruyun (aşırılarından), ben solu koruyayım; o zaman memlekette korkuya yer kalmaz. (AP) kendisini bundan (aşırı sağdan) koruyabilecek midir? Şimdiye kadar böyle bir şey yapmadılar. Nurculardan irticacılara kadar herkes sağdadır. Onların karşısında biz sol bir partiyiz. Bizim solumuzda bir tehlike var fakat biz kendimizi onlardan koruruz."

misyonunu üstlenmeye çalışmışlardır. Bu nedenle bütün siyasal partiler devletçi ve popülist olmuşlardır (Bayramoğlu, 1995: 36-37; Mahçupyan, 1996: 1245, 1246). Bunun sonucunda ülkemizde sağ-sol ayrımı, devletçi-popülist sistem olarak bir menfaat düzenlemesi üzerine oturan bir yelpaze yaratmış, sağ-sol ayrımı toplumu baz alarak topluma dayalı bir ayırım olması gerekirken, Türkiye’de sosyokültürel bir tercihin konusu olmuştur. Bu nedenle, Türk siyasal tarihinde ideolojiler hep bir dikotomi şeklinde kutuplu ve çatışmacı bir siyaset üretmiştir. *Batılılaşma-modernleşme* ile başlayan Türk siyasal partilerini şekillendiren ideolojilerin ortaya çıkmasına neden olan bu dikotomi; *merkez-çevre*, *devletçi-liberal*, zaman zaman *cumhuriyetçi-liberal* ve *sağ-sol* şeklinde biçim değiştirmiştir.

Çalışmada²⁶, Osmanlı Devletinin son döneminden Cumhuriyet’in ilan edilmesine kadar geçen süre, *Cumhuriyet öncesi dönem* olarak incelenirken, 1923-1946 yılları arasını kapsayan süreç *Cumhuriyet (tek parti) dönemi* olarak incelenmiştir. Çok partili hayatın başladığı 1946 seçimlerinden günümüze kadarki Türk siyasal tarihi süreci, Türk siyasal hayatına yön verdiği düşünülen, parti sisteminde temel kırılmalara sebep olan seçimler dikkate alınarak, 3 döneme ayrılarak incelenmiştir. Çok partili hayata geçilen 1946 seçimleri ile başlayan, DP’nin tek başına iktidar olduğu dönemi ve onun devamı olarak genel kabul gören AP dönemini kapsayan 1983 seçimlerine kadar olan süreç, çok partili Türk siyasal hayatının 1. dönemi; 1983 seçimleriyle ANAP’ın tek başına iktidar olduğu dönemden, 2002 seçimlerinde yeniden siyasal partiler sisteminin değiştiği 2002 seçimlerine kadar geçen süreç çok partili Türk siyasal hayatının 2. dönemi olarak değerlendirilmiştir. 2002 seçimleri ile başlayan günümüzde de devam eden süreç ise çok partili Türk siyasal hayatının 3. dönemi olarak değerlendirilmiştir.

²⁶ Kotil’e göre (1996: 2005), Türkiye’de siyasal partileri, ülkemizin siyasal gelişme evreleri göz önünde bulundurulduğunda, Meşruiyet Öncesi Dönem, 2. Abdülhamit Dönemi, 2. Meşruiyet Dönemi, (1908-1913), İttihat ve Terakki İktidarı Dönemi (1913-1918), Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Dönemi (1918-1923), Tek Parti Dönemi (1923-1946), Demokrasiye Geçiş Dönemi (1946-1950), DP Dönemi (1950-1960), 27 Mayıs Sonrası Dönem (1960-1973), 12 Mart Sonrası Dönem (1974-1980) şeklinde dönemlendirme yapılarak siyasal partilerin gelişimi inceleyebilir. Söz konusu dönemlendirmeye; Demokrasiye geçiş dönemi (1980-1983), ANAP Dönemi (1983-1991), 1990’lar, 3 Kasım 2002 sonrası dönem de eklenerek günümüze kadar getirmek mümkündür. Yapılan çalışmalar incelendiğinde genel olarak Türk siyasal tarihinin bu şekilde dönemlendirildiğini görmek mümkündür. Çalışmada, siyasal partilerin gelişimi incelenirken, bu gelişim evreleri dikkate alınmış, ancak daha genel ve toparlayıcı olacağı düşünülen yeni bir dönemlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

3.1.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem

Siyasal partilerin oluşmasına öncü olacak²⁷ ilk muhalif hareket 1865 yılına doğru, Tanzimat hareketine karşılık Batıda eğitim almış, merkezin bürokratik elitleri (Turhan, 2000: 102; ; Yazıcı, 2002; Mardin, 2003: 28-29, 123, 137; Berkes, 2014: 296) olan sivil seçkinler tarafından *Yeni Osmanlılar*²⁸ hareketi ile ortaya çıkmıştır. Birçok tarihçi Yeni Osmanlılar'ı bir siyasi parti gibi düşünmesine rağmen Yeni Osmanlı hareketi Kongar'a göre (2006: 132), siyasi parti olarak nitelendirilebilecek bir siyasi örgüt iken; Mardin'e göre (1957: 274), o dönemde partiden bahsetmek mümkün olmadığından, nispeten teşkilatlı bir siyasi fırka demek daha mümkündür.

Yeni Osmanlılar'ın etkisi ile 1876 yılında I. Meşrutiyet ve 24 Aralık 1876 tarihinde ilk anayasa olan Kanun-ı Esasi ilan edilmiştir. Kanun-ı Esasi, *Meclis-i Umumi* adını taşıyan iki meclisli bir parlamento kurmuştur. *Heyet-i Ayan*'ın üyeleri ömür boyunca görevde kalmak üzere padişah tarafından atanmaktadır. *Heyet-i Mebusan*'ın üyeleri ise, iki dereceli seçimle halk tarafından seçilmektedir (anayasa.tbmm.gov.tr). Osmanlı Mebusan Meclisi, ilkinde üç buçuk ay, ikincisinde iki buçuk ay olmak üzere sadece iki oturum toplanabilmiştir (Turhan, 2000: 98; Atabay, 2015: 28-29). Altı aylık bir parlamento hayatı I. Meşrutiyet döneminin karakterini yansıtmaktadır. Osmanlı Devleti'nde ilk siyasi parti 1859 yılında (Fedailer Cemiyeti) kurulmasına rağmen (Yücel, 2006: 3; Atabay, 2015: 19) etkin hiçbir siyasi parti, bir seçim ve temsil geleneği oluşmamıştır (Ortaylı, 2007: 63).

Daha sonra İttihat ve Terakki'nin çalışmaları ve eylemleri sonucunda II. Meşrutiyet (1908 Devrimi) ilan edilmiş, Kanun-u Esasi'nin bundan sonra tam olarak uygulanacağı ve otuz yıllık aradan sonra parlamentonun yeniden toplanacağı

²⁷ Osmanlı Devleti'nde ilk siyasi oluşum, reform hareketlerinin ilki, 1859 yılında kurulan *Fedailer Cemiyeti* (Kuleli Vak'ası)'dir. Fedailer Cemiyeti, padişaha ve hükümete karşı bir ayaklanma hareketidir. Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla Hıristiyan tebaaya verilmiş olan haklara karşı kurulmuştur (Karpas, 2010: 98). Osmanlı tarihinde ilk gizli örgüt olan bu hareket (Yazıcı, 2002: 46), merkez yönetici elit içindeki ilk bölünmedir (Sarıbay, 2001: 35). Kendisinden sonra kurulan daha örgütlü ve planlı Yeni/Genç Osmanlılar'a da ilham kaynağı olmuştur (Tunaya, 1995: 89, 90; Yazıcı, 2002: 46).

²⁸ Kurucuları arasında Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi isimler vardır (Yücel, 2006: 4; Mardin, 2003). Ali Suavi, gizli cemiyet kurulduğunda isim olarak özellikle "Genç Osmanlı" ya da "Yeni Osmanlı" ismini kullanmıştır (Mardin, 2003: 31). Bazı yazarlar Yeni Osmanlılar adını kullanırken, bazıları Genç Osmanlılar da demektedir. Ayrıca, Avrupa'da rejim karşıtı reform yanlısı tüm aydınlara (I. Meşrutiyet için çalışan Yeni Osmanlılar'a ve II. Meşrutiyet için çalışan İttihatçılara) Jön Türk denildiği halde (İslamoğlu, 2004: 27); Türkiye'de Jön Türk daha çok 1889'dan sonraki dönemde II. Meşrutiyet için çalışanlar için kullanılır (Akşin, 2009: 46). Ayrıca Jön Türk terimi ilk defa Genç Osmanlılar için yabancı basın tarafından kullanılmıştır (Yazıcı, 2002: 138).

duyurulmuştur (Zürcher, 2010: 142, 145). Osmanlı Devleti'nde sürgün olan Osmanlı aydınları gruplar halinde bir araya gelmeye başlamıştır. Böylece anayasacılık hareketleri Jön Türk akımı ile hızlanarak şekillenmiş ve yeni çatışmalar ortaya çıkarmıştır (Yazıcı, 2002: 47). Jön Türkler, Avrupa devletlerinin müdahalesinin istenip istenmeyeceği tartışması temelinde bölünmüştür. Jön Türkler, 1902 yılında Paris'te yapılan ilk *Osmanlı Liberalleri Kongresi*'nde ikiye ayrılmışlardır, Birinci kanat, 1889 yılında Cemiyet'in lideri olan ve giderek daha fazla Osmanlı milliyetçisi olan Ahmet Rıza'nın önderliğinde, sivil aydınların orduyla işbirliğini ve ulusal merkezli bir seçkinler yönetimini savunmuşlardır (Aydın, 2001: 119, 122; Yazıcı, 2002: 144). Prens Sabahattin önderliğindeki ikinci kanat ise, değişim ve ilerlemenin gücünü bireyde görerek serbest girişimi desteklemiş, yabancı ticari girişime hatta siyasal müdahalelere karşı olmamış, bu bağlamda ekonomik anlamda liberalizmi, âdemi merkezîyetçiliği ve federatif devlet örgütlenmesini savunmuşlardır (Sabahattin, 1908; Sabahattin 1909). 1902 yılında toplanan birinci Jön Türk Kongresi'nden sonra Prens Sabahattin, önce *Osmanlı Hürriyet Perveran Cemiyeti*'ni, 1906 yılında ise *Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni kurunca bölünme resmîyete dökülmüştür (Tunaya, 1995: 106-107; Zürcher, 2010: 138-139; Yücel, 2006: 5; Karpat, 2010: 100). Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti taraftarları, II. Meşrutiyet boyunca *Ahrar*, *Osmanlı Demokrat*, *Ahali* ve meclis içinden ve dışından İttihat ve Terakki'ye karşı olanlar en geniş bir muhalefet birleşmesi olan 21 Kasım 1911'de *Hürriyet ve İtilaf* Fırkası olarak birleşmiştir. Bu parti, Osmanlıcılık teşebbüs-i şahsi ve âdem-i merkezîyet doktrinine yer vererek muhalefette kalmışlardır (Birinci, 1990: 63-64; Nur, 1996: 27-29; Tunaya, 2010: 65; Aykol, 2011: 72; Çavdar, 2004: 138; Somel, 2001: 111). Fırkanın kurucularının çoğu, zaten parlamento üyesi olduğundan meclis içinde hemen muhalefet kurmayı başarmışlardır (Lewis, 1998: 220). Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihat ve Terakki karşıtı bütün unsurları içinde barındırdığından siyasal partiler tarihinin en büyük muhalefet hareketidir²⁹ (Yücel, 2006: 9). İktidar partisi ile muhalefet partisi arasındaki

²⁹ İttihat ve Terakki, Hürriyet ve İtilaf Fırka'sını bir yandan küçümsemiş, diğer yandan da onu ortadan kaldırmak için gayret etmiştir. Kendi dışında ikinci bir cemiyetin kuruluşunu Meşrutiyete ve milli menfaatlere aykırı görmüştür. İttihat ve Terakki'nin bu tavrından dolayı en büyük muhalif fırka unvanını Hürriyet ve İtilaf Fırkası almıştır. Hürriyet ve İtilaf Fırka'sına hep gayrimeşru ve gayrihukuki muamelesi yapılmış fırkanın adı zikredilirken Hürriyet ve İtilaf denmiş, Fırka denmemeye özen gösterilmiştir (Birinci, 1990: 98-99).

çatışmaya varan ilişkiler, Osmanlı Devleti'ndeki etnik, dinsel ve sosyal çekişmelerden kaynaklanmıştır (Karpat, 2007: 14).

Bu bölünmenin siyasi partiler açısından önemi, II. Meşrutiyet'ten günümüze kadar süren siyasi parti olarak varlık gösteren siyasi grupların başlangıcı olmasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan bu çatışmalar siyasi partilerin temelini oluşturacak olan örgütlerin en önemli dinamiklerinden biridir. Bütün bu örgütlerin temel amacı, Osmanlı Devleti'nin gerilemesini durdurmak ve ülkeyi yeniden saygıdeğer bir konuma yerleştirmektir.

Bu dönemde ortaya çıkan bir başka muhalif hareket ise, 1909 yılında İstanbul'da kurulan, üst düzey ulema mensupları, medrese talebeleri ve tarikatlardaki muhafazakârlardan oluşan ve dinci bir muhalefete önderlik eden *İttihat-ı Muhammedi Fırkası*'dır (Findley, 2011: 195-196; Turfan, 2013: 237). 31 Mart olayından sonra hemen aynı yıl kapatılan İttihat-ı Muhammedi Fırkası, Mili Görüş hareketinin öncüsü sayılmaktadır (Yücel, 2006: 8). İttihat ve Terakki, bu olaydan sonra Meşrutiyet rejiminin İslami olduğunu yaymak için İlimiye sınıfını arkasına almıştır. Böylece İlimiye sınıfı siyasallaşarak "milli ve dini" olma ikiliği, dinden ödün verileceği korkusu İlimiye sınıfından bir grubu rahatsız etmiştir (Tunaya, 2015: 378). Ayrıca Cemiyet'in nispeten laik tutumu, kadın erkek eşitliğini savunması da gerici hareketlerin yükselmesine sebep olmuştur (Çavdar, 2004: 115).

İttihat ve Terakki Cemiyeti, özellikle 1908-1918 döneminde iktidarı elinde tutarken kendine ait bir ideoloji geliştirerek kendini yavaş yavaş bir cemiyetten günümüz anlamda anladığımız siyasi partiye dönüştürmeye başlamıştır (Karpat, 2007: 12). İttihat ve Terakki, programında *Batılılaşma* ve *Laikleşme* ile aynı anlamda saydıkları *Milliyetçilik* ideolojisini benimsenmiştir (Tunaya, 2010: 42, 76). 1908 yılında siyasi parti olmaya karar veren İttihat ve Terakki Cemiyeti (Zürcher, 2010: 156), ülke çapında dernekler kurarak tabanını genişletmiş, 1913 yılında gizliliğine son vererek siyasi parti olduğunu açıklamış ve bu dernekleri parti şubelerini dönüştürmüştür (Karpat, 2007: 12; Sarıbay, 2001: 36; Çavdar, 2004: 159).

Bu dönemde Türk siyasi partilerinin gelişimi açısından en önemli olay, Tunaya'nın (2010; 1995) Türkiye'nin "Siyasal Laboratuvarı" diye adlandırdığı II. Meşrutiyet dönemi olmuştur. II. Meşrutiyet daha önce hiç olmadığı kadar toplumu ve aydınları siyasallaştırarak hareketlendirmiştir (Uzun, 2010: 11). Siyasi tarihimizin ilk

seçimi I. Meşrutiyet ile olmuş, Türkiye tarihinde çoğulcu siyasal yaşam ilk kez II. Meşrutiyet döneminde başlamıştır. 1865 yılında Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden sonra, Cumhuriyet öncesi dönemde çoğu İttihat ve Terakki Fırkasına muhalif olarak toplam 88 siyasal parti³⁰ niteliğinde Cemiyet kurulmuştur (Yücel, 2006: 1-21). 1909 yılında Kanun-u Esasi'nin 120. maddesinde değişiklik yapılarak cemiyet kurma özgürlüğü yasal bir zemine kavuşmuştur (Kuzu, 1999: 274; Sarıbay, 2001: 36). Bunun yanında bu dönemde, iki genel seçim (1908, 1912) ile bir ara seçim yapılmış (1911), böylece insanlar partiler arası rekabet, muhalefet seçim gibi demokrasinin vazgeçilmez unsurlarına aşina olmuşlardır (Sarıbay, 2001: 36; Tunaya, 1998: 39). Ayrıca, II. Meşrutiyet Osmanlı tarihinde ilk defa siyasal fikirlerin, ideolojilerin gelişebileceği hatta bir parti programında somutlaşabileceğini ve doğrudan iktidarı etkileyebilecek kadar etkili siyasal güç olabileceklerini göstermiştir. Bu dönemde siyaset yapan kitle genişlemiş, Türk Devleti kurulmadan önce kurucuları bunu II. Meşrutiyet döneminde bunu tecrübe etmişlerdir (Tunaya, 2010: 84; Tunaya, 2009: 125; Tunaya, 1998: 39). II. Meşrutiyet siyaseti, henüz çevreden etkilenen ve çevreden kaynaklanan geniş bir katılım olmayan, merkezde; aydınlar, elitler ve öncüler tarafından cereyan eden bir süreç içinde gelişmiştir (Kahraman, 2010: 170). II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti'ni biçimsel olarak, anayasal saltanat devletine dönüştürerek, Cumhuriyet döneminde yürürlükte kalacak olan parlamenter anayasal yönetim modelini tesis etmiştir. İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet'in koruyucusu olarak oynadığı rol, seçimle belirlenmiş bir iktidar merkezi modelinin çerçevesini çizmiştir. Cumhuriyet döneminde ise, aynı rolü Ordu devralmıştır (Findley, 2011: 200-201).

1918 (Mondros Mütarekesi) - 1922 (Saltanatın kaldırılması) yılları Mütareke ve Müdafaa-i Hukuk dönemi boyunca ise, 55 tane siyasal niteliği olan parti ve cemiyet kurulmuştur. Özellikle Mütareke Dönemi'nde kurulan siyasal partilerin tümü parlamento dışından kurulmuştur (Sarıbay, 2001: 40). Bunlardan 23'ü Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti altında birleşmiştir (Tunaya, 1995: 775-776). Ayrıca, Mondros Mütarekesi'nden TBMM'nin Anadolu'da otoritesini sağladığı dönem aralığındaki (1918-1920) yönetim şekline *kongre iktidarları dönemi* adı da verilmektedir (Tanör, 1992: 17). Mustafa Kemal, 19 Mayıs 1919 yılında başlattığı Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda İttihat ve Terakki tabanından destek almıştır (Karpat, 2007: 21; Turhan, 2000: 104;

³⁰ Bunlardan 25 tane siyasal niteliği olan parti ve dernek 1908-1918 yılları arasında kurulmuştur (Tunaya, 1995: 774).

Findley, 2011: 221). İttihat ve Terakki’li birçok isim, Kurtuluş Savaşı’nın örgütsel temeli olan *Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*’nde de yer almıştır (Kışlalı, 2005: 273; Karpaz, 2010: 471). Nitekim TBMM birinci döneminde çok sayıda İttihat ve Terakki’li milletvekili bulunmaktadır (Tunaya, 2009: 63). Cumhuriyet’in aydın eliti, II. Meşrutiyet dönemi Jön Türk ve İttihat ve Terakki siyasetini aynen devralmıştır. Merkez ve politikaları güçlendirmek için bu dönemde, önce Türk Ocakları sonra Halkevleri bu doğrultuda faaliyet göstermeye başlamıştır (Kahraman, 2010: 171; Karpaz, 2010: 114, 141; Çavdar, 2004: 355).

Cumhuriyet’ten önce ülkede kültürel ve siyasal nitelikte değişimler yaşanırken; Cumhuriyetin ilanından sonra, reformlar büyük çapta genişlemiş ve zorunlu olarak ekonomik ve sosyal alanlara da yayılmıştır (Karpaz, 2010: 80). 20 Ocak 1921 yılında *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu* kabul edilmiştir (Findley, 2011: 224; Lewis, 2010: 14). Anayasa’nın ilanında sonra, mecliste *muhafazakârlar* (2. Grup) ve *yenilikçiler* (1. Grup) diye iki grup oluşmuştur (Tunçay, 2012: 38-39; Karpaz, 2010: 125; Findley, 2011: 249). Birinci grup *reformu*; Kuzey ve Doğu illerinden gelen milletvekillerinden oluşan ikinci grup ise *muhafazakârlığı* ve *muhalefeti* temsil etmektedir (Öz, 1992: 78, 85). Bu dönemde de ülkenin değişmesinde rol oynayan iç etken, *dinci muhafazakâr* ve *yenilikçi laik* grup arasındaki mücadeledir (Karpaz, 2010: 80, 81). Mustafa Kemal 1921 yılının Mayıs ayında o zamana kadar birçok hizbe bölünmüş olan mecliste belirgin bir çoğunluğa sahip olan kendi grubu (1. grup) örgütlemiş, daha sonra siyasal mücadelelerin aracı haline gelecek olan (Lewis, 1998: 249) gruba *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*³¹ adını vermiştir (Zürcher, 2010: 237). Aynı yılın Aralık ayında ise, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ni *Halk Fırkası*’na³² çevirmek istediğini ilan etmiştir (Tunaya, 1995: 580, 582; Zürcher, 2003: 39, 40; Kahraman, 2012: 31; Öz, 1992: 80).

Türk siyasal sistemi, çağdaş biçimini 1919-1922 yılları arasında almaya başlamıştır. Bu dönem; 15. yüzyıla uzanan Osmanlı geçmişi ile siyasal kültürü, Jön Türkler döneminde siyasal sistemin ve toplumsal tabanın genişlediği geçiş dönemi ve

³¹ Cemiyetin kurulduğu Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919), partinin birinci büyük kongresi olarak görülmektedir (Öz, 1992: 81; Zürcher, 2010: 260).

³² Cumhuriyet’in ilanından önce, 9 Eylül 1923 yılında adını *Halk Fırkası* olarak değiştirmiş Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın adında “Cumhuriyet” kelimesinin geçeceğiyle (Öz, 1992: 91; Karpaz, 2010: 472), 10 Kasım 1924 yılında parti, adının başına Cumhuriyet ekleyerek *Cumhuriyet Halk Fırkası-CHF* adını almıştır. 1935 yılında ise *Cumhuriyet Halk Partisi-CHP* olarak adını değiştirmiştir (Sarıbay, 2001: 43).

modern sistemin karakteristik özelliklerinin oturduğu Kurtuluş Savaşı ile başlayan Cumhuriyet dönemi olmak üzere üç ayrı tarihsel dönemin ürünü olmuştur (Karpat, 2007: 20).

3.1.2. Cumhuriyet (Tek Parti) Dönemi

Heper'e göre (1980a: 4), bir toplumdaki temel çatışmalar o toplumun siyasal yapısını, kültürünü ve kurumsal düzenlemelerine etki etmektedir. Bu nedenle, Osmanlı siyasal yapısı ile Cumhuriyet Türkiye'si siyasal kültürü arasında bir uyum olması gerektiğini ifade etmektedir. Osmanlı siyasal kültürü, patrimonyal siyasal yapısından kaynaklandığından dolayı, devlete karşı temel bir güvensizlik, korku, idarenin güçsüzlüğünden ve kanun boşluklarından yararlanma tutkusu, otoriteye dayalı devlet birey ilişkileri, muhalefete hoşgörüsüzlük (Heper, 1980a: 4-5), ulusal onur ve prestije önem verme (Frey, 1975: 48), lider odaklı siyasal partiler Cumhuriyet Türkiye'sine aktarılan siyasal kültürdür. Ayrıca Türkiye'de siyasal partiler bu şartlar altında aristokrasi ve girişimci orta sınıfın olmadığı bir ortamda ortaya çıktığından dolayı siyasal partiler ile toplumsal sınıflarla çok zayıf bağlar kurmuştur (Heper, 2010: 174). Cumhuriyet yönetiminde bulunan kuşak, 1908 öncesinde yetişmiş, Osmanlı-Cumhuriyet çizgisini oluşturmuş, "istibdat" ve "hürriyet" gibi kavramlara aşikâr bir siyasal kültür içinden gelen bir kuşaktır (Kahraman, 2012: 240).

Cumhuriyet'in ilanından sonra, iki büyük gruplaşma Meclis'te kendini hissettirmeye başlamış; muhafazakârlar halife etrafında toplanırken, yenilikçiler Meclisi ve hükümeti denetim altında tutmaya çalışmışlardır. O dönemde, önce 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması, 29 Ekim 1923'de Cumhuriyet'in ilanı, sonra da 3 Mart 1924'de halifeliğin kaldırılmasıyla eskiler/muhafazakârlar-yeniler/ilerlemeciler ayrımı 19. yüzyıldan beri sürüp gelen laik-yenilikçi çatışması keskinleşmiştir (Kahraman, 2012: 17; Karpat, 2010: 130).

II. Meşrutiyet Dönemi'nde başat güç olan İttihat ve Terakki, daha sonra CHP kadrolarında vücut bulmuş ve tek parti dönemi boyunca iktidarda kalmıştır. 1923-1945/46 yılları arasında 23 yıllık dönemde iki kere çok partili hayata geçiş denemesi yapılmış onun dışında ülkemiz, Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) tarafından, tek partili rejim ile yönetilmiştir. Bu dönem, 1930 yılı öncesi daha çok tek parti yönetiminin

kuruluşunu ve iktidarın güçlendirilmesi çabalarını içeren bir geçiş dönemini ifade etmektedir (Kahraman, 2012: 38; Öz, 1992: 16).

Çok partili hayata geçme denemelerinden ilki olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF), 17 Kasım 1924 tarihinde kurulmuştur. Elit içi çatışmalardan dolayı (Sayarı, 1978: 40) ortaya çıkan muhalif hareket sonucu kurulan partinin beyanname ve programı incelendiğinde; Avrupa'daki partilere benzer şekilde liberal bir parti olduğu, milliyetçi ve laik politikalarından yana, köktenci devrimci değişimden çok evrimci değişimi desteklediği, merkezîyetçilik yerine âdem-i merkezîyetçiliği ve güçler ayrılığını, ekonomide liberal politikaları savunduğu söylenebilir (Zürcher, 2010: 250; Zürcher, 1992: 128-131 Kahraman, 2012: 49-57). Zürcher (1992: 95, 97), Duverger'e (1974) atıfla, taban örgütlenmesi bakımından doğrudan bir yapılanmaya sahip, aidat ödeyen bireyleri üye olarak kaydeden TCF'yi parlamenter nitelikte bir parti olarak nitelendirmektedir. TCF, gerçek bir programa sahip bir parti olmadığı, gizli saltanat yanlısı oldukları ve irticayı desteklemesi suçlarıyla kapatılmıştır (Zürcher, 2006: 42, 46, 47; Zürcher, 2003: 115; Aykol, 2011: 73; Öz, 1992: 94). Zürcher'e göre (2003: 9, 161), henüz CHP'nin siyasal bir programı yok iken, gerçek bir ılımlı liberal siyasal programa ve ideolojik temele sahip olan TCF Kemalizm çizgisine karşı olarak ortaya çıkan ve 1950 ve 1960'larda benimsenen politikalara benzer çizgide söylemleri olması bakımından önemlidir.

İkinci çok partili hayata geçme denemesi ise, 1930 yılında Fethi Okyar tarafından kurulan yine ekonomide liberalizmi benimseyen Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) denemesidir. Atatürk, CHP'yi denetleyecek, fakat devletin emrinde, güdümlü ve kontrollü bir muhalefet partisi kurmak için Fethi Okyar'ı görevlendirmiştir (Zürcher, 2010: 266; Öz, 1992: 104). Tunçay'a göre (2012: 247-258), bu parti deneyimi rejimin değil, partinin iç sorunlarını çözmek için yapılmıştır. SCF, kısa zaman içinde halkın desteğini alınca, CHP liderleri tarafından şeriat ve saltanatı getirmek istediklerini ileri sürülmüş (Karpat, 2010: 51, 153; Emrence, 2005: 216) parti kendini 1930 yılında feshetmiştir (Findley, 2011: 258).

Bu dönemde dinci muhafazakâr gelenek ve devletçi politikalara karşı olan muhafazakâr kesimlerde biriken hoşnutsuzluk, bir siyasal akım olarak partileşmemiş, onun yerine liberal partilere kanalize olmuştur (Kardam, 1999: 48). İttihat ve Terakki karşıtı olanlar, Cumhuriyet öncesi dönemde liberal bir parti olan Ahrar Fırkası, daha

sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası bünyesinde toplandıkları gibi (Lewis, 1998: 213); Cumhuriyet'in ilanında sonra, muhalefet yine daha liberal çizgide olan TCF ve SCF bünyesinde toplanmıştır. Ayrıca bu dönem, parti içinde de iktidarın tekelleşerek oligarşik eğilimlerin görüldüğü dönemdir. Parti içi demokrasinin temel koşullarından olan parti içi muhalefet ve parti dışı muhalefet bu dönemde tasfiye edilmiştir.

1923-38 yılları siyasal, kültürel ve sosyal birçok reformun yapıldığı, tek partili sistemlerin özelliği olan (Parti-devlet bütünleşmesi) parti ve devletin iç içe geçtiği (Sarıbay, 2001: 15, 1935 CHP Tüzüğü, md. 35), Kemalizm/Atatürkçülük adıyla bilinen resmi ideolojinin geliştiği dönem olmuştur (Ünal, 1994: 156, 157). Bu dönemde devlet aygıtı ile parti o kadar iç içe geçmiştir ki, parti, devleti ve toplumu denetlemek için kullanılan araçlardan sadece biri olmuştur diye yorumlanabilir (Zürcher, 2010: 324; Akşin, 2013: 156). Ancak yaşanan ayaklanmalar ve isyanlar nedeniyle halkın reformları içselleştiremediği düşünülmüş (Ahmad, 2014: 94) bu nedenle dönemin ideolojisi olan; *cumhuriyetçilik, laiklik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik* ve *inkılapçılık* "6 ok" olarak tanımlanarak 1931 yılında parti programına, 1937 yılında ise parti-devlet bütünleşmesinin sonucu olarak Anayasa'ya girmiştir (Zürcher, 2010: 270; Ahmad, 2014: 91; Findley, 2011: 257, 258; Öz, 1992: 141; Karpat, 2007: 64; Ünal, 1994: 78, 79). Burada önemli olan 1908 sonrasında çeşitli şekillerde zikredilen bu ilkelerin sistematik bütünlüğe kavuşturularak totaliter bir anlayışla parti-devlet bütünleşmesinin gereği olarak siyasal parti ilkelerinin anayasallaştırılmasıdır (Kahraman, 2012: 92, 99). 1930'lu yıllar boyunca rejimin temellendirilmesi, kitleleştirilmesi ve parti-devlet bütünlüğünü kurmaya yardımcı olacak Halkevleri, Halk Hatipleri Teşkilatı gibi kurumsal örgütlenmelere gidilmiştir (Kahraman, 2012: 40, 94, 294; Akşin, 2013: 154-156; Karpat, 2010: 114, 141; Ünal, 1994: 73).

1930-45 döneminde uygulanan tek parti rejiminin yarattığı sorunlar 1945'te başlayan demokrasi mücadelesinin ana konusu olmuştur (Karpat, 2010: 51). Aslında çok partili demokrasiye geçilmesinin gerekliliği fikri 1939 yılından sonra CHP içerisinde tartışılmaya başlanmıştır (Özbudun, 2000: 14; Bezci, 2010: 135). Serbest Fırka'nın verdiği işaretler üzerinde kapatılmasından sonra on üç yıl daha devam eden tek parti yönetiminden sonra, 18 Temmuz 1945'te İstanbul'da Nuri Demirağ tarafından *Milli Kalkınma Partisi*'nin (MKP) kurulmasıyla, Türkiye'de üçüncü kez çok partili yaşam başlamıştır (Özbudun, 2000: 15; Tunaya, 1995: 646; Karpat, 2010: 236; Atabay,

2015: 125). Milli Kalkınma Partisi'nden sonra 13 Eylül 1945 yılında *Sosyal Adalet Partisi* kurulmuştur (Atabay, 2015: 143). 7 Ocak 1946 yılında ise *Demokrat Parti (DP)* resmen kurulmuştur.³³ DP ekonomik alanda liberalleşmeyi, özellikle siyasal demokrasinin en önemli özelliği olan özgür ve dürüst seçimleri, kapsamlı sivil özgürlükleri, keyfi ve otoriter yönetime son verilmesini ve devlet bürokrasisinin gücünün azaltılması gerektiğini savunmuştur (Özbudun, 2000: 21; Özbudun, 1988: 17; Kalaycıoğlu, 1988: 149). 1945 yılından sonra sadece merkez örgütü kurmaktan öteye gidemeyen, üyelikleri sınırlı sayıda olan sistematik ve ayrıntılı siyasal görüşe sahip olmayan, yirmi dokuza yakın küçük siyasal parti kurulmuştur (Karpat, 2010: 513; Koçak, 2012: 221-222; Yücel, 2006: 28-34). Özellikle Türkiye'de siyasal parti yasağı kalkınca DP'den önce ilk kurulan siyasal parti Milli Kalkınma Partisi olsa da tarihe geçen DP olmuştur (Findley, 2011: 268). DP kurucularının siyasal deneyimleri Milli Kalkınma Partisi'nden fazladır, bu nedenle meydanlarda dahi iyi konuşmuş, halkı partiye daha hızlı kanalize etmiş ve daha çok destek görmüşlerdir (Tunaya, 2009: 274). Ayrıca Özbudun'a göre (2000: 19), DP liderlerinin daha ılımlı ve uzlaşmacı bir yol izlemeleri onları başarıya ulaştırmıştır.

MKP ve DP dışında, DP'nin kendi içindeki anlaşmazlıkları sonucu kurulan, Müstakil Demokratlar Grubu, Millet Partisi, Öz Demokratlar Partisi ise kurulan diğer siyasal partilerdir. Bunun yanında 1946-1950 yılları arasında; Liberal Demokrat Partisi, Çiftçi ve Köylü Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi, Türkiye Sosyalist Partisi, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, Yalnız Vatan İçin Partisi, Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi, Arıtma Koruma Partisi, İslam Koruma Partisi, Yurt Görev Partisi, İdealist Parti, Türk Muhafazakâr Parti, Serbest Demokrat Parti, Türkiye Yükselme Partisi, Müstakil Türk Sosyalist Partisi, Toprak-Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi, Müstakiller Birliği gibi siyasal yaşamda etkin olamayarak, ya kapatılan ya da kendiliğinden dağılan birçok siyasal parti kurulmuştur (Atabay, 2015: 143-150; Aykol, 2011: 75-76, 78).

³³ Birçok yazar tarafından, 1946 yılında çok partili hayata geçişin etkileri Türkiye'nin iç koşulları ve dış koşullarında aranırken (Kongar, 2006: 144-145; Kahraman, 2012: 159; Zürcher, 2010: 306-308; Lewis, 2010: 10; Ünal, 1994; Özbudun, 1988: 16; Ekinci, 1997), Tunaya'ya göre (2009: 267, 268, 275), çok partili hayata geçişte iç koşulların etkisinin dış koşullardan daha yoğun olduğunu düşünmektedir. Çok partili rejim sorunu 1908 yılında başlayıp 1945 yılında yoğunluk kazanmaktadır. Özellikle, 1946-52 dönemi Türkiye'nin çok partili hayata geçtiği, Batı ittifakına katıldığı dönem olması bakımından siyasal partiler ve Türk siyasal tarihi açısından önemlidir.

3.1.3. Çok Partili Dönem 1 (1946-1983)

Tek partinin (CHP) siyasal örgütlerinde yetişmiş ve onun ideolojisinin temellendirilmesinde çok etkili rol oynamış bir grup siyasetçinin kurduğu CHP'yi ortaya çıkaran siyasal ve toplumsal koşullar hâlâ tartışılmaktadır (Kahraman, 2010: 173). Eroğul'a göre (1998: 85), DP'nin doğuşunun en önemli nedeni, CHP'ye duyulan muhalefetin çok yaygın ve köklü hale gelmesidir.

1945 yılında Türkiye'de çok partili rejimdeki sorun yoğunluk kazanmış (Tunaya, 2009: 268); 1946-1950 arası dönemde gerçek bir Batılılaşma hareketi olarak çok partili rejime geçilmiştir (Uzun, 2013: 139, 144). 1946 seçimlerinden³⁴ sonra oluşan parlamento, Sartori'nin (1976) iki partili sistemine uygun ve muhalefetli ilk meclis olma özelliğine sahiptir (Kahraman, 2012: 371; Sayarı, 2002: 11). 1945 yılından itibaren çok partili bir sisteme geçiş sürecine girmiş ve demokratik usullere uygun bir şekilde yapılmış 1950 seçimlerinden sonra, Türkiye'de ilk kez iktidar el değiştirerek DP iktidara gelmiş ve böylece tek parti dönemi sona ermiştir (Findley, 2011: 265). İlk seçim tarihi olan 1876 yılından 1950 yılına kadar, 74 yılda 14 genel seçim yapılmıştır (Tunaya, 2009: 260), ancak 1950 seçimleri ile iktidar el değiştirmiştir. 1946-50 yılları arası iki büyük partinin seçmenleri kazanmak için yeni kimlikler edinmek için mücadele ettikleri *geçiş dönemi* (Ahmad, 2012: 130) sonrasında çevrenin, merkeze karşı zaferi olarak yorumlanan DP'nin iktidarı ele geçirmesi, Türk siyasal tarihinde çok önemli bir dönüm noktasıdır. Halk ilk defa seçmen olarak yüzyılların devletçi geleneğine karşı oy kullanarak kendi siyasal tercihini dile getirmiştir (Keyder, 1999: 172). Tanzimat döneminden beri asker ve sivil bürokrasiden oluşan aydınlar iktidar yapısının ayrılmaz parçasıyken, 1946'dan sonra eşraf ve burjuvazi ittifakı iktidara gelmiştir (Turhan, 2000: 185, 187). Demokrasi ve oy kavramları o güne kadar siyasal özne haline gelmemiş olan büyük bir kitleye yeni bir kimlik açılımı öngörmüştür (Kahraman, 2012: 189). Findley'e göre (2011: 268), 1908 yılından beri Türkiye'yi yönetmekte olan elit bölünmüş; onlarca yıllık burjuva sınıfı oluşturma çabalarının faydasını gören mülk sahibi unsurlar, 1908'den beri Türkiye'ye egemen olan bürokratik aydınları yenilgiye uğratmışlardır.

³⁴ 1946 seçimlerinin Türkiye siyaseti için önemi, demokrasiye aykırı bir biçimde "açık oy, gizli sayım ilkesi" ile yapılmış olmasıdır. DP karşısında CHP seçimleri kazanmıştır. CHP Van milletvekili olan Ferit Melen'e göre, 1946 seçimlerinden sonra oluşan meclis, "seçimi şaibeli meclistir" (Yılmaz, 1997: 27). 1950 seçimlerinden önce seçim yasası değiştirilerek; tek dereceli, genel eşit ve gizli oyla serbest seçim yapılması, sandık kurullarında siyasal parti temsilcilerinin bulunması ve seçimlerin adli denetim altında yapılacağı kararlaştırılmıştır (Akşin, 2013: 192).

1946-50 dönemi Karpat'a göre (2010: 52), ulusun kendi ihtiyaç ve kültürüne uygun, hem orta sınıftan hem de alttan gelen kitlenin verdiği bir demokrasi kurma mücadelesinin başlangıcıdır. Nitekim 1950 seçimleri sonrasında; Çalışma Partisi, Liberal Köylü Partisi, Demokrat İşçi Partisi, İslam Demokrat Partisi Türkiye Köylü Partisi, (Millet Partisi'nin kapatılması ile kurulan) Cumhuriyetçi Millet Partisi, Hürriyet Partisi gibi siyasal yaşamda etkin olamayan birçok siyasal parti kurulmuştur (Atabay, 2015: 170-175).

1945-1950 yılları arası CHP ve DP arasındaki rekabet Türkiye'deki II. Meşrutiyet döneminde başlayan kutuplaşmanın bir sonucudur. Toplum kolay kolay değişmediğinden, dolayısıyla toplum içinde olan muhalefet de kendini korumuş ve en başından beri CHP iktidarı içerisinde var olmuştur. İttihat ve Terakki dönemine kadar dayanan bu muhalefet, kendisini TCF'de göstermiş, ara ara belli etmiş ve 1946 yılında DP içerisinde vücut bulmuştur (Tunaya, 2009: 271, 279; Kalaycıoğlu, 2007a: 474; Aykol, 2011: 67-94). İttihat ve Terakki karşısında muhalefet eden Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın da izlerini DP'de görmek mümkündür. Nitekim Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na üye olan eski bazı milletvekilleri DP'de görev yapmıştır (Tunaya, 2009: 280).

Ülkemizde DP'nin kurulmasıyla sadece çok partili siyasal hayata geçilmemiş, halkın siyasal yaşama etkin katılmasının en önemli aracı olan yerel parti örgütleri de ağırlık kazanmıştır. Her ne kadar siyasetin belirlenmesi ile ilgili kararlar lider ve çevresi tarafından verilse de (Karpat, 2010: 470, 471), çok partili siyasal hayat ile birlikte taşra örgütlerinin yerel düzeyde önemi artmıştır (Kışlalı, 2005: 274). Taşra burjuvazisinin yerelliğiyle bütünleşmiş bir siyasal katılım hareketinin uzantısı olan (Kahraman, 2012: 242, 374) DP'nin yayımladığı program, Türkiye'de çok partili rejim sırasında yayımlanmış en kapsamlı ve sistematik siyasal parti programıdır (Kahraman, 2012: 203). Aynı zamanda parti içi demokrasi ilkesi (Özcan ve Yanık, 2007: 185; Tuncay, 2000: 145, 146) ve iktidar muhalefet ilişkileri de uygulamaya geçmiştir. 1946-60 yılları arası siyasal partiler açısından; seçimlerle iktidarın değişebildiği bir seçim geleneği, siyasal rekabet, parti içi demokrasi ve muhalefet-iktidar ilişkileri gelişmiştir. Bu nedenle, bu dönemi Türk demokrasininin temellerinin atıldığı dönem olarak değerlendirmek mümkündür. Kahraman'a göre (2012: 251), 1950-60 dönemi Türk sosyo-politik tarihinde bir "siyaset sosyolojisi laboratuvarı" olma özelliğine sahiptir. Ayrıca DP dönemi, Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte doğmuş olan 1925 kuşağından;

Demirel, Erbakan ve Özal gibi Türk siyasetinde daha sonra etkin rol oynayacak olan bu yeni kuşağın, bürokrasiye yöneldiği bir dönemdir. Artık CHP değil DP de bürokrasinin kendisidir (Kahraman, 2009: 15).

CHP 1961-1965 yılları arasında başlatmış olduğu toplu sözleşme ve işçi haklarına, sosyal güvenlik konularına dönük yasalastırmalarla 1965'ten başlayarak ortanın solu ideolojisi ve politikasıyla bütünleşerek (Kahraman, 2010: 217; Turan, 2002: 159-160; Tosun, 2016: 13-15) merkez solu temsil etmiştir. Merkez sağda ise, DP geleneğinin asıl mirasçısı olarak ortaya çıkan AP anti-bürokratik koalisyonu yeniden kurmayı hedeflemiştir. AP'nin seçmen tabanını, köylüler, serbest meslek sahipleri, şehirliler olmak üzere yükselme arzusu taşıyan küçük burjuvazi oluşturmaktadır (Keyder, 1999: 274; Tosun, 2016: 18). Söz konusu seçmen tabanı bir partiyi tek başına iktidara getirecek kadar geniştir. Sosyo-ekonomik gelişmelerin etkisiyle sağ bölünmeye başlamış 1969 seçimlerinden sonra, AP'nin seçmen gücü azalmış (oy oranı %46,5'ten, %29,8'e düşmüştür) ve bu durum siyasal istikrarsızlığa neden olmuştur (Ahmad, 2014: 140). Alparslan Türkeş'in kurduğu Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), CHP'den ortanın solu programına karşı çıkarak ayrılan Turhan Feyzioğlu'nun kurduğu, ortanın sağında olan Güven Partisi (GP) (Tosun, 2016: 16), Necmettin Erbakan'ın kurduğu, Milli Nizam Partisi (MNP) ve AP'den ayrılanların kurduğu Demokratik Parti³⁵ (DkP) gibi küçük sağ partiler seçmen tabanını bölmüştür.

1970'li yıllarda, parçalanmış bir sağ ile çok büyük ölçüde CHP'nin temsil ettiği bir solun karşı karşıya olduğu bir parti sistemi göze çarpmaktadır. CHP, 1973 yılındaki seçimlerde en çok oyu almış ancak tek başına hükümet kuracak çoğunluğa sahip olamayarak tek başına iktidar olamamıştır (Kalaycıoğlu, 2007a: 484; Ergüder, 1988: 120). 1971 muhtırasından sonra, 1973 seçimleriyle Cumhuriyet tarihinin ikinci koalisyonlar dönemi başlamış (Ahmad, 2007: 404) ve 1980 askeri darbesine kadar sürmüştür. Çünkü bu dönemde kapitalizm, küçük üreticileri de etkilemeye başlayınca siyasal yelpaze genişleyerek aşırı sağ ve sol siyasal akımlar ortaya çıkmıştır (Keyder, 1999: 275). Ayrıca, 1970'li yıllarda seçim sisteminin de etkisiyle, aşırı sol (TİP) aşırı milliyetçi (MHP) ve İslamcı (MSP) partiler büyümüş, genişleyen ideolojik ve politik

³⁵ 18 Aralık 1970 tarihinde Adalet Partisi'nden ayrılan grup tarafından Ferruh Bozbeyli ile 69 kurucu tarafından kurulmuştur. Başlıca kurucuları Saadettin Bilgiç, Ferruh Bozbeyli, Faruk Sükan, Celâl Bayar'ın kızı Nilüfer Bayar Gürsoy, Samet Ağaoğlu'nun eşi Neriman Ağaoğlu, Adnan Menderes'in oğulları Yüksel Menderes ve Mutlu Menderes, Talat Asal, İlhan Darendelioğlu, Cevat Önder ve Mehmet Turgut'tur.

yelpazesinin temsilcileri olmuş hatta koalisyon hükümetlerinin oluşumunda ve dağılmasında kilit rol oynamışlardır. Bu nedenle, bu partiler, parti sisteminin dinamiklerini önemli ölçüde değiştirmiş ve siyasal partilerin parçalandığı bir siyasal ortamda siyasal istikrarsızlıklar meydana gelmiştir (Sayarı, 2002: 13-14). Siyasal ortam, seçmenin %75-80'inin orta sol ile orta sağ arasında konumlandığı geri kalan yaklaşık %25'inin ise, büyük çoğunluğunun sağ uçta, az bir kısmının da sol uçta konumlanmış olduğu bir görünümün sergilemiştir (Kalaycıoğlu, 2007a: 487). Özbudun'a göre (2000: 94; 1988: 21-22), 1970'li yıllarda Türk parti sistemi; merkez sağ AP'nin, merkez solu CHP'nin, İslamcı sağ MSP'nin, milliyetçi sağ ise MHP'nin temsil ettiği dört partili bir sistem görünümünde olmuştur.

Türkiye'de 1950-1960 yılları arası, siyasal hayat iki büyük siyasal partinin (CHP-DP) şiddetli şekilde çekişmesinden ibaret iken; 1973-80 yılları arası siyasal partilerin her birinin diğerini sistem karşıtı olarak suçladıkları dönem olmuştur (Heper, 2010: 190). 1973-80 arası; siyasal şiddetin (Kaynar, 2017b: 1091, 1107) hâkim olduğu, ülkenin koalisyon hükümetlerince yönetildiği ve her koalisyon döneminde hükümet ortaklarının sınırsız himayecilik ve kayırma politikalarını benimsediği, her siyasal partinin sivil bürokrasinin alt kademesinden üst düzeyine kadar kendi adamlarını atamaya çalıştığı, bakanlıkların siyasal partilerin mülkü gibi belli bir siyasal partinin tasarrufuna bırakıldığı (Heper, 2010: 200) ve Kalaycıoğlu'nun (1981: 20, akt. Heper, 2010: 200), "ahlaksız partililik" diye adlandırdığı bir dönem olmuştur. Siyasal partiler açısından özellikle 1960-1980 döneminin öne çıkan özellikleri; pragmatizm, demagogik siyaset tarzı, partizanlık ve uzlaşmanın olmaması olmuştur. Demirel'e göre (2004: 351), bu davranış kalıpları AP döneminde siyasetin merkezine yerleşmiş ve kurumsallaşmıştır.

1946-80 yılları arasında Türk parti sisteminin özelliği iki parti sisteminin belirgin olmasıdır. 1946-60 yılları arasında bu iki parti DP ile CHP iken; 1961-80 yılları arası da DP'nin devamı olarak kurulan Adalet Partisi (AP) ile CHP olmuştur (Ergüder, 2007: 352; Ergüder, 1988: 118; Özbudun, 2000: 74; Kalaycıoğlu, 1988: 152; Sayarı, 2002: 11-12). 1961-65 yılları arasında Türkiye'de dört hükümet kurularak³⁶, Cumhuriyet döneminin ilk koalisyon hükümetlerinin kurulduğu dönem olmuştur. Bu dönemde İnönü başbakanlığında kurulan CHP-AP koalisyonu Cumhuriyet tarihinin ilk

³⁶ CHP-AP koalisyonu, CHP-YTP (Yeni Türkiye Partisi)-CKMP (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi)-Bağımsızlar Koalisyonu, CHP-Bağımsızlar Koalisyonu ve Vekâleten AP Koalisyonu.

koalisyonudur (Ahmad, 2014: 135; Ahmad, 2007: 263-285; Kaynar, 2017a: 308). AP'nin tek başına iktidar olduğu 1965-71 döneminde ise, her ne kadar 1968'den 12 Mart 1971 askeri müdahalesine kadar şartlar bozulsa da, çok partili siyaset Türkiye'ye yerleşmiştir. Bu yıllarda, Anayasa'nın liberal özgürlükçü olması ve nüfus artışıyla, Türkiye'de hem sağda hem de solda yeni siyasal hareketlerin aniden artmasına yol açan uzun vadeli siyasal hareketlilik eğilimleri aynı anda yaşanmıştır. Ancak bu siyasal hareketlerin birçoğu, kısmen veya tamamen parlamenter sistemin dışında faaliyet gösteren ve kendilerini anayasaya bağlı görmeyen düzen karşıtı siyasal hareketler veya partiler olmuştur (Findley, 2011: 312, 313).

Bu süreç 12 Eylül 1980 askeri darbesi ile sonlandırılmıştır. Bir taraftan 12 Eylül'den önce faaliyet gösteren siyasal partilerin kapatılıp bunların siyasal faaliyetleri yasaklanırken, diğer taraftan 1982 Anayasası'nın geçici 4. maddesi ile 1980 parlamentosu üyelerine beş yıl, kapatılan siyasal partilerin genel başkanları, başkan yardımcıları ve genel başkan vekilleri, genel sekreterleri, bunların yardımcıları merkez yönetim kurulu veya benzeri organların üyelerine ise 10 yıl süreyle siyaset yapma yasağı getirilmiştir. 1960-61, 1971-73 ve 1980-83 tarihlerinde siyasal partilerin kapatılarak, ülkemizin askeri vesayet ile yönetilmesi demokrasinin vazgeçilmezi olarak görülen siyasal partiler için olumsuz bir durum oluşturmuştur.

3.1.4. Çok Partili Dönem 2 (1983-2002)

24 Nisan 1983 tarihinde yeni 2820 sayılı Siyasal Partiler Kanunu yürürlüğe girmiş ve ertesi gün siyaset yasağı kaldırılmıştır. Yasak kaldıktan sonra on altı tane siyasal parti kurulmuştur (Sarıbay, 2001: 66).³⁷ 1982 Anayasası'nın ve bunun temellendirdiği yasal düzenlemelerin amacı, çoğulcu demokrasiyi ve parti içi demokrasiyi gerçekleştirmeye çalışmak değil bunu korumak olmuştur (Kalaycıoğlu, 2007b: 335). Bu nedenle yasal düzenlemeler, ideolojik yelpazenin merkez sağ ve

³⁷ Ancak kanun yeni kurulacak olan partilerin eski partilerin devamı niteliğinde olmayacağı ve siyasal partilerin sendika ve derneklere organik bağının olmayacağına dair hükümler taşımaktadır (2820 sayılı Kanun, geçici madde 1). Ayrıca söz konusu kanun, 6 Kasım 1983 tarihinde yapılacak ilk milletvekili genel seçimlerine girecek siyasal partilerin kurucuları ve milletvekili adayları için MGK'nın onayını zorunlu tutmuş, hatta MGK seçim kampanyalarını da yönlendirmiştir (Gemalmaz, 1996: 993, 994). 6 Kasım 1983 seçimlerine katılabilmek için siyasal partilerin 30 kurucu üyesinin 24 Ağustos 1983 tarihine kadar onaylanmış olması gerekmektedir (Yankı Dergisi, 1986: 13). Bu sayede MGK, uygun görmediği kurucu ve milletvekili adaylarını veto edebilmiştir. 2820 sayılı Siyasal Partiler Kanunu'nda partilerin "milletvekili seçilme yeterliliğine sahip en az 30 kişi tarafından" kurulabileceği yönündeki hükmünden dolayı çok sayıda oluşum partileşmeden dağılmıştır.

solunda konumlanan yasal sınırlar içerisinde kendi dışındaki sağ ve sol bütün unsurları kendi içinde bir potada eritmeyi hedefleyen iki partili bir sistemi öngörmektedir (Gemalmaz, 1996: 991). Bu doğrultuda Seçim Kanunu; küçük antisistem partilerin, yıkıcı sol, bölücü sağ ve irticai sağ diye adlandırılan hareketlerin (Bedirhanoglu, 2009: 57) Türk siyasal hayatında önemli rol oynamasını engelleyerek meclis çoğunluğuna dayanan güçlü hükümetlerin oluşmasını amaçlamıştır (Özbudun, 1988: 27-28; Ergüder, 1988: 129). 1980 öncesinin ekonomik ve siyasal bunalımından zayıf koalisyon hükümetlerinin sorumlu tutulmasından dolayı demokratik temsil ilkeleriyle bağdaşmayacak derecede yüksek bir %10'luk seçim barajı uygulaması (2839 Sayılı Kanun, md. 33) ve oy kullanma zorunluluğu getirilerek çok partili hayata yeniden adım atılmıştır.

Siyasal Partiler Kanunu'nun MGK'ya verdiği yetkiden sonra, kurulan siyasal partilerin kurucu üyeleri veto edilmiş ya da kurulduktan sonra kapatılmıştır. Bu süreçte kurulan siyasal partiler, kurucu üye bulma konusunda sıkıntılar yaşamış ve zamanında örgütlenmelerini tamamlamayı başarıp seçimlere girememişlerdir. MSP'nin devamı olan Refah Partisi (RP), CHP'nin kadrolarına bünyesinde toplamış ve İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü başkanlığında kurulmuş olan Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP), Büyük Türkiye Partisi (BTP) ve kapatılan AP'nin devamı niteliğindeki Doğru Yol Partisi (DYP) MGK'nın vetosu nedeniyle seçimlerine girememiştir (Ahmad, 2012: 223; Tosun, 1999: 162; Gemalmaz, 1996: 993; Ergüder, 1988: 127). Kurulan 15 siyasal partiden sadece üçü seçimlere girebilmiştir.³⁸ Bunlar³⁹; orgeneral Turgut Sunalp'ın kurduğu Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Turgut Özal'ın kurduğu Anavatan Partisi (ANAP) ve İnönü'nün özel sekreterliğini yapmış olan Necdet Calp'ın kurduğu Halkçı

³⁸ Aslında biri orta sağda biri ortanın solunda olan iki kitle partisi ile seçimlere gidilmesi planlanmıştır (Soysal, 1996: 2135; Tosun, 2016: 14). Daha sonra MGK, 1983 seçimlerine sadece bu üç partinin katılmasına izin vererek; bir merkez, bir orta sağ ve bir orta sol partiden oluşan bir siyasal yelpazenin rejimi istikrarlı kılacağı düşünmüştür (Sarıbay, 2001: 65). Ancak sağın büyük seçmen potansiyelinin bir partide toplanmasını tehlikeli gördüklerinden, bu sağ partinin büyük oy hacminin bir kısmını bölmesi (%15 gibi) için (Çetiner, 1994: 26-27) ANAP buçukluk bir parti gibi görülmüştür. Bu nedenle ANAP'ın kurulmasına izin verilerek "2,5 partili" siyasal yaşam projesi (Sabuncu ve Şeker, 1996: 1151; Cemal, 2004: 25) planlanmıştır.

³⁹ MDP'nin kurucular kurulunda sadece 3 kişi, ANAP'ın 37 kişilik kurucu listesinden ise 7 kişi (Zariç, 2017: 55, 56) MGK'nın vetosuna takılırken, diğer partilerde kurucu olmak isteyen 416 kişiye MGK tarafından veto edilmiştir (Uzun, 2010: 394). Özal, Batı'daki finans çevrelerinin desteği ve ABD'nin destek ve müdahalesi ile MGK'ın vetosuna takılmamıştır (Ahmad, 2012: 223; Ahmad, 2014: 163).

Parti'dir (HP)⁴⁰ (Ahmad, 2014: 162-163; Zürcher, 2010: 406-407; Tekeli, 2011: 265; Ergüder, 1988: 126).

6 Kasım 1983 tarihinde yapılan seçimlerde MGK, MDP'nin kazanmasını beklerken; muhafazakâr, küresel değerlere bağlı, serbest piyasayı savunan ve 1980 darbesi öncesindeki bütün siyasal eğilimlerin hepsini temsil ettiğini öne süren ANAP %45,15 oy alarak iktidarı ele geçirmiştir. Türk siyasal tarihinde gelenek bozulmamış ve yeniden merkez sağda konumlanmış bir siyasal parti tek başına iktidar olmuştur. Ergüder'e göre (1992: 152) 1983 seçimlerinin sonucu, Türk siyasetini uygulanabilir bir demokratik düzen için şansını artıracak şekilde yeniden düzenlemeye yönelik çabaların başarılı olduğunu göstermektedir.

Özal, hükümetinin belli bir ideolojiye dayanmasından ziyade kendi bünyesinde bütün ideolojik eğilimleri birleştirmesi ile övünmüştür. ANAP 1980 askeri darbesinden sonra kapatılan partilerden doğan boşluğu doldurmak amacıyla "dört eğilimi" (liberal, İslamcı, milliyetçi ve sosyal demokrat) bünyesinde birleştiren bir parti olmuştur (I. Özal Hükümeti Programı, www.tbmm.gov.tr; Sarıbay, 2001: 69). ANAP, parçalanmış hiçbir partinin devamı olmamasının yanında (Ergüder, 1991: 153), söz konusu tüm partilerdeki iyi unsur ve fikirleri bir araya getirebilmiş bir parti olmuştur. ANAP, köken itibarıyla içinde darbe öncesi CHP, AP, MHP ve MSP'den unsurlar barındıran, ılımlı öğeleri ağır basan ya da görünür olan merkez sağ koalisyonu olmuştur (Findley, 2011: 356; Ergüder, 1991: 153). Bu nedenle ANAP, muhafazakâr, gelenekselci, milliyetçi, sosyal adaletçi bir siyasal parti olarak ideolojik yelpazede yayılmaya çalışmıştır. Birçok ideolojiyi bünyesinde barındırmaya çalışan ANAP, aslında dönem koşulları itibarıyla de ideolojisiz bir parti (hepsini yakala partisi) görünümünü sergilese de uygulamalarında neoliberalizmden etkilendiği görülmektedir. Bu şekilde ANAP bir anlamda *çevredeki merkezin, merkezdeki çevrenin* partisi olma özelliği kazanmıştır. Böylece 1980 sonrasında merkez kendi içinde bölünmüş, çevre ise kendi içinde değişerek yeni merkez-çevre temsilcileri ortaya çıkarmıştır (Kahraman, 2010: 218-225). Cumhuriyet'in ilk yıllarında türdeş ve devrimci bir merkezle, büyük ölçüde köylü ve eşraftan oluşan bir çevre ikilemi varken; bu merkez-çevrenin yapısı sanayileşme ve kentleşme ile birlikte değişmiştir. Merkez artık tekdüze ve türdeş olmayarak, asker-sivil, Kemalist-İslamcı, liberal-muhafazakâr, devletçi-piyasacı gibi gruplarla kesişen birleşimler halinde parçalı

⁴⁰ 20 Mayıs 1983'te kurulmuş olan *Halkçı Parti*, 2 Kasım 1985'te *Sosyal Demokrasi Partisi-SODEP* ile birleşerek *Sosyaldemokrat Halkçı Parti-SHP* adını almıştır.

bir yapı arz ederken; çevre 1980'lerden sonra merkeze nüfus etmiştir (Kalaycıoğlu, 2007a: 496; Tachau, 2002: 38-40). Ayrıca ekonomik sistemin yapısında ve işleyişinde siyasal kararlara dayanılarak yapılan değişiklikler çok büyük çaplı olmuştur. Bu yeni ekonomik toplumsal sorunların tek boyutlu bir sağ-sol ayrımında konumlandırılması artık imkânsız görünmüştür (Kalaycıoğlu, 2007a: 492). 1980'lerden sonra siyasal partilerin toplumsal aktör ve hareketlerin etkisiyle siyasal kültürde değişimler olmuştur.

1980 sonrası Türkiye'nin siyasal gündemini oluşturan konular değişmiş, buna bağlı olarak rejim tartışmaları yerine farklı konular tartışılarak güçlü bir kamuoyu oluşmuştur. Kadınlar, yeşiller, türbanlılar, eşcinseller gibi yeni toplumsal aktörler ortaya çıkmış, bunlar kültürel ve bireysel duyarlılıkları işlemeye başlamışlardır (Göle, 2007: 518). Bu dönemde, özellikle siyasal söylem ve toplumsal aktörlerin devletle kendi aralarındaki ilişkilerin niteliği değişmiş, siyasal partilerin toplum-devlet arasındaki ilişkileri ne ölçüde değiştirdiği ve şekillendirdiği sorusu önem kazanmıştır (Göle, 2007: 515). Özal, bir takım kavramları ve tutumları dönüştürmede çok etkili olmuştur. O güne kadar zihinlerde bürokratik vesayet aracı olarak görünen devlet, Özal tarafından millete hizmet veren bir aygıt olarak tanımlanmaya başlarken; birey ise yurttaş, girişimci, ekonomik rasyonaliteye sahip bireyler topluluğu olarak görünmeye başlamıştır (Sarıbay, 2001: 69). Özal, "devletin bekası", "devletin milleti" anlayışı yerine "milletin devleti" vurgusunu öne çıkarmıştır (Tosun, 1999: 223). 1980 sonrası siyasal partiler açısından bir diğer önemi; Özal ile birlikte siyasetin normalleştiği (Köker, 1996b: 204), siyasal partiler arasında "yumuşama", "consensus-uzlaşma" ve "icraat tartışmaları"nın olduğu yeni bir siyasal anlayışın geliştiği bir dönem olmasıdır (Göle, 2007: 516, 517; Çelebi, 2013: 127).

6 Eylül 1987 yılında yapılan halk oylaması ile eski siyasetçilerin siyaset yapma yaşayışının kalması⁴¹ ve onu tamamlayan 29 Kasım 1987 milletvekili genel seçimleri

⁴¹ Özal, hem iç siyasal baskılar hem de Avrupa Topluluğu'na (AT) giriş başvurusundan sonra Türkiye'nin Avrupa siyasal kamuoyunun düşüncelerine duyarlılığı arttığından dolayı anayasanın geçici 4. maddesinin kaldırılmasını gündeme getirmek zorunda kalmıştır. Ancak anayasa değişikliği için TBMM'de gerekli çoğunluğun sağlanmasına rağmen yasağın kaldırılmasını, halk oylamasına dayandırılması koşulunu getirmiştir. Özal ve partisi halk oylaması için, "12 Eylül öncesi döneme mi dönelim?", söylemiyle "hayır" kampanyası yürütürken; eski liderin perde arkasından yönlendirdiği DYP, DSP, RP ve MÇP ise eski liderlerin de doğrudan katıldığı "evet" kampanyası yürütmüşlerdir (Tekeli, 2011: 266). Özal, SHP'lilerin benzer ideolojik tabandan beslenen rakibi olduğu DSP'nin seçimlerdeki gücünü kırmak için "hayır" oyu vereceğini umarken ve SHP tabanında da bu eğilim güçlüyken genel başkan İnönü, demokrasinin tüm kurum ve kuralların tam olarak işlemesinden yana tavır sergileyerek evet kampanyasına katılmıştır (Tekeli, 2011: 266). 6 Eylül 1987 tarihinde yapılan halk oylamasında, çok küçük bir oy farkıyla %50,16 evet ile 1980 öncesi siyasal parti liderleri siyasal yaşama dönmüşlerdir (Ahmad, 2014: 165). Siyasal

Türkiye’de yaşanan önemli siyasal olaylardan sayılabilir. Siyasal yasakların kalkmasıyla; Demirel DYP’nin, Bülent Ecevit DSP’nin, Necmettin Erbakan RP’nin ve Alparslan Türkeş MÇP’nin başına geçmiştir (Meclis Haber Dergisi, 1991: 24; Özbudun, 2000: 94). 1987 yılının ortalarına gelindiğinde, 12 Eylül rejiminin gerçekleştirmeye çalıştığı siyasal yapı tamamen çözülmüştür. Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) dağılmış, Halkçı Parti (HP), Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) ile birleşerek Sosyaldemokrat Halkçı Parti’ye (SHP) dönüşmüştür (Tekeli, 2011: 265). O dönemde DYP çoğunlukla MDP’nin milletvekillerini kendine çekmiş; 1983 seçimlerinden sonra kurulan Demokratik Sol Parti (DSP) ise HP’nin milletvekillerin bir kısmını alarak TBMM’de grup sahibi olmuştur. TBMM’de grup kuramayan MSP kendisini Refah Partisi (RP); MHP ise Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) adıyla yeniden üretmiştir. Askeri müdahale nedeniyle toplumun ideolojik farklılaşmasını yansıtmaz hale gelen siyasal yaşam milletvekili transferleri ve yeni parti kuruluşlarıyla bu farklılaşmayı yansıtmayacak biçimde yeniden yapılanmaya girmiştir (Tekeli, 2011: 265-266). 1980 sonlarında İslamcı ve milliyetçi eğilimlerin güçlenmesi sonucunda Türk sağ üç bölünmüş, ANAP merkezde liberal sağın temsilcisi olarak kalmıştır (Safi, 2007: 272). Aslında aşırı sağ partilerin ortaya çıkması ve merkez sağın küçülmeye başladığı, Türk sağının bölündüğü bu süreç 1970’lerde başlamış, 1987 sonrası siyasi yasakların kalkmasıyla rekabetçi siyasal ortamda sürmüştür.

Halk oylamasının sonuçları belli olmadan Başbakan Özal erken seçime gidileceğini açıklamıştır. Halk oylamasından hemen sonra TBMM’ye erken seçimin 1 Kasım’da yapılmasını öngören bir tasarı sunmuş (Tekeli, 2011: 267) ve sonucunda olarak 29 Kasım 1987 tarihinde erken seçim yapılmasına dair karar alınmıştır. Seçim yasasında değişiklikler yaparak genel barajdan daha yüksek seçim çevresi barajı koymuştur (Zürcher, 2010: 410). 1987 genel seçimine; ANAP, Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP), Demokratik Sol Parti (DSP), DYP, Refah Partisi (RP), Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP), İslahatçı Demokrasi Partisi (IDP) katılmıştır (Tanör, 2011: 74). %10’luk ülke barajını aşan üç partiden; ANAP %36,31 oy oranıyla 292, SHP %24,74 oy oranı ile 99, DYP ise %19,14 oy oranıyla 59 milletvekili çıkarmıştır (Tekeli, 2011: 270). 1987

yasaklar kalkmış olsa da açık fark bekleyen DYP ve SHP ile liderleri Demirel ve Ecevit sonuçtan memnun olmamışlardır (Tekeli, 2011: 267). 20 ilde “evet” oyları, 47 ilde ise “hayır” oyları çoğunlukta olmuştur. “Evet” oyları genellikle Türkiye’nin kapitalist ilişkilere açılmış, yüksek oranda kentlileşmiş illeri ile en az gelişmiş Güneydoğu Anadolu illerinde çoğunlukta; İç Anadolu ve Doğu Anadolu’da “hayır” oyları yüksek olmuştur (Tekeli, 2011: 267).

seçimleriyle ANAP'ın oyları %45'ten %36,3'e düşmüştür. 1987-2002 tarihleri arası ANAP ve DYP'nin karşılıklı iktidar savaşı verdikleri yıllar olmuştur. 1960'lardan beri sağın sahibi olan Demirel, 1987 sonrasında konumunu ve tabanını Özal ile paylaşmak zorunda kalmıştır. Böylece merkez sağ geleneği DYP ve ANAP ile ikiye bölünmüş, aralarında ideolojik olarak çok büyük farklar olmamasına rağmen güçlü bir hükümet oluşturmak adına birleşememişlerdir. Böylece *merkez sağ ve milli görüşün* toplam oyu %70'lere vararak (Laçiner, 2002) siyaset sahnesi özellikle rekabetçi bu üç parti arasından yarışma şeklinde bir görünüm sergilemiştir.

1987 sonrasında merkez sağda DYP ve ANAP, merkez solda DSP ve SHP konumlanırken; RP İslamcı sağ, Türkiye Komünist Partisi ile Türkiye İşçi Partisi'nin birleşmesi ile ortaya çıkan (4.6.1990) Türkiye Birleşik Komünist Partisi (TBKP) sosyalist solu temsil etmiştir. Kürt kökenli siyasetçiler ise, Halkın Emek Partisi'ni (HEP)⁴² kurmuşlardır. 3 Temmuz 1992'de çıkarılan bir kanunla kapatılan bütün partilere yeniden açılma izni verilince, MHP açılmış ve 27 Aralık 1992'de yapılan parti genel kurulunda aldığı kararla MÇP ile birleşmiştir (Meclis Haber Dergisi, 1992b: 14). MÇP ve MHP'nin birleşmesiyle İslamcı/milliyetçi çizgi tartışmasından dolayı Muhsin Yazıcıoğlu MHP'den ayrılarak 29.01.1993'de Büyük Birlik Partisi'ni (BBP) kurmuştur. Mayıs 1990'da ANAP'tan ayrılanların Bedrettin Dalan liderliğinde kurduğu Demokrat Merkez Partisi (DMP), Eylül 1991 tarihinde DYP'ye katılma kararı almıştır. Bu süreçte sisteme tabela partisi niteliğinde yeni partiler de dâhil olmuştur. Özal'ın cumhurbaşkanı olup partiden ayrılmasından sonra partinin yenilikçi çizgiden uzaklaştığını düşünenler istifa ederek Yusuf Bozkurt Özal liderliğinde Yeni Parti'yi (YP) kurmuşlardır. Menderes'in oğlu Aydın Menderes ise Büyük Değişim Partisi'ni (BDP) kurmuştur. Aynı şekilde ANAP'tan ayrılan Hasan Celal Güzel, 23 Kasım 1992'de Yeniden Doğuş Partisi'ni (YDP) kurmuştur. Daha sonra Temmuz 2002 tarihinde Cem Uzan tarafından kurulan Genç Parti (GP), YDP ile birleşme kararı almıştır (TGRT Haber, 23.08.2002). YDP, Ağustos 2002 tarihinde adını Genç Parti olarak değiştirmiş ve başkanlığına da Cem Uzan getirilmiştir (Hürriyet Gazetesi, 03.08.2002). Kürt milliyetçiliğine vurgu yapan Halkın Emek Partisi (HEP)-Demokrasi Partisi (DEP)-Halkın Demokrasi Partisi

⁴² 14 Temmuz 1993'te kapatılmasıyla Demokrasi Partisi (DEP) kurulmuş, 16 Haziran 1994'te kapatılmasıyla, 11 Mayıs 1994'te Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) kurulmuştur. 13 Mart 2003 tarihinde HADEP'in de kapatılmasıyla birbirinin ardılı olarak sırasıyla Demokratik Halk Partisi (DEHAP), Demokratik Toplum Partisi (DTP), Barış ve Demokrasi Partisi (BDP), Halkların Demokratik Partisi (HDP) isimleriyle yeniden kurulmuşlardır.

(HADEP), sivil toplum vurgusu yapan Yeni Demokrasi Hareketi (YDH) ile yeni sol bir parti olarak ortaya çıkan Türkiye’de sol içerikli sivil toplum kavramlaştırması yapmaya çalışan Özgürlük ve Dayanışma Partisi (ÖDP), 1990’lı yıllarda siyaset sahnesinde olan siyasal partilerdendir.

1990’larda ise sağ ve sola yüklenen anlamlar değişmiş olduğundan, klasik sağ-sol ayrımına göre partileri değerlendirmek çok sağlıklı görünmemektedir (Sarıbay, 2001: 116, 117). Bu dönemde tüm siyasal partiler içinde buldukları kimlik bunalımından çıkabilmek için buldukları safları netleştirmek, imaj ve kadroları yenilemek gibi bir arayışa girmişlerdir. Bu süreçte uzlaşmazlıklar sonucu parti içinde küskünler oluşmaya başlamıştır (Sakallıoğlu, 1996a: 1251).

1991 seçimlerinden sonra ise, 2002 yılı seçimlerine kadar sürecek olan Türk siyasal hayatında üçüncü koalisyonlar dönemi başlamıştır. Merkez sağda, Özal ve Demirel’in iktidar mücadelesini 1993 yılından sonra, Mesut Yılmaz ve Tansu Çiller devralmıştır. 1990’lı yıllarda; merkez sağı temsil eden ANAP ve DYP, merkez solu temsil eden SHP, DSP ve CHP, İslamcı sağda olan Refah Partisi (RP)/ Fazilet Partisi (FP) ile sivil toplum, farklılık ve kimlik vurgusu olan partiler de seçimlerde yarışmıştır. Türk parti sistemine 1990’lara kadar hâkim olan, bir partinin parlamento çoğunluğu ile ülkeyi tek başına yönetebildiği iki partili bir sistemin yerine; 1990’lı yıllarda, nispeten eşit beş partinin (oyların yaklaşık %10 ile %20’si) olduğu ve hükümetlerin yalnızca koalisyon yoluyla ya da azınlık hükümeti formülü düzenlemeleri kurulabildiği çok kesirli bir parlamentoya dayalı bir sistem yerleşmiştir (Sayarı, 2002: 9-10). 1990’lı yıllarda parti sisteminin ideolojik yelpazesi oldukça genişlemiş, siyasal yelpaze ve siyasal parti sisteminde siyasal tercihlerin; merkez sağ, merkezden uzaklaşan milliyetçi ve İslamcı sağ ile ortanın solu olmak üzere, üç ana blok şeklinde olduğu dikkat çekmektedir. Aynı zamanda yapılan seçimler baz alınarak, merkeze yakın sağ ve sol partilerin oy oranları incelendiğinde halen güçlü bir merkezin olduğunu söylemek mümkündür.

1990’lar; Türkiye’de siyasetin ağırlık ve odak noktasının değiştiği, siyasetin çözüm üretme yeteneğini yitirdiği, siyasal partiler yelpazesinin çok genişlediği ve merkezin eriyerek seçmenin daha uç partilere doğru yöneldiği dönem olmuştur. Özellikle 1983-1991 yılları arasında merkezde toplanan seçmen, 1991 seçimlerinden sonra dağılmaya başlamıştır. Böylece merkez partilerin oyları düşmeye başlamış,

siyasette ciddi kutuplaşma, parçalanma ve bölünme (Sayarı, 2002: 20; Başlevent, Kirmanoğlu ve Şenatalar, 2004: 309) ortaya çıkmıştır. 1960-1980 döneminde öne çıkan pragmatizm, demagogik siyaset tarzı, partizanlık ve uzlaşmazlıklar 1990'lı yıllarda da devam etmiştir. Özellikle 1990'lı yıllar siyasal partilerin daha popülist politikalara yöneldiği bir dönemdir (Sarıbay, 1995; Bayramoğlu, 1995: 37). Mesut Yılmaz'a göre, 1990'lı yıllar popülizmin yeniden canlandığı yıllardır (Süter, 2004: 57). Aynı zamanda partiler halka olan ilişkilerinde klientalist davranarak,⁴³ devletin imkânlarını, nimetlerini ve rantı dağıtmaya hizmet ederek karşılığında oy talep etmektedirler (Alpay, 1995: 37). 1990'ların sonunda Türkiye'de; siyasal istikrarsızlık, adam kayırmacılık, yolsuzluk ve toplumsal güvensizlik çok yüksek düzeylerde hissedilmiştir (Findley, 2011: 362). Çelebi, Toros ve Aras' göre (1996: 17), siyasette kollamacılık ve kayırmacılık bir kere başladığı zaman çok hızlı yayılma eğilimi göstermektedir. Böylece kollamacılık ve kayırmacılık kişisel hizipçiliği arttırmakta, partiler arası rekabeti çıkmaza sokmakta, politikayı ahlaksızlaştırmakta (Sazak, 1993b: 16), siyasal partileri ne olursa olsun iktidarda kalmaya ve bunun için her şeyi yapabilecek noktaya getirmektedir. Bu nedenle 1990'larda çok parçalı hale gelen siyaset, kollamacılık ve kayırmacılık ile de açıklanabilir. Bu iki olgunun birbirine neden sonuç ilişkisi ile bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca bu dönemde partiler arası siyasal yüzergezerlik, siyasal uçuculuk ve siyasal dolaşma katsayıları olağanüstü derecede yükselmiştir.

3.1.5. Çok Partili Dönem 3 (2002 Sonrası)

3 Kasım 2002 seçimlerinde seçmen, 1990'da şiddetlenen Kürt sorunu, siyasal ve ekonomik istikrarsızlık, siyasal yozlaşma ve şiddet ortamı, 1999 depremi sonrasında⁴⁴ yaşanan hayal kırıklıkları ve 2001 krizi⁴⁵ Türkiye'nin yarım asrına damgasına vuran

⁴³ Klientalist (kayırmacılık) model, rant dağılımı mekanizmasının yukarıdan aşağıya doğru örgütlendiği örgütlenme modelidir.

⁴⁴ 17 Ağustos 1999'da en önemli sanayi merkezlerinden ve nüfus yoğunluğu yüksek bir bölgede olan İzmit'te on altı bin insanın ölümüne yol açan 7,9 büyüklüğünde deprem meydana gelmiştir (Akşin, 2011: 178). Bu deprem sonrasında hükümet ve ordu tam anlamıyla deprem sonrası ihtiyaçlara cevap verememiştir (Findley, 2011: 358).

⁴⁵ 2001 yılının Şubat ayında, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ve Bülent Ecevit arasında yaşanan tartışma ve bunun MGK'ya yansımaları sonucu; zorla ayakta tutulan güven bir gecede çökmüş ve liranın değeri yarı yarıya azalarak %130 değer kaybetmiş, enflasyon %90'lara çıkmış ve ekonomi %9 oranında daralmıştır. Bunların sonucunda; 20 banka kapanmış, 40.000 bankacı işten çıkarılmış ve 1,5 milyon insan işsiz kalmıştır (Zürcher, 2010: 452; Akşin, 2011: 180).

siyasetçileri devre dışı bırakmıştır. 2002 seçimlerinde AK Parti⁴⁶, ülkenin iç ve dış koşullarının etkisi ile (Uzgel, 2009: 11) %34,3 oranında oy alarak, meclisteki sandalyelerin %66'sını elde etmiş ve tek başına iktidara gelmiştir (Findley, 2011: 359; Ahmad, 2014: 181, 182). AK Parti, DP'nin 1950 seçimlerindeki başarısından sonra, TBMM çatısı altında toplanan en güçlü ikinci siyasal grup olmuştur (Akdoğan, 2010: 59). Böylece 1954'ten bu yana ilk defa TBMM'de sadece iki siyasi parti temsil edilmiştir. Ayrıca 1960'tan sonra ilk defa bir siyasal parti anayasayı tek başına değiştirebileceği bir çoğunluğa sahip olmuştur. Türkiye, ANAP'ın çoğunluğunu kaybettiği 1991'den beri, on yıllık koalisyon dönemi sonrası yeniden tek parti hükümeti ile yönetilmeye başlamıştır. Dönemin ana muhalefet partisi rolünü ise, %19,4 oranında oy alarak meclisteki sandalyelerin %33,4'ünü elde eden CHP üstlenmiştir. MHP, merkez solun temsilcisi DSP ile merkez sağın temsilcisi olarak 1990'larda rakip iki parti olan DYP ve ANAP barajı geçememiştir. Seçimlerden sonra DSP lideri Bülent Ecevit, DYP lideri Tansu Çiller ile ANAP lideri Mesut Yılmaz görevlerinden ayrılırken MHP lideri Devlet Bahçeli görevine devam etmiştir. 2002 seçimlerinin Türk siyasal partileri açısından önemi; 1946 yılından beri siyasal hayata egemen olmuş, siyasal hayatı yönlendirmiş, %50'yi aşan çoğunlukla ülkeyi yönetmiş ya da %20'yi aşan oy oranlarıyla koalisyon hükümetlerinde kilit rol oynamış olan partilerin ağır bir yenilgiye uğrayarak bu tarihten sonra birçoğunun yavaş yavaş siyasal hayattan silinmesi olmuştur (Laçiner, 2002).

Kamuoyu araştırmaları, 2002 yılında seçmenin temel kaygısının işsizlik, ekonomi ve enflasyon olduğunu göstermiştir.⁴⁷ Aynı araştırmalar seçmenin artık

⁴⁶ Fazilet Partisi (FP), 22 Haziran 2001 yılında Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. Fazilet Partisi'nin kapatıldıktan sonra, İslamcı çizgide olan muhafazakârlar-gelenekçiler ile partiyi merkez sağ harekete dönüştürerek İslamcı söylemi terk etmek isteyen yenilikçiler arasındaki tartışma sonucu FP, Saadet Partisi (SP) ve Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti-AKP) şeklinde bölünmüştür (Zürcher, 2010: 436; Ahmad, 2014: 180; Bayramoğlu, 2001: 161). 2001 yılında dindar sağ; bugün Saadet Partisi'yle yoluna devam eden "gelenekçiler" ile yeni tip merkez sağ olan Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kuran "yenilikçiler" arasında ikiye bölünmüştür. Yenilikçi kanadı temsil eden Abdullah Gül ve Recep Tayyip Erdoğan 14 Ağustos 2001 yılında AK Parti'yi kurmuşlardır. AK Parti seçim öncesi kendisini İslamcı bir parti olarak değil, "Muhafazakâr demokrat" bir parti olarak tanımlamış (Akdoğan, 2010: 59; Akdoğan, 2003: 7-14; Türkiye Gazetesi, 18.08.2003), kitlelere AB üye olmayı ve tek başına iktidara gelerek dürüst, çalışkan bir yönetim vadetmiştir. Ayrıca, AK Parti özellikle DP geleneğinden geldiğini vurgulamıştır (Kiriş, 2012a: 26). AK Parti, geleneksel İslami değerler ile liberal ekonomi politikalarını birleştirmiştir (Kumbaracıbaşı, 2009: 168), din aile değerleri konusunda muhafazakâr olmakla birlikte, ekonomik politikalara önem vererek iş adamlarının yanında ve hep uzlaşmacı tutum sergilemiştir (Findley, 2011: 359).

⁴⁷ TÜSES 1994, 1996, 1998 ve 2002 seçimlerinden 7 ay önce Türkiye ölçeğinde seçmen davranışı ve seçmen tabanını inceleyen araştırmalar yapmıştır. Katılımcılara *Türkiye'nin en önemli sorunu* sorulmuş,

umutsuz olduğunu, ülkenin durumunun çok kötüye gittiğini düşündüğünü⁴⁸ ve 1990'lar boyunca iktidar ve muhalefette olan siyasal partilere güvenmediklerini de ortaya koymuştur.⁴⁹ Bu durum, Türkiye'de 1990'lar boyunca iktidar ve muhalefette olan siyasal partilere olan güvenin azaldığını göstermektedir. Aynı şekilde, 3 Kasım 2002 seçimlerinde seçmenin eski hiçbir siyasal partiyi mecliste görmek istemeyip, eski bütün siyasal parti ve liderlerini meclis dışında bırakmış olmalarını açıklar niteliktedir. Nitekim TÜSES'in 1996 yılında yaptığı araştırmada, katılımcıların %14,3'ü kendisini hiçbir partinin seçmeni olarak görmediğini ifade ederken; katılımcıların %6,6'sı bu soruyu yanıtızsız bırakmıştır. 1998 yılında yapılan araştırmada bu oran %21'e, soruyu yanıtızsız bırakanların oranı ise %10,8'e yükselmiştir (Erder, 1999: 88). 2002 yılında seçimlerden yedi ay kadar önce yapılan araştırmada ise, kendisini hiçbir partinin seçmeni olarak görmediğini ifade eden katılımcı oran %22,9'a bu soruya yanıt vermeyenlerin oranı ise %11,6'ya yükselmiştir (Erder, 2002: 42, 43). Bu durum 1990 dönemindeki siyasal partilere karşı bir tepkinin ifadesi şeklinde yorumlanabilir.⁵⁰

3.2. YÖNETEN SAĞ VE MERKEZ SAĞ KAVRAMLARI

3.2.1. Kavramların Mantığı ve Geçerliliği

Türkiye'de çok partili hayatta tek başına iktidar olmuş partilerin ortak ideolojik konumlarını açıklamak bakımından *merkez sağ* kavramlaştırması kullanılmıştır. Oysa

Türkiye'de en büyük sorununun *hayat pahalılığı, enflasyon ve ekonomi* olduğunu söyleyen katılımcı oranı 1994 yılındaki çalışmada %36,9 iken; 1996'da yapılan çalışmada %46,7; 1998 yılında yapılan çalışmada %46,1; 2002 yılında yapılan çalışmada ise %53,2 çıkmıştır. Yıllar geçtikçe Türkiye'nin ekonominin ülkenin en önemli sorunu olarak görenlerin oranı artmıştır. Katılımcılar için *hayat pahalılığı, enflasyon ve ekonomiden* sonra en önemli sorun olarak sırasıyla *Terör/güvenlik* ve *işsizlik* gelmektedir (Erder, 2002: 17, 18).

⁴⁸ 1993 yılında yapılan çalışmada *Türkiye'de durumunun kötüye gittiğini* belirten katılımcıların oranı %65 iken; iyiye gidiyor diyenlerin oranı %20'dir. Bu oranlar 1996 yılında yapılan araştırmada, kötüye gidiyor diyenler %77,8'e çıkmış, iyi gidiyor diyenlerin oranı ise %9,3'e düşmüştür. 1998'de ise kötüye gidiyor diyenlerin oranı %73,8'e düşmüş, iyi gidiyor diyenlerin oranı ise %12,2'ye çıkmıştır (Ergüder, 1999: 96).

⁴⁹ TÜSES'in 1996, 1998 yıllarında yaptığı araştırmalarında katılımcılara Türkiye'nin sorunlarını hangi partilerin çözebilecekleri sorulmuştur. 1996 yılında yapılan araştırmada *Türkiye'nin sorunlarını hiçbir partinin çözemeyeceğini* söyleyen araştırmaya katılan seçmen oranı %32,1 iken; bu oran 1998 yılında yapılan araştırma sonucunda %40,1'a yükselmiştir. Bu araştırmada bu soruya cevap vermeyenlerin oranı ise %14,9'dur. Benzer şekilde, 1998 yılında yapılan araştırmada katılımcılara ülkenin karşı karşıya kalacağı tehlikeyi, hangi siyasal parti çözebilir diye sorulmuş. Türkiye'nin karşı karşıya olduğu en büyük tehlikeyi hiçbir partinin çözemeyeceğini söyleyen katılımcıların oranı %33,9 iken; bu soruya cevap vermek istemeyenlerin oranı %15'tir (Erder, 1999: 97, 98). Bir tehlike karşısında ülkeyi koruyabilecek yani tam olarak güvenilen bir siyasal parti olmadığı görülmektedir. Bütün bu göstergeler Türkiye'de siyasal partilere olan güvenin azaldığını göstermektedir.

⁵⁰ Bknz. ANAP ve DYP'nin seçmen tabanlarının karşılaştırıldığı, 5.3.5. Bölüm, Tablo 54.

bu kavram daha özgün ve kısa bir dönemselliği anlatması bakımından böyle bir genellemeye pek uygun değildir. Merkez sağ terimi, bir yandan tam olarak sözü edilen dönemleri bir bütün olarak yeterli ve doğru olarak açıklamakta yetersiz kalmakta diğer yandan da bu genelleştirme hatalı olmaktadır. *Merkez sağ*, gerek dünya gerekse de Türkiye siyaseti literatüründe belirli bir dönemsel, konumsal ve niteliksel gerçekliği ve siyasal - ideolojik konumu açıklamaktadır ve bu yönüyle 1950'lerden 2020'lere uzanan geniş periyodu genelleyici olmada yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle bu tezde *merkez sağ* bir alt başlık ve kavram olarak kullanılmıştır ve 1990'larda bu kavram anlamlı ve özellikli hale gelmektedir. Kavram, özellikle parti sisteminin çok sayıda parti tarafından bölüldüğü 1970'ler ve 1990'lar gibi *kutuplaşmış çoğulcu* dönemlerde geçerliliğini arttırmaktadır. Dolayısıyla *Türkiye'yi hep merkez sağ partiler yönetiyor* iddiasının doğru ve kapsayıcı olmadığını yinelemek gerekir. Çok partili hayatın tek parti ile iktidar olan hükümet dönemlerini anlatmak üzere *tek parti ile ya da tek başına yöneten sağ* kavramı daha geçerli ve kapsayıcı görünmektedir. Tek başına yöneten sağın, merkez sağ terimine karşı anakronik hataya düşme riski daha azdır. Ayrıca merkez sağ, siyasal yelpaze üzerinde daha dar bir konumu ifade ettiğinden söz konusu partileri anlamak konusunda zorluklara neden olan bir şablon sınırı oluşturmaktadır. Tek başına yöneten sağ terimi ise, hem olguları daha doğru anlatmakta hem de daha esnek olduğundan kapsayıcılığı daha fazladır.

Genel kabul görmüş ve popüler olmuş bir görüş olarak, 1950'li yıllarda DP ile başlayıp, onun devamı niteliğinde kurulan, tek başına iktidara gelen, yöneten sağ partilerin hepsi DP'ye atıf yaptığından dolayı; AP, DYP, ANAP, AK Parti ile bu geleneğin devam ettiği söylenmektedir. Bu açıdan bakıldığında bu siyasal partiler arasında her ne kadar benzerlikler görünse de, siyasal partiler tek tek incelendiğinde dönemin değişen koşullarına, siyasal partinin değişen kadro ve liderlerine, ideolojik yaklaşım ve politikalarına göre farklılıkların belirgin olduğu görülecektir. Gerçekten de 1950-1960 DP dönemi, 1965-1971 AP dönemi, 1983-1991 ANAP dönemi, 2002 seçimleri ile başlayan AK Parti dönemi tek başlarına iktidarda olan/yöneten sağ partilerin dönemidir. Ancak bunlar merkez sağdan daha fazla yayılım gösteren ve farklı ideolojik bileşenlerden oluşan yapıdadırlar. Bu tanım, DP, AP, ANAP, AK Parti dönemlerini hatta ANAP-DYP'li 1990'lı yılları da açıklayıcı genel bir kavram olarak kullanılabilir.

1990'lı yıllara bakılacak olursa, bu dönemin konuya ilişkin ayırt edici özelliğinin *tek başına yöneten sağ* parti yapısının önce ANAP ve DYP olarak iki ana parçaya bölüldüğü ve ardından bunların gerilemesine koşut olarak RP ve MHP gibi merkezkaç parçaların yükselerek ayrıştığı bir dönem özelliğiyle biçim ve anlam kazanmaktadır. Ayrıca 1990 sonrasında merkez sağ geleneğinin siyaseten etkisini kaybettiği ve 2002 sonrası yöneten sağ partinin *merkez sağ* kavramını benimsemediğini ve kendisini *muhafazakâr demokrat* olarak tanımlayıp merkez sağın artık oldukça dar olan destek sınırlarını genişletmeye gayret ettiği ve kendine özgü bir tanımlamayı siyasal literatüre eklediği görülmektedir.

Bu tez çalışması *tek başına yöneten sağ* dönemlerinin önemli ve başlıca istisnası olan 1990'lı yıllarda söz konusu geleneğin iki eşit parçalı olduğu dönemdeki halini, ANAP-DYP ikiliğini ele almaktadır. Gerçekten de tek başına yöneten sağ partiler, 27 Mayıs, 12 Mart ve 12 Eylül askeri müdahaleleriyle iş başından uzaklaştırılmışlar, ancak belli bir koalisyonel dönemden sonra tekrar yekvücut olmuşlardır. 1990'lı yıllar ise bunun önemli ve başlıca istisnasını oluşturmaktadır. 1991 seçimlerinden sonra, dünya ve Türkiye konjonktürü etkisiyle parti sisteminde çeşitlenmeler olmuş, ANAP tek başına iktidarını kaybederken; DYP tek başına iktidara gelememiştir. Böylece, iki parti on yıl boyunca neredeyse eşit ama gittikçe küçülen iki parça halinde varlıklarını korumuşlardır. 1990'lı yıllar tek başına yöneten sağ partinin hem ikiye bölüldüğü hem de merkez sağ konumunda sıkışıp kaldıkları bir dönemdir. 1990'lı yıllarda tek başına yöneten sağ partilerin devamı olan ANAP ve DYP'nin, *koalisyonel yöneten sağ partiler* haline geldiği görülmektedir. 2002 seçimlerinden sonra AK Parti'nin tek başına iktidara gelmesi ile merkez sağ geleneğinin değil, tek başına yöneten sağ parti geleneğinin devam ettiğini söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Diğer bir deyişle, 1990'larda yöneten sağ parti, önce iki sonra da çok parçaya bölünmüş ve ana arter yine ikiye bölünmüş ve sağdaki siyasal yoğunluk başka bir artere kayarak tek başına yöneten sağ partiyi tekrar oluşturmuştur.

1990'lı yıllarda ANAP ve DYP bir yandan tek başına yöneten sağ parti olgusunun istisnası ve ikiye bölünmesini temsil ederken ve aynı kulvarda yani merkez sağda birbirleriyle rekabet halindeyken; diğer yandan da sağda kendilerine rakip diğer partilerle ve elbette ki, soldaki partilerle de siyasal süreçlerin içinde yer almaktadırlar. Bu da onların *merkez sağ* konumlandırmasını ve anlayışını üstlendiklerini ortaya

koymaktadır. Bu bakımdan *merkez sağ* siyaset anlayışının anlaşılması ve onun genel olarak sağ siyasetteki ortak ve farklı yönlerinin ortaya konması özellikle 1990'lı yıllar için ve 1990'lı yıllarla daha anlamlı olacaktır.

3.2.2. Türkiye'de Merkez Sağ Siyaset Anlayışı

DP döneminde DP ve CHP ikiliğinden oluşan parti sisteminden partilerin kendi belirledikleri veya anıldıkları yaygın kullanılan bir ideolojik yelpaze anlayışı ve sağ-sol ayrımı pek bulunmamaktadır. Böyle bir ayrım, daha önceki bölümlerde tartışıldığı gibi ancak 1950'lerin sonundan itibaren parti sistemine yansımış görünmektedir. 1961 yılında TİP'in sosyalist bir parti olarak kurulması ve 1965 seçimlerine giderken CHP'nin ortanın solu hareketiyle, gerek siyasal yelpazeyi tanımlayıp gerekse de partileri bu yelpazeye yerleştirmesiyle sağ-sol ayrımı geçerlilik kazanmaya başlamıştır. Böylece, ülkemizde siyasal yelpaze ancak 1965'ten sonra şekillenmiştir. Bilindiği gibi bu tarihten itibaren CHP ortanın solu, AP ortanın sağ olarak anılmış, yelpazenin daha solunda TİP konumlanırken, Yeni Türkiye Partisi (YTP), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ile Millet Partisi (MP) ise daha sağda konumlanmıştır. CHP'nin ortanın solu, AP'nin ise ortanın sağ söylemi ve bu ayrım daha sonra 1990'ların bilindik merkez sağ - merkez sol ayrımına temel olmuştur.

Türk siyasal hayatında, 1940'ların sonu ve 1950'lerde DP-CHP ikiliğini klasik bir merkez sağ, merkez sol ayrımı olarak kabul edilegelmektedir. Bu tarihten sonra bir siyasal gelenek olarak merkez sağ ve merkez sol ayrımı başlamıştır. Oysa 1946 yılında CHP karşısında kurulan DP, bir yandan CHP içinden çıkan kurucu bir elit gruptan oluşurken, diğer yandan ideolojisini ve programını CHP'den fazlaca ayırtmamıştır. Hatta kendisini CHP'nin biraz solunda (Tunaya, 2009: 279; Koca, 2016: 298) görme eğiliminde dahi olmuştur. DP'ye destek veren sol çevrelerin de olduğu bilinmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen DP sağ bir tabana oturmuştur. Dolayısıyla DP, kendinden sonra da tek başına iktidara gelen benzer partilerin öncülü konumunda olmuştur. 1970'lerde AP'nin tabanındaki çeşitlenme ve farklı sağ partilerin ortaya çıkışı onu diğer sağ partilerden ayırtıracak şekilde merkez sağda tanımlama anlayışını pekiştirmiştir. Özellikle 1980'lerin sonu ve 1990'larla birlikte merkez sağ ve merkez sol anlayışı kabul edilir bir dikotomi haline gelmiştir.

Türkiye’de *merkez sağ*, ılımlı, bütünsel ve eklektik bir düşünceye dayanmasıyla ortalama vatandaşın düşünce dünyasını iyi yansıtan ve mevcut statükoya önem veren, millet, milli irade vurgusu olan bir siyasal gelenektir. Aynı zamanda kendine özgü demokrasi, liberalizm, muhafazakârlık, milliyetçilik, Atatürkçülük ve Laikliğe dayalı ideolojik arka planı olan, özellikle kültürel anlamda muhafazakârlığı, ekonomik anlamda liberalizmi, geleneklere bağlı kalarak modernleşmeyi savunan siyasal bir konumdur. Türkiye’de merkez sağ, temsil ettiği değerler, çevrenin desteği, uçlara göre daha ılımlı tutumu, konjonktüre göre değişebilen ideolojiler arasında gezinebilme ya da ideolojileri belli veya farklılaşan oranlarda karıştırabilme yetisi ile önem taşımaktadır (Kiriş, 2007; 25). Merkez sağın en büyük özelliklerinden biri hem ideolojik olarak hem de hareket ve davranış tarzı biçimi ile ılımlı ve orta yolcu olmasıdır. Sağ siyaset anlayışının da özelliklerini bünyesinde barındıran bu ideolojik konum, her kesimden insanı ortak çıkarlar ve amaçlar etrafında toplayabilen aşırı uçlara kaçmayan bir siyaset anlayışıdır. Bu özelliği ile de geniş toplumsal tabakaları temsil etme özelliğine sahiptir. Yani merkez ile çevrenin, yeni ile eskinin arasında bu konumun bir köprü görevi üstlendiği söylenebilir. Merkez sağ denen siyasal konum, Cumhuriyet değerlerini benimsemiştir. Ancak CHP rejiminden tarihsel olarak rahatsızdır. Sosyokültürel olarak muhafazakârdır ve devletin kutsallığını kabul etmektedir. Merkez sağ, Türkiye’de hem toplumsal hem de siyasal yapıyı hızlı bir biçimde dönüştürmeyi amaçlayan bir hareket olmuştur. Bu yönüyle de statükodan duyulan rahatsızlığı dile getiren bir muhalefet ve protesto hareketi olma özelliği taşımıştır (Demirel, 2004b: 68).

Merkez sağın önemli temsilcilerinden olan Süleyman Demirel’e göre, *“Türkiye’de sağ, devleti sosyal devlet yapan kurumdur. Yani, köylüsüne yaşlısına emeklisine çocuğuna el uzatan kalkınmacı iktidardır”* (Süter, 2004: 37). Mesut Yılmaz’a göre ise, *“merkez sağı, sağdan ayıran faktör aşırılıklara olan mesafesidir. Merkez sağ partiler, aşırılıklara tamamen kapalı olan kapılarını tamamen kapatmış olan kendi içlerinde bu unsurları entegre etmiş siyasal partilerdir. Sağ partiler ise bunları belli ölçüde kendi içinde de barındırabilen aşırılıklara daha toleranslı partilerdir”* (Süter, 2004: 53)⁵¹.

⁵¹ Mehmet Ağar’a göre, merkez sağın bütünleştirici milliyetçilik anlayışı, taassup olmayan muhafazakârlık, solun ötesinde bir sosyal adaletçilik, hukuk devleti ve adalet anlayışı gibi temel misyonları vardır. Bu nedenle merkez sağ devlet-millet arasındaki kopukluğu ortadan kaldıran milleti devlete ve siyasal hayatına devreden köprüleri var edebilmiştir. Ağar’a göre merkez sağı sağdan ayıran en önemli özelliği hareket alanını geniş tutarak kendisini dar ideolojik kalıplara sıkıştırmaması ve pragmatist

Merkez sağ partilerin hepsinin ana amacı, değişim ve dönüşüm olmuş, hepsi tarımsal faaliyete dayalı toplumsal yapının dönüştürülmesini, köylü toplumundan sanayi ve sanayi sonrası topluma geçişi, kalkınmayı, ekonomik gelişmeyi amaçlamışlardır. Yollar, limanlar, barajlar ve havalimanları yapmak, fabrikalar açmak, iletişim alt yapısını geliştirmek vb. bu siyaset anlayışının temel amaçları arasında olmuştur. Bu idealler, DP’de “Nurlu Ufuklar”, AP’de, “Büyük Türkiye”, ANAP’ta “Çağ Atlamak” sloganları ile ifade edilmiştir (Demirel, 2004b: 68).

Merkez sağ terimi aslında siyasette egemen askeri ve bürokratik elitin seçilmiş iktidar olan partiye açtığı bir alan olarak görülmüştür. DP dönemi sonunu getiren 27 Mayıs darbesi bu anlayışın sonucudur. DP’den sonra, AP ise biraz da DP’nin akıbeti nedeniyle askeri bürokratik çevrelerle ilişkisinde gelgitleri olan daha dikkatli yer yer çekimser bir tutum izlediği söylenebilmektedir. AP, 1960’lı yıllarda merkez sağ siyaset geleneğinin şekillenmesinde rol oynamış (Demirel, 2004b: 345), 1965 yılında seçmen kitlesi büyük oranda bu tabandan gelmiş, böylece merkez sağ değerlerinin taşıyıcısı olmuştur. 1970 yılında ise, merkez sağın çekirdek tabanını oluşturmaktadır (Demir, 2017: 487, 517). Deyim yerindeyse, merkez sağ parti tanımı AP için daha uygundur.

ANAP’ın Özal döneminde bu kimliği benimseme ve taşıma durumu daha tartışmalıdır. Öncelikle ANAP 1980 öncesindeki hiçbir partinin ve ideolojinin devamı olmadığı iddiasıyla kurulmuştur. Ancak seçmen tabanı olarak parti, ağırlıklı olarak merkezin sağına yerleşmiştir. Özal, kısmen de olsa yerleşik askeri bürokratik elite çatışmıştır. Ancak 12 Eylül darbesinin henüz etkilerinin devam ettiği bir dönemde bu çatışmanın sınırlı kaldığı söylenebilir. Bununla birlikte 1990’ların ANAP’ı hatta hemen yanı başındaki DYP’si birer merkez sağ parti kimliğinde olmuşlardır. Bunlar bir taraftan kurulan koalisyon hükümetlerinin değişmez ortakları iken diğer yandan hem kendilerinden sağdaki partilerin gelişiminden etkilenmişler hem de askeri bürokratik elitlerle ilişkilerini yer yer çatışmalı da olsa sürdürmeye gayret etmişlerdir. Merkez sağ 1980 askeri darbesinden sonra ANAP; 1987 sonrasında ANAP ve DYP birlikte temsil etmiştir. Böylece Demirel’in siyasete dönmesiyle 2002 seçimlerine kadar merkez sağ ikiye bölünmüş halde siyasete devam etmiştir. Nitekim 1991 seçimlerinden sonra DYP-

çözümleri önde tutmasıdır (Süter, 2004: 62). ANAP’ın beşinci genel başkanı Nesrin Nas’a göre merkez sağ evrensel değerlerin geleneksel değerleri dışlamadan bulunduğu meşruiyetin kaynağına ilişkin hiçbir tartışmanın kalmadığı, bu nedenle değişimin önceliğinin çevre-merkez çatışmasına oturmadığı ve değişimin önceliğinin nitelik yani özgürlük ve zenginlik üretmek olduğu bir siyasettir (Süter, 2004: 80).

SHP; 1995 seçimlerinden sonra sırasıyla ANAYOL, REFAHYOL ve ANASOL-D koalisyonları merkezin parçalanmışlığını gün yüzüne çıkarmıştır.

AK Parti ise, kuruluş manifestosunda merkez sağ siyasi konumlandırmasının iflas ettiğini kendisinin daha kapsayıcı muhafazakâr demokrat kimliğinde olduğunu ifade etmiştir. AK Parti, kendinden önce merkez sağ gelenekte olan siyasal partiler arasında benzerlik ve farklılıklarla beraber, yöneten sağda ilk defa bir lider kadrosu tamamen İslamcı bir partiden kopmuş ve bu geleneğin devamı olmuştur. Nitekim Mert (2007) ve Kahraman'a göre (2009), AK Parti muhafazakârlık ile liberal ekonomik modeli buluşturması anlamında bu geleneğin devamıdır. Kumbaracıbaşı'na göre (2009: 156) ise, AK Parti öncülerinden daha ılımlı ve yeni bir strateji geliştirerek merkez sağ siyasal konum ile İslami unsurları birleştirmiştir. Merkez sağ siyasetin içinde, din unsuru ve muhafazakârlık her zaman önemli olduğundan; AK Parti'nin kurucu kadrosunun İslamcı bir parti geleneğinden gelmesi merkez sağ geleneğine fazlaca aykırı bir durum olmamıştır (Mert, 2007: 37, 118).

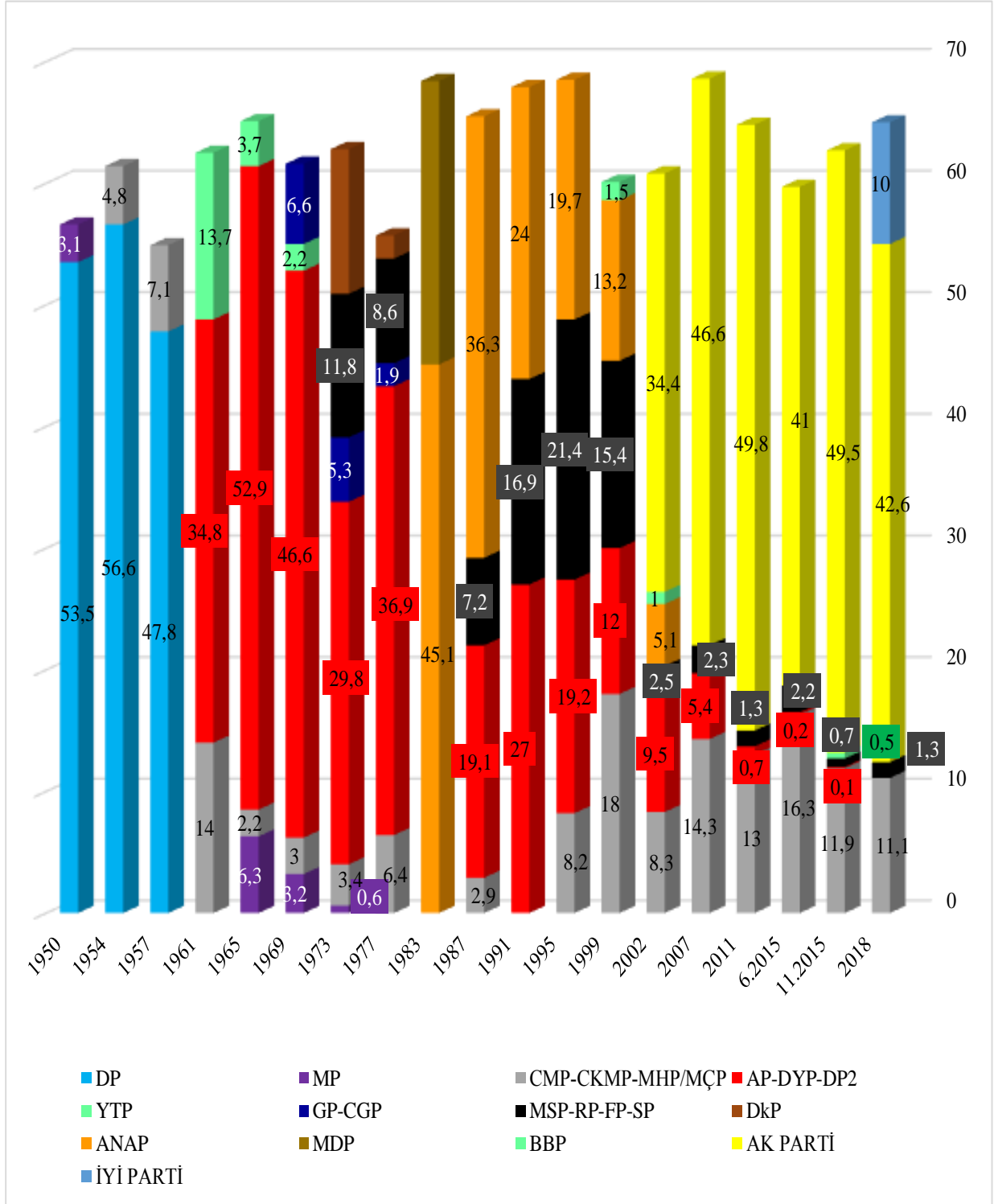
3.3. TÜRK PARTİ SİSTEMİNDE VE İDEOLOJİ DÜNYASINDA DEĞİŞEN VE DÖNÜŞEN TÜRK SAĞI

Türkiye'de sağ siyasetin, daha önceki bölümlerde açıklandığı gibi, Ahrar Fırkası, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, TCF, SCF, İkinci Grup ile başlayan Demokrat Parti (DP)'de somutlaşan, daha sonra Adalet Partisi (AP) ile devam eden bir gelenek olduğu belirtilmektedir (Sezen, 1994: 273). Prens Sabahattin'in İttihat ve Terakki'den ayrılıp Ahrar Fırkası'nı kurmasıyla başlayan, Cumhuriyet döneminde özellikle Batıcı kültür politikalarına karşı bir tepki ile gelişen ve liberal ekonomik politikalarının çakışma noktası olan (Mert, 2007: 98, 117) sağ siyaset geleneği; 1950-1960 yılları arasında DP, 1965-1971 yılları arasında AP, 1980 sonrasında ise, ANAP tarafından temsil edilmiştir. DP 10 yıl, AP 6 yıl, ANAP ise tek başına 8 yıl iktidar da kalmıştır. Çok partili hayatın ilk özgür ve demokratik seçimi olan 1950 seçimlerinden bu yana, askeri darbeler ve iktidar krizlerinin yol açtığı kısa koalisyon dönemleri haricinde ülkede yöneten sağ partiler tek başlarına iktidarda olmuşlardır. 1991 yılından sonra yaklaşık on yıllık koalisyon hükümetleri döneminden sonra 2002 yılında yöneten sağ parti olarak AK Parti tek başına iktidara gelmiştir.

Bu nedenle çalışmada karşılaştırmalı olarak incelenecek olan *koalisyonel yöneten sağ partiler* olarak ANAP ve DYP incelenmeden önce bu bölümde, Türkiye’de politik tabana hâkim olan (Şekil 6) sağ siyaset geleneğinin genel görünümü, özellikler ve dönüşümünü incelenmeye çalışılmıştır. Yöneten tek ya da dominant parçalı sağ çizgisi ve Türk sağ geleneği 1980’lerden sonra dönüşmüş, parçalanmış ve 1990’larda İslamcı, milliyetçi ve merkez sağ olarak üç halde temsil edilmiştir. Şekil 6’da görüldüğü üzere, ülkemizde ideolojik yelpazenin sağında olan siyasal partiler Türkiye’de politik tabanda daha baskındır. Ülkemizde 1950-2018 yılları arasındaki milletvekili genel seçimlerinde sağ ve sol partiler ile bağımsızların ortalama oy oranları hesaplandığında (Şekil 7), %34,27 oranında oyun sol partilere, %63,86 oranında oyun ise sağ partilere ait olduğu görülmektedir.

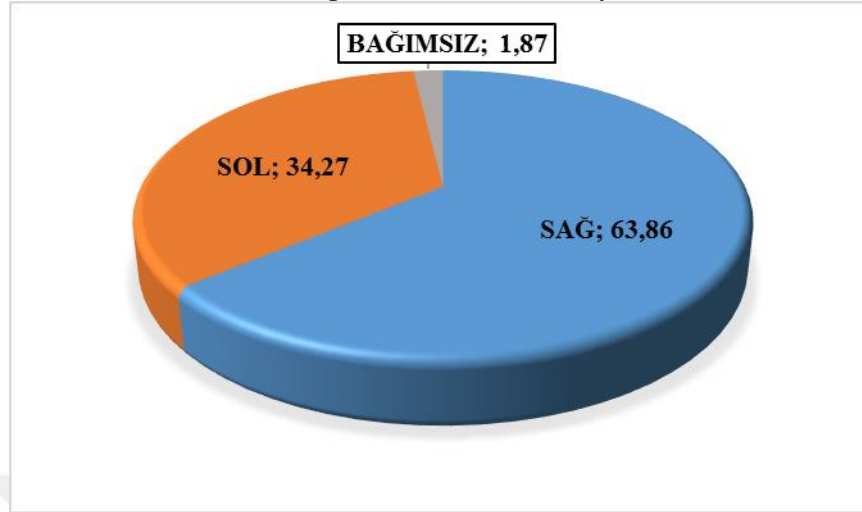
1980 öncesinde Türk parti sisteminde AP, sağın büyük partisi konumundadır. Özellikle 1961-1971 yılları arasında sağdaki farklı kesimleri bir araya getiren birleştirici parti konumunda olduğu görülmektedir. AP 1960’larda politik sağ tabanı, YTP ve milliyetçi kimliği ağır basan CKMP ile paylaşmıştır. 1970’lerde ise sağda küçük ve ideolojik yelpazenin daha sağında olan radikal sağ partiler varlık göstermeye başlamıştır. Bu dönemde AP baskın parti konumunda olsa da, sağ tabanı MHP ve MSP ile paylaşmıştır. 1971 askeri müdahalesinden sonra merkez sağ oyları AP, DkP ve MSP arasında paylaşmıştır (Özbudun, 2000: 93). 1983 seçimlerinde sağ taban, desteğini ANAP ve MDP paylaşmıştır. 1987 ve sonrasında yapılan seçimlerde bir taraftan sağda bölünme artarken diğer taraftan aşırı sağ partiler giderek güçlenmeye başlamışlardır. Nitekim RP, 1995 seçimlerinde birinci parti olmuştur. MHP, 1995’te ulaştığı %8,2’lik oy oranından 1999’da %18’e kadar yükselmiştir. 1990’larda sağın, milliyetçi, İslamcı ve merkez sağ olarak üçe ayrıldığı dikkat çekmekte ve merkez sağın 1950’lerde DP ile 1960’larda AP ile 1980’lerde ANAP ile tek başına iktidar olacak oy çoğunluğuna sahip olduğu, ancak 1990’larda bu tabanın ANAP ve DYP arasında ikiye bölündüğü görülmektedir (Şekil 6). 1950’lerden bu yana Türkiye’deki sağ seçmen kitlesinin genel olarak tutucu sağ partilere değil, daha liberal duran merkezin sağındaki partilere eğilim gösterdiği görülmektedir (Şekil 6).

Şekil 6: 1950-2018 Yılları Arasındaki Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre, Sağın Toplam Oy Oranlarının Siyasal Partilere Göre Dağılımı

Kaynak: Kiriş'in (2010: 91) yaptığı tablo, <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden yararlanarak genişletilip güncellenmiştir.

Şekil 7: 1950-2018 Yılları Arasındaki Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Sağ ve Sol Partiler ile Bağımsızların Ortalama Oy Oranları

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden yararlanarak oluşturulmuştur.

İdeolojik olarak sağın, özellikle de tek başına yöneten sağ partilerin, Türkiye'nin yakın tarihinde önemli ve belirleyici bir yeri vardır. 1946'da çok partili siyasal hayata geçildiğinden bu zamana kadar bazı dönemler dışında bu partiler iktidarı ellerinde tutmuşlardır. Türk siyasal tarihine baktığımızda *tek başına yöneten*, yani *iktidarda olan* partilerin sağ partiler olduğunu görmekteyiz. Özellikle DP iktidarı dönemi Türk solunun sessizleşerek, Türk sağının geliştiği dönem olmuştur. 1960'ların İslamcı ve milliyetçi akımları bu dönemde hazırlanmıştır (Bora, Ünüvar, 2016: 159). Sağı temsil eden siyasal partiler genellikle tek parti hükümetleri kurmayı başarırken sol genellikle iktidara sağ ile yaptığı koalisyonlarla gelmiştir. Ülkemizde 1950 yılından bu yana seçmenlerin genel olarak sağ partilere yöneldiği, 1950-2002 yılları arasında her iki seçmenden birinin sağ partilerini tercih ettiği görülmektedir (Kiriş, 2007: 25). Türkiye'de 1950 sonrasında 2019'a kadar olan 69 yılda, koalisyonlar ve askeri vesayet altında geçen 29 yılı çıkardığımızda, 40 yıl boyunca sadece dört siyasal parti tek başına iktidar olmuştur. Bu iktidarlar incelendiğinde; Türkiye'de yöneten sağ (DP-AP-ANAP-AKP) dışındaki sol ya da diğer bir parti iktidara tek başına gelememiştir (Kaynar, 2017a: 306). Bu durum ülkenin sağ tabanın fazla olmasıyla açıklanabileceği gibi, Batı tarihinde olduğu gibi solun demokratik özgürlükçü işlevini ülkemizde sağın üstlenmesiyle ve sağın toplumun ne beklediğini iyi okumasıyla da açıklanabilir. Ülkemizde toplumun büyük bir kesimi merkez sağın söylemleri gibi, geleneği dışlamayan modernlik, yerelliği kabul eden bir

evrensellik, manayı reddetmeyen rasyonellik ve köktenci olmayan bir değişim talep etmektedir (Taşkın, 2009: 464). Kültürel değişimi önceleyen sol gelenek karşısında ekonomik değişimi önceleyen sağ gelenek, uzun vadede Türkiye’de daha etkili olmuştur (Çınar, 2009: 516). Ayrıca sol ideolojilerin en önemli vurgusu evrenselliştir (Kahraman, 2009: Önsöz xxiii-xxiv; Mert, 2007: 39). Türk solu onunla kurduğu ilişki içinde anlam kazanmaktadır. Buna rağmen Türk solu ise yerellik vurgusu ile ilerlemeye çalışmıştır ama ne yerel ne de evrensel olamamıştır. Ayrıca sol, tarihsel süreç içerisinde genellikle CHP tarafından temsil edilirken; sağda sürekli bir yenilenme ve değişim söz konusu olmuştur. Sağ ideolojiler ise, daha çok pratik ve yerli konulara ilgi duyarak pragmatik söylemlerle halkın ilgisini daha çabuk çekme özelliğine sahip olmuştur (Mert, 2007: 39). Küçükömer (2012), Türkiye’de sağ ile solu, ilericilik ve tutuculuk bağlamında yerlerini değiştirerek tam tersi şekilde tanımlamaktadır. Kahramana göre (1995; 16-18) ise, liberal olan soldur, sol Türkiye’de siyasal dönüşüm görevini yerine getirirken; sağ ekonomik dönüşümcülüğün simgesi olmuştur. Türkiye’de sağ, hem kapitalistleştirmeyi bir tür reformculukla derinleştirmek hem de bu sürecin savunuculuğunu üstlenmek gibi dinamik bir rol üstlenmiştir (Taşkın, 2009: 456). Aynı şekilde Sarıbay’a göre (2001: 78), 1980 sonrası dünyada sağ partiler neoliberal politikaları benimsemeye başlamışlardır. Dünyada “yeni sağ”ın yükselişinin Türkiye’deki izdüşümü ANAP ile olmuştur. Fakat paralel bir olgu olarak ülkemizde farklılık-kimlik ve sivil toplumun güçlendirilmesi taleplerini yerine getiren bir “yeni sol” yankılanmamıştır.

Eğer DP kendi evrimsel gelişmesine bırakılsaydı bugün ANAP ya da DYP çizgisinde olur muydu bilinmez. Ancak DP’den sonra kurulan bütün merkez/tek başına yöneten sağ siyasal partiler kendi aralarında farklılıklar gösterebilir de hepsi tarihsel bir köken birliği göstererek DP’ye atıf yapmışlardır (Tekeli, 2011: 52). Aykol’a göre (2011: 7-8), Türkiye’de sağ bölünerek iktidar olduğundan tarihsel olarak köken birliğine sahiptir. Tarihsel sürece baktığımızda, 1950-1960 yılları arasında Türk sağını DP temsil ederken; 1960 askeri darbesinden sonra DP’nin devamı niteliğinde AP kurulmuş ve bu geleneği devam ettirmiştir. 1950 ve 1960 yılları arasında tek başına iktidarda olan DP ufak değişikliklerle yerini AP’ye bırakmıştır. AP’den dönemsel koşullar ile birlikte liderler ve kadrolar da dâhil olmak üzere dönüşüm ve yenilenme ile yerini 1980 ve 1987 yılları arasında ANAP’a bırakmıştır. 1980 öncesinde sağın büyük merkez parti ve küçük uç partiler tarafından temsil edildiği parti sistemi söz konusuysa; 1980’lerin sonuna

doğru durum değişmiş ve merkez sağ taban ANAP ve DYP arasında ikiye b6l6nm6řt6r (Kiriş, 2006: 36). 1983 yılından sonra benzer tabanı temsil eden iki sağ parti olarak DYP ve ANAP'ın iktidar m6cadelesi yolunda rekabeti başlamış, ancak 1983 seçimlerine DYP girememiştir. 1987 yılında siyaset yapma yasağı kalkan S6leyman Demirel'in DYP genel başkanı olmasıyla birlikte rekabet daha belirgin hale gelmiştir. Bu tarihten sonra 2002 milletvekilliği seçimlerine kadar T6rk siyasal hayatında ilk kez siyaset sahnesinde (rekabet halinde) iki b6y6k (merkez) sağ parti yer almıştır. AK Parti ise, Mili G6r6ř geleneğinin b6l6nmesi ile kurulmuş, 2002'de iktidara gelmiş ve o zamandan bu yana 6lkeyi y6netmeye devam etmektedir.

3.3.1. T6rk Sağının İdeolojik G6r6n6m6 ve Genel 6zellikleri

6lkemizde y6neten sağı, merkez sağ olarak tanımlama eğilimi vardır. Ancak merkez olmayan bir başka sağ partinin iktidara gelişi de aynı nitelemeyi almasını sağlayabilir. Bu nedenle ideolojik yelpazede T6rk sağı genel olarak, *dinci (aşırı) sağ*, *milliyetçi sağ* ve *merkez sağ* olarak 6ç farklı çizginin olduğu bir kutbu ifade etmektedir. 6lkemizde aşırı sağ, 1944 yıllarında Irkçılık/Turancılık davaları ile kullanılmaya başlanmış, daha sonra irticai hareketleri de içine alacak şekilde kullanılmıştır (Demirel, 2009: 416). 6lkemizde İslamcılık ve milliyetçiliğin en g6çl6 iki akım olduğu (Taşkın, 2009: 459; Beriş, 2005: 391) sağ gelenek DP iktidarı ile gelişmiştir. Aynı zamanda, DP'den AK Parti'ye kadar b6t6n sağ partilerde muhafazakârlık ideolojisi varlığını korumuştur (Akdoğan, 2010: 64-65). Milliyetçi sağ ise, 1950'lerde başlayıp 1960'larda gelişen T6rk sağının ideolojisini biğimlendiren milliyetçi-muhafazakârlık s6ylem ile gelişmiştir. 1970'lerin sonlarına doğru ise, g6çl6-devletçi ve milliyetçi muhafazakârlık T6rkiye'de sağ ideolojiyi betimlemek için kullanılmıştır (Bora, 2008: 127; Kahraman, 2009: 146; Mert, 2007: 47, 78-79). İdeolojik yelpazede sağda olan siyasal partilerin hepsi milliyetçiliği temel felsefe olarak kabul etmiş, hepsinin din hakkında g6r6şleri değişmekle birlikte aslında hepsi laikliği kabul etmekte ve farklı bir yorum getirmektedir (Karpat, 2010: 471; Mert, 2007: 83). Bu siyasal partilerin g6z6nde 6zellikle de sağ partilerde milli irade mitsel bir kavram olup halk egemenliğine dayalı siyasal meşruiyetin karşılığıdır (Cizre, 1999: 42; Sakallıoğlu, 1996c: 149; Taşkın, 2009: 459).

Türk sağında genel olarak liberal, muhafazakâr ve milliyetçi ideolojik söylemler egemendir (Beriş, 2005: 389, 391). Buna son dönemde İslamcılık da eklenmiştir. Türk sağında muhafazakârlık, Batı'nın ilmini ve tekniğini alıp milli ve manevi değerlerimizi milli kültürümüzü korunmayı savunmuştur. Bu aynı zamanda milliyetçiliğin de benimsediği bir tez haline gelmiştir. Bu nedenle Türk sağında milliyetçilik ve muhafazakârlık birlikte anılmaktadır (Demirel, 2004b: 69). Bora'ya göre (2008: 7), üç ayrı ideoloji olarak görülen, *Milliyetçilik*, *Muhafazakârlık* ve *İslamcılık* aslında sağ ideolojinin birbiriyle uyumlu ve iç içe geçmiş ana organları gibidir. Yazara göre, birbirinden ayrı gibi görünen bu üç ideoloji, aslında sağ partilerin bünyelerinde barındırdıkları ana ideolojileridir. Türk siyasal hayatında, her sağ partinin bu üç ideolojiyi kendince tanımlama çabası ve bu çabanın dönemsel dinamiklerle kısmi değişikliklere uğraması Türk sağını şekillendirmiştir. Özellikle sağın iki baskın ideolojisi muhafazakârlık ve milliyetçilik olmuştur. 1980 öncesi Türk ve İslâm ideolojik bileşimleri olarak görülen muhafazakârlık ve milliyetçilik, Türk-İslam-Batı sentezi ile Batıcılık ve Kemalizm'e bağlanmıştır. 1980 sonrasında, askeri yönetim ise Türk-İslam-Batı sentezini daha pragmatik ve resmi ideolojinin klasik çerçevesinde kalarak yürütmeye çalışmıştır (Tekeli, 2011: 314; Bora, 2008: 127; Kahraman, 2009: 146; Safi, 2007: 278). Askeri yönetimden sonra iktidara gelen Özal ise, devlet-millet barışması adı altında milli kültürü ve muhafazakârlığı biraz daha öne çıkarmıştır (Bora, 2008: 127). 1950 yılından başlayarak özellikle 1970'lerde, Türkiye'de merkez sağ partileri tarafından kendilerini tanımlamak için kullanılan muhafazakârlık; 1980'lerin sonları 1990'ların başlarında zaman zaman tek başına ifade edilmiş olsa da, hiçbir zaman tek başına ifade edilmemiştir. 1970'lerde Demirel, kendilerini milliyetçi-mukaddesatçı olarak tanımlamıştır (Kahraman, 2009: 146; Demirel, 2009: 417).

Ülkemizde, *milliyetçi* ve *İslamcı* akım ve hareketlerin sağ bütüncül olarak kapsamaktadır (Taşkın, 2009: 458). Merkez sağ tarafından kullanılan milliyetçi-muhafazakâr söylemler aynı zamanda ülkücü hareketi de kapsamaktadır. Oysa MHP/ülküçü hareketin çıkış noktası olan, Türkçülük ideolojisi laik bir çizgide durmaktadır. 1960'larda, MHP/ülküçülük hareketinin oluşum sürecinde, milliyetçilik ve muhafazakârlığın etkisi gitgide artarken, Türkçülüğün ise bu hareketin omurgasını teşkil etmekten uzaklaşıp daha tali bir unsur haline geldiği görülmektedir (Bora, 2008: 128). MHP/ülküçü tabandaki bu eğilim, 1970'lerde antikomünist eğilimin etkisi ile de

pekişerek 1980 askeri darbesinden sonra güçlü bir dindarlaşma ve İslamcılaşıma eğilimine dönüşmektedir. Dindarlık, din sembolizmi ve muhafazakârlık MHP/ülkücü hareket için önemini koruyamaya devam etse de, 1990'larda Kürt meselesinden dolayı yeniden Türkçülük eğilimine dönmüştür (Bora, 2008: 129). Aşırı sağda konumlanan milliyetçi-muhafazakâr çizgide olan MSP geleneği ise, 1970'ler ve 1980'lerde İslamcı çizgiye kayması dışında milliyetçi-muhafazakâr rotanın pek dışına çıkmamıştır (Bora, 2008: 130-131). Din faktörü, geleneksel ideolojik ana gövdesinde asli hatta kurucu etken sayılan MSP geleneğinde, Türk milliyetçiliği de hep belli bir öneme sahiptir. Özellikle bu gelenek komünizmle mücadele edilen 1960'lardan 1980'lere kadar milliyetçi-muhafazakâr bir çerçevede Müslüman-Türk özdeşliğini siyasal ve ideolojik olarak gerekçelendirmiştir (Bora, 2008: 132, 133).

Muhafazakârlık, Batı'da radikal değişimleri istemeyen, özellikle toplumsal yapıdaki sınıfsal ayrımların muhafaza edilmesinden yana olan bir ideoloji iken; ülkemizde, dindarlık ve geleneklere bağlı olmak şeklinde bir ideolojiye evrilmiştir. Bunun yanında, geleneksel bağlara verilen önem, dinin sosyal hayat içerisindeki rolünün önemszenmesi, aile yapısının muhafaza edilmesi yönündeki söylemleri açısından ülkemizde ve Batı'daki muhafazakârlık anlayışı benzeşmektedir. Ancak Kahraman'a göre (2009: 147), Türkiye'de Batı'da anlaşıldığı anlamda bir muhafazakârlık yoktur. Muhafazakârlığın kabulleri, önerileri ve metodolojisi, yapmak istediği varmak istediği siyasaldır; gelenekselcilik ise, kültürel bir kategori olarak muhafazakârlığın bir alt projesidir. Bu açıdan Türkiye'de siyasal bir muhafazakârlıktan değil, kültürel bir muhafazakârlıktan söz edilebilir. Ülkemizde, DP, AP, ANAP ve AK Parti çizgisi kendisini muhafazakâr olarak ifade etmiştir. 1950 sonrasında ortaya çıkan ve kendisini örtük ya da açık biçimde muhafazakâr diye nitelendiren bu kesim, aktif modernleşmeden hiçbir zaman kopmadığı için kendisini modernleşme dışında bir muhafazakârlıkla tarif etmekten çekinmiştir. Bu durumda teknoloji düzeyinde aktif modernleşmeyi öneren ve kültürel düzeyde muhafazakârlığı tercih eden bir siyasal model ortaya çıkmaktadır. 1980'den sonra biraz daha paradoksal biçimde, Turgut Özal'ın ifadesiyle kendilerine muhafazakâriz diyen kesimlerin ideolojik-siyasal karakterleri itibariyle muhafazakâr olmadığını, kültürel anlamda muhafazakâr olduklarını ve buna bağlı olarak mevcut halin onları gelenekselci yaptığını vurgulamaktadır (Kahraman, 2009: 149).

Muhafazakârlık, liberalizm, milliyetçilik, dindarlık ya da İslamcılık, otoriterlik, militarizm, sağ liberteryanizm ve aşırı sağ gibi sıfatlar Türk sağının kimi dönemlerde öne çıkabilecek nitelikleri arasında olmuştur (Taşkın, 2009: 452). Klasik anlamda merkez sağ çizgisi, katı ideolojik çizgilere girmeyen, liberal-muhafazakâr-milliyetçi ideoloji benimseyen, aynı zamanda milliyetçilik ile İslamcılığı da yeniden yorumlayarak bünyesine dâhil etmeyi başarmış (Taşkın, 2009: 458, 461; Taşkın, 2013: 20) siyasal partilerden oluşmaktadır. Özellikle Türk merkez sağının muhafazakârlık anlayışı, var olan toplumsal ilişkiler ağını korumak ve modernleşmeyi reddetmek anlamında değildir. Merkez sağ milli devlet ve muasır medeniyete ulaşma gibi iki temel Cumhuriyet idealini benimsemiştir (Demirel, 2004b: 67). Özellikle muhafazakâr sağ partiler dini, geleneksel bir kurum olarak ve daha çok kültürel yönden ön plana çıkarmış ve Türk modernleşmesinde dinin bu çabalara uyum sağlamasına özen göstermişlerdir. Aynı zamanda ülkemizde muhafazakârlık özellikle dindarlığı içeren bir tutum ve ideoloji olmuştur. Hatta ülkemizde sağ ideolojik konumda olan siyasal partilerin hepsi muhafazakârlığı, seçim dönemlerinde dini terminoloji ve motifleri sık sık kullanmak olarak değerlendirmişlerdir (Safi, 2007: 201).

Muhafazakâr modernleşme, milliyetçilik ve İslamcılık üzerine siyasal pozisyon inşa eden sağın gücü ne tamamen geleneksel ne de modern olmasından kaynaklanmaktadır. Merkez sağ siyaset, liberal ekonomik politikalar ile dindar milliyetçi muhafazakâr ideolojileri sentezleyerek, ekonomik modernleşme ile kültürel muhafazakârlık arasında bir köprü kurmaya çalışmıştır (Mert, 2007: 66). Bu siyasal konumdaki partilerin amacı, geniş kitlelerin değer, inanç ve hayat tarzının siyasal temsilini sağlamak ve ekonomi politikalarında liberalizmi benimsemektir. Yani ekonomik politikalarla birlikte, toplumun inançlarını, değer yargılarını ve hayat tarzlarını siyasal temsil yoluyla modernleşmeyle birleştirmektir. Aynı zamanda bu konumdaki siyasal partiler, çevreninde siyasette etkin olmasını sağlamayı amaçlamaktadır. 1950'li yıllardan sonra merkez sağ söylemin en belirgin özelliği, liberal ekonomik politikalar ve geleneksel dini sembollerin buluşmasıyla ortaya çıkan ideolojik ve toplumsal ittifaklarının temeli bu ideolojik söylemdir (Mert, 2007: 11, 20, 36, 41, 85). Özellikle merkez sağın başarısının sebebi, merkez sağda iki nokta arasında gidip gelerek, denge kurmaya çalışması ve asıl denetimli (muhafazakâr) bir modernleşme stratejisi benimsemesinden kaynaklanmaktadır. Kahraman'a göre (2009:

10), Türk sağ geleneği, liberal söylemleri çok kullanıp devletçiliğe karşı gibi görünse dahi, her zaman devlete sahip çıkma ve milliyetçilik açısından, etnik kimliğin muhafazası, ötekinin bastırılması, dışlanması ve ezilmesi açılarından milliyetçi olmuştur. Aynı zamanda da bütün bunların İslami ve dini bir kimlikle yoğrulması açısından taviz vermeyen bir yapı içerisinde kalmıştır. DP ve onun devamı olan AP, hepsinden daha liberal söylemler kullanan ANAP ve AK Parti hep böyledir. Türkiye’de Türk sağının özellikle de merkez sağın liberal değerlerin savunuculuğunu yapmaları anlamında, Özal döneminde bu kırılma bile genel olarak hep zayıf kalmışlardır (Demirel, 2009: 446; Taşkın, 2009: 455). 1950’li yıllarda Türkiye’nin nüfusu büyük ölçüde kırsal nüfusa dayandığından dolayı merkez sağ partilerinin tabanı da büyük ölçüde kırsal nüfusa dayanmıştır. Bu nedenle, sağ partiler modern kapitalist değerleri temsil eden liberalizmle onun ekonomik politikalarını, kırsal kitlelerle ve genel halk tabanının değerleri ve talepleri ile harmanlamak durumunda kalmışlardır (Mert, 2007: 110). Liberal ekonomik politikalar toplumsal tabandan yoksun olduğu için, merkez sağ özellikle milliyetçi muhafazakâr söylemleri kullanmıştır. Ayrıca Soğuk Savaş döneminin komünizmle mücadele misyonu da merkez sağın bu eğilimini güçlendirmiştir. Türkiye’de sol yani CHP iktidarı ekonomiyi devlet eliyle destekleyerek devletçi gelenekle burjuvazi yaratma çabasıyla özel mülkiyete önem ve ağırlık verirken; daha liberal DP-AP çizgisi devleti devrede tutmakla birlikte, özel girişime ağırlık vermiş, daha çok özel yatırım ve girişimcilik konusunda kamusal bir duyarlılık yaratarak devleti ön plana çıkarmıştır (Kahraman, 1995; 18-19). Türkiye’de yöneten sağ partiler, burjuvanın Batıdaki gibi devrimci nitelik taşımaması, devlet ile içli dışlı konumda olması ve ideolojik nedenlerden dolayı, feodal ilişkilerin ve geleneksel eğilimlerin açık olduğu köyü ve kırsal kesimleri daha çok önemsemişlerdir (Sarıbay, 2001: 78; Mert, 2007: 44-45). Merkez sağ siyasal parti liderleri genel olarak mağdur, mazlum, ezilen halk söylemlerini çok kullanmış ve genel olarak kırdan ve genel halktan destek almışlardır. Ayrıca, merkez sağ geleneği, popülist, pragmatist söylem ve politikalarından beslenmiş ve bunu çok iyi kullanmışlardır (Kahraman, 2009, 1995; Mert, 2007: 45).

Cumhuriyet rejiminde halkçılık ile ifade edilen ve dönemin resmi ideolojisi olan popülizm (Mert, 2007: 41) 1950 sonrasında, özellikle 1950-80 yılları arasında liberalizmin adı altında ideolojileri biçimlendirmiştir (Keyder, 1999: 273). Muhafazakâr

bir halk tabanına dayanan Türk sağı, batılılaşma yanlısı devlet seçkinlerinin popülizmine göre, sosyal açıdan daha muhafazakâr bir popülizm üretmiştir. Bu durum resmi devlet ideolojisinin modernleştirici etkilerinin toplumun daha geniş kesimlerine ulaşmasını sağlamıştır. Türk sağı her ne kadar özel sektörden yana, komünizm ve merkezi planlama karşıtı bir söylem kullanmış olsa da popülist denetim ve bürokrasi yoluyla devleti güçlendirmiş ve bu gücü elinden tutmuştur.

Türk sağına devletçi tutumu ile popülist politikalarının bütününe bakıldığında, Türk devletinin çevreye özgü siyasal ve kültürel özelliklerini bozmadan çevresel eğilimleri de kucakladığı görülmektedir (Cizre, 1999: 38). Türk siyasetinde Türk sağı özellikle temel ideolojisinin ana paydaşları olan Türklük ve Müslümanlığı popülizm için araç haline getirerek, *Türklük*, *Türkçülük*, *milliyetçilik* ve etnik kimlik vurgusu yapan bütün kavramları öne çıkartmaktadırlar (Kahraman, 2009: 13). Nitekim 1920’li yıllarda doğmuş olan 1950’li yıllardan sonra Türkiye’de bürokrasiye hâkim olmaya başlayan Süleyman Demirel, Necmettin Erbakan, Turgut Özal gibi yeni siyasal kadro, okuduğu okullarda aldıkları eğitim boyunca, Türkçülük ve milliyetçilik olmak üzere iki önemli ideolojinin etkisi altında kalmışlardır (Kahraman, 2009: 29). Ayrıca önemli siyasal konularda birbiriyle çelişen tutarsız politikalara bir gerekçe olan pragmatizm, Türkiye’nin sağ geleneğinde düşünce ve eylemde netliğin yerini alan, önemli bir unsur olmuştur (Cizre, 1999: 37). Türk sağı, özellikle DP ile şekillenmeye başlayan merkez sağ geleneği, doktriner bir dil oluşturmadan, sadece popülist bir kalkınma söylemiyle modernist kapitalizm sürecine eklemlenmeye çalışmıştır (Taşkın, 2013: 19). Yine merkez sağın tarihine bakıldığında, AB projesine eklemlenme süreci konusunda pragmatik davranılmış ve küresel kapitalizmin doğal süreci olarak görülmüştür (Taşkın, 2013: 19). Sağ geleneğin devamı olan bütün siyasal partilerin birer lider partisi olduğu ve liderlerinde “Büyük Türkiye Söylemi” ve “Başkanlık sistemi” konusunun dile getirildiği görülmektedir. Türk merkez sağının bir diğer özelliği ise, Batılı liberallerin aksine, iktidarın demokratik meşruiyetinin hukuk, sivil toplum ve anayasa üzerine oturduğunu vurgulamak yerine; seçim siyasetinin çoğulcu mantığına endekslemiş olmalarıdır. Cizre’ye göre (1999: 42), Türk merkez sağı, meclisteki sandalye sayısını alınan oy yüzdesine ve koalisyon aritmetiğine odaklanmıştır. Bu nedenle merkez sağ partiler, kendilerini Türkiye’de demokrasinin öncüleri olarak takdim ederler. Mert’e göre ise (2007: 51-53), merkez sağ partiler, kendilerini devletin değil milletin temsilcisi

olarak gördükleri için sayısal oranlardan ziyade bu temsilin otantik boyutuna odaklanmışlardır. Bu nedenle bu siyasal geleneğin kendini “milletin gerçek temsilisi” olarak tanımlanması, bu geleneğe özgü bir demokrasi anlayışının gelişmesini sağlamıştır.

3.3.2. 1990 Sonrası Sağın Dönüşümü

1980’lerden sonra Türkiye’de merkez sağ denen yöneten sağ sınıfsal toplumsal siyasal ve iktisadi gelişmelerle yeni bir hareketlilik güç ve eylem kazanmıştır (Kahraman, 1995; 10). 1980 sonrasında Türkiye’de siyasal demokrasi ve ekonomik liberalleşmenin arkasındaki neoliberal fikirleri merkez sağ partileri benimsemişlerdir (Cizre, 1999: 29-30). Özal, merkez sağ geleneğinde olan siyaset tarzını değişen koşullarla birlikte yeniden biçimlendirmiştir (Taşkın, 2013: 24). ANAP iktidarı, klasik merkez sağ söylemini dönüştürerek mazlum, ezilen halk söylemi yerine güçlüler söylemi kullanılmaya başlanmış böylece kentlilerden aldığı destek artmıştır (Mert, 2007: 58, 88). Aynı zamanda, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra siyasal dengeler değişmiş, sağ ideoloji ve onun parçası olan *muhafazakârlık* yükselişe geçmiştir (Göksu, 2013: 82). Askeri darbe sonrası sivil toplumu, sermaye ve İslami-muhafazakâr kesimlerden oluşturma isteği sağ çizgisini “devletçilik, liberalizm, muhafazakârlık” sentezine yönlendirmiştir (Sarıbay, 2001: 112). Özal, milliyetçi muhafazakâr ağırlığı olan merkezi yöneten sağ geleneğini yeniden canlandırmıştır. Hatta Özal, küresel kapitalizm ile entegrasyon sürecinde dilini iktisadi milliyetçilik terimleriyle karşılanabilecek bir anlayışla popülerleştirmiştir (Taşkın, 2013: 24-25). Ancak Soğuk Savaş döneminde Türk sağının hegemonik ideolojisi olan Milliyetçi Muhafazakârlık, 1980’lerin ikinci yarısından sonra konumunu yitirmeye başlamıştır (Taşkın, 2013: 17).

1990’lı yıllarda yenilenen toplumsal talepler merkez sağ siyasal partileri tarafından aşırı yerelleşme eğilimi olarak algılanmış ve bu partilerin benimsedikleri küreselleşme eğilimleri ile örtüşmediği düşünülerek dışlanmıştır. Böylece merkez sağ siyasal partileri yükselen toplumsal grupları kendi temsil mekanizmalarının dışına itmişlerdir. Siyasetin yapılaşma biçimine yöneltilen eleştiriler, metropollerdeki yaygın ve örgütsüz grupların talepleri ve bu taleplerden doğan yasal düzenlemeleri zorlayan durumlar merkez sağ partileri kendi içlerine kapanmalarına yol açarak kendilerini var kılan mekanizmaları savunmaya yönlendirmiştir (Bayramoğlu, 2001: 21-22). Merkez

sağ siyasal partiler, seçmen tabanları dağılmaya yüz tutarak temsil kabiliyetlerini yitirmeye başlamışlardır. Bunun sonucunda temsil ve örgüt bazında yenilenmek yerine içlerine kapanmaya ve devlet çeperine çekilmeye başlamışlar ve tahmini seçmen kütlelerini varsayarak popülizmin ve kitle partilerinin işlevini yitirdikleri bir dönemde popülist politikalar izlemeye devam etmişlerdir. Merkez sağ partiler, kendilerini tanımlayan liberal demokrat gibi temel niteliklerinden uzaklaşmış ve küreselleşme söylemleri ile bu söylemlerin uzantısı olan demokrasi, insan hakları, özgürlük ve liberal ekonomi gibi kavramların içleri boşalmıştır. Böylece merkez sağ partileri kimliksizleşme sürecine girmişlerdir (Bayramoğlu, 2001: 22). 1980'den beri rekabetçi piyasa koşullarından memnun olmayanlarının protesto oylarını da kendine çeken RP genişleyen tabanı ile özellikle 1990'lı yıllarda sağdaki tüm partilerin rakibi olmuştur (Cizre, 1999: 52). Bu nedenle 1990'lı yıllarda, RP ve İslamcılığın yükselişi ile birlikte merkez sağ konumu hem meşruluğu ve belli bir tabanı olan bir siyasal gelenek olduğu için merkez sağ tartışmaları güçlenmiştir (Mert, 2007: 18). 1990'lı yıllarda da devam eden merkez sağ geleneği, iki rakip parti olarak parçalanmış ve yavaş yavaş erimiştir. Nitekim merkez sağın 1990'larla beraber %30 oy sınırını aşmakta çektiği güçlük merkez sağın parçalandığının göstergesidir. Bu durum radikal sağ partilerin güçlenmesi, ekonomik liberalizm ve muhafazakâr kültürel değerlerin ittifakının kısmen bozulduğunun göstergesi olarak yorumlanmıştır (Mert, 1999: 38). Cizre (1999: 51), bu durumu çok partili siyasal hayat boyunca çoğu kez iktidarda bulunan Türk sağının başarısızlığının bir ürünü olarak ifade etmektedir.

Söz konusu iki partinin aşırı sağ partiler karşısında gerilemesinin nedeni olarak kabul edilen genel görüş; DYP ve ANAP'ın birleşerek güçlü bir merkez sağ partisi ortaya çıkaramadığıdır. Mert'e göre (1999) ise, 1990'lı yıllarda ANAP ve DYP'nin iki ayrı merkez sağ parti olarak varlık göstermesi geleneksel merkez sağın gerilemesini geciktirmiştir. Ancak özellikle sağda iki partinin birleşmemesinden kaynaklanan uzlaşıdan uzak istikrarsız siyaset ortamı, bu ortamdan kaynaklanan toplumsal güvensizlik ve ekonomik çöküş gibi nedenler de, ANAP ve DYP'nin gerilemesindeki yadsınamaz bir durumdur. Bu nedenle 1990'lı yıllarda ANAP ve DYP arasındaki çekişmenin, siyasal istikrarsızlığın, Özal dönemiyle başlayan 1990'lı yıllarda artan yolsuzluk haberlerinin (Ortaylı ve Küçükkaya, 2012: 235), değişen konjonktür ile

kurulan yeni partilerin yükselişe geçmesi gibi faktörlerin etkisiyle de merkez sağın yavaş yavaş eridiğini söylemek mümkündür.

1980'lerin sonundan 1990'lı yılların sonuna kadar İslamcılığın yükselmesi ve kendine hegemonik bir pozisyon üretme çabası sonunda, şartlar olgunlaşınca AK Parti İslam muhafazakârlığının temsilcisi haline gelerek sağı yeniden tanımlama çabasına girişmiştir (Taşkın, 2009: 469). Kahraman (2009: önsöz-xxiii), AK Parti'yi sağın ve İslami siyasetin içinde konumlandırmıştır. AK Parti milli görüşten gelen muhafazakâr ve İslamcı kimliği ile öncüllerinden daha güçlü bir yöneten sağ partisi olmaya aday olarak bir adım önce başlamıştır (Taşkın, 2009: 470, Taşkın, 2013: 39). Nitekim AK Parti lideri Recep Tayyip Erdoğan, “*Biz Türkiye’de siyasetin merkezini temsil ediyoruz*” (Süter, 2004: 44) şeklinde açıklamada bulunmuştur. 2000’li yıllarda, Türk sağını temsil eden siyasetçiler arasında Recep Tayyip Erdoğan’dan başka başbakan niteliğine sahip olabilecek bir siyasetçiden söz edilemez (Ortaylı ve Küçükkaya, 2012: 238). CHP, halka inemeyen bir devlet partisi iken; MHP ideolojisi dünya bakışı ve düşüncesiyle çoğunluğa ulaşamamış; AK Parti ise, ekonomik anlamda belli bir birikimi kullanabilmiş (önce özelleştirmeleri devam etmişlerdir, sonra sağlık hizmetlerinde iyileştirmeler yapmışlardır vb.) halka hitap edebilen bir siyasal parti olmuştur (Ortaylı ve Küçükkaya, 2012: 241-242). Özal’dan beri (merkez) sağ, küresel kapitalizmin toplumda kök salmış İslami değerler üzerinde yeniden inşa etmiş ve bu süreci doğallaştırmıştır (Taşkın, 2009: 471). Alt ve orta tabakadan gelen AK Parti yönetici kadroları kendilerini tanımlamak için, bireysel referans olarak İslam’ı, siyasal referans olarak demokrasiyi göstererek (Yıldırım, 2002: 69) siyasal kimliklerini *muhafazakâr demokrasi* olarak konumlandırmışlardır (Akdoğan, 2004: 18; Hale, 2005: 293; Taşkın, 2013: 12). Bu anlayışa göre, toplumsal alandaki farklılıkların dile gelmesi ancak siyaset alanının uzlaşılı kültürüne dayanmasıyla mümkündür. Toplumsal ve kültürel çeşitlilikler demokratik çoğulculuğun üreteceği hoşgörü zemininde siyasete katılmalıdır (Akdoğan, 2010: 61).

ANAP’ın ezilen halk yerine güçlü halk söylemi kullanması, merkez sağ tabanı kırdan kente kaydırması (Tekeli, 2011: 272) yani merkez sağı dönüştürmesi ile (Mert, 2007: 58, 88; Kahraman, 1995: 20, 179) Türk sağının geleneksel tabanı olan köylülüğün, sosyal gelişme sürecinde erimesine ve şehirliliğin güçlenmesine paralel olarak sağ ideoloji, sağın ürettiği ekonominin moral ve felsefi değerlerini entelektüel düzeyde oluşturamamış ve ideolojik problemler yaşamıştır (Akyol, 1991: 6). Her

dönemde etkin ve egemen olan sağ, kendisini ve toplumu görece olarak yenileyebileceği hiçbir kavram üretememiştir (Kahraman, 1995: 163). Bu nedenle Türk sağ, kültürel eksikliğiyle birlikte; tutarlı bir tezi, siyasal programı, felsefesi ve dünya görüşü olmamasından kaynaklanan (Demirel, 2009: 430, 446; Beriş, 2005: 391; Taşkın, 2009: 459; Cizre, 1999: 29-59) yetersizliğinden dolayı modern bir davranış kalıbına dönüşmemiştir. Bu nedenle konjoktüre göre merkez ile iki uç arasında gidip gelen (Bora, 2009: 125) (merkez) sağ didaktik-Pragmatik bir ideolojiye dönüşmüştür (Kahraman, 2009: önsöz xxv).

Türk siyasal hayatında siyasal partilerin gelişimi ve yöneten sağ geleneğinin incelendiği bu bölümde; yöneten sağ geleneğinin, liderinin siyasal kariyerine sıkı sıkıya bağlı olduğu, kurumsallaşma düzeyi düşük ve konjoktürel partilere sahip olduğu görülmüştür. Bu partiler ideoloji ve politikalara yerine lidere bağlı bir görüntü sergilemiş ve ülke konjoktürüne göre politikalarında değişiklikler yapabilmüşlerdir. Bu nedenle duruma göre konum alan partiler olarak gelişmişlerdir. CHP ve MHP gibi ideoloji yoğun ve görece kurumsallıkları olan partilere karşı yöneten sağ partilerin kendilerinin değişiyor olması olumlu bir özellik gibi algılanabilirse de, kurumsal yapılarının zayıf olmasının demokratik zaafiyetler ortaya çıkardığı da iddia edilebilir. Karizmatik ve kurucu liderin ardından bu partilerin girdiği bunalım ülke siyasetine de yansımaktadır. Yöneten sağda kurumsal bir partinin bulunmaması, örneğin DP'nin CHP karşısında yerleşik bir konum kazanamaması, yöneten sağın kendi içinde ve dışsal etkenlerle değişmesi parti sisteminin yerleşikliği ve siyasal istikrar bakımından tartışılması gereken bir durumdur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANAVATAN PARTİSİ VE DOĞRU YOL PARTİSİ'NİN YAPI İŞLEYİŞ VE İDEOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ

Anavatan Partisi (ANAP) ve Doğru Yol Partisi (DYP), 1980 sonrasında Türk siyasal yelpazenin şekillenmesinde önemli ve belirleyici iki siyasal parti olmuştur. 1980 sonrasında, önce Demirel ve Özal arasında başlayan 1990'lardan sonra ise, Özal'ın ölümü ve Demirel'in Cumhurbaşkanı olmasıyla Yılmaz ve Çiller arasında devam eden rekabet hem merkez sağ/yöneten sağ denilen siyasal konumun hem de ülke siyasetinin yönelimi açısından belirleyici olmuştur. Söz konusu iki partinin buldukları konumu sahiplenme istekleri, tabanları arasında oy geçişkenliklerinin belirgin olması, bu doğrultudaki mücadeleleri 1990'lar siyasetinin istikrarsızlığının sebeplerinden biri olarak tartışılmaktadır.

Bu bölümde, uygulamaya biraz daha yaklaşılarak, ikinci bölümde açıklanmaya çalışılan değişkenler ışığında, çalışmaya konu olan iki siyasal parti; ANAP ve DYP, örgüt yapısı ve kültürü, yönetici kadroları ve liderleri, seçmen tabanları, ideolojileri, politika ve söylemleri ile tüzük, parti programları ve seçim beyannameleri bakımından incelenmiştir. Bu bölümde, ilk olarak 1983 yılında kurulan ve 1991'e kadar tek başına iktidarda kalan, bu dönemde ülkedeki büyük değişim sürecini yöneten ve dönüştürücü bir parti olan ANAP incelenmiştir. ANAP, 1991-2002 arasında koalisyonel; 2002 seçimleriyle TBMM dışında kalmış ve 2009'da da siyasal yaşamı sona ermiştir. İkinci olarak da, 1983 yılında kurulan, 1987 seçimleriyle mecliste temsil olanağına kavuşan ve 1991 yılında koalisyon ile iktidara gelen DYP incelenmiştir. DYP, 1990'lı yıllarda koalisyonel bir parti olup, 2002 seçimleriyle seçim barajını aşamayıp 2007 yılında ANAP ile birleşme kararı alarak sonrasında DP (Demokrat Parti) adını almış, ancak siyasette etkisini kaybetmiştir.

4.1. ANAVATAN PARTİSİ'NİN YAPI İŞLEYİŞ VE İDEOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ

4.1.1. Anavatan Partisi'nin Kuruluşu

ANAP, 20 Mayıs 1983 yılında eksik rekabet ve depolitasyon ortamında Turgut Özal liderliğinde kurulmuştur. MGK tarafından, Özal'ın kendisi veto edilmek istenmiş, ancak Özal askeri yönetim döneminde Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcılığı (Gemalmaz, 1996: 978) yaptığı için veto edilmesinin yanlış anlaşılmalara sebep olacağı düşüncesi ile Kenan Evren, Özal'ın veto edilmesine izin vermemiştir (Turgut, 1986: 142). Ayrıca Amerikan yönetiminin Özal'ın seçime girmesine engel olunmaması konusunda Evren'e ricada bulunduğu konusunda da bilgiler mevcuttur (Bildirici, 2003: 94; Cemal, 2000: 55-57). Aslında Özal'ın askeri bürokrasi ile arasının çok iyi olduğu da söylenemez. Askeri bürokrasi, Özal'ın ekonomi alanındaki bilgi birikiminden faydalanmış, ancak Özal'a hep temkinli yaklaşmışlardır. Bu durumu Özal şu sözlerle açıklamaktadır (Barlas, 2000: 22): “...Devamlı gözaltındaydım. Çünkü ben eski iktidarların sağ kolu durumundaydım. Onun için askerler bana devamlı şüpheli gözlerle baktılar.” Özal, 37 kişilik kurucu listesi ile İçişleri Bakanlığı'na başvurmuş, sadece 7 kurucu üye MGK'nın vetosuna⁵² takılmış ve 30 kişilik kurucu üye korunduğu için ANAP resmen kurulmuştur (Çavuşoğlu, 2010: 28).

Özal, askeri darbe öncesinde Süleyman Demirel başkanlığındaki AP'nin azınlık hükümeti döneminde Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) müsteşarı olarak görev yapmış, bu dönemde yürürlüğe konan Türkiye ekonomisinde ithal ikameci politikalar yerine serbest iç ve dış ticareti getiren 24 Ocak 1980 kararlarının alınmasında⁵³ da önemli rol oynamıştır (Kalaycıoğlu, 2002: 41; Acar, 2008: 188-189). Ayrıca Özal, 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında kurulan Bülent Ulusu hükümetinde ekonomiden sorumlu devlet bakanı olarak atanmış (Zariç, 2017: 48; Kalaycıoğlu, 2002: 41), böylece askeri rejim dönemindeki ekonomik politikaların belirlenmesi ve uygulanmasında belirleyici olmuştur. Bütün bu gelişmeler, Özal'ın tanınmasını ve 1983 seçimlerinde başarılı

⁵² Erol Aksoy, Cemil Çiçek, Cavit Kavak, Muzaffer Atılğan, Hüsnü Doğan, Adnan Kahveci ve Şadi Pehlivanoglu.

⁵³ Demirel'e göre, “24 Ocak kararları olmasaydı 12 Eylül askeri darbesi olmazdı.” 12 Eylül askeri darbesi, 24 Ocak kararlarının uygulanabilmesi için yapılmıştır. Çünkü Demirel'e göre normal bir süreçte hiçbir siyasal 24 Ocak kararlarının uygulanmasına cesaret edemez. Kenan Evren'e göre ise, 24 Ocak kararlarının 12 Eylül askeri müdahalesi ile bir ilgisi yoktur (Milliyet Gazetesi, 24.01.1990a, 24.01.1990b).

olmasını kolaylaştıran etkenlerdendir. Kenan Evren'in seçimden üç gün önce radyo ve televizyonlarda, ANAP ve Özal aleyhine ve MDP'yi desteklediğini belli eden bir konuşma yapması ANAP'ın tek başına iktidar olmasına neden olan etkenlerdendir (Aköz, 2007; Çavdar, 2004: 293; Bildirici, 2003: 96). Ayrıca tüm bunların yanında seçmenin, askeri yönetimden sonra sivil yönetime geçmek istediği için ANAP'ı desteklediği yorumu da yapılabilir.

Turgut Özal, ANAP'ın 1980 sonrası kurulan yeni bir parti olduğunu başka bir siyasal partinin devamı olmadığını amacının dört eğilimi birleştirmek olduğunu belirtmiştir (Kalaycıoğlu, 2002: 45). ANAP, AP'nin temsil ettiği liberal sağ, CHP'nin temsil ettiği sosyal demokrasi, MSP'nin temsil ettiği muhafazakâr sağ ve MHP'nin temsil ettiği milliyetçi sağ ideolojileri yani dört eğilimi birleştirmiştir. Bu nedenle Özal, ANAP'ı "denge unsuru" olarak nitelendirmiştir. 4.1.3. bölümde de tartışıldığı üzere, ANAP'ın birçok ideolojiyi partisi çatısı altında birleştirmeye çalışması sonucunda ANAP, ideolojisiz bir parti (hepsini yakala partisi) görünümünde olmuştur. Ancak ANAP'ın siyasette izlediği ideolojiler arasındaki "denge" ANAP'ın yeni sağ ideolojisini benimsediğinin de bir göstergesi şeklinde yorumlanabilir. Nitekim ANAP, iktidarı süresince neoliberal politikalar benimsemiştir. ANAP'ın siyasal kadrosu önemli kadrosu devlet ve özel sektör deneyimi sırasında Özal ile birlikte çalışmış teknokratlar ile birlikte Milli Selamet Partisi (MSP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Adalet Partisi (AP) ve hatta Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) 1980 öncesi dönemde fazla ön planda olmayan siyasetçilerden oluşmaktadır (Ergüder, 1991: 155-156; Köker, 1996a: 1253). Yapılan bir çalışmada, 203 ANAP'lı temsilciden 106'sının (%52,2), daha önce 1980 öncesi siyasal partilerin yerel örgütlerinde görev aldıkları görülmüştür. 1980 öncesi parti örgütlenme tecrübesi olan ANAP'lı temsilcilerden %73'ü AP örgütlerinde, %8,7'si ise CHP ve MHP'nin yerel örgütlerinde daha önce çalışmışlardır. Ayrıca çalışmada tüm temsilcilere 1980 öncesi partiler hakkında soru sorulduğunda, elde edilen sonuçlar benzer çıkmıştır. ANAP milletvekilleri arasında, AP'ye sempatik olan unsurların belirgin bir şekilde ortaya çıktığı görülmüştür (Ergüder, 1991: 155-156). Nitekim dönemin ANAP milletvekillerinden Yüksel Yalova'ya göre, örgütlü bir mücadeleden gelen MHP ve MSP kökenliler ANAP'ın %80'ine tekabül etmektedir (Peker ve Kiriş, 2015: 161). Bu nedenle ANAP içerisinde liberal ve muhafazakar milletvekilleri varlık göstermiştir. Özal liberal ve muhafazakar milletvekilleri arasında

denge siyaseti izlerken, özellikle Semra Özal'ın partiye hakim tutumu parti içindeki liberal ve muhafazakar kanadın dengede durmasına büyük katkı sağlamıştır.

ANAP, Türk sağını bir çatı altında toplayarak kentlerden, orta ve alt kesimlerden büyük destek alarak iktidar partisi olmuş ve Türkiye tarihinin en hızla gelişen siyasal partisi olmuştur (Cizre, 1999: 33). 1980 askeri darbesi, tüm siyasal partileri kapatıp, siyasal liderlerini yasaklı konuma getirince, ANAP tek başına yöneten sağ partilerin yeni bir başlangıcı olmuştur.

31 Ekim 1989 tarihinde Özal, Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığı süresi dolunca TBMM'de muhalefetin katılmadığı bir oturumda (Köker, 1996a: 1257) ANAP milletvekillerinin oylarıyla cumhurbaşkanı seçilmiştir. Özal'ın liderliği döneminde parti içi demokrasiye çok önem verilmemiştir. Özal, cumhurbaşkanı seçildiği dönemde boşalan genel başkanlık makamı için delegelerin katıldığı bir kongrede seçim yapılması gerekiyorken; partinin genel başkanını kendisi seçmiş, o zaman TBMM Başkanı olan Yıldırım Akbulut'u Başbakan olarak atamıştır.⁵⁴ 17 Kasım 1989'daki ANAP I. Olağanüstü Kongresi'nde Özal'ın desteğiyle Akbulut, ANAP genel başkanı seçilmiştir. Özal desteğini açıkça Akbulut'tan yana gösterince, Yılmaz adaylığını koymamıştır (Belovacıklı, 2001: 290). Bu süreçte iktidarda olan parti denetimi sağlamak için birbirleriyle mücadele eden hiziplere bölünmüştür (Ahmad, 2012: 234). ANAP içerisinde milletvekilleri, liberaller ve muhafazakârlar diye ikiye ayrılmışlardır. Muhafazakâr kanadın temsilcisi olarak Akbulut genel başkan seçildikten sonra partinin liberal kanadını temsil eden milletvekilleri partiden istifa⁵⁵ etmeye başlamıştır. O dönemde ANAP, Yılmazcılar, Keçeciler, Güzelciler ve Akbulutçular olarak dörde bölünmüştür. Bedrettin Dalan ANAP'tan ayrılarak 17 Mayıs 1990 yılında Demokrat Merkez Partisi'ni kurmuştur. Akbulut, 1989-1991 yılları arasında kısa bir süre ANAP genel başkanlığını yapmıştır. 15 Haziran 1991'de yapılan partinin Olağan 3. Büyük Kongre'sinde Mesut Yılmaz 580, Yıldırım Akbulut 557, Hasan Güzel ise 20 oy almıştır. Güzel, Akbulut lehine seçimden çekilmiş ancak Semra Özal'ın da desteğiyle (Çetiner,

⁵⁴ Aynı şekilde cumhurbaşkanı olduktan sonra, partililerin kimin parti genel başkanı olmasını istediklerini anlamak için ANAP grubunda anket yapmış, ancak kimseye sonuçları açıklamadan çıkıp gitmiştir. Bu durum partililer için bilindik bir Özal hareketi olarak görülmüş ve normal karşılanmıştır. Parti içi demokrasinin işlemediğine başka bir örnek ise, 12 Eylül'de siyasallere getirilen siyaset yapma yasağının kaldırılması konusunda oylama sonucunda çoğunluk yasakların Meclis'te kaldırılmasını isterken; Özal referandum istediği için referandum kararının alınması verilebilir (Bildirici, 2003: 138, 171).

⁵⁵ Dışişleri Bakanı olan Mesut Yılmaz, Ekrem Pakdemirli, Ali Bozer, Safa Giray gibi isimler hükümetten istifa etmiştir.

1994: 80, 81, 83-84; Doğan, 1992b) ikinci turda Yılmaz 631, Akbulut 523 oy almış ve Mesut Yılmaz genel başkan seçilmiştir (Milliyet Gazetesi, 16.06.1991; Anavatan Partisi, 3. Büyük Kongreye Doğru, www.youtube.com). Böylece Akbulut, ANAP'ın güçlenmesi için Yılmaz'a destek verip yardımcı olacaklarını açıklamış (Milliyet Gazetesi, 18.06.1991b) ve başbakanlıktan da istifa etmiştir. Kongreden sonra Gaziantep milletvekili olan Hasan Celal Güzel de istifa edip partiden ayrılmıştır (Milliyet Gazetesi, 18.06.1991c). Türk siyasal tarihinde ilk kez bir başbakan, görevi başındayken parti içi muhalefet hareketi sonucunda başbakanlığı bırakmıştır. Mesut Yılmaz, 30 Kasım 1992'de toplanan 2. Olağanüstü Kongresi'nde Mehmet Keçeciler'in karşısında tekrar genel başkanlığı kazanmıştır. Mesut Yılmaz tekrar genel başkan seçilmesiyle birlikte Keçeciler'in aralarında bulunduğu 15 milletvekili⁵⁶ ANAP'tan istifa etmiştir (Meclis Haber Dergisi, 1992a: 28). Aynı şekilde ANAP'tan Hasan Celal Güzel de 23 Kasım 1992'de Yeniden Doğuş Partisi'ni (YDP) kurmuştur. Partinin 28-29 Ağustos 1993 tarihlerinde yapılan 4. Olağan Kongre'sinde ise Mesut Yılmaz tek aday olarak katılmış ve oylamaya katılan 999 delegenin oylarının tamamını alarak yeniden genel başkan seçilmiştir (Meclis Haber Dergisi, 1993c: 11). ANAP'ın 24-25 Ağustos 1996'da 5. Olağan Kongresi'nde (Meclis Haber Dergisi, 1996c: 11)⁵⁷, 21-22 Kasım 1998'da yapılan 6. Büyük Kongresi'nde (Meclis Haber Dergisi, 1998-1999: 10)⁵⁸ ve 4-5 Ağustos 2001 tarihinde yapılan 7. Olağan Kongresi'nde Mesut Yılmaz yeniden partinin genel başkanı olmuştur.⁵⁹ ANAP, 3 Kasım 2002 milletvekili genel seçimlerinde ülke barajının altında kalınca, Yılmaz genel başkanlıktan istifa etmiştir. 11 Ocak 2003 tarihinde, partinin 3. Olağanüstü Kongresi'nde Ali Talip Özdemir genel başkan seçilmiş, Özdemir'in aynı yıl istifa etmesiyle genel başkanlığa Nesrin Nas seçilmiştir. Şubat 2005 tarihinde AK Parti Isparta milletvekili, Kültür ve Turizm Bakanı Erkan Mumcu partisinden istifa etmiş, 2 Nisan 2005 tarihinde ANAP Kongresi'nde tek aday olarak genel başkanlığa seçilmiştir. Aynı yıl içinde partinin ANAP olan kısaltmasını

⁵⁶ Yıldırım Akbulut, Hüsni Doğan, İbrahim Özdemir, Yusuf Bozkurt Özal, Hüseyin Aksoy, Halil Şıvgın, Gaffar Yakın, Ercüment Konukman, Engin Güner, Leyla Yeniay Köseoğlu, Osman Ceylan, Tunca Toskay, Fevzi İşbaşaran, Naci Ekşi ve Esat Canan kongrenin ertesi günü partiden istifa etmiştir.

⁵⁷ 1235 delegenin katıldığı genel başkanlık için yapılan seçimde, Mesut Yılmaz 1032 oy alarak genel başkanlığa yeniden seçilirken, diğer aday Işın Çelebi 170 oy almış; 33 oy ise geçersiz sayılmıştır.

⁵⁸ Yılmaz tek aday olarak girdiği kongrede oy kullanan 1208 delegenin tümünün oylarını alarak oybirliği ile yeniden ANAP Genel Başkanı seçilmiştir.

⁵⁹ 4-5 Ağustos 2001 tarihinde yapılan, 1210 delegenin oy kullandığı 7. Olağan Kongre'de, Mesut Yılmaz büyük bir farkla kazanmıştır. 1205 geçerli oydan 921'ini Yılmaz, 260 oyu Lütfullah Kayalar, 19 oyu Eyüp Aşık, 4 oyu Vehbi Dinçerler ve 1 oyu da Necla Akben almıştır (NTV Haber, 05.08.2001).

ANAVATAN olarak, sarı olan amblemini ise yeşil olarak değiştirmiştir. ANAP 22. dönemde AK Parti ve CHP'den istifa eden milletvekillerinin katılımıyla TBMM'nde 20 milletvekili ile grup kurmuş ve üçüncü parti konumuna yükselmiştir. Böylece 2007 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde kilit parti konumuna gelmiştir. 367 krizi olarak anılan, cumhurbaşkanı seçilebilmesi için mecliste 367 milletvekilinin hazır bulunması şartı CHP tarafından diretilmiştir. Bu durumun aşılabilmesi ve cumhurbaşkanının seçilebilmesi için ANAP grubunun oylamaya katılmasıyla aşılabilecekken, ANAP grubu oylamaya katılmayarak sistemi kilitlemişlerdir. Çaha'ya göre (2008: 269), 2007 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ANAP ve DYP'nin CHP'nin yanında yer alması ve özellikle ANAP'ın sistemin kilitlemesine sebep olması iki partinin de sonunu getirmiştir. 22 Temmuz 2007 seçimleri öncesinde Erkan Mumcu liderliğindeki ANAP ile Mehmet Ağar başkanlığındaki DYP, DP çatısı altında birleşme kararı almış, ancak milletvekili listeleri konusunda anlaşamadıklarından, ANAP son anda birleşmeden vazgeçerek seçimlere katılmama kararı alınmıştır (Hürriyet Gazetesi, 06.05.2007; Birgün Gazetesi, 3.06.2007). 31 Ekim 2009 tarihinde ANAP tüzel kişiliğini sonlandırarak resmi olarak DP ile birleşmiştir (Hürriyet Gazetesi, 01.11.2009; Cumhuriyet Gazetesi, 31.10.2009). Bu birleşmeden sonra bağımsız Rize milletvekili olan Mesut Yılmaz da DP'ye katılmış ve DP'nin meclisteki tek milletvekili olmuştur.

4.1.2. Örgütsel Yapısı

1980 sonrası ANAP iktidarı döneminde yarı klientalist örgütlenme biçimine yakındır. Bu modelde, parti genel merkezi, yerel teşkilatlar ve yönetimler rantın dağıtım merkezi olarak görülmekte, klientalist ilişkiler merkezden yerele devredilerek bu güçler aracılığıyla rant dağıtılmaktadır. Bu mekanizmada devlet tüm rantı kontrol ettiği ve siyasal parti de devleti kontrol ederek rantı dağıttığından; genel merkez, genel merkezin yerel birimleri ve rantın dağıtılacağı kesimler şeklinde üçlü bir şema söz konusu olmaktadır. Özal, rant paylaşma yetkisini genel merkezden alarak yerel merkezlere devretmiş, rantı bizzat yerel merkezler aracılığıyla dağıtmıştır. Bu nedenle bu sisteme, “yarı klientalist model” denilmektedir. Aynı zamanda genel merkez örgütlenmesinde ön seçim delege yoklaması yapmamış atamaları merkezden yapmıştır. Bu açıdan ise bir kadro partisidir (Bayramoğlu, 1995: 41).

Yılmaz döneminde, parti içi demokrasi anlamında ANAP, parti politikalarına karar verme yöntemleri açısından diğer bütün partilerden daha demokratik görünüm sergilemiştir. Önemli bütün kararlar, ANAP milletvekilleri ve ilgili parti komitelerinde tartışılarak genellikle demokratik olarak alınmış, anlaşmazlık durumunda ise Yılmaz otoriter ve baskıcı yollar yerine ikna edici tartışmalara başvurmuştur (Çınar ve Özbudun, 2008: 224). Özal, kimseye danışmadan sürpriz şekilde atamalar yaparken; Yılmaz, 23 Haziran 1991’de hükümeti kurma görevini ilk defa aldığı anda bakan yapmayı düşündüğü kişileri iki, üç gün önceden tek tek arayarak haber vermiştir. Bu şekilde partisinde sadece dayanışmayı güçlendirmekle kalmamış, geniş siyasal tartışmalara uzlaşma platformları açma fırsatı sunmuştur. 1991 milletvekili seçimlerinden sonra muhalefete düştüğü ilk beş ay, muhalefet yapmak yerine partisini toparlamış, en küçük teşkilatından genel merkezine kadar partiyi yeniden dizayn etmiştir (Bildirici, 2003: 230, 233).

ANAP’ın teşkilat kademesi; İlçe, İl ve genel merkez teşkilatı ile TBMM Parti Grubu ve İl Genel Meclisi, Belediye Meclisi parti gruplarından oluşmaktadır (Şekil 8). Belde teşkilatı ise bir ilçeye bağlı olmayan, ancak belediye teşkilatı olan her beldelerde, ilçe yönetim kurulunun görüşü alınarak il yönetim kurulu tarafından hazırlanan listenin Genel Başkanlıkça onaylanmasıyla kurulmaktadır. Belediye Teşkilatı kurulan beldelerde, 1 başkan ve 4 üyeden oluşan “Belde Yönetim Kurulu” görev yapmaktadır (Md. 14). Belde teşkilatı kurulmayan beldelere bağlı köy ve mahallelerde ise parti adına “Parti Temsilcisi” görev yapmaktadır (Md.16).

Teşkilat kademesinde, genel merkez adına yetkili ve özellikle de delege seçimlerinde etkin olan birim; belde teşkilatı kurulan beldelerde “Belde Yönetim Kurulu”, belde teşkilatı olmayan köy ve mahallelerde “Parti Temsilcileri”, il ve ilçe teşkilatlarında ise “İl ve İlçe Yönetim Kurulu’dur.” İlçe Yönetim Kurulu, İlçe Kongresi’nde gizli oyla seçilen 11 asıl ve 11 yedek üyeden oluşmaktadır. Büyükşehir’e bağlı ilçelerde, merkez ilçelerde ve nüfusu 50 bin ve daha fazla olan ilçelerde aynı şekilde 15 asıl 15 yedek üye seçilmektedir (Md. 21). İl Yönetim Kurulu ise, nüfusu 1 milyonu aşan yerlerde 25 asıl, 25 yedek üye, diğer illerde ise 15 asıl 15 yedek üyeden oluşmaktadır. İl ve İlçe Yönetim Kurulları daha sonra kendi aralarında, Başkan, nüfusa göre 2. Başkan, Sekreter ve Muhasip üye seçerek görev dağılımı yapmaktadır (Md. 37). İl ve İlçe Kongresi’nden önce de bir başkan, bir ikinci başkan ve yeteri kadar kâtip

üyeden oluşan “Kongre Başkanlık Divanı” oluşturulur. Kongreler, adını taşıdıkları yönetim kurullarının karar ve denetim organlarıdır. Ayrıca İl ve İlçe Kongresi’nin Delegeleri, hem seçilmiş hem de tabii üyelerden oluşmaktadır.⁶⁰

Şekil 8: ANAP’ın Parti Teşkilat Şeması

Kaynak: 1992 tarihli ANAP’ın Parti Tüzüğü ve 1997 tarihli ANAP TBMM Grup İç Yönetmeliği’nden faydalanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Teşkilat kademesinde hiyerarşik olarak en tepede olan Genel Merkez Teşkilatı ise, Büyük Kongre, Genel Başkan, Merkez Karar Yönetim Kurulu (MKYK), Merkez Disiplin Kurulu ve Müşterek Disiplin Kurulu’ndan oluşmaktadır (Şekil 9). Büyük Kongre, Parti Tüzüğü’nde en yüksek karar organı olarak tanımlanmıştır (Md. 55). Parti Genel Başkanı’nı, MKYK üyelerini, Merkez Disiplin Kurulu Üyeleri, Büyük Kongre’de seçilmektedir. Büyük Kongre en az iki, en çok üç yılda MKYK’nın belirleyeceği tarihte toplanmaktadır (Md. 46). Parti Genel Başkanı, MKYK üyeleri, partili Bakanlar Kurulu üyeleri, TBMM Partili üyeleri, parti üyeliği devam eden kurucular kurulu kongrenin

⁶⁰ İlçelerde; İlçe Başkanı, İlçe Yönetim Kurulu Üyeleri, İlçe Belediye Başkanı ve İlçeye bağlı diğer Belediye Başkanları kongrelerin doğal üyesi olarak parti delegeleridir. İlde ise; ilin partili Milletvekilleri, İl Başkanı, İl Yönetim Kurulu üyeleri, İl Disiplin Kurulu Başkanı, İl Disiplin Kurulu Üyeleri ile Büyükşehir Belediye Başkanları kongrelerde doğal üye vasfına sahiptir (Md. 17, 20).

tabii üyesidir (Md. 47). Büyük Kongre toplantılarında gündeme geçilmeden önce bir Başkan, yeteri kadar ikinci Başkan ve bir kâtip seçilerek “Kongre Divanı” ve kongre divanının çalışmalarına yardımcı olmak için işin mahiyetine göre 7 üyeli komisyonlar oluşturulmaktadır (Md. 49, 52).

Genel Başkan, Büyük Kongre’de salt çoğunluğun oyu ile en çok 3 yıllığına seçilmektedir. Parti Genel Başkanı, disiplin kurulları dışında bütün parti teşkilatının tabii başkanı olup Büyük Kongre’ye ve MKYK’ya karşı sorumludur (Md. 64, SPK 15/4, 16/5). Genel Başkan’a yardımcı olması amacıyla, 7 tane Genel Başkan Yardımcısı ve bir genel sekreter görevlendirilmektedir (Şekil 9). Bunun yanında, Genel Başkan kendisine yardımcı olması için en çok 5 kişiyi “Danışman” olarak atayabilmekte, siyasette tecrübeli kişilerden “Yüksek Danışma Kurulu” oluşturabilmektedir. Ayrıca Genel Başkan’a yardımcı olmak amacıyla, Genel Başkanın danışma ve yürütme organı olan, “Genel Başkanlık Divanı” görev yapmaktadır. Genel Başkanlık Divanı, Genel Başkan, Genel Başkan Yardımcıları ve Genel Sekreterden oluşmakta ve haftada en az bir kere toplanmaktadır.

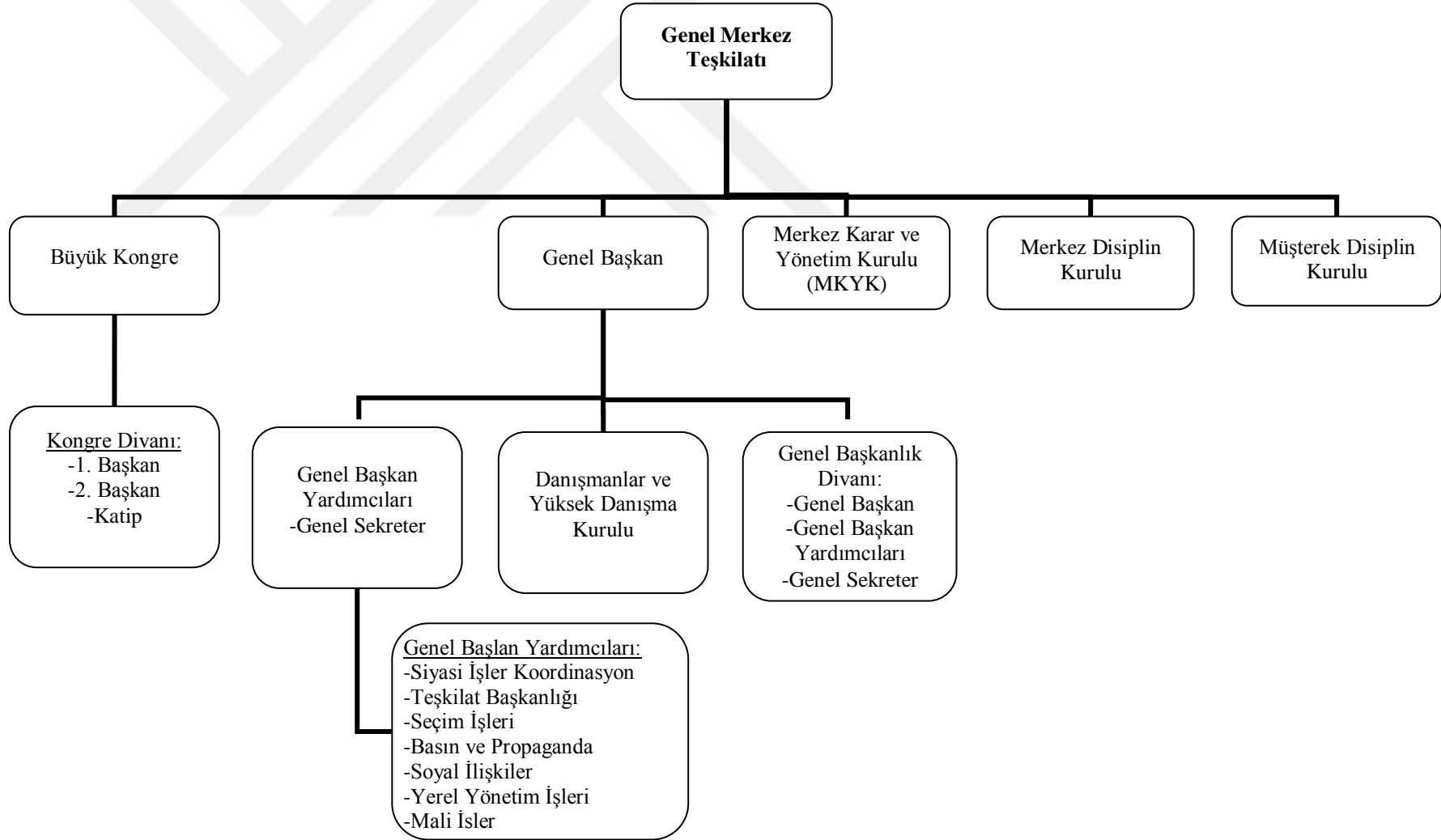
MKYK ise, Büyük Kongre’den sonra gelen en yüksek karar ve icra organıdır. MKYK, parti genel başkanı, Büyük Kongre’de seçilen 40 asıl, 20 yedek üye ile Büyük Kongre’de yeni genel başkan tarafından gösterilen 20 aday arasında seçilen 10 asıl 5 yedek üyeden oluşmaktadır. Parti teşkilat kademeleri hiyerarşik sıra ile MKYK’ya bağlıdır. MKYK’nın en önemli yetkilerinden biri; Genel Başkan, MKYK üyeleri, il disiplin kurulları başkan ve üyeleri ile il merkezi belediye başkanları için birinci derecede disiplin kararlarını alabilmesidir. Belde teşkilatı yönetim kurulu, ilçe yönetim kuruluna, ilçe yönetim kurulu il yönetim kuruluna, il yönetim kurulu ise Merkez Karar ve Yönetim Kurulu’na (MKYK) bağlıdır (Md. 11). Merkez Disiplin Kurulu ise Büyük Kongre tarafından seçilen 13 asıl, 13 yedek üyeden oluşmaktadır. Müşterek Disiplin Kurulu ise, Merkez Disiplin Kurulu ile TBMM Grup Disiplin Kurulu’nun bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Bu kurulun başlıca görevi, partili milletvekilleri hakkında kesin olan disiplin kararı vermektir.

Partilerin parti faaliyetleri konusunda en yetkili organı olan TBMM Parti Grubu ve TBMM Grup Disiplin Kurulu’nun oluşumu ve işleyişi Siyasal Partiler Kanunu’nun ilgili maddelerine bağlı kalınarak düzenlenmiştir. ANAP TBMM Parti Grubu; Grup Başkanı, Grup Yönetim Kurulu, Grup Başkanvekilleri, Denetçi, Grup Disiplin

Kurulu'ndan oluşmaktadır (Şekil 8). “Grup Yönetim Kurulu”, Grup Başkanı (Parti Genel Başkanın kendisi), 3 Grup Başkanvekili ve 11 üyeden oluşmakta ve haftada en az bir kere toplanmaktadır. Grup Başkanına yardımcı olması için kurulan ve görev dağılımını genel başkanın yaptığı “Grup Başkanvekilleri” ise aynı zamanda TBMM içinde ve dışında grubun tabii sözcüleridir. “Denetçiler” ise, iki yıl süreyle iki kişi şeklinde Grup Genel Kurulu tarafından seçilmektedir. “Grup Disiplin Kurulu” ise, 7 asıl, 7 yedek üye şeklinde Grup Genel Kurulu'nca seçilmektedir.

Şekil 9: ANAP'ın Genel Merkez Teşkilat Yapısı

Kaynak: 1992 tarihli ANAP'ın Parti Tüzüğü'nden faydalanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

4.1.3. İdeolojik Temelleri ve Konumu

ANAP'ın en büyük iddiası liberalizm, milliyetçilik, muhafazakârlık hatta sosyal adalet politikalarını tek çatı altında toplamak olmuştur (I. Özal Hükümeti Programı, www.tbmm.gov.tr)⁶¹. ANAP her ne kadar 1990'lı yıllarda merkez sağ çizgisine yaklaşırsa da kurulduğu dönem şartlarında merkez sağ çizgisinden daha farklı bir şekilde, dört eğilimi birleştirme iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Aslında başından beri merkez sağ parti ve politikalarla liberalizm, milliyetçilik ve dinsel muhafazakârlığı bir potada eritmeye çalışmıştır. Özal liderliğinde ANAP, milliyetçi, muhafazakâr, sosyal adaletçi ve serbest ekonomiden yana tavır sergileyerek dört eğilimi benimsemiş ve kendisini *ılımlı sağ* olarak lanse etmiştir (Ergüder, 1991: 153). Ancak Özal döneminde, ANAP'ta bu eğilimlerden liberalizm ve muhafazakârlığın baskın olduğu görülmüştür (Safi, 2007: 267; Kalaycıoğlu, 2002: 46). Oylarının çoğunluğunu sağ partilerin tabanından ve az bir oranını da merkez soldan almıştır. Buna ek olarak piyasa değerleri ile muhafazakâr değerleri uzlaştırma arayışı onu merkez sağa yaklaştırmıştır (Kiriş, 2007: 27). Turgut Özal'ın izlediği çizgi DP lideri Adnan Menderes'in vizyonunu sahiplenme üzerinedir. Nitekim ANAP lideri Özal, "*Benim iki gömleğim var biri bayramlık biri idamlık*" diyerek kendisini Menderes ile özdeşleştirmiştir (Zariç, 2017: 90).

ANAP, liberal bir ekonomik politika, serbest piyasa ekonomisi, teşebbüs özgürlüğü, devletçiliğin terk edilmesi yerel yönetimlere inisiyatif verilmesi ve bürokrasinin azaltılması gibi görüşleri, İslamcı/muhafazakâr bir görüntüyle birlikte savunarak iş başına gelmiş ve iktidarını sürdürmüştür (Kalaycıoğlu, 2002: 45). Kendilerini "Modern Muhafazakârlar" olarak tanımlayan ANAP'ı Göle (2007: 524) ise, siyasal ideolojilerinin ötesinde sosyolojik bir analizle "İslamcı Mühendisler" olarak tanımlamaktadır. Bu görüşlerinin yanında ekonomiyi rayına oturtmak enflasyon ve işsizliği azaltmak ve yüksek bir kalkınma hızı ile zengin bir piyasa sözleri vermiştir. 1984-1991 yılları arasındaki uygulamaları serbest piyasa ekonomisi ihracata yönelik büyüme, devletçiliğin terki, 1989'dan sonra güçlü sonra zayıf bir yerel yönetim özerkliği politikaları izlemiştir. Fiyat enflasyonu ve işsizlik konusunda çok başarı elde edememiş, toplumsal muhafazakârlık ve laiklik konularında daha çok günün koşullarına göre değişen bir çizgi izleyerek sürekli tartışma konusu olmuştur (Kalaycıoğlu, 2007a: 493). Bu çerçevede ANAP, kendini bürokratik işlemleri azaltıcı ekonomik girişimciliği teşvik edici

⁶¹ Hükümet programında kendilerini şu şekilde tanımlamaktadırlar: "*Hükümetimiz milliyetçi ve muhafazakâr, sosyal adaletçi, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisini esas alan bir hükümettir.*"

ve yerel yönetimleri güçlendirici politikaların temsilcisi şeklinde lanse etmiştir (Sarıbay, 2001: 70).

ANAP, partinin kimliğini, piyasa değerleriyle İslamcı muhafazakârlık değerleri arasında sentez oluşturmaya çalışarak tanımlamaktadır (Göle, 2007: 524). ANAP'ın uyguladığı ekonomi politikaları İttihat ve Terakki'den beri merkezin oluşturmaya çalıştığı yerli burjuvazi yaratma sürecinin bir halkasıdır (Tosun, 1999: 164). Bu noktada Özman'a göre (2000: 115), 24 Ocak kararları IMF-burjuvazi-ANAP ittifakının en önemli bağdaştırıcısı olmuştur. 12 Eylül sonrası gelişen Turgut Özal döneminde de hâkim olmuş ve dört eğilimi birleştirme eğilimi ANAP Türk muhafazakârlığının dünya kapitalizmi ile birleşmesini sağlayacak köprüyü kurmuştur (Belge, 1992: 35). Bu dört eğilimi birleştirme eğiliminden kaynaklanan ideolojik çeşitlilik ya da boşluk döneme özgü koşullarda en iyi pragmatik yöntem olmuş ve bu ortamda ANAP'ı yaklaşık olarak 8 yıl iktidarda tutmuştur. Ancak ANAP'ı 8 yıl daha iktidarda tutan şey, sadece 12 Eylül sonrası boşluktan faydalanarak bütün partilerin ideolojilerini dolayısıyla da seçmenlerini bünyesinde toplaması değildir. Aynı zamanda ANAP iktidarı boyunca uyguladığı ekonomi politikaları ile bir yerli burjuvazi geliştirmiş ve orta direk söylemi ve politikalarıyla yeni sosyal sınıf yaratarak bir taban oluşturmuştur.

Özal, 1989 yılında Cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte parti içinde liberal ve muhafazakârlar arasındaki liderlik yarışı başlamıştır (Sarıbay, 2001: 70, 71). ANAP'ın Özal'ın partisi olarak görülmesi, Özal cumhurbaşkanı olduktan sonra bile partiye müdahil olmayı sürdürmesi (Kalaycıoğlu, 2002: 45-46), partinin sürekli Özal'ın gölgesini hissetmesi partinin kurumsal kimlik kazanmasını engellemiştir. Nitekim 1987 referandumundan sonra eski liderlerin partilerine dönmeleri ve etkinlik kazanmalarıyla ANAP 1989 yerel seçimlerinden sonra oy kaybetmeye başlamıştır. Bu durum partinin kurumsallaşamaması ve ideolojisizlik sorunlarını gündeme getirmiştir (Peker ve Kiriş, 2015: 67). Kalaycıoğlu'na göre (2002), ANAP'ın oyları düştükçe ANAP'a olan seçmen desteği azaldıkça parti içinde kimlik krizi de giderek derinleşmiştir. ANAP içerisinde Batıcı laik/liberal ve milliyetçi muhafazakâr olmak üzere iki siyasal eğilim belirgin olmuştur. Özal, parti içinde Batıcı laik/liberal kanata daha yakın olmasıyla birlikte, iki kanat arasında hep denge siyaseti izleyerek merkez sağ siyaset geleneği bozmamıştır. Muhafazakâr kanat liberalizmi reddetmektedir.

Yılmaz ise, genel başkanlığı döneminde muhafazakâr ile liberaller arasında denge kurulmaya çalışmıştır. Örneğin, liberal ve laik seçmeni mutlu etmek için Bedrettin Dalan'ı İstanbul Belediye Başkanı yaparken; muhafazakâr seçmenden oy kaybetmemek için Eymen Toptaş'ı il başkanı yapmıştır (Telliöğlu ve Tatlıcan, 2009: 99). Mesut Yılmaz, ANAP genel

başkanı olduktan sonra her ne kadar muhafazakârlar ve liberaller arasında denge kurmaya çalışsa da, Özal kadar muhafazakârlara yetki vermemiş, muhafazakâr milliyetçi siyasal kimliğinden ayrılan ve liberalizm öne çıkaran bir siyaset anlayışı benimsenmiştir. Yılmaz döneminde, ANAP'ın muhafazakâr ve milliyetçi kimliğinden ayrılan bir siyaset anlayışı benimsenmiş, partinin siyasal kimliğinde liberalizm ön plana çıkarılmıştır (Safi, 2007: 271). Nitekim ANAP içerisinde muhafazakâr kanat başlarda tasfiye olmuş ve kentli yerleşik çıkar çevrelerine daha fazla ağırlık verilmiştir (Taşkın, 2009: 468, 499). Yılmaz'a göre (1996: 43-44), muhafazakârlıkla dengelenmemiş bir liberalizm “anarşi”, milliyetçilik ile dengelenmemiş bir muhafazakârlık ise “din devleti” sonucuna varacaktır. Milliyetçilik ile liberalliğin denetimde olmayan bir muhafazakârlığın ülke şartlarında tutuculuğa gericiliğe gitme tehlikesi olduğunu dile getirmiştir. Türk-İslam sentezini Liberal-Milliyetçi-Muhafazakâr ideolojilerin birleşimi (Yılmaz, 1996: 43-44) olarak gören Mesut Yılmaz, ANAP'ın bilinen söyleminin çok dışına çıkmamasına rağmen (Köker, 1996a: 1257; Yılmaz, 1996: 43) parti içi uygulamalarında muhafazakârların tasfiyesine yönelik görüntü ile partinin liberalizme kayan bir çizgisi olduğu dikkat çekmektedir.

Yılmaz, Özal'ın her fırsatta altını çizdiği gibi, hiçbir partinin devamı olmadıklarının belirtmiştir. Yılmaz, 1996 yılında Özal'ı anma toplantısında yaptığı konuşmada, bu durumu “ANAP'ın Türk siyasal hayatındaki diğer partilerden farklı olduğunu diğer partilerin devamı olmadığını dört siyasal eğiliminde şuanda mecliste temsil edilmesine rağmen ANAP'ın varlığını sürdürüyor olması bunun kanıtıdır. ANAP farklı siyasal anlayışların fiziksel karışımı değil, aksine Türkiye'ye hizmet potasında itidal ve sağduyunun katalizörlüğünde kimyasal birleşimidir... ANAP'ın Türkiye'ye getirdiği hizmet için birlik ilkesidir.” şeklinde ifade etmiştir (Liderin Demokrasi Arayışı, 2000: 102).

Yılmaz, ANAP'ı Özal'ın gölgesinde, 1983'teki ANAP gibi görerek zaman zaman kimlik inşasından ve girişimlerinden söz etse bile partiye yeni bir kimlik inşası gerek duymamıştır. Yeni toplumsal dinamikler ve talepler karşısında Özal'ın gölgesiyle devletçi statüko arasında sıkışmıştır (Tosun, 2008: 9). Aslında ANAP, 1986 sonrasında oy kaygısıyla hareket ederek kendi çizgisinden ayrılarak statükocu davranmaya başlamıştır (Kiriş, 2007: 27). Yılmaz ile birlikte ise ANAP, değişimci özgürlükçü karakterini yitirmiş ve daha Demirel'e yakın bir siyaset anlayışı benimsemiştir.

ANAP, ideolojik olarak liberalizme kayan çizgisinin yanında milliyetçi-muhafazakâr çizgide olduğunu vurgulamış parti belgelerinde buna yer vermiştir. Özellikle 1990 sonlarına doğru ANAP kendini oturttuğu ideolojik konumu detaylı açıklamıştır. Parti kendisini “milliyetçi-muhafazakâr-demokrat” olarak tanımlamıştır. Partinin milliyetçilik ideolojisinin

temelinde, ekonomik ve toplumsal kalkınma/gelişmişlik ile uluslararası alanda başarılı olmak vardır. Parti, muhafazakârlığı değerlere bağlılık olarak görmekte ve muhafazakârlık anlayışını, değişimin gereklerini reddetmeden, ancak köklerimize ve değerlerinize bağlı kalarak modern bir kalkınma projesi yani “gelişimci muhafazakârlık” şeklinde tanımlamaktadır. Demokrasiyi ise hukuk devletinin, sivil özgürlüklerin, ekonomik liberalizmin, ekonomik ve toplumsal gelişmenin vazgeçilmezi olarak görmektedir (Yeni Yüzyılda Yeni Politikalar, 2000: 3-5).

Tablo 3: 1991, 1995 ve 1999 ve 2001 Seçim Sonuçlarına Göre ANAP’ın İdeolojik Konumu

Seçim	1991	1995	1999	2002
Konum	5,14	6,57	6,7	6,73

Kaynak: Kiriş, 2010: 162, 164, 165, 167.

Kendisini “milliyetçi-muhafazakâr-demokrat” olarak tanımlayan, ideolojik olarak daha liberal bir çizgide duran ANAP’ın, 1990’lı yıllarda seçim sonuçlarından sonra ideolojik konumu incelendiğinde, merkezden sağa doğru bir kayış içinde olduğu görülmektedir (Tablo 3). Özellikle 1991 seçim sonuçlarına göre, ideolojik konum olarak daha merkezde görünürken (5,17); 1995 seçimlerinde sağa 1,43’lük bir kayış olmuştur. Sani ve Sartori (1983), Castles ve Mair (1984) ve Hazan’ın ideolojik konumlandırmasına göre ANAP, 1991 seçimlerinde ideolojik olarak merkezde konumlanırken; 1995, 1999 ve 2002 seçimlerinde merkez sağ ideolojik konumunda görülmektedir.

4.1.4. Liderlik

ANAP’ın kurucu lideri olan Özal, Demirel’in başbakanlığı döneminde 24 Ocak 1980 kararlarını yürürlüğe uygulamaya koyan bu süreçte de kendini halka sevdiren ve o dönem için Demirel’in en güvenilir adamı olmuştur (Ortaylı ve Küçükkaya, 2012: 231). 1980 askeri darbesinden sonra bilindiği üzere ANAP, lideri ile tanınmıştır. İdeolojik söylemin ve tabanın önemini yitirmesi liderin rolünü ve önemini arttırmaktadır (Çelebi, Toros ve Aras, 1996: 15). ANAP, ideolojisi ile ön planda olan bir siyasal parti olmaktan öte bir lider partisi görünümünde olmuştur. ANAP, Özal ile tamamen bütünleşmiş bir lider partisidir. ANAP, Özal’ın partisi (Zariç, 2017: 126) olarak anılmış, Özal ve parti arasında bir ayrım yapılmamıştır (Kalaycıoğlu, 2002: 45). Özal dört eğilimi birleştirdiği gibi parti içinde, milliyetçi, muhafazakâr, selametçi ve liberaller arasında da çok iyi denge kurabilmiştir.⁶²

⁶² Bildirici’ye göre (2003: 138-139), Semra Özal parti içindeki muhafazakârlardan hoşlanmamaktadır. Muhafazakârların Başbakanlık konutuna dahi girmesini istememektedir. Parti içinde muhafazakâr kanadın temsilcilerinden olan Mehmet Keçeciler’i her fırsatta Özal’dan uzaklaştırmak istemiştir. Semra Özal istememesine rağmen Turgut Özal partide denge kurmuş, Mehmet Keçeciler’i teşkilat başkanlığından alıp genel

Turgut Özal'ın bir lider olarak medyatik özelliklere sahip olması, değişim ve değişime dönük büyük projelerin en önemli meşruiyet kaynaklarından biri olmuştur. Özal kamuoyunu ve çeşitli toplumsal grupları, vereceği mesajın muhatabı olarak görmüş, medya ordu ve siyasal sistemin diğer aktörlerini bu şekilde manipüle etme yeteneğine sahip olmuştur (Bayramoğlu, 2001: 24). Özal'ın en büyük özelliği hiç düşünmeden sıkça kanun ve yönetmelik değiştirmesi olmuştur (Ortaylı ve Küçükaya, 2012: 235-236). Özal, 1989'da Cumhurbaşkanı olduktan sonra kısa bir süre partinin genel başkanlığını Akbulut yapmış, 1990'larda yöneten sağ konumunda olan ANAP'ın genel başkanlığını Mesut Yılmaz üstlenmiştir.

Ahmet Mesut Yılmaz 1947 yılında İstanbul'da doğmuştur. Ailesi, Rize'nin siyaseten ünlü köklü ailelerinden birine mensuptur. Yılmaz, İstanbul Erkek Lisesi'ni bitirmiş, 1971 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde (SBF) İktisat ve Maliye bölümünden mezun olmuştur. 1972-1974 yılları arasında Almanya Köln Üniversitesinde İktisat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde yüksek lisans yapmıştır. Almanya'dan döndükten sonra on yıl kadar özel sektörde çalışmış, kardeşi Turgut Yılmaz ile birlikte Delta Deri Giyim A.Ş.'yi işletmiştir.

Mesut Yılmaz, öğrencilik yıllarında DP'yi daha sonra AP'yi desteklemiştir (Çetiner, 1994: 12). DP'nin kurucularından olan Zeki Akçal, Yılmaz'ın amcasıdır ve Menderes hükümetlerinde bakanlık yapmıştır. Amcasının oğlu Erol Akçal ise 1961'de siyasete AP'den girmiştir (Belovacıklı, 2001: 287; Çınar ve Özbudun, 2008: 206). Mesut Yılmaz ise, 12 Eylül'den sonra 1983'te 34 yaşında siyasete girmiştir. Yılmaz, Ankara'da öğrenci olduğu dönemde öğrenci siyasetiyle aktif olarak ilgilenmiştir. Başında sonradan Ankara Belediye Başkanı olacak merkez sol siyasetçi olan Murat Karayalçın'ın bulunduğu, SBF öğrenci birliğine seçilmiştir. Ayrıca Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin Hür Düşünce Derneği'nde çalışmıştır (Anavatan Partisi, 3. Büyük Kongreye Doğru, www.youtube.com). Mesut Yılmaz, sol kanatta duran öğrencilerin aksine ideolojik yelpazenin sağında bir duruş sergilemiş ve Türk milliyetçiliğini savunmuştur (Çınar ve Özbudun, 2008: 207; Bildirici, 2003: 47). Yılmaz'ın mülkiyeyi bitirip doktora yapmaya çalıştığı dönemde, Rize milletvekili olan kuzeni Erol Akçal, 1971 Muhtırasından sonra kurulan Nihat Erim hükümetinde Turizm ve Tanıtma Bakanı olmuştur. Bu dönemde Mesut Yılmaz en az haftanın dört günü meclise gidip, AP'nin neredeyse bütün bakanlarını tanıma fırsatı bularak siyaseti yakından takip edip ve notlar alıp raporlar hazırlamıştır. Bu sıralarda AP'nin Sosyal Araştırmalar Bürosunda da çalışmış burada konusunu Demirel'in belirlediği raporlar hazırlamıştır (Çetiner, 1994: 22; Çınar ve Özbudun,

başkan yardımcısı yapmış, Liberal isimlerden olan Akgün Albayrak ve Fahrettin Kurt'a partide görevler vermiştir.

2008: 206-207; Bildirici, 2003: 61-62, 67). Ancak bu sıralarda Demirel ile tanışma fırsatı bulamamıştır. Mesut Yılmaz eğitim için Almanya'ya gitmeden önce Demirel ile tanışma fırsatı bulmuş olsaydı belki de siyasete aile partisinin de devamı olan DYP'den girmiş olabilirdi. Nitekim 12 Eylül darbesinden birkaç ay önce Mülkiye'den tanıdığı o dönemde Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal'ın yardımcısı olan Hasan Celal Güzel'den yardım istemiş, Güzel'de onu Kadıköy ilçe başkanlığına önermiştir (Bildirici, 2003: 84).

1980 askeri darbesinden sonra 1983 yılında ülke sivil hayata geçmeye ve seçime gitmeye hazırlanırken, Leyla Yeniay Köseoğlu, hem ailesini özellikle de annesini tanıdığı hem de kendisini AP'nin gençlik kollarından tanıdığı Mesut Yılmaz'a ulaşarak Turgut Özal ile tanışmasına vesile olmuştur. Mesut Yılmaz, Özal ile görüşükten sonra Özal'ın ona Kadıköy ilçe sorumluluğunu vermesini beklerken, Özal onu kurucu üye yapmış ve Özal ile yakınlığı her geçen gün artmıştır (Çetiner, 1994: 26-27, 31; Bildirici, 2003: 86-88; Şanlıtürk, 2004: 9). Yeni ilkelere dayanan bir siyasal parti kurmayı planlayan Özal, Türk siyaset sahnesinin dışında, iyi eğitim almış genç insanları bünyesine toplamaya çalışmıştır (Çınar ve Özbudun, 2008: 208). Bu nedenle Özal'ın, Yılmaz'ı çok beğenmesinden ziyade, siyasete yeni girecek bir isim olduğundan dolayı veto almayacak bir isim olarak gördüğü için kurucular listesinde yer verdiğini düşünmek mümkündür. Nitekim Özal, o dönemde parti kurucularını oluştururken MGK'nın veto yetkisinden dolayı eski siyasetçilerin ismine yer veremediğinden ve başka alternatifini olmadığından dolayı kim geldiyse herkesi kurucu yaptığını, bugün yeni parti kursa bazı kurucuları asla almayacağını ifade etmiş (Barlas, 2000: 43) ve gerekli sayıda kurucu üyeyi bulmakta zorluk yaşamıştır (Kalaycıoğlu, 2002: 44; Donat, 1987: 398-404). Böylece Yılmaz, 1983'de ANAP'ın kurucu üyelerinden biri olmuş ve ilk defa 1983 milletvekili genel seçimlerinde ANAP Rize milletvekili olarak meclise girmiştir. Partinin kurucu üyeliğini üstlenirken aynı zamanda Basın ve Halkla İlişkilerden sorumlu Devlet Bakanı ve hükümet sözcüsü olarak görev yapmıştır. 13 Aralık 1983'te kurulan ilk Özal hükümetinde Devlet Bakanı, 1986'da Kültür ve Turizm Bakanı ve 1987 seçimlerinden sonra kurulan ikinci Özal hükümetinde ve Akbulut hükümetinde Dışişleri Bakanı⁶³ olarak görev yapmıştır (www.tbmm.gov.tr). Bunun yanında 1987 erken seçim sonrasında, ikinci Özal hükümetinde Dışişleri Bakanlığı yaptığı dönemde, 1988'den sonra Avrupa Demokrasi Birliği Genel Başkan Yardımcılığı da yapmıştır.

⁶³ Özal, Maliye Bakanı Ahmet Kurtcebe Alptemoçin'i Dışişleri Bakanlığı'na kaydırmayı düşünmüştür. Ancak Kenan Evren buna karşı çıkarak "akıllı az konuşan ağızdan çıkanı bilen olgun bir genç" olarak gördüğü Mesut Yılmaz'ın Dışişleri Bakanı olmasını istemiş, Özal'da bunu kabul etmiştir (Bildirici, 2003: 143).

9 Kasım 1989'da Özal'ın Cumhurbaşkanı seçilmesiyle, partide bölünme ve parçalanmalara sebep olan genel başkanlık krizi yaşanmıştır. ANAP'ın ilk yıllarında Yılmaz, onu önemli makamlara getiren Özal'ın desteğine her zaman tam olarak sahip olmuştur (Çınar ve Özbudun, 2008: 208). Ancak genel başkanlık için Yılmaz'ı desteklemek yerine, ANAP'ta etkisini kaybetmemek için daha kolay yönlendirebileceği Akbulut'u Başbakan ve doğal olarak Genel Başkan olarak atamış, genel başkanlık yarışında da onu desteklemiştir. Özal, 17 Kasım 1989'da yapılan ANAP'ın 1. Olağanüstü Kongresi'nde Yıldırım Akbulut'u destekleyince Mesut Yılmaz adaylığını koymamıştır. Dışişleri Bakanlığı görevine Akbulut hükümeti döneminde de devam etmiştir. Bu süreçte parti içindeki liberaller, Yılmaz'ın bir an önce istifa edip genel başkanlık için hazırlanması gerektiğini düşünürken; diğer partililer ve Bakanlar, Yılmaz'ın kabinede kalarak siyasal atak yapmasının siyasal ahlaka aykırı olduğunu, Yılmaz'ın genel başkanlık isteği varsa istifa edip gitmesi gerektiğini, yoksa kalıp Başbakan Akbulut'un altını kazınmaması gerektiğini savunmuşlardır (Milliyet Gazetesi, 11.02.1990). Bu süreçte parti içinde Güzelciler ve Akbulutçular yakınlaşmıştır (Milliyet Gazetesi, 12.02.1990). Ancak Yılmaz, Özal'ın müdahaleleri ve partinin gidişatını tasvip etmemesinden dolayı 20 Şubat 1990'da partiden istifa ederek (Milliyet Gazetesi, 21.02.1990) genel başkan olmak için hazırlanmaya başlamıştır. Bu süreçte, Alev Atlı, Taha Akyol, Prof. Dr. Nur Vergin ve Işıl Atlı gibi isimlerden yardımlar almış onlarla toplantılar ve beyin fırtınaları yaparak fikir alışverişinde bulunmuştur (Bildirici, 2003: 187). Yılmaz 9 Mayıs 1991'de 70 milletvekili ile birlikte alkışlar eşliğinde adaylığını açıklamış, Özal'ın ANAP'ın doğal lideri olduğunu, ancak bu yarışta tarafsız kalmasını bu durumu kendisine de iletmediğini ifade etmiştir (Bildirici, 2003: 209; Anavatan Partisi, 3. Büyük Kongreye Doğru, www.youtube.com). Aslında Yılmaz partinin genel başkanı olmayı planlamıştır, ancak bu beklediğinden daha erken bir dönemde gerçekleşmiştir. ANAP kurulduğu dönemde Özal, Yılmaz'a 57 yaşında olduğunu ve 10 yıl daha siyasette kalacağını söylemiştir. Bu nedenle Yılmaz, 1993 yılında ANAP'ın başına geçmeyi planlamış ancak bundan dört yıl öncesinde Özal Cumhurbaşkanı olunca planlarına uymamıştır. Çünkü Yılmaz'a göre, Özal'ın partiden ayrılmasına ANAP hazır değildir, Özal dışında kimse partide birlik sağlayabilecek güce sahip değildir (Milliyet Gazetesi, 21.04.1993b). O yüzden Özal'dan sonra kim gelirse gelsin, onunla karşılaştırılmak gibi handikaplara maruz kalacaktır (Çetiner, 1994: 39; Bildirici, 2003: 120, 170-171). Ortaylı'ya göre (2012: 230, 232), Özal, büyük kararları alabilen, liberal pazar politika ve uygulamalarını koyan parti içindeki en önde gelen kişidir. Bu nedenle, Özal'ın Cumhurbaşkanı olması ANAP açısından olumsuz bir durumdur. Çünkü Türkiye'de o dönemki mevcut anayasal sistemimize

göre ülkeyi yöneten kilit isim başbakan olduğundan dolayı Özal liderliği sonrası ANAP'ta parti ve kamuoyu arasında bağ kuran yapı çözülmüştür.

Özal, Cumhurbaşkanı olduktan sonra da ANAP üzerinde etkisi hissedilir şekilde devam etmiştir (Kalaycıoğlu, 2002: 49). Cumhurbaşkanı olan Özal, ANAP içindeki sorunlara ve hükümete sık sık müdahale ederek, inisiyatifi sürekli elinde tutmuştur. Nitekim partinin genel başkanlığı seçimlerinden önce partinin genel başkanı olmak isteyen bütün adayları toplamış, uzağa gitmeyeceğini ve partinin iplerini bırakmayacağını söylemiştir. Hatta Cumhurbaşkanı olunca, parti üzerindeki nüfusunu sürdürebilmek amacıyla (Köker, 1996a: 1257; Kongar, 2006: 224) Yıldırım Akbulut'u direk Başbakan atamıştır (Çetiner, 1994: 66, 69; Kalaycıoğlu, 2002: 49). Akbulut partide öne çıkan isimlerden olmadığından ve kişiliğinden dolayı aslında hükümetin Özal tarafından yönetileceğinin sinyalleri verilmiştir. Akbulut kabinedeki isimleri Özal'ın önerileriyle belirlemiş, bu dönemde Özal özellikle ekonomi konularında düzenli brifingler almış hatta bazen bürokratlara doğrudan talimatlar vermiştir (Zariç, 2017: 104, 105). Nitekim dönemin muhalefet lideri olan İnönü, hükümeti “uzaktan kumandalı” hükümet olarak nitelendirirken (Zürcher, 2010: 417); basın Akbulut'u “uydu Başbakan” olarak görmüş (Doğru, 1993: 5); ANAP'lı Hasan Celal Güzel ise, “kukla Başbakan” olarak nitelendirmiştir (Milliyet Gazetesi, 04.02.1990). Hatta Çınar ve Özbudun (2008: 209), 1989-1991 yılları arasındaki hükümet sistemini “fiili bir yarı başkanlık sistemi” olarak nitelendirmişlerdir. Kalaycıoğlu'na göre (2002: 49) ise Akbulut, geçiş sürecinde gerekli rolü yerine getiren bir “bekçi” gibi görevi görmüştür. Aynı şekilde, 1991'de Semra Özal'ın İstanbul İl Başkanlığı'na getirilmesi de (Büyük Anavatan Gazetesi, 1991d: 1, 7) Akbulut döneminde, Özal'ın ANAP üzerindeki etkisinin sürdüğünün göstergesi olarak görülebilir (Milliyet Gazetesi, 13.02.1991; Doğan, 1991a). Nitekim Semra Özal'ın İstanbul İl Başkanlığı'na aday olmasıyla birlikte bu durumu eleştiren Hasan Celal Güzel Cumhurbaşkanı Özal'ı tarafsız olmamakla suçlamış, bu durumunun açıkça nepotizm ve antidemokratik olduğunu ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 19.02.1991b). Ayrıca Semra Özal'ın adaylığıyla birlikte parti içinde koalisyon hükümetini andıran bölünmeler yaşanmıştır (Milliyet Gazetesi, 20.02.1991). Semra Özal'ın İstanbul İl Başkanlığı'nı kazanması için parti içinde liberal kanat ve Yılmazcılar aktif çalışmış; İstanbul'da gizli toplantılar yapan muhafazakârlar, Keçeciler gurubu ve Hasan Celal Güzel ise Semra Özal'ı yalnız bırakarak buna engel olmaya çalışmışlardır (Milliyet Gazetesi, 18.02.1991a, 18.02.1992b, 19.02.1991a, 27.02.1991).

15 Haziran 1991’de yapılacak ANAP’ın Büyük Kongresi’nde Mesut Yılmaz aday olacağını açıklamıştır (Milliyet Gazetesi, 03.09.1990).⁶⁴ Geçmişinde temiz bir sayfa olması ve önünde umut vadeden bir kariyeri olması, özellikle Özal’a sadık olmasından dolayı Semra Özal ve oğlu Ahmet Özal (Çınar ve Özbudun, 2008: 209), Safa Giray, Fahrettin Kurt, Mustafa Taşar gibi isimler Mesut Yılmaz’ı destekleyerek bu yönde çalışmışlardır (Çelebi, 2013: 229). Bu süreçte Turgut Özal dışında, Semra Özal ve tüm ailesi genç iyi eğitilmiş, medeni ve her şeyden önemlisi parti içinde daha liberal çizgide olduğu için Yılmaz’ı destekleyerek onun için çalışıp sürekli kulis yapmışlardır (Bildirici, 2003: 138, 198, 204-205; Doğan, 1991b; Kırca, 1991). Mesut Yılmaz, Özal tarafından desteklenmemesine rağmen⁶⁵ Hasan Celal Güzel ve Yıldırım Akbulut karşısında seçimi kazanmıştır. ANAP içerisinde Akbulut’u destekleyen muhafazakâr kanadın kopukluğu ve Akbulut’un kongrede gerginleşerek “Ayasofya’nın ibadete açılması gerektiği” şeklindeki tartışmaları muhafazakâr-liberal kanat çatışmasını belirginleştirerek, Mesut Yılmaz’ın genel başkan olmasını kolaylaştırmıştır (Milliyet Gazetesi, 06.01.1990, 04.01.1990, 05.01.1990b). Bu süreçte Özal, cumhurbaşkanlığını bırakıp ANAP genel başkanlığına adaylığı koyacağını açıklamış, hem parti içinde hem de muhalefette tepkilerle karşılaşmıştır (Zürcher, 2010: 422; Milliyet Gazetesi, 28.02.1991). Aynı şekilde Aydın Menderes’e ANAP Genel Başkanlığı önermiş, kongre yaklaşırken başbakanlıkla, parti genel başkanlığının ayrılmasını önermiştir. Özal, en sonunda iki güçlü aday olan Akbulut ve Yılmaz ile görüşerek 10 Haziran’da yaptığı açıklamada, seçimde hiçbir adayı desteklemeyeceğini bildirmiştir (Belovacıklı, 2001: 291; Kalaycıoğlu, 2002: 50). Özal yaptığı bir açıklamada eşinin, oğlunun ve bakanların yarısının desteğine sahip olan Yılmaz ile devletin imkânlarını parti teşkilatını sonuna kadar kullanan Akbulut’un bu yarışta eşit olduğunu söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 13.06.1991). Bütün bu gelişmeler Özal’ın eski partisi içinde genel başkanlık yarışıyla yakından ilgilendiğini, kendi güdümünde birinin partinin başında olmasını istediğini göstermektedir. 15 Haziran 1991’de ANAP’ın Olağan 3. Büyük Kongresi’nde Semra Özal’ın da desteğiyle (Doğan, 1991b; Kırca, 1991) Mesut Yılmaz genel

⁶⁴ Yılmaz, Özal’a genel başkanlık için aday olacağını söylediğinde aralarında geçen diyalog ilginçtir. Özal, Yılmaz’a genel başkanlık seçimini “kazanabilecek misin?” diye sormuş; Yılmaz ise, “Efendim siz tarafsız kalırsanız kazanırım. Sizin tarafsız kalmanızı rica ediyorum. Eğer benim lehime taraf olursanız çok rahat kazanırım ama Genel Başkanlık yapamam... Bana karşı olursanız muhtemelen kaybederim ama kaybetmekten korkmuyorum... Politikadan ayrılmaktan korkmuyorum, politikaya mahkûm değilim, gider hayatımı yaşarım.” şeklinde cevap vermiştir (Çetiner, 1994: 78; Bildirici, 2003: 197).

⁶⁵ Özal’ın Yılmaz’ı desteklediği ya da genel başkanlık için ilk tercihinin Yılmaz’dan yana olduğu konusu net değildir. Özal’ın Başkanışmanı Engin Güner (2000) anılarında Özal’ın ailesinin Mesut Yılmaz’ı desteklediği belirtilmiştir. Nitekim Semra Özal’ın Mesut Yılmaz’ı ilk adaylığı zamanında desteklediği açıktır. Ancak, Özal’ın partinin başında Mesut Yılmaz’ı görmek istemediğini bu konuda Özal’a, Yılmaz’ı kendilerinin tavsiye ettiğini ve baskıları sonucunda Yılmaz’ı desteklemek zorunda kaldığını açıklamıştır. Aynı şekilde, Çetiner’in (1994) Mesut Yılmaz ile yaptığı röportajda, Özal’ın Yılmaz’ı desteklediği anlaşılmaktadır.

başkan seçilmiştir (Büyük Anavatan Gazetesi, 1991b: 1; Milliyet Gazetesi, 16.06.1991). Yılmaz kürsüye çıktığında ilk sözleri, “*Genel Başkan seçildiğim şuan ilk olarak partimizin kurucusu, başkanı, doğal ve daimi liderimiz Turgut Özal’a şükranlarımı sunuyorum*”, olmuştur (Anavatan Partisi, 3. Büyük Kongreye Doğru, www.youtube.com; Bildirici, 2003: 217). Mesut Yılmaz genel başkan olduktan sonra da Özal ve Yılmaz çekişmesi giderek şiddetlenerek sürmüştür. Yılmaz partinin başına geçip Başbakan olur olmaz ikinci adam olmayacağını açıkça belirtmiş, her fırsatta uzaktan idare edilebilen bir genel başkan olmayacağını, Özal’ın cumhurbaşkanı olarak tarafsız olması gerektiğini hatırlatmıştır (Milliyet Gazetesi, 02.04.1991; 10.05.1991).⁶⁶ Yılmaz başbakanlık görevini alır almaz, partinin merkez karar ve yönetim kurulunda liberal-muhafazakâr ayrımı yapmadan Keçeciler dâhil herkese yer vermesi takdir edilmiştir (Büyük Anavatan Gazetesi, 1991b: 1). Yılmaz, “hanedan” görüntüsüyle özdeşleşmiş bir ANAP’tan kurtulmak düşüncesiyle (Erel ve Bilge, 1994: 25) erken seçim kararı almıştır. Özellikle bu süreçte Yılmaz, milletvekili aday listelerini hazırlarken kişisel aday tespitinden kaçınmış, parti içi ve dışında kabul edilebilir adaylara öncelik vermiştir. Aday belirleme sürecinde Semra Özal ve Turgut Özal’ı dikkate almadığından seçime bir ay kala araları bozulmuş (Çetiner, 1994: 78, 93-95), ANAP 1991 seçimlerini kaybedince ilişkileri iyice kopmuştur. Özal, Yılmaz’ın başına buyruk davranmasından ve önemli politik kararlarda kendisine danışmamasından şikâyet etmeye başlamıştır. Semra Özal, 25 Haziran 1992’de İstanbul İl Başkanlığı görevinden istifa etmiştir. 8 Ağustos 1992’de Özal, Yılmaz’ı hedef alarak, partiye dönmeyi düşünmediğini, ancak memleket kötüye giderse hiçbir şey yapmadan da durmayacağını açıklamıştır (Çetiner, 1994: 110; Bildirici, 2003: 239). 1992’de herkesin önünde Yılmaz’ın liderliğinin ANAP için uygun olmadığı açıklamasını yapmıştır. Hatta bu süreçte Özal’ın cumhurbaşkanlığı süresi dolunca yeni bir parti kurarak ANAP taraftarlarını yeniden toparlayacağı konuşulmaya başlanmıştır (Çınar ve Özbudun, 2008: 210; Bildirici, 2003: 243). Özal ve ANAP misyonu kopmuştur.⁶⁷ Yılmaz ve Keçeciler’in aday olduğu ve Yılmaz’ın başarılı olduğu, 30 Kasım 1992’de yapılan ANAP’ın 2. Olağanüstü Kongresi’nde Turgut Özal ve eşi, Keçeciler’i desteklemişlerdir. Bu kongre, Mesut Yılmaz’ın arkasında kimsenin desteği olmadan, hatta Özal ve ailesinin Keçeciler’i desteklemesine rağmen, Yılmaz’ın liderliğinin meşruiyetini sağladığı ve kazandığı ilk zaferdir (Çınar ve Özbudun, 2008: 210). Bütün bunlar parti içinde Özalıcılar ve Özalcı

⁶⁶ Yılmaz, 15 Haziran 1991’de yapılan ANAP Büyük Kongresi’nden bir buçuk ay kadar önce basın toplantısı yapmış ve aday olacağını açıklamıştır. Özetle şunları söylemiştir (Çetiner, 1994: 78): “*Bizim Özal’a sevgimiz saygımız vardır. Her zaman onun tavsiyelerini dikkate alacağız ancak ben öyle uzaktan kumanda ile yönetilen bir başbakan olmayacağım.*”

⁶⁷ Özal, “artık benim için ANAP yok” açıklamasını yapmış, iki gün sonra Yusuf Özal, Mehmet Keçeciler, Hüsnü Doğan’ın olduğu 16 milletvekili partiden istifa etmiştir.

olmayanlar ayrımına sebep olmuş, bu bölünme partiden bazı milletvekillerinin ayrılmasına neden olmuştur. Yılmaz, bu durumu şu sözleri ile anlatmaktadır (Çetiner, 1994: 112): *“Cumhurbaşkanı Turgut Bey Didim’de eski ve yeni milletvekilleriyle bir toplantı düzenledi. Ben de aynı gün Aydın’da toplantı tertiplerdim. Milletvekili ve partililer bölündüler, bir kısmı orada kaldı bir kısmı benimle geldi.”* Mesut Yılmaz partiyi üç ay gibi kısa süre içinde yeniden toparlamıştır. Hatta Akbulut ve Keçeciler dâhil olmak üzere partiden ayrılanların çoğu partiye geri dönmüşlerdir (Çınar ve Özbudun, 2008: 211; Anavatan Gazetesi, 15.05.1993: 1; Milliyet Gazetesi, 05.03.1993, 28.04.1993).

Yılmaz, 15 Haziran 1991-27 Kasım 2002 tarihleri arasında 11 yıl 5 ay kadar ANAP genel başkanlığını üstlenmiştir. ANAP genel başkanlığı süresince 3 hükümet kurarak, yaklaşık 26 ay başbakanlık yapmıştır. Şehirli, toplumsal öz geçmişi, Avrupa’da aldığı lisansüstü eğitim ve okumaya olan düşkünlüğü ile siyasetçiden daha çok bir entelektüeli andıran Mesut Yılmaz, her ne kadar ideolojik olarak milliyetçi bir alt yapıdan gelmiş olsa da liberal değerlere önem vermiş ve bu değerlerden beslenmiştir (Çınar ve Özbudun, 2008: 208, 209, 216). Yılmaz, siyasal hayatında manevi değerleri korumaya çalıştığını liberal ekonomiyi savunduğunu, devletin ekonomik ve siyasal olarak küçülmesi gerektiğini savunmuştur. Aynı zamanda Özal’dan daha liberal çizgide olan Mesut Yılmaz, ANAP genel başkanlığı yaptığı dönem boyunca, parti içinde milliyetçi ve muhafazakâr grupların önde gelen isimlerine yer vermeyi ihmal etmemiş⁶⁸, parti içinde oluşan “kutsal ittifak” olarak anılan milliyetçi muhafazakâr ile liberaller arasında ülkenin sosyo-ekonomik koşullarına göre denge kurmaya çalışmıştır. 28 Şubat sürecinde devletle uyum içinde davranmış, aradan zaman geçtikten sonra başörtüsünü savunmuş demokratikleşmeden yana tavır koymuştur (Belovacıklı, 2001: 294). Çetiner’e göre (1994: 8) Yılmaz, statükocu, devletçi ve liberaldir. Özal’da Yılmaz’ı, Demirel gibi statükocu olmakla suçlamıştır (Bildirici, 2003: 239). Yılmaz, partide denge kurmasının yanında Özal’ın aksine daha tutarlı bir parti kimliği geliştirerek partinin daha liberal olan kimliğini geliştirmiştir (Kalaycıoğlu, 2002: 51). Bu durum Yılmaz’ın muhafazakâr oyları kaybetmesine de sebep olmuştur. Yılmaz, ülkenin en temel sorununun ülkenin küresel bir aktör olmasını ve bu durumu koruyacak olan demokrasinin inşa edilmesi ve daha güçlü bir liberal ekonomi ile siyasal istikrar olduğunu belirlemiştir. Böylece, belli bir ideolojiye sarılmak yerine, ülkenin somut sorunlarına çare bulmakla ilgilenen, Özal’ın partiyi üzerine inşa ettiği, temel ilkelerle de uyumlu bir ANAP imgesi yaratmak için çabalamıştır (Çınar ve Özbudun, 2008: 217, 218). Yılmaz, demokrasi ön plana çıktığında ideoloji ve politika

⁶⁸ 23 Haziran 1991’de partinin sadece liberal-milliyetçi görünüm vermesini engellemek için muhafazakâr kanatta olan Hüsni Doğan’ı Genel Başkan Yardımcılığına getirmiştir.

farklılıklarını öncelemeden, ülke sorununu çözmeye odaklı davranabilmiştir. Bunu en iyi şekilde, 1993'te Özal'ın ölümünden sonra cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Demirel'i destekleyerek göstermiş, demokratik ilkelerin gereği olarak Demirel'i desteklemesi gerektiğini savunmuştur (Milliyet Gazetesi, 17.05.1993). Yılmaz, “geçmişte kalmış birtakım tartışmaları güncel hale getirme ve fikirleri sürdürmeden yana tavır almayacağını” özellikle belirtmiştir (Arcayürek, 2001a: 19). Bu olaydan yola çıkarak Yılmaz'ın, Demirel Cumhurbaşkanı olduktan sonra merkez sağın oylarını ANAP bünyesinde toplayarak yeniden tek başına iktidara geleceğini düşünmüş olabileceği yorumunu yapmak mümkündür.

Mesut Yılmaz, seçmenlere güven veren, kozmopolit, pragmatik bir imaja sahip olmuştur (Ahmad, 2012: 238); ancak, Özal'ın sıcak ve karizmatik tarzının aksine şefkat ve espri duygusundan yoksun olmakla, soğuk, gülmeyi sevmeyen⁶⁹, ağır konuşan, çok ciddi ve hesaplı bir kişi imajına sahip olmakla eleştirilmiştir. Hatta konuşmalarındaki yavaşlık nedeniyle, “Yılmaz, halk karşısında yaptığı konuşmalarda kelimelerin arasına reklam alıyormuş” esprisi yapılmaya başlamıştır (Çınar ve Özbudun, 2008: 212-213). Mesut Yılmaz'ın o dönemde konuşurken yüz ifadesinin değişmemesi ve iki kelime arasında bıraktığı zaman dilimi uzmanların dikkatini çekmiştir (Milliyet Gazetesi, 18.08.1995). 1998 yılında yapılan bir araştırmada katılımcılara Mesut Yılmaz'ı üç sözcükle tanımlamaları istenmiş; Yılmaz için olumsuz sözcükler “durağanlık” ana kavramı etrafında (donuk, durgun, tembel, tutuk, statükocu vb.) toplanmıştır (Yıldız, 2002: 116-117). Yılmaz genel başkan olduktan sonra Cumhurbaşkanı Özal, hükümeti kurma görevini Yılmaz'a verirken ona biraz gülmesi gerektiğini söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 18.06.1991a). Yılmaz'ın 1983 seçimleri sonrasında siyasete ilk girişi Devlet Bakanı ve Hükümet Sözcüsü olarak olmuştur. Yılmaz, kendisini tecrübesiz görmüş bu nedenle hata yapmaktan hep çekinmiştir. Hatta göreve başladığında Başbakanlık müsteşarı olan Hasan Celal Güzel'den yardım istemiştir. Güzel'in de tavsiyeleri üzerine hata yapmamak adına, düşünerek konuşabilmek için çok yavaş konuşmaya başlamıştır⁷⁰ (Bildirici, 2003: 103, 104). Yılmaz'ın insanlara tepeden bakan, kibirli bir yapısı olduğu da söylenmektedir (Bildirici, 2003: 107). ANAP milletvekili ve Devlet Bakanı olarak görev yapan Yüksel Yalova Yılmaz'ın halka mesafeli olduğunu belirtmiş, Yılmaz için şu ifadeleri kullanmıştır: “*Baktığın zaman Mesut Bey'in okuması yazması iki dil bilmesi, Avrupa'da toplantılarda gördüm inanmadım. Ama ben hep dedim ki cemiyetle olacak hep bu işler sarılacaksın insanlara -ter kokuyor- e kokacak Chanel'in defilesine gitmiyorsun ki*

⁶⁹ Bir gün, “Neden hiç gülmüyorsunuz?” diye soran bir gazeteciye çok sinirlenerek: “kimseyi mutlu etmek için gülmek zorunda değilim” cevabını vermiştir (Bildirici, 2003: 136).

⁷⁰ Hatta zamanla konuşması o kadar yavaşlamış, sözcükler arası boşluklar o kadar uzamış ki, Güzel sonunda: “*Ağır konuş dedim ama bu kadar da değil yahu*” diye tepki göstermiştir (Bildirici, 2003: 105).

affedersin parfüm mü kokacak sanıyorsun. Ama ter kokusundaki emeğin kalitesini sen anlamıyorsan o zaman evinde otur kardeşim.”

Çınar ve Özbudun’a göre (2008: 214), Yılmaz’ın kariyerinde yükselmesinde en çok göze çarpan kişilik özelliği neye mal olursa olsun hedeflerine ulaşmada sonuna kadar gitmeyi göze alma kararlığı ve olaylar karşısında etkili manevralar yapma, etkili siyasal stratejiler geliştirmedeki yeteneği olmuştur. Ayrıca Alman ekolünde eğitim aldığı için hazırlıksız, düşünmeden ve planlamadan hareket etmeyen bir özelliği olmuştur. Bu da onu kararlı ve hedeflerine ulaşmada başarılı yapmaktadır.⁷¹ Mesut Yılmaz, ANAP genel başkanı olduktan sonra bu süreçte, iki büyük engelle uğraşmıştır. Öncelikle ANAP’ın kurucusu ve Özal’la bütünleşmiş bir partinin genel başkanı olmuş liberal ve yenilikçi programların mimarı olan Özal’ın yerini doldurmaya çalışmak gibi zor bir görev üstlenmiştir. Aynı zamanda DYP, RP, MHP gibi eski ve yeni siyasal rakiplerin olduğu bir ortamda seçmen desteğini korumak ve etkili liderlik vasıfları sergilemek gibi zor görevler üstlenmiştir. Bu durumda Mesut Yılmaz’ın önce ülke siyasetinde dönüştürücü rol oynamış, uzun süre tek başına iktidarda kalmış bir partinin yönetebilecek kendine özgü vasıflarını ortaya koymak ve her şeyden önce kendi liderliğini kabul ettirmesi ve merkez sağdaki rakiplerinden farklı olarak ANAP’ı başarıya götürecek özgün politika ve söylemler saptayabilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Yılmaz, liderliği boyunca Özal’ın mirasına sadık bir profil çizmeyi tercih etmiş, 1993’te Özal’ın ölümünden sonra partinin Özal’ın çizgisinde olduğunun altını çizmeye çalışmıştır (Kalaycıoğlu, 2002: 50).⁷² Yeğenoğlu ve Coşar’a göre (2002: 34), Yılmaz’ın parti içinde liderliğini kanıtlama sürecinde Özal’ın karşısında durmadan Özal’ın etkisine sahip bir lider imajı yaratması, son dönemde parti kimliğinin tanımlanmasında yeni kelimeler kullanmanın ötesine geçememesine neden olmuştur. Nitekim Tosun’a göre (2003: 346), 3 Kasım seçimlerinde Yılmaz liderliğindeki ANAP’ın en büyük zafiyeti, yeni bir kimlik inşa etmek yerine kendisini 1983 ruhuna ve Özal’ın gölgesine teslim ederek ona sığınması olmuştur. Aynı şekilde Yılmaz, parti teşkilatlanmasına da önem vermemiş, genel başkanlığa aday olduğunu açıkladığında, ANAP’ın kurulduğundan beri dinamik, enerjik bir teşkilat yapısı olmadığını yenilenmeye ihtiyacı olduğunu dile getirmiş (Büyük Anavatan Gazetesi, 1991a: 8), ancak genel başkan olduktan sonra bu yönde iyileşmeler yapamamıştır (Turgut, 2003: 82,

⁷¹ Özal, Akbulut’u Başbakan olarak atadığında parti içinde belli bir çoğunluk Yılmaz’ın istifa etmesini ve onu destekleyeceklerini belirtmelerine rağmen Yılmaz: “Ben Alman ekolündenim. Hazırlığını tam olarak yapmadığım hiçbir işe girmem. Çizgimi çizerim ve o çizgi üzerinde yürürüm.” diye açıklama yapmıştır (Bildirici, 2003: 179).

⁷² Özal’ın ölümünden hemen sonra açılan anı defterine Yılmaz şöyle yazmıştır (Çınar ve Özbudun, 2008: 216; Milliyet Gazetesi, 19.04.1993): “Özal bize kendi eseri olan ANAP vasıtasıyla vizyonlarını hayata geçirme ve ideallerini gerçekleştirme tarihi misyonunu bıraktı. Bizler, şimdi onun ideallerini gerçekleştirmek için çalışıyoruz.”

219). Kalaycıoğlu'na göre ise (2002: 53), 1991'den 1999'a kadar her seçimde parti çok kötü bir performans sergilese bile Yılmaz parti içinde lider statüsüne ciddi bir zorluk yaşamamıştır. Ancak Türk siyasal hayatında siyasal liderin başarısı arkasındaki seçmen tabanının büyüklüğüne buna bağlı olarak da genel olarak seçim başarısına bağlandığından dolayı seçim performansı açısından Yılmaz'ın başarılı olduğu söylenemez. Ayrıca oy kaybedilmesiyle partide, partinin kimliğine yönelik bir liderlik soruşturmasına ve bir hesaplaşma sürecine neden olmuştur. Buna rağmen koalisyon ortaklığı için teklif verecek kadar sandalyeyi kontrol edebilmiş ve ustaca manevraları sayesinde, partisi koalisyonların vazgeçilmez ortağı haline gelmiştir. Belli bir ideolojiye sıkı sıkıya bağlı olmayan ANAP için, ideoloji yerine belli sorunları çözmeyi öncelik haline getirmesi ANAP'ı siyasal partiler arasında uzlaşılması ve mutabakatı kolay ve en iyi parti haline getirerek onu koalisyon hükümetlerinin kurulabilmesi için önemli parti konumuna getirmiştir. ANAP'ın birleştirici bu özelliğini, özellikle 1999 seçimleri sonrasında DSP ve MHP arasında arabuluculuk yaparak kurulmasına vesile olduğu, Ecevit başkanlığında DSP, MHP ve ANAP arasında kurulan koalisyon hükümetinde görmek mümkündür. ANAP, DSP ve MHP arasında arabuluculuk yapmıştır. Bu durum onun parti içindeki liderlik konumunu zayıflatmamış ve Yılmaz'ın üç kez Başbakan olmasını sağlamıştır. Ayrıca ortalama seçmen her ne kadar siyasal partilerin seçim ve parti programını dikkate almasa da Yılmaz'ın girdiği seçimlerde vurguladığı ana temalar onun liderlik üslubunu yansıtımtır. Ancak Yılmaz'ın 1991 ve 1996 yıllarında başbakan olarak iktidarda kalmayı başaramaması onun kamuoyundaki güçlü lider imgesini zayıflatmış, seçmen karşısındaki popülaritesini olumsuz etkilemiş, özellikle iller ile arasındaki uzlaşılmaz kişisel çekişme kendisini olumsuz etkilemiştir. Yılmaz, iller'in sadece izlediği politikaları ve siyasal ahlakını değil; *“sadece güzel olmakla başbakan olunmaz... Bir lke kıyafet değiştirip kameralar önüne geçmekle yönetilemez”*, gibi söylemlerle kişiliğini ve kadın olmasını da ön planda tutarak eleştirmiştir. Mesut Yılmaz'ın, iller'e karşı tavrı sürekli kişiliğine yönelik konuşmaları, şahsi suçlamaları özellikle 1995'te çok kısa ömürlü olarak kurulan koalisyon hükümeti sonrası çok seyredilen bir tartışma programında (Siyaset Meydanı Programı, 12.12.1995) açıkça ortaya çıkmış; Yılmaz'ın, iller'e karşı tutumu ve üzerine çok gitmesi, halk nezdinde kendi lider imajını olumsuz etkilemiştir.

4.1.5. Milletvekili Kadroları

Aynı zamanda milletvekillerinin sosyo-ekonomik ve demografik özelliklerinin incelenmesi partilerin temsil ettiği toplumsal kesimleri ve seçmen tabanını ne ölçüde barındırdığı konusunda da ipuçları vereceği düşünülmektedir. Seçmenini temsil eden partinin

milletvekili kadrosu aynı zamanda seçmen tabanının aynası gibidir. Siyasal elit alanında yapılan çalışmalarda elitlerin toplumsal kökenlerinin incelenmesinde genel kabul gören yaş, meslek ve eğitim durumlarının (Turhan, 2000: 74) incelenmesidir. Bu nedenle 1990'lı yıllarda yapılan 1991, 1995 ve 1999 milletvekili genel seçimlerinden sonra oluşan, 19. dönem, 20. dönem ve 21. dönem milletvekilleri; yaş, cinsiyet, eğitim ve meslek durumuna göre incelenmiştir (Tablo 4, 5).

Tablo 4: 19, 20 ve 21. Dönem ANAP'tan Seçilen Milletvekillerinin Demografik Özelliklerinin Dağılımı

DEĞİŞKEN	YASAMA DÖNEMİ	19. DÖNEM (1991-1995)		20. DÖNEM (1995-1999)		21. DÖNEM (1999-2002)	
	PARTİ AYRIM	ANAP (115 mv.)	%	ANAP (132 mv.)	%	ANAP (86 mv.)	%
YAŞ ⁷³	31-40	18	15,65	14	10,61	2	2,33
	41-50	62	53,91	65	49,24	43	50,00
	51-60	26	22,61	47	35,60	31	36,04
	61 ve Üstü	9	7,83	6	4,55	10	11,63
CİNSİYET	ERKEK	111	96,54	130	98,48	84	97,67
	KADIN	4	3,46	2	1,15	2	2,33
EĞİTİM	İLKOKUL	2	1,74	1	0,76	2	2,33
	ORTAOKUL	4	3,48	4	3,03	2	2,33
	LİSE	9	7,84	8	6,06	4	4,66
	LİSANS	66	57,37	75	56,82	50	58,13
	LİSANÜSTÜ	34	29,57	44	33,33	28	32,55

Kaynak: TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 1983-2010'den faydalanılarak oluşturulmuştur.

Tosun ve Tosun'un (1996a: 29) yaptıkları araştırmada, ANAP'ın 17. dönem milletvekilleri arasında sırasıyla 30-35 ve 36-40 yaş grubu fazla iken; 18. dönem milletvekilleri arasında da sırasıyla 36-40 ve 41-45 yaş grubu ilk sırada yer almaktadır. Özellikle ANAP 17. dönem milletvekilleri arasında 30-35 (%22,3) ile 36-40 (%18,0) yaş aralığında olan milletvekili oranlarıyla diğer partilere göre mecliste en yüksek oranda genç ve en düşük oranda yaşlı (56 yaş ve üzeri %18,9) milletvekiline sahip parti konumunda olmuştur. 1983 seçimlerinden sonra oluşan 17. dönem ANAP milletvekilleri arasında 30-40 yaş grubunda %40,3 oranında genç parlamentele sahip olması, 1980 askeri darbesinden sonra eski bütün siyasetçilerin siyaset yasağının olmasına ve Özal'ın çoğu siyasete yeni katılan yeni bir ekip oluşturmasına bağlanabilir.

⁷³ 1876'dan 2006 yılına kadar milletvekili seçilme yaşı 30'dur. 2006 yılında 25'e 2017 yılında referandum ile 18'e düşürülmüştür.

Çalışmada ANAP'ın 19. 20. ve 21. dönem milletvekilleri yaş durumuna göre incelendiğinde ise, 41-50 yaş aralığında olan milletvekili oranının her dönemde en yüksek olduğu arkasından ise 51-60 arası yaş grubunun geldiği görülmektedir. ANAP milletvekilleri arasında genel olarak orta yaş grubu hâkim olmuştur. Her dönem en az milletvekili ise 61 yaş ve üzeri gruba aittir. Her dönem kadın milletvekilli oranı çok düşük olan ANAP'ın, erkek parlamenter oranı üç dönemde de %96 oranından fazla olduğu görülmektedir. Yine de 19. dönemde, ANAP %3,46 oranında kadın parlamenterleri ile (4 kadın) mecliste en fazla kadın milletvekili olan parti konumundadır.⁷⁴ ANAP'ın her dönem sahip olduğu milletvekillerinin eğitim durumu incelendiğinde genel olarak eğitim seviyesinin yüksek olduğu söylenebilir. Eğitim seviyesi bakımından her dönem lisans ve lisansüstü eğitime sahip olanların oranı en yüksek düzeydedir. Her dönem milletvekillerinin %55'den fazlası lisans, yaklaşık %30'u ise lisansüstü eğitim almıştır. Lisans eğitim düzeyine kadar, eğitim düzeyi ile milletvekillerinin oranının doğru orantılı bir şekilde arttığı görülmektedir (Tablo 4).

Türk siyasal elitlerin mesleki durumları incelenirken genellikle Frey'in (1965: 238) geliştirdiği kategori kullanılmaktadır. Çalışmada meslek gruplaması yapılırken Frey'in (1965: 283) mesleki kategorilendirmesinden faydalanılmış, ancak olduğu gibi kullanılmamıştır. Çünkü mesleklerin her siyasal sistemde farklı etki ve saygınlığı vardır. Çalışmada meslekler Tablo 5'te olduğu gibi, hukuk sektörü, kamu bürokrasisi ve diplomasi, sağlık sektörü, eğitim sektörü, din görevlileri, girişimciler ve serbest meslek şeklinde sınıflandırılmıştır. Avukat, doktor, eczacı, muhasebeci, yönetim kurulu başkanlığı, yazar gazeteci, mühendis, mimar gibi meslekler serbest meslek grubu içinde sınıflandırılmıştır. Ayrıca kamu kurum ve kuruluşlarında herhangi bir pozisyonda yer alan memur, işçi, asker ve yargı mensupları bürokrat ve yönetici pozisyonundaki kişiler kamu bürokrasisi grubu içerisinde sınıflandırılmıştır.

19. dönem, ANAP milletvekillerinden farklı meslek grubunda olan 2 milletvekili (bir konsolos, bir avukat) aynı zamanda çiftçilik, 1 hukukçu ise gazetecilik yapmaktadır. Bu dönemde, ANAP milletvekillerinden 6'sı milletvekilli olmadan önce il genel meclisi/belediye meclisi üyeliği, 3 milletvekili ise belediye başkanlığı yaparak ilk siyasal deneyimini geçirmişlerdir. *20. dönem* milletvekillerinden, farklı meslek grubunda olan 6 milletvekili⁷⁵ aynı zamanda çiftçidir. İki özel sektör yöneticisi, bir öğretmen, bir avukat ve bir kamu görevlisi ise aynı zamanda gazetecilik yapmaktadır. Bu dönemdeki ANAP milletvekillerinden 6'sı daha

⁷⁴ SHP'nin 2, DYP'nin 2, RP'nin hiç kadın parlamenterleri yoktur (TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 1983-2010).

⁷⁵ 2 sanayici/iş adamı, 2 avukat, 1 kamu görevlisi, 1 işletmeci (Turizmci) aynı zamanda çiftçilik ile de uğraşmaktadır.

önce belediye başkanlığı, 8'i ise daha önce il genel meclisi/belediye meclisi üyeliği yapmıştır. 21. dönem milletvekillerinden ise, 1 sanayici, 1 sporcu, 1 mühendis ve 1 avukat aynı zamanda çiftçi iken, bir avukat aynı zamanda gazetecilik yapmaktadır. Bu dönem ANAP milletvekillerinden 5'i, milletvekilli olmadan önce il genel meclisi/belediye meclisi üyeliği, 7 milletvekili ise belediye başkanlığı yaparak ilk siyasal deneyimini geçirmişlerdir.

Tablo 5: 1991, 1995 ve 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre, ANAP'tan Seçilen Milletvekillerinin Meslek Dağılımları

Meslekler	19. Dönem	%	20. Dönem	%	21. Dönem	%
Hukuk Sektörü Avukat, Hâkim, Savcı, Hukuk Müşaviri	15	13,04	20	15,15	15	17,44
Sağlık Sektörü (Doktor, Diş Hekimi, Eczacı, Veteriner)	13	11,30	15	11,36	4	4,65
Din Görevlisi İmam, Kuran Kursu Öğreticisi	-	-	-	-	1	1,16
Kamu – Bürokrasi- Diploması	17	14,78	23	17,43	14	16,29
Mülki İdare Amiri	2	1,74	4	3,03	2	2,33
Ordu Mensubu	2	1,74	2	1,52	1	1,16
Büyükelçi/ Konsolos	1	0,87	-	-	2	2,33
Üst Düzey Kamu Yöneticisi (Müfettiş, Müsteşar, Daire Bşk., Genel Müdür vb.)	12	10,43	17	12,88	9	10,47
Eğitim Sektörü	10	8,7	13	9,85	5	5,81
MEB (Öğretmen, Okul Müdürü, vb.)	3	2,61	4	3,03	1	1,16
Akademisyen	7	6,09	9	6,82	4	4,65
Serbest Meslek	44	38,27	42	31,83	35	40,69
Mühendis	32	27,83	22	16,67	17	19,77
Mimar, Müteahhit	4	3,48	5	3,79	5	5,81
Gazeteci, Yazar, Sanatçı	-	-	-	-	3	3,49
Sporcu	-	-	-	-	1	1,16
Muhasebeci	1	0,87	1	0,76	1	1,16
Özel Sektör Yöneticisi	5	4,35	11	8,33	5	5,81
Bankacı	1	0,87	2	1,52	2	2,33
Sendikacı	1	0,87	1	0,76	1	1,16
Girişimci	17	14,78	19	14,4	12	13,96
Sanayici, Ticaret, Tüccar, Esnaf	13	11,30	14	10,61	9	10,47
Çiftçi	4	3,48	5	3,79	3	3,49
TOPLAM	115	100	132	100	86	100

Kaynak: TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 1983-2010'den faydalanılarak oluşturulmuştur.

ANAP'ın üç dönem milletvekillerinin meslek dağılımları genel olarak incelendiğinde, serbest meslek grubunun her dönemde ilk sırada olduğu, serbest meslek grubu içinde de özellikle mühendis/mimar/müteahhit meslek grubunun en yüksek oranda olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Tosun ve Tosun'un (1996a: 32) yaptığı araştırmada, 17. ve 18. dönemde de serbest meslek grubu en yüksek oranda olduğu ve bu grup içerisinde de

mühendis/mimar/müteahhit/teknisyen meslek grubunun en yüksek oranda olduğu görünmektedir.⁷⁶

19. ve 20. dönemlerde serbest meslek grubundan sonra sırasıyla kamu bürokrasisi, diplomasi ve hukuk grubu gelirken; 21. dönemde hukuk sektörü, kamu bürokrasisi, diplomasi grubunun önüne geçmiştir. 19. dönemde serbest meslek grubundan sonra girişimci grup ikinci sıradayken; 20. ve 21. dönemde dördüncü sıraya gerilemiştir (Tablo 5).

19. dönem milletvekilleri arasında sırasıyla mühendis, hukukçu, doktor ve üst düzey kamu yöneticisi ağırlıkta iken; 20. dönem milletvekilleri arasında mühendis, hukukçu, üst düzey kamu yöneticisi ve doktor ağırlıktadır. 21. dönemde ise yine mühendis, hukukçu, üst düzey kamu yöneticisi ve sanayici, tüccar, esnaf grubu ağırlıktadır. Üç dönem milletvekillerinin mesleki durumu incelendiğinde dikkat çeken, 19. dönemden 21. döneme kadar mühendis grubunun oranı azalırken kamu bürokrasisinden olan grubun oranının artış göstermesidir (Tablo 5). Bu durum mühendis-politikacı ile belirginleşen bürokratin iktisadileştirilme anlayışının, yerini yavaş yavaş siyasetin devletleştirilmesi anlayışına bırakılmasına (Tosun, 1997: 300) ve devlet merkezli siyasetçi tipinin yeniden popülerleştirilmesine bağlanabilir (Tosun ve Tosun, 1996a: 25). Özellikle 20. dönemde kamu bürokrasisinden gelen milletvekili oranının yüksek olması (%17,43), Yılmaz liderliğindeki ANAP'ın geleneksel otoriter statükocu kimliğine doğru kaymasının da bir sonucu olarak yorumlanabilir.

İncelenen üç dönemde ANAP milletvekilleri arasında, orta yaş grubunun hâkim olduğu, lisans ve lisansüstü eğitim seviyesindeki milletvekillerinin sayısının düzenli arttığı, serbest meslek grubuna dâhil edilen mühendis/mimar/müteahhit meslek grubunun ağırlığı görülürken; kadın temsilci sayısının özellikle de 19. dönemde diğer partilere göre yüksek olduğu görülmüştür. Nitekim ANAP'ın seçmen tabanı içinde kadınların oranı hissedilir derecede yüksektir. Ayrıca milletvekilleri arasında “çiftçilerin” oranının az olduğu dikkat çekmektedir. Bu durumu ANAP'ın kırsal kesimde özellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşan çiftçi kesimi dışlayan ekonomik gelişme model ve politikalarıyla, ayrıca bu kesimin ulusal gelirden aldığı payı azaltıcı tarım politikalarıyla ilişkilendirmek mümkündür. Aynı şekilde girişimci grup içinde sanayici, tüccar ve esnaf oranının (çiftçiye oranla) yüksek olması ise,

⁷⁶ Tosun ve Tosun (1996a: 32) yaptıkları çalışmada, meslek gruplandırmasını Frey'in (1965: 283) sınıflandırması gibi serbest meslek grubuna sağlık ve hukuk sektörünü dâhil etmişlerdir. Bu iki grubu çıkardığımızda dahi serbest meslek grubu en yüksek orandadır. 17. dönemde ANAP milletvekillerinin sağlık ve hukuk sektörü hariç bir şekilde, serbest meslek grubundan olanların toplam oranı %34,6 ile 18. dönemde ise %36,1 ile ilk sıradadır.

ANAP'ın özellikle ilk dönemlerinde bu grubu destekleyen ekonomi politikalarına bağlamak mümkündür.

4.1.6. Seçmen Tabanı

Siyasal partilerin seçmen tabanının incelenmesinde kullanılan yöntem, seçim sandıkları, seçim bölgeleri, ilçe ya da illerdeki herhangi bir idari ya da coğrafi birimden seçilecek örneklem üzerine (Tosun, 1997: 289) nitel ya da nicel yöntemlerle araştırmalar yapmaktır. Ancak çalışmamızda 1990'lı yıllar incelendiğinden, ANAP ve DYP'nin seçmen tabanı incelenirken; 1990'lardaki seçmen tabanının da artık değiştiği gerçeği ile bu bölüm yazılırken o dönem yapılan bütün çalışmalar göz önünde bulundurularak ikincil veri kaynaklarından faydalanılmıştır. Bu konuda akademik çevrelerin, sivil toplum kuruluşlarının bilimsel yöntemler kullanarak yaptıklarını düşündüğümüz kapsamlı, bilimsel ve güvenilir kabul ettiğimiz çalışmalardan faydalanılmıştır.⁷⁷ 1990'larda Türkiye genelinde seçmen tabanı araştırmalarının en kapsamlısı Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı (TÜSES) tarafından yapılmıştır. Bu nedenle öncelikli olarak TÜSES'in araştırmalarından faydalanılmıştır. Bugüne kadar TÜSES tarafından; Aralık 1993-Ocak 1994, 1994-1995, Mart-Nisan 1996, Mayıs 1998, 3 Kasım 2002 seçimlerinden yaklaşık 7 ay önce, 2002 yılının Nisan ayında ve 22 Aralık 2003-7 Ocak 2004 tarihleri arasında olmak üzere Türkiye ölçeğinde 6 büyük araştırma gerçekleştirilmiştir.⁷⁸ Bu çalışmada özellikle TÜSES'in 1996, 1998 ve 2002 yılında yaptığı araştırmalar incelenmiştir. Söz konusu araştırmalarda katılımcılara kendilerini en yakın gördükleri, *bugün seçim olsa oy verecekleri siyasal parti* sorulmuş ve parti destekleri sonuçlarına göre siyasal partilerin tabanı belirlenmiştir. Siyasal partilerin belirlenen bu seçmen tabanı yerleşim yeri, yaş, cinsiyet, eğitim ve meslek gruplarına göre incelenmiştir.

⁷⁷ Erder, N., vd., (1995), *Türkiye'de Siyasal partilerin Seçmenleri ve Sosyal Demokrasinin Toplumsal Tabanı*, Ankara, Mayıs, TÜSES Veri Araştırma A.Ş.; Erder, N., (1996), *Türkiye'de Siyasal Parti Seçmenlerinin Nitelikleri, Kimlikleri ve Eğilimleri*, Ankara, Eylül, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı (TÜSES) Yayınları.; Erder, N., (1999), *Türkiye'de Siyasal Parti Seçmenleri ve Toplum Düzeni*, 1. Baskı, Şubat, TÜSES Yayınları; Erder, N., (2002), *Türkiye'de Siyasal Partilerin Yandaş Seçmen Profili*, 1994-2002, 1. Baskı, Kasım, İstanbul, TÜSES Yayınları; Erder, N., Tüzün, S., (2004), *Türkiye'de Seçmen Eylemlerinde Yeni Açılımlar*, 1994-2004, İstanbul, TÜSES Yayınları; Sitebölükbaşı, Ş., (2001), *Parti Seçmenlerinin Siyasal Yönelimlerine Etki Eden Sosyoekonomik Faktörler: Isparta Örnek olay Araştırması*, 1. Baskı, Mart, Ankara, Nobel Yayını; Boratav, K., (1995), *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri*, Mart, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını.

⁷⁸ TÜSES, *Aralık 1993- Ocak 1994* döneminde Türkiye genelinde, nüfusu 2000'i aşan 2665 yerleşim yeri temel alınarak 8253 katılımcı ile bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Özellikle Türkiye'de Sosyal Demokrat Partilerin tabanı incelenmiştir. Bu araştırmanın *ikinci aşamasında Kasım 1994'de İstanbul'da Zeytinburnu ve Ümraniye, Ankara'da Altındağ ilçelerinde 1200 katılımcı ile anket ve altı odak grup toplantısı yapılmıştır*. Bu çalışmalar Sosyal Demokrat Partilerin toplumsal tabanı üzerine yoğunlaşmıştır. Araştırmanın *üçüncü aşamasında ise, Türkiye'deki siyasal parti seçmenlerinin nitelikleri, eğilimleri, etnik ve dinsel kimlikleri araştırılmıştır*. Bu çalışmada *15 Mart - 7 Nisan 1996* tarihlerinde 15 ilin ana kentlerin ilçelerinde ve merkezlerinde, seçilmiş ilçe ve köylerinde 18 yaş ve üstü olan toplam 2396 seçmene anket çalışması yapılmıştır. Ayrıca bu aşamada, *1998 yılının Mayıs* ayında Türkiye ölçeğinde 1800 katılımcı ile bir başka araştırma yapılmıştır.

Tablo 6: ANAP'ın Seçmen Tabanı Oranı (%)

	1996	Mayıs 1998	Nisan 2002	22 Aralık 2003-7 Ocak 2004
ANAP	16,4	14,4	6,6	0,9
Hiçbiri	14,3	21,0	22,9	8,9
Yanıtsız	6,6	10,8	11,6	9,6

Kaynak: Erder, 1999: 88, 89; Erder, 2002: 42, 43; Erder ve Tüzün, 2004: 66.

1996 yılında yapılan araştırmada, ANAP'ın seçmen tabanı %16,4 iken; 1998 yılında yapılan araştırmada %14,4'e düşmüştür. ANAP, %16,4'ten %14,4'e gerilediği halde diğer siyasal partiler arasında birinci parti konumunu korumuştur (Erder, 1999: 89). Bu durum için, o dönemdeki siyasal partiler yelpazenin parçalı görünümüne karşılık oyların bölünmesinden kaynaklanmış olduğu yorumu yapmak mümkündür. 2002 yılında ise, seçimlerden yaklaşık yedi ay önce Nisan ayında yapılan araştırmada ANAP'ın seçmen tabanı yarıdan fazla azalarak %6,6'ya gerilemiştir. 1996'daki araştırmada ANAP seçmeni %16,4, 1998'de yapılan araştırmada %14,4 ile birinci sıradayken; 2002 yılında yapılan çalışmada %6,6'ya gerileyerek dördüncü sıraya yerleşmiştir. Araştırma sonuçlarından gözlenebildiği gibi ANAP'ın seçmen tabanı 1996'dan 2002'ye kadar istikrarlı bir şekilde gerilemiştir. 2003-2004 yılları arasında yapılan araştırmada ise ANAP'ın seçmen tabanı %1'in altına düşmüş, 2002 seçim sonuçlarında olduğu gibi tabanının eridiği görülmektedir (Tablo 6).

Tablo 7: ANAP'ın Yerleşim Yerine Göre Seçmen Oranı (%)

Yapılan Araştırma	1996 Yılında Yapılan Araştırma		1998 Yılında Yapılan Araştırma		2002 Yılında Yapılan Araştırma	
	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent
ANAP'ın oranı	45,9	54,1	44,4	55,7	6,2	7,0

Kaynak: Erder, 1996: 107; Erder, 1999: 109, 110; Erder, 2002: 44.

1998 yılında ANAP'ın kentsel oy oranı %55,7 kırsal oy oranı %44,4 iken; 2002 yılında yapılan araştırmada ANAP'ın kentsel oy oranı %7 kırsal oy oranı ise %6,2'lere kadar düşmüştür. ANAP'ın seçmen tabanı ağırlıklı olarak kent kökenlidir (Tablo 7).

Tablo 8: ANAP'ın Yaş Gruplarına Göre Seçmen Oranı (%)

Araştırmalar \ Yaş	1996 Yılında Yapılan Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
18-20 yaş grubu	14,5	13,0	5,3
21-24 yaş grubu	12,2	15,0	5,7
25-39 yaş grubu	36,7	13,7	6,3
40-54 yaş grubu	17,1	13,3	6,2
55+ yaş grubu	19,4	14,1	9,5

Kaynak: Erder, 1996: 108; Erder, 1999: 110, 111; Erder, 2002: 45.

1998'de yapılan çalışmada, 1996 yılına göre ANAP'ın seçmen tabanında, 21-24 yaş grubu dışında bütün yaş gruplarında gerileme olduğu görülmektedir. 1998'de yapılan çalışmada ANAP en çok 21-24 yaş grubundan destek alırken en çok destek aldığı ikinci yaş grubu %14,1 ile 55 yaş üstü, en çok destek aldığı üçüncü yaş grubu ise %13,7 ile 25-39 yaş

grubudur. Bütün partiler içerisinde 55 ve üstü yaş grubundan destek gören siyasal partiler içinde en yüksek oran sırasıyla önce DYP sonra ANAP'a aittir. 2002 yılında yapılan araştırmada, seçmen desteği bütün yaş grupları arasında azalırken, yine ilk sırada 55 ve üstü yaş grubu gelmektedir. ANAP'ın yaş ile seçmen tabanı doğru oranlıdır. Seçmen tabanında yaş düştükçe, seçmen tabanı oranı azalmaktadır. ANAP'ın seçmen tabanında ise 55 yaş ve üstü grubunda olan seçmen oranı %9,5 iken, 40-54 arası yaş grubunda %6,2, 25-39 arası yaş grubunda %6,3, 21-24 arası yaş grubunda %5,7, 18-20 arası yaş grubunda ise %5,3 oranındadır. ANAP yaşlı nüfustan genç nüfusa göre daha fazla destek görmektedir. Seçmen tabanında 55 yaş ve üstü yaş grubu en çok temsil edilenler grup iken, en düşük yaş grubu ise 18-20 arası yaş grubudur (Tablo 8).

Tablo 9: ANAP'ın Cinsiyete Göre Seçmen Oranı (%)

Araştırmalar Cinsiyet	1996 Yılında Yapılan Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
Kentli Erkek	24,2	9,5	4,1
Çalışan Kadın	4,3	14,5	10,9
Ev Kadını	32,4	17,9	7,8
Köylü Erkek	15,8	9,1	5,2
Köylü Kadın	23,2	19,2	8,5

Kaynak: Erder, 1996: 111; Erder, 1999: 112, 113; Erder, 2002: 45, 46.

Araştırma sonuçlarına göre 1996 ile 1998 yılı karşılaştırıldığında, ANAP'ın seçmen tabanında köylü kadın ve erkek oranı ile kentli erkek oranı azalırken; çalışan kadın oranı arttığı görülmektedir. Aynı şekilde genel olarak ANAP'ta kadın desteğinin fazla olduğu görülmektedir. Köylü kadınlardan %19,2 oranında, ev kadınlarından %17,9, çalışan kadınlardan ise %14,5 oranında destek gören ANAP'ın, kadın destek oranı diğer siyasal partiler arasında en yüksek oranlardır. Özellikle çalışan kadınların en yüksek oranda ANAP (14,5) ve CHP (%11,6)'yi destekledikleri görülmüştür. Ancak köylü kadın desteği oranı ANAP ve DYP de aynı iken, ANAP'ı destekleyen %14,5 oranı ile çalışan kadın, %17,9 oranı ile de ev kadınlarının desteği ile diğer bütün siyasal partilerden fazladır. 2002 yılında yapılan araştırmada da ANAP'ın seçmen tabanı içinde kadın nüfusun ağırlığı hâkimdir. Çalışmada yine ilk sırada %10,9 oranıyla çalışan kadın, arkasından ikinci sırada %8,5 ile köylü kadın, %7,8 ev kadını ağırlıkta olduğu görülmüştür. Kadınların en çok temsil edildiği parti ANAP'tır. Özellikle çalışan kadınlar oldukça fazla temsil edilmektedir. Bunları köylü kadınlar ve ev kadınları izlemektedir. Kentli erkek ve köylü erkeklerin oranı çok düşüktür (Tablo 9). Nitekim Mesut Yılmaz hem parti belgelerinde ve söylemlerinde hem de parti içinde kadınlara kadın destekçilere her zaman büyük önem vermiştir (Anavatan Gazetesi, 15.03.1993a: 3; Anavatan Gazetesi, 15.07.1993a: 8; Anavatan Gazetesi, 16.03.1992b).

Tablo 10: ANAP'ın Eğitim Seviyesine Göre Seçmen Oranı (%)

Eğitim \ Araştırmalar	1996 Yılında Yapılan Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
Bitirmemiş	22,2	14,3	-
İlkokul	59,7	14,1	7,3 ⁷⁹
Ortaokul	5,4	10,3	5,9
Lise	10,2	14,9	4,7
Yüksek	2,6	8,9	5,4

Kaynak: Erder, 1996: 109; Erder, 1999: 113; Erder, 2002: 46.

Araştırma sonuçlarına göre 1996 ile 1998 yılı karşılaştırıldığında, ANAP'ın seçmen tabanında eğitim durumunun yükseldiği görülmektedir. 1998 yılında yapılan çalışmada, diğer siyasal partiler arasında ANAP'ı destekleyenlerin eğitim profili yüksek çıkmıştır. Nitekim Sitembölükbaşı'nın (2001: 203) 1995 ve 1999 yıllarında Isparta özelinde yaptığı araştırma sonucunda, ANAP'ın seçmen tabanının artışı ile eğitim düzeyi artışının doğru orantılı olduğunu ortaya çıkmıştır. Bu durum ANAP'ın kamuoyuna reformlara ve yeniliğe açık partilerden biri izlenimi vermesi ile de açıklanabilir. TÜSES'in 1998 yılında yaptığı araştırmada, ANAP'ı destekleyen katılımcılar içerisinde ilkökul bitirmemişlerin oranı %14,3, ilkökul mezunlarının oranı %14,1 ortaokul mezunları %10,3, lise mezunları %14,9, yüksekokulu mezunları %8,9'dur. 2002 yılında yapılan çalışmada ise ANAP'ın seçmen tabanında yüksekokul mezunları oranı %5,4, lise %4,7, ortaokul %5,9, ilkökul ve altı %7,3'tür. Özellikle en yüksek oranda temsil edilen grup ilkökul ve daha az öğrenim görmüş olanlardır (Tablo 10).

Tablo 11: ANAP'ın Çalışma Grubuna⁸⁰ Göre Seçmen Oranı (%)

Çalışma grubu \ Araştırmalar	1996 Yılında Yapılan Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
Küçük Çiftçi	29,8	16,5	6,7
Ev Kadını	31,4	17,8	7,5
Esnaf/Zanaatkâr	12,0	8,9	5,9
Mavi Yakalı	15,1	11,5	6,3
Beyaz Yakalı	6,1	7,2	5,5
Diğer	5,6	9,5	7,4

Kaynak: Erder, 1996: 113; Erder, 1999: 115; Erder, 2002: 47.

ANAP'ın çalışma gruplarına göre seçmen tabanı incelendiğinde; TÜSES'in Aralık 1993-Ocak 1994 arası dönemde yaptığı araştırmada ANAP'ın, beyaz yakalı işçilerin partisi görünümünde olduğu görülmüştür. Ayrıca bu araştırmada ev kadınlarının ve işveren kesimin

⁷⁹ Bu gruba, okulu bitirmemişlerde dâhil edilerek bu grup İlkokul ve altı olarak gruplandırılmıştır.

⁸⁰ Araştırmada çalışma konuları şu şekilde ayrılmıştır: *Mavi yakalı*; özel sektörde ve kamu sektöründe esas olarak kol gücüyle çalışan ve kendilerini işçi olarak niteleyen ücretli maaşlılardır. *Beyaz yakalı*; özel sektörde ve kamu sektöründe masa başı çalışma yapan ancak herhangi bir yöneticilik görevi olmayan ücretli ve maaşlılardır. *Esnaf/Zanaatkâr*; ücretsiz aile işçiler dışında işçi istihdam etmeden kendi hesabına çalışanlar. *Küçük çiftçi*; ücretsiz çalışan aile fertleri dışında en fazla bir işçi çalıştıran çiftçilerdir. Köy statüsünde olan yerleşim yerindeki kadınlar da bu gruba dâhil edilmiştir (Erder, 1999: 170).

ağırlığı öteki siyasal partilerden fazladır (Erder vd., 1995: 44, 52, 53). 1996 yılında yapılan araştırmada ise, beyaz yakalılarının oranının azaldığı sırasıyla, ev kadını, küçük çiftçi, mavi yakalılarının oranlarının yüksek olduğu görülmektedir.

1998 yılında yapılan çalışmada, ANAP'ta sırasıyla ev kadını (%17,8), küçük çiftçi (%16,5), mavi yakalılar (%11,5), esnaf ve zanaatkârlar (%8,9), beyaz yakalılar (%7,2) gelmektedir. 1996'da yapılan çalışmada, ANAP içerisinde mavi yakalılar oranı %12,6 ile yine üçüncü sıradadır (Erder, 1999: 116). Sitembölükbaşı'nın (2001: 206), 1995 ve 1999 yıllarında Isparta özelinde yaptığı araştırmada ise, oy veren toplumsal gruplar içinde 1995 yılında ANAP'ın seçmen tabanı içinde memurların (%19,2) hissedilir ağırlığı olduğu görülürken, 1999'da memurlar (%6,4) arasındaki desteğin azaldığı görülmüştür. Bu durum devlet içinde meydana gelen kadrolaşmanın sonraki dönemde diğer partiler tarafından dengelenmesi ve 1994 ekonomik krizi ve enflasyon ile memurların alım gücünün çok düşmesinin bir tepkisi şeklinde de yorumlanabilir. Aynı araştırmada, özellikle 1999 yılında öğrencilerin yüksek oranda ANAP'ı destekledikleri görülmektedir. Bütün siyasal partiler arasında ev kadınları ağırlığı ANAP'a aitken; küçük çiftçi grubunda ise ANAP, DYP'den sonra ikinci sırada gelmektedir.

2002 yılında yapılan çalışmada çalışma konumları dağılımı bakımından ise sırasıyla ev kadınları (%7,5), küçük çiftçi (%6,7), mavi yakalılar (%6,3), esnaf ve zanaatkârlar (%5,9), beyaz yakalılar (%5,5) şeklindedir. ANAP en çok orta sınıflardan destek görmektedir. Beyaz yakalılar, esnaf ve zanaatkârlar ve mavi yakalılar birlikte düşük oranda temsil edilmektedir (Tablo 11). Yeni orta sınıf halkçı demokratik elitlerin siyasal güç kazanması DP döneminde gerçekleşirken; orta sınıf elitlerin ve demokrasinin gelişimi Özal döneminde gerçekleşmiştir. Özal döneminde orta sınıf hem nicelik hem de nitelik anlamında değişmiştir (Karpata, 2010: 53, 57).

Tablo 12: Etnik, Dinsel Kimliğe Göre ANAP'ın Seçmen Tabanı

Araştırma	1996 Yılında Yapılan Çalışma			1998 Yılında Yapılan Çalışma			2002 Yılında Yapılan Çalışma		
	Alevi	Kürt	Diğer	Alevi	Kürt	Diğer	Alevi	Kürt	Diğer
ANAP	8,6	9,7	17,5	9,4	8,8	15,0	7,0	3,9	7,0

Kaynak: Erder, 1996: 113; Erder, 1999: 91; Erder, 2002: 47.

1998 yılında yapılan araştırmada, 1996 ve 2002 yılına göre, seçmen tabanı içinde kendini Alevi olarak nitelendirenlerin en yüksek oranda olduğu görülmektedir. ANAP'lı olduğunu söyleyen katılımcıların %9,4'u Alevi, %8,8'i ise Kürt olduklarını söylemişlerdir. Alevilerin en çok desteklediği siyasal parti olarak ilk sırada CHP (1996 %34,4, 1998 %39,1) ondan sonra ise ANAP gelmektedir (Erder, 1999: 91). Bu oranlar, ANAP'ın Alevi nüfusunun

fazla olduğu illerdeki başarısını açıklamaktadır. 2002 yılında yapılan çalışmada ise Alevilerin %7'si, Kürtlerin ise %3,9'unun ANAP'ı desteklediği görülmektedir (Tablo 12).

Aynı şekilde 1996 ve 1998 yılında araştırma yapılırken katılımcılara *bugün seçim olsa hangi partiye oy verecekleri* sorulmuş, ANAP'a oy vereceğini söyleyen katılımcıların %7,8 Alevi, %6,2 Kürt olduğunu söylemiştir. İki çalışmada da katılımcılara sorulan *bugün seçim olsa hangi partiye oy verecekleri* sorusunun sonuçlara göre ANAP, CHP ve DSP'den sonra en çok destek gören siyasal parti konumunda olduğu görülmüştür (Erder, 1999: 114).

Tablo 13: Siyasal Eğilime Göre ANAP'ın Seçmen Tabanı Oranları (%)

Araştırma	1996 Yılında Yapılan Araştırma			1998 Yılında Yapılan Araştırma			2002 Yılında Yapılan Araştırma			
	Sol	Sağ	Diğer	Sol	Sağ	Diğer	Milliyetçi	Sağ	Sol	Diğer
ANAP	4,1	58,7	23,0	3,5	49,0	35,1	38,3	19,2	12,5	7,5

Kaynak: Erder, 1996: 118; Erder, 1999: 90; Erder, 2002: 109.

1998 yılında yapılan çalışmada, kendisini ANAP'lı gören toplam seçmenin; %49'u kendisini sağcı, %3,5'i ise kendisini solcu olarak tanımlamaktadır. ANAP seçmenleri arasında kendisini sağcı olarak nitelendirenlerin oranı, 1996 yılından 1998 yılına %58,7'den %49'a gerilermiştir. 2002'de yapılan çalışmada ise ANAP'ın seçmen tabanının %38,3 kendisini milliyetçi, %19,2'i sağcı, %12,5 solcu, %22,5 ise soruyu yanıtsız bırakmıştır. ANAP, diğer siyasal partiler arasında sağ ve milliyetçi ideolojiyi benimsemiş seçmen tabanına sahipken; aynı zamana diğer sağ partilerden daha fazla sol oylara da sahip siyasal parti konumdadır. ANAP'ın her ideolojiyi bünyesinde barındırabilmesi merkez parti olduğunu ve dört eğilimi birleştirme politikasının etkisinin sürdüğünü göstermektedir (Tablo 13).

Özal, 1980 yılından sonra dört eğilimi birleştirme iddiasıyla ortaya çıkarak özellikle merkez sola yakın duran kentli çevreleri ANAP'a çekmeyi başarmıştır (Taşkın, 2009: 466). Aslında ANAP, merkez soldan gelen unsurları da içine aldığı dört eğilimli bir parti olmamıştır. Sadece sol geleneklerden gelen daha sonra medya ve iş dünyasında saygın yer edinen insanları parti vitrinine almıştır. Yeni sağ ideolojik söylem ile de yeni seçmen kitlelerini orta sınıfların oyunu kazanmıştır. Bunun etkileri 1990'larda da sürmüştür.

1996 ve 1998 yılında yapılan çalışmalarda katılımcılara ayrıca *bugün seçim olsa hangi partiye oy verecekleri* sorulmuş, 1996'da kendisini sağcı olarak nitelendiren katılımcıların %22,8'i, 1998'de ise %17,5'i ANAP'a oy vereceğini söylemiştir. 1996 yılında, kendisini sağcı olarak nitelendiren seçmenlerin oy vermeyi düşündüğü siyasal parti açısından sıralamasında RP'den sonra (%30,6) ANAP (%22,8) ikinci sıradayken (Erder, 1996: 161); 1998 yılında RP (%20,8) ve MHP'den (%18,3) sonra gelen ANAP (%17,5) üçüncü sıraya gerilemiştir (Erder, 1999: 116). 1996 ve 1998 yılında yapılan araştırma sonuçlarına göre,

ANAP'ın toplam oyu içindeki sağ seçmenden aldığı destek oranında önemli bir değişiklik olmamasına rağmen, kendisini sağcı olarak nitelendiren seçmenlerin oy vermeyi düşündüğü siyasal parti sıralaması incelendiğinde; alternatif İslamcı ve milliyetçi sağ partilerin ANAP'ın seçmen tabanından oy aldığı, ANAP'ın sağ seçmenden aldığı oyun azaldığını söyleyebiliriz. 1998 yılında yapılan araştırmada kendisini solcu olarak nitelendiren seçmenlerin oy vermeyi düşündüğü siyasal parti açısından ise sırasıyla CHP, DSP'den sonra ANAP gelmektedir (Erder, 1999: 116). Bu sonuçlar, ANAP'ın hem sağ hem de sol tabandan oy almış olduğunu göstermektedir.

Tablo 14: ANAP Seçmenlerinin Oy Verirken İkinci Parti Tercihleri

	Bugün Seçim Olsa Oy Verecekleri Siyasal Partiler		
	ANAP	ANAP	ANAP
	1996 Yılında Yapılan Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
DYP	33,0	21,0	15,3
AK Parti	-	-	8,2
DSP	14,9	13,7	8,2
MHP	7,6	8,5	9,4
CHP	3,5	7,7	4,7
RP-FP-SP	13,0	6,9	3,5
HADEP	0,3	-	3,5
Diğer	1,6	4,4	-
Hiçbiri	9,5	15,7	35,3

Kaynak: Erder, 1996: 166; Erder, 1999: 120, 121; Erder, 2002: 65.

Araştırmalarda katılımcılara *oy verdikleri parti dışında ikinci olarak hangi siyasal partiyi tercih edebilecekleri* sorulmuş, hem 1996 hem de 1998 yılında yapılan çalışmada “hiçbiri” yanıtını verenlerin oranının en düşük olduğu partinin/yani en esnek partinin ANAP olduğu görülmüştür. 1996 yapılan çalışmada, ANAP'lı katılımcıların %9,5'i, 1998'de yapılan çalışmada %15,7'si, 2002 yılında yapılan çalışmada ise %35,3'ü hiçbir partiye oy vermeyeceklerini belirtmiştir (Tablo 14). Bu durum ANAP'ın yüzergezer oylara daha fazla sahip olduğunu, seçmen tabanının kolayca diğer siyasal partilere kayabileceğinde bir nevi göstergesi de sayılabilir. Ayrıca ANAP'ın en esnek parti olması ANAP'taki dört eğilimin etkisi ile 1996 daha esnek iken; 2002'ye doğru bunu biraz daha yitirmesi ise 1990'larda Özal'dan sonra Yılmaz dönemi ile kendisine bir ideolojik alan inşa etmeye çalışması ile de açıklanabilir.

ANAP'lı seçmenler, 1996'da yapılan araştırmada %33,0'ı, 1998'de %21,0'ı, 2002 yılında %15,3'ü ikinci parti tercihi olarak DYP'yi tercih edeceklerini söylemişlerdir. ANAP'lı katılımcıların ikinci parti tercihi olarak ilk DYP'yi seçtiği görülmektedir. ANAP'lı seçmen için ikinci alternatif parti tercihinde ilk sırada DYP yer alırken; arkasından ikinci sırada 1996'da %14,9, 1998 yılında ise %13,7 ile DSP gelmektedir (Tablo 14).

TÜSES'in 1999-2002 arasında seçmenler arasındaki oy kayması hesaplamaları sonucunda, 1999 seçimlerinde ANAP seçmeninin %6,3'ünün DYP'ye kaydığı görülmektedir. ANAP'ta en yüksek oranda kayma, %16,7 oranında AK Parti'ye olmuştur (Erder, 2002: 70). Aynı şekilde Sitembölükbaşı'nın (2001: 230, 231), 1995 ve 1999 yıllarında Isparta özelinde yaptığı araştırmada 1995 ve 1999 seçimleri ışığında oy kaymaları hesaplanmıştır. ANAP'ın seçmen tabanının 1995 yılında sırasıyla, MHP (%13,4), DYP (%12,5) ve RP'ye (%6,7) kaydığı; 1999 yılında ise ANAP'ın seçmen tabanının sırasıyla MHP (%33,3), DSP (%27,9) ve DYP'ye (%3,2) kaydığı görülmüştür.

TÜSES'in yaptığı araştırmalarda seçmene *kesinlikle oy vermeyecekleri partiler* sorulmuştur. 1996 yılında yapılan çalışmada, RP %25,0 ile ilk sırada yer alırken; ANAP %8,6 ile son sırada yer almıştır (Erder, 1996: 169; Erder, 2002: 67). 2002 yılında ise %13,4 oranında seçmen ANAP'a kesinlikle oy vermeyeceğini söylemiş, ANAP sondan üçüncü parti olmuştur (Erder, 2002: 67, 68). Yani seçmenlerin büyük bir kısmı ANAP'a bir şekilde oy vereceğini söylemiş ANAP'a hoşgörü ile yaklaşmışlardır. Bu durumu ANAP'ın zamanında dört eğilim ve birleştirme çabasından, bütün ideolojiler arasında denge kurmaya çalışmasından ve ılımlı bir siyaset yürütmesinden kaynaklanmıştır şeklinde yorumlamak mümkündür.

Tablo 15: ANAP Şeriat Konusundaki Tutumlarının Oranları (%)

Araştırmalar	Aralık 1993- Ocak 1994	1996 Yılında Yapılan Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
Şeriat İsteyenler	26,4	16,1	15,1	6,7
Şeriat İstemeyenler	69,3	68,6	64,9	64,2
Fikri Olmayanlar	4,3	15,3	20,1	29,2

Kaynak: Erder vd., 1995: xix; Erder, 1996: 119; Erder, 1999: 29, 92; Erder, 2002: 48.

Araştırma sonuçları incelendiğinde genel olarak ANAP'ın seçmen tabanı içerisinde şeriat isteyen seçmenin giderek azaldığı görülmektedir. Aralık 1993-Ocak 1994, 1998 ve 2002 yıllarında yapılan araştırmalarda ANAP'ın seçmen tabanının şeriat konusundaki tutumları incelendiğinde şeriat isteyen seçmenin her araştırmada yarı yarıya azaldığı ancak istemeyen seçmenin çok değişmediği görülmektedir (Tablo 15). Bu durum ANAP seçmen tabanı içerisinde şeriat isteyen seçmenin daha radikal partilere kayması ile açıklanabilir. 1998 yılında yapılan çalışma sonucuna göre, ANAP'ın seçmen tabanının %15,1 şeriat istiyorken, %64,9'u şeriat istememektedir. ANAP'lı seçmenin %15,1 şeriat isterken bu oran 2002 yılında yapılan çalışmada %6,7 oranına düşmüştür. 2002 yılında yapılan çalışmada ANAP seçmen tabanının %6,7'si şeriatı evet derken %64,2'si şeriat istememektedir (Tablo 15).

Tablo 16: Şeriat Konusundaki Tutumuna Göre, Seçimlerde ANAP'a Oy Verecek Seçmen Oranı

Araştırmalar	1996 Yılında Yapılan Araştırma		1998 Yılında Yapılan Araştırma	
	Şeriat İsteyenler	Şeriat İstemeyenler	Şeriat İsteyenler	Şeriat İstemeyenler
ANAP	9,5	17,8	10,4	14,6

Kaynak: Erder, 1996: 26; Erder, 1999: 118, Erder, 2002: 48.

1996 ve 1998 yılında yapılan araştırmalarda katılımcılara *şeriat konusundaki tutumuna göre bugün seçim olsa oy verecekleri partiler sorulmuş*, 1996 yılındaki araştırmada şeriat isteyen seçmenlerin %9,5'i, 1998 yılında ise %10,7'si ANAP'a oy vereceğini söylemiştir. Şeriat isteyen ANAP'lı seçmenin yıllara göre oranı göz önünde bulundurulduğunda, 1996 yılında ANAP'ın şeriat isteyen seçmen tabanı az, istemeyenlerin oranı fazla iken, bu oranlar 1998 yılında yapılan çalışmada tam aksi yönde değişmiştir. 1998 yılında şeriat isteyen seçmen oranı yükselmiş, istemeyenlerin oranı ise düşmüştür (Tablo 16). Bunun nedeni 28 Şubat 1997 sürecinden sonra RP kapatıldıktan sonra, RP'ye ait olan oylarının diğer partilere dağılması ile açıklanabilir.

Tablo 17: Türkiye'nin Sorununu, ANAP'ın Çözebileceğine İnanan Seçmenlerin Oranı

Araştırma	1996 Yılında Yapılan Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
ANAP	11,4	10	2,9

Kaynak: Erder, 1999: 124; Erder, 1999: 97, Erder, 2002: 52.

Yapılan araştırmalarda katılan seçmenlere *Türkiye'deki sorunları siyasal partilerin çözüp çözemeyeceği* sorulmuştur. 1996 yılında yapılan çalışma sonuçlarına göre, Türkiye'deki sorunları siyasal partilerin çözeceğini düşünen katılımcıların %11,4'ü, 1998 çalışmasında, %10'u, 2002 yılında ise %2,9'u ANAP'ın ülke sorunlarını çözebileceğine inanmaktadır. Siyasal partilere güven açısından, 1996 ve 1998 yıllarında yapılan çalışma sonuçlarına göre, bütün siyasal partiler içerisinde ANAP ilk sırada yer alırken; 2002 yılındaki çalışmada altıncı (son) sıraya gerilemiştir (Tablo 17).⁸¹ Sonuçlar, katılımcıların Türkiye'nin en büyük sorunu olarak "*hayat pahalılığı, enflasyon ve ekonomiyi*" (1996 yılında %46,7, 1998 yılında %46,1, 2002 yılında %53,2) görmeleri göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde daha anlamlı olacaktır. Nitekim Sitebölükbaşı'nın (2001: 248) 1995 ve 1999 yıllarında Isparta özelinde yaptığı araştırmada da katılımcıların (%47, %34,2) büyük çoğunluğu ekonomik meseleleri ülkenin önceliği olarak görmüşlerdir.

Ayrıca TÜSES'in yaptığı araştırmalarda, ANAP'ın sorun çözebileceğini düşünenlerin oranı içinde ne kadarının ANAP'ı destekleyenler olduğu açısından da incelenmiştir. TÜSES'in Aralık 1993-Ocak 1994 arası dönemde yaptığı araştırmada, Türkiye'nin sorununun terör ve enflasyon olduğu konusunda fikir birliği içinde olan seçmen, bu sorunları çözebilme

⁸¹ İlk sırada %15,7 oranıyla AK Parti gelmektedir.

güçleri bakımından siyasal partilere büyük bir güvensizlik duymaktadır. ANAP'lıların %60'a yakınının bu konuda kendi partilerine güvenmedikleri ortaya çıkmıştır (Erder vd., 1995: 64, 65, 67). 1996 yılında yapılan araştırmada, kendisinin ANAP seçmeni olarak nitelendirenlerin %62,5'i ülkenin en büyük sorununu kendi partisinin çözeceğini söylerken (Erder, 1996: 125); 1998 yılında ANAP'lıların %62'si ülkenin sorununu kendi partisinin çözeceğini söylemiştir. Yani ANAP'lıların %62'si ülkenin en büyük sorununu kendi partisinin çözeceğini söylemiştir. 1998 yılında yapılan çalışmada ise, siyasal partilerden her biri için destekledikleri siyasal partilerin sorun çözebileceğini düşünenlerin oranı, kendisini destekleyenlerin oranının altında kalmıştır. Böylece siyasal partilerin seçmen tabanlarının, kendi partilerine güvenlerinin çok az olduğu sonucu da ortaya çıkmıştır. Ülkenin karşı karşıya olduğu sorunu çözebilme konusunda, katılımcıların kendi partilerine güveni bakımından; 1996 yılında yapılan çalışmada ANAP, RP'den sonra ikinci sırada iken; 1998 yılında ilk sırada RP-FP, DYP ikinci, ANAP ise üçüncü sırada kalmıştır (Erder, 1996: 125; Erder, 1999: 97, 99). 2002 yılındaki çalışmada ise, ANAP seçmen tabanının %32,4'ü, ülkenin sorununu ANAP'ın çözebileceğini söylerken; %11,7'si ise diğer partilerden birinin çözeceğini söylemiştir. Yani ANAP'lıların sadece %32,4'ü kendi partisine güvenerek ülkenin en büyük sorununu kendi partisinin çözeceğini söylemiştir. Böylece seçmen tabanının kendi partisine güveni bakımından ANAP beşinci sıradadır (Erder, 2002: 55).

Tablo 18: Türkiye'nin Karşı Karşıya Olduğu En Büyük Tehlikeyi ANAP'ın Çözebileceğine İnanan Seçmenlerin Oranı

Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
ANAP	9,7	3,2

Kaynak: Erder: 1999: 98; Erder, 2002: 54.

Yapılan araştırmalarda katılımcıların *Türkiye'nin karşı karşıya olduğu en büyük tehlikeyi hangi partinin çözebileceği* sorulmuştur. Aynı araştırmada katılımcılar, en büyük tehlike olarak 1998 yılında terörü (%39,3 oranıyla) görürken; 2002 yılında *hayat pahalılığı enflasyon ve ekonomiyi* (%35,7 oranıyla) görmekte-dirler. 1998 yılında yapılan araştırmada katılımcıların %9,7'si, 2002 yılında ise %3,2'si, ANAP'ın ülke için en büyük tehlikeyi önleyebileceğini söylemektedir (Tablo 18). Ülkenin karşı karşıya olduğu en büyük tehlikeyi çözebilme bakımından katılımcılar, 1998 yılında en çok MHP'ye (10,3) güvenirken, ANAP (%9,7) ikinci sırada olmuştur. 2002 yılında ise, birinci sıraya AK Parti (%17,4) yerleşmiş, ANAP altıncı sıraya gerilemiştir (Erder, 2002: 54).

Ayrıca kendisinin ANAP seçmeni olarak görenlerin, 1996 yılında %62,5'i ülkenin karşı karşıya kalacağı en büyük tehlikeyi ANAP'ın önleyeceğini, %8,9'u ise diğer partilerden birinin önleyeceğini belirtmiştir (Erder, 1996: 125). Bu oranların 1998 yılında yapılan

çalışmada ise %60'a, %11,9 olduğu görülmektedir. Yani ANAP'lıların %60'ı partisine güvenerek, ülkenin karşı karşıya kalacağı en büyük tehlikeyi kendi partisinin çözeceğini söylemiştir. 2002 yılında ise kendisinin ANAP seçmeni olarak görenlerin %37,9'u ülkenin karşı karşıya kalacağı en büyük tehlikeyi ANAP'ın önleyebileceğini, %7,8'i ise diğer partilerden birinin önleyeceğini söylemiştir. 1998 yılında yapılan çalışmada ülkenin karşı karşıya olduğu en büyük tehlikeyi çözebilme bakımından katılımcıların kendi partilerine güveni bakımından yine ilk sırada MHP varken, ANAP üçüncü sıradadır (Erder, 1999: 98, 100). 2002 yılında yapılan çalışmada ise seçmen tabanının kendi partisine güveni bakımından ANAP beşinci sıradadır (Erder, 2002: 57).

ANAP'ın seçmen tabanına yönelik yapılan araştırmalar dikkate alındığında, ANAP'ın kırdan ziyade kent seçmeninden, erkeklerden ziyade kadınlardan daha çok destek aldığı, seçmen tabanının eğitim düzeyinin iyi olduğu, seçmen tabanının yoğunluğunun gençlerden oluştuğu ve yavaş yavaş genç, orta yaşlı, yaşlı seçmen oranlarının daha dengeli dağılmaya başladığı görülmüştür. Ayrıca ANAP'ın en çok orta sınıftan destek aldığı görülmüştür. Milletvekilleri seçmenin temsilcisi olduğu için, bir siyasal partinin milletvekili kadrosunun da seçmen tabanının yansıtacağı düşünülmektedir. Bundan yola çıkarak ANAP'ın seçmen tabanının karşılığının mecliste temsil edilip edilmediğine bakıldığında; kadın seçmen oranının yüksek olmasına rağmen, kadın temsilcinin az olduğu (diğer siyasal partilere göre çok daha iyi durumda olmasına rağmen), çiftçilerden azımsanmayacak derecede destek görürken, hatta DYP'den sonra çiftçilerin en çok destek gördüğü parti konumunda olmasına rağmen çiftçi milletvekilin az olduğunu söylemek mümkündür. Ancak seçmen tabanının eğitim seviyesinin yüksek oluşu ile daha genç oluşunun milletvekili kadrolarına yansıdığını söylemek mümkündür.

4.1.7. Parti Programları ve Seçim Beyannameleri

Siyasal partilerin programları ile partinin resmi belge ve beyanları, partilerin ideolojileri, politika ve söylemlerinin içerik ve amacı ile kamu politikalarına ilişkin tutumlarını yansıtmaktadır. Ayrıca bir siyasal partinin programı ve amacı ile seçmen tabanının menfaat ve ihtiyaçları arasında genellikle karşılıklı bir ilişki vardır (Lijphart, 1984: 127-128).

Yöneten sağ çizgisinde köklü adımlar ANAP döneminde gerçekleşmiştir. ANAP muhafazakâr, liberal, milliyetçi ve modernist olmak üzere kendisini dört doktrinle tanımlanmıştır. ANAP'ın programında direkt olarak moderniteye bir atıf yapılmıyorsa da parti modernleşmeye her zaman ayrı önem vermiştir. Özal bütün politikalarını, “transformasyon/dönüşüm” ve “Çağ atlatmak” (Bildirici, 2003: 165; Köker, 1996a: 1255;

Bora, 2005: 589; Özman, 2000: 119) vizyonu üzerine inşa etmiştir. Özal Türkiye’de Amerikan yörüngesinde bir modernleşme başlatmış, Avrupa ile bütünleşme yoluna gitmiş ve AB üyeliğini Türkiye’nin bir süreci devamlı bir siyaseti haline getirmiştir. ANAP çağdaşlaşma ve demokratikleşmeye diğer partilerden daha fazla önem vermiştir. Ancak bunu yaparken aynı zamanda muhafazakâr tabanı kaybetmemek için de tutucu davranmaya da devam etmiştir. Türk siyasal yelpazesinde merkezin sağında yer alan ve muhafazakâr kimliğe atıf yapan partiler içinde ilk defa ANAP, parti tüzük ve programlarında muhafazakârlığı tanımlamaya çalışmıştır (Safi, 2007: 273-274).

Özal’ın 1983’teki liberal karakteri ağır basan programın siyaset rotası net bir şekilde ifade edilmiştir. Program dört eğilimi bir arada bulunduran bir anlayışa dayanmaktadır. Parti programının önsözünde milliyetçi, muhafazakâr, sosyal devletçi ve rekabete dayalı serbest pazar ekonomisine esas alan bir parti oldukları söylenmiştir. Ayrıca programda esas vurgu devlete değil, millete yapılmıştır. “*Devlet millet için vardır devletin millet ile bütünleşmesi esastır*” sözleri devletten önce milleti önceliklerini ortaya koymaktadır. Parti programlarında insanı merkez alan bir anlayış içermektedir (Anavatan Partisi 1983 Seçim Beyannamesi ve Hükümet Programı). Özal döneminde 1983-1989 yılları arasında parti programının ötesinde bir siyaset gerçekleştirilerek “*halka hizmet hakka hizmet*” olarak görülmüş, bu anlayış ile siyaset yapılmıştır (Çelebi, 2013: 25, 116; Çaha, 2008: 268). Sosyal demokrat seçmen için ideolojiler nasıl önemliyse, ANAP’lı seçmen için de yapılan “hizmet” önemli olmuştur. ANAP bireyi öne çıkaran vurgulayan bir söylev geliştirmiştir (Kahraman, 1995: 188). ANAP’ın kimliğini yansıtan hemen hemen tüm belgelerde, “*İnsana özgü hürriyetlerin din ve vicdan hürriyeti, fikir ve düşünce hürriyeti ve teşebbüs hürriyeti*” şeklinde ifade edilmiştir. Yılmaz’ın genel başkanlığı döneminde parti belgeleri incelendiğinde, “*İnsana özgü hürriyetlerin din ve vicdan hürriyeti, fikir ve düşünce hürriyeti ve teşebbüs hürriyeti*” ve “*Devlet millet için vardır*” anlayışının Yılmaz’ın da devam ettirdiğini söyleyebiliriz. Özal döneminde benimsenen “*Halka Hizmet Hakk’a Hizmet*” anlayışı 1999’da yeniden benimsenmiştir. “ANAP’ın “*Millet devlet için değil, devlet millet için vardır*” her dönem belirgin söylemi olmuştur. Yılmaz tarafından devletin ilahi tapılacak bir olay olmadığı, bir hizmet organizasyonu olduğu asıl olanın millet olduğu vurgulanmıştır (ANAP 2000 Vizyonu, s. 9).

Tablo 19: ANAP'ın Parti Belgelerine Göre Politika, Söylem ve Konumu

POLİTİKALAR	
AMAÇ/GAYE	<p>“Milli hakimiyeti ve milletin üstünlüğünü, milli birlik ve bütünlüğü savunan, insan temel hak ve hürriyetlerini vazgeçilmez kabul eden, adalet mülkün temeli anlayışını, demokrasiyi savunan, toplumun mutluluğunu amaçlayan bir anlayışla sosyal adalete ve fırsat eşitliğine inanmış, Cumhuriyetimizin kurucusu Atatürk’ün ilke ve inkılablarını benimsemiş, iktisadi gelişmede bireylerin teşebbüs gücünü esas kabul eden, demokratik siyasi mücadelede tek yolu ikna ve uzlaşmada gören; hür bağımsız, gelişmiş, itibarlı büyük ve güçlü Türkiye idealine ulaşmayı gaye edinmiş bir siyasal partidir.”</p>
HEDEFLERİ	<p>“Önce insan, sistem, demokrasi ve insan hakları, kalkınma ve refah, huzur ve istikrar. İcraatlar da insanın iyi yetişmesine ve insana hizmete yoğunlaşacak. Bunun için Eğitim, Sağlık, Çevre ve Konut politikalarına önem verilecek. Herkesi meslek sahibi yapacak şekilde eğitim verilecek. Sağlık sigortasının yaygınlaşması sağlanacak. 1991 yılında kurulan Çevre Bakanlığı ile çevrenin korunmasına yönelik tedbirler genişletecek. Her ailenin konut sahibi olmasına yönelik politikalar genişletilecektir. Demokrasi, Devlet idaresi, adalet düzeni, ekonomik ve sosyal sistemin kendi içinde tutarlı ve birbiriyle ahenkli yürütülmesi sağlanacaktır. İnsan haklarına önem verilerek, katılım geliştirilecek, haksızlık ve yolsuzluk önlenecek, vatandaşın bilgilendirilmesi ve açıklık esas alınacaktır. Huzur ve istikrarı sağlamak için bölgeler arası gelişmişlik farkları asgari düzeye indirilecek, başta Doğu ve Güneydoğu olmak üzere kalkınmada öncelikli yerlere yatırım ve hizmetlerde ağırlık verilecek, işsizlik azaltılacak, anarşi ve terörle mücadeleye devam edilecektir.” Sivil toplum, hukuk devleti, insan hakları, demokrasi, rekabet ve AB üyelik sürecine çok önem verilmiştir.</p>
BELİRGİN SÖYLEMLERİ VE DEĞERLERİ	<p>“Millet devlet için değil, devlet millet için vardır.”, “Fikir ve ifade hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti, teşebbüs hürriyeti”, 1999’da yeniden “Halka Hizmet Hakk’a Hizmet” anlayışı benimsenmiştir.</p>
Kendini tanımlaması	<p>“Anavatan Partisi, insan temel hak ve hürriyetlerini vazgeçilmez kabul eden, adalet mülkün temelidir anlayışına sahip, asıl olan fertlerin ve toplumun mutluluğudur görüşü içerisinde sosyal adalete ve fırsat eşitliğine inanmış, iktisadi gelişmede fertlerin teşebbüs gücünü esas kabul eden bir siyasal partidir.”</p>
1991 seçimlerinde	<p>“Daha yapacak çok işimiz var, halledecek çok meselemiz var.”</p>
1995 seçimlerinde	<p>“Bu işi çözeriz”, “Kiminle Nereye, Tercih Sizin”, “oylarımızı ANAP’ta birleştirin”, Siyasal söylemlerinin ana teması, “demokratikleşme” ve “devletin yeniden yapılandırılmasıdır”.</p>
1999 seçimlerinde	<p>“Anavatan Partisi, sessiz çoğunluğun artık sesini duyurduğu bir Türkiye hedeflemektedir.”</p>
AÇIKLADIKLARI KONUMLARI	<p>Milliyetçi-muhafazakâr</p>
Milliyetçilik Anlayışı	<p>“Ekonomik ve toplumsal kalkınma, ekonomik gelişmişlik ile uluslararası alanda başarılı olmak”</p>
EKONOMİ POLİTİKALARI	<p>“Rekabete dayalı serbest Pazar ekonomisine/piyasa ekonomisine inanan bir partidir. Piyasa ekonomisi insan becerisini en iyi şekilde ortaya çıkaran, haksızlıkları asgariye indiren bu yüzden de insanın refah ve mutluluğunu azamiye çıkaran bir sistemdir. Serbest rekabetin sağlıklı olabilmesi için her alanda ve her düzeyde fırsat ve imkân eşitliği sağlanacak, serbest piyasanın iyi çalışması için tekelleşme ve kartelleşme konularında düzenlemeler yapılacak, tüketiciyi istimara karşı koruyacak tedbirler alınacaktır. Orta direğin güçlendirilmesi ve milli gelirin daha adil dağılımını sağlamak temel politikamızdır. Özelleştirmeler hızla yapılacak, KİT’lerin özelleştirilmesi hızlandırılacaktır. Buna paralel olarak kamu sektörünün, ekonomideki yeri giderek azalacak, Kamu İktisadi Teşebbüslerinin kamu harcamaları</p>

	<p>üzerindeki baskısı hafifleyecek ve enflasyona olumsuz etki yapan önemli faktörlerden biri ortadan kalkacaktır. Enflasyon %10'un altına düşürülecek, vergilerin daha adil olması sağlanacaktır. İhracata önem verilecek, orta ve küçük sanayilerin kurulması için kredi, eğitim, pazarlama konularında teşvikler verilecektir. Esnaf ve sanatkârın küçük ve orta işletmelerin güçlendirilmesi sağlanacaktır.” “Dış borçlanmayı ve dış yatırımları, karşılıklı menfaatlerin dengelenmesini öngören bir anlayış içinde faydalı buluruz.”</p>
<i>Ekonomide Devletin Rolü</i>	<p>“Devlet sanayi ve ticarete ana prensip olarak girmemelidir. İstisnai olarak geri kalmış bölgelerde sınai tesisler kurulabilse de, bu teşebbüsler kısa zamanda millete devredilmelidir. İktisadi faaliyetlerde devlet vatandaşın rakibi değil, aksine ona hizmet eden, gelişmesini kolaylaştıran bir yardımcıdır.”</p>
<i>Tarım-Hayvancılık</i>	<p>“Köylü memleketin efendisidir. Köylerin içme suyu sorunu çözüme kavuşturulacaktır. Köylümüzün daha iyi eğitimi için köylünün eğitimine yönelik TV yayınları artırılacak ve eğitime destek sağlanacaktır. Yurtiçi tarım borsaları dünya borsalarıyla ilişkilendirilerek, geleceğe dönük alımların yapılacağı piyasalar oluşturulacaktır. Son 8 yılda başlatılan tohum ıslahı çalışmaları devam edecek, eğitim ile birlikte teknolojinin yaygınlaştırılması ve verim artışı hedeflerden biri olacaktır.”</p> <p>“Tarım ve tarıma dayalı sanayi ilişkileri üretim-pazarlama zinciri içinde bir bütün olarak ele alınmalıdır. Gübre, tarım alet ve makineleri sanayi ve tarımsal ilaçlar konusunda yatırımlar teşvik edilmelidir.” “Hayvancılığın geliştirilmesi için; meraların geliştirilmesine imkân veren bir mera yasası çıkartılacaktır. Yem üretiminin artırılması ve maliyetinin düşürülmesi için meraların ıslahı ve yönetimi, yem üretiminin teşviki, nadas alanlarının daraltılmasına ağırlık verilecektir. Meraların geliştirilmesine imkân veren bir mera yasası çıkartılacaktır. Yurt dışından yüksek verimli ırkların getirilmesi ve yeni ırkların ıslahı çalışmalarına devam edilecektir.”</p>
<i>Sanayi</i>	<p>Sanayileşme anlayışımız, devletin sanayi teşebbüslerine girmemesi, bunu millete bırakması esasına dayanır. Sanayileşmedeki gelişmenin hızlanarak devam etmesi için rekabetin teşvik edilmesi, tekelleşme konusunda düzenlemeler yapılması, KİT'lerin ekonomiye yük olmaktan çıkartılması, enflasyonun aşağı çekilerek piyasa mekanizmasının daha iyi çalışması sermaye piyasasının güçlendirilmesi konusundaki çabalarımız devam edecektir. Bu amaçla, Devlet altyapı yatırımlarında başlattığı seferberliği devam ettirecek etkili, düşük maliyetli ve modern haberleşme enerji, ulaştırma ve benzeri imkânları hızla hizmete arz ederek sanayimizin rekabet gücünün artmasını sağlayacaktır. Orta ve küçük sanayilerin kurulmalarını ve düzgün işlemelerini teşvik edecek genel tedbirleri kredi, eğitim, pazarlama ve benzeri konuları kapsayacak şekilde alınacaktır.” “Devlet sanayileşmede teşvik ve tanzim edici rol oynamalıdır.” “Yatırımların ve ihracatın teşvik edilmesi, sanayideki devlet tekelleri dâhil tekellerin kaldırılması, aşırı gümrük korumalarının makul seviyelere düşürülmesi” savunulmuştur.</p>
<i>Altyapı Yatırımları</i>	<p>“Devlet altyapı yatırımlarında başlattığı seferberliği devam ettirecek etkili, düşük maliyetli ve modern haberleşme, enerji, ulaştırma ve benzeri imkânları hızla hizmete arz ederek sanayimizin rekabet gücünün artmasını sağlayacaktır.” “Enerji, kara ve demiryolu, liman, yurtiçi ve yurtdışı haberleşme; kara, deniz ve hava ulaştırması gibi temel alt yapı yatırımlarını devletin asli görevleri arasında telakki ederiz. Kendi iktisadi olarak geri ödeme gücüne sahip projelerin devletin koyacağı esaslar çerçevesinde halkın iştirakiyle yapılmasının teşvik edilmesini faydalı buluruz.”</p>
SOSYAL POLİTİKALARI	<p>“Kalkınmada asıl hedef sosyal gelişmenin sağlanmasıdır. Sosyal adaletin, fırsat eşitliğinin sağlanması, refahın yaygınlaştırılması sosyal politikamızın temel unsurlarını meydana getirir.” Sosyal Devlet anlayışının temel ilkesi: “Devlet, vatandaşını sevmeli, korumalı, himaye etmelidir.” anlayışıdır. Sosyal adaletin, fırsat ve imkân eşitliğinin sağlanması, bölgelerarası gelişmişlik farkların azaltılması refahın yaygınlaştırılması sosyal politikanın temel unsurları olarak sayılmıştır. <i>Aile, eğitim ve öğretim, çalışma hayatı, sosyal güvenlik, sağlık, kadın, gençler, kültür ve sanat, spor, çevre, konut, şehirleşme, konut, bölgesel dengesizliklerin giderilmesi</i> üzerinde durulmuştur.</p>
<i>Devletin Sosyal Kalkınmadaki Rolü</i>	<p>“İstihdam, eğitim ve öğretim, sağlık, konut, şehirleşme ile ilgili hizmet ve faaliyetlerin tanzim, teşvik ve yönlendirmesini sosyal kalkınmada devletin tabii görevleri arasında sayarız. Çiftçi, küçük esnaf ve sanatkâr, işçi, memur, emekli dul ve yetimler ile kimsesizlerin sosyal güvenliğe kavuşturulmaları, eğitim ve öğretimde fırsat ve imkân eşitliğinin sağlanması, bütün vatandaşların sağlık hizmetlerinden</p>

	yararlanmaları sosyal güvenlik anlayışımızın esaslarını teşkil eder.”
<i>Eğitim ve Öğretim</i>	“Eğitim ve öğretimde fırsat eşitliğinin sağlanması esastır.” “Okul öncesi eğitime önem verilecektir. Zorunlu eğitim 8 yıla çıkartılacaktır. Bu yıl köylerde ve gecekondu semtlerindeki ilkokula başlattığımız çocuklara ücretsiz ders kitabı verilecektir. Mesleki eğitim programlarına öncelik verilecek, ortaokuldan sonra öğrencilerin becerilerine uygun meslek okullarına yönlendirilmesi ve meslek okulları mezunlarının istihdamını arttırmak için teşvikler verilecektir. Çıraklık eğitimi daha da geliştirilecektir. 2000 yılına kadar orta ve yükseköğrenim yapan gençlerimizin en az bir yabancı dili gerçekten öğrenebilmeleri için gerekli tedbirler alınacaktır. Öğretmenlerin meslek içi eğitimine önem verilecek, yüksek lisan öğrencileri için burs imkânı sağlanacaktır.” “Bütçede en ağırlıklı pay, millî eğitime ait olacaktır.”
<i>Sosyal Güvenlik</i>	“Sosyal güvenlikte hedefimiz, nüfusun tümünü sosyal güvenlik şemsiyesi altına almaktır. Eğitim ve öğretimde fırsat ve imkân eşitliği ile bütün vatandaşlarımızın sağlık hizmetlerinden yararlanmaları hedefimizdir. Sosyal güvenlik sistemimiz, kapsadığı gruplara hizmet verecek sosyal güvenlik kuruluşlarını da beraberinde getirmiştir. Emekli Sandığı, Sosyal Sigortalar Kurumu ve Bağ-Kur ayrı ayrı zamanlarda kurulmuş, uyguladıkları normlar itibarıyla farklılık ortaya çıkmıştır. Bu kuruluşların yeniden organizasyonu ve revizyonu gerekmektedir. Bağ-Kur’luların sorunları çözülecek, durumları iyileştirilecektir. Hiçbir sosyal güvenlik sistemine kapsamına girmeyen muhtaç vatandaşlarımıza sahip çıkmak amacıyla “Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Teşvik Fonu” kurulmuştur. Özürlülerin eğitimi için okul sayısı arttırılacak, araç ve gereç yardımı yapılacaktır.”
<i>Sağlık</i>	“Sağlık hizmetleri, sosyal güvenliğin başlıca unsurlarından biridir.” Sağlık hizmetleri bir bütün olarak ele alınacak, koruyucu hekimliğe önem verilecek, gıda maddelerinde daha etkin kalite kontrolü sağlanacaktır. Aile hekimliği sistemine geçilecek, hastanın kendi doktorunu seçme imkânı getirilecektir. Özel sigortalar ve özel sağlık kuruluşları teşvik edilecek, kamu sağlık kurumları daha özerk bir çalışma etkinliğine kavuşturulacaktır. Hastane, sağlık ocağı ve sağlık evi sayısı arttırılacak, sağlık tesislerimizin modern alet makine ve araçlarla donatılmasına devam edilecektir. Acil yardım hizmetleri yeniden organize edilerek, standartları yükseltilecektir. Aşı kampanyası ve okullarda süt dağıtımına devam edilecektir. Ana çocuk sağlığı ve aile planlaması çalışmaları bölgelerin özellikleri dikkate alınarak etkin bir şekilde sürdürülecektir.” “Devletin yapacağı hizmet ve faaliyete ilaveten, özel sağlık müesseselerinin kurulmasını teşvik için tedbirler alınması faydalı görürüz.” “Sağlık hizmetlerinde eşit ve eşitlikçi bir hizmet anlayışı ile yeniden yapılandırılmıştır.” Hedefimiz, hastane ve sağlık ocaklarının sayısını yükseltmektir. Başlıca hedefimiz, Kişisel Sağlık Sigortası uygulamasını başlatmaktır.”
<i>Kadın</i>	“Türk kadınının eğitim seviyesinin, tarım, sanayi ve hizmetler kesiminde ekonomik katılımlarını arttırmak, sağlık, siyasal ve hukuki güvenliğini sağlamak ve kadınlarımıza sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasal alanlarda hak ettiği statüyü kazandırmak hedefimizdir. Kadınların eğitim imkânlarından erkeklerle eşit biçimde yararlanmaları sağlanacaktır. Kadının kamu hizmetlerine katılımına ve kamu yönetiminde etkin görevlere gelebilmesine imkân sağlanacaktır. Ev kadını statüsünde bulunan kadınların sosyal ve ekonomik hayata daha etkin katılabilmeleri için kısmi-sürekli (part-time) çalışma imkânları oluşturmak üzere gerekli altyapı hazırlanacaktır. Kreş ve çocuk yuvalarının açılması teşvik edilecektir.” “Anavatan iktidarı, ev kadınlarına çalışan kadın statüsü kazandırıp emeklilik hakkı tanınacaktır. Kamuda çalışan kadınların çocukları için çağdaş, donanımlı kreşler açılacaktır.”
<i>Gençler</i>	“Gençlik kesimine bütün sosyal sektörler tarafından sunulacak hizmetlerde, niteliğe ağırlık verilecektir. Gençlik kesimine eğitim, öğretim, sağlık, barınma, sosyal güvenlik ve çalışma konularında verilecek tüm hizmetlerde fırsat eşitliği esas olacaktır. Sportif temaslar desteklenecektir. Orta ve yükseköğrenim gençliğinin yurt, burs kredi imkânlarının geliştirilecektir. Gençlerin alkol, sigara, uyuşturucu madde ve kumar gibi kötü alışkanlıkları önlemek için kuruluşlarla işbirliği sağlanacaktır.”
<i>Esnaf</i>	“Esnaf ve sanatkarlarımız çok geniş bir toplum kesimine iş ve aş sağlamaktadır. Onların dertleri çözülmeyen işsizlik belasıyla mücadele etmek mümkün değildir. Kendi işini kurmak ya da kurulu işini genişletmek isteyenlere olağanüstü kredi imkânları sağlanacaktır. İnşaat halindeki organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi siteleri birinci öncelikle tamamlanacaktır.”

KAMU İDARESİ VE YÖNETİMİ	“Devlet halkın efendisi değil hizmetkârıdır”, “Devlet millet için vardır” “Devlet-vatandaş ilişkilerinde güven esas, şüphe istisnaidir.” Aşırı merkezileşme ve bürokrasinin engellediği bir sistem anlayışı benimsenmiştir.” “Devlet, millet için vardır. Devletin millet ile bütünleşmesi esastır.” “Merkezileşmenin azaltılmasını; bilhassa hizmetlerin müessir, süratli ve verimli bir şekilde yapılması için mahalli idarelerin yetkiler ve imkânlar yönünden güçlendirilmesini zorunlu görüyoruz.” “Vatandaşa sunulacak hizmetlerin etkili ve verimli olması kamu idaresinin hızlı karar almasına, basit ve formaliteden uzak bir şekilde çalışmasına bağlıdır. Bunun esasını devletin memuruna, memurun vatandaşa itimadı teşkil eder. İtimat esas, şüphe istisnai olmalıdır.” “Zaman ve kaynak israfını ortadan kaldırmanın tek yolu yerinden yönetimdir. Demokrasi en iyi yerel düzeyde işler.” Böylece “devletin sınırlı kaynakları daha verimli kullanılacak, devlet hızlı çalışacak ve daha demokratik yönetilecektir.” Devletin küçültülüp yeniden yapılandırılması ve bugünkü hantal yapıdan kurtarılması gerektiği savunulmuştur.
<i>Adalet</i>	“Adalet mülkün temelidir. Kanun önünde eşitlik esastır. Yargı organlarının bağımsızlığı ve tarafsızlığı esastır.” “Adaletin vatandaşlar arasında hiçbir ayırım yapmadan gerçekleştirilmesine itina edilecek, yargı organlarının bağımsızlığı ve tarafsızlığı korunacaktır. “Geciken adalet adaletsizliktir. Yargı sistemini, hızlı, nitelikli ve adil sonuç almaya elverişli bir düzene kavuşturulması hedefiyle, modern hukuk ve toplum ihtiyaçları dikkate alınarak kanunlarımızda değişiklikler yapılacaktır. Adli siteme intikal eden dosya sayısını azaltıcı, adli sistemin işleyişini süratlendirici ve özellikle ekonomik konularda uzmanlaşmış kişilerden faydalanılan tahkim mekanizmalarına işlerlik kazandıran sistemlere geçilecektir. Ceza infaz kurumlarının her bakımdan sağlıklı ve modern bir yapıya kavuşturulması sağlanacak, hükümlüleri topluma yeniden kazandırıcı yönde tedbirler alınacak, hükümlü ve tutukluların özellikle çocuk hükümlülerin ıslahı ve yetiştirilmesine önem verilecek ve iş esasına dayalı açık ve yarı açık cezaevlerinin artırılmasına gayret gösterilecektir.”
<i>Milli Savunma</i>	“Ordumuzun modern silahlarla teçhiz edilmiş, daha çevik, iyi eğitilmiş hale getirilmesi temel hedefimizdir. Askerlik süresi kısaltılırken ihtisasa önem verilecektir.” “Silahlı Kuvvetler mensuplarının, ücret ve sosyal imkânlarının tatminkâr seviyede olması tabiidir.”
DIŞ POLİTİKA	“Türkiye, siyasi, askeri ve iktisadi işbirliği yönünden mensubu bulunduğu Batı Dünyası ile ilişkilerinde, savunma ihtiyaçları yanında iktisadi gelişme ve kalkınmasını hızlandıracak ve menfaatleri dengeleyecek daha aktif bir rol oynamalıdır. Başta yurdumuzun güvenliği olmak üzere, kuvvetli bir savunma gücüne sahip olmamız zorunludur. Bunun ilk şartı; iktisaden güçlü olmaktır.” “Dış politikamızın esası bölgemizde ve dünyada barışın sürekliliğini temin etmektir. Değişen dünyada ABD başta olmak üzere dost ve müttefik olan ülkelerle her alandaki ilişkilerimize, karşılıklı çıkarlara saygı içinde, daha muhteva kazandırmak ve bu ilişkileri çeşitlendirmek azmindeyiz. Türkiye’nin en kısa sürede Avrupa Topluluğu’nun ileri üyeleri düzeyine erişmesi başlıca elimizdir. Avrupa Topluluğu’na tam üyelik hedefimiz çerçevesinde, NATO’nun, Avrupa ayağının güçlendirilmesi yolundaki çalışmalara özel bir ilgi göstermeye devam edeceğiz.”
DİN/LAİKLİK POLİTİKALARI	“Herkes Anayasanın teminatı altında vicdan, dini inanç ve ibadet hürriyetine sahiptir. Maddi ve manevi gelişmeyi birlikte sağlamanın zaruretine inanırız. İlk ve orta öğretim kurumlarında dini eğitim ve öğretim yapılması için devletin gerekli tedbirlerin alması zorunludur.”

Kaynak: Anavatan Partisi 1991 Seçim Beyannamesi; Anavatan Partisi 1995 Parti Programı; Anavatan Partisi 1999 Seçim Bildirgesi ve Türkiye Sözleşmesi, ANAP 2000 Vizyonu’ndan faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

ANAP, parti programı ve seçim beyannamelerinin hepsinde özellikle devletin katı ve hantal yapısının değişmesi ve milletin vatandaş olarak bireyin hak ve özgürlükler alanının genişletilmesini savunmuştur. 1995 yılında hazırlanan parti programı, 1991, 1995 ve 1999 seçim bildirelerinde partinin hedefleri, ekonomik ve sosyal politikaları aynı doğrultudadır. Ancak partinin amacı, laiklik ve din politikası, alt yapı yatırımları, devletin ekonomideki rolü

seçim bildirgesinde yok iken; programda açıkça tanımlanmıştır. Ayrıca 1999'dan sonra Özal'ın felsefesi olan "Halka Hizmet Hakk'a Hizmet" anlayışı yeniden parti belgelerinde yer almış ve söz konusu tarihten sonra partinin yayımlanan belgelerinde Muhafazakâr-milliyetçilik daha detaylı tanımlanmış ve AB süreci üzerinde daha çok durulmuştur (Tablo 19).

Yılmaz tarafından 1999 yılında, partinin anlayış ve politikalarının açıklandığı "**ANAP 2000 Vizyonu**" adlı bir kitapçık hazırlanmıştır. Bu kitapçık Yılmaz'ın görüşlerinden, bu görüşleri daha önce dile getirdiği konuşmalar ve genel kurul toplantı konuşmalardan oluşmaktadır. Bu kitapçıkta özellikle devletin yeniden yapılandırılması gerektiği, devlet aygıtının küçültülerek merkezileşmenin azaltılması, hem demokrasinin gereği hem de verimliliği arttırmak amacıyla yerel yönetimlerin yetkilerinin arttırılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Devletin eleştirilemeyecek kadar kutsal bir varlık olmadığı, asıl kutsal olanın milletin olduğu, bu nedenle de "Fikir ve ifade hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti, teşebbüs hürriyetinin" çok önemli olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu kitapçıkta, Susurluk Olayı, 28 Şubat süreci, Güneydoğu sorunu ve AB süreci ile ilgili partinin bakış açısı da açıklanmıştır. ANAP'ı düşüştürmek için yeniden tek başına iktidar yapmak için parti çalışmalarını hızlandırmış ve eğitimler düzenlemiştir. Bu çalışmaların sonunda 2000 yılının Şubat ayında "**Yeni Yüzyılda Yeni Politikalar**" isimli bir kitapçık yayımlanmıştır. Bu kitapçıkta Anayasa'nın bütünsel olarak yeniden düzenlenmesi, hak ve özgürlükleri ön planda tutan bir anayasa haline getirilmesi vurgulanmış, insan hakları, demokrasi, sivilleşme, millete hizmet, AB uyum sürecinin önemi üzerinde durulmuştur. 21. yüzyıl için ANAP, siyasal ve ekonomik özgürlüklerin olduğu demokrasi ve piyasa ekonomisi ilkelerine dayalı liberal demokrasi, anayasal hukuk devleti, piyasa ekonomisine işlerlik kazandırmak, yoksullukla mücadele ve adaletli gelir dağılımı, sürdürülebilir kalkınma, barış ve hoşgörü gibi hedefler belirlemiştir. 2001 yılının Mayıs ayında ise, Özal ve Yılmaz'ın ANAP vizyonunu ortaya koyan konuşmalarından örnekler içeren "**Anavatan Partisi'nin Türkiye Vizyonu**" adında başka bir kitapçık basılmıştır. Partinin bu yayınında artık günümüzde özel kanallar ve eğitimin geliştiği, bilgi toplumu olma yolunda hareket edilmesi gerektiğine vurgu yapılmış daha önceki parti belgelerinde olduğu gibi; bireyin ön plana alınması gerektiği, düşünce, din ve vicdan ile teşebbüs hürriyetinin önemi tekrarlanmıştır.

ANAP, Mesut Yılmaz liderliğinde 1991, 1995 ve 1999 olmak üzere 3 kez genel seçimlere katılmıştır. Yılmaz'ın Parti Genel Başkanlığı ve Başbakanlığa seçildikten sonra çok kısa bir süre içinde girdiği bir seçim kampanyası olan **1991 Seçim Beyannamesinde** ekonomi ve sosyal politikalara ağırlık verilmiştir. Özellikle 1991 öncesi ANAP icraatlarına çok vurgu

yapılmıştır. Seçim kampanyasının en önemli iki ayağını özelleştirme ve enflasyonla mücadelenin oluşturduğu seçim teması genel olarak *ekonomik meselelere* odaklanmıştır. ANAP yıllık enflasyon oranı gelecek 5 yılda %10'un altına çekme sözü vermiştir. Yılmaz'a göre enflasyonun ana kaynağı devlete ait sanayi işletmelerindeki açıklardır. Bunun için Devlet bankaları dâhil tüm kamu iktisadi işletmelerinin 3 yıl içinde özelleştirileceğini vadetmiştir. 20 Ekim 1991 genel seçimlerinde ilk kez tüm siyasi partiler reklam ajanslarıyla anlaşarak seçim kampanyaları düzenlemişlerdir.⁸² Görselleri, medyanın yoğun kullanıldığı, partilerin özel televizyon kanallarında reklam filmi yayınlattıkları bu kampanyalarda en dikkat çeken Fransa Cumhurbaşkanı François Mitterand'a yaptığı kampanyalarla tanınan Fransız reklamcı Seguela'nın, ANAP'ın seçim kampanyalarını yapmasıdır. Seguela, seçimlerin artık "medya savaşları" olduğu görüşüyle kampanyanın temposunu ve yoğunluğunu zaman içerisinde değiştirerek daha etkili olduğu düşünülen bir yol izlemiştir. "20 Ekim Mesut Yılmaz... Çünkü daha yapacak çok iş var" sloganıyla⁸³ lider odaklı bir seçim kampanyası yürütmüş Yılmaz'ın bol bol gülümsemesi istenmiştir. Özal'ın adı anılmadan, parti lideri Mesut Yılmaz'ın ön plana çıkarıldığı, Yılmaz'ın TV'ye çıkarak kendisine oy istediği ve bol bol Yılmaz'ın fotoğraflarının kullanıldığı bir seçim kampanyası sürdürülmüştür (Bildirici, 2003: 224-225; Özkan, 2007: 117, 118; Topuz, 1991: 10). Yılmaz'ın saçları düzgün taranmış, çerçevesi daha ince gözlük taktığı, elleri çenesine koyduğu ve hafif tebessüm ettiği resmi kullanılarak, seçimde güvenilir ve kendinden emin bir siyasetçi imajı yaratılmaya çalışılmıştır. Örneğin, Mesut Yılmaz'ın el sallayan bir resmi ve imzası ile "aziz vatandaşlarım" diye başlayan bir mektup özelliği taşıyan reklam yayınlanmıştır. Özal'ın kullandığı "arım balım peteğim" şarkısı yerine, Sezen Aksu'nun "hadi bakalım kolay gelsin" şarkısı, Ercan Saatçi'nin "Eller Havaya" şarkısı ve Yonca Evcimik'in "Abone" şarkısına yeni sözler yazılarak seçim kampanyasında kullanılmıştır. Akılda kolayca kalabilen pop şarkılar seçim müziklerine dönüştürülmüş, seçim şarkılarında ise gazete ilanlar, seçim posterlerinden farklı olarak ANAP ön plana çıkarılmıştır (Göksu, 2018: 13, 14-15; Özkan, 2007: 117, 124).⁸⁴ 1991 seçimlerinde

⁸² Seçim kampanyalarında medyanın kullanıldığı, televizyonda reklam filmi gösterilmesine izin verildiği ilk seçimle, 1987 seçimlerinde ANAP ile başlamıştır. O dönemde, ANAP hükümetinin icraatlarının anlatıldığı "icraatın içinden" programı yapılmıştır. Program sadece formatı değil, hazırlanışındaki profesyonellik sayesinde etki gücünü ikiye katlamıştır.

⁸³ "Türkiye çağı yakalamak için dünyaya açılmayı sürdürecekseniz... Türkiye'de barış ve hoşgörü hâkim olacaksa... Türkiye dünyaya açılırken kendi öz değerlerine sahip çıkacaksa... Türkiye'de çalışan herkes emeğinin karşılığını alacaksa... Türkiye'de hızlı gelişmenin sağlanması için siyasi istikrar şartsa... Türkiye'de kadımlar hak ettikleri yere gelecekse... Türkiye her vatandaşına sosyal güvence sağlayacaksa... Türkiye gençlerine eğitim ve iş sağlayacaksa..." şekline başlayan ilanlar, "Mesut Yılmaz. Çünkü yapacak çok iş var" şeklinde bitmiştir (Özkan, 2007: 122; Tokgöz, 2010: 310).

⁸⁴ "Hadi bakalım sandıklara, 2000'li yıllara, 20 Ekim Pazar günü bütün oylar ANAP'a...", "Haydi bütün oylar ANAP'a...", "Anaplıyız Anaplı biz çok farklıyız çok farklı, hem güçlüyüz hem haklı vatan için hayırlısı.

Yılmaz, Özal'ın 1983 ve 1987'de kullandığı popülist söylemden vazgeçmiş, 1980 öncesi iktidarların yaptıklarını doğrudan eleştirmiştir (Tokgöz, 2010: 309, 311). Yılmaz, özellikle TV programlarına ağırlık vermiş⁸⁵, 1994 seçimlerinde 25 günde 40 kent dolaşmış sürekli meydan konuşmaları yapmış (Bildirici, 2003: 256) ve “*çünkü yapacak daha yapacak çok iş var*”⁸⁶ sloganını kullanmıştır.

ANAP'ın **1994 yerel seçim kampanyası**, bir genel seçim kampanyası tarzında olmuş, ANAP kendi program ve projelerini anlatmaktan çok iktidardaki DYP-SHP koalisyonu ile yerel yönetimlerdeki SHP'li belediyelerin icraatlarını ve RP'yi (Anavatan Gazetesi, Mart 1994) eleştirerek yerel sorunlara ilişkin konulara çok az değindiği görülmektedir. Bu eleştirilerde özellikle Başbakan Çiller ile SHP'li belediyeleri hedef almıştır (Özkan, 2007: 175, 176; Tokgöz, 2010: 283). 1991 seçimlerinden sonra iktidara gelen DYP-SHP koalisyon hükümetinin başarısız olmasından dolayı, 1994 yerel seçimlerinde ANAP'ın oylarının artacağı beklentisiyle (Tokgöz, 2010: 282), “*Önce belediyeler... Sonra iktidar: ANAP iş başına geliyor*” diye bir seçim stratejisi hazırlamıştır. Bu seçimlerde II. Şehircilik hamlesini tanıtmış, ülkenin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik çıkmazların tablosunu çizerek seçmenden iktidarı değiştirmesini istemiştir.

1995 seçimleri de tamamen Yılmaz'ın liderliğine odaklanmış, kampanya sloganı olarak “*Bu işi çözeriz*” sözü üzerine kurulmuş, gazete ilanlarında “*Ben sizi hiç aldatmadım*” sözüne yer verilmiştir (Milliyet Gazetesi, 07.12.1995b). 1995 seçim kampanyasında enflasyonla mücadele sözünü tekrarlamış, özellikle *devletin yeniden yapılanması ve demokrasinin güçlenmesi ekonomi, sağlık, eğitim, adalet sistemi ve sosyal güvenlikte reform ile yerel yönetimlerin yetkilerinin ve mali kaynaklarının artırılması* sözünü vermiştir. Düzenlenen seçim afişlerinde enflasyonun %10 ve %20'lere ineceği, işsizliğin, Güneydoğu sorununun ve eğitim sorununun çözüleceği, Gümrük Birliği'nde haklarımızın korunacağı taahhüt edilmiştir (Milliyet Gazetesi, 07.12.1995b). Aynı zamanda seçim kampanyası Çiller ve Erbakan karşıtlığında da yürütülmüş⁸⁷, özellikle “*Çiller'in karnesi*” şeklinde olumsuz

Anaphıyız Anaplı azimli kararlıyız, Mesut Yılmaz bizimle iktidara kanatlı, ne boş vaat ne yalan ne kursağında haram Mesut Yılmaz başbakan...”

⁸⁵ ANAP iktidar olduğundan dolayı TRT'de ve Cumhurbaşkanı Özal'ın oğlu Ahmet Özal o dönemde Magic Box şirketinde Uzan'larla ortaklığı nedeniyle Star-1 TV'de ANAP'ın reklamları diğer partilerden fazla yer almıştır (Özkan, 2007: 124).

⁸⁶ DYP seçim kampanyasında, ANAP'ı hedef alan söylemlerinde bu sloganı “*daha çalacak çok şey var*” şeklinde değiştirmiştir.

⁸⁷ Seçim afişlerinde “*Yalandan Usandık*” sloganıyla Çiller ve Erbakan'ın geçmişte basında yar alan vaatleri kullanılmış ve bu sözleri yapmadıkları vurgulanmıştır. “*Çiller: “Gecekondu sorununu biz çözeriz bize güvenin...”, Çözecek sandık! Yalandan usandık. İşte sandık! ANAP'a oy ver. Maceraya son ver.*” şeklinde afişler düzenlenmiştir. Aynı şekilde “*Süpür gitsin*” temalı afişler de düzenlenmiştir. “*İstikbalini Amerika'da görenleri*

yaptığı her şeyin bahsedildiği reklamlar kullanılmış (Milliyet Gazetesi, 23.12.1995b), Çiller'in yolsuzluk iddialarına karşılık Mesut Yılmaz'ın temiz geçmişi ön plana çıkarılmıştır. Yolsuzluk suçlamaları ile ilgili milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılacağı ve yargılanacakları vadedilmiştir.⁸⁸ RP'nin “adil düzen” sloganı ise “karanlık düzen” olarak çevirmiştir. Çiller için ise ülkenin değil “Refah'ın anası” diye nitelendirmiştir (Milliyet Gazetesi, 14.12.1995). “Kiminle Nereye” ve “Tercih Sizin” başlıklı reklamda ANAP ve DYP şeklinde sayfa ikiye bölünmüş, bir tarafta Yılmaz övülürken diğer tarafta Çiller eleştirilmektedir.⁸⁹ Yılmaz meydanlarda halka seslenirken, doğrudan DYP tabanına seslenerek “oylarınızı ANAP'ta birleştirin”⁹⁰ çağrısında bulunmuştur (Milliyet Gazetesi, 23.12.1995c). Seçim meydanlarında ise DYP'nin Çiller'in genel başkan seçildiği kongreye gönderme yaparcasına “*vur vur inlesin Tansu Çiller dinlesin*” sloganları atılmıştır (Milliyet Gazetesi, 17.12.1995). Mesut Yılmaz'ın siyasal söylemine ilave edilmiş temalardan ikisi *demokratikleşme ve devletin yeniden yapılandırılmasıdır*. Özal'ın söylem ve politikalarında olan din ve vicdan özgürlüğü düşünce ve ifade özgürlüğü ve ekonomik girişim özgürlüğü sık sık tekrar edilmiştir. Mesut Yılmaz'a göre ANAP, Türkiye'de devletin laiklik dâhil temel nitelikleri ile halkın dini ve ahlaki değerlerini en iyi şekilde uzlaştıracak partidir. Laiklik otoriter yöntemlerle değil ancak demokratik ikna yöntemi ile korunabilir.

ANAP, 1999 seçimlerinde de *demokratikleşme ve devletin yeniden yapılandırılması* söylemine devam etmiş ve **1999 Seçim Bildirgesini** 2R+3G şeklinde formülize ederek tanımlamıştır. Bu projenin ilk iki yılında (2R) restorasyona yani acil sorunların çözümü ile yapısal sorunların giderilmesine; diğer üç yılda ise (3G) gelişme, kalkınma ve büyüme hedeflerinin gerçekleştirilmesine ağırlık verileceği belirtilmiştir. Seçim bildirgesinde, *restorasyon döneminde (2R)*, ekonomide ve devlet yönetiminde yapısal reform yapılacağı belirtilmiştir. Devlet yönetiminde yapısal reform; vatandaş devlet ilişkisinin yeniden tanımlanmasını, merkeziyetçiliği azaltılmasını, demokrasi en iyi yerel düzeyde işler düşüncesiyle yerel yönetimlerin güçlendirilmesini, şeffaflığın artırılmasını, katılımcı demokrasinin güçlendirilmesini, Anayasa'nın daha işlevsel bir anayasa haline getirilmesini,

süpür gitsin”, “*enflasyonu %150'ye çıkaranları süpür gitsin*”, “*Adil düzen maceracılarını süpür gitsin*” şeklinde reklamlar düzenlenmiştir (Milliyet Gazetesi, 09.12.1995, 08.12.1995, 07.12.1995a, 12.12.1995a, 13.12.1995a).

⁸⁸ Seçim afişinde, “Taahhüt ediyorum: Yolsuzluğun hırsızlığın dokunulmazlığı olmayacak...Bu işi biz çözeriz...ANAP'a oy ver. Maceraya son ver.” şeklinde söylemler kullanılmıştır (Milliyet Gazetesi, 07.12.1995b, 11.12.1995, 12.12.1995b, 13.12.1995b).

⁸⁹ Örneğin, sayfanın bir yanında “Çiller'in ailesi hangi yüzle karşınıza çıkacak” yazarken, diğer tarafta “Yılmaz ailesi yüz akıyla karşınızda” yer almakta, DYP için “Hangi yüzle” yazarken, Yılmaz için “Yüz akıyla” yazmaktadır (Tokgöz, 2010: 320).

⁹⁰ “*Sağduyunu kullan, oyunu en önde giden ANAP'a ver. DYP'ye oy vererek oyunu boşa harcama, Refah'ı iktidar yapma. Sağduyunu kullan. Oyları bölme, ülkeni ve geleceğini karanlığa gömme. ANAP'a Oy Ver Maceraya Son Ver.*” şeklinde seçim afişleri hazırlanmıştır.

yasama yürütme ve yargı organlarının görev, yetki ve sorumluluklarının yeniden düzenlenmesi, Seçim Kanunu ile Siyasi Partiler Kanunu'nun değiştirilmesini kapsamaktadır. Ekonomide yapısal reform kapsamında ise; devlet müdahalesinin asgariye indirilmesini, piyasanın sağlıklı işleyecek uygun ortamın yaratılmasını, özelleştirmelerinin hızlanmasını, kamu bankalarının özelleştirilmesini, bankacılık yasasının çıkarılmasını, bütçenin düzenlenerek faiz oranlarının ve enflasyonun düşürülmesini, özel sektörü güçlendirecek önlemler alınmasını, vergi reformunun geliştirilmesini, Türkiye ekonomisini AB üyeliğine ve Euro'ya hazırlayacak uyum yasalarının çıkartılmasını kapsamaktadır. *Gelişme, Kalkınma ve Büyüme (3G)* hedeflerinin gerçekleştirileceği dönemde ise, Demokrasi, İnsan Hakları, Ekonomi, Eğitim, Enerji, Konut, Sağlık ile ilgili konularda temel politika ve hedefler belirlenmiş, bütçede en ağırlıklı payın eğitime ayrılacağı belirtilmiştir. Seçim Bildirgesinde toplumun temel taşı olarak nitelendirilen, Çiftçi, Emekli, Esnaf, Gençler, İşçiler, Kadınlar, Memurlar ve Sivil Toplum Örgütleri hakkında uygulanacağı vadedilen politikalar ve hedefler ortaya konmuştur. Ancak seçim bildirgesinde, söz konusu bu politika ve hedefler ortaya konarken daha çok Yılmaz'ın 55. Hükümet (Anasol-D) döneminde yapılan yatırım, icraat ve çıktıları verilmiş daha sonra hedefler ortaya konmuştur. Bu seçim bildirgesinde eğitim politikalarına daha çok önem verilmiş, özellikle ev kadınları ile ilgili politikalar bir adım daha öteye taşınmış, sağlık sisteminde piyasalaşmaya daha çok önem verilmiştir. 1991 Seçim Beyannamesinde olduğu gibi önceki icraatlarına ve daha önce yaptıkları özellikle (55. Hükümet Anasol-D) iktidar oldukları dönemdeki yatırımlardan bahsedilmiştir.

1999 seçimlerinde önceki seçimlere göre farklı bir strateji izleyerek DYP'ye karşı eleştirel konumunu korumuş, iç siyasette malzeme yapılan sermaye/siyaset ilişkisi üzerinde durarak toplum içindeki sorunlara değinmiştir (Tokgöz, 2010: 325). 1991 seçimlerinde olduğu gibi 1999 seçimlerinde de Yılmaz'ın seçim kampanyası popülist çizgiden uzak olduğu görülmektedir. ANAP 1990 öncesinde "orta direk" söyleminden sonra (Kalaycıoğlu, 2002: 45) 1999 seçimlerinde, ANAP'ın iktidara geldiğinde sorunlarını çözeceği kitle olarak adlandırdığı "sessiz çoğunluk" söylemini kullanmıştır (Özkan, 2007: 255, 261; Mert, 1999: 40; Tokgöz, 2010: 322). Yalan ve yolsuzluklara karışmamış bunları istemeyen insanları partiye çekme amacını taşımışlardır bunun için sessiz çoğunluğa dayalı Türkiye sözleşmesi⁹¹ seçim kampanyasının diğer bir söylemi olmuştur. İş, hayat pahalılığı, eğitim, sağlık, konut,

⁹¹ Türkiye Sözleşmesi şu noktaları içermektedir: "5 yılda 3,5 milyon işsize yeni iş imkânı ve tüm çalışanlara işsizlik sigortası hizmeti, iki yılda enflasyonun %5'e indirilmesi, her Türk çocuğuna çağdaş eğitim hakkı tanınması, herkese kişisel sağlık sigortası, her aileye bir konut, tüm tarım ürünlerinde ürün sigortası ve prim sistemi sağlanması, yerel yönetimlerde yönetim reformu ile sorunların çözülmesi ve yerel yönetimlere sivil kuruluşların katkı yapılmasının sağlanması, devletin şeffaf adil ve özgürlüklere saygılı olarak yeniden yapılandırılması" (Anavatan Partisi 1999 Seçim Bildirgesi ve Türkiye Sözleşmesi).

tarım, yerel yönetimler ve devletin yeniden yapılanması olmak üzere sekiz maddeden oluşan Türkiye Sözleşmesi'nde Mesut Yılmaz sözleşmenin bir tarafını imzalamış diğer tarafını da seçmenin imzalaması için bırakarak sözleşmedeki taahhütleri yerine getirmese seçmenin ondan hesap sorabileceğini vadetmiştir. Mesut Yılmaz imzalı mektup şeklindeki siyasal reklamlarında, “*Sesinizi duyuyoruz. Unutma ben seni duyuyorum, sen de beni dinlemeye devam et. Sevgiyle, saygıyla*”⁹² temel yaklaşımı kullanılarak, toplumun farklı kesimlerine seslenmiştir. Bu şekilde 1999 seçimlerinde seçim kampanyasını “sessiz çoğunluğun” sesi olma vaadi üzerine inşa etmiştir. Berna Yılmaz, kadın, eğitim ve çocuklarla ilgili konularda ön plana çıkmış bir partili gibi çalışmıştır (Özkan, 2007: 258). Bir başka mektupta ANASOL-D hükümetinin yaptıklarından bahsetmiştir. Yerel seçimlerin önemine vurgu yapılmış, ancak 1994 yerel seçimlerinde olduğu gibi kentlerin ve kentlilerin sorunları üzerinde, şehirleşme politikaları üzerinde pek durulmamıştır. Bu seçim döneminde seçimlerin ana teması laiklik tartışmaları olmuş özellikle sağ partiler FP tabanına yönelik propaganda sürdürmüşlerdir. 1999 seçimlerine ve 2002 seçimlerine doğru giderken Yılmaz özellikle partinin kurucu lideri olarak Özal’ı yeniden ön plana çıkarmış ve kendisinin Özal’ın misyonunu temsil ettiğini seçmene hatırlatmaya çalışmıştır.

Mesut Yılmaz’dan sonra, Erkan Mumcu ise partiye değişim ve özgürlükçü söylemi yeniden kazandırmaya çalışmış “*halka hizmet hakka hizmet*” anlayışını yeniden tüzüğüne koymuş ve bunu partinin ana amacı olarak ilan etmiştir. Kadın ve gençlere odaklı dinamik bir siyaset anlayışı benimsemiştir (Anavatan Partisi 2007 Parti Tüzüğü).

4.1.8. Politika ve Söylemleri

ANAP, temel politik söylemini “çağ atlama” söylemi ile 1980 öncesi anarşi ortamı ve korkusu üzerine kurmuştur.⁹³ Ayrıca Özal, sağcılık kavramı Soğuk Savaş dönemine ait olumsuz çağrışımlar yaptığı için zaman zaman modern sağ gibi ifadeler kullanmıştır, ancak neoliberal, liberal veya yeni sağ gibi kavramları kullanmayı tercih etmemiştir (Taşkın, 2009: 467). Özal, ANAP’ın siyasal çizgisini 1987 yılında, milliyetçi, muhafazakâr, liberal bir ekonomik sistemi şeklinde tanımlamıştır (Taşkın, 2009: 467).

ANAP, Türk siyasal hayatında 1980’den sonra uzlaşmacı, yumuşak siyasal üslubuyla öncülük etmiştir. Ekip çalışması konusunda çok başarılı olan Özal döneminde Türkiye para politikalarını takip ederken yatırımları azaldığı bir ülke haline gelmiştir (Ortaylı ve

⁹² Örneğin, bu şekilde “fabrikadaki işçilere sesleniş” şeklinde afiş yayınlamıştır.

⁹³ Hatta Özal, ilk modern parti reklam filmi olan 1987 seçim propagandası için halka sesleniş şeklindeki konuşmasında, seçim propagandasını 1980 öncesi dönemde yaşanan siyasal istikrarsızlık ve şiddet üzerine inşa ettiği görülmektedir (ANAP 1987 Reklam Film, www.youtube.com).

Küçükaya, 2012: 233). ANAP retorikten ziyade kendi icraatını kullanarak ideolojik değerlerden çok pragmatik değerlerin savunuculuğunu yapmıştır. ANAP seçmen tabanı içinde kentli seçmen oranı daha fazla olduğundan ANAP'ın politika ve söylemlerinin de bu yönde geliştiği görülmektedir. ANAP gelişmiş şehirlere uygun bir şekilde daha çok turizm, sanat, ekonomi ve kültürel politikalar uygulamıştır.

ANAP, hem Türkiye'nin geleneksel muhafazakâr öğelerini kullanmış hem de siyasi gündemini ekonomik liberalizm olarak belirlemiştir. ANAP, halka inen demokratik bir söylem içerisinde ideolojisini serbest piyasa ekonomisine oturtmuştur. Partisinin serbest piyasa fikirleri en büyük seçmen kitlesi olan orta sınıfı mağdur ettiği için 1987'den itibaren partiye karşı hoşnutsuzluk ortaya çıkmıştır (Cizre, 1999: 34).

Yılmaz'ın liderliği döneminde ANAP artık dört eğilimi birleştirme iddiasında bulunmadığı gibi kendisini hem sol hem de muhafazakâr İslamcı unsurlardan soyutlayarak ideolojik olarak daha tutarlı bir yer edinmeye çalışmıştır (Sitembölükbaşı, 2001: 171). ANAP modern yenilikçi liberal ve milliyetçi bir çizgi benimsemiştir. Nitekim 28 Şubat sürecinde de MGK tarafından alınan kararları DSP, DTP ve CHP'nin de dışarıdan desteklediği azınlık hükümeti ile uygulamaya koymuştur. İslamcı kesimlerin muhafazakâr seçmenin tepkisini çekse de ideolojisi ile tutarlı davranmıştır.

Mesut Yılmaz'ın 1991'de genel başkan seçilmesinden hemen sonra yayımladığı *Türkiye'de milliyetçilik, çağdaşlaşma ve demokrasi* başlıklı kitapçıkta partinin ana doktrinini bu çeşitli boyutlarının sentezini sunmaya çalışmıştır. Türkiye'nin Batı modernleşmesini yakalayamadığı için ağır bir bedel ödediğini öne sürmüştür. Yılmaz'a göre milliyetçilik kavramı en başından beri modernleşme kavramıyla o kadar iç içe geçmiştir ki önde gelen Türk milliyetçilerinin hepsinin yazılarında daima eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bu nedenle ANAP için Türk milliyetçiliği ülkenin gerçeklerinden kopuk katı ve donmuş bir doktrin değil, değişen koşullara ayak uydurabilen dinamik bir bilinçtir. Aynı şekilde çağdaş dünyada milliyetçiliğin demokratik değerler ile birlikte anlaşılması gerekmektedir. Mesut Yılmaz, milliyetçilik demokrasi ve modernite ilişkilerini bu şekilde anlattıktan sonra ANAP doktrininin 3 boyutunu; yani milliyetçilik, liberalizm ve muhafazakârlığın bir sentezini yapmaya çalışmıştır. ANAP'ın temel amacının bu 3 ilkeyi bağdaştırmak olduğu biçimindeki savını tekrar vurgulamıştır (Yılmaz, 1996: 16, 18, 19, 23). Özal döneminde de milliyetçilik, ırkçılık veya bir ırkın üstünlüğü şeklinde değil, milli birlik ve beraberlik şeklinde anladıklarını vurgulamıştır.

Yılmaz, Türkiye'nin dünyada ekonomik bir güç haline gelmesi için ekonomik kalkınmada lokomotif görevi yapacak olan güçlü, yaygın ve dinamik bir orta sınıf meydana

getirmek gerektiğini savunmuştur (Yılmaz, 1996: 34). Ayrıca, Yılmaz'a göre sivil toplum, devletin bürokratik gücünden öte, devlet örgütlenmesi dışında kalan kesimlerin dinamizmi ve bir milletin gücünü tayin eden bir faktördür (Mert, 2007: 62). Nitekim bütün parti belgelerinde sivil toplum vurgusu yapılmıştır.

4.2. DOĞRU YOL PARTİSİ'NİN YAPI İŞLEYİŞ VE İDEOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ

4.2.1. Doğru Yol Partisi'nin Kuruluşu

DYP, 1980 askeri darbesinden sonra sivil yaşama geçiş sürecinde 1983 tarihli Seçim Kanunu'nun kabulü ile birlikte, 1980 öncesi faaliyet gösteren Adalet Partisi'nin tabanı üzerine kurulmuştur. Süleyman Demirel'e yakınlığı ile bilinen eski AP'liler, 20 Mayıs 1983 günü emekli ordu mensubu Ali Fethi Esener başkanlığında Büyük Türkiye Partisi'ni (BTP) kurmuşlardır (Gemalmaz, 1996: 993). Bu partiye yoğun katılım olunca, eski bir partinin devamı olduğuna dair kanaat pekişmiş ve BTP'nin faaliyetleri 31 Mayıs 1983 tarihinde durdurulmuştur. MGK tarafından Demirel ile birlikte toplam 16 siyasetçi seçim sonuna kadar gözetimde tutulmak amacıyla Çanakkale Boğazı'ndaki Zincirbozan⁹⁴ adlı askeri üsse gönderilmişlerdir (Soysal, 1996: 2136-2137). 26 Temmuz 1983 günü alınan kararla ise BTP temelli kapatılmıştır. BTP'nin kapatılacağını anlayan Demirel ve ona yakın isimler yeni bir parti kurma hazırlığına başlayarak, DYP'yi 23 Haziran 1983 günü, hemen hepsi Demirel'e yakınlığı ile bilinen kişilerden oluşan kurucularla birlikte İç İşleri Bakanlığı'na verilen dilekçe ile kurulmuştur. Parti çok hızlı bir şekilde toparlanmış ve ülke genelinde örgütlenmeye başlamıştır. Demirel, siyasal yasaklı olduğu için partinin kurucu genel başkanı Ahmet Nusret Tuna olmuştur (Yankı Dergisi, 1986: 8-11; Soysal, 1996: 2137; Acar, 1991: 190). DYP kuruluş aşamasında, en çok veto alan parti olarak (Soysal, 1996: 2138), 78 günde MGK'nın dört dizi vetosu sonucunda, toplam 88 kurucu üyesinden, partinin ilk genel başkanı da dâhil olmak üzere 57 kurucusu veto edilmiştir (Sakallıoğlu, 1996b: 1258). DYP'nin 23 Haziran 1983 tarihinde başlayan kuruluş çabaları ancak Anayasa Mahkemesi DYP'nin temelli kapatılması hakkında açılan davayı reddetmesiyle 28 Eylül 1983'te sonuç vermiştir. Bu süreçte 30 kişilik parti kurucu listesi hazırlanarak İçişleri Bakanlığı'na verilmiş, kurucular MGK tarafından 4 kez veto edilmiş, 5 kez kurucular listesi yenilenerek verilmiştir (Yankı

⁹⁴ Süleyman Demirel, Hüsamettin Cindoruk, Mehmet Gölhan, Ali Naili Erdem, Ekrem Ceyhun, Saadettin Bilgiç, Nahit Mentеше, Yiğit Köker, İhsan Sabri Çağlayangil, Sırrı Atalay, Metin Tüzün, Celal Doğan, Deniz Baykal, Ferhat Aslantaş, Süleyman Genç, Yüksel Çakmur Zincirbozan'da mecburi ikamete tabii tutulmuşlardır (Cumhuriyet Gazetesi, 03.06.1983).

Dergisi, 1986: 11-13). Partinin genel başkanı Ahmet Nusret Tuna da veto edildiği için partiye sadece bir ay kadar genel başkanlık yapmış, bu sefer yerine genel başkanlığa eski danışma meclis üyesi Yıldırım Avcı getirilmiştir. 22 Temmuz 1983'te parti kurulabilmesi için 30 olan kurucu barajı tamamlanarak İçişleri Bakanlığı'na verilmiş, ancak 6 Kasım 1983 seçimlerine girebilmek için yasal başlangıç tarihi olan 24 Ağustos 1983 tarihinden sonra 8 Eylül 1983'te kurucu listesi onaylanmıştır. Bu nedenle DYP, seçime katılabilmek için 34 ilde örgütlenme şartını yerine getirip 67 il ve 421 ilçede örgütlendiği (Soysal, 1996: 2138) halde, Yüksek Seçim Kurulu tarafından kabul edilen son tarihe yetişemediği için 1983 genel seçimlerine girememiştir. Daha sonra 14 Mayıs 1985 yılında partinin 1. Büyük Kongresi'nde, Yıldırım Avcı yerine Hüsamettin Cindoruk genel başkan olmuştur (Yankı Dergisi, 1986: 11-13; Uzun, 2010: 395; Sakallıoğlu, 1996: 1258; Aykol, 2011: 85).

1987 yılında eski siyasetçilerin siyaset yapma yasağını kaldıran yasa teklifi referandumda kabul edilince Cindoruk istifa etmiş, yerine Demirel partinin genel başkanı olmuştur (Acar, 1991: 192). Demirel, 1988'de yapılan 2. Büyük Kongre'de, 24 Kasım 1990'da yapılan 3. Olağan Büyük Kongre'de de delegelerin oylarıyla tekrar genel başkan olmuştur. Ancak 17 Nisan 1993 tarihinde Cumhurbaşkanı Özal'ın ölümünden sonra 16 Mayıs 1993'te (Milliyet Gazetesi, 18.04.1993) Demirel Cumhurbaşkanı olmuştur (Meclis Haber Dergisi, 1993a: 1-2; Meclis Haber Dergisi, 1993b: 1-2; Milliyet Gazetesi, 16.05.1993). DYP genel başkanlığı boşalınca, 13 Haziran 1993'te 2. Olağanüstü Kongresi'nde, İsmet Sezgin ve Köksal Toptan'ın da aday olduğu genel başkanlık seçiminde Tansu Çiller DYP genel başkanı olmuştur⁹⁵ (Meclis Haber Dergisi, 1993b: 5). Çiller, ANAP ve Özal'ın ekonomist söylemi ve ekonomi üzerindeki hegemonyalarına karşı, ekonomi profesörü kimliği (Yılmaz, 2009: 487) ile DYP'nin yeni lideri olmuştur. Aynı şekilde 20 Kasım 1993'de yapılan "Türkiye'ye Apo'ya mezar olacak, kahrolsun PKK" sloganları geçen partinin 4. Büyük Kongresi'nde de 1074 delegeden 1045'inin oyuyla yeniden genel başkan seçilmiştir (Milliyet Gazetesi, 21.11.1993).

1990'larda diğer siyasal partiler arasında kırılmalar, çatlamlar ve hizipler arası mücadeleler hâkimken; DYP içerisinde imaj yenileme ya da değiştirme çabaları (Sakallıoğlu, 1996c: 152) görülmektedir. ANAP'ın liberal kanadından koparak Demokrat Merkez Partisi'ni

⁹⁵ 13 Haziran 1993'te Ankara'da yapılan 2. Olağanüstü Kongresi'nde DYP Genel Başkanlığına, Devlet eski Bakanı Tansu Çiller, İçişleri Bakanı İsmet Sezgin ve Milli Eğitim Bakanı Köksal Toptan ve Kartal ilçe üyesi Mehmet Karaküçük aday olmuştur. Bedrettin Dalan ise İsmet Sezgin lehine feragat etmiştir (Milliyet Gazetesi, 13.06.1993). Kongrede ilk turda Tansu Çiller 1114 delegeden 574'ünün oyunu alırken, İsmet Sezgin 320, Köksal Toptan 212 oy almıştır. Bu sonuç üzerine diğer iki aday çekilince, ikinci tura ciddi rakibi olmadan giden Çiller 933 oy alırken, Karaküçük ise 29 oy almıştır. Çiller, DYP'nin 5. Genel Başkanı olmuştur (Milliyet Gazetesi, 14.06.1993a). Bu süreçte defalarca Cavit Çağlar, İsmet Sezgin ve Köksal Toptan'ın adaylığını çekmesini ve kendisinin aday olarak Çiller'e karşı tek başına mücadele etmeyi teklif etmiştir. Ayrıca İsmet Sezgin'in iyi çalışmadığından dolayı, Çiller'in kongreyi çok rahat kazandığını ifade etmiştir (Arcayürek, 2001a: 87, 125).

kuran Bedrettin Dalan da 14 Eylül 1991 tarihinde DYP'ye katılma kararı almıştır. 13 Haziran 1993 tarihinde ise Çiller'in genel başkan olması bu sürecin en büyük sembolüdür. DYP'nin Genel Başkanlığı'na, 21 Temmuz 1996'da yapılan 5. Olağan Kongre'sinde⁹⁶ (Meclis Haber Dergisi, 1996c: 10) ve 20 Kasım 1999'da ise 6. Büyük Kongresi'nde⁹⁷ Çiller seçilmiştir (Meclis Haber Dergisi, 1999b: 10). 2002 genel seçimlerinden sonra parti ülke barajının altında kalınca, Çiller partinin genel başkanlığına aday olamayacağı açıklamış, böylece 14 Aralık 2002'de yapılan partinin 7. Büyük Kongre'sinde 6. Genel Başkanı olarak Mehmet Ağar seçilmiştir (Onur, 2004: 152; Tosun, 2003: 321).⁹⁸ Mayıs 2005'te yapılan Kongresi'nde de Mehmet Ağar partinin tekrar genel başkanı olmuştur. 5 Mayıs 2007 günü, seçimlerden önce, DYP ve ANAP ile birleşme kararı almış; ancak uzlaşamadıklarından ANAP son anda birleşmeden vazgeçmiştir. DYP, 27 Mayıs 2007 tarihli Kongresi'nde Demokrat Parti (DP) adını almış ve DYP kapatılmıştır. Parti, 22 Temmuz 2007 seçimlerine, Mehmet Ağar genel başkanlığında Demokrat Parti adı ile katılmıştır. DP, bu seçimlerde %5 oy alarak ülke barajını aşamayınca Mehmet Ağar da genel başkanlıktan ayrılmıştır. 6 Ocak 2008 günü yapılan olağanüstü kurultayda Süleyman Soylu partinin genel başkanı olmuştur. 16 Mayıs 2009'da yapılan 5. Olağanüstü Büyük Kongre'de genel başkanlığa Hüsamettin Cindoruk seçilmiştir⁹⁹ (CNN Türk Haber, 16.05.2009). 31 Ekim 2009 tarihinde ise Hüsamettin Cindoruk başkanlığında DP ile Salih Uzun Genel Başkanlığı'nda ANAP ile birleşmiştir (Hürriyet Gazetesi, 01.11.2009).

4.2.2. Örgütsel Yapısı

DYP daha çok geniş çekirdekli belirli sayıdaki delegeyi kadro gibi gören bir lider ve onların her şeyini takip eden bir kadro partisidir. Demirel'den sonra Çiller'in partinin genel

⁹⁶ 21 Temmuz 1996'da yapılan partinin 5. Olağan Kongre'sinde, genel başkanlık seçimlerinde Tansu Çiller kongreye katılan 1337 delegeden 1095'inin oyunu alarak ikinci kez DYP Genel Başkanı seçilmiştir. Diğer aday Mehmet Dülger ise sadece 79 oy almıştır.

⁹⁷ 20 Kasım 1999'da partinin 6. Büyük Kongresi'nde, 1296 delegeden 1228'inin oy kullandığı genel başkanlık seçimlerinde; Çiller'in en önemli rakibi Köksal Toptan ise 280 oy alırken, Çiller 922 oy alarak üçüncü kez DYP Genel Başkanı seçilmiştir.

⁹⁸ 13-14 Aralık 2002 tarihlerinde yapılan Büyük Kongre'de genel başkanlık için, İlhan Kesici, Mehmet Ağar, Ufuk Söylemez, Aydın Menderes, Hasan Subaşı, İnci Çavaş, Takiddin Yarayan, Mehmet Sena Ekici, Şaban Yiğit, Erdem Alp ve Dursun Atabek olmak üzere 11 kişi aday olmuştur. Seçimlerin birinci turunda oy kullanan 1109 delegenin 815'inin oyunu alan Mehmet Ağar, DYP'nin 6. Genel Başkanı seçilmiştir.

⁹⁹ Genel Başkanlık için, Süleyman Soylu, Mehmet Ali Bayar ve Hüsamettin Cindoruk aday olmuştur. Eski gazeteci Ramazan Yazgan ise kongre salonunda adaylığını açıklamıştır. Kongrede 4 aday olsa da Cindoruk ve Soylu ön plana çıkmıştır. Soylu'yu Çiller desteklerken; Cindoruk'u Demirel desteklemektedir. Bu durum, kongrede Çiller ve Demirel yarışması gibi bir görüntü vermiştir. Bu nedenle, ilk turda hiçbir aday salt çoğunluk olan 560 sayısını alamamıştır. Seçimlerin ikinci turunda da aynı tablo ile karşılaşınca Süleyman Soylu ve Mehmet Ali Bayar genel başkan adaylığından çekilmiş ardından, üçüncü turda Cindoruk kullanılan 570 oyun 559'unu alarak genel başkan seçilmiştir (DP'de yeni genel başkan Hüsamettin Cindoruk, www.youtube.com).

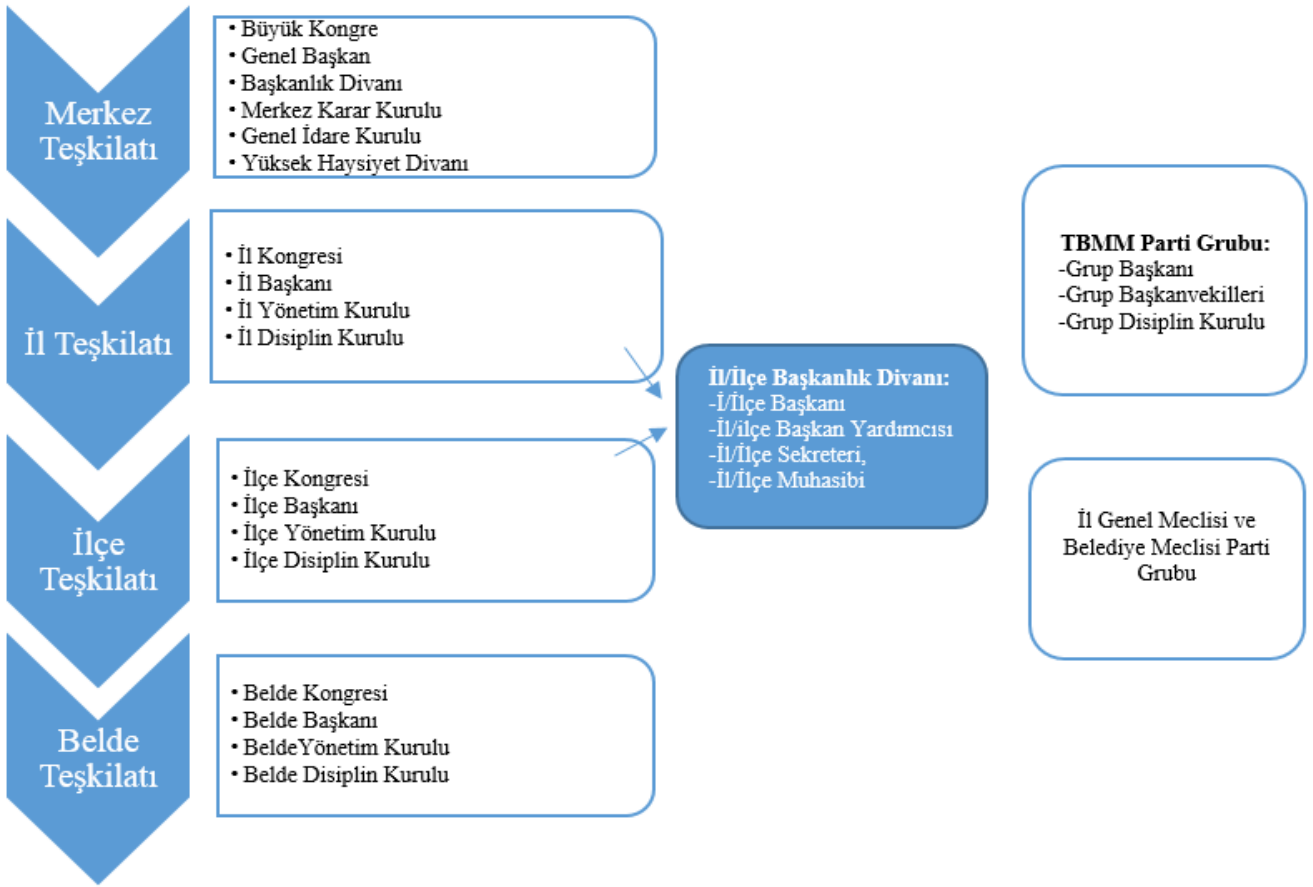
başkan olmasıyla birlikte parti, yukarıdan aşağıya doğru hafif hafif inen bir rant dağıtım mekanizması içeren klientalist modele doğru yaklaşılmaya başlamıştır (Bayramoğlu, 1995: 41).

DYP'nin parti tüzüğünde temel teşkilatları olarak; Belde, İlçe, İl ve merkez teşkilatı ile TBMM Parti Grubu ve İl Genel Meclisi, Belediye Meclisi parti gruplarından oluşmaktadır (Şekil 10). Belde teşkilatı, ilçe teşkilatlarına, ilçe teşkilatı il teşkilatına, il teşkilatı ise merkez teşkilatına bağlı olarak çalışmakta ve her kademe üst kurulların kararlarına uymak zorundadırlar.

Teşkilat kademesinde genel merkez adına yetkili olan özellikle delege seçimlerinde etkin olan birim, beldelerde Belde Yönetim Kurulu, il ve ilçelerde ise İl ve İlçe Yönetim Kurullarıdır. DYP'nin il ve ilçe Yönetim Kurulları, kendi kademe kongreleri tarafından Siyasi Partiler Kanunu'na (Md.21) uygun olarak kurulların kendi kademe kongrelerinde seçilirler. DYP, İl ve İlçe Yönetim Kurullarının üye sayısına önem vermiştir. İlçe Yönetim Kurulu'nun sayısı, bir başkan ve en az 13 üye şeklinde Genel İdare Kurulunca (GİK) tespit edilir (Md. 29). İl Yönetim Kurulu'nun sayısı ise, aynı şekilde bir başkan (en çok 3 yıl için seçilir) ve en az 14 üye şeklinde GİK tarafından belirlenir. İl ve İlçe Yönetim Kurulları daha sonra kendi aralarında gizli oyla, bir veya birden çok başkan yardımcısı (ilçelerde 3'ten çok illerde 5'ten çok olmamak üzere), bir sekreter ve bir muhasip seçerek görev bölümü yapmaktadırlar (md. 29). İl/ilçe başkanı, il/ilçe başkan yardımcıları, il/ilçe sekreter ve İl/ilçe muhasip üyesinden oluşan kurula "İl/ilçe Başkanlı Divanı" adı verilmiştir. Ayrıca parti tüzüğünde GİK'e, istediği il ve ilçeyi büyük il/ilçe statüsüne getirerek il ve ilçenin özelliklerine göre yönetim kurullarının üye sayısı teşkilatlanma şekli ve şeması görev dağılımını ona göre belirtme yetkisi verilmiştir. Bu durum DYP'nin yerel örgütlenmeye çok önem verdiğinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

1999 yılında DYP tüzüğünü yenilemiş, partinin temel teşkilat yapısının yanına, temel teşkilat kademesine bağlı olarak çalışan "yan kuruluşlar" eklemiş ve tüzüğünde yurtdışı parti temsilciliklerini düzenlemiştir. Yan kuruluşlar olarak kadın ve gençlik kollarını tanımlamış, bunların dışında da, GİK'in kararı ile İlçe, İl ve Genel Merkez Teşkilatına bağlı başka yan kuruluşlar kurulabileceğini belirtmiştir. Partinin temel teşkilatlarında temsile önem vermiş, teşkilat organlarına "her iki cinsiyetten en az %10 oranında üye bulunur" şartını getirmiştir.

Şekil 10: DYP'nin Teşkilat Şeması

Kaynak: 1990 tarihli DYP'nin Parti Tüzüğü ve 1999 tarihli DYP'nin TBMM İç Yönetmeliği'nden faydalanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

İl ve İlçe kongrelerinden önce de bir başkan, bir ikinci başkan ve yeteri kadar kâtip üyeden oluşan “kongre başkanlık divanı” oluşturulur. Ayrıca İl ve İlçe Kongresinin Delegeleri hem seçilmiş hem de tabii üyelerden oluşmaktadır.¹⁰⁰

DYP'nin teşkilat kademesinde hiyerarşik olarak en tepede olan Merkez Teşkilatı ise, Büyük Kongre, Genel Başkan, Başkanlık Divanı, Merkez Karar Kurulu (MKK), Genel İdare Kurulu (GİK), Yüksek Haysiyet Divanı'ndan oluşmaktadır. Büyük Kongre, parti tüzüğünde en yüksek karar organı olarak tanımlanmıştır. Parti Genel Başkanı, GİK, MKK ve Yüksek Haysiyet Divanı'nın üyeleri Büyük Kongre'de seçilmektedir (Md. 38). Parti Genel Başkanı, Partili Bakanlar ve Milletvekilleri, parti üyeliği devam eden kurucular kurulu, MKK, Yüksek Haysiyet Divanı üyeleri büyük kongrenin tabii üyesidir. Büyük Kongre en az iki, en çok üç yılda GİK'in belirleyeceği tarihte toplanmaktadır (Md. 39). Büyük Kongre toplantılarında

¹⁰⁰ İlçelerde; İlçe Başkanı, İlçe Yönetim Kurulu Üyeleri, İlçe Belediye Başkanı ve İlçeye bağlı diğer Belediye Başkanları kongrelerin doğal üyesi olarak parti delegeleridir. İlde ise; ilin partili Milletvekilleri, İl Başkanı, İl Yönetim Kurulu üyeleri, İl Disiplin Kurulu Başkanı, İl Disiplin Kurulu Üyeleri ile Büyükşehir Belediye Başkanları doğal üyelerdir (Md. 20, 21).

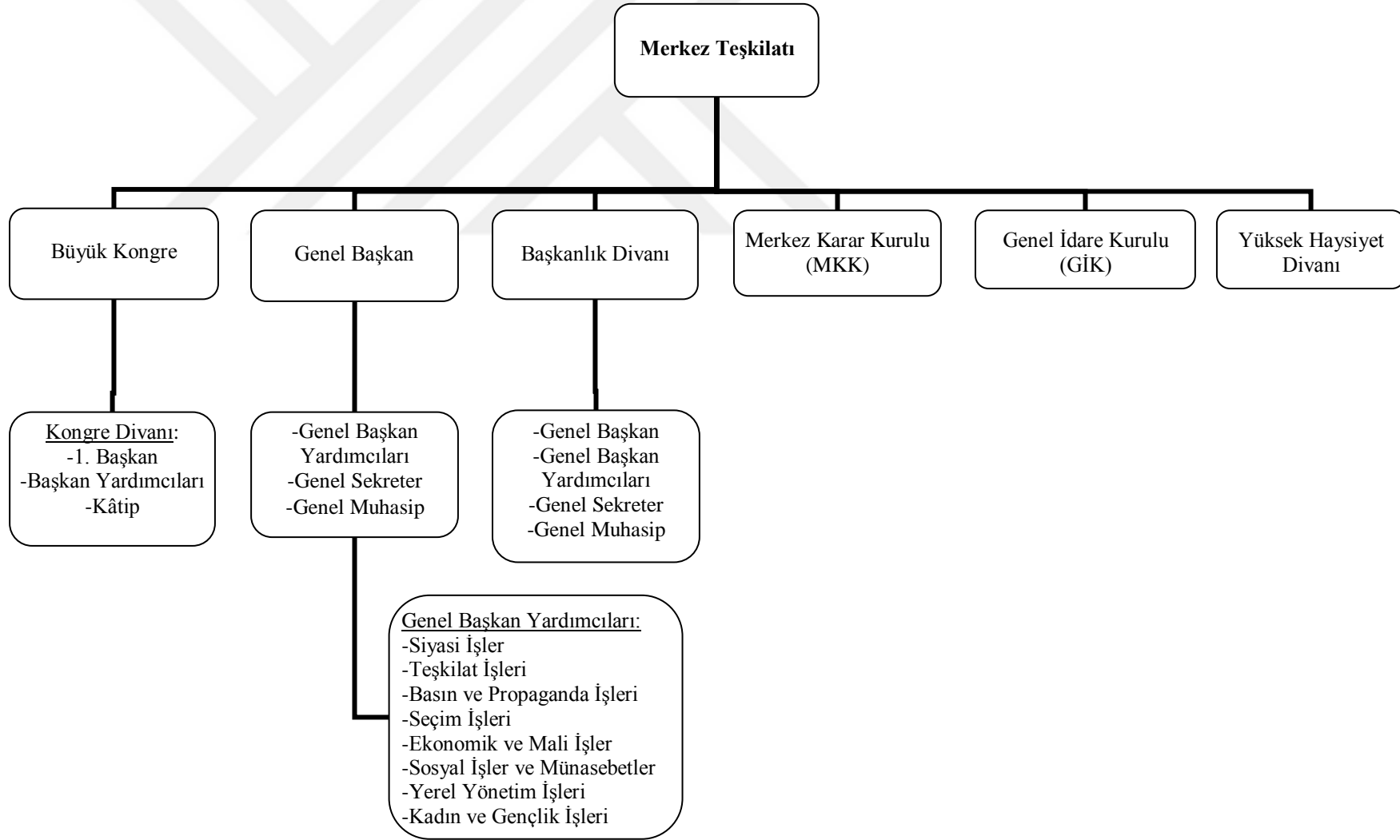
gündeme geçilmeden önce bir Başkan, yeteri kadar ikinci Başkan ve bir Kâtip seçilerek “Kongre Divanı” oluşturulur. Kongre divanının çalışmalarına yardımcı olmak 6 komisyon¹⁰¹ kurulmakta ve her komisyon kendisine bir başkan, bir ikinci başkan, bir sözcü ve iki kâtip seçmektedir (Md. 42). Genel Başkan, Siyasi Partiler Kanunu’na uygun olarak Büyük Kongre’de salt çoğunluğun oyu ile en çok 3 yıllığına seçilmektedir. Parti Genel Başkanı, Yüksek Haysiyet Divanı dışında bütün kurulların doğal başkanı olup Büyük Kongre’ye karşı sorumludur (Md. 47; SPK 15/4, 16/5). Genel Başkana yardımcı olmak amacıyla 8 tane genel başkan yardımcılığı, bir genel sekreter ile bir genel muhasip görevlendirilmektedir (Şekil 11).

Parti tüzüğünde ayrıca, Genel Başkan’a danışma kurulu gibi yardımcı olan “*Temsilciler Meclisi*” düzenlemiştir. Temsilciler meclisi, üyeliği devam eden parti kurucuları ve eski genel başkanları, MKK, GİK, Yüksek Haysiyet Divanı üyeleri ile partili Bakan, Milletvekilleri ve İl Başkanlarından oluşmaktadır. Ayrıca hiyerarşik olarak merkez teşkilatının içinde, Genel Başkan, Genel Başkan Yardımcıları, Genel Sekreter ve Genel Muhasipten oluşan “Başkanlık Divanı” bulunmaktadır. Büyük Kongre’den sonra gelen en yüksek karar ve icra organı olan GİK, parti genel başkanı ile büyük kongrede seçilen 40 asıl ve 20 yedek üyeden oluşmaktadır. Parti teşkilat kademeleri hiyerarşik sıra ile GİK’e bağlıdır. Partinin bütün yerel örgütlerinin bağlı olduğu GİK’te, önemli konular görüşülerek karara bağlanır. MKK ise, Parti Genel Başkanı ile büyük kongrede seçilen 70 asıl ve 20 yedek üyeden oluşmaktadır. İşlevi ağırlıklı olarak parti politikalarının düzenlenmesi olan MKK ise, genel başkana bağlıdır ve gerekli durumlarda genel başkanın çağrısı üzerine toplanır. DYP’nin merkez örgütü içinde yer alan başka organ ise, Yüksek Haysiyet Divanı’dır. Aynı şekilde Yüksek Haysiyet Divanı’nın 21 asıl ve 5 yedek üyesi Büyük Kongre’de seçilmektedir. TBMM Grup Disiplin Kurulu ile birlikte Müşterek Disiplin Kurulu’nu oluşturmaktadır. Partinin üst düzey disiplin işleri bu kurulda karara bağlanmaktadır.

Partilerin parti faaliyetleri konusunda en yetkili organı olan TBMM Parti Grubu, Grup Başkanı, Grup Yönetim Kurulu, Grup Başkanvekilleri ve Grup Disiplin Kurulu’ndan oluşmaktadır (Şekil 10). TBMM Parti Grubu, grup başkanına yardımcı olmak için üyeleri arasında iki grup başkanvekili seçmektedir. “Grup Yönetim Kurulu”, başkan vekilleri hariç 13 üyeden oluşmaktadır. “Grup Disiplin Kurulu” ise, grubun kendi içinden seçtiği 7 milletvekilinden oluşmaktadır. Bu kurul, kendi içinde bir başkan, bir başkan yardımcısı ile bir sekreter de seçmektedir.

¹⁰¹ Tüzük Komisyonu, Parti Meseleleri Komisyonu, Ülke Meseleleri Komisyonu, Hesap ve Bütçe Komisyonu, İtiraz ve Şikâyetleri İnceleme Komisyonu, Dilek ve Teklifleri İnceleme Komisyonu.

Şekil 11: DYP'nin Merkez Teşkilat Yapısı

Kaynak: 1990 tarihli DYP'nin Parti Tüzüğü'nden faydalanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

4.2.3. İdeolojik Temelleri ve Konumu

Danzikyan'a göre (1997a), DYP siyasal hayatında kısa periyodlarla çok sık kimlik değiştirmiştir. 12 Eylül sonrası yasaklar kalkana kadar ki DYP, Demirel'in genel başkan olduğu DYP, DYP-SHP koalisyonu döneminde DYP Çiller'in genel başkanlığı dönemindeki DYP de ayrı ayrı bir kimlik mücadelesi olduğu görülmektedir.

DYP kurulduktan ve aktif siyasete başladıktan sonra hem AP'nin devamı olduğunu iddia etmiş hem de yeni liberal politikaların hâkim olduğu değişen ve dönüşen siyaset ortamında yeni bir kimlik oluşturmaya çalışmıştır. DYP kurulduğunda ve özellikle kendisine meşruiyet zemini yaratmaya çalıştığı dönemde, DP ve AP'nin devamı olduğunu vurgulamıştır. 1980 sonrası DYP'nin, DP'den sonrasında AP'den miras aldığı seçmen desteği zayıfladığından dolayı, DP'nin halefi olarak kendine yeni bir meşruiyet zemini yaratmaya çalışmış özellikle 1990'lı yıllarla birlikte, yönetimde tepeden tırnağa bir değişim aslında kimlik oluşturma sürecini de içeren bir ideoloji ve söylem değişikliğine gitmeye çalışmıştır. Hatta DYP'nin 24 Kasım 1990'da ki 3. Olağan Büyük Kongresi'nde karar alma mekanizmasına yeni yüzler dâhil edilmiş ve vitrin değişikliğine gidilmiştir. 1995 sonrasında ise, özellikle parti belgelerinde liberal politikaları ön plana çıkarmıştır.

Aslında DYP'nin dayandığı DP ve AP geleneği incelendiğinde, pragmatist politikalardan dolayı ideolojik açıdan birbirine karşı tutarsız ve netlikten uzak görünmektedir. Cizre'ye göre (1999: 38), bu iki parti arasında birlik ve tutarlılık görüntüsü yaratan tek şey ideolojiye ya da politikalara bağlılıktan değil lidere bağlılıktır. Nitekim 1980'den sonra kendini savunmaya dönük tavrı AP'nin ideolojik mirasına takip etmediğini göstermektedir. 1990 öncesinde DYP siyasal kimliğini, kendi ideolojik inançlarını açıkça ortaya koyarak değil, ANAP'ın neoliberal politikalarının olumsuz yönlerini kötülemek üzerine kurmuştur. Hatta bu tutumunu 1995 seçimlerine kadar sürdürmüştür. DYP'nin parti belgelerinin incelendiği 4.2.7. bölümde, politika ve söylemlerinin incelendiği 4.2.8. bölümde de görüldüğü üzere DYP, 1990'ların başında "anti-ANAP" gibi dururken; 1995 sonrası "ANAPlaşmış DYP" görüntüsü vermektedir. Çünkü ANAP hükümetlerinin ekonomik reformlarından dolayı toplumsal doku değişmiş, toplumda yer edinememiş yeni bir muhafazakâr kuşağı doğmuş böylece

DYP'nin destek alabileceği hazır potansiyel bir seçmen kitlesi ortaya çıkmıştır. DYP, bu seçmen tabanını kendine çekmek için köylüyü, orta ve alt sınıfı, piyasa liberalizmin zararlarından korumak için çokça *muhafazakâr* popülist öğeler kullanmıştır. Ancak 1980 askeri darbesinden sonra iktidara gelen ANAP siyasetin toplumsal tabanını ve rekabetin kurumsal çerçevesini değiştirmiştir. ANAP iktidarı ile siyasette yeni muhafazakârlık ve yeni liberalizm ideolojisi etkin olmuş; iktidara performanslarına göre puan veren, neoliberalizmin antidevletçi ve merkezi değerleri ile devlete dayalı kapitalist kalkınmacı modelin yıkılmasına fikir bazında bile sahip çıkanları destekleyen bir seçmen profili oluşmuştur (Cizre, 1999: 30-31, 35, 39). DYP bu seçmeni, büyük sermaye sahiplerini ve kentli seçmeni de kendisine çekmek için muhafazakâr söylemlerinin yanında liberal söylemleri de kullanmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle kendisine yeni bir siyasal profil çizerek yeni bir siyasal kimlik benimsemeye çalışmıştır. Nitekim bunun uzantısı, 4.2.7. bölümde de incelendiği üzere DYP'nin 1995 sonrası parti programlarına da yansımıştır. DYP, 1995 sonrasında parti belgelerinde liberal ekonomi politikalarını benimsemiş daha liberal söylemler kullanarak ANAP'a yaklaşmıştır.

1990 tarihli parti programında ideolojik konumu açıkça ortaya koymamış, “milli bütünlük”, “üstün ortak değerler” olarak manevi değerler ve “Türk milliyetçiliği” üzerinde durulmuştur. Parti inandığı Türk milliyetçiliğini; büyük milletimizin bütünlüğü ve beraberliğini sağlamak, milli ihtiyaç ve menfaatleri her türlü şahıs ve zümre menfaatinin üstünde tutmak, nesiller arasında bilinçli bir bağ kurmak, milli, tarihi ve manevi değerlere saygı göstermek ve yeni nesilleri milli tarih şuuru içinde, milli gerçeklere bağlı olarak yetiştirmek şeklinde tanımlamıştır. Parti, milliyetçilik anlayışlarının milli hudutlar içinde birleştirici ve bütünleştirici olduğunu vurgulamıştır.

1991 seçimlerine giderken siyasal kimlik oluşturma sürecinde kullanılan demokratikleşme kavramına bir de *insan hakları* kavramı eklenmiştir. Demirel, Paris Şartı ile birlikte evrenselleşen insan hakları kavramını kullanmıştır. 1991 seçim bildirgesinde partinin ekonomik liberalizm ile liberalizmden uzak sosyal devlet anlayışını benimsediği böylece bir çelişki içine düştüğü görülmektedir. DYP, Tansu Çiller'in 1993 yılında partinin başına geçinceye kadar ANAP'ın yumuşak karnı olan sosyal politikalara saldırarak kendi siyasal kimliğini biçimlendirmeye çalışmış; Çiller döneminde, serbest piyasa ideolojisinin olduğu kadar devletin içindeki mali krizin de bir

gereği olarak, ekonomik liberalizme söylemde bağlılığını ortaya koymuştur. 1995 seçim bildirgesinden sonra partinin bütün belgelerinde ekonomik liberalizm, sosyal politikalarda liberal unsurlar ve insan hakları vurgulanmıştır. Sakallıoğlu'na göre (1996c: 153), Çiller'in parti kimliği konusundaki söylemini Demirel'den ayıran dört özellik vardır: muhafazakâr popülizmi, ideoloji ve devlet iktidarına uygun olarak önceliklerinin olması, piyasa ekonomisini siyasal liberalizmden ayrı tutan bir liberalizm, hükümet performansının kilit boyutu olarak yönetim ve militarist olmasıdır.

Tablo 20: 1991, 1995 ve 1999 ve 2001 Seçim Sonuçlarına Göre, DYP'nin İdeolojik Konumu

Konum	1991	1995	1999	2002
DYP	5,02	6,85	7,5	7,43

Kaynak: Kiriş, 2010: 162, 164, 165, 167.

DYP, ideolojik yaklaşımı çok net olmayacak biçimde ekonomide hem liberalizmi hem de bir yönünde devletçiliği savunmuş, parti belgelerinde siyasal özgürlükleri, bireysel özgür düşünceyi, temel hak ve özgürlükleri ön plana çıkarmıştır; ancak uygulamada devleti halka karşı korumayı neden göstererek bireysel temel hak ve özgürlüklerde kısıtlamaya gitmiştir. Özellikle Çiller, parti belgelerinde liberalizm ön plana çıkarılırken söylemde muhafazakâr değerler ve milliyetçilik ön plana çıkarılmıştır. Bu anlamda DYP pragmatist parti görüntüsü sergilemiştir.

Hiçbir parti programında seçim bildirgesinde ideolojik konumunu açıkça tanımlamayan DYP, 3. Olağan Büyük Kongresi (24-25 Kasım 1990) Sonuç Belgesinde kendisini; *“Doğru Yol Partisi; Türkiye'nin en iyi örgütlenmiş, en dinamik, en güçlü, milliyetçi, muhafazakâr, sosyal adaletçi, ıslahatçı, milli idareci ve hürriyetçi partisidir.”* şeklinde tanımlamıştır. 1990'lı yıllarda seçim sonuçlarından sonra ideolojik konumu incelendiğinde, merkezden sağa doğru bir kayış içinde olduğu görülmektedir (Tablo 20). 1991 seçim sonuçlarına göre, ideolojik konum olarak daha merkezde görünürken (5,02); 1995 seçimlerinden sonra sağa 1,83'lük bir kayış olmuştur. Sani ve Sartori (1983), Castles ve Mair (1984) ve Hazan'ın ideolojik konumlandırmasına göre DYP, 1991 seçimlerinde ideolojik olarak merkezde konumlanırken; 1995, 1999 ve 2002 seçimlerinde merkez sağ ideolojik konumunda görülmektedir.

4.2.4. Liderlik

DYP'nin, Demirel dönemi ve Çiller dönemi olmak üzere 2 dönemde incelenebilmesi mümkündür. 1990'lı yıllar ile kısıtlanan çalışmada özellikle Çiller

dönemi incelenmiştir. Çiller, 1946 yılında İstanbul'da doğmuştur.¹⁰² Çiller, 1963 yılında özel bir Amerikan öğretim kurumu olan Arnavutköy Kız Kolejinden mezun olmuş, 26 Temmuz 1963'te evlenmiştir. 1967'de ise (o dönemde Robert Koleji olan) Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümünden mezun olmuştur. İngiltere'de New Hampshire (UNH) Üniversitesinde yüksek lisans, 1972 yılında Amerika Connecticut Üniversitesinde ise doktora eğitimini tamamlamıştır. Çiller Ekonomi alanında Doktor unvanını aldıktan sonra, bir süre Dünya Bankası'nda çalışmış daha sonra Franklin ve Marshall Kolejinde öğretim üyeliği yapmıştır (Bildirici, 1998: 74). 1974 yılında Boğaziçi Üniversitesi ekonomi Bölümünde ders vermek için Türkiye'ye dönmüştür. 1978 yılında Doçent, 1983'de Profesör olmuş, Boğaziçi Üniversitesinde Ekonomi Profesörü ve Bölüm Başkanı olarak görev yapmıştır. Aynı zamanda Dünya Bankası ile Sanayi ve Ticaret Odası Kurumlarında ekonomi danışmanlığı yapmıştır. 1980'lerin sonunda Çiller, akademik başarılarından çok İstanbul Sanayi Odası ve İstanbul Ticaret Odası gibi nüfuslu ekonomik çıkar grupları için yaptığı araştırmalar ve raporlar ile tanınmıştır (Cizre, 2008: 228; Bildirici, 1998: 79, 131). Amerika'da eğitim görmüş olan Çiller, bir bürokratin kızıdır ve Demirel'in köylü olmasının aksine kentlidir. Çiller, İnönü hayranlığı olan bir ailede büyümüş, babası fanatik bir Halk Partili olarak her zaman siyasetin içinde olmuş ve siyasetle ilgilenmiştir (Bildirici, 1998: 50, 53). Arat'a göre (1998: 8), Tansu Çiller Kemalist kökenden Cumhuriyetçi bir siyasetçidir. Çiller, Kemalist bir bürokrat kızı olarak Batı merkezli aldığı eğitim ile 1980'lere kadar Cumhuriyette iz bırakmış olan geleneksel Kemalist seçkinlerden gelmektedir. Bu açıdan Çiller, kimlik bilgileri ve sahip olduğu sosyal arka planla, hem geleneksel kırı temsil eden ve kendisi de köylü kökenli olan Demirel'den hem de 1980'lerin yeni yükselen siyasal seçkinleri olarak Özal ve meslektaşlarından büyük ölçüde farklılaşmıştır.

Çiller, 20 Kasım 1990'da Demirel'den Bakanlık sözü alarak (Bildirici, 1998: 168, 169-170) DYP'ye girmiş, DYP'nin 24 Kasım 1990'da yapılan 3. Büyük

¹⁰² Çiller'in doğum tarihi tartışmalıdır. Çiller 1946 doğumlu olduğunu beyan ederken, Ekrem Pakdemirli Çiller'in 1942 doğumlu olduğunu ileri sürmüştür. Pakdemirli, Çiller'in ABD'ye gitmeden önce 1942 tarihli olan doğum tarihini 1944 yaptığını ve TBMM verdiği beyanda ise 1946 yazdığını iddia etmiştir (Milliyet Gazetesi, 18.06.1993). Bildirici'ye göre (1998: 43, 49) ise, Çiller 24 Mayıs 1943'de doğmuş, anne ve babası 2 Aralık 1943'te evlenmiş ve Çiller'in doğum tarihini kayıtlara 23 Ekim 1943 olarak kaydetmişlerdir. Çiller'in babası Bilecik'ten İstanbul'a milletvekili olmak için gitmek istemiş, hem milletvekili adaylığı öncesinde kızının evlilik dışı olduğu belli olmasın diye hem de Çiller diplomasını Bilecik'ten alsın diye ilkokul diplomasında doğum tarihi 23 Ekim 1944 olarak değiştirilmiştir. Aynı şekilde Tamer (1993) ise, Çiller'in 1946 doğumlu olmasının mümkün olmadığını Arnavutköy Kız Koleji yıllıklarında 1943'lüler ile okuduğunu belirtmektedir.

Kongresi'nde "*Hayallerim var benim... Projelerim var... Büyük Türkiye'yi hayal ediyorum... Büyük Türkiye'nin büyük partisine hizmete talibim...*" şeklinde başlayan konuşmasıyla delegelerin tamamına yakınının oyunu alarak siyasete adım atmıştır (Erel ve Bilge, 1994: 19, 22; Bildirici, 1998: 241). 1991 milletvekili genel seçimlerinde DYP İstanbul milletvekili olarak meclise girmiştir.¹⁰³ 19, 20 ve 21. dönem İstanbul Milletvekilliği yapmıştır. Süleyman Demirel'in başbakanlığındaki DYP ve SHP koalisyon hükümetinde Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olarak görev almıştır. Süleyman Demirel Cumhurbaşkanı olduktan sonra, Çiller 3 Haziran 1993'de genel başkanlık için aday olmak istediğini belirtmiştir (Arcayürek, 2001a: 72). 8 Haziran'da "*girdiği yarış ile bakanlık görevinin ayrımının yapılması*" gerektiğini ve "*Demirel'in hayır duasını*"¹⁰⁴ aldığını belirterek bakanlıktan istifa etmiş, "*değişimi*" vurgulayarak genel başkanlığa aday olduğunu resmen açıklamıştır (Milliyet Gazetesi, 09.06.1993a, 09.06.1993b)¹⁰⁵. Bu süreçte özellikle Demirel Cumhurbaşkanı olana kadar adaylığını açıklamamış, Cindoruk'un aday olmayacağını açıklamasını beklemiştir¹⁰⁶ (Bildirici, 1998: 223; 32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 1. Bölüm). 13 Haziran 1993'te Olağanüstü Parti Kongre'sinde ekonomi profesörü ve Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olan Tansu Çiller, siyasete girdikten sadece üç yıl sonra genel başkan seçilerek DYP'nin yeni lideri olmuştur. Demirel, Özal'ın daha önce eleştirilmesi ve basın tepkisinden dolayı (Doğru, 1993: 5; Doğan, 1993b: 11; Erel ve Bilge, 1994: 216; Arcayürek, 2001a: 31, 33, 45-46) özellikle partinin yeni genel başkanı ve başbakanının parti kongresinde seçilmesini sağlamış ve cumhurbaşkanı olur olmaz verdiği ilk demeçte, "*DYP lideri ve Başbakan seçiminde herkes kendi göbeğini kessin*" diyerek (Milliyet Gazetesi, 185.05.1993) olabildiğince tarafsız davranacağını (Milliyet Gazetesi, 05.05.1993, 13.05.1993, 03.06.1993; Bildirici, 1998: 233) belirtmiş ve "*arkama bakmam*" ifadesini

¹⁰³ 1983 seçimlerine giderken Çiller MDP'den siyasete girmek istemiştir. MDP genel başkanı Turgut Sunalp'ta Çiller'i parti vitrininde istemiştir. Ancak Çiller Ekonomi Bakanı olmak isteyince, Sunalp Çiller'i bir daha dikkate almamıştır (Bildirici, 1998: 126; Arcayürek, 2001a: 317).

¹⁰⁴ Çiller, Demirel ile görüşükten sonra yaptığı basın açıklamasında, "*Cumhurbaşkanı beni kollamak istiyor, o kadar ki aday olacağımı söylediğimde bana şefkatli bir ifadeyle "watch your step" dedi*" şeklinde bir açıklama yapmıştır. Oysa Demirel kendisini "adımlarına dikkat et" şeklinde bir uyarıda bulunduğunu İngilizce konuşmadığını ifade etmiştir (Erel ve Bilge, 1994: 120, 216).

¹⁰⁵ Çiller yaptığı söyleşide, "*Elimde çok somut projeler var. Daha az devlet, daha çok halk diyorum. Devleti küçülteceğim. Bakanlığımız döneminde enflasyonda gönlümüzdeki kadar başarılı olmadık, özelleştirme benim bakanlığıma bağlı olmadığı için orada da başarılı olmadık*" açıklamasını yapmıştır (Erel ve Bilge, 1994: 129-130).

¹⁰⁶ Ancak bu süreçte aday olduğunu açıklamasa bile genel başkan edasıyla yaptığı her açıklamada hükümet programını andıran söylemlerde bulunmuştur. "*Önder Türkiye... Halk için devlet... Daha fazla hak, daha az devlet*" gibi ifadeler kullanmıştır (Arcayürek, 2001a: 42).

kullanmıştır (Erel ve Bilge, 1994: 117, 216)¹⁰⁷. Bu durum hem partinin geleceğinin hem de Türk sağıının yapılanması açısından bir dönüm noktası olmuştur. DYP'nin bir kadını genel başkan olarak seçmesi, partinin liberal etiketine kuşkuyla bakan toplum kesitlerine yani gençlere, kadınlara ve eğitimli kesimlere güven telkin etmiştir (Cizre, 1999: 48; Sakallıoğlu, 1996c: 152). Çiller'in genel başkan seçildiği kongrede mehter takımı, davul ve zurna yerine pop müzik çalmış, DYP eski kongrelerinin aksine köylü değil bir kentli partisi görüntüsü vermiştir. Çiller, genel başkanlık yarışını kazandığını öğrendiğinde Ecevitçiler ile özdeşleşmiş olan “hayat bayram olsa şarkısı” eşliğinde oynamıştır (Bila, 1993: 12; Akyol, 1993: 13). Delegates, Çiller'i açık ara farkla seçerek dünyada ve ülkemizde olan değişimi DYP'ye de yansıtmak istediklerini göstermek istemişlerdir (Donat, 1993: 10). Özal'ın sık sık DYP'nin “zaman tüneline” kaldığını ifade etmesi, basının DYP için “kırk haramiler” ve “ihtiyar heyeti” benzetmeleri karşısında (Erel ve Bilge, 1994: 13) parti vitrinine genç Batı'da eğitim almış, kadın bir genel başkanın alınması ihtiyacı hissedilmiştir. Demirel'in Tansu Çiller'i partiye almasının tek sebebi “partinin vitrini yenileme” ihtiyacından kaynaklanmaktadır¹⁰⁸

¹⁰⁷ Ancak Demirel bir yandan tarafsız davranmaya çalışırken, diğer yandan genel başkanlık için aday olan Çiller'in rakibi İsmet Sezgin'i desteklediğine yönelik işaretlerde bulunmuştur (Bildirici, 1998: 234-235, 239). Bu durum delegates tarafından hoş karşılanmamış ve Demirel'e Özal benzetmesi yapılmıştır. Doğan'a (1993c: 9) ve Aydemir'e göre (1993: 12) Kenan Evren'in Özal yerine Turgut Sunalp'ı açıkça desteklemesi, Özal'a artı oy kazandırmışsa; Demirel'in tarafsız olduğunu belirtip ancak tam anlamıyla tarafsız davranmaması da Çiller'e artı oy kazandırmıştır. Cindoruk ise, Çiller genel başkan olduktan sonra onu kutlarken Demirel'in bu tavrını üstü kapalı olarak eleştirmiştir. Çiller'i tebrik mesajında, “Parlamentar sistemimizin ülkemizde gereksiz ve geçersiz kalması için gösterdiğiniz demokratik direnci, bu sonuçtan daha da önemli buluyorum.” diyerek Demirel'i eleştirmiştir (Milliyet Gazetesi, 15.06.1993a). Erel ve Bilge'ye göre (1994: 135) ise, kongreye iki gün kala Kıratoğlu, Cevheri ve Sezgin gibi isimler Demirel'e giderek genel başkanlık için ne düşündüğünü sorduklarında Demirel'in, “Partiye sahip çıkın” açıklamasında bulunmuştur.

Demirel ise Arcayürek (2001a: 101) ile yaptığı konuşmada, “...Ben Sezgin'i gösteriyordum. Hürriyet'te Muharrem öyle yazıyor” şeklinde tepki vererek basının özellikle kendisini taraf tutuyor gibi göstermesine yakınmıştır. Demirel kimseyi desteklemediğini ve DYP kongresinde taraf tutmayacağını dile getirmiş, Çiller'in genel başkan adayı olmak istediğini söylediğinde ona sadece “dikkat et” dediğini ve herhangi bir destek veya işarette bulunmadığını özellikle belirtmiştir. Daha sonra da devreye girerek Sezgin'i işaret etmediğini sadece Köksal'a, Sezgin ile anlaşarak kendi aralarında uzlaşmaları yönünde tavsiyede bulunduğunu ifade etmiştir (Arcayürek, 2001a: 66-67, 75, 96-97, 101). Arcayürek (2001a: 104), 12 Haziran 1993'te açıkça Demirel'e Sezgin'i işaret edip etmediğini sormuş, Demirel, “...Ben ne diyecektim bu adama? Aday ol...Sonra?...“Bana aday ol dedi ama arka çıkmadı!” Eee? Olma desem?...“Olacaktım ama yolunu kesti”...Bu iki sebepten ben gidin kararınızı kendiniz verin birbirinizle konuşun dedim” şeklinde açıklama yapmıştır. Gökberk Ergenekon ise Arcayürek (2001a: 105-106) ile konuşmasında partili arkadaşlarla otururken en iyi ismin İsmet Sezgin olacağını kendi aralarında konuştuklarını, Demirel'in ise böyle bir şey söylemediğini, aralarında konuşulanların Hürriyet ve Sabah gazetesinde “Demirel Devrede” diye haber olarak çıktığını ifade etmiştir.

¹⁰⁸ Esat Kıratlıoğlu verdiği bir röportajda, “...Partinin Demirel'den sonra yeni bir hamleyle girmesi ve hürriyet kazanması için Çiller'in etken olabileceğini düşündük, Amerika'da tahsil görmüş, profesör, entelektüel olan genç bir kadın, biz bu yüzden Sayın Çiller'in parti genel başkanı ve Başbakan olması için büyük gayret gösterdik” şeklinde açıklamada bulunmuştur (Koalisyon Yılları, NTV Haber,

(Bildirici, 1998: 158, 238; Arcayürek, 2001a: 23, 320). Böylece Tansu Çiller'in partiyi 1980'lerin siyasetin kolektif bilincinde gizlenen mücadelesiyle başa çıkacak şekilde canlandırabileceği düşünülmüştür (Arat, 1998: 6). Gazetelere "Leydi'nin Topuk Sesi" diye manşetler atılmıştır (Hürriyet Gazetesi, 06.06.1993). Çiller, 16 Mayıs 1993-14 Aralık 2002 tarihleri arasında 9 yıl 7 ay kadar DYP'nin genel başkanlığını yapmıştır. Bu süreçte 3 hükümet kurarak, yaklaşık 33 ay başbakanlık yapmıştır. Sakallıoğlu'na göre (1996b: 1262) Çiller, yeni liberal politikaların ve siyasal partilerin tıkanmaya başladığı ve dolayısıyla devlet ile sivil toplum arasındaki bağlantının giderek koptuğu bir dünya konjonktüründe, teknokrat ve karizmatik kişiliğiyle bu boşluğu doldurmaya çalışan siyasetçi tipine uygundur. Ancak bunu ne kadar karşıladığı günümüzde tartışma konusudur. Nitekim Demirel, Çiller'in liderliği için, "*Tansu Hanım TV konuşmalarında partiden hiç söz etmiyor. DYP'yi hiç ağzına almıyor. Siyaset üstü politika yapacağım diyor. Bir ara rejim hükümeti gibi eleştirilere uğruyor... Partiyi öldürürseniz demokrasiyi öldürürsünüz... Genel Başkan olmakla lider olunmaz. Kabiliyet yoksa lider olunmaz. Lider doğulur. İnsan yeteneği varsa lider olur*" açıklamasında bulunmuştur (Milliyet Gazetesi, 14.08.1993). Arat'a göre (1998: 18) Çiller, ne bir değişimin habercisi olmuş, ne de liderlik pozisyonunda bir kadın olarak diğer kadınlar için yeni bir rol model olmayı başarmıştır. Çiller, kadın oluşunu sadece popülasyonunu artırmak, seçmen karşısında bunu kullanmak ve erkek akranları üzerinde onları kontrol ve manipüle etmek için kullanmıştır (Gökmen, 1999: 21-31; Arat, 1998: 18; Bildirici, 1998: 304; Erel ve Bilge: 1994: 45, 49). Ayrıca Çiller'in kadın olması, propaganda çalışmalarının duygusal boyutta hazırlanmasını (Karaoğlu, 1996: 45) ve konuşmaları sırasında duygusal bir dil kullanmasını da kolaylaştırmıştır.¹⁰⁹ Çiller, Demirel'in "baba" imajından esinlenerek geleneksel kadınlık imajı olan "ana" imgesini (Milliyet Gazetesi, 24.05.1993), toplumda geçerli partizan, saldırgan, ben merkezli, çıkarıcı ve devamlı kavga eden uzlaşmaz olan erkek siyasetçi imajından kurtulmak için kullanmıştır. Aynı

www.ntv.com.tr). Yıldırım Aktuna, "...Müslüman bir ülkede, iyi eğitim görmüş profesörlük unvanını kazanmış bir kadının Türkiye Cumhuriyeti'nde başbakan olması ülkenin imajını değiştirip etkileyecek" şeklinde açıklamada bulunurken; Nahit Menteşe, "...Atatürk Türkiyesi'nde bir kadın başbakan, önemli bir husustur." Necmettin Cevheri ise, "...Ben de arkadaşlarım gibi bir kadın başbakanın demokrasi tarihi için, demokrasi hareketi için çok önemli bir adım olduğu kanaatindeyim" şeklinde açıklamasında bulunmuştur (32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 1. Bölüm).

¹⁰⁹ "Hatırlıyor musunuz yılbaşı gecesini? Yine böyle bir mehtap çıkmıştı. O zaman kar altında, soğukta, yine mehtabın altında sizlerle hasret gidermiştik" (Diyarbakır'da halka hitaben yaptığı konuşma, 17.08.1994). "...benim evlatlarım, Batman'ın o gencecik güler yüzlü çocukları..." (Batman konuşması, 17.08.1994).

şekilde Çiller, erkek fantezilerinin öznesi olmayan onurlu ve dokunulmaz kadın imajını canlandıran “bacı” imgesini de kullanmıştır (Cizre, 2008: 237).

Çiller, genel başkan olduktan sonra da partide Demirel yandaşlarını tasfiye etmiştir (Demirkol, 2015: 104; Cizre, 1999: 53; Arat, 1998: 12; Arcayürek, 2001a: 310). Nitekim Çiller, Başbakan olduktan sonra Demirel’in önerdiği 16 kişiyi kabineye almamıştır. I. Çiller hükümetinin ilk kabinesi tam bir değişim kabinesi olmuş, Demirel dönemindeki 20 Bakandan sadece üçü Çiller hükümetinde yer alabilmiştir¹¹⁰ (Milliyet Gazetesi, 26.06.1993b). Demirel, cumhurbaşkanı olarak Çiller’in yeni kabinesini sorgulamadan onaylamıştır. Çiller, 9 Ağustos 1995’te DYP’nin İstanbul kongresinde “*DYP’nin genç, dinamik ve fırtına gibi kadrolarla*” geldiğini vurgulayarak “*köhneleşmiş değerleri arkamızda bırakıyoruz*” ifadelerini vurgulamıştır. Bu ifadeler parti için kentli, modern ve genç yeni bir imaj yaratılmaya çalışıldığı anlamına gelmektedir (Özkök, 1995). Ancak kongredeki değişim söyleminin aksine, 1995 seçimlerine giderken milletvekili aday listelerinin en başına statükonun temsilcisi olan eski polis şefleri, güneydoğudaki olağanüstü hal bölgesinde görev yapmış bölge valileri, eski bürokratlar¹¹¹ (Milliyet Gazetesi, 27.09.1995a, 01.11.1995a, 03.11.1995) ve muhafazakâr-milliyetçi isimleri koymuştur (Cizre, 2008: 232; Sazak, 1995: 14). Çiller o dönemde yoğunlaşan ve ciddi bir gündem oluşturan terör olaylarına karşı sert tedbirler almak amacıyla hareket etmiş, asker ve emniyet gibi devlet örgütleriyle yoğun işbirliği içinde hareket etmiştir. Nitekim DYP milletvekillerinin mesleklerinin incelendiğinde bir sonraki 4.2.5. bölümde, DYP içerisinde kamu bürokrasisinden gelen milletvekillerinin ağırlıkta olduğu görülmüştür. Gökmen (1999: 90) bu durum için, “*Çiller’in zaptiyeleri*” deyimini kullandığı bu süreç basında “*Polis’tika dönemi*” olarak adlandırılmış ve birçok yazar tarafından eleştirilmiştir (Milliyet Gazetesi, 01.11.1995b). Böylece parti kongresindeki yeni imaj söyleminin, sadece eski DYP’lileri partiden ihraç etmek (Yeni Yüzyıl Gazetesi, 28.11.1995) anlamına geldiği görülmüştür.

¹¹⁰ Nevzat Ayaz Milli Savunma Bakanı olarak kalmış, eski bakanlardan Yıldırım Aktuna ile Necmettin Cevheri ise Devlet Bakanı olmuştur. Çiller’in basın danışmanlığını yapan Erel ve Bilge’ye göre (1994: 141) Çiller, kabineyi kimsenin tanımadığı isimler ile kurmasını yakın çevresine, “*Güçlü isimler alamazdım... Aksi takdirde yönetemezdim*” şeklinde açıklamıştır.

¹¹¹ 12 Mart 1995 tarihinde başlayan “Gazi Olayları” (İstanbul’un Gazi Mahallesi’nde Alevilere ait bir kahvenin taranmasıyla başlayan ve insan hakları ihlallerine neden olan Alevi-Sünni çatışmalarına dönüşen olaylar) olarak adlandırılan çatışmalar sırasında görev yapan; Emniyet Genel Müdürü Mehmet Açar, İstanbul Valisi olan Hayri Kozakçıoğlu (Olağanüstü Hal Valisi olarak da görev yapmıştır), İstanbul Emniyet Müdürü Necdet Menzir 1995 seçimleri sonrasında XX. Dönem İstanbul milletvekili olarak meclise girmişlerdir.

DYP'nin kurumsal yapısındaki zayıflık, parti içi demokrasinin gelişmemesi, partinin lider partisi olmasından kaynaklanan lidere bağlılık ve liderin parti örgütü içinde sıkı denetim geleneği faktörlerinin etkisiyle, Çiller DYP içinde hâkimiyet kurmuştur. Çiller parti içinde önseçim sonuçlarını dikkate almayarak kendi tercihleri doğrultusunda hareket ettikçe, parti listelerinde aday olamayan bazı partililer¹¹² (Kongar, 2006: 275), Çiller'in genel başkanlığına karşı çıkararak parti içinde hizipler oluşturmuşlardır (Milliyet Gazetesi, 07.02.1995). Parti içindeki bu hizipleşme ve bölünme; Çillerciler, muhalifler ve Çağlarcılar¹¹³ (Kuşcuoğlu, 1995; Laçiner, 1995, Milliyet Gazetesi, 11.08.1995b) şeklinde olmuştur. Ancak bu hizipler yukarıda ifade edildiği gibi partide nesnel koşulların yokluğu, kendi içlerinde amaç birliği ve etkili liderlik olmadığından Çiller'in yükselen hâkimiyetine engel olamamışlardır. Nitekim Köksal Toptan parti içindeki bu hizipleşmeyi, “eğer DYP grubu içindeki bu muhalif hareket örgütlü olsaydı, Çiller indirilirdi” şeklinde özetlemektedir (Arcayürek, 2001: 173). Ülkemizde DYP gibi lider partilerinde ve DYP'nin eski yöneticilerinin gözünde lidere yönelik tutarlı ve ilkeli eleştiri yapma alışkanlığı gelişmemiş ve bu ayıp sayılmıştır (Cizre, 2008: 238).

Özellikle 1995 seçimlerinden sonra Çiller'in DP-AP çizgisinden uzaklaşması ve RP ile koalisyon konusunda anlaşması üzerine¹¹⁴, DYP'nin A Takımı olarak bilinen dava adamlarından Hüsamettin Cindoruk, Mehmet Dülger ve İsmet Sezgin gibi isimler istifa ederken (Milliyet Gazetesi, 29.06.1996b, Yeni Yüzyıl Gazetesi, 23.07.1996), Hayri Kozakçıoğlu gibi Demirel'e yakınlığı ile bilinen birçok milletvekilinin ise Çiller'e yakınlıklarını sürdürerek partide kaldıkları görülmüştür. Sezgin bir konuşmasında eski DYP'lilerin tutumunu şu şekilde dile getirmektedir: “Tansu Hanım'ın siyasete soktuğu siyasette ancak onunla var olabilecek, kendi siyasal kimliklerini geliştirememiş bazı arkadaşlarının tutumunu olağan karşılayabilirim. Ama bu durumda olmayan, politikaya yıllarını vermiş, arkadaşların durumunu anlamakta güçlük çekiyorum. Belki de basiretleri bağlanmış vaziyette kendilerini Tansu Hanım'la kader birliği içinde hissediyorlardır. Veya siyaset maratonundan yorgun düşmüşlerdir”

¹¹² Özellikle Cindoruk ve arkadaşları, İsmet Sezgin, Cavit Çağlar ve Demirel'e yakınlığı ile bilinen siyasetçiler.

¹¹³ Çağlar, Çiller'in Dışişleri Bakanı olduğu dönemden, partinin genel başkanlığını yaptığı süreç boyunca, Çiller'in siyasetten anlamadığını iddia etmiş, asla başarılı olamayacağını söylemiş ve hep Çiller'in karşısında olmuştur (Arcayürek, 2001a: 68-69, 77).

¹¹⁴ 4 milletvekili ANAP'a geçmiş, 10 milletvekili güvenoyu vermemiş, 5 milletvekili ise çekimser oy kullanmıştır (Akşin, 2011: 168; Kongar, 2006: 275).

(Radikal Gazetesi, 06.01.1997). İstifalardan sonra partide kalanlar Çiller'in egemenliğini kabul edenler olduğundan Çiller, istifalar karşısında rahatsız olmamıştır. Çünkü bu şekilde DYP, giderek Çiller'e bağlı bir parti haline gelmiştir. Bildirici (1998: 336) bu durumu, “*Kırat bütünüyle dışı süvarinin olmuştur*” şeklinde açıklamaktadır. Çiller'in sık sık dile getirdiği “*ateşten gömlek giydim*” türünden kişisel misyon iddiaları, “ana kucağı”, “bacı” ve “DYP'lilerin ablası” söylemi (Milliyet Gazetesi, 16.06.1993a) ile kişisel duruşu teşkilat üzerinde otomatik bir güç ve buna bağlantılı olarak bir kontrol vücuda getirmiştir (Can, 1999: 79, 82). Seçime giderken DYP'nin aday belirleme konusunda demokratik olmamasına rağmen en rahat parti görüntüsü vermesini buna bağlamak mümkündür. Ayrıca medya ve seçmenin gözünde Çiller'in imajı, DYP'nin önüne geçmiştir. Medyada her giydiği ve her yaptığı haber olmaya başlamış (Turgut, 2003: 107; Milliyet Gazetesi, 14.06.1993b, 22.08.1995a); hatta fuları, parfümü, saç topuzu, bronzlaşması ve estetiği dahi konu olmuştur (Milliyet Gazetesi, 11.10.1993b, 16.06.1993c, 08.12.1993; 20.04.1995; 23.04.1995; Gün Gazetesi, 04.08.1993). Ayrıca Çiller Türk kültürüne hâkim olmaması¹¹⁵, unutkanlığı¹¹⁶ ve gaflarıyla¹¹⁷ da çok konuşulmuştur (Bildirici, 1998: 177, 178). Örneğin, bir basın toplantısında “Dışişleri

¹¹⁵ Samsun'daki bir konuşmada ezan okununca konuşmasına ara vermiştir. Esat Kıratlıoğlu, bu okunan ezan değil sela deyince, Çiller “*Esat Bey, sela ne demek*” diye sormuş ve mikrofon açık unutulduğundan bu konuşmayı kalabalık da duymuştur (Bildirici, 1998: 387).

¹¹⁶ İnsanlarla tanıştığını unuttuğu için sürekli yeniden tanıştığı ve DYP'li milletvekillerini tanımadığı söylenmektedir. Hatta TBMM albümü üzerinden DYP milletvekillerinin adları ve yüzlerini ezberletmek için Çiller'in iki gün çalıştırıldığı söylenmektedir (Bildirici, 1998: 178, 230). Nitekim 30 Mayıs 1993 tarihinde Hikmet Çetin, Çiller'in 20 milletvekilini bile tanımadığını, 20 milletvekilinin dahi adını sayamayacağını hatta kendi oturduğu Sarıyer'deki İlçe Başkanını tanımadığını ifade etmiştir (Arcayürek, 2001a: 62-63).

¹¹⁷ Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebulfeyz Elçibey ile Meclis Başkanı Haydar Aliyev'i karıştırmış, “Alibey” diye hitap etmiştir. “Halel” ile “Helal” sözcüklerini karıştırmış, hatta Ahmet Nusret Tuna'ya “Nusret Ahmet Tuna” olarak seslenmiştir. “Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey” yerine “Boğazlanan Kaymakamı Kemal Bey” diye, “Çeçenistan” yerine “Çeçişten” dili sürçmüştür. Erzurum'da konuşmasında “hayvancılık” kelimesini unutarak konuşma boyunca “inekçilik, inekçilik” demiştir. Ramazan Bayramında “*Kandil Bayramınız kutlu olsun*” demiştir. Hatta Van'da meydana gelen otel yangını ile Sivas'ta yakılan Madımak Oteli olayını birbirine karıştırmıştır (Bildirici, 1998: 247, 323, 386; Arcayürek, 2001a: 184). İsrail gezisi sırasında, “*Karadeniz'in çevresinde Türkçe konuşan 200 milyon insanla işbirliği içindeyiz.*” demiş, bunun üzerine İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres, dönemin Dışişleri Bakanı Mümtaz Sosyal'a eğilerek, “*Sanırım Orta Asya'yı kastetti*” diyerek gülümsemiştir (Bildirici, 1998: 307). Çiller, Bürüksel'deki NATO zirvesine giderken diplomatlar ona zirve gündemini anlatırken Çiller diplomatlara, “*Rusya NATO üyesi değil mi?*” diye soru yöneltmiştir. Diplomatlar, “*Efendim zaten NATO Rusya'ya karşı kurulmuştu*” diye yanıt vermiştir (Bildirici, 1998: 267). Diplomatlarda mı NATO'nun Sovyetler Birliği'ne karşı kurulduğunu bilmediklerinden mi yoksa şaşkınlıklarından mı öyle cevap verdikleri hakkında bilgi yoktur. Aynı şekilde, Arnavutluk Büyükelçisi ile görüşmeden önce, Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'e dönerek “*Arnavutluk neredeydi*” diye sormuştur (Bildirici, 1998: 386). Yine Çiller bir toplantı esnasında firmalar SSM (Savunma Sanayi Müsteşarlığı) kısaltmasını çok kullanınca sinirlenmiş, “*Bu SSM de kim oluyormuş bakayım, size öyle engel oluyor? Kimmiş o?*” tepkisini vermiştir. Çiller'in danışmanı kısık sesle “*Efendim, Sanayi Müsteşarlığı'ndan bahsediyorlar*” diye cevap vermiştir (Erel ve Bilge: 1994: 49).

Bakanı Perry ile görüşüm” diye açıklama yapmış, oysa o dönemde ABD Dış İşleri Bakanı Warren Christopher’dır. O dönemde William Perry ise ABD Savunma Bakanındır (Milliyet Gazetesi, 22.04.1995).

DYP-SHP koalisyonu güvenoyu almadan 2 Temmuz 1993’te meydana gelen Sivas olayları karşısında, “*otel çevresindeki halka zarar gelmemiştir*” açıklamasında bulunmuştur (Cıvaoğlu, 14.03.2012). 6 Kasım 1996’da Susurluk kasabasında meydana gelen trafik kazasından sonra ortaya çıkan güvenlik güçleri, mafya patronları ve siyasetçilerden oluşan ilişki üçgeni “Susurluk olayı” olarak anılmıştır. Bu olaydan sonra Çiller, ortaya çıkan “devlet-mafya” bağlantısını Yılmaz’ın onu yıpratmak için uydurduğu bir olay diye küçümsemiş, daha sonra ise mafya örgütlerinin devlet tarafından korunduğu izlenimi yaratan milliyetçi bir söylem ile “*Devlet için kurşun atan da, kurşun yiyen de şereflidir. Onların hepsi birer kahramandır*” açıklamasında bulunmuştur (Cumhuriyet Gazetesi, 27.11.1996; 32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 6. Bölüm).

Çiller, belli değerlere bağlı bir siyasal çizgisi olan bir siyasetçi profili yerine, durum ve şartlara göre söylem ve çizgi değiştiren popülist bir duruş sergilemiştir. Çiller genel başkanlığı süresince duruma göre davranmasını çok iyi bilmiştir. Duruma göre türbanlı Çiller (Milliyet Gazetesi, 10.01.1995, 22.01.1995; Bildirici, 1998: 206, Erel ve Bilge: 1994: 67), kadın Çiller, anne Çiller (Milliyet Gazetesi, 02.05.1995a), Avrupalı Çiller, laik Çiller, milliyetçi Çiller, asker Çiller (Milliyet Gazetesi, 23.03.1995a), özelleştirmeci Çiller gibi, duruma uygun sıfatları ön plana çıkarmasını iyi başarmıştır (Danzikyan, 1997b: 104; Yıldız, 2002: 123; Arat, 1998: 13-14, 16; Ağduk, 2003: 319). Örneğin, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kuruluş yıldönümünde başörtüsü takmış ve İslam dünyasının muhafazasının önemli olduğuna vurgu yapmıştır (Ortadoğu Gazetesi, 04.03.1994). Türk Diyanet Vakfı’nın kutlu doğum haftası nedeniyle düzenlediği organizasyonda Çiller, Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı olarak konuşmasına başlamadan önce besmele çekmiştir (1997 Başbakan Yardımcısı Çiller, www.youtube.com). Aynı şekilde Kocatepe Camii’nde polis ve asker şehitleri için mevlit vermiştir (Milliyet Gazetesi, 22.01.1996). Çiller duruma göre liberal ve milliyetçi söylemlerde bulunmuş, duruma göre ise statükocu ve antimilitarist davranmıştır. Çiller’in sürekli değişen stratejilerine en iyi örnek olarak ordu ile ilişkilerini göstermek mümkündür. Çiller, Silahlı Kuvvetleri demokrasinin koruyucusu

olarak görürken, şartlara göre bundan vazgeçip koyu bir antimilitarist söylemle halkın egemenliği ilkesini savunmaya başlamıştır. 1993'te PKK ile mücadelede ordu ve polis güçlerinden destek almış, Türk silahlı kuvvetleri ile ilişkileri iyi olmuştur (Gökmen, 1999: 125). Çiller'in ordu ile daha önceki uyumlu ilişkisi REFAHYOL koalisyonundan sonra değişmiş; Çiller, silahlı kuvvetleri demokrasinin en iyi garantörü olarak görme, ordunun halk egemenliği ve "ulusal irade" temelinde laikliği korumadaki rolüne meydan okumaya kadar tam bir U dönüşü yapmıştır (Cizre, 2002: 94). 1994 ve 1995'te yeni genelkurmay başkanının atanması konusunda bir inisiyatif almamış ve üst komuta kademesinin isteği ve asker bürokrasisi doğrultusunda hareket etmiştir (Sakallıoğlu, 1996c: 156). Erbakan'ı, başbakanlığı kendisine bırakması için ikna etmeye çalışırken ordunun aktif desteğini sağlamaya çalışmıştır. Ancak RP-DYP koalisyonu sonrasında Çiller bu sefer antimilitarist olmuş ve ordu komutanları ile polemiklere girerek, "*Türk halkı ve hepimiz orduya bağlıyız, güveniriz, severiz. Ancak bu güven siyasetçi olarak değil asker olarak vardır... Demokrasilerde denetim meclistedir. Milli irade üstündeki güçlerde değildir.*" şeklinde açıklamalarda bulunmuştur (Sever ve İnanç, 1997: 1). Çiller Şubat 1997'de ise MGK'nın hükümetten taleplerini Anayasa'ya göre inceleme mercii Bakanlar Kurulu iken, bu yetkiyi meclise taşımak istemiştir (Hürriyet Gazetesi, 7.03.1997). Çiller, MGK ve Genelkurmay'a karşı temkinli davranmaya başlamış ve aradaki gerginlik artmıştır (Ergin, 1997). Aynı şekilde Çiller, Mayıs 1994'te DYP-SHP koalisyon hükümeti döneminde "Demokrasi Paketi" ile siyasal partilerden, yargıya ve yerel yönetimlere kadar siyasetin liberalleşmesini savunurken; 1994 yılının sonunda ise demokrasinin ve demokratikleşmenin aleyhinde ülkedeki milliyetçi ve muhafazakâr dürtüleri destekleyerek Türk-İslam sentezine ve devleti güçlendirme politikalarına yönelmiştir. Bu süreçte orduyu desteklemiş, ancak 1997 yılının Haziran ayında muhalefete düştükten sonra milli irade ve meclisin üstünlüğü söylemleriyle antimilitarist duruş sergilemiştir (Cizre, 2008: 244). Çiller, durum ve şartlara göre söylem, duruş ve çizgi değiştiren yapısını, diğer siyasilerle olan ilişkiye yansıtmıştır. Örneğin, dönemin TBMM başkanı Cindoruk, DYP'yi ve hükümeti Çiller'in ailesinin yönettiğine dair ağır suçlamalarda bulunmuş (Milliyet Gazetesi, 27.08.1995), ancak 3 gün sonra Çiller ve Cindoruk ile hiçbir şey olmamış gibi basına gayet samimi pozlar vermiştir (Milliyet Gazetesi, 30.08.1995).

Çiller'in, "*Laik Türkiye'nin savunucusu*" (Büyük Kırat Gazetesi, 1994a: 9) olarak başladığı siyaset hayatında "*Atatürk ilkelerinin ürünüyüm, Laikliğin bekçisi olacağız*" ifadelerini kullanmıştır (Sabah Gazetesi, 14.07.1993). Çiller, "RP'yi PKK gibi" gördüğü yönünde açıklamalar yaparak (Milliyet Gazetesi, 10.08.1995a) 1995 seçim kampanyasını "RP tehlikesi" üzerine inşa etmiş, seçimlerden sonra asla RP ile hükümet kurmayacağını ifade etmesine (Milliyet Gazetesi, 26.12.1995b, 28.12.1995) rağmen, seçim sonrasında RP ile koalisyon ortağı olmuştur. RP ile koalisyon yapmadan altı ay kadar önce RP'ye saldırıları bir seçim kampanyasının ötesine geçmiş, RP'yi PKK ile işbirliği yapmakla dahi suçlamıştır (Milliyet Gazetesi, 10.08.1995a, 10.08.1995b; Sabah Gazetesi, 15.12.1995). Refahyol Hükümeti, Erbakan için iktidar olmak ve meşruiyetini ispatlamak; Çiller için ise, yolsuzluk iddialarına karşı RP'nin desteğini alarak meclis soruşturmalarından kurtulmak için mecliste çoğunluğa sahip olmak böylece hakkındaki soruşturmalara son vermek gibi, her iki parti liderinin karşılıklı kişisel hesaplarına dayanmıştır (32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 6. Bölüm)¹¹⁸. Bu durum, DYP'nin Demirel döneminden beri inşa ettiği laik, Batılı, modern ve çağdaş imajına son vermiş¹¹⁹, aynı zamanda Çiller'in imajı ve siyaset çizgisi olumsuz etkilenmiştir.

Aynı şekilde 1991 seçimleri öncesinde her aileye iki anahtar sözü verilmiş, ancak o dönemde Ekonomi Bakanı olan Çiller, Başbakan Demirel'e bir ay memur maaşlarını ödememeyi teklif etmiştir (Bildirici, 1998: 200). Çiller Başbakanlığı döneminde ise, "*bir daha zam yapmayacağım*" (Milliyet Gazetesi, 09.05.1994) ve "*vergi için arsa satacağım*" (Hürriyet Gazetesi, 21.05.1994) demesine rağmen zamlar yapılmış, ağır vergiler alınmış, enflasyon çok yüksek oranlara kadar yükselmiş ve sonunda da 5 Nisan Ekonomik önlem paketi devreye konmuştur.

Örtülü ödenekten çektiği 500 milyar lira¹²⁰ (Onur, 2004: 533; Milliyet Gazetesi, 01.06.1996) ve mal varlığı tartışma konusu olmuş, Çiller yolsuzlukla suçlanmıştır. Bu

¹¹⁸ RP, Çiller hakkındaki örtülü ödenek, malvarlığı ve yolsuzluk ile ilgili meclise verdiği bütün önerilerini geri çekmiştir. Hatta Erbakan'ın, kendisini eroin kaçakçısı olarak suçlaması üzerine Çiller'e açtığı dava da unutulmuştur.

¹¹⁹ Nitekim DYP İstanbul İl Başkanı Celal Adan'a göre, Çiller partiyi kendi üslubuna göre yönetmek ve partiyi kendine göre dizayn etmek istediği için Demirel ve ekibi, Çiller'i hiç hazmetmemiştir (32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 4. Bölüm).

¹²⁰ Örtülü ödenekten çektiği para RP tarafından ortaya atılınca Çiller ilk olarak, "*Bu yalan iftiradır. Bunu ortaya atan şerefsizdir*" açıklamasını yapmıştır. Daha sonra örtülü ödenekten çekilen paranın belgeleri basına sızınca, "paranın memleket menfaatlerine harcandığını ve nereye harcandığını açıklayamayacağını" ifade etmiştir (Gökmen, 1999: 41-42). Çiller paranın nereye harcandığı konusunda açıkça bilgi vermemiş (Sabah Gazetesi, 16.05.1996), üzerine çok gelindiğinde ise "*Açılırsam dünya*

süreçte Çiller, doğru yerde durmuş bir panik havasında kendisini savunma görüntüsü vermemiştir (Can, 1999: 78). Ancak Çiller hesap verme ve aklanma yolunu seçmek yerine sürekli yalana başvurmuş (Gökmen, 1999: 41-42), siyasal gücünü kullanarak bir yandan soruşturma yollarını kapatmış diğer yandan tartışmayı “siyasal İslam” tehdidine kaydırmış, sağdaki rakiplerine karşı laikliğin en iyi koruyucusu olarak kendisini ortaya çıkarmış (Kongar, 2006: 271) ve ülkenin ekonomisinin geleceği hakkında kötümser olmadığını ama irtica tehlikesinden çekindiğini dile getirmiştir (Bildirici, 1998: 145). Ayrıca Çiller, yolsuzluk iddiaları karşısında toplumda sarsılan güveni yeniden tesis etmek için hiçbir çaba harcamamıştır (Tosun, 2003: 346). Sadece 1995 seçimlerinde etkilenmemek için Amerika’daki mal varlığını vakfa bağışlayacağını söylemiş, ancak daha sonra böyle bir iddiada bulunmadığı söyleyerek mallarını bağışlamıştır (Özkan, 2002; Hürriyet Gazetesi, 11.04.1999; Bildirici, 1998: 341; Cumhuriyet Gazetesi, 25.01.1996).

Çiller’in demokrasi söylemi her dönem iktidar olma dürtüsünden beslenmiştir. Bunun için her dönem özel dostluk anlayışı geliştirmiş, her dönem destek aldığı güvendiği siyasiler değişmiş, daha sonra yanında olan siyasilerle mutlaka düşman olmuştur (Bildirici, 1998: 381). Tansu Çiller ismini Demirel’e ilk Cindoruk önermiş, böylece Çiller’in DYP’ye girmesi için aracı olmuş (Bildirici, 1998: 166), 24 Kasım 1990’da yapılan 3. Büyük Kongresi’nde Çiller’i desteleyerek yanında olmuştur (Hürriyet Gazetesi, 16.10.1993, Arcayürek, 2001c: 36)¹²¹. Siyasete ilk adım atıldığı dönemde, Cindoruk’tan destek almış hatta ona, “*Demirel’e güvenebilir miyim*” (Erel ve Bilge: 1994: 18; Bildirici, 1998: 167-168) ve “*Bana Bakanlık güvencesi verebilir mi?*” (Arcayürek, 2001a: 320) sorusunu yöneltecek kadar güvenmiş ve samimi olmuştur. Ancak parti içinde yükselmeye başlayınca ilk Cindoruk ile arası açılmıştır. Aynı şekilde siyasete birlikte başladıkları Yalım Erez ile her zaman çok yakın olmuş, en çok güvendiği ve destek aldığı siyasetçi, Erez olmuştur. Hatta Erez, Çiller’in genel başkan olduğu kongrede delege bazında “*insanüstü çaba göstererek*” çalışmıştır (Erel ve Bilge: 1994: 136). Ancak RP ile koalisyon hükümeti kurma sürecinde Erez ile de araları açılmıştır. 1996’da Ağar’ın Susurluk olayından sonra İçişleri Bakanlığı’ndan

ayağa kalkar, milletler birbirine düşer. Türkiye çöker. Rejim tehdit altında, herkes de bunun altında kalır” şeklinde açıklama yapmıştır (Cumhuriyet Gazetesi, 23.05.1996).

¹²¹ Cindoruk (Demirel’in de yönlendirmesiyle) muhaliflere, “*Rahat bırakın kızı, bu aşamada böyle bir mücadele hem hükümete hem de partiye zarar verebilir*” açıklamasında bulunmuştur.

ayrılmasıyla göreve gelen Çiller'in sırdaşı olarak bilinen Meral Akşener, Çiller'in en çok destek görüp güvendiği kendisine en yakın siyasetçilerden olmuştur. Ancak 1990'ların sonuna doğru Çiller'in Akşener ile de arası açılmış ve Akşener, Çiller'i “*Yalancı*” diye suçlamıştır (Milliyet Gazetesi, 28.07.1999; İşleyen, 1999). Hatta Demirel'e yakınlığı ile bilinen daha sonra Çiller'in yanında olduğu için Demirel ile arası açılan (Hürriyet Gazetesi, 19.07.1994)¹²² Necmettin Cevheri de, en başından beri Çiller'e destek vererek (Erel ve Bilge: 1994: 136) her zaman Çiller'e en yakın kişi olmuştur. 1995 seçimleri öncesinde yolsuzluk iddiaları sonrasında halk tarafından güven kaybeden Çiller'in Amerika'daki malvarlığı da ortaya çıkınca Cevheri, Çiller'e malvarlığını açıklamasını (Bildirici, 1998: 203-204) ve “malvarlığını bir vakfa bağışlaması” gerektiğini önermiştir. Çiller mallarını vakfa bağışlayacağına dair açıklama yapmış ancak vakfa bağışlamamıştır. Bu olay üzerine DYP'nin 1995 seçimlerinde oy kaybetmesi ve seçim sonrası RP ile koalisyon hükümeti kurmasıyla Cevheri ile Çiller'in arası bozulmuştur (Yeni Şafak Gazetesi, 04.06.1999). Cizre'ye göre (2008: 245), eleştiriye ve muhalefeti tehdit ve sorunların siyasileştirilmesini tehlikeli gören Çiller'in benimsediği devlet-halk ikilemi, partilerin rolünü göz ardı eden modern devletin kurumsal ve anayasal sınırlarını dikkate almayan tipik bir popülist stratejidir. Bildirici'ye göre (1998: 22) Çiller, “Ben merkezli” kişiliğe sahiptir. 1998 yılında Yıldız'ın (2002: 124-125) yaptığı bir araştırmada, katılımcılara Tansu Çiller'i üç sözcükle tanımlamaları istenmiş ve yanıtların *hırs*¹²³, *oportünist*, *gözü kara* ve *para* sözcükleri etrafında toplandığı görülmüştür.

4.2.5. Milletvekili Kadroları

DYP'nin 19, 20 ve 21. dönem milletvekilleri yaş durumuna göre incelediğinde, her dönemde 41-50 ve 51-60 yaş aralığının en yoğun grup olduğu görülmektedir. Tosun ve Tosun'un (1996a: 29), yaptıkları çalışmada DYP'nin 18. dönem milletvekilleri arasında da sırasıyla 41-45 yaş aralığı (%32,2) ile 36-40 (%16,9) yaş aralığında olan

¹²² Demirel, Cevheri'yi kastederek, “*Sırtında iki yüreğimin arasında hançer var*” demiştir. Cevheri ise, “*Ben kimseyi sırtından hançerlemem*” açıklamasında bulunmuştur (Hürriyet Gazetesi, 19.07.1994). DYP'li Gökberk Ergenekon ise genel başkanlık seçimlerinde en başından beri Çiller'i destekleyen Cevheri için, “*Parti, aslında Necmi Ağabeyden dayalı döşeli bir kazık yedi*” açıklamasında bulunmuştur (Erel ve Bilge: 1994: 136, 140).

¹²³ Cüneyt Arcayürek, dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin ile 22 Mayıs 1993 tarihinde yaptığı söyleşide; Çetin, Çiller'in cahil, bürokrasiden ve devlet işlerinden anlamadığını ve çok hırslı olduğunu ifade etmiştir (Arcayürek, 2001a: 38-39).

milletvekillerinin oranının en fazla olduğu görülmektedir. Aynı şekilde her dönemde 61 ve üzeri yaş grubundan olan milletvekili oranının, 31-40 yaş aralığında olan milletvekili oranından fazla olduğu görülmektedir. İncelenen üç dönemde de, DYP milletvekilleri arasında 31-40 yaş arası grup, yani genç sayılabilecek grubun ortalaması çok düşüktür. Özellikle 19. dönemde 61 ve üzeri yaş grubunda olan milletvekillerin oranı (%15,17) diğer dönemlerden daha fazladır (Tablo 21). Nitekim I. Çiller hükümetinin ilk kabinesinin yaş ortalaması 51'dir (Milliyet Gazetesi, 26.06.1993a). Bu durum 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrası siyasal faaliyette bulunmaları yasaklanan Demirel ve AP ekibinin 1987 referandumundan sonra 20 Ekim 1991 seçimleriyle yeniden parlamentoya girmeleri ile açıklanabilir.

Tablo 21: 19, 20 ve 21. Dönem DYP'den Seçilen Milletvekillerinin Demografik Özelliklerinin Dağılımı

DEĞİŞKEN	YASAMA DÖNEMİ	19. DÖNEM (1991-1995)		20. DÖNEM (1995-1999)		21. DÖNEM (1999-2002)	
	PARTİ AYRIM	DYP (178 mv.)	%	DYP (135 mv.)	%	DYP (85 mv.)	%
YAŞ	31-40	18	10,11	18	13,33	6	7,06
	41-50	87	48,88	56	41,48	35	41,17
	51-60	46	25,84	46	34,08	32	37,65
	61 ve üstü	27	15,17	15	11,11	12	14,12
CİNSİYET	ERKEK	176	98,88	128	94,81	80	94,11
	KADIN	2	1,12	7	5,19	5	5,88
EĞİTİM	İLKOKUL	10	5,62	3	2,22	2	2,36
	ORTAOKUL	5	2,80	3	2,22	2	2,36
	LİSE	21	11,80	19	14,08	9	10,58
	LİSANS	112	62,93	78	57,78	52	61,17
	LİSANÜSTÜ	30	16,85	32	23,70	20	23,53

Kaynak: TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 1983-2010'den faydalanılarak oluşturulmuştur.

DYP'nin 19, 20 ve 21. dönem milletvekilleri arasında kadın parlamenterlerin oranı çok düşüktür. Her dönemde %97'inin üzerinde erkek parlamentere karşı kadın parlamenterlerin oranı %3 bile olmamıştır. Yine de 20. dönemde %5,19 (kadın parlamenter) oranında kadın milletvekili ile mecliste en fazla kadın parlamentere sahip siyasal parti konumunda olurken; 21. dönemde DSP'den sonra (11 kadın milletvekili)

en çok kadın parlamentere sahip parti konumunda olmuştur (TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 1983-2010). 19, 20 ve 21. dönem DYP'nin sahip olduğu milletvekillerinin eğitim durumu incelendiğinde; söz konusu üç dönemde de lisans mezunlarının oranının en yüksek olduğu ve lisansüstü eğitim alan milletvekillerinin oranlarının ise lise mezunlarından yüksek olmasına rağmen birbirine yakın olduğu görülmektedir (Tablo 21).

19. dönem DYP milletvekillerinden farklı meslek grubunda olan 6 milletvekili¹²⁴ aynı zamanda çiftçilik de yaparken, 3 avukat ve bir büyükelçi ise aynı zamanda gazetecilik yapmaktadır. Bu dönemde, DYP milletvekillerinden 15'i milletvekilli olmadan önce il genel meclisi/belediye meclisi üyeliği, 12 milletvekili ise belediye başkanlığı yaparak ilk siyasal deneyimini geçirmişlerdir. 20. dönem DYP milletvekillerinden, farklı meslek grubunda olan 7 milletvekili¹²⁵ aynı zamanda çiftçilik de yapmaktadır. İki mühendis ise aynı zamanda kamuda üst düzey yönetici olarak çalışmaktadır. 1 mühendis, 1 öğretim üyesi, 2 avukat ise aynı zamanda gazetecidir. Bu dönemdeki DYP milletvekillerinden 5'i daha önce belediye başkanlığı, 11'i ise daha önce il genel meclisi/belediye meclisi üyeliği yapmıştır. 21. dönem DYP milletvekillerinden ise, 1 gazeteci, 1 müteahhit, 2 avukat aynı zamanda çiftçi iken, 1 avukat aynı zamanda gazetecilik yapmaktadır. Bu dönem DYP milletvekillerinden 5'i milletvekilli olmadan önce il genel meclisi/belediye meclisi üyeliği, 3 milletvekili ise belediye başkanlığı yaparak ilk siyasal deneyimini geçirmişlerdir.

DYP'nin üç dönem milletvekillerinin meslek dağılımları genel olarak incelendiğinde, serbest meslek grubunun her dönem biraz gerilemesine rağmen en yüksek oranda olduğu, serbest meslek grubu içinde de ise mühendis/mimar/müteahhit meslek grubunun en yüksek oranda olduğu görülmektedir. Aynı şekilde Tosun ve Tosun'un (1996a: 32) yaptığı araştırmada 17. ve 18. dönemde de serbest meslek grubu en yüksek oranda olduğu ve bu grup içerisinde de mühendis/mimar/müteahhit/teknisyen meslek grubunun en yüksek oranda olduğu görülmektedir.¹²⁶ Ayrıca her dönemde

¹²⁴ 2 mühendis, 1 avukat, 1 kamu üst düzey yöneticisi (müşavir), 1 müteahhit ve 1 işletme sahibi olan milletvekili aynı zamanda çiftçilik de yapmaktadır.

¹²⁵ 1 kamu çalışanı, 2 müteahhit, 1 sporcu, 1 avukat, 2 ticaret yapan (turizm işletmecisi ve tekstilci) milletvekili aynı zamanda çiftçidir.

¹²⁶ Tosun ve Tosun (1996a: 32) yaptıkları çalışmada meslek gruplandırmasını Frey'in (1965: 283) sınıflandırması gibi serbest meslek grubuna sağlık ve hukuk sektörünü dâhil etmişlerdir. Bu iki grubu çıkardığımızda dahi serbest meslek grubu en yüksek orandadır. 17. dönemde DYP milletvekillerinin

kamu bürokrasisi grubu içinde üst düzey kamu yöneticisinin oranı diğer gruplardan fazla iken, girişimci grup içinde sanayici, tüccar ve esnafların oranı çiftçiden yüksek görünmektedir (Tablo 22). Çiftçi oranının düşük olması yanıltıcı olabilmektedir, çünkü bir meslek grubunda olan aynı zamanda çiftçi olduğunu söyleyen milletvekilleri her dönemde olmuştur.

Tablo 22: 1991, 1995 ve 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'den Seçilen Milletvekillerinin Meslek Dağılımları

Meslekler	19. Dönem	%	20. Dönem	%	21. Dönem	%
Hukuk Sektörü						
Avukat, Hâkim, Savcı, Hukuk Müşaviri	33	18,54	18	13,33	14	16,47
Sağlık Sektörü						
(Doktor, Diş Hekimi, Eczacı, Veteriner)	14	7,87	10	7,41	7	8,24
Din Görevlisi						
İmam, Kuran Kursu Öğreticisi	1	0,56	2	1,48	-	-
Kamu – Bürokrasi- Diplomasi	28	15,74	36	26,67	16	18,82
Mülki İdare Amiri	3	1,69	7	5,19	4	4,71
Ordu Mensubu	4	2,25	3	2,22	2	2,35
Büyükelçi/ Konsolos	1	0,56	1	0,74	-	-
Üst Düzey Kamu Yöneticisi (Müfettiş, Müsteşar, Daire Bşk., Genel Müdür vb.)	20	11,24	25	18,52	10	11,76
Eğitim Sektörü	11	6,18	8	5,92	11	12,94
MEB (Öğretmen, Okul Müdürü, vb.)	8	4,49	3	2,22	5	5,88
Akademisyen	3	1,69	5	3,70	6	7,06
Din Görevlisi						
İmam, Kuran Kursu Öğreticisi	1	0,56	2	1,48	-	-
Serbest Meslek	56	31,45	36	26,66	19	22,35
Mühendis	34	19,10	18	13,33	11	12,94
Mimar, Müteahhit	13	7,30	10	7,41	3	3,53
Gazeteci, Yazar, Sanatçı	1	0,56	1	0,74	1	1,18
Sporcu	-	-	1	0,74	-	-
Muhasebeci	2	1,12	1	0,74	-	-
Özel Sektör Yöneticisi	2	1,12	2	1,48	-	-
Bankacı	3	1,69	3	2,22	2	2,35
Sendikacı	1	0,56	-	-	2	2,35
Girişimci	35	19,66	25	18,51	18	21,18
Sanayici, Ticaret, Tüccar, Esnaf	23	12,92	20	14,81	9	10,59
Çiftçi	12	6,74	5	3,70	9	10,59
TOPLAM	178	100	135	100	85	100

Kaynak: TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 1983-2010'den faydalanılarak oluşturulmuştur.

19. dönemde en yüksek oranda olan serbest meslek grubundan (toplam %31,45) sonra sırasıyla girişimci sınıf (%19,67), hukuk sektörü (%18,54), kamu bürokrasisi,

sağlık ve hukuk sektörü hariç bir şekilde, serbest meslek grubundan olanların toplam oranı %37,3 ile 18. dönemde ise %30,4 ile ilk sıradadır.

diploması grubu (%15,74), sağlık sektörü (%7,87) ve eğitim sektörü (%6,18) gelmektedir. 20. dönemde de serbest meslek grubundan (%25,92) sonra sırasıyla kamu bürokrasisi, diploması grubu (%26,67), girişimci grubu (%18,51), hukuk sektörü grubu (%13,33), sağlık (%7,41) ve eğitim sektörü (%5,92) grubu gelmektedir. 19. döneme göre, 20. dönemde girişimci grubunun oranı azalarak üçüncü sıraya gerilerken kamu bürokrasisi meslek grubundan olan milletvekillerinin oranı artarak ikinci sıraya yükselmiştir (Tablo 22). 20. dönemde sanayici kesimin artması (%14,81) ve bu grubun diğer partilere göre de DYP’de daha fazla temsili (Tosun ve Tosun, 1996a: 32), DYP’nin büyük burjuvazinin çıkarlarının savunucusu olduğunun ve bu burjuvazinin DYP’ye yöneldiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

21. dönemde ise, serbest meslek grubundan (%22,35) sonra sırasıyla girişimci grup (%21,18), kamu bürokrasisi grubu (%18,82), hukuk sektörü (%16,47), sağlık (%8,24) ve eğitim (%6,94) sektörü gelmektedir (Tablo 21). 21. dönem milletvekilleri arasında çiftçilerinin oranının artması (ayrıca bir meslek grubunda olup aynı zamanda çiftçi olanlarda göz önünde bulundurulduğunda) DYP’nin sınıfsal tercihini yeniden biçimlendirerek kente yönelme çabalarına rağmen, hâlâ taşra burjuvazisinin partiyi desteklediğinin göstergesi olabileceği şeklinde yorumlanabilir.

Üç dönem DYP milletvekillerinin mesleki, yaş, eğitim ve cinsiyet durumu incelendiğinde dikkat çeken, her dönemde milletvekilleri arasında seçmen tabanlarında olduğu gibi çiftçilerin belli bir ağırlığı olduğu, serbest meslek grubunun ve bu grup içinde mühendislerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Ancak dönemler itibariyle serbest meslekteki düşüşe karşın, kamu bürokrasisi ve genel olarak girişimci grupta artış olmuştur. Bu durum, Çiller’in geleneksel DYP kimliğini ve tabanını yeniden tanımlama çabasının sonucunda söylem ve temsil karşıtlığının doğmasının bir uzantısı olarak da yorumlanabilir. Ayrıca her dönemde kamu bürokrasisinden gelen milletvekillerinin oranı yüksek olmuştur. Bu durumu önceki bölümlerde tartışılan, DYP’nin “devlet merkezli bir siyaset anlayışının” olmasına bağlanabilir. Ayrıca milletvekillerinin yaş ortalamasının, seçmen tabanı oranlarında olduğu gibi yüksek olduğu, milletvekillerinin eğitim düzeylerinin ise, seçmen tabanının aksine yüksek olduğu, diğer siyasal partilere göre kadın temsili konusunda iyi durumda görünse bile, kadın parlamenter sayısının erkeklere oranla çok düşük olduğu görülmüştür.

4.2.6. Seçmen Tabanı

DP'nin devamı olarak AP kurulmuş ve DP'nin ağırlıklı tabanını oluşturan köylü seçmenlerden AP büyük destek görmüştür. Toprak Kanunu'nun küçük köylüyü topraksızlaştırması ve toprakların gittikçe parçalanmasıyla köylü geçimini sağlayamaz hale gelmiş ve köylüler şehirlere göç etmeye başlamıştır. Kentlerde ekonomik canlanma ile birlikte yavaş yavaş fabrikaların kurulması ve buralarda işgücüne ihtiyaç duyulması ile birlikte de köylerdeki genç nüfus kentlere göç etmiştir. Böylece kentlerde yaşayan ancak kentlileşmemiş bir nüfus ortaya çıkmıştır. AP'nin seçmen tabanı da ağırlıklı olarak köyde oturan köylüler ve kentte oturan ancak kentlileşmemiş köylülerden oluşmaktadır. 1980 sonrasında AP'nin mirası üzerine kurulan DYP bu anlamda ağırlıklı olarak AP'nin sahip olduğu seçmen tabanına oturmaktadır (Uzun, 2010: 401). 1990'lı yıllarda DYP'nin başarısını bu iki seçmen tabanından aldığı destek belirlemiştir.

TÜSES tarafından yapılan araştırmalarda, katılımcılara kendilerini en yakın gördükleri siyasal parti sorulmuş, bu şekilde siyasal partilerin tabanı belirlenmiştir.

Tablo 23: DYP'nin Seçmen Tabanı Oranı (%)

	1996	Mayıs 1998	Nisan 2002	22 Aralık 2003-7 Ocak 2004
DYP	13,1	10,1	9,2	3,2
Hiçbiri	14,3	21,0	22,9	8,9
Yanıtsız	6,6	10,8	11,6	9,6

Kaynak: Erder, 1999: 89; Erder, 2002: 42, 43; Erder ve Tüzün, 2004: 66.

1996 yılında yapılan araştırmada katılımcıların %13,1'i, 1998'de %10,1, 2002 yılında ise %9,2 oranında seçmen DYP'yi desteklemektedir. DYP bu seçmen oranları ile 1996 ve 1998 yıllarında ANAP ve RP'den sonra üçüncü sıraya yerleşmişken; 2002 yılında AK Parti'den sonra ikinci sırada olmuştur. Araştırma sonuçlarından gözlenebildiği gibi, DYP'nin seçmen tabanı 1996'dan 2002'ye kadar istikrarlı bir şekilde gerilemiştir (Tablo 23). Nitekim 3 Kasım 2002 seçim sonuçları da DYP'nin tabanının eridiğini göstermiştir. 2003-2004 yılları arasında yapılan araştırmada ise, AK Parti %51,9 ile birinci, CHP %12,1 ikinci iken (Erder ve Tüzün, 2004: 66), DYP seçmen desteği bakımından %3,2'ye kadar gerilemiştir.

TÜSES tarafından yapılan araştırmalarda siyasal partilerin seçmen tabanının belirlenmesinin yanında, seçmen tabanları yerleşim yeri, yaş, cinsiyet, eğitim ve meslek gruplarına göre de incelenmiştir.

Tablo 24: DYP'nin Yerleşim Yerine Göre Seçmen Oranı (%)

Araştırma	1996 Yılında Yapılan Araştırma		1998 Yılında Yapılan Araştırma		2002 Yılında Yapılan Araştırma	
	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent
DYP'nin oranı	50,5	49,5	67,7	32,3	13,4	6,1

Kaynak: Erder, 1996: 107; Erder, 1999: 109, 110; Erder, 2002: 44.

1996 yılında ise yapılan çalışmada DYP'nin kentlerdeki seçmen oranı %49,5 iken; kırsal seçmen oranı %50,5'dir. 1996'da DYP'nin, RP'den (%58,6) sonra kırsal kesimden en çok oyu alan parti olduğu görülmektedir (Erder, 1999: 109). 1998 yılında ise kırdan seçmen desteği artarken kentten aldığı destek %44,3'ten %32,3'e gerilemiştir. DYP'nin kentteki seçmenlerden oy kaybının daha büyük olduğu görülmektedir (Tablo 24).

2002 yılında yapılan araştırmada ise DYP hem kentte hem de kırdan ciddi oranda seçmen tabanını kaybetmiştir. Yine de en çok desteği hâlâ kır seçmeninden görmektedir. DYP, merkez sağ seçmen tabanında önemli bir yer tutan kırsal kesimden her dönem kente göre daha yüksek oranda destek görmüştür. 2002 yılında yapılan çalışmada, %9,2 oranında seçmen tabanına sahip olan DYP bu seçmen tabanının %65'i kırsal alanda, %35'i kentlerde yaşamaktadır (Tablo 24). Genel olarak DYP'nin seçmen tabanı içinde geleneksel kır seçmen oranının daha fazla olduğunu söylenebilir. Bu durumu 1991, 1995 ve 1999 milletvekili genel seçimleri ile 1994 ve 1999 yerel seçim sonuçları da doğrulamaktadır. Nitekim 1999 yerel seçimlerinde oy oranının yüksek olmamasına rağmen, kazandığı belediye sayısının çok düşük olmaması kırdan özellikle küçük ilçe ve beldelerden gördüğü destekle açıklanmaktadır. Nitekim Kiriş'in (2005: 163, 167), yaptığı çalışmada 1999 seçimlerinde DYP'nin kent oyu %12,21 iken, 2002 seçimlerinde büyük bir düşüş yaşayarak %8,90'a; kır oyları %15,96'dan %13,44'e gerilemiştir.

Tablo 25: DYP'nin Yaş Gruplarına Göre Seçmen Oranı (%)

Araştırmalar Yaş	1996 Yılında Yapılan Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
18-20 yaş grubu	13,3	9,4	5,8
21-24 yaş grubu	7,9	10,3	7,1
25-39 yaş grubu	29,2	8,5	8,9
40-54 yaş grubu	26,7	8,8	11,0
55+ yaş grubu	22,9	17,1	11,0

Kaynak: Erder, 1996: 108; Erder, 1999: 110; Erder, 2002: 45.

1998'de yapılan çalışmada, 1996 yılına göre DYP'nin genç seçmen tabanında 18-20 ile 25-39 yaş grubunda bir gerileme olduğu görülmektedir. 1998'de yapılan

çalışmada, DYP’de en çok destek gördüğü yaş grubu %17,1 oranıyla 55 yaş ve üstü grupken, ikinci sırada %9,4 ile 18-20 yaş grubu, en çok destek gördüğü üçüncü yaş grubu ise %10,3 ile 21-24 yaş grubudur (Tablo 25). DYP’nin destek tabanı içinde 18-20 yaş grubu 1996 yılında yapılan çalışmada %15,6 iken; 1998’de %9,4’te gerilemiştir. Bütün partiler içerisinde 55 ve üstü yaş grubundan en yüksek oranda destek oranı DYP’ye aittir (Erder, 1999: 111). Nitekim Sitembölükbaşı’nın (2001: 207, 216), 1995 ve 1999 yıllarında Isparta özelinde yaptığı araştırma sonuçları da bunu destekler niteliktedir. Bu çalışmada yaş ile seçmen tabanı doğru oranlı olmuş, yaş arttıkça seçmen desteğinin de arttığı görülmüştür. Bu araştırma sonuçlarında, DYP’nin seçmen tabanının 45 yaş üzerinde özellikle emeklilerden oluştuğu görülmüştür.

2002 yılında yapılan çalışmada ise DYP’nin seçmen tabanı yaş gruplarına göre incelendiğinde, DYP’nin 55 yaş ve üstü grubu ile 40-54 arası yaş grubundan %11,0 ile diğer siyasal partiler arasında birinci sırada olduğu görülmektedir. 25-39 arası yaş grubunda %8,9 ile ikinci, 21-24 arası yaş grubunda %7,1 ile üçüncü ve 18-20 arası yaş grubunda %5,0 ile son sıradadır. En az temsil edilenler 18-24 yaş grubu, en çok temsil edilen yaş grubu ise 40 yaş ve üstündekilerdir. DYP, en fazla yaşlı nüfusu temsil eden siyasal partidir. DYP’nin yaş ile seçmen tabanı doğru orantılıdır. Yaş arttıkça partinin seçmen tabanı oranı artmaktadır. DYP’nin seçmen tabanında 40 yaşın üstünde olanların ağırlığı görülmektedir. Seçmen tabanında en düşük yaş grubu ise 18-20 arası yaş grubudur. Her iki dönemde yapılan çalışmada görülen ortak özellik, DYP’nin seçmen tabanının da yaşlı nüfusun ağırlığı olmuştur (Tablo 25). TÜSES in 1993, 1996 ve 1998 yıllarında yaptığı seçmen eğilimi çalışmalarında DYP’nin en çok yaşlı seçmenlerden oy aldığı (Erder vd., 1995: 46), yine 2002’de aynı örgütün yaptığı bir başka çalışmada yaşlıların oy verdiği parti sıralamasında ilk sırada olduğu görülmektedir. Her dönemde seçmen profili açısından Türkiye’nin en yaşlı partisi konumunda olmuştur.

Tablo 26: DYP’nin Cinsiyete Göre Seçmen Oranı (%)

Araştırmalar Cinsiyet	1996 Yılında Yapılan Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
Kentli Erkek	21,0	5,4	6,6
Çalışan Kadın	3,2	4,3	5,4
Ev Kadını	30,8	7,6	8,8
Köylü Erkek	21,3	15,4	13,5
Köylü Kadın	23,8	19,2	12,2

Kaynak: Erder, 1996: 111; Erder, 1999: 112; Erder, 2002: 45.

Araştırma sonuçlarına göre, 1996 ile 1998 yılı karşılaştırıldığında, DYP'nin seçmen tabanında kentli ve köylü erkek ile ev kadını ve köylü kadın oranlarında önemli bir azalma olduğu görülmektedir. 1998 yılında yapılan çalışmada, DYP'nin cinsiyete göre seçmen tabanı incelendiğinde, kadın destek oranı düşük olmakla birlikte, sadece köylü kadınlardan (%19,2) yüksek oranda destek gördüğü görülmektedir. Köylü kadınlardan sonra en yüksek desteği köylü erkeklerden almaktadır. Bu sonuçlar DYP'nin seçmen tabanının daha çok kır kökenli olmasını da doğrular niteliktedir. Diğer siyasal partiler arasında DYP, çalışan kadınlardan çok düşük oranda destek görmektedir (Tablo 26). Köylü erkeklerden aldığı destek bakımından diğer siyasal partiler ile karşılaştırıldığında ise, MHP (%18,6) ve FP (%16,7)'den sonra üçüncü sırada yer almaktadır (Erder, 1999: 112).

2002 yılında yapılan araştırmada da bir önceki çalışmanın sonuçları ile aynı doğrultuda olduğu, DYP'nin en yüksek desteği köylü kadın ve köylü erkek nüfusunun aldığı görülmektedir. Seçmen tabanı içerisinde köylü erkek seçmen oranı %13,5 iken, köylü kadın oranı %2,2, ev kadını %8,8, kentli erkek oranı %6,6, çalışan kadın oranı ise %5,4'tür. DYP'de çalışan kadınlar ve kentli erkekler en az temsil edilen grup arasındayken; köylü erkekler ve köylü kadınlar en yüksek oranda temsil edilmektedir. İki araştırma sonucunda da DYP'nin çalışan kadınların en az temsil edildiği, köylü erkek ve köylü kadınların partisi olduğu görülmüştür. Özetle sonuçlar ışığında kır oyları içinde DYP'nin oranının önemli ve yüksek bir payı olduğunu söylemek mümkündür (Tablo 26). 2002 yılında yapılan araştırmada, DYP'yi destekleyen kır seçmeninin aslında AP'nin düzenli, istikrarlı, seçmen tabanı olduğu düşünüldüğünde bu sonuç daha anlamlı hale gelmektedir. Nitekim DYP'nin seçmen tabanı yerleşim yerine göre incelendiğinde %13,4 oranı ile AK Parti'den sonra en çok kırsal alanı temsil eden parti konumunda olduğu görülmektedir (Erder, 2002: 44).

1993, 1996 yıllarındaki çalışmalarda ise DYP erkeklere oranla kadınlardan ortalamaları üzerinde oy alan partidir. 1996'da yapılan çalışmada DYP (%57,8), ANAP'tan (%59,9) sonra kadınlardan en yüksek oranda destek gören parti konumunda olduğu görülmektedir. Aynı şekilde ev kadınlarının en yüksek oranda temsil edildiği partiler arasında da DYP (%30,8), ANAP'tan (%32,4) sonra ikinci sırada olduğu görülmektedir (Erder vd., 1995: 58, Erder, 1996: 110). Ancak 2002 yılında aynı örgütün yaptığı çalışmada durumun değiştiği görülmektedir. Çalışma kadınların DYP'den

uzaklaşarak, erkeklerin kadınlara göre daha çok tercih ettiği bir parti haline geldiğini göstermektedir. DYP merkez sağ ve bir nebze de muhafazakâr eğilimler göstermesi, Çiller'in Genel Başkanı olmasıyla DYP'ye kadınların gösterdiği sempatinin artmasıyla, DYP içerisinde kadınların oy oranını arttırmışken; sonrasında Çiller'in beklentilere yeterince cevap vermemesi kadınların partiden uzaklaşmasına neden olmuştur şeklinde yorumlanabilirken; aynı zamanda bu durum Mehmet Ağar'ın genel başkanlığa seçilmesiyle kadınların partiye desteği azalmıştır şeklinde de yorumlanabilir. Nitekim Çiller ilk göreve geldiğinde bir erkekten farklı davranmayacağını belirtmiş, 1993 yazında ve Kasım 1995 seçimlerinden önce, “erkeğe eşit olan ve / veya bir erkek gibi” imajını yansıtarak, kadınların meselelerini reddetmiş ve kadınların sorunlarını görmezden gelmiştir (Arat, 1998: 9). Özellikle 1998'den sonra partiyi destekleyenler arasında erkeklerin oranı yükselmiştir. Çiller'in Genel Başkanlığı'nın son dönemleri ile Mehmet Ağar en genel başkanlığı döneminde erkeklerin, kadınlara göre daha fazla tercih ettiği bir parti haline gelmiştir. DYP erkek egemen bir parti olarak siyasal yaşamına devam etmiştir.

Tablo 27: DYP'nin Eğitim Seviyesine Göre Seçmen Oranı (%)

Araştırmalar	1996 Yılında Yapılan Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
Eğitim			
Bitirmemiş	28,3	15,4	-
İlkokul	50,8	9,7	10,7 ¹²⁷
Ortaokul	8,9	10,3	9,8
Lise	7,3	5	4,3
Yüksek	4,8	1,3	3,2

Kaynak: Erder, 1996: 109; Erder, 1999: 113; Erder, 2002: 45.

TÜSES'in Aralık 1993-Ocak 1994 arası dönemde yaptığı araştırmada DYP'nin en düşük düzeyde eğitim görmüş seçmenin partisi görünümünde olduğu görülmüştür. DYP, hiçbir eğitim kurumunu bitirmemişlerin partisi görünümünde olmuştur (Erder vd., 1995: 59). 1996, 1998 ve 2002 yılında yapılan çalışmalarda dikkat çeken, DYP'nin en az desteği yüksekokul bitirmiş olan seçmenden almasıdır. 1998 yılında yapılan çalışmada eğitim düzeyi düştükçe seçmen desteğinin arttığı, eğitim düzeyi arttıkça seçmen desteğinin azaldığı görülmektedir. DYP'nin seçmen tabanı içerisinde ilkokul bitirmemişlerin oranı %15,4, ilkokul mezunlarının %9,7, ortaokul mezunları %10,3, lise mezunları %5,0 ve yüksekokulu mezunları %1,3 oranında olmuştur. Aynı durum 2002 yılında yapılan çalışmada da görülmektedir. Yükseköğretim mezunlarının oranı %3,2

¹²⁷ Bu gruba okulu bitirmemişlerde dâhil edilerek bu grup İlkokul ve altı olarak gruplandırılmıştır.

lise mezunlarının oranı %4,3, ortaokul %9,8 iken ilkokul ve altı %10,7'dir. Yüksekokul ve lise bitirmiş olanlar DYP'nin seçmen tabanı arasında en az temsil edilmektedir (Tablo 27). Sitembölükbaşı'nın (2001: 203) 1995 ve 1999'da Isparta özelinde yaptığı araştırma da eğitim düzeyi arttıkça DYP'nin seçmen desteğinin azaldığını ortaya çıkarmıştır. Bu durum DYP'nin en çok destek aldığı 44-54 ve 55 üstü yaş grubundan destek görmesi ve bu kuşağın eğitim düzeyi düşük seçmenlerden oluşması, DYP'nin yaşlı nüfus arasında yoğunlaşmış bir seçmen tabanının olmasının da bir yansımasıdır. Genel olarak, DYP'nin daha çok düşük eğitim düzeyindeki seçmenlerden destek aldığını ve eğitimi düzeyi yükseldikçe seçmenlerin desteklerinin düzenli bir şekilde azaldığı söylenebilir.

DYP'nin seçmen tabanının eğitim düzeyi ile milletvekili kadroları benzer görünmektedir. Nitekim Tosun ve Tosun'un (1996a: 32), yaptıkları çalışmada 17, 18, 19 ve 20. dönem milletvekilleri arasında düşük eğitimli milletvekilleri oranının her dönem diğer partilere kıyasla DYP milletvekilleri arasında daha yüksek oranda olduğu görülmüştür.

Tablo 28: DYP'nin Çalışma Grubuna¹²⁸ Göre Seçmen Oranı (%)

Araştırmalar Çalışma grubu	1996 Yılında Yapılan Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
Küçük Çiftçi	35,2	18,3	13,5
Ev Kadını	30,2	7,9	8,6
Esnaf/Zanaatkâr	9,8	7,6	7,0
Mavi Yakalı	12,1	8,3	7,7
Beyaz Yakalı	6,3	4,1	10,2
Diğer	6,3	3,2	5,9

Kaynak: Erder, 1996: 113; Erder, 1999: 115; Erder, 2002: 47.

DYP'nin çalışma gruplarına göre seçmen tabanı incelendiğinde, TÜSES'in Aralık 1993-Ocak 1994 arası dönemde yaptığı araştırmada DYP'nin esnaf ve zanaatkârların partisi görünümünde (Erder vd., 1995: 52, 53) iken; 1996, 1998 ve 2002 yılında yapılan çalışmada çiftçi partisi görünümünde olduğu ortaya çıkmıştır. 1998 yılında çalışma konumlarına göre sırasıyla DYP'yi destekleyen seçmen, küçük çiftçi %18,3, mavi yakalı %8,3, ev kadını %7,9, esnaf ve zanaatkârlar %7,6, beyaz yakalılar

¹²⁸ Araştırmada çalışma konumları şu şekilde ayrılmıştır: *Mavi yakalı*; özel sektörde ve kamu sektöründe esas olarak kol gücüyle çalışan ve kendilerini işçi olarak niteleyen ücretli maaşlılardır. *Beyaz yakalı*; özel sektörde ve kamu sektöründe masa başı çalışma yapan ancak herhangi bir yöneticilik görevi olmayan ücretli ve maaşlılardır. *Esnaf/Zanaatkâr*; ücretsiz aile işçiler dışında işçi istihdam etmeden kendi hesabına çalışanlar. *Küçük çiftçi*; ücretsiz çalışan aile fertleri dışında en fazla bir işçi çalıştıran çiftçilerdir. Köy statüsünde olan yerleşim yerindeki kadınlar da bu gruba dâhil edilmiştir (Erder, 1999: 170).

%4,1 iken çalışma konularına göre kendilerini diğer grubuna koyanlar %3,2'dir. DYP küçük çiftçilerden en yüksek oranda oy alan siyasal partidir. 1996 yılında yapılan araştırmada DYP'ye oy veren küçük çiftçilerin oranı %35,2'den %18,3'e gerilemiş, mavi yakalıların oranı ise %12,1'den %8,3'e düşmüştür. Aynı şekilde, DYP'yi destekleyen ev kadınlarının oranı %30,2'den %7,9'a düşmüştür (Tablo 28). Ev kadınlarının büyük çoğunluğunun ANAP'a yöneldiği söylenebilir (Erder, 1999: 116). 2002 yılında yapılan çalışmada DYP içerisinde küçük çiftçinin oranı %13,5 beyaz yakalıların oranı %10,2, ev kadınlarının oranı %8,6, mavi yakalıların oranı %7,7, esnaf ve zanaatkârların oranı %7,0 ve diğer meslek grubunun olanların ise %5,9'dur. DYP'nin yine en fazla desteği küçük çiftçiden aldığı görülmektedir. Çalışma konularına göre en yüksek oranda temsil edilen küçük çiftçi iken; beyaz yakalılar ortalamanın üzerinde ancak diğer gruplara göre daha az oranda temsil edilmektedir (Tablo 28).

Genel olarak 1993 yılından sonra TÜSES tarafından yapılan bütün araştırmalarda, DYP'nin en çok oyu küçük çiftçiden aldığı görülmüştür (Erder vd., 1995: 52; Erder 1999: 155; Erder, 2002: 47). Nitekim Sitebölükbaşı'nın (2001: 209) 1995 ve 1999 yıllarında Isparta özelinde yaptığı araştırma sonuçlarında da DYP'nin en çok destek gördüğü grubun çiftçiler olduğu ortaya çıkmıştır. Yapılan çalışmalar DYP'nin hiçbir dönemde kent partisi olmadığını doğrular niteliktedir (Tablo 28). Özellikle Demirel'in partinin Genel Başkanı olduğu dönemlerde, en çok oyu kırsal kesimden alan DYP köylülükle özdeşleşmiş kırsal kökenli bir parti görünümünde olmuştur. Meslek dağılımı açısından ise DYP'nin seçmen tabanını daha küçük esnaf ve ağırlıklı olarak tarımla uğraşan küçük çiftçi oluştururken; sırasıyla ev hanımları, mavi yakalılar, küçük zanaatkârlar, en az da beyaz yakalılar tarafından desteklendiği görülmektedir.

Gelir durumuna göre ise, Isparta ilinde 1995-1999 yıllarında yapılan bir çalışmada (Sitebölükbaşı, 2001: 198) DYP'nin daha çok orta gelir gruplarından destek aldığı görülmüştür. DYP, eski köylü tabanına kaybederek yerine daha çok kentlerde küçük ölçekli ticaret yapan kendi el becerisi ile geçimini sağlamaya çalışan küçük zanaatkârlardan oy almaktadır. Dayandığı toplumsal taban açısından 1990'ların sonuna kadar ağırlıklı olarak kırsal kesimden, alt gelir grubunda oy almış ve yoksul sayılabilecek kent varoşlarında yaşayan ancak kentli olamamış kesimin partisi olmuştur. 1995-1999 arası dönemde ise daha çok orta gelir grubuna mensup kentli sınıftan daha

çok destek almıştır. Nitekim 1991 seçimlerinde DYP en çok oyunu kırdan (%29,9 düzeyinde) almış olsa da DYP'nin kent oyları (%25 düzeyinde), ANAP'ın kent oylarından (%24,8) daha iyi konumda olmuştur.

Korkut Boratav'ın (1995) da 1988'de İstanbul'un Kartal ve Pendik semtlerinde, 1991'de İstanbul'da Kartal, Pendik, Eyüp, Bayrampaşa ilçelerinde, 1992'de ise Anadolu'nun 19 köyünde yaptığı araştırma sonuçlarında da DYP'nin özellikle kırsal alanda zengin ve orta çiftçi-köylü gruplar tarafından desteklendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 29: DYP Seçmenlerinin Oy Verirken İkinci Parti Tercihleri (%)

	Bugün Seçim Olsa Oy Verecekleri Siyasal Partiler		
	DYP		
	1996 Yılında Yapılan Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
ANAP	37	25,3	6,8
AK Parti	-	-	12,2
DSP	10,2	2,7	1,4
MHP	4,9	14,0	6,1
CHP	3,6	3,8	6,1
RP-FP-SP	7,9	8,1	-
HADEP	-	-	-
Diğer	1,0	1,6	
Hiçbiri	15,1	18,8	38,5

Kaynak: Erder, 1996: 166; Erder, 1999: 120, 121; Erder, 2002: 65.

Araştırmalarda katılımcılara *oy verdikleri parti dışında ikinci olarak tercih edebilecekleri siyasal parti* sorulmuş, hiçbiri diye yanıt veren oranı en düşük parti yani en esnek parti de incelenmiştir. 1996, 1998 ve 2002 yılında yapılan çalışmalarda diğer siyasal partilere göre en esnek parti ANAP, ondan sonra ikinci en esnek parti konumunda DYP olduğu görülmektedir (Erder, 1996: 169; Erder, 2002: 65). DYP'li katılımcıların ise 1996'da %15,1, 1998'de %18,8, 2002'de yapılan araştırmada ise %38,5 oranında seçmen hiçbir partiye oy vermeyeceğini belirtmiştir (Tablo 29). Bu durum (ANAP'tan sonra) DYP'nin yüzergezer oylara daha fazla sahip olduğunu kolayca diğer siyasal partilere kayabileceğinde bir nevi göstergesi de sayılabilir.

1996'da yapılan araştırmada DYP'li katılımcıların %37,0, 1998'de ise gerileme ile %25,3'ü ikinci parti tercihi olarak ANAP'ı tercih edeceklerini söylemişlerdir. 1998'de, DYP'li katılımcıların ikinci alternatif parti tercihinde ilk sırada ANAP arkasından ikinci sırada ise %14,0 ile MHP gelmektedir. 2002 yılında yapılan çalışmada ise, DYP seçmen tabanı ikinci alternatif parti tercihinde bu sefer %6,8 oranı ile ANAP ikinci sıraya gerilemiş, %12,2 oranı ile AK Parti ilk sıraya yerleşmiştir (Tablo 29).

TÜSES'in yaptığı araştırma sonucunda, 1999-2002 arasında seçmenler arasındaki oy kaymalarını hesaplamış, DYP seçmeninin %7,2'si AK Parti'ye, %2,8'i DSP'ye, %2,4 ANAP'a, %1,5'inin ise CHP'ye kaydığı görülmüştür (Erder, 2002: 70). Ayrıca aynı çalışmada hâlihazırda olan DYP seçmen tabanı, 1999 yılında %56,1 DYP'nin, %8,8'i MHP'nin, %8,1'i DSP'nin ve %8,1'i ANAP'ın parti tabanından gelmektedir (Erder, 2002: 77, 78). Aynı şekilde Sitembölükbaşı'nın (2001: 230, 231) 1995 ve 1999 yıllarında Isparta özelinde yaptığı araştırmada, 1995 ve 1999 seçimleri ışığında oy kaymaları hesaplanmıştır. DYP'den en fazla oy 1995 yılında sırasıyla MHP (%8,8), ANAP (%8,6) ve RP'ye (%8,3) kayarken; 1999 yılında ise en fazla oy sırasıyla MHP (%36,0), DSP (%11,5) ve ANAP'a (%4,9) kaydığı görülmüştür.

Tablo 30: Siyasal Eğilime Göre DYP'nin Seçmen Tabanı Oranları (%)

Araştırma	1996 Yılında Yapılan Araştırma			1998 Yılında Yapılan Araştırma			2002 Yılında Yapılan Araştırma			
	Sol	Sağ	Diğer	Sol	Sağ	Diğer	Milliyetçi	Sağ	Sol	Diğer
DYP'nin oranı	4,8	56,2	23,8	4,5	66,7	21,2	37,7	36,5	6,0	6,0

Kaynak: Erder, 1996: 118; Erder, 1999: 90; Erder, 2002: 109.

1996 yılında yapılan araştırmada, DYP'li katılımcıların %56,2'si kendisini sağcı %4,8'i ise solcu olarak tanımlamışlardır. 1998 yılında yapılan araştırmada ise, DYP'nin seçmenleri arasında, kendisini sağcı olarak nitelendirenlerin oranı %56,2'dan %66,7'ye çıktığı görülmektedir. 21 Şubat 1998'de RP kapatıldıktan sonra RP'ye tepki oylarını, DYP'nin topladığı yorumunu yapmak mümkündür. 2002'de ise DYP seçmen tabanı içerisinde, %37,7'si milliyetçi, %36,5 sağcı, %6,0 ise solcu olduğunu söylemiştir ve %13,8 ise yanıtız bırakmıştır. Yapılan araştırmaların sonuçlarına göre, DYP'nin ideolojik olarak her tabandan seçmeni temsil ettiği, ancak sağ görüşlü seçmenin daha hâkim olduğu bir görünüm vermektedir (Tablo 30).

1996 ve 1998 yılında yapılan araştırmalarda katılımcılara ayrıca *bugün seçim olsa hangi partiye oy verecekleri* sorulmuş, 1996'da kendisini sağcı olarak nitelendiren katılımcıların %17,6'sı, 1998'de ise %17,2'si DYP'ye oy vereceğini söylemiştir. 1996 yılında, kendisini sağcı olarak nitelendiren seçmenlerin oy vermeyi düşündüğü siyasal parti açısından sırasıyla RP (%30,6), ANAP (%22,8) ve DYP (%17,6) gelirken (Erder, 1996: 161); 1998 yılında, kendisini sağcı olarak nitelendiren seçmenlerin oy vermeyi düşündüğü siyasal parti sıralaması ise RP (%20,8), MHP (%18,3), ANAP (%17,5) ve DYP (%17,2) şeklindedir (Erder, 1999: 116). 1996 ve 1998 yılında yapılan araştırma

sonuçlarına göre, DYP'nin toplam oyu içindeki sağ seçmenden aldığı oy oranında önemli bir değişiklik olmamasına rağmen, kendisini sağcı olarak nitelendiren seçmenlerin oy vermeyi düşündüğü siyasal parti sıralaması incelendiğinde, DYP'nin sağ seçmenden aldığı oyun, alternatif İslamcı ve milliyetçi sağ partilere kaydığını ve DYP'nin sağ seçmenden aldığı oyun azaldığını söyleyebiliriz.

Tablo 31: Etnik, Dinsel Kimliğe Göre DYP'nin Seçmen Tabanı

Araştırma	1996 Yılında Yapılan Çalışma			1998 Yılında Yapılan Çalışma			2002 Yılında Yapılan Çalışma		
	Alevi	Kürt	Diğer	Alevi	Kürt	Diğer	Alevi	Kürt	Diğer
DYP'nin oranı	16,1	9,3	13,4	1,6	11,5	13,7	4,9	4,4	10,3

Kaynak: Erder, 1996: 117; Erder, 1999: 91; Erder, 2002: 47.

1996 yılında yapılan çalışmada DYP seçmen tabanının %9,3'ü; 1998 yılında yapılan çalışmada ise %11,5'i ise Kürt olduğunu söylemiştir (Tablo 31). Bu durum DYP'nin, doğuda Kürt nüfusu yoğun olan illerdeki başarısını açıklamaktadır. 2002 yılında yapılan araştırmada seçmen tabanı içerisinde Kürt nüfusu azalmıştır. Bu durum oyların etnik kimlik içerikli siyasal partilerin oyları bünyesinde toplamasıyla açıklanabilir. DYP seçmen tabanı içerisinde kendisini Alevi olarak nitelendiren seçmenlerin oranı ise, 1996 yılında %16,1'den, %1,69'a gerilemiştir. Yine 1998 yılında araştırma yapılırken katılımcılara *bugün seçim olsa hangi partiye oy verecekleri* sorulmuş, DYP'ye oy vereceğini söyleyen katılımcıların %3,1'ü Alevi, %4,4 Kürt olduğu ortaya çıkmıştır (Erder, 1999: 114).

Tablo 32: DYP'nin Seçmen Tabanının Şeriat Konusundaki Tutumlarının Oranları (%)

Araştırmalar	Aralık 1993- Ocak 1994	1996 yılında yapılan araştırma	1998 yılında yapılan araştırma	2002 yılında yapılan araştırma
Şeriat İsteyenler	15,9	14,9	20,2	6,6
Şeriat İstemeyenler	78,3	71,7	55,6	65,3
Fikri Olmayanlar	5,8	13,3	24,2	28,1

Kaynak: Erder vd., 1995: xix; Erder, 1996: 119; Erder, 1999: 29, 92; Erder, 2002: 48.

Aralık 1993-Ocak 1994, 1996, 1998'de yapılan araştırma sonuçları incelendiğinde, DYP seçmen tabanının içinde şeriat isteyen seçmenin giderek arttığı görülmektedir. DYP seçmen tabanı içerisinde şeriat yanlısı olanları oranı 1996'da %14,9, 1998'de %20,2, 2002 de ise %6,6 iken; şeriat karşıtı olanların oranı 1996'da %71,7, 1998'de %55,6, 2002'de ise %65,3'tür. DYP içerisinde 1996'dan 1998'de kadar şeriat yanlısı olanların oranı %14,9'dan %20,2'ye yükselmiş şeriata karşı olanların oranı ise %71,7'den %55,6'ya gerilemiştir (Tablo 32). Bu durum 1997 sürecinde kapanan

RP'nin oylarının DYP'ye kaydığının göstergesi olarak yorumlanmaktadır. DYP tabanında önemli bir değişme yaşandığını bunun da parti yönetiminin genel eğilimi ile aynı doğrultuda olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Çiller'in siyasal eğilimi, RP oylarını DYP'ye çekmeye yönelik olmuş; bu süreçte Çiller dini değerleri, ezan bayrak söylemini sık sık kullanmıştır.

2002 yılında yapılan DYP içerisinde şeriat yanlısı olanların oranı ciddi düşüş göstererek %6,6'ya düşmüş, aynı şekilde şeriata karşı olduğunu söyleyenlerin oranı ise %65,3'e çıkmıştır. Bu durumda DYP'nin seçmen tabanının siyasal konjoktüre göre uyum sağlamada esneklik göstererek AK Parti'ye kaymış olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 33: Şeriat Konusundaki Tutumuna Göre Seçimlerde DYP'ye Oy Verecek Seçmen Oranı

Araştırmalar	1996 yılında yapılan araştırma		1998 yılında yapılan araştırma		2002 yılında yapılan araştırma	
	Şeriat İsteyenler	Şeriat İstemeyenler	Şeriat İsteyenler	Şeriat İstemeyenler	Şeriat İsteyenler	Şeriat İstemeyenler
DYP'nin oranı	7,8	15,4	10,4	9,4	6,6	65,3

Kaynak: Erder, 1996: 26; Erder, 1999: 118, Erder, 2002: 48.

Yapılan araştırmalarda bu kez, katılımcılara *şeriat konusundaki tutumuna göre bugün seçim olsa oy verecekleri partiler* sorulmuştur. Katılımcıların bu soruya verdikleri yanıtların DYP'nin seçmen tabanı için bir önceki sonuçları doğrular nitelikte olduğu görülmüştür. Şeriat isteyen katılımcıların 1996 yılında %7,8'i, 1998'de %10,4'ü, 2002 yılında ise, %6,6'sı DYP'ye oy vereceğini söylemiştir. 1996 yılında yapılan araştırmaya göre değerlendirildiğinde, DYP'yi destekleyen şeriat isteyen katılımcıların oranı %7,8'den %10,4'e yükselmiştir. Bu durumu Çiller'in kapatılan RP'nin oylarını almak için yürüttüğü politika ve söylemlerin yansımaları şeklinde yorumlamak mümkündür. Şeriat istemeyen katılımcılar açısından ise bir gerileme söz konusu olmuş %15,4'ten %9,4'e düşüş görülmektedir. Aynı şekilde 2002'de şeriat istemeyenlerin oranında ciddi bir gerileme olmuş, istemeyenlerde ise ciddi bir artış olmuştur (Tablo 33).

Tablo 34: Türkiye'nin Sorununu DYP'nin Çözebileceğine İnanan Seçmenlerin Oranı (%)

Araştırma	1996 yılında yapılan araştırma	1998 yılında yapılan araştırma	2002 yılında yapılan araştırma
DYP	7,3	7,6	5,2

Kaynak: Erder, 1996: 124; Erder, 1999: 97, Erder, 2002: 52.

Yapılan araştırmalarda seçmenlere, *Türkiye'deki sorunları siyasal partilerin çözüp çözemeyeceği* sorulmuştur. TÜSES'in Aralık 1993-Ocak 1994 arası dönemde yaptığı araştırmada Türkiye'nin sorununun *terör* ve *enflasyon* olduğu konusunda fikir

birliği içinde olan seçmen, bu sorunları çözebilme güçleri bakımından siyasal partilere büyük bir güvensizlik duymaktadır. DYP'lilerin %60'a yakınının bu konuda kendi partilerine güvenmedikleri ortaya çıkmıştır (Erder vd., 1995: 64, 65, 67). 1996 yılında yapılan çalışma sonuçlarına göre ise, Türkiye'deki sorunları siyasal partilerin çözeceğini düşünen katılımcıların %7,3'ü, 1998'de %7,6'sı, 2002'de %5,2'si DYP'nin sorun çözebileceğine inanmaktadır. 1998'de bütün siyasal partiler içerisinde DYP üçüncü, 2002 yılında ise ikinci sırada yer almaktadır (Tablo 34). Bu durum DYP'nin 2002 seçimlerinde baraj altında kalsa bile yine de ülke barajına çok yakın oy almasını açıklar niteliktedir. Araştırmaya katılanlar Türkiye'nin en büyük sorunu olarak, 1996 (%46,7), 1998 (%46,1) ve 2002 (%53,2) yıllarında "hayat pahalılığı, enflasyon ve ekonomi'yi" görmekte-dirler (Erder, 1996: 54; Erder, 2002: 17, 18).

Siyasal partilerden her biri için destekledikleri siyasal partilerin sorun çözebileceğini düşünenlerin oranı, kendisini destekleyenlerin oranının altında kalmıştır. Ayrıca siyasal partilerin seçmen tabanlarının kendi partilerine güvenleri de çok azdır. 1996 yılında kendisi DYP seçmeni olarak görenlerin %62,5'i, 1998 yılında ise %64,4'ü ülkenin sorununu DYP'nin çözeceğini söylemiştir. Yani DYP'lilerin %64,4'ü ülkenin en büyük sorununu kendi partisinin çözeceğini söylemiştir. Aynı şekilde 1996 yılında %11,1'i, 1998 yılında ise %10,9'u ülkenin en önemli sorununu diğer partilerden birinin çözeceğini söylemiştir. Ülkenin karşı karşıya olduğu sorunu çözebilme konusunda katılımcıların kendi partilerine güveni bakımından; 1996 yılında RP ve ANAP'tan sonra DYP üçüncü sıradayken, 1998 yılında ise ilk sırada RP-FP varken DYP ikinci sıradadır (Erder, 1996: 125; Erder, 1999: 97, 99). Aynı şekilde 2002 yılında kendisinin DYP seçmeni olarak görenlerin %48,1'i ülkenin sorununu DYP'nin, %8,2'si ise diğer partilerden birinin çözeceğini söylemiştir. Seçmen tabanının kendi partisine güveni bakımından DYP yine AK Parti'den sonra ikinci sırada yer almıştır (Erder, 2002: 55).

Tablo 35: Türkiye'nin Karşı Karşıya Olduğu En Büyük Tehlikeyi DYP'nin Çözebileceğine İnanan Seçmenlerin Oranı

Araştırma	1998 yılında yapılan araştırma	2002 yılında yapılan araştırma
DYP	8,7	5,1

Kaynak: Erder: 1999: 98; Erder, 2002: 54.

Yapılan araştırmalarda, katılımcıların Türkiye'nin karşı karşıya olduğu en büyük tehlikeyi hangi partinin çözebileceği sorulmuştur. 1998 yılında katılımcıların %9,7 ANAP'ın, %8,7'si ise DYP'nin ülke için en büyük tehlikeyi önleyebileceğini

söylemektedir. Aynı araştırmada katılımcıların en büyük tehlike olarak terörü (%39,3) gördükleri göz önünde bulundurularak sonuçlar değerlendirildiğinde daha anlamlı olmaktadır (Tablo 35). Ülkenin karşı karşıya olduğu en büyük tehlikeyi çözebilme bakımından katılımcılar, en çok MHP'ye (10,3) güvenirken, ANAP (%9,7) ikinci sırada, DYP (%8,7) dördüncü sırada olmuştur. Ayrıca kendisinin DYP seçmeni olarak görenlerin %66,9'u ülkenin karşı karşıya kalacağı en büyük tehlikeyi DYP önler demiştir, %15,9'u ise diğer partilerden birinin önleyeceğini söylemiştir. Yani DYP'lilerin %66,9'u kendi partisine güvenerek, ülkenin karşı karşıya kalacağı en büyük tehlikeyi kendi partisinin çözeceğini söylemiştir. Ülkenin karşı karşıya olduğu en büyük tehlikeyi çözebilme bakımından katılımcıların kendi partilerine güveni bakımından yine MHP ilk sırada, DYP ise ikinci sırada yer almıştır (Erder, 1999: 98, 100).

2002 yılında yapılan araştırmada ise, DYP'nin ülkenin sorununu çözebileceğini söyleyenlerin oranı ise %5,1'dir (Tablo 35). Aynı şekilde kendisinin DYP seçmeni olarak görenlerin %52,4'ü ülkenin karşı karşıya kalacağı en büyük tehlikeyi DYP'nin, %8,4'ü diğer partilerden birinin önleyeceğini söylemiştir. Seçmen tabanının kendi partisine güveni bakımından DYP, bütün siyasal partiler arasında yine AK Parti'den sonra ikinci sıradadır. Hem ülkenin karşı karşıya kalacağı sorunu çözme hem de tehlikeyi önleyebilme açısından seçmen tabanının kendi partisine güveni bakımından DYP yine AK Parti'den sonra ikinci sırada yer almaktadır (Erder, 2002: 57).

DYP'nin seçmen tabanına yönelik yapılan araştırmalar dikkate alındığında, DYP'nin kent seçmeninden ziyade kırsal seçmeninden destek gördüğü, her dönemde kent seçmeninin desteğini daha çok yitirdiği, kırsaldan daha çok destek aldığı görülmüştür. Bunu destekler şekilde en çok köylü kadın ve erkeklerden destek gördüğü, bütün siyasal partiler içinde ANAP'tan sonra kadınların en çok tercih ettiği parti görünümünde olduğu görülmüştür. Aynı zamanda ev kadınları ile köylü kadınlarının oranı yüksekken; çalışan kadın oranının düşük olduğu da görülmüştür. Bütün siyasal partiler arasında en yaşlı seçmen tabanına sahip parti görünümünde olmuştur. Mecliste milletvekili kadroları en yaşlı parti olan DYP'nin, seçmen tabanı da "yaşlı" parti görünümünde olmuştur. Ancak milletvekili kadrolarının aksine seçmen tabanının eğitim düzeyinin düşük olduğu görülmüştür.

Bütün araştırmalar dikkate alındığında, DYP'nin emekliler, esnaf ve zanaatkarların, çiftçi, ev kadını ve mavi yakalılarının partisi görünümünde olduğu

görülmüştür. Seçmen tabanı içerisindeki çiftçilerin ağırlığı milletvekili kadrolarıyla uyumlu görünmektedir. Bütün bunlardan yola çıkarak genel olarak DYP'nin seçmen tabanını, küçük ve orta ölçekli taşra sermayesi, siyasal kültür açısından belirleyiciliğini kaybetmeden sürdüren köylüler ve esnaf ile bu kesimlerle kopma yaşamamış olan taşra insanının oluşturduğunu söylemek mümkündür.

4.2.7. Parti Programları ve Seçim Beyannameleri

DYP kuruluş aşamasında hedeflerini belirleyen 28 ilkeden oluşan bir program belirlemiştir. Bu ilkelere göre DYP öncelikle Cumhuriyet değerlerini sıkı sıkıya bağlı Cumhuriyeti kuran kadronun mücadele azmini önemseyen yani demokrasinin üstünlüğüne inanan demokratik değerleri her şeyin üstünde tutan bireysel ve hak ve özgürlükleri sonuna kadar sahip çıkan bir partidir. Programda belirlenen ilkelere göre DYP milliyetçi bir partidir. *Ülkede milli hâkimiyet test etmeye milli iradeyi üstün kılmaya yine milli iradeyi son karar organı olarak saymaya ve saydırmaya milli birlik ve beraberlik kurmaya çalışacak bu milli birlik ve beraberlik ülke bütünlüğü insan haklarına saygıyı milliyetçi demokratik sosyal bir hukuk devleti olarak kurulmuş bulunan Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratik rejim ve parlamenter düzeni korumaya ve kollamayı amaçlayan* bir partidir. Programa göre, manevi değerlere inançlara saygılı imanla ve inançları nesillerin yetişmesini arzulayan ancak bunların laiklik çerçevesi içerisinde yapılması gerektiğini düşünen bir partidir. Parti programının laiklik başlığını taşıyan 12 maddesinde ülkenin laik bir devlet olduğu laik devletin dine karşı inançlara karşı bir devlet olmadığı vurgu yapılmaktadır. Ayrıca 1983 yılındaki DYP'nin programında, millet egemenliği söyleminin somutlaştığı söylenebilir. Programa göre genel olarak partinin, gücünü milli manevi ve tarihi değerlerden alan din ve devlet işlerinin ayrılığını kabul eden insan haklarına ve milliyetçiliğe önem veren bir anlayışın hâkim olduğunu ve karma ekonomiyi benimsediklerini söylemek mümkündür (1983 Doğru Yol Partisi Programı, md. 23, 38).

Tablo 36: DYP'nin Parti Belgelerine Göre Politika, Söylem ve Konumu

<p>POLİTİKALAR</p>	
<p>AMAÇ/GAYE</p>	<p>1990 programında; “Milli iradeyi üstün irade, nihai karar mercii olarak saymak ve saydırmak. Milli birlik ve beraberliği, ülke bütünlüğünü, insan haklarına saygılı, milliyetçi, demokratik, sosyal bir hukuk devleti olarak kurulmuş bulunan Türkiye Cumhuriyetini, demokratik rejim ve parlamenter düzeni korumak ve kollamak. Hür ve demokratik nizam içinde vatandaşın devlet güvenliğini sağlamak, milletin haklarının, milli, manevi ve tarihi değerlerin savunucusu ve onlara sahip çıkmak. Kalkınmayı hürriyet içinde, medeniyetçi ve hamleci bir anlayışla sağlamak; sosyal adeleti gerçekleştirmek, sosyal güvenliğe bütün vatandaşları kavuşturarak çaresizliği ortadan kaldırmak, refahı tabana yaymak ve böylece fukaralığı ve işsizliği sona erdirmek; Türkiye’yi büyük devlet yapmak. Hürriyet adalet, huzur ve refah içinde bir millet, güçlü bir ülke, DYP’nin kuruluş amacıdır.” 1991 seçim bildirgesinde; “DYP’nin kuruluş amacı isyan ve aksiyondur; temel misyonu, Türkiye’yi yüksek gelirli bir sanayi demokrasisi haline getirmektir. Aksiyonu ise, ülkedeki tüm dinamikleri pragmatik politikalar çerçevesinde optimal noktada mobilize ederek, temel misyona doğru hızla ilerleyerek “Demokrat Büyük Türkiye’yi” meydana getirmektir.” “Doğru Yol Partisi’nin temel amacı; dünya ile bütünleşmiş, her alanda yeniden yapılanmasını gerçekleştirmiştir, tam demokratik, çağdaş, refahın tabana yayıldığı güçlü bir barış ve huzur Türkiye’si yaratmaktır. Bunun adı <i>Demokrat Büyük Türkiye</i>’dir. Doğru Yol Partisi yenilikçi ve reformisttir.” “Doğru Yol Partisinin temel hedefi, Demokrat Büyük Türkiye’yi yaratmak için tüm olanakları, en üst seviyede kullanır hale getirmek ve bu amaca erişmektir.” 1995 seçim bildirgesinde; “Türkiye, dünya üzerinde milletimizin layık olduğu konuma süratle yükselmelidir. Dünyada ne varsa, Türkiye’de de o olmalıdır.”</p>
<p>TEMEL DÜŞÜNCELER</p>	<p>“Kişinin temel hakları: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde ifadesini bulan kişi haklarının ve temel hürriyetlerin gerçekleşmesi ve korunması. Kamu düzeninin korunması: Hiçbir yetki ve hürriyetin Devlet ve toplum güvenliği aleyhine kullanılmasına müsamaha edilmeyeceği gibi, Devlet ve toplum güvenliği bahane edilerek, hiçbir hürriyetin ortadan kaldırılması ve sürekli kısıtlanması kabul edilemez. Milli Bütünlüğün Korunması: Ülkenin bütünlüğü, bölünmezliği münakaşa edilemez. Milletlin birliğini zedeleyici, tehdit veya tehlikeye maruz bırakıcı bütün davranışlara karşıyız. Hukukun Üstünlüğü: Hukuk devletinin bütün müesseseleri ile tesisi ve korunmasını görev biliriz. Egemenlik: milli iradenin üstün irade olması, bütün devlet güç yetkilerinin milli iradenin tercihine dayanmaları halinde meşru olabileceği inancındayız. Meşruiyet: anayasa dâhil kaide koyma yetkisi münhasıran halkının sahibindedir. Üstün Ortak Değerler: milli birliğimizin ve bekamızın sahip olduğumuz milli, tarihi değerlerin, hars ve kültürün, milli ve manevi inanç ve şuurun, dilimizin korunmasına bağlı olduğumuz inancındayız. Türk Milliyetçiliği, Laiklik, Temel Hak ve Hürriyetlerin teminatı.”</p>
<p>BELİRGİN SÖYLEMLERİ</p>	<p>“Milli İrade, Milli Egemenlik”</p>

<i>Kendini Tanımlaması</i>	“Türkiye’nin en iyi örgütlenmiş, en dinamik, en güçlü, milliyetçi, muhafazakâr, sosyal adaletçi, ıslahatçı, milli idareci ve hürriyetçi partisidir.” ¹²⁹
<i>1991 seçimlerinde</i>	“Demokrat Büyük Türkiye”, “Şeffaflık”, “Camdan Duvarlar”
<i>1995 seçimlerinde</i>	“Haydi, Türkiye’ m ileri”, “Hedef 2000’ler Tek Çözüm Çiller”, “Bizi tek başımıza deneyin”, “25 Aralık sabahı Güneş DYP iktidarı ile doğacak”,
<i>1999 seçimlerinde</i>	“Yeter! Hak Milletin”, “Çaresi Var, Çözüm Birlikte, Çare Bizde”, “Çiller iktidara, Türkiye istikrara”, “Millet Hazır, Çiller Hazır”
AÇIKLADIKLARI KONUMLARI	Milliyetçi-Muhafazakâr
<i>Milliyetçilik Anlayışı</i>	“Türk milliyetçiliğini, büyük milletimizin bütünlüğü ve beraberliğini sağlamak, milli ihtiyaç ve menfaatleri her türlü şahıs ve zümre menfaatinin üstünde tutmak, nesiller arasında şuurulu bir tesanüt kurmak, milli, tarihi ve manevi değerlere saygı göstermek ve yeni nesilleri milli tarih şuurunu içinde, milli gerçeklere bağlı olarak yetiştirmek. Milliyetçilik anlayışımız, milli hudutlar içinde birleştirici ve bütünleştiricidir.”
EKONOMİ POLİTİKALARI	<i>Karma ekonomi</i> anlayışı benimsenmiştir. “Serbest piyasa ve rekabet nizamını gerçekleştirmek ve ekonomiyi bu düzende gerçekleştirmek kararındayız. Kalkınmanın plana bağlanarak gerçekleştirilmesini gerekli görürüz. Planlamanın gayesi devletin bütün ekonomik faaliyetlerini merkezi bir plana bağlamak değildir. Kalkınma planları, kamu için emredici olacak, hür teşebbüs için orta ve uzun vadeli hedef ve politikaları belirleyerek yol gösterici, yönlendirici, özendirici ve caydırıcı olacaktır. Serbest piyasa düzenini engellemeyecek, istikrar içinde gelişmesini sağlayacaktır.” “Hızlı kalkınma, sürekli ve dengeli büyüme, işsizliği asgari düzeye indirme, refahı tabana yayma, sosyal güvenlik imkânlarını arttırmak, güçlü bir Türkiye idealine varmaktır.” <i>Esnaf ve zanaatkârın</i> sermaye, kredi, hammadde ihtiyaçlarını karşılayabilmek, mamullerini değerlendirmek için teşkilatlanmalarına, teknik mali imkânlarına destek olmak, teşvik vermek.” <i>Enflasyonla mücadele</i> etmek istikrar politikamızın ana unsurlarındandır. Enflasyonla mücadelede kalkınmadan vazgeçmeden, orta ve dar gelirliilere bu mücadelenin yükünü adaletsiz bir şekilde yüklemeyen yapılmalıdır.” <i>Yabancı sermaye</i> ve dış kredi girişlerinin desteklenmesi ve kolaylaştırılmasını sadece döviz açığının karşılanması için değil, dış ekonomik ilişkilerimizin de geliştirilmesi bakımından gerekli sayarız.” “ANAP’ın yol açtığı, enflasyon ile mücadele sözü verilmiştir. Üretimden gelen ve üretim bazındaki teşviklerle desteklenmeli, korumacılık azaltılmalıdır. İthalat liberasyonu sürdürülecektir. Ekonomide ele alınacak konulardan biri kamu kesimi reformudur. Bu reformun başlıca hedefi, kamu kesiminin küçültülmesi, kamu finansman açığının azaltılması, KİT’lerin özelleştirilmesi ve vergi reformudur. Kamu kesiminin küçülmesi, devletin düzenleyici rolünün azalması ve sermayenin yaygınlaştırılması ekonomik demokrasinin yerleşmesi ve gelişmesini hızlandıracaktır.” <i>1995’ten sonra; Serbest Piyasa Ekonomisi</i> anlayışı benimsenmiştir. “Ekonomide verimliliği, maliyet yapısının rekabet edilebilir seviyeye çıkarılmasını ve serbest piyasa koşullarını sağlamak için, özelleştirme uygulamalarına daha çok hız kazandıracacağız. Bütçeye büyük yük getiren KİT’lerin özelleştirilmesi, yeni kaynaklar doğuracaktır. Dikkate alınacak hususlar: tekelleşmeye meydan verilmemesi, mülkiyetin geniş tabana yayılması, devletin satışlarından en iyi geliri sağlaması ve doğabilecek işsizliğe karşı tedbir alınması, şeklinde sıralanabilir.”

¹²⁹ 3. Olağan Büyük Parti Kongresi Sonuç Belgesi, 24-25 Kasım 1990, Ankara, s.5.

<p><i>Ekonomide Devletin Rolü</i></p>	<p>1990 programında: “Ekonomik hayatta devletin gerektiğinde üretici, genelde düzenleyici destekleyici ve caydırıcı bir role sahip olması gerektiğine inanırız.” 1995 seçim bildirgesinde: “Devletin rolünü yeniden tanımlayacağız. Bundan böyle vatandaşına güvenecek olan devleti, süratle asli görevlerini daha iyi yapar hale getireceğiz. Devlet özelleştirme yoluyla üretim alanından çekilecektir. Hızla küçülen devletin ekonomideki başlıca görevleri, rekabetçi piyasanın gerçek anlamda gelişmesi için kural koymak ve konulan kurallara uyulmasını sağlamak olacaktır. Devlet hakem görevini üstlenecektir. Devlet önümüzdeki dönemde bizzat aktör olmaktan çıkacaktır.” “Türkiye’nin girdiği değişim çabalarından olumlu sonuç alarak, dünyayla bütünleşme sürecinde başarılı olabilmesi, devletin küçültülerek etkin işler hale getirilmesine bağlıdır.”</p>
<p><i>Tarım-Hayvancılık</i></p>	<p>“Modern teknoloji girdilerle verimliliği arttırmak, toprak ıslahı, korunması ve sulama imkânlarını genişletmek. Tarıma dayalı sanayiye yaygınlaştırmak. Çiftçinin topraklandırılmasını sağlamak.”</p>
<p><i>Sanayi</i></p>	<p>“Rekabet gücü olan sanayi; kapasitesi, teknolojisi, ürünün vasfı, standardı ve maliyeti benzer mamullerde iç ve dış pazarlarda boy ölçüşebilecek sanayidir. Yeni kurulacak sanayi bu şartlara uygun kurulmalı, mevcutlar ise, bu şartlara uydurulmalıdır. Öncelikle yerli ham madde ve işgücü birlikte ve ayrı ayrı değerlendirmeye elverişli sanayi kurulmalıdır. Yüksek istihdam imkânı veren işgücü yoğun sanayi öncelikle kurulmalıdır. Yeni ihraç imkânı veren sanayi kurulmalıdır. Sanayi ülkede dengeli dağılımı ve ekonomi ve sosyal icaplar dikkate alınarak gerçekleştirilmelidir. Ayrıca küçük sanayi de desteklenmelidir.” “Refah toplumu ve toplumsal refah için sanayi toplumu olmamız gerekmektedir. Kalkınmada itici gücün sanayi olması gerekmektedir. Doğu Anadolu’nun sanayileşmesinde, devletin öncülük yapmasını kabul ve zorunlu görürüz.”</p>
<p><i>Altyapı Yatırımları</i></p>	<p>1990 programında; “Türkiye’nin her yerine her mevsimde ulaşabilme, en ekonomik ulaştırma sistem ve imkânlarını öncelikle destekleme, sosyal ve ekonomik gelişmeyi hızlandırıcı demiryolu, karayolu ve denizyolu bağlantılarını üretim ve tüketim bölgelerinin ihtiyaçlarını da dikkate alarak sağlamaktır. Ekonomik gelişmenin gereklerini dikkate alarak bir haberleşme sistemi, uydulardan yararlanma imkânı, telefon hizmetleri hızla yaygınlaştırılmalıdır.” “Gelişen teknoloji yakından takip edilmeli Türkiye bu gelişmelerin içinde olmalıdır. Teknoloji transferi için imkânlar esirgenmemeli ancak teknoloji üretimini destekleyici, araştırma elamanı yetiştirmek için özel program uygulanmalıdır.” 1991 seçim bildirgesinde; “Sanayileşme ve gelişme sürecindeki ülkelerde kalkınmanın gerçekleşmesi için ekonomik altyapının oluşmasını şart görür. Altyapı, ekonomiye ve topluma dışsal fayda sağlayan, genel verimlilik düzeyini yükselten, bölgeleri bağlayan ve ülkeyi dünya ile birleştiren bir büyük sistem olarak mütalaa eder.” 1995 yılından sonra, “Türkiye’nin altyapı hizmetlerini, ekonomik gelişmesiyle uyumlu bir şekilde ama çağdaş bir anlayışla sürdürmesini sağlayacağız. Devletin altyapı tesislerinin inşası, işletilmesi, bakım ve onarımı gibi hizmetleri; ihale yoluyla sürdürmesi gerektiği inancındayız. Bu hizmetlerin özel kesim veya yabancı sermaye eliyle gerçekleştirilmesini sağlayacak kurumsal ortamı oluşturacağız. Yap-İşlet-Devret modeline, hukuki engeller aşılarak, hayatiyet kazandırılacaktır. Yeni finansman modelleri de devreye sokulacaktır.”</p>
<p>SOSYAL POLİTİKALARI</p>	<p>Sosyal politikalar alanında özellikle eğitim üzerinde durulmuş; yaygın ve sürekli eğitim, yükseköğretim, eğitimde fırsat eşitliği konusundaki partinin düşünceleri ortaya konmuştur. <i>Araştırma Teknoloji, Milli Manevi Değerler, Sağlık, Şehirleşme ve Konut, Çalışma Hayatı, Sendikal Haklar, Sosyal Güvenlik, Korunmaya Muhtaç Kişiler, Sakatlar, Yaşlılar, Çocuklar, İşsizlik</i> ile ilgili partinin düşünceleri ortaya konmuştur.</p>
<p><i>Devletin Sosyal</i></p>	<p>“Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye, bir yandan devletin fonksiyonlarıyla ilgili çağdaş dünya görüşünü paylaşmak diğer yandan kalkınmayı, hızlı, dengeli ve adil bir biçimde gerçekleştirmek için devletin</p>

<i>Kalkınmadaki Rolü</i>	<p>“Sosyal Hukuk Devleti” olarak yapılanmasını sağlamak zorundadır.” “Devletin sosyal sorumluluğu ilkesi: Milli Refahı yükseltmek, yükselen milli refahtan her yurttaşın faydalanabilmesini sağlayacak sosyal adalet ve sosyal güvenlik sistemlerini, gerçekleştirmek, işsizliği, fakirliği, çaresizliği ve cehaleti ortadan kaldırmak.”</p>
<i>Eğitim ve Öğretim</i>	<p>“Eğitim, hür kişiliğine sahip, doğru düşünen, sıhhatli kararlar veren, ekonomik faaliyetlere katılabilmesi için gerekli asgari bilgi veya mahareti edinmiş vatandaş yetiştirme meselesidir. Beyinleri yıkamak değil, onları zenginleştirmek, insan vakalarına sahip fertler yetiştirme meselesidir. Eğitimi milletin tümünün tabii hakkı görürüz. Herkese kabiliyetini geliştirme imkânlarının sağlanması, eğitim sisteminin hedeflerinden biridir. Milliyetçi bir anlayışla halk eğitimine ve okulsuz köy bırakılmamasına özel önem veriyoruz. Üniversitelerin özellikle insan gücü açığı olan alanlarda, kapasitelerinin artırılması ve yeni kuruluşlarca takviyesini gerekli görüyoruz. Eğitimde herkes için daha iyi yetiştirme, fikri ve beden gücünü değerlendirme şartları ve mali imkânlarını sağlama devletin görevidir.” “Eğitime milli bütçeden en büyük pay ayrılacaktır.” 1995 sonrasında ise, “Zorunlu eğitimi sekiz yıla çıkarmak için gerekli ortamı hazırlayarak yasal düzenlemeleri gerçekleştireceğiz. Temel eğitim 8 yıla çıkartılacak ve temel eğitimde okullaşma oranları yüzde 100’e yükselteceğiz. Yükseköğretimde hedefimiz okullaşma oranını nitelikten taviz vermeden yüzde 30’un üzerine çıkarmaktır. Açık öğretim Lisesi uygulamasını geliştireceğiz. Başarılı öğrencilere burs verilecektir. Yükseköğretim gençliğinin barınma sorununa köklü çözüm getirmek için yurt arttırılacaktır. Bütün kademelerde bilgisayar destekli eğitime ağırlık verilecektir.”</p>
<i>Sosyal Güvenlik</i>	<p>“Her Türk vatandaşının yarımından emin halde huzur ve emniyet içinde yaşatmak gayemizdir. Hasta olunca perişan olmaktan, yaşlılıkta veya iş kazası benzeri herhangi bir sebeple çalışamaz hale gelince başkasına muhtaç olmaktan koruyan bir teminat olarak, herkesin sosyal güvenliğe kavuşmasını sağlamak, sosyal politikalarımızın başlıca hedefidir.” 1995 sonrasında ise; “DYP işsizlik sigortası kurmaya karardır. Sosyal güvenlik ağı bütün vatandaşları kapsayacak şekilde hızla genişletilecektir. Kadınlarımızın 20 erkeklerimizin 25 hizmet yılını tamamlaması halinde yaş haddine bakılmaksızın emeklilikleri sağlanacaktır. Bağ-Kur’un mali yapısı yeniden düzenlenecek, SSK ve Bağ-Kur’un sağlık hizmetleri geliştirilip iyileştirilecektir.” “Hedefimiz nüfusumuzun yüzde 92’sinin sosyal sigorta programları kapsamına almaktır. Bunun için her şeyden önce sosyal güvenlik kurumlarını hizmette birlik esasına göre tek çatı altında toplayacağız. Bu alanda da merkezîyetçilikten hizmetin yerelleştirilmesine geçişi sağlayacağız. Kurumları mali ve idari özerkliğe kavuşturacağız. Herkese bir vatandaşlık numarası verilecektir. Sosyal güvenlik, vergi, askerlik ve benzeri yükümlülükler için bu tek numara kullanılacaktır. Emekli Sandığı, SSK ve Bağ-Kur fonlarının finansal ilkelere göre işletilmesi sağlanacaktır. Sosyal Güvenlik Kuruluşlarını tek çatı altında toplayacak ve çıkartılacak Temel Sosyal Güvenlik Yasası bu kuruluşların da yeniden yapılanmasını sağlayacağız.”</p>
<i>Sağlık</i>	<p>“Devlet sağlık hizmetlerini öncelikle koruyucu şekilde yapmalıdır. Koruyucu hekimlik uygulamasının programlanması devletin öncelikli görevleri arasındadır. Bulaşıcı ve sosyal hastalıkların tedavisi devlet tarafından kamu hizmeti şartlarında yürütülmelidir. Hekimsiz hastane sağlık ocağı, aletsiz, teçhizatsız, ilaçsız hekimsiz hastanelerin sorunları giderilecektir. Hedef bütün vatandaşların koruyucu hekimlik hizmetlerinden faydalanmasını sağlamaktır. Hekimlerin çalışma alanları ve bölgelerine göre ücretlerinde düzenleme, hekimlerin ülke geneline dengeli yayılmasını zora başvurmadan sağlamak, sağlık politikamızın ana hedefidir.” “Bütün vatandaşlarımızın genel ve mecburi sağlık sigortası kapsamına alınması, yoksulların sigorta primlerinin devlet tarafından karşılanması, kamu özel bütün sağlık kuruluşlarında sigortalı hastanın bakımının mümkün olması ve</p>

	<p>hastaya hekimini seçme imkânının sağlanması gerekmektedir.” 1995 sonrasında; “Hastaneler idari ve mali açıdan özertleştirerek, modern işletmecilik anlayışıyla yönetilmelerini mümkün kılacağız. Kırsal kesimdeki sağlık evi ve sağlık ocağı uygulamasını geliştireceğiz. Kentlerde ise küçük nüfus esasına göre aile hekimliği sistemine, nüfus yoğun bölgelerde de semt polikliniği uygulamasına geçeceğiz. Bununla birlikte gelir düzeyi düşük vatandaşlarımızın tedavi ihtiyaçları yine devlet tarafından karşılanacaktır. Ayrıca sağlık sigortası sistemine aşamalı bir şekilde geçilecek; böylece hizmet finansmanı sorunu büyük oranda kendiliğinden çözüme kavuşturulmuş olacaktır. Temel ve koruyucu sağlık hizmetlerine öncelik vereceğiz, hastalıkları önlemeyi esas alacağız. Sağlık personelinin nitelik ve niceliğini yükselteceğiz.”</p>
Gençlik	<p>1991 seçim bildirgesinde “Türkiye’nin hızla kalkınması, gönü vatan ve millet sevgisiyle dolu, milli ve manevi değerlere sahip ve çağdaş bilgi birikimiyle donatılmış bir gençlik kitlesinin yetişmesine bağlıdır. Gençliğimizin eğitim, sağlık, istihdam, yurt, burs, kredi, beden eğitimi, spor boş zamanları değerlendirme, sosyal ve kültürel çok yönlü ihtiyaçlarını, bu konuda <i>Özel Gençlik Planı</i> yaparak, sistemli ve düzenli bir uygulama ile karşılamaya çalışacağız. Gençlik ve spor bakanlığı yeniden kurulacaktır. Üniversite bursları, asgari ücret düzeyine yükseltilecektir. Gençlerimizin barınma ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli sayıda yurt yapılacaktır.”</p>
Aile ve Kadın	<p>1991 seçim bildirgesinde; “Kadınlarımızın, konut ve kredi dâhil, çağdaş tüm olanaklara kavuşturulması için her olanağı seferber edeceğiz. Kadınlara özgü hastalıklar için özel sağlık hizmetleri kurduracağız. Kadınlarımızın, giyim ve kuşam özgürlüğüne inanıyoruz. Türk kadınının günlük hayatını kolaylaştırmak ve evindeki görevini huzur içinde yerine getirmesine imkân vermek, hedeflerimiz arasındadır. Erkeğin her faaliyetinde yanında olan ev kadınının, sosyal güvenliklerinin sağlanması amacımızdır. Ev kadınına hitap eden sağlık, sosyal ve kültür hizmetleri arttırılacak, bunların ucuz ve kolay sağlanması çalışılacaktır. Çalışan kadınlarımızın 20 yılda emekli olabilme imkânları bulunacak yaşlı, güçsüz ve kimsesiz kadınlarımızın devlet himayesi altına alınması için gerekli önlemlere başvurulacaktır.”</p> <p>1995 seçim bildirgesinde; “Kadınlarımızın eşit statüde yurttaşlar olarak toplumsal yaşamın her alanında eşit katılım ve temsilini sağlayacak kalıcı politikaları süratle yaşama geçirmektir. Toplumsal gelişmenin olmazsa olmaz koşulu olarak gördüğümüz “kadının güçlendirilmesi” yaklaşımı çerçevesinde birçok etkin politika gerçekleştirilmiştir.”</p>
Çocukların Korunması	<p>“Sahipsiz, kimsesiz ve korunmaya muhtaç çocuklar ile özel eğitim ve bakımı gerekli çocukların himayesinde devlet özel bir sorumluluk taşımaktadır. Devlet ve mahalli idarelerin bu çocukların barınmaları, bakılmaları ve yetiştirilmeleri için imkânlarını zorlayarak gerekli kuruluşları yeterli hale getirmeleri zoruridir.” “Çocuklarımızı kötü alışkanlıklardan ve suça teşvik edici unsurlardan koruyucu önlemler hızla alınmalıdır.”</p>
Esnaf, Sanatkâr ve Küçük Esnaf	<p>“Büyük Türkiye yaratılmasında, girişim gücünün gelişmesinde esnaf ve sanatkârlarımızın teşkilatlanması suretiyle güçlenmesinin rolü büyüktür. Büyük sanayinin yan kolu halinde çalışan küçük sanayinin, üretimlerini arttırmak ve imalat sanayisine geçişlerini kolaylaştırmak için küçük sanayi sitelerinin inşasına hızla devam edilecektir. Esnaf ve sanatkârların, kredi imkânları arttırılacak, sosyal güvenlik çalışmaları daha yayın hale getirilecektir.”</p>
DEVLET POLİTİKALARI/KAMU	<p>1990 parti programı; <i>Özerk ve bağımsız kuruluşları</i>, kamu hizmetlerinin daha hızlı tarafsız ve bağımsız yapılabilmesi için bazı kurumların genel idarenin bir takım kaidelerinin dışında tutulması olarak anlamaktayız. Özerklik ve bağımsızlık, hükümranlılık şeklinde anlaşılabilir. <i>Mahalli idarelerin</i> merkezi idare ile münasebetleri, denetlenmeleri demokratik vasıflarını zedelemeyecek, ancak kamu vesayetini tesirli kılacak kaidelere bağlanmalıdır.” 1991 seçim bildirgesi; “Mahalli-Merkezi idareler</p>

<p>İDARESİ VE YÖNETİMİ</p>	<p>ayrımındaki, ağırlık mahalli idarelere kaydırılacaktır. Yerel Yönetimler, halkımızın ilk hizmet ve başvuru kapılarıdır. Doğru Yol Partisi, bu kapıları hizmette etkin hale getirecek ve halka açık tutacaktır.” “Doğru Yol Partisi, memurların hayat standartlarını düzeltici, dengeli, adil ve memura onurlu maddi yaşam olanağı ve moral ortamı sağlayacak, çağdaş bir devlet personel reformu gerçekleştirecektir.” 1995 seçim bildirgesi; “Mahalli idareleri güçlendireceğiz. Bu güçlendirme, üniter yapı içinde: Mali ve idari yetki, sorumluluk ve kaynakların pek çoğunun yerel düzeye aktarılması, yerel birimlerin kendi içlerinde ve merkezi idare ile güçlü koordinasyona sahip kılımları biçiminde gerçekleştirilecektir. Devlet-toplum ilişkilerinde en büyük güç, halkın devlete karşı duyduğu bu güvendir.”</p>
<p><i>Adalet/Hukuk</i></p>	<p>“Kişi hak ve hürriyetlerin korunmasını, hukukun üstünlüğünün sağlanmasını, tarafsız, bağımsız ve adil yargı gücünün, ucuz ve süratli işlemesine bağlı görüyoruz. Yargının tarafsızlığını zedeleyici etkilerden korunabilmesi, özlük haklarının tümünü ihtiva edecek şümulde hâkim teminatının sağlanmasına bağlıdır. Adalet personelinin hayat şartlarını, bina araç durumlarını kısa sürede güvenilir ve süratli adalet tevzine müsait seviyeye getirme kararındayız.” “Yargı bağımsızlığını ve yargı güvencesini daraltan Anayasal engellerin kaldırılması, yargı işleyişinin güçlendirilmesi, temel hak ve özgürlükleri güvence altına alacak mekanizmaların oluşturulması sağlanacaktır.”</p>
<p><i>Güvenlik/Milli Savunma</i></p>	<p>“Türkiye’nin milli birliğinden ve toprak bütünlüğünden daha üstün ve değerli hiçbir kavram tanımayan Doğru Yol Partisi, dış siyaset, milli istihbarat ve milli savunma politikalarını birbirini tamamlayan bir bütün olarak ele alacaktır.” “Güvenlik güçlerinin vatan savunmasının ülkenin stratejik konumu dikkate alınarak, gerektiği seviyede teçhizi için iç ve dış bütün imkânların harekete geçirilmesini; Türk Silahlı Kuvvetleri’nin vatan savunmasının ülkenin stratejik konumu dikkate alınarak, gerektiği seviyede teçhizi için iç ve dış bütün imkânların harekete geçirilmesi zaruri görmekteyiz.” “Askerlik süresinin ülkenin genel koşulları içinde indirilmesi Doğru Yol Partisi olarak taraftar olduğumuz bir görüştür.” “Asayişin sağlanması, anarşinin önlenmesi iç ve dış güvenliğin sağlanması bir devlet işidir. Doğru Yol Partisi bu konuları partiler üstü, siyaset üstü konular olarak görür. Doğru Yol Partisi, anarşi ile mücadelede devletin yanındadır.”</p>
<p>DIŞ POLİTİKA</p>	<p>“Dış politikamız, ülkenin güvenliğini sürekli sağlama, barış içinde yaşama ve dünya barışına katkıda bulunma, Birleşmiş Milletler Anayasa’sının genel prensiplerine uygun olarak dış ilişkileri geliştirme, ikili ilişkilerde hak ve muamele eşitliği ve menfaat dengesinin sağlanması, ekonomik ve sosyal münasebetlerimizin, öncelikle yakın komşularımızla geliştirilmesi esasına dayanır.” “Doğru yol Partisi, ülkemizin AT’ye girmesi için onurlu ve mesafeli girişimlerini sürdürecektir, fakat AT kapısında bekletilmeye razı olmayacaktır. Doğru Yol Partisi Türkiye’yi uluslararası platformda sözü dinlenir ve saygın bir “Partenaire” haline getirecektir.”</p>
<p>DİN/LAİKLİK POLİTİKALARI</p>	<p>“Türkiye Cumhuriyeti laik bir devlettir. Laik devlet dine karşı, inançlara karşı devlet değildir. Laik devlet, idaresindeki kaideleri dine dayalı olmayan devlettir. Kimse sahip olduğu inanç yüzünden laik devlette kınanamaz. Her vatandaş mensup olduğu din ve inancın icabı olan ibadeti serbestçe icra hakkına sahiptir.” “Mezhebi ve meşrebi ne olursa olsun her Türk vatandaşının din ve vicdan özgürlüğünü doya doya yaşamaya en tabii hakkıdır. Vatandaşlarımıza, inançlarının gereğini yerine getirebilmeleri için ihtiyaç duyacakları tüm hizmetlerin sağlanması gerekir. Laikliğin, dinsizlik olarak ele alınmasına karşıyız. Laikliğin, din ve vicdan hürriyetini baskı altına alan bir yaklaşımla uygulanmasına da şiddetle karşıyız. Aksine laikliği bu hürriyetin teminatı ve onun gelişebileceği en güzel iklim olarak anlıyoruz. Diyanet İşleri Başkanlığı, Cumhuriyetimizin bize getirdiği önemli bir anayasal kurumumuzdur.”</p>

Kaynak: Doğru Yol Partisi 1990 Seçim Parti Programı; Doğru Yol Partisi 1991 Seçim Bildirgesi; Doğru Yol Partisi 1995 Seçim Bildirgesi’nden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Hiçbir programında konumu açıkça belirtilmemiştir. 1995 öncesinde DYP'nin parti belgelerinde daha milliyetçi söylemler ağır basıyorken; 1995 seçimleri ve sonrasındaki parti belgelerinde DYP'nin milliyetçi söylemleri hafiflettiği daha liberal bakış açısıyla, daha demokratikleşmeye ve kalkınmaya öncelik veren söylemlerinin olduğu görülmektedir. Ancak DYP 1995 öncesinde parti belgelerinde daha milliyetçi, muhafazakâr bir çizgide politika ve vaatlerini ortaya koymasına rağmen, gerek söylem gerek SHP ile koalisyon kurması bakımından parti belgelerinin aksine daha liberal bir duruş sergilemiştir. 1995 sonrasında parti belgelerinde liberal söylemler ağır basmasına rağmen, hem Çiller'in söylemleri ve kullandığı dil hem de RP ile koalisyon kurması bakımından, parti belgelerinin aksine DYP, daha muhafazakâr-milliyetçi bir parti konumunda görünmektedir.

1995 seçim bildirgesinde, 1990 programı ve 1991 seçim bildirgesinden farklı olarak, toplumsal ve ekonomik anlamda daha liberal politikalar benimsemiştir. 1995 yılından sonra parti belgelerinde, ekonomik anlamda karma ekonomiyi savunmuş ve toplumsal politikalarında daha muhafazakâr bir söylem benimsemişken; 1995 sonrasında ise, serbest piyasa ekonomisini savunduğu, özelleştirme ve devletin küçültülmesine vurgu yaptığı, bireysel hak ve özgürlükleri ön plana çıkardığı, kadın genç ve aile politikalarında daha liberal olduğu görülmektedir. Hatta 1999 tüzüğünü yenilemiş parti bu duruşunu tüzüğüne de yansıtmıştır. Partinin örgütsel yapısının incelendiği bölümde de görüleceği üzere, DYP 1999 Tüzüğünde, kadın ve gençlik kolları kuruluşlarına önem vermiştir. DYP'nin Program ve seçim bildirgelerinde eğitim üzerinde çok durulduğu görülmektedir. 1990 tarihli parti programında "Eğitim", Türkiye'nin bir numaralı meselesi olarak görülmüş ve fırsat eşitliği vurgulanmıştır. 1991 seçim bildirgesinde bütçeden en çok payın eğitime ayrılacağı vurgulanmış; 1995 seçim bildirgesinde eğitim alanında yapacakları politikalar belirginleşmiştir. Parti programı 1995 öncesinde eğitimde fırsat eşitliği, eğitim imkânların iyileştirilmesi ve okul sayısı üzerinde durulurken; 1995 sonrasında daha çok eğitimin kalitesinin artırılmasına, okullaşma oranına teknoloji destekli eğitime odaklanmıştır.

Parti politikalarına çok kısa değinilen DYP'nin **1990 tarihli parti programında**¹³⁰, milli değerler, söylemlerin ve milliyetçiliğin baskın olduğu görülmektedir. Milli üstün ortak değerler, gelenekler üzerinde durulmuştur. Kadın ve gençlerle ilgili politikalara yer verilmemiştir. Parti, “milli birlik ve beraberliği ülke bütünlüğünü insan haklarına saygılı milliyetçi demokratik sosyal bir hukuk devleti olarak kurulmuş bulunan Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratik rejimi korumak ve kollamayı” öncelikleri görevleri arasında saymıştır. Parti programında belirtilen bir başka konu hürriyet, adalet, huzur ve refah içinde bir millet güçlü büyük bir ülke hedeflerine varmak için millete ve vatana hizmet etmek DYP'nin kuruluş sebebi ve gayesi olduğudur. Ayrıca parti kişi haklarının ve temel hürriyetlerinin gerçekleşmesi ve korunmasını gerekli gördüğünü belirtmiştir. DYP çağdaş batı hukukuna İnsan Hakları Evrensel beyannamesinde ifadesini bulan düşünceyi uygun bir toplum düzeni yaratmayı amaçlamaktadır. Karma ekonomi anlayışı DYP'nin ekonomi politikasının temel özelliğidir.

1991 seçim bildirgesinde¹³¹ ise, devletin sosyal politikalar noktasındaki rolü bir parti belgesinde ilk defa tanımlanmıştır. Ayrıca DYP, 1990 programında gençlere yer vermemişken; 1991 seçim bildirgesinde gençler ve kadınlar için belirlediği

¹³⁰ Partinin Temel Düşünceleri, Cumhuriyetin Temel Kuruluşları, Sosyal Politikalar ve Dış Politikanın esasları olmak üzere 5 bölümden oluşmaktadır.

¹³¹ 1991 seçim bildirgesi 2 kısımdan oluşmaktadır. DYP'nin bütün politikalarına yer verdiği en geniş parti belgesidir. İlk kısımda DYP, dönemin dünyasının genel görünümü ve 1991 Türkiye'sinin genel durumu ile temel sorunlarının ortaya koymuş, DYP'nin bu sorunları çözeceğini açıklamaya çalışmıştır. 1991 Seçim Bildirge'sinde, 24 Kasım 1990'da yapılan 3. Olağan Büyük Kongre'nin sonuç belgesinde yer alan Ülke Meseleleri Komisyon Raporu'nun özetinde olduğu gibi ülke sorunlarından bahsedilmiştir. Özellikle bu ilk kısımda parti, ANAP hükümetinin ülkeye zarar verdiğini ortaya koymayı amaçlanmış, ANAP'tan hesap sorma sözü verilmiştir. Ayrıca bu bölümde, ülkede çözüm bekleyen 20 temel sorun belirlemiştir. İkinci kısımda ise, “500 Gün Program ve Reformlar” başlığı altında 500 gün içerisinde, ilk kısımda “Türkiye'nin acil ve önemli sorunları” olarak belirlediği problemleri çözmeye ve ülkeye maddi ve manevi bir huzur getirme sözü vermiştir. 1991 seçim bildirgesinde de milli değerler, milli bütünlük üzerinde durulmuştur. Bu bildirmede, partinin 500 gün içerisinde Türkiye'nin acil ve önemli problemlerini çözmeye ve ülkeye maddi ve manevi bir huzur getirme sözü verilmiştir. Daha sonra Moral ve Hukuksal Reformlar, Ekonomik stratejimiz ve Politikamız, Sosyal Politikalarımız, Devlet Politikalarımız, Ulusal ve Uluslararası medya” başlıkları altında parti politikaları ortaya konmuştur. Ekonomi stratejileri politikalarında; ulaştırma haberleşme, doğal kaynaklarımız, maden petrol enerji politikaları, alt yapı hizmetleri, turizm politikalarına kadar her noktada detaylı politikalarına yer verilmiştir. Sosyal politikalarında, eğitim, gençler, aile ve kadın yaşlılar, çocuklar, spor, sağlık, çalışma hayatı, Sosyal Güvenlik ve Dayanışma programlarına, istihdama, esnaf ve sanatkârlara, tarım sektörü ve köylüye yönelik politikalara, çevre ve göç, şehirleşme, konut politikalarına, bölgesel kalkınma politikalara geniş yer vermiştir. Kültür, sanat ve milli kültür politikasına yönelik, tiyatro, sanat, sinema, edebiyat, müzik, opera, baleye ilişkin politikalarına yer vermiştir. DYP bildirgenin devlet politikaları bölümünde, milli savunma, dış politika, yurt dışındaki işlere, radyo ve televizyon, yerel yönetimler, kamu güvenliği, insan hakları, devlet personeline yönelik düşünce ve politikalarını vermiştir. Temel hedefin, Demokrat Büyük Türkiye'yi yaratmak olduğunu ve bunun için yapılması gerekenleri ortaya koymuştur. Son bölümde ise DYP'nin yakın gelecek ve 2000'li yıllar için hedefleri ortaya konmuştur.

politikalarından bahsetmektedir. DYP'nin kadın ve aile politikalarında muhafazakâr bir bakış açısıyla, çalışan kadından ziyade ev kadınlarını ilgilendiren söylemleri olduğu görülmektedir. 1991 seçim bildirgesinde, genç ve çalışan kadınlardan ziyade, aile ve ev kadını, muhtaç ve yaşlı bakımı gibi konulara öncelik verdiği görülmektedir. DYP, ev kadınının iş hayatına girmesini kolaylaştıracak politikalar yerine ev kadını olarak rahat etmesine yönelik politikalar gütmüştür. DYP bu bakış açısını 1995 seçim bildirgesinde değiştirmiş, kadınlara yönelik politikalarını “kadının güçlendirilmesi” yaklaşımı ile toplumsal yaşamın her alanında eşit katılım ve temsilini sağlayacak kalıcı politikalar gerçekleştirileceğini belirtmiştir.

Demirel'e bir imaj yenileme çalışması yapılan (Tokgöz, 2010: 309; Özkan, 2007: 126) bu seçimlerde DYP, popülist bir söylem kullanarak, ANAP iktidarını eleştiren¹³² ve iktidar olduğunda yapacaklarını anlatan bir kampanya yürütmüştür. DYP, 1991 Seçim Bildirgesinde, gerçek anlamda bir Pazar ekonomisi sisteminin oluşturulacağı, kadının ve tüketicilerin destekleneceği, geçkondu realitesinin tanınacağı, toplumsal, maddi ve manevi bir yenileşmenin gerçekleştirileceği, yolsuzluk, iltimas ve rüşvetin önleneneğini vadetmiş, ayrıca anayasa, yargı, eğitim, sağlık KİT, sosyal güvenlik ve bütçe reformlarına geniş yer ayırmıştır. Aynı şekilde 1991 seçim bildirgesinde olduğu gibi, seçim sonrasında SHP ile kurduğu koalisyon hükümeti programında aynı vaatlerde bulunmuşlardır (VII. Demirel Hükümeti (DYP-SHP) Koalisyon Protokolü, www.tbmm.gov.tr). Özellikle seçim kampanyasında afişlerde kullandığı, *bütün karakol duvarları camdan olacak, cam kapılar, açık yönetim, açık toplum, katılımcı demokrasi* söylemleri ile katılımcılık ve şeffaflığı vurgulamış, “konuşan Türkiye”, “DYP tek başına iktidar” söylemini kullanmış, “*haydi haydi, haydi haydi, kararlı kararsız herkes DYP'ye*” çağrısı yapılmıştır (Özkan, 2007: 127; Tokgöz, 2010: 312, 314-315). Ayrıca DYP'nin 1991 seçim bildirgesi, sosyal refah söylemi, kapsamlı bir sosyal haklar listesi ile gerçek bir serbest piyasa ekonomisi söylemi odağında olmuştur. Ancak DYP'nin, “sosyal refah devleti ve insan unsurunu ön plana çıkaran sosyal politika alanı” söylemleri¹³³, “gerçek piyasa ekonomisi” ve “devletin

¹³² “Hanedanın başbakanına 10 soru” diye, ANAP iktidarı boyunca olunca olumsuz her şeyi soru şeklinde sorarak negatif reklam yayınlamışlardır. Aynı şekilde “Hazin bir istikrar tablosu: işte masal” diye başlayan bir başka reklam yayınlamışlardır.

¹³³ Demirel seçimlerde, *Herkese iki anahtar, ihtiyacı olan herkese yeşil kart, işsizlik sigortası* gibi vaatlerde bulunmuştur (Özkan, 2007: 131).

küçültülmesi” vaatleri toplumsal harcamaları esas alan bir sosyal devlet anlayışı ile çelişmektedir.

1994 yerel seçimlerinde Çiller, terör ile Yılmaz şahsında ANAP’a karşı olan bir söylem kullanmıştır. “DYP’ye verilen her oy teröre darbe, on yıldır bozulan ekonomiye çaredir”, “DYP’ye oy ver, teröre darbe vur” ve “DYP’ye verilmiş her oy PKK’ya atılmış kurşundur” söylemlerini kullanmış, Yılmaz’ı ise “kaçak oy peşinde” olmak ile suçlamıştır (Özkan, 2007: 178, 179, 182; Can, 1999: 75). Çiller bir yandan ANAP’ın iktidar olduğu dönemdeki icraatlarını kötülerken bir yandan da kendi yaptıklarını övüp, “dürüst Lider Tansu Çiller” imajını ortaya çıkarmaya çalışmış (Tokgöz, 2010: 278, 279) ve bu yönde söylemler kullanmıştır. Hatta bir konuşmasında “Türkiye’de bizim istediğimiz lider tipine uymadı... Turgut Bey yaşasaydınız da Mesut Bey hakkında ne kadar haklı olduğunuzu gözlerinizle görseydiniz” diyecek kadar Mesut Yılmaz üzerinden olumsuz bir kampanya yürütmüştür. Bu seçimlerde Çiller gecekondulaşmayı önlemek için, gecekondulu sahiplerine iki üç katlı evler yapıp tapusuyla verileceği sözünü vermiştir (Büyük Kırat Gazetesi, 1994b: 9).

DYP’nin 1995 Seçim Bildirgesi “**Hedef 2000’ler Tek Çözüm Çiller**”¹³⁴ sloganı ile yayımlanmıştır. Bu bildirge topluma sesleniş şeklinde, sanki Çiller’in ağzından yazılmıştır. Seçim bildirgesinin başında Çiller, topluma seslenirken, “Anne” ve “analık” sıfatlarını kullanılmıştır. 1990 parti programı, 1991 seçim bildirgesinin aksine, gençler ve kadınlara da seslenilmiştir. Parti 1995 seçim bildirgesinde özellikle, Gümrük Birliği’nden sonra Avrupa Birliği’ne girmeyi amaç edindiklerini belirtmişlerdir. Ekonomide karma ekonomi anlayışından, serbest piyasa ekonomisi anlayışını benimsedikleri belirtilmiş, özelleştirme ile verimliliğin arttırılacağı vurgulanmıştır. Terörün tamamen bitirileceği vurgulanmıştır. Bu bildirgede Çiller, her alanda özellikle yapacağı yatırımlardan bahsetmiş, ancak bildirgede hangi üretimi ağırlık verileceği, hangi konuda yatırım yapılacağı ve yatırımların kaynağını nereden bulunacağına değinilmemiştir.

¹³⁴ Bu bildirgede DYP’nin vaat ve hedefleri şöyledir: “Üniversitelere öğretim üyesi yetiştirebilmek üzere 10000 öğrenci yurt dışına lisansüstü eğitime gönderilecek. Meslek Yüksekokullarının sayısı 600’e öğrenci kapasitesi 300 bine çıkartılacak. 735 bin hektar alana sulama şebekesi kurulacak 290 bin hektar alanda tarla içi geliştirme yapılacak. Turizmde yatak kapasitesi 1,3 milyonu yükseltilecek. Yıllık turizm döviz girişi 14 milyar dolar olacak. İzmit Körfez Köprüsü, Çanakkale Boğaz Geçişi, İstanbul Boğaz Tüp Geçişi gerçekleştirilecek. Herkese bir vatandaşlık numarası verilecek. Sigortalılara hastane ve hekim seçebilme özgürlüğü getirilecek.”

1995 seçimlerinde DYP'nin propaganda faaliyetlerinde özellikle kadın kolları ve gençlik kollarının ön planda olduğu, kadın kolları ev ziyaretleri, çay, kermes gibi aktiviteler düzenlerken; gençlik kollarının konserler, paneller düzenleyerek seçmen ulaşmaya çalıştıkları görülmüştür (Milliyet Gazetesi, 23.12.1995a). 1995 milletvekili genel seçimlerine giderken Çiller, kendisini bizzat laikliğin güvencesi olarak tanımlamış RP ile çatışmıştır, ancak seçimlerden sonra RP ile koalisyon hükümeti kurarak partisini karşına almıştır.

Çiller, 1995 seçim kampanyasında negatif bir kampanya yürüterek seçim kampanyasını RP ve Yılmaz karşıtlığı üzerine inşa etmiştir. Aslında 1995 seçim kampanyasını Yılmaz ve Erbakan'ı yıpratma ve sürekli onları eleştirme üzerine kurmuştur. Hatta DYP bu seçim kampanyasında, ön yüzünde Mesut Yılmaz figürünün, arka yüzünde ise *“bir bardak suda erir”* yazısının yer aldığı tabletler hazırlayarak önünde *“Ülkenin değişimin ve gelişmenin önündeki takozlar”* yazılı iki mukavva takoza Erbakan ve Yılmaz'ın resimlerini yapıştırmışlardır (Milliyet Gazetesi, 20.11.1995). *“Türkiyem'e Mektup”* şeklinde afişler kullanılmış bu afişlerde *“24 Aralık seçimleri 2000'li yılların seçimleridir. Türkiye'nin geleceği sizin elinizdedir. Ya karanlığa ya da aydınlığa gideceğiz... DYP'ye verilen her oy Bölücü Refah zihniyetinin ANAP maskesini düşürecek tek ve kesin çözümdür”* söylemleri kullanılmıştır (Milliyet Gazetesi, 23.12.1995d). Özal'ın ölümünden 8 saat önce ünlü bir gazeteciye Yılmaz'dan dert yanarak yaptığı açıklamalar başlığıyla, Özal'ın ağzından Mesut Yılmaz'ın *“kendi liderinin gözüyle”* nasıl karalandığına dikkat çekmişlerdir. Aynı şekilde, bir reklamda Çiller ve Yılmaz'ın olduğu Batıya giden bir gemide, Yılmaz gemiden kaçarken Çiller ona laf atmakta, *“Biz gideriz Mersine, Yılmaz gider tersine”* ifadeleri kullanılmıştır. *“Biz yaparız onlar yıkar”* söyleminin kullanıldığı bir başka reklamda, Avrupa'ya giden bir köprüde Çiller çivi çakarken, Yılmaz ve Erbakan köprüünün altına dinamit koyarken resmedilmiştir. Çiller aynı zamanda Yılmaz'ın BBP ile yaptığı ittifak üzerinden gitmiş, Yılmaz'ı *“Türkiye'de cari olan laiklik anlayışını reddediyoruz”* diyen bir zihniyet ile işbirliği yapmakla suçlamıştır.

1995 seçimlerinde RP ve ANAP'a karşı propaganda yapan Çiller laiklik ve değişim söylemlerini kullanmış, afişlerinde Atatürk fotoğraflarını çok sık kullanmıştır (Yıldız, 2002: 123). Tansu Çiller, DP ve AP'nin, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'nı başlatırken izlediği yolu seçimlerde bir strateji olarak kabul edip seçim kampanyasını

Erzurum'dan başlatmaları geleneğine uyarak seçim kampanyasını Erzurum'dan başlatmıştır (Mengi, 1995). Çiller, konuşmalarını “baba” ve “ana” adlı seçim otobüsleri ile gerçekleştirilmiştir. Çiller, ana propagandası olarak, “*Haydi Türkiye’ m ileri*” ve “*bizi tek başımıza deneyin*” sloganını kullanmış, miting alanlarında, “*Çelik yürekli başbakan*” ve “*25 Aralık sabahı Güneş DYP iktidarı ile doğacak*” sloganları kullanılmıştır (Milliyet Gazetesi, 14.11.1995; Özkan, 2007: 202).

1999 seçimleri öncesinde ise Çiller, FP ve MHP'nin oylarını almak için milliyetçi muhafazakâr söylem kullanmıştır (Yıldız, 2002: 123). Bunun için ayrıca, 28 Şubat sürecinde yıpranan ve meşruiyetini sağlamaya çalışan RP/FP'nin dindar muhafazakâr tabanına yönelik bir seçim stratejisi belirleyerek dini tarikatlarla yakınlığı bilinen adayları ön sıralara koymuştur. Meydanlarda din bayrak ezan söylemlerini sık kullanmıştır. FP lideri Recai Kutan, Çiller'i “mevsimlik mukaddesatçılık” yapmakla suçlamıştır (Cumhuriyet Gazetesi, 13.04.1999).

Çiller yönetimindeki DYP, demokrasi teması çerçevesinde yürüttüğü siyasetin son aşaması olarak 1999 genel seçimi öncesi, 1998 yılında ***İkinci Demokrasi Programını*** yayımlamış 1983'teki parti programından ayrılan bir siyaset anlayışı ortaya koymuştur. Bu programı, Türkiye’de 1946 yılında başlayan ve DP tarafından ilk adımı atılan demokratikleşme sürecinde bir adım olarak nitelendirmiş, böylece DP'nin devamı olduğunu vurgulamıştır. Bu programda hak milletın olacak sloganı ile hem millet iradesinin üstünlüğüne hem de DYP'nin kimlik ve misyonuna vurgu yapmıştır. Programda demokrasi vurgusu fazla olmuştur. Söz konusu program, *siyasal hukukun demokratikleşmesi* ve *adalet devleti* diye iki cilt halinde yayımlanmıştır. İlk ciltte, halk iradesinin üstünlüğü, bireysel özgürlükler, siyasal istikrar, hukukun üstünlüğü, yöneten demokrasi, gücün kontrolü ana prensipleri etrafında siyasi partiler kanunu, seçim kanunu sivil anayasa ve medyanın demokratikleşmesi üzerinde durulmuştur. İkinci ciltte ise, adaletin süratlendirilmesi, çağdaş ihtiyaçlara uygun hukuk normları, hukukun üstünlüğü, yargı bağımsızlığı prensipleri etrafında yargı bağımsızlığı, süratli ve adil yargılama, hukuk sisteminin sadeleştirilmesi, yargıçlık mesleğinin takviyesi, suç ve ceza politikası üzerinde durulmuştur.

Çiller 1999 seçimlerinde, 1950 yılında DP'nin seçim kampanyasına benzer şekilde ve ona gönderme yaparak, “*Yeter! Hak Milletın*”, “*Çaresi Var, Çözüm Birlikte, Çare Bizde*” sloganlarını ile “*Yeni 1000 yılda yeni bir Türkiye için büyük çağrı: çözüme*

ilk on adım” diyerek on adımı sıralamış, “*Çiller iktidara, Türkiye istikrara kavuşacaktır*” ve “*Millet Hazır, Çiller Hazır*” söylemleri kullanmıştır (Özkan, 2007: 252; Tokgöz, 2010: 322, 325). Çiller tarafından 1998’de açıklanan “ikinci Demokrasi Paketi” DYP’nin propaganda araçlarının arasında en önemlilerindendir. Çiller, Mayıs 1994’te DYP-SHP koalisyon hükümeti döneminde “Demokrasi Paketi” yayımlamış siyasal partilerden yargıya ve yerel yönetimlere kadar siyasetin liberalleşmesini savunmuştur.

Ayrıca bu seçimlerde Yılmaz’a yönelik olarak, özellikle hükümet döneminde çıkarılan vergi yasası üzerinde ANASOL-D hükümetinin icraatlarını eleştirmiştir (Tokgöz, 2010: 326). “*İstikrar yürek ister! Kaçma bir imza yeter!*” sloganıyla afiş hazırlanmış ve bu afişlerde, seçimlerde hangi parti diğerinden az oy alır ve aynı zamanda az milletvekili çıkarırsa o partinin genel başkanı hiçbir mazeret ileri sürmeden genel başkanlıktan istifa edeceğine dair sanal noter onaylı bir sözleşme yer almıştır (Özkan, 2007: 252; Tokgöz, 2010: 325).

Ayrıca DYP “milletle ittifak” düşüncesini propaganda aracı haline getirerek bu düşünceden hareketle kadınlar kurultayı, gençlerle kurultay, KOBİ’lerle ve esnafla kurultay emeklilerle kurultay, sanatçılarla kurultay, fiziksel engellilerle kurultay, orman köylüsüyle kurultay, çocuklarla kurultay adı altında bir dizi kurultay düzenlemiştir.

DYP’nin DP’nin devamı olduğuna dair izleri Demirel döneminden çok Çiller döneminden görülmüştür (Çaha, 2008: 265). Ancak Çiller’in siyaset söylemindeki tutarsızlıklar, yolsuzluk iddiaları, Yılmaz ile uzlaşamaması partisini yıpratmış ve 2002 seçimlerinde baraj altında kalmasına neden olmuştur.

4.2.8. Politika ve Söylemleri

DYP, 1980 askeri darbesinden sonra yaşadığı mağduriyetlerden sonra parti olarak profil ve siyasal söylemini demokrasi ve demokratikleşme kavramı üzerine oturtmuştur. ANAP ve Çiller’in söyleminden farklı olarak, Demirel’in demokratikleşme söyleminde *sosyal devlet ve insan unsuru* ağırlıklı olmuş, ayrıca *milli irade söylemine vurgu yapılarak sivilleşmeye* önem veren bir söylem olmuştur (Sakallıoğlu, 1996b: 1258). Ancak Demirel’in başbakanlığı döneminde partinin yeni kimliğini oturduğu sosyal refah, sivilleşme ve insan hakları konularında önemli bir politika değişikliğine rastlanmamaktadır (Cizre, 1999: 47- 48). Ayrıca Demirel’in söylemlerinde “hayat

pahalılığı” ve “enflasyon” vurguları da fazla olmuştur. Demirel’den sonra genel başkan olan Çiller’in söylemi ise “*daha çok toplum daha az devlet*” olmuştur.

DYP, liberalizme hep temkinli yaklaşmış serbest piyasa ekonomisinin toplumsal dengeleri bozucu etki yaptığını savunmuştur. Bu nedenle DYP devleti temel alarak “toplumculukla liberalizme birleştirme” veya “ekonomik kaynakların toplumu oluşturan bireyler arasında daha eşit paylaşımı” gibi söylemleri kullanarak Kamu İktisadi Teşebbüsleri’ni (KİT), sosyal içerikli bir ekonomi mantığıyla hayata geçirmiştir. Bu söylem ile DYP ezildiğini düşündüğü seçmen kitlelerine, alt orta sınıfları küçük ve orta ölçekli işletmeler ile köylülere seslenmektedir (Cizre, 1999: 40; Sakallıoğlu, 1996c: 144-146). Partinin sosyal refah söyleminin ulaştığı en son nokta piyasa ekonomisini öngören sosyal refahı savunan 1991 yılındaki seçim bildirgesidir. 1991 genel seçimlerinde Demirel, demokratik hak ve özgürlükleri ön plana en çok çıkaran parti olmuştur. Hatta Kahraman (1995: 227), bu seçimlerde DYP için, DYP’nin SHP’lileştiği yorumunu yapmaktadır.

DYP, ANAP karşısında yeni siyasal kimliğini tanımlarken en çok *demokratikleşme* ve *sivilleşme* söylemlerini kullanmıştır. DYP *sosyal refah söylemi* yani *devletçi yönü* ile kendi doğal seçmen kitlesine ulaşmayı amaçlarken; demokratikleşme söylemiyle partinin kimliğini diğer sosyal kesimlerinde derinleştirme amacını gütmüştür. Birbirine zıt iki söylemi kullanarak, demokratikleşme söylemiyle kendi doğal seçmen kitlesi dışındakileri yani kentlilerinde oyunu almayı hedeflemiştir (Cizre, 1999: 41). 1991 genel seçimleri partinin demokrasi söylemini ve devletçi tutumunu değiştirmeksizin sivil toplumun geniş kesimlerini çekim alanını alması başarısını kanıtlamaktadır (Cizre, 1999: 47).

1980’lerden 1990’lara kadar DYP’nin demokratikleşme üzerine kurduğu ideolojik konumlanması, 1990’lı yıllarda Çiller ile birlikte Demirel merkezli demokratikleşme anlayışından farklılık göstermektedir. Çiller döneminde, çoğulculuk, katılım, insan hakları, barış ve özgürlük kavramları yerine birlik, bütünlük, bayrak, ezan temalarıyla (Doğan, 1993d: 11; Sazak, 1993a: 12) merkezin ideolojisi olan milliyetçi, birleştirici, laik kodlara yeniden anlam kazandırılmıştır (Sakallıoğlu, 1996c: 153). Bu süreçte Kürt meselesi de kendi iktidarını güçlendirmeye yönelik bir siyasal propaganda unsuru olarak kullanılmıştır. Özellikle 1995 sonrasında Çiller, radikal, milliyetçi ve muhafazakâr güçlerle yakınlaşarak ideolojik olarak daha sağa yaklaşmıştır. Artan Kürt

hareketleri karşısında yükselen radikal Türk milliyetçiliği ile ittifak halinde çalışmış, giderek muhafazakârlaşmıştır. Bu açıdan Çiller'in siyaset felsefesi 1980 öncesi Demirel'in muhafazakâr otoriter güçlerle işbirliği yapması anlamında Demirel'e benzemektedir. Ancak Çiller bu süreçte, askerle her türlü işbirliği yapabileceğinin sinyallerini vermektedirler. Demirel, şiddet olayları bağlamında askeri bürokrasiyi eleştirirken; Çiller, genel olarak askeri bürokrasi ile genellikle uyum ve ittifak içinde çalışmıştır (Sakallıoğlu, 1996b: 1263). Ağustos 1993 ve 1994'te genelkurmay başkanının ataması gündeme geldiğinde Tansu Çiller inisiyatif ele almaktan kaçırılmış bu konuda askeri hiyerarşinin isteklerine boyun eğmiştir (Cizre, 1999: 55). Çiller döneminde, PKK meselesinin üstüne mümkün olabildiğince en sert yollarla gidilmesi kararı alınmıştır. Güneydoğu'da düşük yoğunluklu savaş süreci başlamış, özel kuvvetler oluşturulmuş, emekli emniyet görevlileri bakanlık mevkilerine getirilmiş, özel valiler siyasetinin üst çizgilerine yükseltilmişlerdir. Türkiye bu dönemde en radikal *milliyetçi-militarist* dönemini yaşamış ve 2002 seçimlerine gelindiğinde yaklaşık 10 yıl sonra Öcalan yakalanmış, PKK'nın etkinliği azalmıştır (Kahraman, 2009: 175).

Çiller, Türk milliyetçiliği, kültürü ve dini gibi geleneksel temalara vurgu yaptıkça politika ve söylemleri merkezden sağa doğru kaymaya başlamıştır. Nitekim DYP'nin ideolojik konumunun incelendiği 4.2.3. bölümde de ideolojik konumunun giderek sağa doğru kaydığı görülmüştür. Söylemlerinde vatanseverlik, bayrak, ezan, kan, devlet için kendini feda etme gibi dini unsurlar ile Müslüman olmak gibi unsurlarla harmanlamıştır. DYP'nin ideolojik söyleminin Tansu Çiller'in Genel Başkanlığı döneminde farklılaştığı görülmektedir. Çiller döneminde demokrasi söylemi birlik, beraberlik, bayrak ve ezan gibi temalardan oluşurken; diğer dönemlerde demokrasi söylemi sosyal devlet, insan hakları, militarizm karşıtlığı gibi temalardan oluşmuştur. Diğer bir fark ise, Çiller döneminin milliyetçilik söyleminin ve dini konularda kullanılan söylemin diğer dönemlere oranla daha sert bir çizgide olmasıdır. Özellikle Çiller taşra eksenli orta sınıflara ulaşmak için klasik milliyetçi, muhafazakâr söylemleri kullanmıştır.

DYP'nin geleneksel seçmen tabanının kır olması, kırsal kesimin sorunlarına eğilmesine ve bunun partinin sloganlarına yansımaya sebep olmuştur (Dıvarcı, 1996: 48). “*Kentte ne varsa, köyde de olacaktır*” sloganını çok kullanmıştır. Nitekim bu DP-AP-DYP çizgisinin en önemli sloganlarından biridir (Çavuşoğlu, 2010: 24). 1990'lı

yılların ekonomik verileri incelendiğinde, asıl tabanı kırsal kesime dayanan DYP'nin, iktidar olduğu dönemde kırsal kesimi ihmal ettiği görülmektedir. ANAP gibi Çiller başkanlığındaki DYP de kırsal kesimi arka plana atmıştır. Kırsal kesimin temel ekonomik kaynağı olan tarımın büyüme hızı düşmekte, tarım kesiminin milli gelir içindeki payı azalmaktadır.¹³⁵ DYP'nin kır seçmeninin oylarını kaybetmesinde kent seçmenin kazanmaya yönelik politika ve söylem geliştirmesinin neden olduğu yorumu yapılabileceği gibi, DYP'nin kırdaki seçmen tabanının kırdan kente göçtüğü için DYP'nin kır oy hacminin düştüğü yorumunu da yapmak mümkündür.

Çiller'in muhafazakâr popülizm ideolojisine verdiği öncelik, piyasa ekonomisini siyasal liberalizmden ayıran economicilik, hükümetin performansını belirlemede en önemli kıstas olan işletmecî mantığını benimseme yeteneği ve orduya sempati beslemesi ile parti kimliğine ilişkin söylemleri; Demirel'in, refah toplumu, sivilleşme ve insan haklarını vurgulayan demokratikleşme söylemleriyle bariz bir tezat oluşturarak farklılaşmaktadır. Bu milliyetçi popülist söylem vatanperverlik, bayrak, kan ve fedakârlık gibi öğelerin ezan, Allah ve Müslümanlık gibi dini temalarla harmanlanmasından oluşmaktadır. Her dönem milliyetçi olduğunu özellikle belirten Çiller (Milliyet Gazetesi, 16.06.1993b; Doğan, 1993d: 11), Türk milliyetçiliğinin kültürel dinsel boyutunu öne çıkaran söylemi ile DYP'nin merkezden sağa doğru kaydığını söyleyebiliriz (Cizre, 1999: 49; Sakallıoğlu, 1996c: 151). Nitekim ideolojik konumunun incelendiği 4.2.3. bölümde de bu durum görülmektedir. Çiller, özellikle 1995 sonrasında DYP'yi muhafazakâr popülist bir ideolojiye sokmaya çalışarak, Türk siyasetinde çekim alanı olmaya başlayan RP'nin çekimine giren toplumsal kesimleri yeniden kazanmaya çalışmıştır. Bu şekilde DYP, bir yandan merkezdeki konumunu korumaya çalışırken, bir yandan RP/FP'nin çekim alanına giren seçmen kitlesini kazanmak için uçlara doğru kayarak seçmen tabanını genişletmeye çalışmış (Coşar, 1999: 56), bir yandan da kentli ve liberal seçmeni kazanmak, büyük sermaye sahiplerinin desteğini kazanmak için parti belgelerinde ve söylemlerinde liberal bir görünüm sergilemeye çalışmıştır.

1970'li yılların sonlarından itibaren piyasa ekonomisine geçen Batılı olmayan ülkeler 1990'lara gelindiğinde neoliberalizm yaklaşımını değiştiren siyasal bir krize

¹³⁵ GSMH içinde tarım sektörünün büyüme hızı: 1991: -0,6 1992: 4,3 1993: -0,8 1994: -0,6 1995: 1,3 1996: 4,6 1997: -2,2; Sanayi sektörünün büyüme hızı: 1991: 2,9 1992: 6,2 1993: 8,3 1994: -5,7 1995: 12,5 1996: 6 1997: 10,2 (Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-2014, Kalkınma Bakanlığı, 2015: 11)

girmişlerdir. Bu ülkelerde geleneksel temsili demokrasi ile devlet kurumlarının toplumda yarattığı derin hayal kırıklığı insanları umutsuzluğa sürüklemiştir. 1990'ların Türkiye'sini sadece ekonomik liberalizmin getirdiği sosyal dengesizlikler ve bozulmalar değil, siyasette ifade kanallarının görece özgürleşmesinden kaynaklanan etnik ve dinsel bölünmelerde etkilemiştir (Cizre, 1999: 50). Liberalleşmenin çıkmaza girdiği bir dönemin ürünü olan Çiller “siyaset karşıtı siyaset” tavrını sergileyen tipik bir siyasetçidir. Çiller gerek idaresinde gerekse uygulamalarında neoliberalizmden ziyade eski liberalizme bağlı kalmıştır (Cizre, 1999: 53).

Çiller, “*Haydi Türkiye'm ileri*” sloganını ile ekonomi profesörlüğü kimliğini kullanarak ekonomik anlamda ilerlemeyi vurgulamaya çalışmıştır. Çiller'in, serbest piyasa mantığına bağlılığı, popülizm ve refah toplumu fikirlerinden uzak çizgisiyle partisinin eski lideri Süleyman Demirel'den çok Turgut Özal'a benzemektedir (Zürcher, 2010: 423). Çiller, devleti kutsal olmaktan çıkararak özelleştirme, liberalleşme ve istikrar yoluyla rekabetçi piyasa ekonomisini kurma fikrine öncelik veren Özalcı politikalara dönüş yapmıştır. Böylece DYP'nin sosyal devlet ve serbest piyasa gerekleri arasında gidip gelen ikili söylemine son vermiştir.

Çiller, parti içindeki liberal ve muhafazakâr öğeler arasındaki eski çekişmelere son vermeye çalışmakta, sağ tabana güven ve gelecekte emin olma duygusu aşlamayı, böylece kendi iktidarını da sağlama almayı amaçlamaktadır. DYP, tıpkı DP gibi popülist söylemlerle kenarın temsilcisi görünüm sergilemesine rağmen, 1990'lı yıllarda Çiller'in genel başkanlığından sonra DYP merkezin değerlerini de içselleştirmiştir. Çiller'in kendini güvensiz hissederek partinin aşına olduğu geleneksel yönetim anlayışına geri dönüş yaptığı yorumu da yapılabilir. Çiller'in kullandığı muhafazakâr popülizm yaklaşımını PKK'ya karşı verdiği mücadeleyle de pekiştirdiğini söyleyebiliriz. Kürt milliyetçiliğini de, ülkeyi bölme tehlikesine karşı birleştirici bir güç olarak devreye sokmuştur (Cizre, 1999: 50-53). Aynı şekilde Çiller milliyetçi-popülist söylemleri, halkın ekonomik olarak kemer sıkma politikalarına halktan destek sağlayabilmek için de kullanmıştır (Sakallıoğlu, 1996c: 152): “*Geçmişte atalarımız döktüler Kan, şimdi aynı vatanseverliği vatandaşlarımızdan farklı bir şekilde bekliyoruz. Bu toplumsal bir savaş. Vatanseverlik sadece savaş alanında gösterilmiyor. Ekonomide de aynısını yapmak zorundayız.*”

4.3. PARTİLERİN YEREL VE GENEL SEÇİM PERFORMANSLARI

Çalışma açısından, siyasal partilerin ulusal anlamda seçmen tabanını ve siyasal parti başarısını göstermesi bakımından milletvekili genel seçimleri önem taşımaktadır. Ancak çalışmada, karşılaştırmalı olarak incelenen ANAP ve DYP'nin girdiği seçimlerde başarılarının, oy oranının ve seçmen tabanının nasıl değiştiğini/eridiğini daha sağlıklı görmek açısından 3 milletvekili genel seçiminin yanında, bu dönemde yapılan 2 yerel seçimin de dikkate alınarak incelenmesi gerekmektedir. Bu nedenle bu bölümde, çalışmanın odaklandığı 1990'lı yıllarda belirleyici olmuş, 1991 milletvekili seçimleri, 1994 yerel seçimler, 1995 milletvekili seçimleri, 1999 milletvekili ve yerel seçimler ile söz konusu koalisyon dönemini ve 1990'lı yılları sonlandırdığı kabul edilen 2002 milletvekili seçimleri incelenecektir. Siyasal partilerin genel başarısı değerlendirilirken, çalışmada incelenecek olan iki yerel seçimde siyasal partilerin yerele yansımaları görmek açısından belediye başkanlığı seçimleri de incelenmiş, ancak siyasal partilerin başarısını daha iyi yansıttığı düşünülen bütün seçmenin oy kullandığı il genel meclisi seçim sonuçları dikkate alınmıştır.

Bu seçim sonuçlarını özelde incelemeyen önce, 1990'lardaki siyasal atmosferi ve seçim sonuçlarını daha iyi anlamak ve yorumlayabilmek için ANAP ve DYP'nin girdiği seçim sonuçları genel olarak incelenerek seçim sonuçları ile ilgili genel tablo ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Tablo 37: ANAP'ın Milletvekili Genel Seçim Performansları

Seçim	Toplam geçerli oy sayısı	Oy Sayısı	Oy oranı (%)	Milletvekili sayısı	Milletvekili oranı (%)	Genel Başkan
1983	23.971.629	78.331.148	45,1	211 ¹³⁶ /400	53	Turgut Özal
1987	24.416.666	87.043.35	36,3	292/450	64,89	Turgut Özal
1991	28.126.993	58.626.23	24	115/450	25,56	Mesut Yılmaz
1995	31.184.496	55.272.88	19,6	132/550	24	Mesut Yılmaz
1999	31.528.783	42.229.29	13,2	86/550	15,64	Mesut Yılmaz
2002	23.971.629	16.184.65	5,1	0/550	0	Mesut Yılmaz

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

¹³⁶ Aday listesindeki isim değişikliğinden dolayı Bingöl'de 3 milletvekili yerine 2 milletvekili çıkarmıştır.

Tablo 38: ANAP'ın Yerel Seçim Performansları (İl Genel Meclisi Oranları)

Seçim	Toplam geçerli oy sayısı	Oy Sayısı	Oy oranı (%)	Toplam Belediye Sayısı	Kazanılan Belediye Sayısı	Genel Başkan
1984	17.691.253	7.338.200	41,5	1700	868	Turgut Özal
1989	22.147.749	4.828.871	21,8	1976	569	Turgut Özal
1994	28.208.036	5.923.111	21	2710	793	Mesut Yılmaz
1999	31.468.511	4.738.096	15,1	3215	779	Mesut Yılmaz
2004	32.268.496	807.761	2,5	3226	100	Nesrin Nas

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

ANAP, MGK'nın veto barajını aşarak 6 Kasım 1983 genel seçimlerine katılan üç partiden biri olmuştur. 1980'den beri sürdürülen liberal ekonomi politikalarının uygulayıcısı olan Turgut Özal başkanlığında kurulması nedeniyle iç ve dış ekonomik güçlerin desteğini arkasına almayı başaran ANAP, 6 Kasım 1983 milletvekili genel seçimlerinde %45,1 oy oranı ile 400 milletvekilinden oluşan mecliste 211 milletvekili kazanarak tek başına hükümet kuracak çoğunluğu sağlamıştır.

25 Mart 1984 yerel seçimlerinde %41,5 oy alan ANAP birinci parti konumunu korumuş, Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) %23,4, Halkçı Parti (HP) %8,3 DYP %13,3, MSP %7,1 oy almıştır. SODEP, DYP ve RP'nin seçimlere katılmasıyla oyların partiler arasındaki dağılımı değişmiştir. Bu seçimler oy dağılımını ve parlamento dışında oluşan muhalefetin %40 oranında oya sahip olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. 28 Eylül 1986'da yapılan ara seçimlerde ANAP önemli bir gerileme göstererek %32,1 oranında oy almıştır. Söz konusu seçimlerde bir başarı sergileyemeyen Hür Demokrat Parti (HDP)¹³⁷ ise ANAP'a katılma kararı almıştır.

29 Kasım 1987 yapılan milletvekili genel seçimlerinde, ANAP'ın oy oranı düşmesine rağmen, %36,3 oy alarak tek başına iktidara gelmiş bu sefer 450 sandalyeli mecliste 292 sandalyeye sahip olmuştur. ANAP, oy oranını %45,1'den %36,3'e düşürmesine rağmen, TBMM'deki ANAP çoğunluğu tarafından seçimlerden önce değiştirilen seçim yasası ve yeni seçim düzenlemeleri sayesinde meclisteki sandalyelerin, bir önceki seçimden daha yüksek bir yüzdesini elde etmeyi başarmıştır. 1987 seçimlerinde tek başına iktidar olmuş olsa da, ANAP'ın bu seçimlerden sonra

¹³⁷ 4 Mayıs 1986 tarihinde Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) kendini feshetme kararı aldıktan sonra, eski MDP yönetici ve üyeleri ile DYP'den ayrılanlar, 9 Mayıs 1986'da Hür Demokrat Parti'yi (HDP) kurmuşlardır. Parti, 28 Eylül 1986 yılında yapılan milletvekilli ara seçimlerinde toplam oyların %1,3'ünü alınca 30 Kasım 1986'da kendini feshederek ANAP'a katılma kararı almıştır.

çözölmeye başladığını söyleyebiliriz. Çünkü Kalaycıoğlu'na göre (2002: 53), 1983 seçimlerinde ölkö şartlarında ANAP'ın dört ideolojiyi tek çatı altında topladığı savı başarılı olmuştur; ancak 1987 seçimlerinde ve sonrasındaki ölkönin siyasal ortamında böyle bir imajı pazarlamak oldukça zordur. Öte yandan, 1988 yılında kamuoyu yoklamaları Özal hükümetine yapılacak seçim desteğinin %80'ne yükselen enflasyon oranından dolayı azaldığını göstermiştir (Ergüder, 1991: 160). 29 Kasım 1987 milletvekili genel seçimlerine giderken SODEP ve HP birleşme kararı almışlardır. Bu nedenle, Halkçı Parti adını değıştirerek Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) adını almış ve SODEP, SHP'ye katılmıştır, MDP ise kendisini feshetmiş böylece milletvekillerinin bir kısmı DYP'ye girmiştir. Seçimlerden önce anayasa değışikliği ile milletvekili sayısı 450'ye çıkarılmış ve %10 ölkö barajına ek olarak seçim çevresi barajı da konmuştur. Seçim sonucunda; ANAP %36,31, SHP %27,74, DYP %19,1 oy alırken; DSP %8,5, RP %7,2 MÇP %2,9 İDP %0,8 oy almış seçim barajını geçememiştir.

Sistem iki parti özelliğı taşısa da 1983 ve 1987 milletvekili genel seçimlerinde ANAP elde ettiğı oy ile mecliste sandalyelerin %50'sinden fazlasına hâkim olmuştur. ANAP'ın 1983 seçimlerinden sonra % 52,7, 1987 seçimlerinden sonra ise % 64,9'luk sandalye oranı ile hâkim parti sistemine yaklaştığı görölmektedir (Tosun, 1997: 214). Böylece 1980 öncesinin güçlü partilerinin mirasçılarının da katıldığı 1984 yerel seçimlerinde küçük bir düşüşe rağmen birinci parti olması, aynı şekilde 1987 seçimlerinde önemli bir düşüşe rağmen (%36,3 oy oranı ile 292 milletvekili) birinci parti olarak parlamentoya yüksek milletvekili sokmasıyla ANAP merkez sağda konumlandığını, belli bir seçmen tabanı edindiğini ispatlamıştır.

1983 milletvekili genel seçimlerinden beri tek başına iktidarda olan 1984 yerel seçimlerinin her basamağında birinci olan ANAP, 1987 milletvekili genel seçimlerinde gerilemeye başlamış, özellikle *26 Mart 1989 yerel seçimlerinde* ciddi bir gerileme yaşamış ve bu seçim düşüş eğilimini daha da güçlendirmiştir. 1989 yerel seçimlerinde seçimlerinin en belirgin özelliğı, ANAP'ın bu seçimlerin her ayağında özellikle de il genel meclisi seçim sonuçlarında ciddi gerileme yaşamasıdır. ANAP büyük kentlerin gelişmiş bölgelerin, yüksek nüfus dilimlerinin partisi olmaktan uzaklaşmıştır. Ancak gerilemeye rağmen ANAP, bu seçimlerde bölgeler arası oy dağılımı en dengeli siyasal parti olmuştur (Çitçi, 2005: 347). 1989 yerel seçimlerinde ANAP düşüşe geçmiş onun yerine SHP yükselişe geçmiştir. ANAP seçmeni MÇP, İDP, RP, DYP ve DSP'ye

yönelmiştir. Nitekim bu seçimlerde RP ve DYP oylarını artırmıştır. 1989 yerel seçimlerinde ANAP, belediye başkanlığı ve büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde ikinci parti konumuna gerilerken; belediye meclisi ve il genel meclisi seçim sonuçlarına göre ise üçüncü sıraya gerilemiştir. Dünyada yaşanan küreselleşme sürecine bağlı olarak güçlenen etnik, milliyetçi ve İslamcı hareketler güçlenmiştir. Bunun yansıması olarak, dünyada radikal sağ partiler ortaya çıkmış ve güçlenmeye başlamıştır. Türkiye’de ise 12 Eylül’ün etkilerinin 1980’lerin sonuna kadar sürmesinden dolayı, sağ siyasete alternatif partilerin ortaya çıkması 1980’lerin sonu, 1990’ların başına denk gelmiştir. Bu nedenle 1980’lerin sonundan itibaren, ANAP’ın 1983 ile başlayan milliyetçi, muhafazakâr tabanı birleştirici gücü ve seçmen tabanı yavaş yavaş çözülmeye başlamıştır. 1989 yerel seçimlerinde bu durum ilk kez net bir şekilde hissedilmiş ve bu seçimden sonra 1990’lar boyunca bu taban yavaş yavaş yok olmuştur. ANAP, 12 Eylül sonrası merkez sağda olan lider boşluğundan dolayı merkez sağ seçmeninden, 12 Eylül öncesinin partileri olan, MSP, MHP ve modern sanayi burjuvazisinin ve Anadolu’nun küçük işadamlarının koalisyonu olan (Zürcher, 2010: 407) AP’nin seçmen tabanından da destek görmüştür (Acar, 1991: 189). Belki de 1987 referandumundan sonra eski siyasetçiler partilerinin başına geçince, seçmenler kendi partilerine döndüğü için oy kaybına uğramış yavaş yavaş erimiştir. Mert’e göre (1999: 41), ANAP dağılmış ve merkezin dışına taşmış olan sağ siyasetin kendiliğinden değil, yapay bir şekilde ve geçici olarak bir çatı altında toplanmasıdır. Nitekim 1989 yerel seçimlerinden sonra Korkut Özal ve partililer seçim sonuçlarını değerlendirirken, Korkut Özal, “Benim gördüğüme göre, herkes kendi baba evine dönmüş, Selametçiler RP’ye, AP’liler DYP’ye, CHP’liler SHP’ye gitmişler.” şeklinde bir yorumda bulunmuştur (Çetiner, 1994: 46). Ancak ANAP alternatif sağ partiler karşısında seçmen tabanını kaybetmesine rağmen, 1990’lar boyunca DYP ile mücadele ediyor olmasından yola çıkarak 4.1.3. bölümde de açıklandığı gibi Özal ve Yılmaz döneminde ANAP kendine bir seçmen tabanı oluşturabilmiştir.

Dönemin Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olan Işın Çelebi’ye göre (2013: 172), seçim kampanyası sırasında iletişim problemi yaşanmış ve halka, “Bizim adayımızı seçmezseniz, eliniz kolunuz bağlanır” mesajı verilmesinden dolayı bu kadar oy kaybı yaşanmıştır. Bir başka görüşe göre ise, ANAP’a desteğin azalmasının sebebi, yüksek enflasyon alım gücünün düşmesi, kayırmacılık ve yolsuzlukların artması

(Zücher, 2010: 440-448, 411-412; Cemal, 2004: 281, 371-372; Kongar, 2006: 226) ve Özal hükümetinin “Özal Hanedanı” olarak anılmasıdır (Ahmad, 2012: 233). Nitekim 1980 sonu 1990’ların başında ekonominin kötü gidişatından dolayı ANAP ve Özal suçlanmıştır (Milliyet Gazetesi, 05.01.1990a; Milliyet Gazetesi, 03.01.1991).

1991 seçimlerinden önce ANAP’ta lider değişikliği yaşanmış ve partinin genel başkanı Mesut Yılmaz olmuştur. Mesut Yılmaz döneminde ilk genel seçimleri olan 1991 milletvekili genel seçimlerinde, ANAP kuruluşundan bu yana ilk defa oy ve mecliste sandalye kaybederek iktidar dışında kalmıştır. Ancak lider değişikliğinden önce Özal liderliğinde ANAP’ın son girdiği seçim olan 1989 yerel seçimleri göz önünde bulundurulduğunda, bu seçimlerde ANAP’ın siyasal parti oylarını en iyi yansıtan seçim olan il genel meclisi seçim sonuçlarına göre %21,8 oranında oy aldığı düşünüldüğünde, 1991 seçimlerinde Yılmaz’ın liderliğindeki ANAP’ın oylarının %21,8’den %24’e çıktığı da söylenebilir. ANAP’ın meclis dışında kalmasının en büyük sebeplerinden biri olarak, siyasal partiler yelpazesinin büyüyerek oyların bölünmesi sonucunda meclisin parçalı bir görünüme sahip olması da gösterilebilir. Dönemin ANAP milletvekili Yüksel Yalova’ya göre, bir partide dört eğilim bir araya gelemmez, bu nedenle zaten ANAP’ın sonu gelmişti. Ancak Mesut Yılmaz’ın kişiliği Batılı çağdaş görüntüsü, Karadenizli olması İstanbul seçmenini ve sermaye sahiplerini arkasına almasından dolayı ANAP 1991 seçimlerinde %24 oranında oy almış ve bir süre daha yaşamıştır (Peker ve Kiriş, 2015: 166, 186). 1991 seçimlerden sonra Yılmaz liderliğindeki ANAP giderek oy oranlarını düşürmüştü ve 2002 milletvekili seçimlerinde meclis ilk defa meclis dışında kalmıştır.

27 Mart 1994 yerel seçimlerinde ANAP %21 oy oranı ile birinci parti olmuş ve 2710 belediyenin 793’ünü yani toplam belediyenin %29,26’sını kazanmıştır. 1995 genel seçimlerinde ise bir önceki genel seçimlerdeki başarısını gösterememiştir. *24 Aralık 1995* genel seçimlerinde ise, %19,6 oy oranı ile ikinci, ancak çıkardığı 132 milletvekili sayısı ile üçüncü parti olmuştur. 1995 genel seçimlerindeki düşüş kendisini *18 Nisan 1999* yerel seçimlerinde de hissettirmiş bu seçimlerde il genel meclisi seçim sonuçlarına göre %15,1 oranında oy almış yine bir önceki yerel seçimlere göre hem oy oranını hem de kazandığı belediye sayısında bir düşüş yaşamıştır. 3215 belediyeden 779’unu yani toplam belediyelerin %24,23’ünü kazanmıştır.

1980 sonrasında yapılan beşinci, genel seçim olan *18 Nisan 1999* milletvekili genel seçimlerinde ise, %13,2 oy alarak barajı çok küçük fark ile geçerek 86 milletvekili ile başarı sıralamasında dördüncü parti olarak tekrar meclise girmiştir. *3 Kasım 2002* seçimleri öncesinde çözüme sürecine giren ve seçimlerin ertelenmesi için çabalayan ANAP (Tosun, 2003: 97, 109), seçimlerde %5,1 oy oranıyla ülke barajın altında kalmıştır.

2004 yerel seçimlerinde de bir önceki yerel seçimlere göre %12,6 oranında oy kaybetmiş ve %2,5 oranında oy almıştır. Toplam 3226 belediyenin sadece 100'ünü kazanarak, 1991 genel seçimleri ile başlayan düşüşünü devam ettirmiştir. Özal'dan %36 oranlarında teslim alınan miras küçülerek 2004 yerel seçimlerinde %2,5 oy oranlarına kadar düşmüştür.

DYP, 2007 seçimlerinden önce ANAP ile birleşerek Demokrat Parti (DP) adını almıştır, ancak ANAP son anda birleşmeden vazgeçerek seçimlere girmeme kararı almıştır. Bu nedenle DYP 2007 seçimlerine aynı kadro ile Demokrat Parti (DP) adı altında girmiştir. Bu seçimlerde %5,4 oranında oyla bir kez daha ülkeye barajın altında kalmış ve meclise girememiştir. 2010 yılında ANAP'ta tüzel kişiliğine son vererek DP'ye katılmıştır.

1990'lı yıllarda 1991, 1995 ve 1999 milletvekili genel seçimlerinde ANAP'ın coğrafi oy dağılımı incelendiğinde genel olarak her bölgede oylarının gitgide düştüğü söylenebilir. Sadece 1995 seçimlerinde ANAP, Doğu Karadeniz ve BBP genel başkanı Muhsin Yazıcıoğlu'nun ANAP'tan aday olmasının etkisiyle Sivas ilinin olduğu İç Anadolu Bölgesi'nin en doğusu olan Yukarı Kızılırmak Bölümünde oylarını arttırmışken; 1999 seçimlerinde ise ANAP Erzurum, Kars ve Ardahan illerinin olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nin en kuzeyi olan Erzurum-Kars ve Hakkâri Bölümünde oylarını arttırmıştır. Üç milletvekili genel seçimleri göz önünde bulundurulduğunda ANAP genel olarak ülkenin genelinde düzenli olarak oy kaybettiği özellikle kemikleşmiş bir seçmen kitlesinin olmadığı görülmektedir. Özellikle 1999 seçimlerinde sadece Marmara'nın Kuzeyi ve Batısı ile Batı ve Doğu Karadeniz'de oy oranını %15'in üzerine çıkardığı ve en yüksek oy oranına ulaştığı Karadeniz'de hemşehrilik bağlarından dolayı bu oy oranlarına ulaştığı düşünüldüğünde bu durum daha anlaşılır hale gelmektedir (Şekil 12).

DYP, 26 Mart 1989 yerel seçimlerinde, 1987 yılındaki seçimlere göre aldığı oyları %6 oranında arttırarak %25,1 oy oranına ulaşarak ikinci parti konumuna yükselmiştir. Böylece bu seçimler ile Türk sağında iki yıl önce başlayan bölünme ve heterojenleşme eğilimi netleşmiştir. DYP'nin 1989'da yılındaki seçimlerde seçmen tabanında görülen beklenenin altındaki bu artış, seçmenin kendi parti tabanına dönmesi şeklinde yorumlandığı gibi, seçmenin ılımlılık, uzlaşma, pragmatizm ve serbest piyasa reformları üzerine kurulu bir merkez siyaseti vadeden neoliberalizm ile bütünleşemediğinin (Cizre, 1999: 34) göstergesi olarak da yorumlanmıştır.

Tablo 39: DYP'nin Milletvekili Seçim Performansları

Seçim	Toplam geçerli oy sayısı	Oy Sayısı	Oy oranı (%)	Milletvekili sayısı	Milletvekili oranı (%)	Genel Başkan
1987	23.971.629	4.587.062	19,1	59/450	13,1	Süleyman Demirel
1991	24.416.666	6.600.726	27	178/450	39,56	Süleyman Demirel
1995	28.126.993	5.396.009	19,2	135/550	24,55	Tansu Çiller
1999	31.184.496	3.745.417	12	85/550	15,45	Tansu Çiller
2002	31.528.783	3.008.942	9,5	0/550	-	Tansu Çiller

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 40: DYP'nin Yerel Seçim Performansları (İl Genel Meclisi Oranları)

Seçim	Toplam geçerli oy sayısı	Oy Sayısı	Oy oranı (%)	Toplam Belediye Sayısı	Kazanılan Belediye Sayısı	Genel Başkan
1984	17.691.253	2.344.131	13,3	1700	233	Yıldırım Avcı
1989	22.147.749	5.565.657	25,1	1976	549	Süleyman Demirel
1994	28.208.036	6.048.103	21,4	2710	886	Tansu Çiller
1999	31.468.511	4.159.259	13,2	3215	736	Tansu Çiller
2004	32.268.496	3.216.213	10	3226	360	Mehmet Ağar

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

21 Kasım 1991'de %27 oy oranı ile birinci parti konumuna yükselmiştir. DYP'nin iktidardaki ilk deneyimi 1991 milletvekili genel seçimlerinden sonra SHP ile kurduğu koalisyon hükümetinin başına geçmesi ile başlamış, bu hükümet Demirel Cumhurbaşkanı Çiller'in ise parti genel başkanı olduğu 1993 yılına kadar devam etmiştir.

27 Mart 1994 yerel seçimlerine genel başkanını değiştirerek giren DYP yerel seçimlerde %21,4 oy oranı ile birinci parti olmuş ve 2710 belediyenin 886'sını yani toplam belediyenin %32,69'unu kazanmıştır. 1995 genel seçimlerinde ise bir önceki genel seçimlerdeki başarısını gösterememiştir. DYP, genel başkanını değiştirerek girmiş olduğu ilk genel seçim olan 24 Aralık 1995 genel seçimlerinde ise, %19,2 oy oranı ile üçüncü parti, ancak çıkardığı 135 milletvekili sayısı ile ikinci parti olmuştur. 1995 genel seçimlerindeki düşüş kendisini 18 Nisan 1999 yerel seçimlerinde de hissettirmiş bu seçimlerde il genel meclisi seçim sonuçlarına göre %13,2 oy almış bir önceki yerel seçimlere göre yaklaşık %8 oranında oy kaybetmiştir. 3215 belediyeden 736'sını kazanmış yani toplam belediyelerin %22,89'unu kazanmıştır. DYP, önceki döneme göre belediye sayısında yaklaşık %10'luk bir düşüş yaşamıştır.

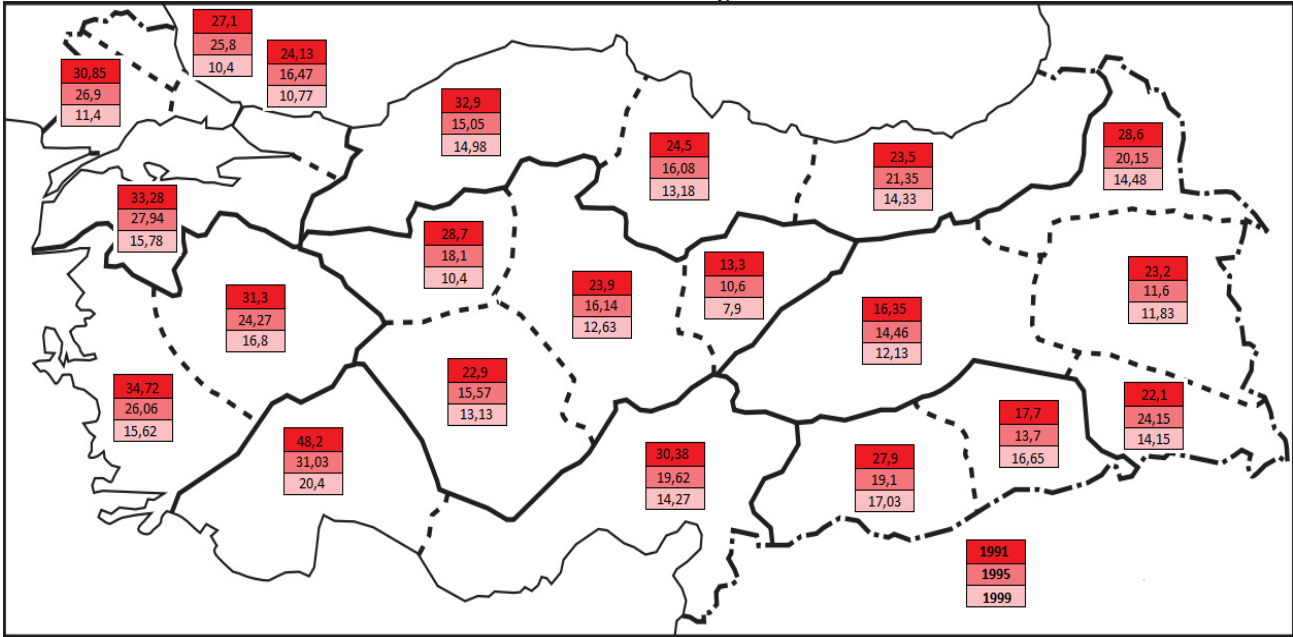
1980 sonrasında yapılan beşinci, DYP'nin katıldığı dördüncü genel seçim olan 18 Nisan 1999 milletvekili genel seçimlerinde ise, %12 oy alarak barajı çok küçük fark ile geçerek 85 milletvekili ile başarı sıralamasında beşinci parti olarak tekrar meclise girmiştir. Aynı zamanda DYP, 2001 yılında ana muhalefet partisi konumunda olan FP'nin kapatılmasından sonra ana muhalefet partisi konumuna geçmiştir. Ancak 3 Kasım 2002 seçimlerinde %9,5 oy oranıyla ülke barajının altında kalmıştır.

2004 yerel seçimlerinde de %10 oy oranıyla bir önceki yerel seçimlere göre oyların yaklaşık %4 oranında yine düşürmüştür. Toplam 3226 belediyenin ancak 360'sini kazanarak 1995 genel seçimler ile başlayan düşüşünü devam ettirmiştir. Demirel'den %25 oranlarında teslim alınan miras küçülerek 2004 yerel seçimlerinde %10'ların altına kadar düşmüştür.

DYP, 2007 seçimlerinden önce ANAP ile birleşerek Demokrat Parti (DP) adını almıştır, ancak ANAP son anda birleşmeden vazgeçmiş, DYP 2007 seçimlerine aynı kadro ama Demokrat Parti adı altında girmiştir. Bu seçimlerde %5,4 oranında oyla bir kez daha ülkeye barajın altında kalmış ve meclise girememiştir.

1991, 1995 ve 1999 milletvekilliği seçim sonuçları incelendiğinde, ANAP ve DYP'nin ortadan ikiye bölündüğünü ve giderek azalan bir oy oranına sahip olduğu görülmektedir.

Şekil 13: 1991, 1995 ve 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin Coğrafi Oy Dağılımı

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

1990'lı yıllarda 1991, 1995 ve 1999 milletvekili genel seçimlerinde DYP'nin coğrafi oy dağılımları incelendiğinde genel olarak her bölgede oylarının gitgide düştüğü görülmektedir. Sadece 1995 seçimlerinde Hakkâri ve Şırnak illerinin olduğu Doğu Anadolu'nun en güneyi olan Hakkâri Bölümünde oylarını artırırken; 1999 seçimlerinde ise Diyarbakır, Mardin, Batman ve Siirt illerinin olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en doğusu olan Dicle Bölümü ile Ağrı, Muş ve Van illerinin olduğu, Yukarı Murat Van Bölümünde oylarını artırmıştır. Üç milletvekili genel seçimleri göz önünde bulundurulduğunda, DYP'nin İç Anadolu'dan Doğu Anadolu'ya doğru her seçim biraz daha oy kaybettiği görülürken, bölgesel anlamda kemikleşmiş seçmenin en çok Batı Akdeniz, Ege Bölgesi, Batı Karadeniz, Marmara'nın güneyinde olduğu söylenebilir (Şekil 13).

4.3.1. 20 Ekim 1991 Milletvekili Seçimleri

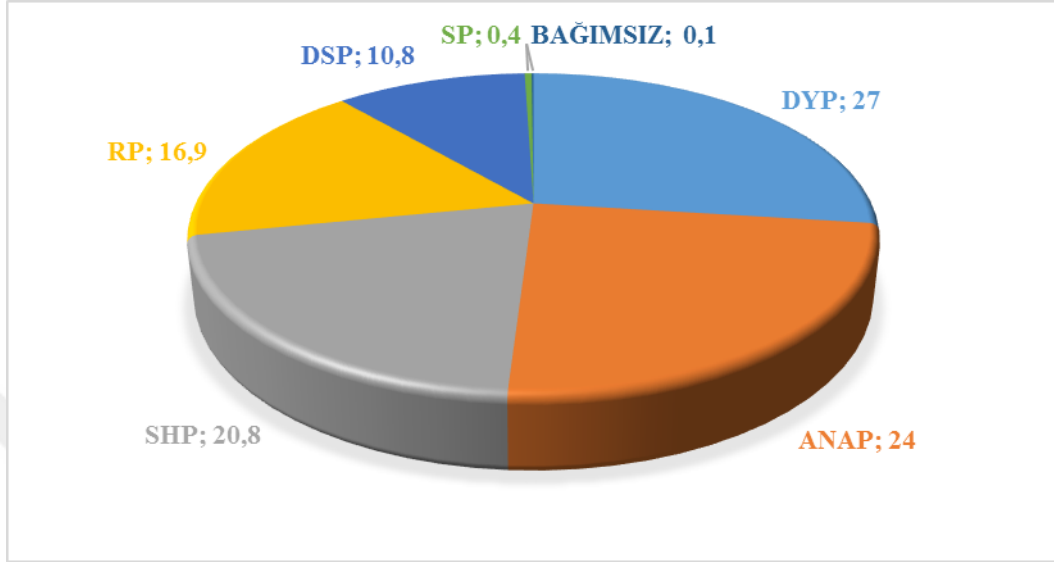
6 Haziran 1991'de güvenoyu alan Mesut Yılmaz hükümeti, muhalefet partileri ile uzlaşarak 20 Ekim 1991'de erken seçime gitme kararı almıştır (Büyük Anavatan Gazetesi, 1991c: 1). 20 Ekim 1991 seçimlerinde çift barajlı d'hont usulü, geniş bölge ve tercihli oy seçim sistemi uygulanmıştır. Bu seçimlerde 24 Ağustos 1991 tarihli 3757

sayılı Kanun'un 7. maddesi ile iki ve üç milletvekili çıkaracak seçim çevreleri ile kontenjan adayı gösterilen, dört milletvekili çıkaracak seçim çevrelerinde baraj %25, kontenjan adayı gösterilen beş milletvekili çıkarılacak seçim çevrelerinde ise baraj %20 olarak belirlenmiştir. Söz konusu yasa değişikliği ile 1991 seçimlerinde seçmenlere parti listelerinde yer alan adaylar için tercihli oy kullanma imkânı getirilmiştir. Böylece bu sistem seçmenlere milletvekili aday sıralamasını değiştirme imkânı tanımıştır. 450 milletvekili seçimi için 74 il, 78 seçim çevresinde genişletilmiş seçim çevresi ve çift barajlı sistem (hem seçim çevresi hem de ülke geneli barajı) ile d'hont sistemi ile 1991 seçimleri yapılmıştır. Seçimlerde seçim barajını aşabilmek için HEP+SHP, MÇP+IDP+PR ile seçim ittifakı (kutsal ittifak) yaparak seçime katılmıştır (Sezen, 1994: 270). Seçim kanunu seçim ittifakına izin vermediğinden dolayı, seçimlerde HEP milletvekili adayları, partilerinden istifa ederek SHP listelerinden; MÇP ve IDP adayları ise RP listelerinden seçime girmişlerdir. Seçimlere 6 siyasal parti girmiş sadece 5'i meclise girmeyi başarmıştır (Şekil 15). DYP birinci parti konumuna yükselip, ANAP'ın ikinci parti konumuna gerilediği bu seçimlerde, parlamentodaki 450 sandalye sayısı beş parti arasında paylaşılmıştır. 1991 milletvekili genel seçimlerinde DYP %27 oy oranı ile birinci, ANAP %24 oy oranı ile ikinci, SHP %20,8 oy oranı ile üçüncü olmuştur. Bu seçimlerde RP, MÇP ve IDP ile bir tür seçim ittifakı yaparak adaylarını RP listesinden göstermesinin de etkisiyle dördüncü parti olmuş, DSP ise barajı sınırdan geçmiştir. Sosyalist Parti (SP) ise seçime girerek parlamentoya milletvekili sokamayan tek siyasal parti olmuştur (Şekil 14, Şekil 15).

ANAP ve DYP merkez sağ bloğunu oluştururken; DSP ve SHP ise merkez sol bloğunu oluşturmaktadır. 1991 seçimlerinde merkez sağın ANAP ve DYP arasında; merkez solun ise SHP ve CHP arasında bölündüğü görmek mümkündür. Merkez sağın temsilcisi konumunda olan ANAP ve DYP'nin toplam oy oranı %51 iken; SHP ve DSP'nin toplam oy oranı %31,6'dır. Seçmenin büyük çoğunluğu merkez sağ (ANAP+DYP %51, DSP+SHP %31,6) ve merkez sol partiler etrafında kümelenmiştir. 1991 seçimlerinde RP'nin oylarını da düşünürsek sağ seçmenin ağırlığı hissedilmektedir. 1989 seçimlerden farklı olarak 1991 seçimleri oyların sağa kaymasının başladığı seçimlerdir (Kardam, 1995: 117). Ayrıca 1991 seçimlerinde sistemin iki büyük partisi olarak ANAP ve DYP'nin toplam oy oranı %51 ile

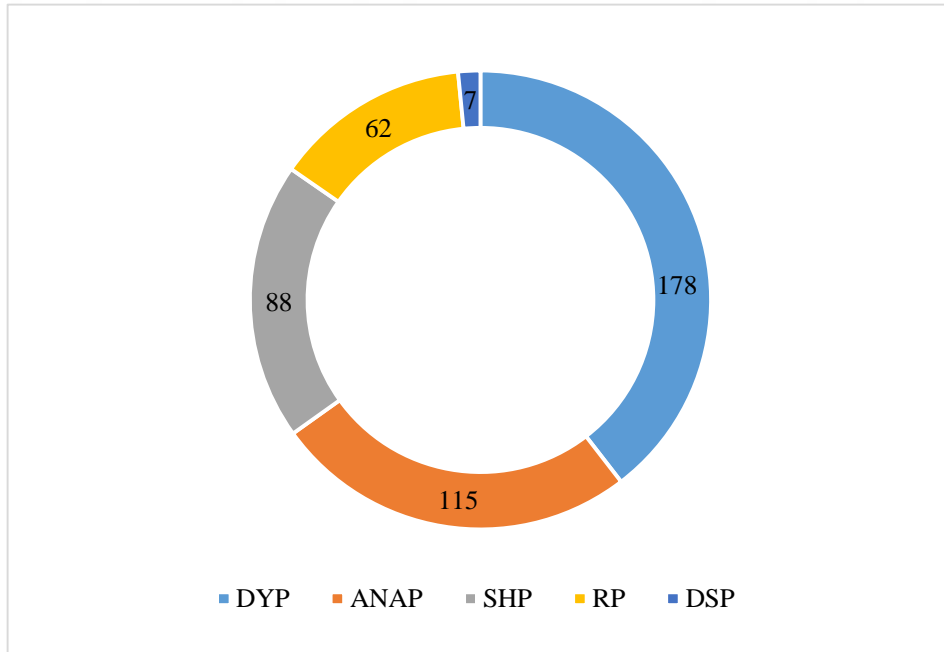
sandalyelerin %65,1'sine sahip olması (Şekil 15) seçim sisteminin büyük partilerin yararına işlediğini ve temsilde adaleti pek sağlayamadığını göstermektedir.

Şekil 14: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-gene-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 15: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Parlamentodaki Sandalye Dağılımı

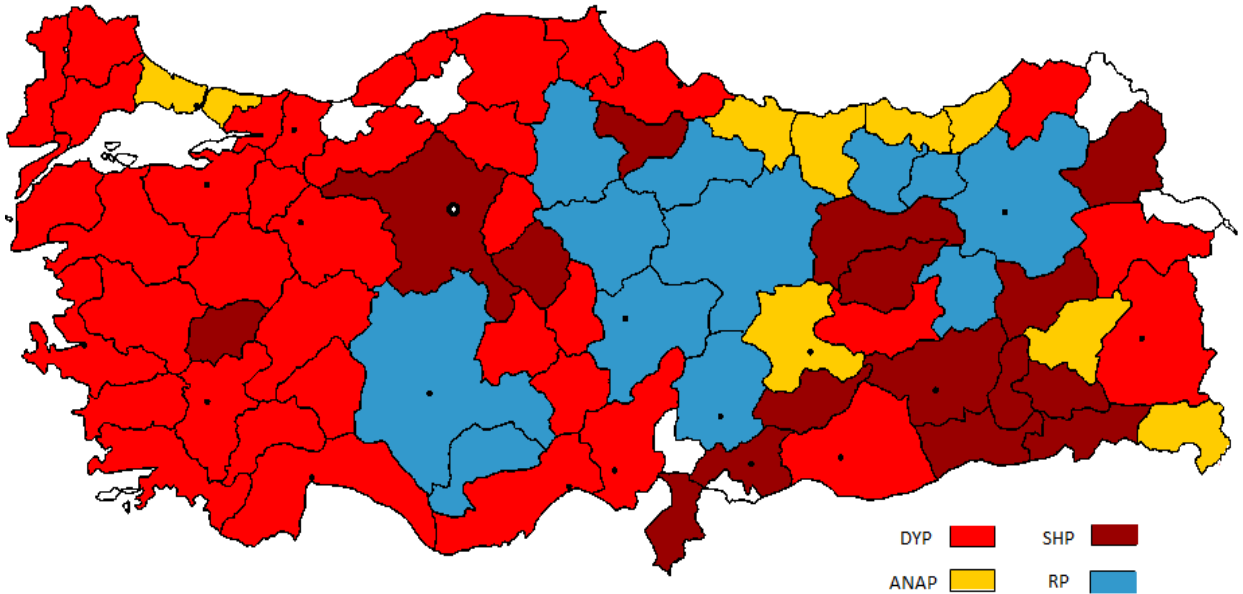

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-gene-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

20 Ekim 1991 seçimleri, 12 Eylül'den sonra kurulmuş olan dengelerin değiştiği (Özkan, 2007: 113) ve 12 Eylül öncesi yasaklı olan liderlerin yeni kurulmuş partileriyle parlamentoya girdikleri seçimlerdir. Ayrıca bu seçim sonuçları, bundan sonraki on yıllık dönemde siyasal partiler açısından parti sisteminde yaşanan ve yaşanacak olan değişimlerin ipuçları ile doludur. DYP %27 oy oranı ile sandalyelerin %39,5'ini elde ederek mecliste birinci parti konumuna gelirken, ANAP'ın 8 yıllık iktidarı sona ermiş %24 oy oranı ile ikinci parti konumuna gerilemiştir. En fazla oy alan iki partinin (ANAP ve DYP) oyları toplamının %51 olması, oyların parçalanıp seçmen tabanının bölündüğünü göstermektedir. Özellikle oyların yarısının ANAP ve DYP arasında paylaşılması, merkez sağın bölündüğünün ve parçalandığının bir göstergesi sayılabilir. 1987 seçimlerinde %7,2 oranında oy alan RP, oy oranını %134,7 oranında artırarak 1991 seçimlerinde %16,9 oranında oy almış ve meclise 62 milletvekili sokmayı başarmıştır (Şekil 14, Şekil 15). 1991 seçimlerinden sonra RP, merkezci eğilimli stratejileri ile merkeze tepki duyan seçmeni kendi partisine çekecek stratejiler sürdürmeye başlayacaktır.

ANAP, Mesut Yılmaz dönemindeki ilk genel seçimlerde parti oy oranı ve milletvekili sayısı bakımından düşüş yaşayarak kuruluşundan beri ilk defa meclis dışında kalmıştır. DYP ise 1987 yılında %19,14 oyla meclise girmiş, 1991 seçimlerinde %27,03 oy ile birinci parti konumuna gelmiştir. Bu nedenle Demirel'e hükümeti kurma görevi verilmiş, ancak tek başına iktidara gelebilecek kadar oy almadığından Erdal İnönü'nün genel başkanı olduğu SHP ile koalisyon kurmuştur. 1991 seçimleri sonrası oluşan parlamentoda sistem karşıtı partilerin olmadığı, ideolojik kutupların zayıf olduğu ve merkezci yönelimlerin olduğunu söylemek mümkündür.

Şekil 16: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Türkiye Haritası¹³⁹

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1991 seçimlerinde birinci olan DYP'nin genel olarak ülkenin kıyı bölgelerine hâkim olduğu söylenebilir. DYP, Ege Bölgesi'nin iç ve kıyı bölgelerinde, Akdeniz Bölgesi'nin kıyı kesiminde, Batı Karadeniz'de, Doğu Bölgesi'nde özellikle belli illerde yoğun destek aldığı görülmektedir. ANAP ise hemşehrilik bağlarından dolayı kalesi olan Doğu Karadeniz'de hâkimiyetini sürdürmüştü, RP Orta Anadolu'ya hâkim olmuştur. RP, MÇP ve IDP ile bir tür seçim ittifakı yapmasından dolayı Orta Anadolu'daki muhafazakâr oyları toplamıştır. Aynı şekilde SHP ise, HEP ile işbirliği yaparak Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki oyları toplamıştır. Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde SHP'den sonra sırasıyla en başarılı parti DYP ve RP olmuştur (Şekil 16).

4.3.2. 27 Mart 1994 Yerel Seçimleri

27 Mart 1994 yerel seçimlerine DYP-SHP koalisyon hükümeti görevdeyken gidilmiştir. Seçim öncesinde, ekonomik sorunlar, Kürt sorunu, Güneydoğu meselesi, güvenlik tartışmaları, DEP'in seçimleri boykot etmesi, PKK tarafından Güneydoğu

¹³⁹ 1991 seçimlerinde mevcut il sayısı 74'dür. Düzce, Osmaniye, Kilis, Iğdır, Yalova, Karabük, Ardahan henüz il değildir.

Anadolu Bölgesi'nde seçime gidecek adayların ölümle tehdit edilmesi, darbe söylentileri, merkez sağ ve solun sürekli birleşme tartışmaları ve RP'nin yükselişi ile birlikte şeriat ve laiklik tartışmalarının olması siyasal ortamın temel özellikleri olmuştur. Nitekim seçim öncesinde dönemin önemli gazeteleri incelendiğinde, siyasal partilerin söylemlerinde altyapı, konut, çevre problemlerine çözüm önerilerinden daha fazla bir şekilde ve ideolojik söylemlerin, partilerin genel çizgisinin ifade edildiği, dini ve etnik içerikli söylemlerin daha çok yer aldığı dikkat çekmektedir.

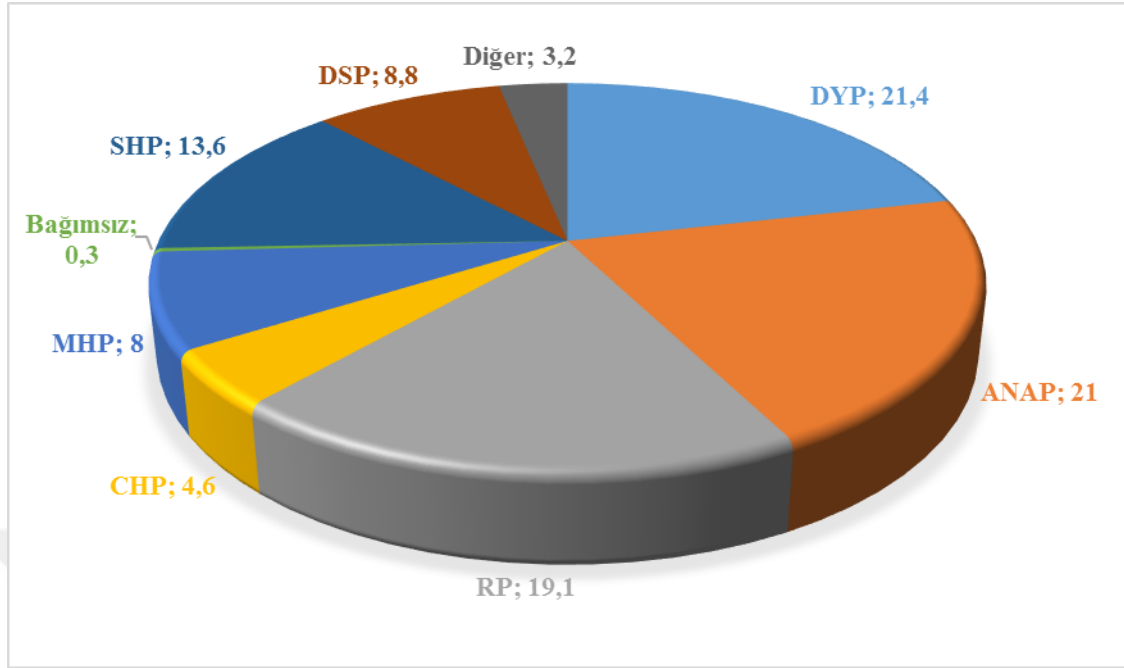
15 büyükşehir belediye başkanı, büyükşehir ilçe, büyükşehir alt kademe, il merkezi, ilçe ve belde belediyesi olmak üzere toplam 2710 belediye başkanlığı, belediye meclisi üyeliği, il genel meclisi üyeliği için seçmen oy kullanmıştır.

Siyasal partiler yelpazesinin sağında 8, solunda 5 olmak üzere 13 partinin¹⁴⁰ katıldığı seçimlerde yalnızca ANAP, DYP, SHP ve RP ülke barajını geçerek %10'un üzerinde oy alabilmiştir (Şekil 17). Büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde ise DSP de bu %10'un üzerinde oy alabilmiştir. Seçim sonuçları incelendiğinde, sonuçların hem 1989 yerel seçimlerinden hem de 1991 milletvekili genel seçimleri sonuçlarından farklılaştığı görülmektedir. Seçmenlerin tümünün oy kullandığı seçim olması bakımından, siyasal parti oylarını daha iyi yansıttığı düşünülen il genel meclisi seçim sonuçları, siyasal partilerin başarısını daha iyi yansıtacağı göz önünde bulundurulmuştur. Buna göre siyasal partilerin genel olarak başarı sıralaması, DYP %21,4 oy oranı ile birinci, ANAP %21 oy oranı ile ikinci, RP %19,1 oy oranı ile üçüncü, SHP %13,6 ile dördüncü olmuştur (Şekil 17). Seçime katılan diğer partilerden DSP, CHP¹⁴¹ ve MHP¹⁴² %10 barajını aşamamıştır.

¹⁴⁰ Seçime katılan siyasal partiler: ANAP, BBP, CHP, DP, DSP, DYP, İP, MHP, RP, Millet Partisi, Sosyalist Birlik Partisi (SBP), SHP, YDP'dir.

¹⁴¹ SHP içerisinde genel başkan Erdal İnönü ve Deniz Baykal çatışması yaşanmaya başlamış genel başkanlık seçimlerinde Baykal, İnönü karşısında üç kez yenilgiye uğramış ve 19 Haziran 1992 tarihinde 12 Eylül rejiminin ürünü eski siyasal partilerin aynı adla tekrar açılmasını engelleyen yasa kaldırılınca CHP'yi yeniden kurma kararı almışlardır. 9 Eylül 1992 tarihinde CHP resmen kurularak genel başkanlığına Deniz Baykal seçilmiştir. Merkez solda DSP, SHP bölünmüşlüğüne yeniden açılan CHP de katılmıştır. 18 Şubat 1995'te CHP ve SHP birleşmiştir (Meclis Haber Bülteni, 1995a: 5; Meclis Haber Bülteni, 1995b: 11).

¹⁴² 3 Temmuz 1992'de çıkarılan bir kanunla, kapatılan bütün partilere açılma izni verilince, MHP yeniden açılmış, 27 Aralık 1992'de yapılan parti genel kurulunda ise, kendini feshederek MÇP ile birleştirmiştir. 24 Ocak 1993'te yapılan 4. Olağanüstü Genel Kurul'da ise bu sefer MÇP kendini feshedip siyasal faaliyetlerine son vererek MHP'nin isim ve amblemini almış ve MHP ile birleşmiştir. Böylece MHP 24 Ocak 1993 yeniden siyasal faaliyetlerine başlamıştır.

Şekil 17: 1994 İl Genel Meclisi Seçim Sonuçları¹⁴³

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

İl genel meclisi sonuçlarına göre DYP, Akdeniz, Ege, Karadeniz Bölgelerinde birinci, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ikinci parti olurken; ANAP Marmara Bölgesi'nde birinci, Akdeniz, Karadeniz, Ege, İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerinde ikinci olmuştur. RP, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve İç Anadolu bölgelerinde birinci, Marmara Bölgesi'nde ikinci olmuştur (Çitçi, 2005: 408). SHP ise hiçbir bölgede birinci olamamıştır. İl sayısı Ardahan ve Iğdır'ın da il olmasıyla 76'ya yükselmiştir. 27 Mart 1994 yerel seçimlerinde il genel meclisi sonuçlarına göre, ANAP 9 ilde birinci olurken, DYP 35 ilde, RP ise ANAP'ı geçerek 31 ilde birinci olmuştur. 1999 yerel seçimlerinde RP ciddi bir yükseliş yakalamış büyük kentlerde, Kürt ve Alevi nüfusun yoğun olduğu bölgelerde yüksek oy oranları almıştır. MHP ise, kendi geleneksel coğrafyasında özellikle Alevi-Sünni karşıtlığının hissedildiği yerleşim yerlerinde yükselişe geçmiştir (Tablo 42).

ANAP il genel meclisi ve büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde ikinci parti iken; belediye başkanlığı ve belediye meclisi seçimlerinde birinci parti konumuna yerleşmiştir. DYP ise, il genel meclisi seçimlerinde birinci parti iken; belediye başkanlığı ve belediye meclisi seçimlerinde birinciliği ANAP'a kaptırarak ikinci

¹⁴³ 1994 yerel seçimleri için diğer partiler, BBP, DP, İP, Millet Partisi, Sosyalist Birlik Partisi (SBP) ve YDP'yi kapsamaktadır

olmuştur. DYP, en az oyu büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde alarak dördüncü parti konumuna gerilemiştir. RP ise büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde birinci olurken; belediye başkanlığı, belediye meclisi ve il genel meclisi seçimlerinde üçüncü parti olmuştur. RP, 15 büyükşehir belediyesinin 6'sını kazanmıştır. Büyükşehirde toplam 56 merkez ilçenin ise 25'ini RP kazanırken; 16'sını ANAP kazanmıştır (Turan, 2008: 273). Ciddi derecede oy kaybeden SHP, büyükşehir belediyesi seçimlerinde üçüncü diğer seçimlerde dördüncü, DSP beşinci, CHP altıncı olmuştur (Tablo 41).

Tablo 41: 1994 Yerel Seçim Sonuçları

Partiler	Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları Oranı	Belediye Başkanlığı Sayısı	Belediye Meclisi Seçim Sonuçları Oranı	İl Genel Meclisi Seçim Sonuçları Oranı	Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları Oranı
ANAP	22,8	793	22,7	21	21,8
DYP	19	886	19,9	21,4	15,9
SHP	16,8	436	16,8	13,6	19,7
RP	18,9	329	19,1	19,1	22,4
DSP	7,9	23	8,4	8,8	11,2
MHP	7,5	118	7,5	8	4,5
CHP	4,4	64	4,3	4,6	2,9
BBP ¹⁴⁴	0,9	11	1,1	1,3	0,4
DP	0,3	6	0,3	0,5	0,1
İP ¹⁴⁵	0,2	-	0,2	0,3	0,2
Millet Partisi	0,2	-	0,2	0,4	0,4
SBP	0,1	-	0,1	0,3	0,2
YDP	0,2	-	0,2	0,4	0,2
Bağımsız	0,8	44	0,1	0,3	0,1

Kaynak: www.tuik.gov.tr

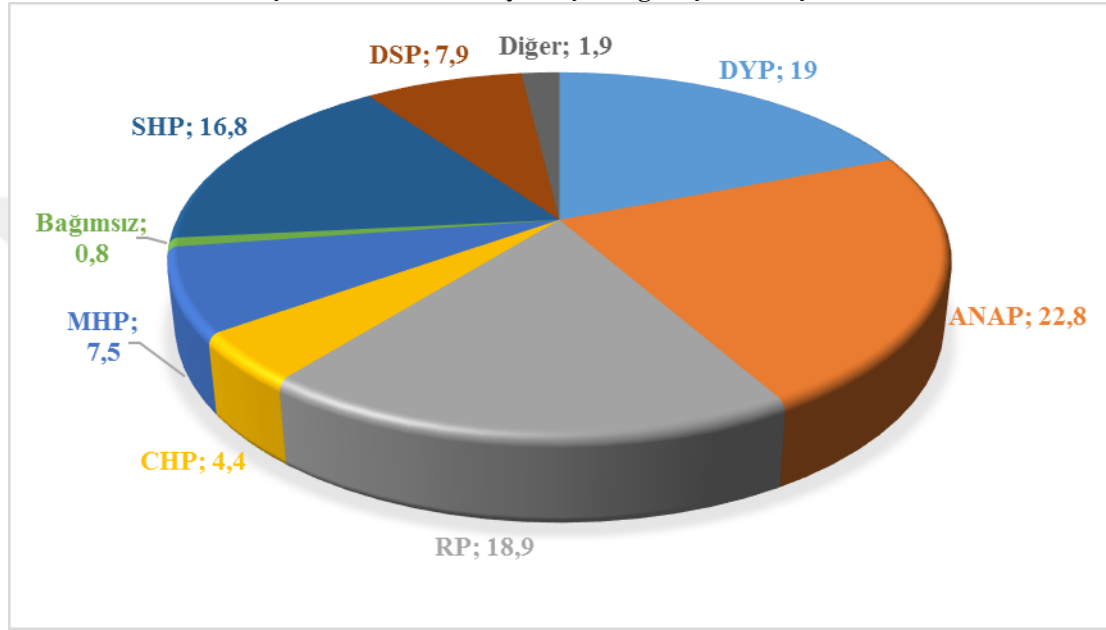
Belediye başkanlığı seçimlerinde, ANAP %22,8 oy oranı ile birinci, DYP, %19 oy oranı ile ikinci, RP %18,9 oy oranı ile üçüncü parti, SHP ise %16,8 oy oranı ile dördüncü olmuştur (Şekil 18). Belediye başkanlığı seçimlerinde ilk üç sıraya siyasal yelpazede sağda konumlanan siyasal partiler yerleşmiştir. Belediye başkanlıklarının dağılımında ise toplam 2710 belediye başkanlığı için yapılan seçimde, DYP 886, ANAP 793, SHP 436, RP 329, MHP 118, CHP 64, DSP 23, BBP 11, DP 6 ve Bağımsızlar 44 belediye başkanlığı kazanmıştır (Tablo 41). Oyların belli yerleşmelerde yoğunlaşması ve nüfus dilimlerinin açısından dağılımı nedeniyle siyasal partilerin toplam oy oranları

¹⁴⁴ MHP'nin DYP-SHP koalisyonuna destek vermesi sonucunda parti içinde muhalefet başlamış ve Muhsin Yazıcıoğlu ve beş milletvekili partiden istifa etmiştir. Bu muhalefet 29 Ocak 1993'de *Büyük Birlik Partisi (BBP)* adıyla Muhsin Yazıcıoğlu genel başkanlığında partileşmiştir.

¹⁴⁵ Doğu Perinçek genel başkanlığındaki Sosyalist Parti'nin (SP) kapatılmasından sonra yerine 1 Mart 1992'de *İşçi Partisi (İP)* kurulmuştur.

ile kazandıkları belediye başkanlıkları sayısı arasında fark ortaya çıkmıştır. Belediye başkanlığı seçimlerinde oy oranı açısından ANAP birinci, DYP ikinci, RP üçüncü, SHP ise dördüncü sıradayken; belediye başkanlığı sayısı bakımından incelendiğinde, DYP'nin birinci sıraya yükselirken, ANAP'ın ikinci sıraya gerilediği, SHP'nin dördüncü sıradan üçüncü sıraya yükselirken, RP'nin ise üçüncü sıradan dördüncü sıraya gerilediği görülmektedir (Tablo 41).

Şekil 18: 1994 Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Belediye başkanlığı seçimlerinde, Akdeniz ve Karadeniz Bölgelerinde ANAP (%23,31, %24,79) ve DYP (%22,68, %19,77), Doğu Anadolu ve İç Anadolu bölgelerinde RP (%28,50, %22,12) ve ANAP (%20,58, %20,17), Ege Bölgesi'nde DYP (%25,76) ve ANAP (%23,68) Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde RP (%27,24) ve DYP (%21,55) Marmara Bölgesi'nde ise ANAP (%24,42) ve RP (%22,40) ilk sırayı alarak birinci parti olmuşlardır (Çitçi, 2005: 360, 362).

Belediye meclisi seçim sonuçları incelendiğinde sonucun belediye başkanlığı seçiminden farklılaşmadığı, sonuçlar neredeyse aynı olup siyasal partilerin başarı sıralaması değişmediği görülmektedir. Yine ANAP %22,7 oy ile birinci DYP %19,9 oy oranı ile ikinci, RP %19,1 ile üçüncü ve SHP %16,8 oy oranı ile dördüncü sıradadır (Tablo 41). Aynı şekilde coğrafi ve bölgesel başarı anlamında da siyasal partiler belediye başkanlığı seçimlerindeki başarılarını sürdürmüşlerdir. Belediye başkanlığı ve

belediye meclis seçim sonuçlarına göre, RP kentsel alanlardan, DYP belde ve ilçelerden, DSP öncelikle büyükşehirlerden, CHP, MHP, BBP il merkezlerinden görel olarak destek görürken; ANAP seçmen desteği dengeli bir dağılım göstermiştir (www.tuik.gov.tr). RP 22 ilde, ANAP 11 ilde, DYP 9 ilde, SHP 8 ilde, MHP 7 ilde, CHP 4 ilde il merkezi belediye başkanlıklarını kazanmıştır (Tablo 42).

İl genel meclisi seçimlerinde olduğu gibi, büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde de ortaya çıkan tablo farklılaşmıştır. Seçime katılan siyasal partilerin hiçbiri büyükşehir belediyesi başkanlığı seçimleri için ittifak yapmamıştır. Ancak seçim öncesi gazeteler incelendiğinde basın aracılığıyla RP'ye karşı antipropaganda yürütüldüğünü görmek mümkündür (Dağtaş, 2001: 164; Özkök, 1994: 27). Seçim mücadelesinin en sert geçtiği yer, ANAP'tan İlhan Kesici, DYP'den Bedrettin Dalan, SHP'den Zülfi Livaneli ve RP'den Tayyip Erdoğan'ın yarıştığı ve RP'nin kazandığı İstanbul olmuştur. Büyükşehir il merkezlerinde en büyük başarıyı RP ve ANAP göstermiştir. Bu seçimlerde özellikle RP büyük illerde özellikle büyükşehir belediyelerinde gösterdiği başarı ile ülke genelinde oy oranını artırmıştır. 15 Büyükşehir belediyesi içerisinde, 3 büyükşehir belediyesini (Adana, Bursa, Mersin) ANAP, 3 büyükşehir belediyesini (Antalya, Eskişehir, İzmir) DYP kazanırken, 2 büyükşehir belediyesini (Gaziantep, Kocaeli) SHP, 1 büyükşehir belediyesini de CHP (Samsun) kazanmıştır. RP ise, bu seçimlerde atak yaparak 5 büyükşehir belediyesini (Ankara, Diyarbakır, Erzurum, İstanbul, Kayseri, Konya) kazanmıştır (Tablo 42; Meclis Haber Dergisi, 1994a: 6). Ayrıca bu seçimlerde il genel meclisi ve il merkezi belediye başkanlıkları açısından siyasal partilerin başarısı incelendiğinde (Tablo 42), RP'nin il genel meclisi oyları ile aynı seçim bölgesindeki il merkezi belediye başkanlığı seçimlerinde aldığı oyların tutarlı olduğu yani kırsal-kentsel dengeyi sağladığı görülmektedir. ANAP'ın kentsel alanda aldığı destek daha fazla iken DYP'nin ise il genel meclisi seçimlerinde 35 ilde başarılı olurken aynı seçim bölgesinin il merkezi belediye başkanlıklarının sadece 9'unu kazandığı, kır-kent dengesini sağlayamayarak kırsal alanda aldığı desteğin daha fazla olduğu görülmektedir. MHP ve CHP'nin ise kentlerde daha başarılı oldukları görülmektedir.

Tablo 42: 1994 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre İl Bazında Siyasal Partilerin Birinci Olduğu İller

Partiler	İl Genel Meclisi	İl Merkezi Belediye Başkanlığı	Büyükşehir Belediye Başkanlığı
RP	Adıyaman, Ağrı, Aksaray, Ankara, Batman, Bayburt, Bingöl, Bitlis, Bolu, Çorum, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Gümüşhane, Iğdır, İstanbul, Kahramanmaraş, Karaman, Kayseri, Kocaeli, Konya, Malatya, Muş, Nevşehir, Sakarya, Siirt, Sivas, Van, Yozgat	Adıyaman, Ağrı, Aksaray, Batman, Bayburt, Bingöl, Bitlis, Çorum, Elazığ, Kahramanmaraş, Kütahya, Malatya, Muş, Nevşehir, Rize, Sakarya, Siirt, Sivas, Şanlıurfa, Tokat, Trabzon, Van	Ankara Diyarbakır Erzurum Kayseri Konya İstanbul
ANAP	Adana, Bursa, Mersin Giresun, Kırıkkale, Kırşehir, Ordu, Rize, Trabzon	Afyon, Aydın, Bartın, Giresun, Hatay, Kırıkkale, Manisa, Ordu, Şırnak, Tekirdağ, Zonguldak	Adana Bursa Mersin
DYP	Afyon, Amasya, Antalya, Ardahan, Artvin, Aydın, Balıkesir, Bartın, Bilecik, Burdur, Çankırı, Çanakkale, Denizli, Edirne, Eskişehir, Hakkâri, Hatay, Isparta, İzmir, Kars, Kastamonu, Kırklareli, Kütahya, Manisa, Mardin, Muğla, Niğde, Samsun, Sinop, Şanlıurfa, Şırnak, Tekirdağ, Tokat, Uşak, Zonguldak	Ardahan, Artvin, Balıkesir, Bilecik, Gümüşhane, Iğdır, Isparta, Mardin, Uşak	Antalya Eskişehir İzmir
SHP	Tunceli	Bolu, Burdur, Hakkâri, Kırklareli, Muğla, Niğde, Sinop, Tunceli	Gaziantep Kocaeli
MHP	-	Amasya, Çankırı, Erzincan, Kars, Kastamonu, Kırşehir, Yozgat	-
CHP	-	Çanakkale, Denizli, Edirne, Karaman	Samsun

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bu seçimlerde hiçbir siyasal parti %25'in üzerinde oy alamamış, büyük siyasal partiler olarak ANAP, DYP, RP ve SHP 18 ile 23 arasında dalgalan oy oranları ile başarı göstermiştir. Bu seçimler sonucunda siyasal sistem dört partili bir sistem görünümünde olmuştur. 1994 yerel seçimlerinde, partilerin belediye başkan ve belediye meclisi seçimlerindeki aldıkları oy oranı arada fark bulunmayacak şekilde birbirine çok yakınken; il genel meclisi ve büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde sonuçlar farklılaşmaktadır. 1994 yerel seçimlerinin gözlenebilen bir başka özelliği ise, kırsal kesim seçmeni ile büyük kentlerdeki seçmen tercihleri arasında belirgin bir farklılaşma ortaya çıkmış olmasıdır. Aynı şekilde dikkat çeken bir başka özellik ise 1991 seçimleri gibi 1994 yerel seçimlerinde de seçimin tüm ayaklarında en çok oyu sağ partiler almış, birinci partinin alternatifi yine ideolojik olarak sağ konumdaki siyasal partiler olmuştur. Özellikle de merkez sağ oylarının gerilemesine rağmen başarı sıralamasında ilk üç

sırada sağ partiler yer almış ve İslamcı ve milliyetçi sağ ideolojide olan siyasal partiler yükselişe geçmeye başlamıştır. Belediye başkanlığı, belediye meclisi ve il genel meclisi seçimlerinde ideolojik yelpazenin sağında konumlanan ANAP, DYP, RP ilk üç sırada yer almıştır. Sistemin iki büyük partisi olarak ANAP ve DYP'nin toplam oy oranında bir gerileme söz konusudur. İdeolojik yelpazede aynı siyasal konumda olan ANAP ve DYP'nin toplam oyu 1991 seçimlerinde %51 iken; 1994 il genel meclisi seçimlerinde %42,4'e gerilemiştir.

1994 yerel seçimlerinde merkez sağ oylarının gerilemesine karşın sağ oyları yükselmiş özellikle İslamcı sağ yükselişe geçmeye başlamış, başarı sıralamasında ilk üç sırayı sağ partiler (ANAP, DYP, RP) paylaşmış, partilerin küçülmesiyle birlikte bağımsız oylar düşmüş ve seçim coğrafyaları değişmiştir (Şekil 17, Tablo 41, Tablo 42).

1994 yerel seçimlerinde ANAP ve DYP, 1991 milletvekili genel seçimlerine göre oy oranlarının düşüp oy oranları arasındaki farkın kapanmasına rağmen yine oy oranı olarak başarı sıralamasında ilk iki sırayı paylaşmışlar. 1 Kasım 1992 yılında yapılan yerel ara seçimlerde de en başarılı parti olarak çıkan RP, 1994 yerel seçimlerinde de yükselişe geçmiş, MHP ise 1994 yerel seçim sonuçlarına çok etki edemese bile oylarını arttırmaya başlamıştır. Bu seçimlerde İslamcı ve milliyetçi partilerin yükselişe geçtiğini söylemek mümkündür. 1991 milletvekili genel seçimlerinde oy kaybetmeye başlayan SHP ve DSP ciddi anlamda gerilemiş, sistemin yeni partisi olan CHP ise DSP'nin oylarını almayı başaramamıştır.

Bayramoğlu'na göre (2001: 17), Türkiye'de 1950'den beri hiçbir seçim, siyaset bilimcilerin, siyasetçilerin bazı olguları yeniden düşünmelerini gerektiren sosyolojik göstergelerle dolu olan, 1990 yılların 1980'li yıllardan ne açıdan ve ne kadar farklı olduğunu gösteren 27 Mart 1994 seçimleri kadar anlamlı sonuçlar vermemiştir. Bu seçimlerde RP'nin başarısı, merkez güçler ile merkezkaç güçler arasındaki kutuplaşmanın belirleyici tek çatışma unsurunun laik-antilaik çelişkisi olmadığını, aksine temel çatışma ekseninin değişerek taleplerin yeni bir biçimde dile getirildiği, toplumsal talepler ve gruplar düzeyinde yeniden bir yapılanma sürecini göstermiştir. Yeni siyasal ortam, ekonomik beklentileri kültürel taleplerin taşıyacağını, toplumsal taleplerin sadece bireyler ve ekonomik göstergeler bazında değil atomize toplumsal kimlikler ve kültürel, geleneksel göstergeler bazında ifade bulacağını göstermektedir.

4.3.3. 24 Aralık 1995 Milletvekili Seçimleri

Siyasal iktidarlar neredeyse her seçim öncesinde seçim kanununda değişiklik yapmış ve 1995 genel seçimleri öncesinde de bu geleneği bozmamıştır. Çok partili hayatın başladığı 1946 yılından söz konusu 1995 seçimlerine kadar 34 kez seçim kanununda değişiklik yapılmıştır (Tuncer, 1996: 15). 24 Aralık 1995 seçimleri öncesinde de 27 Ekim 1995 tarihli 4125 sayılı, “Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun ile Siyasî Partiler Kanunu ve Milletvekili Seçimi Kanununda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun” ile meclisteki milletvekili sayısı 550 milletvekiline çıkartılarak seçim çevreleri genişletilmiştir. Kontenjan uygulaması kaldırılmış ve tam bir nisbi temsil sistemi öngörülmüştür. Yine kanun değişikliği ile seçimden önce, seçmen yaşı 20’den 18’e çekilmiştir. Aynı kanunun 8. maddesi ile çifte barajlı d’hont usulü getirilmek istenmiş ancak seçim çevresi barajı Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir (22486 sayılı RG. s. 13). Uygulanan seçim sistemi meclis iradesinden çok Anayasa Mahkemesi’nin iptal kararı neticesinde belirlenmiştir. Eğer seçim kanunun iptal edilmeyip ilk haliyle kalmış olsaydı RP, 26 milletvekili fazla, CHP ise 16 milletvekili daha az kazanacaktı (Tuncer, 1996: 15). Böylece 1995 seçimleri 550 milletvekili için, Kilis, Karabük ve Yalova’nın da il olmasıyla 79 ilde 83 seçim çevresinde geniş bölge, %10 ulusal barajlı d’hont sistemi uygulanarak yapılmıştır. Ayrıca 1995 milletvekilliği seçimleriyle birlikte, 4 ilçe ve 41 belde için yerel idareler ara seçimi de yapılmıştır.

Terör enflasyon, Güneydoğu sorunu ve Kıbrıs sorunu gibi birçok sorunun ülke gündemini işgal ettiği, siyasal partilere duyulan genel güvensizliğin arttığı bir ortamda seçimlere gidilmiştir. 1995 milletvekili genel seçimlerine gidilmeden siyasal partiler yelpazesinde bazı değişiklikler meydana gelmiş, CHP ile SHP birleşmiş, ANAP ile BBP seçim ittifakı yapmış¹⁴⁶, DP ve SBP seçimlere katılmamış, Yeni Parti (YP), Halkın Demokrasi Partisi (HADEP), Yeni Demokrasi Hareketi (YDH) kurulmuştur. Seçim kanunu siyasal partilerin ittifak halinde seçimlere girmesine izin vermediğinden, 1995 seçimlerinde Büyük Birlik Partisi’nin milletvekili adayları partilerinden istifa ederek, ANAP listelerinden (7 BBP’li milletvekili seçildi), Sosyalist İktidar Partisi (SİB),

¹⁴⁶ Muhsin Yazıcıoğlu’nun aralarında olduğu 8 milletvekili kendi partisi olan BBP’nden istifa ederek ANAP listelerinden seçime girmiş ve ANAP milletvekili olmuştur. 28 Şubat 1996’da Yazıcıoğlu ile birlikte toplam 7 milletvekili ANAP’tan istifa ederek kendi partilerine geçmişlerdir. Kahramanmaraş Milletvekili Esat Bütün ise ANAP’ta kalmıştır (Meclis Haber Dergisi, 1996a: 21).

Birleşik Sosyalist Parti (BSP) ve Demokrasi ve Değişim Partisi (DDP) milletvekilleri ise HADEP listelerinden seçime girmişlerdir. Bu nedenle bu seçimin önemli bir özelliği de meclisteki milletvekillerinin aday olmak için partiler arasında yer değiştirmesi olmuştur (Meclis Haber Dergisi, 1995-1996: 15). Siyasal partiler arasında aday transferleri ile başlayan hareketlilik, listeler belirlendikten sonra da listedeki yerlerini beğenmeyen adayların istifaları ile devam etmiştir. CHP'den 79, DYP'den 47, DSP'den 27, RP'den 19, ANAP'tan 17, toplam 189 aday listedeki yerlerini beğenmediklerinden dolayı istifa etmişlerdir (Tuncer, 1996: 16). Yoğun siyasal parti değiştirme, böylece farklı partilerden aday olma trafiğinin artması nedeniyle siyasal parti ve siyasetçilere olan güven sarsılmıştır.

Bu seçimlerde seçmen, oy vereceği partinin %10 ülke barajına takılmasına karşı oylarının boşa gitmesi durumunu göz önünde bulundurarak oy kullanmıştır. Aynı zamanda 1994 yerel seçimlerinde RP'nin gösterdiği başarı sonrasında, 1995 seçimlerinde de RP'nin olası başarısına karşı duyulan korkuda seçmenin sandığa gitmesini etkilemiştir. Nitekim 1995 seçim kampanyaları "RP ve karşıtları" ve "laik-antilaik" ekseninde olmuştur. Bu durum kamuoyu araştırmalarında ortaya çıkan kararsız seçmenin çokluğuna, siyasal parti ve siyasetçilere olan güvensizliğe karşı seçmenin sandığa gitmesini sağlayarak geçersiz oy oranının düşürmüştür (Tuncer, 1996: 17).

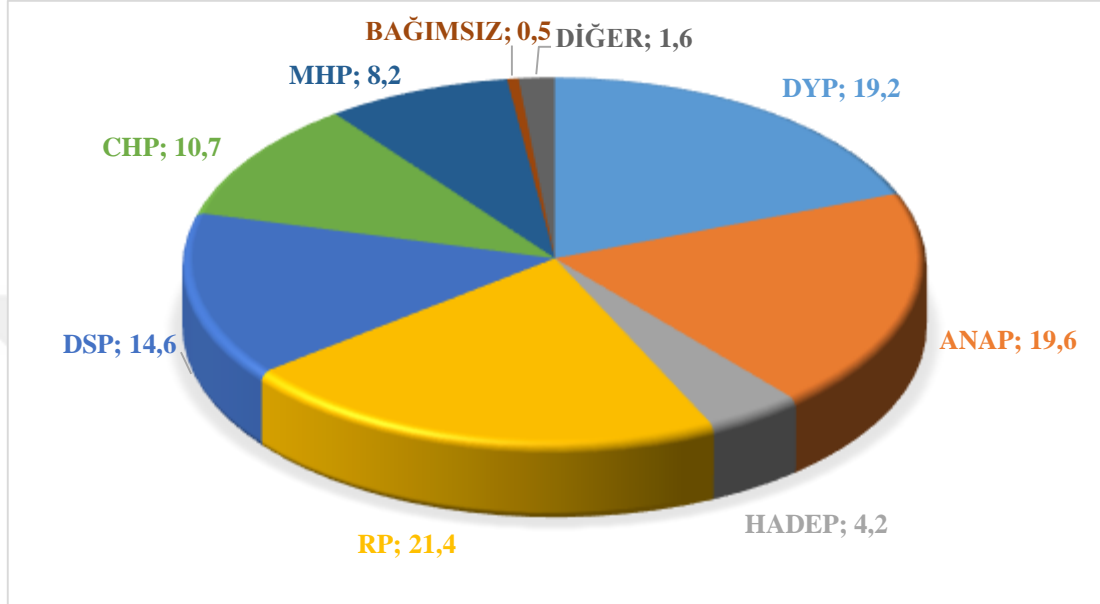
Bu seçimlerde merkez sağda ANAP ve DYP ikiliği devam ederken merkez sol CHP ve DSP tarafından temsil edilmiş, İslamcı sağda RP, milliyetçi sağda MHP, radikal solda ise HADEP konumlanmıştır. 12 siyasal partinin¹⁴⁷ katıldığı seçimlerde ancak 5 siyasal parti meclise girmiştir. ANAP'tan, BBP milletvekillerinin ayrılmasıyla meclisteki parti sayısı 6 olmuştur. %10'luk ülke barajının altında kalan 7 siyasal partiden, sadece MHP %5'in üzerinde oy almıştır.

1991 milletvekili genel seçimleri ve 1994 yerel seçimlerinde yükselişe geçmeye başlayan RP %21,4 oy oranı ile birinci parti olmuştur. Çok partili hayata geçildiğinden beri ilk defa İslamcı sağ konumda olan bir siyasal parti, 1990'lı yıllarda her seçimde biraz daha başarılı olmuş ve gitgide oylarını artırarak 1995 seçimlerinde birinciliğe kadar yükselmiştir. Yüzgezer oyların, seçmen tabanının çok geçişken olduğu bu dönemde gelir dağılımındaki dengesizliği vurgulayan, adil düzen söylemini kullanan ve adil düzen değişikliği vadeden (Şener, 1995: 22; Örmeci, 2008: 100) bu süreçte ülkenin

¹⁴⁷ ANAP, CHP, DSP, DYP, HADEP, İP, Millet Partisi, MHP, RP, Yeni Parti, YDH, YDP.

en örgütlü partisi olmayı başaran (Tuncer, 1996: 18) RP birinci parti olmuştur. Türk siyasal yaşamında ilk kez İslamcı sağın temsilcisi RP, sistem karşıtı siyaset söylemine karşı, sistem merkezli siyaset yapma tarzıyla 1994 yerel seçimlerinde merkez sağdaki ANAP ve DYP'nin oylarına yaklaşmış 1995 seçimlerinde ise birinci olmuştur.

Şekil 19: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları

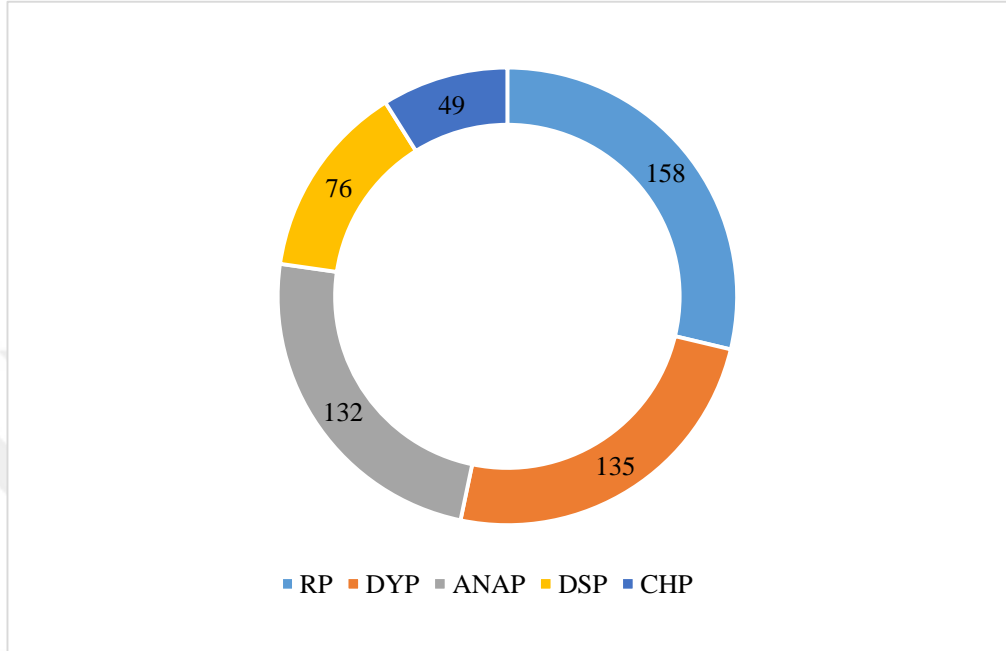
Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

ANAP ise başarı sıralamasında ikinciliği korumuş, ancak oylarını %24'ten, %19,6'ya düşürmüştür. 1991 milletvekili genel seçimlerinde %27 oy oranı ile birinci parti olan DYP ise 1995 seçimlerinde en büyük gerilemeyi yaşayan siyasal parti olmuş ve oy oranını %19,2'ye düşürerek üçüncü parti konumuna gelmiştir. SHP ile birleşen CHP, oy oranını %20,8'den %10,7'ye düşürerek barajı zor geçmiştir. 1991 milletvekili genel seçimlerinde %10,8 oy alan DSP, 1995 seçimlerinde oy oranını %14,6'ya çıkararak, beşinci sıradan dördüncü sıraya yükselmiştir. 1995 milletvekili genel seçimlerinde SHP seçmeninin büyük kısmı DSP'ye yöneldiği yorumunu yapmak mümkündür. MHP ise %8,2 oranında oy almış ve barajı geçememiştir. Seçime katılan %0-1 arasında oy alarak barajı geçemeyen diğer partilerin¹⁴⁸ oy oranları toplamı ise %1,6'dır (Şekil 19). 1991 milletvekili genel seçimlerinde olduğu gibi mecliste beş siyasal parti sandalye kazanmıştır. Ancak hiçbir siyasal parti, en az 276 milletvekili gerektiren iktidar çoğunluğunu sağlayamamıştır. Meclisteki sandalyelerin %28,72'sini

¹⁴⁸ İP; %0,2, Millet Partisi; %0,5, YDH; %0,5, YDP; %0,3, YP; %0,1 (www.tuik.gov.tr).

(158) RP, %24,54'ünü (135) DYP ve %24'ünü (132) ANAP kazanmıştır (Şekil 20). Bu seçimlerde seçim sisteminden dolayı ANAP'ın oy oranı DYP'den fazla olmasına rağmen DYP, meclise ANAP'tan iki fazla milletvekili göndermiştir (Şekil 20, Şekil 21).

Şekil 20: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Parlamentodaki Sandalye Dağılımı

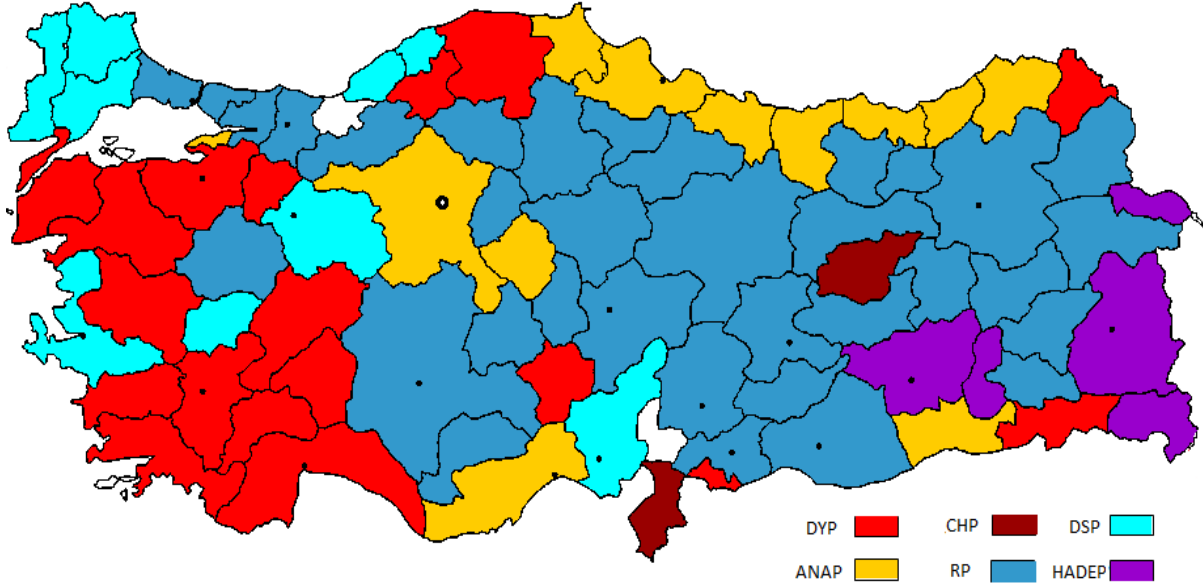
Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1991 milletvekili seçimlerinde en fazla oy alan iki siyasal partinin oyları toplamı %51 (ANAP+DYP) iken; 1995 seçimlerinde en fazla oy alan iki partinin (RP+ANAP) oyları toplamı %41'dir. 1995 seçimlerinde, fazla oy alan iki partinin oyları daha da düşerek seçmen tabanı daha parçalı hale gelmiştir. Seçim sonucu, 1991 milletvekili genel seçimleri ve 1994 yerel seçimleri ile karşılaştırıldığında merkez sağdaki çözülme sürecinin devam ettiğini söylenebilir.

Türkiye geneli incelendiğinde yöneten sağ partilerin oyları erirken RP'nin, Güneydoğu hariç ülke genelinde oylarını artırarak %21 oy oranı ile seçimlerden birinci parti olduğu görülmektedir. RP'nin ülke genelinde Ege ve Güneydoğu hariç neredeyse her bölgede başarılı olduğu, özellikle de muhafazakâr ve milliyetçi dokuya sahip Doğu ve Orta Anadolu'daki ağırlığı göze çarpmaktadır. Güneydoğu Bölgesi'nde ise, aşiret oyları blok oylar olarak hareket ederken, Adıyaman gibi küçük ve orta ölçekli sanayinin ve esnafın etkin olduğu (Çelebi vd., 1996: 10); yerlerde RP oy kazanmış, HADEP'ten sonra en güçlü olan ikinci parti olmuştur (Şekil 21). Aynı zamanda Marmara

Bölgesi'nde DYP'nin oy kaybettiği illerde güçlenirken (Çelebi vd., 1996: 10) yoğun göç alan Ege ve Akdeniz Bölgesi'nde de RP çok güçlü değildir.

Şekil 21: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Türkiye Haritası¹⁴⁹

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1995 seçimlerinde ortaya çıkan tablo RP'nin İstanbul ve Ankara dâhil büyükşehirlerde, sanayileşmenin yoğun olduğu yerlerde, Orta Anadolu, Doğu ve Güneydoğu dâhil olmak üzere sosyolojik açıdan farklı bölgelerde belli bir başarı yakalamayı başarmış olmasıdır. Özellikle RP, merkez sağın etkili olduğu Marmara, Ege, Orta Anadolu'da büyük ölçüde oy toplamıştır. Mert'e göre (1999), RP'nin hızla yükselmesi sebebiyle merkez sağ oy kaybedip parçalanmamıştır. Bir başka bakış açısına göre ise, merkez sağ ikiye bölündüğü için RP hızla yükselmiştir. Tosun'a göre (1997: 260), 1990'lı yıllarda milliyetçi ve İslamcı partilerin yükselişi ile merkez sağın çöküşü eş zamanlıdır. Çünkü 1980'li yıllarda ANAP'ın kalkınmayı kentten başlatmasıyla, köyden kente göçlerle yeni bir kentli sınıf ortaya çıkmıştır. Kentlere göç eden nüfusun himaye ihtiyacı siyasal patronaj ilişkileri ile sağlanamamıştır. Bu süreçte siyasal partiler cemaatlerle yakınlaşmış, dini patronaj ilişkileri ilke siyasal patronaj ilişkileri birbirine karışmıştır. Kente göç eden, yabancılaşan, kendine statü sağlayacak yeni birliktelikler kurmaya çalışan birey için cemaat ya da cemaat dayanışması sunan siyasal partiler bir

¹⁴⁹ 1995 seçimlerinde mevcut il sayısı 79'dür. Düzce ve Osmaniye henüz il değildir.

araç olmuştur. Tosun'a göre (1996: 56, 60), RP'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki başarısı, seçmen tabanı için bir sistem partisinden beklenen merkezci tavrı sergilemesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca RP'nin milliyetçi, muhafazakâr kapalı toplum özelliklerinin ve geleneksel yapının kısmen korunduğu, mezhepsel karşıtlığın yoğun olduğu Orta ve Doğu Anadolu'daki başarısı siyasal İslam hareketinin güçlenmesine bağlanabilir. Büyük kentlerdeki seçmen tabanını kendisine çekmeyi başarması ise, 1970'li yıllarda Orta Anadolu'ya hâkim olan MSP oyları 1990'lı yıllarda kentli seçmen tabanında da fark edilir hale gelmesi ile açıklanabilir. Tosun'a göre (1996: 36), bu taban kentin varoş kesimlerinde sıkışmış, İslami değerler ile yoğrulmuş gündelik yaşamında cemaat içi ilişkileri devam ettiren bireylerden oluşmaktadır. RP'nin başarısı, bu seçmen tabanının artık RP'nin oylarında hissedilir olmasına bağlanabilir. RP hem 1994 yerel seçimlerinde hem de 1995 milletvekili genel seçimlerinde, popülist içerikli adil düzen söylemi, temiz toplum arayışı, ekonomik ve sosyal sorunların etkisiyle metropollere göç eden "yeni şehirli" sıfatıyla tanımlanabilecek kitlerden büyük destek görmüştür (Çelebi vd., 1996: 38). RP'nin dönemin koşullarına göre, özellikle buralarda etnik temelli kimlik ayrışmasına karşı dinsel birliktelik politikası ortaya koyduğu yorumunu yapmak mümkündür.

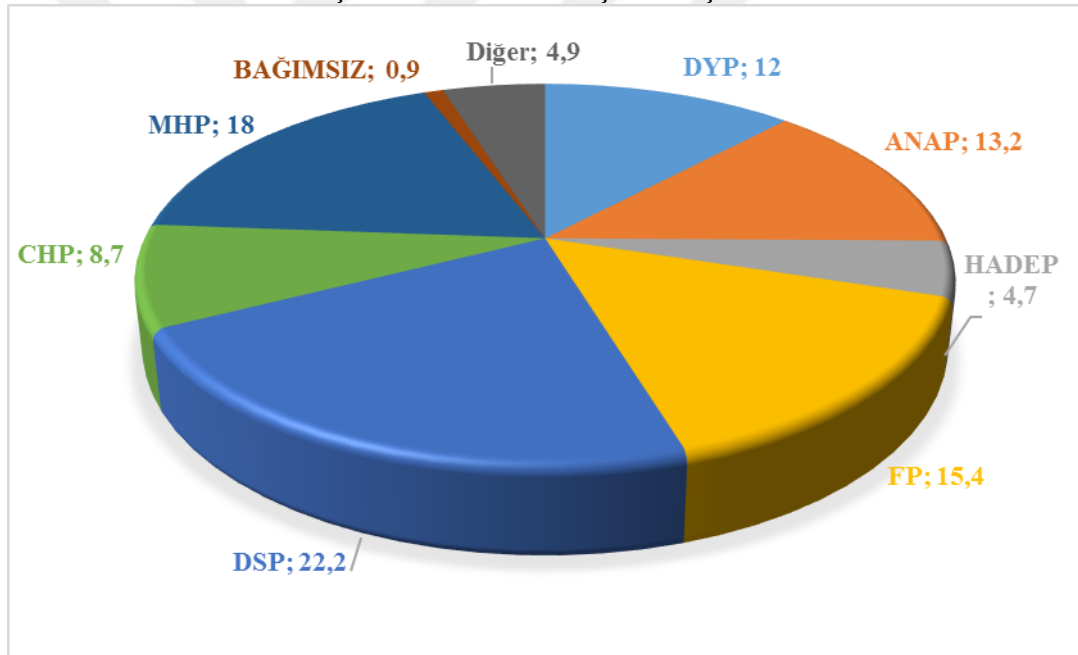
Güneydoğu'da birinci parti HADEP iken, Doğu Anadolu Bölgesi'nde birinci parti RP'dir. RP'den sonra sırasıyla DYP ve ANAP gelmektedir. Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi'nden çıkan toplam 112 milletvekilinin 52'si RP'ye, 26'sı DYP'ye, 25'i ise ANAP'a aittir (Çelebi vd., 1996: 63). İlk defa 1995 seçimleriyle seçime katılan 28 ilde %10'un üzerinde oy alan HADEP, 6 ilde birinci olmuş (Tuncer, 1996: 18, 31, 33) ancak ülke barajını geçemediği için (ülke barajı %5 dahi olsa geçemeyecekti) bölgeden çıkarması olası milletvekillerinin önemli bir kısmı RP, DYP ve ANAP'a gitmiştir.

ANAP'ın Doğu Karadeniz'deki, DYP'nin ise Kıyı Ege'deki hâkimiyetini koruduğu görülmektedir. Ancak DYP, Ege ve Marmara Bölgesi'nde hâkim olduğu bazı kentlerde DSP birinci olmuş, DSP'de RP gibi oylarını her bölgede belli oranlarda arttırmıştır. ANAP ise hâkim olduğu İstanbul'u, 1994 yerel seçimlerinde olduğu gibi 1995 milletvekili genel seçimlerinde de RP'ye kaptırmıştır (Şekil 21).

4.3.4. 18 Nisan 1999 Milletvekilliği Seçimleri

18 Nisan 1999 milletvekili genel seçimleri, 550 milletvekili için 80 ilde 84 seçim çevresinde, %10 ülke barajı d'ont sisteminin uygulanmasıyla gerçekleşmiştir. Seçime 20 parti¹⁵⁰ katılmış 1991 ve 1995 milletvekili genel seçimlerinde olduğu gibi meclise sadece 5 siyasal parti girebilmiştir. Bu seçimlerde 1995 milletvekili genel seçimlerinde olduğu gibi, hiçbir siyasal parti %25 oy oranına ulaşamamış, barajı sadece 5 siyasal parti geçmiştir. DSP %22,2 oy oranı ile birinci, MHP %18 oy oranı ile ikinci, FP %15,4 oy oranı ile üçüncü, ANAP %13,2 oy oranı ile dördüncü ve DYP %12 ile beşinci olmuştur. CHP %8,7, HADEP ise %4,7 oy oranı ile ülke barajını geçememişlerdir. Seçime katılan barajı geçemeyen diğer partilerin¹⁵¹ oy oranı toplamı ise %4,9'dur (Şekil 22).

Şekil 22: 1999 Genel Seçim Sonuçları

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1999 milletvekili seçimlerine kadar incelediğimiz seçimlerde ilk üç sırada sağ partiler yer alırken; bu seçimlerde DSP %7,6 farkla %22,2 oranında oy alarak ilk sıraya

¹⁵⁰ Seçime katılan partiler: ANAP, BP, BBP, CHP, DP, DBP, DEPAR, DSP, DTP, DYP, EMEP, FP, HADEP, İP, LDP, Millet Partisi, MHP, ÖDP, SİP, YDP.

¹⁵¹ BBP; %1,5, BP (Birlik Partisi); %0,2, DBP (Demokrasi ve Barış Partisi); %0,1, DEPAR (Değişen Türkiye Partisi); %0,1, DP; %0,3, DTP (Demokrat Türkiye Partisi); %0,6, EMEP (Emek Partisi); %0,2, İP; %0,2, LDP (Liberal Demokrat Parti); %0,4, Millet Partisi; %0,3, ÖDP; %0,8, SİP; %0,1, YDP; %0,1 (www.tuik.gov.tr).

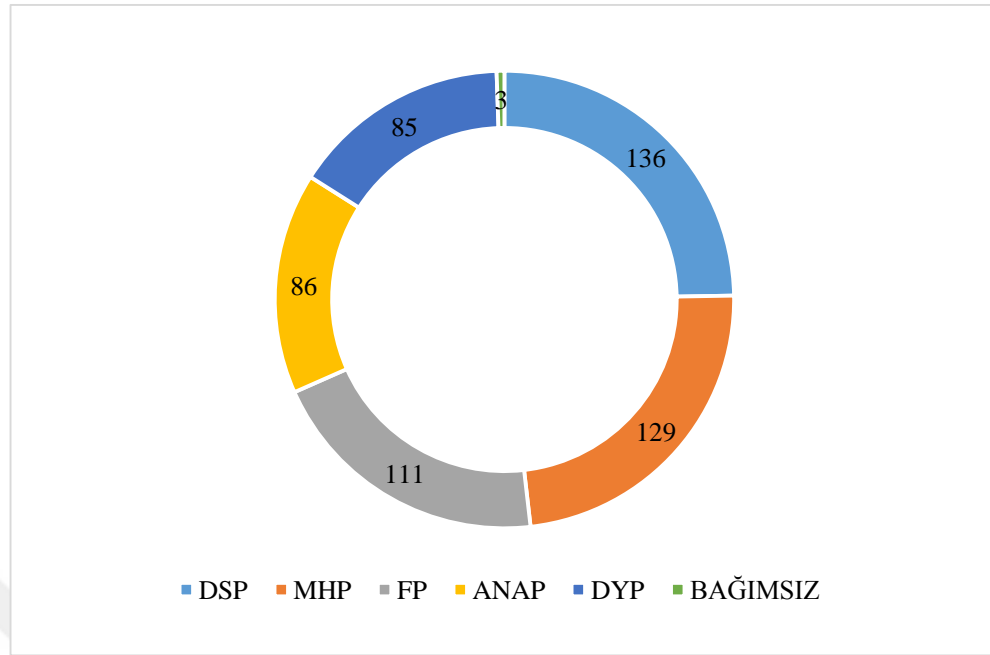
yerleşmiştir. DSP, 1995 seçimlerine göre oyların %52,05 oranında artırarak dördüncü sıradan birinci sıraya yükselmiştir. 1999 seçimleri öncesinde merkez sağ da olduğunu söyleyen ve bu yönde tartışmaların yaşandığı MHP ise, oylarını %119,51 oranında artırarak ikinci sıraya yükselerek bu seçimlerde en büyük gelişmeyi gösteren parti olmuştur. Bu seçimlerde ANAP'ın oyları düşmüş, DSP ve MHP¹⁵² oylarını artmıştır. 1995 milletvekili genel seçimlerine göre ANAP'ın aldığı oy oranı %19,6'dan, %13,7'ye kadar gerilemiştir. Bu düşüşün nedenini, ANASOL-D hükümeti döneminde 28 Şubat sürecini destekleyerek, bu süreçte MGK tarafından alınan kararları ANAP uyguladığından dolayı, muhafazakâr tabandan aldığı oyların düşüşüne bağlamak mümkündür (Sitembölükbaşı, 2001: 172). Ecevit başbakanlığı döneminde terör örgütünün başı olan Öcalan'ın yakalanarak hapse atılması DSP birinci, uzun zamandır meclis dışında olan MHP'nin ikinci parti olmasını olumlu etkilemiştir. FP, %15,4 oy oranı ile birinci sıradan üçüncü sıraya gerilemiştir. 1999 seçimlerinde, 1995 milletvekili genel seçimlerine göre ANAP %32,65 oranında oy kaybederek %13,2 oranında oy alarak ikinci sıradan dördüncü sıraya gerilerken; DYP %37,5 oranında oy kaybederek %12 oranında oy almış ve üçüncü sıradan beşinci sıraya gerilemiştir.

Seçim sonuçlarından sonra, DSP meclisteki sandalyelerin %24,72'sini (136) kazanırken, MHP %23,45'ini (129), FP %20,18'ini, ANAP %15,63'ünü (86), DYP ise 15,45'ini (85) kazanmıştır (Şekil 23). Ancak hiçbir siyasal parti 1995 seçimlerinde olduğu gibi en az 276 milletvekili gerektiren iktidar çoğunluğunu sağlayamamıştır. Bu sonuçlardan sonra, Ecevit başkanlığında DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümeti kurulmuştur.

1999 milletvekili genel seçimlerinde en fazla oy alan iki partinin (DSP+MHP) oyları toplamı %40,2'dir. 1991 (ANAP+DYP %51) ve 1995 (RP+ANAP %41) seçimlerine göre en fazla oy alan iki partinin oyları daha da düşmüş seçmen tabanı daha parçalı hale gelmiştir.

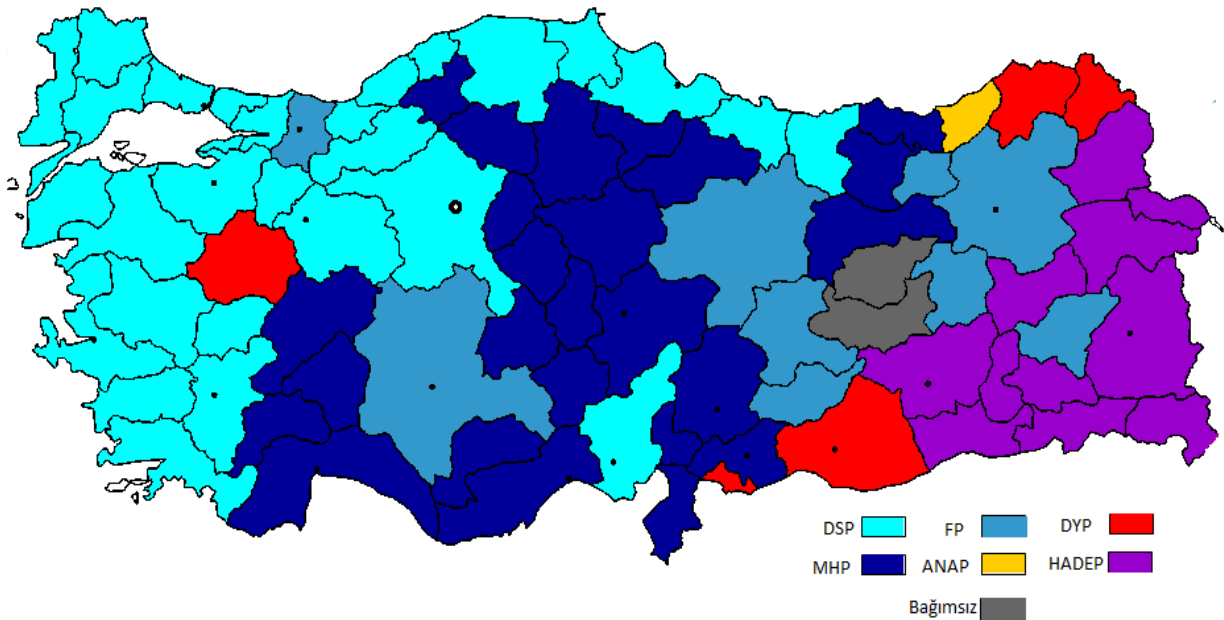
¹⁵² Bu seçimlerde MHP'nin lider değişikliği olmuştur. MHP genel başkanı Alparslan Türkeş'in 4 Nisan 1997'de vefat etmesi üzerine 23 Kasım 1997'de Tuğrul Türkeş ve Devlet Bahçeli'nin katıldığı genel başkanlık için yapılan seçimde, Bahçeli MHP'nin genel başkanı olmuştur (Meclis Haber Dergisi, 1997b: 12; Meclis Haber Dergisi, 1997d: 14).

Şekil 23: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Parlamentodaki Sandalye Dağılımı

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 24: 1999 Genel Seçim Sonuçlarına Göre Türkiye Haritası

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Siyasal partilerin Türkiye’de coğrafi dağılımı incelendiğinde (Şekil 24) ilk göze çarpan, DSP’nin daha önce DYP’nin hâkim olduğu Kıyı Ege Bölümünde, Marmara

Bölgesi'nde, Karadeniz kıyı şeridinde hâkim olmasıdır. Merkezden aday belirleme politikası ile kentli ılımlı seçmene dönüp liberal-merkezci söylemlerle kendi seçmen kitlesinden uzaklaşan Alparslan Türkeş liderliğindeki MHP ise, Bahçeli göreve geldikten sonra özellikle Orta ve Doğu Anadolu'daki MHP'nin geleneksel seçmen kitlelerini yeniden kazanmaya çalışmış (Çitçi, 2001: 257) ve 1999 seçimlerinde bunun çıktısını görmüştür. Ayrıca 28 Şubat sürecini de kendi lehine çeviren MHP, FP'nin İç Anadolu ve Doğu Anadolu'daki oylarını alarak oy oranını arttırdığı görülmektedir. FP'nin, 1995 milletvekili genel seçimlerinde olduğu gibi Doğu Anadolu'nun bazı illerinde hâkimiyetinin halen sürdüğü görülmektedir. TÜSES'in 1999 yılının Mayıs ayında Türkiye genelinde 1800 katılımcı ile yaptığı araştırma sonucu bu durumu destekler niteliktedir. Araştırmada etnik ve dinsel kimliğe göre siyasal parti seçmen tabanları incelendiğinde, FP'nin seçmenlerinin %23,9'u Kürt olduğu, Kürtlerden en çok destek gören birinci parti konumunda olduğu ortaya çıkmıştır (Erder, 1999: 91). Ancak FP, 1995 seçimlerinde olduğu gibi Güneydoğu Bölgesi'ne hâkim olamamış, bu bölgede HADEP oylarını arttırmıştır. Bu seçimlerde, ANAP ve DYP ise ciddi oranda oy kaybetmiştir. ANAP'ın hemşehrilik bağlarından dolayı sadece Rize'de (%43,4) hâkimiyeti sürerken, DYP kendi kalesi olan Isparta'yı (%9,9) dahi kaybetmiş, MHP (%29,3) büyük farkla hâkimiyet sağlamıştır.

1991 yılında Dünya Değerler Araştırması (World Values Survey-WVS) çerçevesinde yapılan bir ankette, seçmenlerin yaklaşık %50'sinin kendilerini ideolojik konum olarak merkeze yerleştirdiği, %5'inin aşırı solda, %20'sinin merkez solda, %18'inin merkez sağda ve %8'inin ise aşırı sağda konumlandığı görülmüştür. Aynı araştırma 1997 yılında da yapılmış ve seçmenlerin %7'si aşırı sol, %14'ü merkez sol, %35'i merkez, %23'ü merkez sağ ve %20'si aşırı sağda konumlanmıştır (Esmer, 2002: 98; Özbudun, 2000: 78-79). Bu araştırmalar, merkezin yok olarak aşırı sağın yükselişe geçtiğini göstermiştir.

4.3.5. 18 Nisan 1999 Yerel Seçimleri

1999 milletvekili genel seçimleri ile yerel seçimler “birleşik seçimler” olarak eşzamanlı yapılmıştır. Bu tür seçimler seçmenlerin seçim türüne göre farklı partilere yönelip yönelmediğinin ayrıntılı olarak incelenmesi açısından önem taşımaktadır (Rallings ve Thrasher, 2002: 247, 357). Çalışma itibarıyla asıl üzerinde durduğumuz ve

önem verdiğimiz siyasal partinin gerçek tabanını ve seçmen kitlesini gösterdiğini düşündüğümüz milletvekili genel seçimleri olduğunu düşündüğümüzden 1999 birleşik seçimlerinin siyasal partiler açısından yerel ve milletvekili genel seçimlerinin nasıl farklılaştığı konumuz açısından faydalı olabileceği düşünülmektedir.

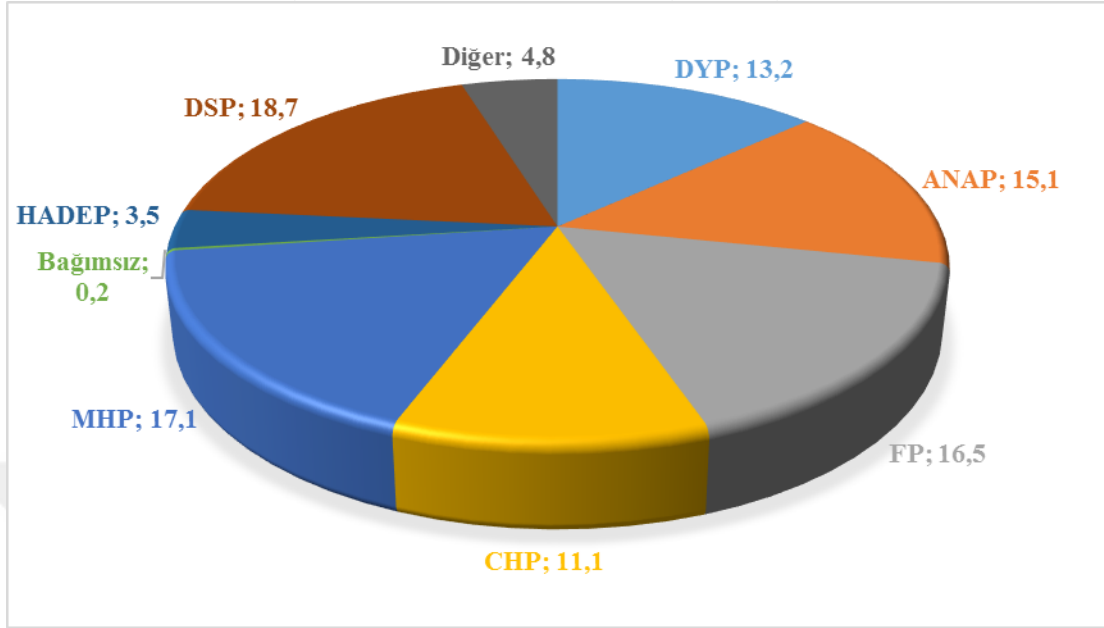
Tablo 43: 1999 Yerel Seçim Sonuçları

Partiler	Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları Oranı	Belediye Başkanlığı Sayısı	Belediye Meclisi Seçim Sonuçları Oranı	İl Genel Meclisi Seçim Sonuçları Oranı	Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları Oranı
ANAP	17,4	779	17,1	15,1	16,9
DYP	12,8	736	12,5	13,2	7,4
CHP	13,8	373	13,3	11,1	16,5
DSP	15,2	189	16,2	18,7	19,3
FP	18,4	488	18,2	16,5	23,4
MHP	15,2	499	15,7	17,1	10,3
HADEP	3,4	38	3,5	3,5	3,8
BP	0,2	6	0,2	0,2	0,2
BBP	1,2	25	1,3	1,7	0,6
DP	0,1	4	0,1	0,1	0
DBP	0	1	0	0	0
DTP	0,7	14	0,7	0,9	0,3
DEPAR	0	-	0	0	0
DEHAP	-	-	0	-	0
EMEP	0,1	-	0,1	0,1	0,1
İP	0,1	-	0,1	0,2	0,1
LDP	0,1	-	0,1	0,1	0,2
Millet Partisi	0,1	-	0,1	0,3	0,1
ÖDP	0,5	2	0,7	0,8	0,5
SİP	0	-	0	0,1	0,1
YDP	0,1	-	0,1	0,1	0,1
Bağımsız	0,6	61	0,1	0,2	0,1

Kaynak: www.tuik.gov.tr

15 büyükşehir belediye başkanı, büyükşehir ilçe, büyükşehir alt kademe, il merkezi, ilçe ve belde belediyesi olmak üzere toplam 3215 belediye başkanlığı, belediye meclisi üyeliği, il genel meclisi üyeliği seçimleri için seçmenler oy kullanmıştır (www.tuik.gov.tr). DEHAP'ın da yerel seçimlere katılmasıyla birlikte 21 siyasal parti ve bağımsızlarında katıldığı seçimlerde sadece 6 siyasal parti barajı geçebilmiştir. FP'nin büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde aldığı %23,4 oranındaki oy dışında, 1999 yerel seçimlerinin hiçbir basamağında seçime katılan partilerden hiçbiri %20'yi geçen oy oranları elde edememişlerdir. FP belediye başkanlığı (%18,4) ve belediye meclisi (%18,2) seçimlerinde birinci iken; il genel meclisi seçimlerinde DSP (%18,7) birinci olmuştur (Tablo 43).

Şekil 25: 1999 İl Genel Meclisi Seçim Sonuçları

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

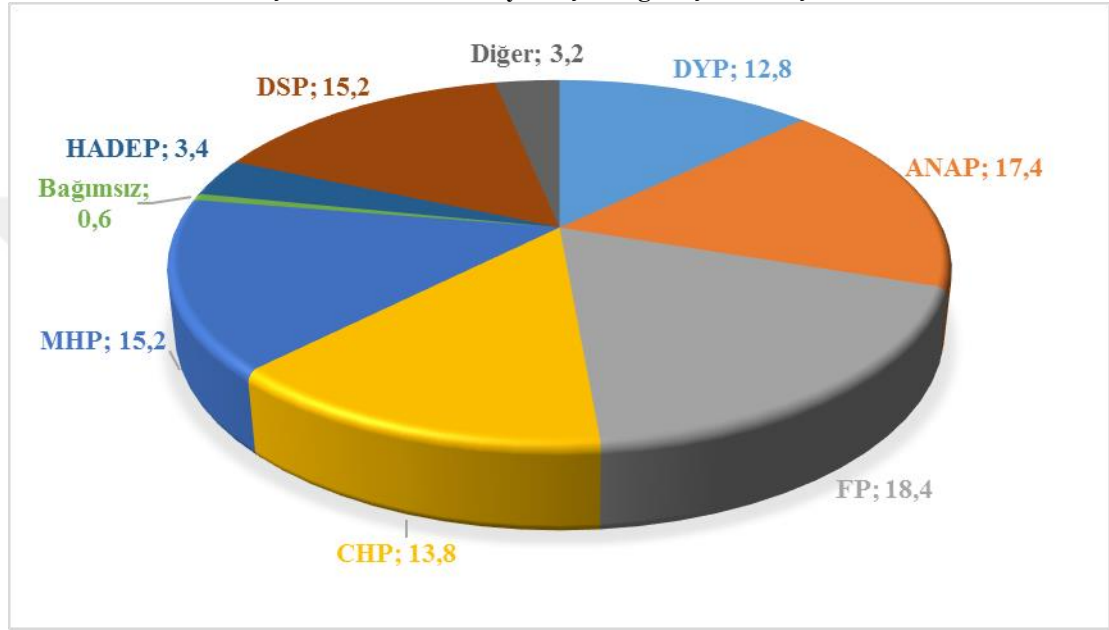
1994 yerel seçimleri incelemesinde olduğu gibi, siyasal parti oylarını daha iyi yansıttığı düşünülen il genel meclisi seçimlerinde siyasal partilerin oy oranlarına göre başarı sıralaması incelendiğinde; DSP'nin %18,7 oy oranı ile birinci, MHP'nin %17,1 ile ikinci, FP'nin %16,5 ile üçüncü, ANAP'ın %15,1 ile dördüncü, DYP'nin %13,2 ile beşinci, CHP'nin ise %11,1 oy oranı ile altıncı parti olduğu görülmektedir (Şekil 25).¹⁵³ Nitekim 1999 milletvekili genel seçimlerine göre siyasal partilerin başarı sıralaması değişmemekle birlikte oy oranları çok fazla farklılaşmamaktadır. ANAP, CHP ve FP milletvekili genel seçimlerine göre il genel meclisi seçimlerinde daha fazla oy almışlardır. Bu durumun söz konusu partilerin yerel düzeyde örgütlerinin, yerleşik ilişkilerinin güçlü olması ile açıklanması mümkündür. Osmaniye ve Yalova'nın il olmasıyla, il sayısı 80'e yükselmiştir. 80 ilde gerçekleşen il genel meclisi seçimlerinde siyasal partilerin il bazında başarı sıralaması incelendiğinde ise, MHP 26 ilde, DSP 19 ilde, FP 12 ilde, HADEP 8 ilde, DYP 7 ilde, ANAP 5 ilde, CHP'nin ise 3 ilde seçimleri kazanarak başarılı olduğu görülmektedir (Tablo 44). DSP ve MHP'nin yükselişi ve

¹⁵³ Seçime katılan diğer siyasal partiler ise; HADEP, ÖDP, İP, DBP, DTP, EMEP, DEPAR, YDP, BBP, DP, LDP, Millet Partisi, Barış Partisi (BP), Sosyalist İktidar Partisi (SİP)'dir. DEHAP ise seçime kısmen katılmıştır.

merkez sağın gerilemesi karşısında, milliyetçi ve İslamcı sağın oylarının yükselmesi, milletvekili genel seçimlerinde olduğu gibi il genel meclisi sonuçlarında da görülmektedir.

Bu seçimlerde il genel meclisi seçim sonuçlarına göre ise birinci parti DSP (18,7) olurken; belediye başkanlığı (%18,4), belediye meclisi (%18,2) ve büyükşehir belediye başkanlığı (%23,4) seçimlerinde birinci parti FP olmuştur (Tablo 43).

Şekil 26: 1999 Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

İl merkezi belediye başkanlığı seçimi yapılan 65 il için yapılan seçimlerde siyasal partilerin oy oranları ve başarı sıralaması il genel meclisi sonuçlarından farklılaşmıştır. Oy oranı en yüksek parti sırasıyla FP (%18,4), ANAP (%17,4), DSP (%15,2), MHP (%15,2), CHP (%13,8) ve DYP (%12,8) olmuştur (Şekil 26). Siyasal partilerin il merkezi belediye başkanlıkları sayıları bakımından incelendiğinde, MHP 20, FP 12, ANAP 11, CHP 8, HADEP 6, DSP 5, DYP'nin ise 3 il merkezinde birinci olduğu görülmektedir (Tablo 44). Belediye başkanlıklarının dağılımında ise toplam 3215 belediye başkanlığı için yapılan seçimde, ANAP 779, DYP 736, FP 488, MHP 499, CHP 373, DSP 189, Bağımsızlar 61, HADEP 38, DTP 14, BBP 21, BP 6, DP 4, ÖDP 2 ve DBP 1 belediye başkanlığı kazanmıştır (Tablo 44). Oyların belli yerleşmelerde yoğunlaşması ve nüfus dilimlerinin açısından dağılımı nedeniyle, siyasal partilerin toplam oy oranları ile kazandıkları belediye başkanlıkları sayısı arasında, 1994

yerel seçimlerinde olduğu gibi fark ortaya çıkmıştır. Belediye başkanlığı seçimlerinde oy oranı açısından FP birinci, ANAP ikinci, DSP üçüncü, MHP ise dördüncü sıradayken; belediye başkanlığı sayısı bakımından incelendiğinde, MHP dördüncülüğünü, CHP ise beşinciliğini korumuş, ANAP birinci, DYP ikinci sıraya yükselmiştir. FP üçüncü sıraya, DSP'nin ise üçüncü sıradan altıncı sıraya gerilediği görülmektedir. Bu seçimlerde en çok dikkat çeken, Tablo 44'de de görüldüğü üzere, FP'nin bölgelere arası oyları dalgalı olmakla birlikte, Türkiye'nin en az gelişmiş bölgeleri ile bu bölgelerden göç alan gelişmiş bölgelerinde en yüksek oy oranlarına ulaşarak Doğu Anadolu, İç Anadolu, Marmara ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Türkiye ortalamasının üzerinde oy almış olmasıdır (Çitçi, 2005: 441). Güneydoğu Bölgesi'nde oyları HADEP topladığı için diğer tüm partiler özellikle FP ve ANAP bu bölgeden oy kaybetmiştir (Tablo 44).

Tablo 44: 1999 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre İl Bazında Siyasal Partilerin Başarılı Olduğu İller

Partiler	İl Genel Meclisi	İl Merkezi Belediye Başkanlığı	Büyükşehir Belediye Başkanlığı
MHP	Adana, Afyon, Aksaray, Amasya, Ankara Antalya, Çankırı, Çorum, Erzurum, Erzincan, Giresun, Gümüşhane, Isparta, Mersin, Kahramanmaraş, Karaman, Kastamonu, Kayseri, Kırıkkale, Kırşehir, Nevşehir, Niğde, Osmaniye, Samsun, Tokat, Yozgat	Afyon, Aksaray, Amasya, Bayburt, Çankırı, Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Iğdır, Isparta, Karaman, Kastamonu, Kırıkkale, Kırklareli, Kırşehir, Malatya, Muş, Niğde, Osmaniye, Uşak	Erzurum
DSP	Aydın, Balıkesir, Bartın, Burdur, Bursa, Bilecik, Çanakkale, Denizli, Edirne, Eskişehir, İzmir, Kars, Kırklareli, Manisa, Muğla, Sinop, Tekirdağ, Uşak, Zonguldak	Ardahan, Bartın, Bolu, Mersin, Kilis	Bursa, Eskişehir, İzmir, Mersin
FP	Adıyaman, Bayburt, Bingöl, Bitlis, Bolu, Elazığ, İstanbul, Kocaeli, Konya, Malatya, Sakarya, Sivas	Adıyaman, Bitlis, Çorum, Elazığ, Kütahya, Kahramanmaraş, Nevşehir, Sakarya, Sivas, Tokat, Trabzon, Yozgat	Ankara, Kayseri, Konya, İstanbul
HADEP	Ağrı, Batman, Diyarbakır, Hakkâri, Iğdır, Mardin, Muş, Van	Ağrı, Batman, Bingöl, Hakkâri, Siirt, Van	Diyarbakır
DYP	Ardahan, Artvin, Karabük, Kilis, Kütahya, Siirt, Şanlıurfa	Denizli, Karabük, Mardin	-
ANAP	Ordu, Rize, Trabzon, Şırnak, Yalova	Aydın, Balıkesir, Edirne, Kars, Manisa, Ordu, Rize, Sinop, Şırnak, Tekirdağ, Yalova	Adana, Samsun
CHP	Gaziantep, Hatay, Tunceli	Artvin, Bilecik, Burdur, Çanakkale, Giresun, Hatay, Muğla, Tunceli	Antalya, Gaziantep, Kocaeli

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Belediye meclisi ve belediye başkanlığı seçimlerinde partilerin oy oranı her zaman olduğu gibi büyük ölçüde birbirine yakın olmuştur. Belediye meclisinin genel görünümü belediye başkanlığı seçimlerinden farklılık göstermemektedir. Hatta DSP dışında hiçbir partinin oy oranı farkı 1 puanı bile geçmemektedir (Tablo 43).

Tablo 45: 1994 ve 1999 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre Büyükşehir Belediyelerini Kazanan Siyasal Partiler

İller / Seçimler	1994 Yerel Seçimleri	1999 Yerel Seçimleri
Adana	ANAP	ANAP
Ankara	RP	FP
Antalya	DYP	CHP
Bursa	ANAP	DSP
Diyarbakır	RP	HADEP
Erzurum	RP	MHP
Eskişehir	DYP	DSP
Gaziantep	SHP	CHP
İstanbul	RP	FP
İzmir	DYP	DSP
Kayseri	RP	FP
Kocaeli	SHP	CHP
Konya	RP	FP
Mersin	ANAP	DSP
Samsun	CHP	ANAP

Kaynak: www.tuik.gov.tr

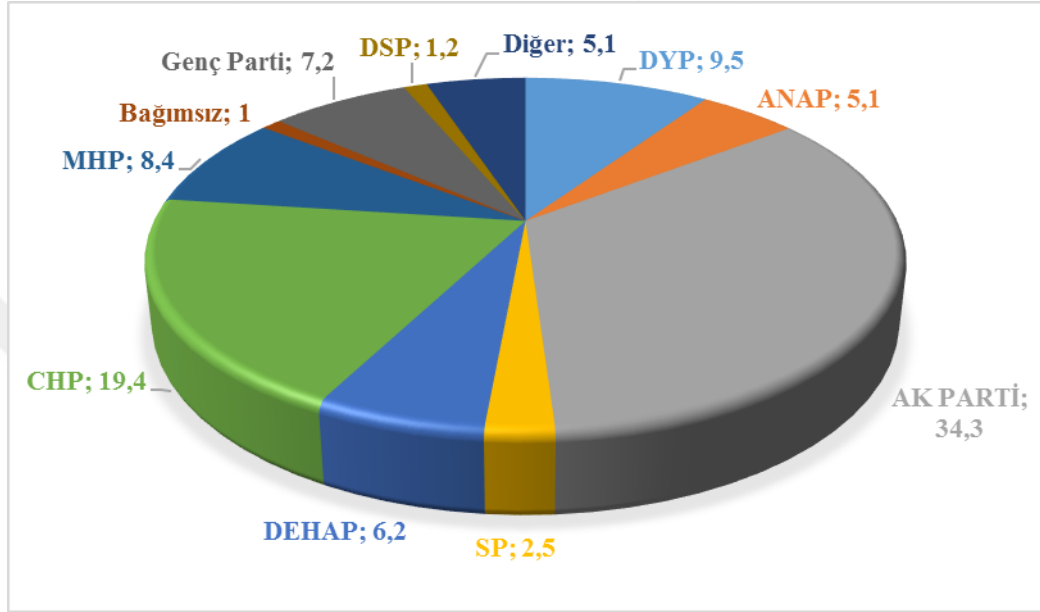
15 Büyükşehir belediyesi başkanlığı seçimlerinde ise FP, atak yaparak %23,4 en yüksek oy oranı ile 4 Büyükşehir Belediyelerini (Ankara, İstanbul, Kayseri, Konya) kazanmıştır. DSP %19,3 oy oranı ile ikinci olmuş ve 4 Büyükşehir Belediyelerini (Bursa, Eskişehir, İzmir, Mersin) kazanmıştır. DYP büyükşehir belediye başkanlığını kazanamazken, ANAP %16,9 oy oranı ile 2 Büyükşehir Belediyelerini (Adana, Samsun), CHP %16,5 oy oranı ile 3 Büyükşehir Belediyelerini (Antalya, Gaziantep, Kocaeli), MHP %10,3 oy oranı ile 1 Büyükşehir Belediyelerini (Erzurum) kazanmıştır (Tablo 43, Tablo 45, Şekil 24). DSP, HADEP ve MHP ilk defa büyükşehir belediye başkanlığı seçimlerinde başarılı olmuştur.

Bu seçimlerin birincisi oy oranı bakımından FP olmasına rağmen, seçimlerin kazananı DSP ve MHP olmuştur. DSP kentlerde, MHP orta ölçekli yerleşmelerde başarı sağlamıştır. Bu iki parti tüm bölgelerde oyunu artırıp kazandıkları belediye başkan sayısını artırmalarına rağmen, her iki parti de beldelerde çok başarılı olamadığından oy oranlarındaki başarı belediye başkanlıkları sayısına sınırlı şekilde yansımıştır. Bu seçimlerde de siyasal partilerde küçülmenin devam ettiği görülmüştür.

4.3.6. 3 Kasım 2002 Milletvekili Seçimleri

3 Kasım 2002 milletvekili genel seçimleri, Türkiye’de 1990’lı yıllar ile 2000’li yılları birbirinden keskin bir şekilde ayıran olay olarak görülmektedir. Bu nedenle 3 Kasım 2002 seçim sonuçları önem taşımaktadır.

Şekil 27: 2002 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları¹⁵⁴

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1990’lı yıllarda incelediğimiz seçimlere benzer şekilde, 2002 seçimlerine de 18 siyasal parti¹⁵⁵ katılmış ancak daha önceki seçimlerden farklı olarak bu sefer meclis parçalı hale gelmemiş ve sadece meclise iki siyasal parti girmiştir. 3 Kasım 2002 seçimlerinde, siyasal partiler yelpazesine milli görüş geleneğinden koparak giren ve ilk seçim deneyimi olan AK Parti %34,3 oranında oy alarak birinci parti olmuştur. CHP ise oy oranını %122,9 oranında artırarak, %19,4 oranında oy almış ve ikinci parti konumuna yükselmiştir. Köklü partilerden olan 1980 ve 1990’lı yılların yöneten sağ pozisyonunda olan ANAP %5,1 oy oranı, DYP %9,5, DSP %1,2, 1999 seçimlerinde ikinci olan MHP ise, üç yıl sonra oy oranını neredeyse yarı yarıya düşürmüş, %8,4 oy oranı ile ülke barajını geçemeyerek meclis dışında kalmıştır. DYP, bu seçimlerde DTP ve Aydınlik Türkiye Partisi (ATP) ile seçim ittifakı yapmasına rağmen seçim barajını

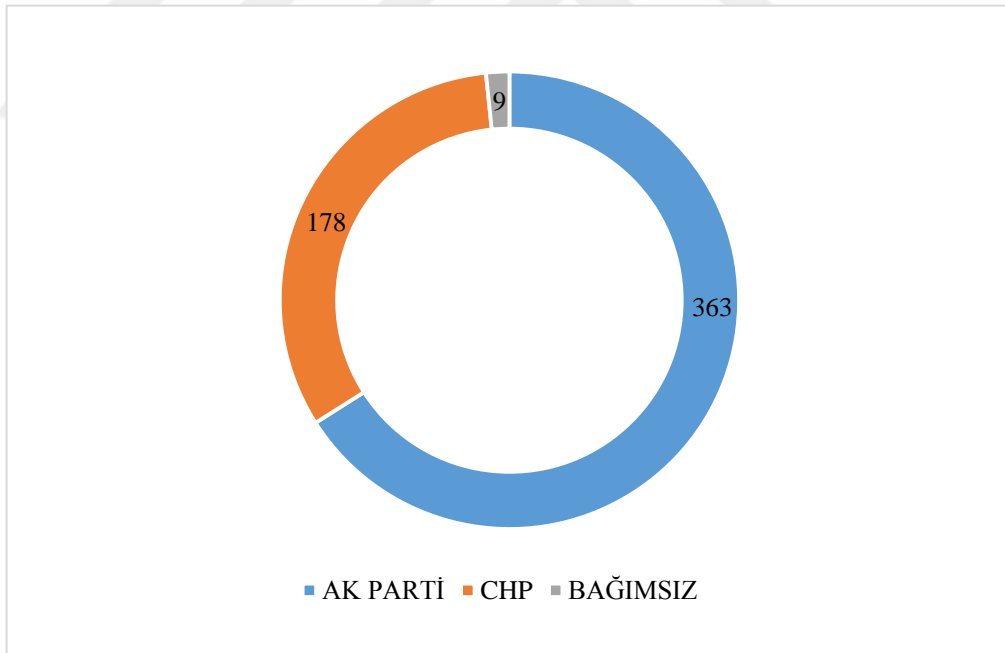
¹⁵⁴ Oy oranları toplamı %99,9 yapmaktadır. Ancak veriler TUIK ve YSK’nın sitesinden birebir alınmıştır.

¹⁵⁵ AK Parti, ANAP, BBP, BTP, CHP, DEHAP, DSP, GENÇ Parti, İP, LDP, Millet Partisi, MHP, ÖDP, Saadet Partisi (SP), TKP, YP, YTP (www.tuik.gov.tr).

aşamamıştır. Aynı şekilde siyasal partiler yelpazesine yeni giren Genç Parti (GP) ise %7,2 oranında oy alarak barajı geçememiştir. Seçime katılan ancak barajı geçemeyen tabula partisi niteliğindeki diğer partilerin¹⁵⁶ oy oranı toplamı ise %5,1'dir (Şekil 27).

Bu seçimlerde %50'ye yakın oylarla ülkeyi tek başına yönetmiş, %20'yi aşan oy hacmi ile koalisyon hükümetlerinde önemli rol oynamış olan ülke siyasetinde önemli konumlarda olan ANAP ve DYP ağır bir yenilgiye uğrayarak yok olma noktasına gelmişlerdir. Yöneten sağın oy toplamı bu seçimlerde %14,6'ya kadar gerilemiş, yöneten sağ kabuk değiştirmiş, ancak genel formül değişmeyerek yine ülkede sağ bir parti çoğunluğu elde etmiştir. MHP, %5-8 arasında olan çekirdek oyunu, 1999 seçimlerinin özel ortamında %18'e yükseltmişken, yeniden eski oy hacmine dönerek %8 oy almıştır. Bu ani yükseliş sonrası, ani çöküş parti tarafından sorgulanması gereken bir durum oluşturmuştur. DSP ise, 1987 yılından beri girdiği her seçimde oy oranını artırarak 1999 seçimlerinde %22 oy almışken; üç yıl sonra 3 Kasım 2002 seçimlerinde %2 düzeyine düşerek silinmiştir.

Şekil 28: 2002 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Parlamentodaki Sandalye Dağılımı

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

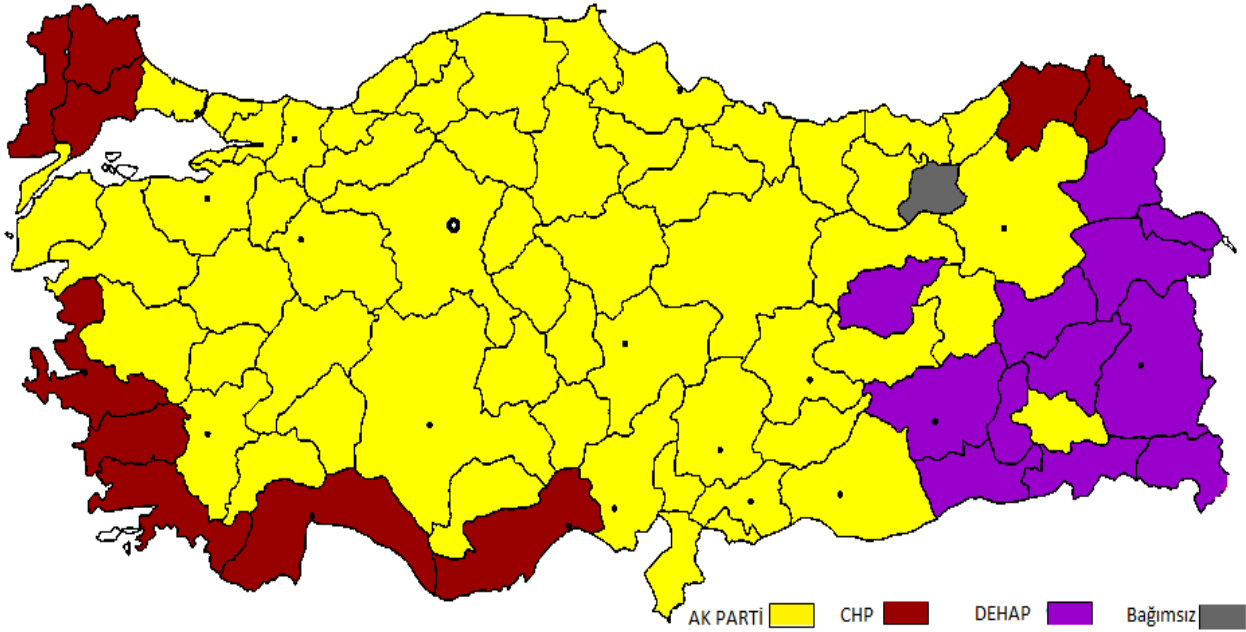
¹⁵⁶ BBP; %1, BTP; %0,5, İP; %0,5, LDP; %0,3, Millet Partisi; %0,2, ÖDP; %0,3, TKP (Türkiye Komünist Partisi); %0,2, YP, %0,9, YTP; %1,2.

Deniz Baykal genel başkanlığındaki CHP, 178 sandalye kazanarak ana muhalefet partisi konumuna gelirken; AK Parti %34,3 oy oranı ile meclisteki sandalyelerin %66'sını (363) kazanarak tek başına iktidar olmuştur (Şekil 28). 1987 seçimlerinden bu yana Türkiye'de herhangi bir partinin kazandığı en büyük parlamento çoğunluğunu kazanmıştır. Böylece AK Parti 1950'den 2002'ye Türk siyasal hayatında Meclis'te en yüksek temsil gücünü elde eden parti olmuştur. Oyların çok bölünmesinden ve çok parçalı bir parlamento yapısından kaynaklanan 11 yıllık koalisyon döneminden sonra, 2002 seçimleriyle meclise sadece iki siyasal parti girmiştir. 2002 seçimleri ile birlikte, 1991 yılından beri ilk kez bir parti tek başına iktidar olabilmış, 1960'dan beri de ilk defa iki partili bir parlamento oluşmuştur (Kiriş, 2007: 28). 2002 seçiminin önemi, 1954 seçimlerinden bu yana Türkiye'nin yeniden iki partili parlamentoya sahip olmasının yanında, dönemin aktif siyasal partilerinin tamamının parlamentodan çıkarıldığı ilk seçim olması açısından da çok önemli görülmektedir. İslamcı bir çizgiden gelen AK Parti, ANAP ve DYP başta olmak üzere hem sağ hem de sol partilerin oylarını almayı başarmıştır (Başlevent, vd., 2004: 308; Tosun, 2003: 289). Nitekim 1990'ların sonunda yapılan birçok araştırmada "dinin" seçmen için oy verme davranışında önemli bir unsur olduğu görülmüş, önceden belirlenmiş bir derecede dindarlık derecesi seçmen tercihlerinin önemli bir faktörü olarak bulunmuştur (Esmer, 1995: 86; Çarkoğlu ve Toprak, 2000; Kalaycıoğlu, 1994: 73, 76; Kalaycıoğlu, 1999: 50-51; Esmer, 2002: 102; Güneş Ayata ve Ayata, 2002: 148-152; Başlevent, 2004: 315, 318; Akgün, 2002: 73, 81). Recep Tayyip Erdoğan milletvekili olamadığı için Başbakanlık yapamayacağından, 18 Kasım 2002'de Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'den hükümeti kurma görevini alan Abdullah Gül 58. tek parti hükümeti kurmuştur. Siirt seçimlerinin yenilenmesiyle milletvekili seçilen Erdoğan 59. Hükümetin Başbakanı olmuştur.

1990'lı yılların muhalefet ortağı olan partilerin hiçbirinin barajı aşamadığı 2002 milletvekili genel seçimlerinden sonra, Türkiye'nin siyasal coğrafyası tamamen değişmiştir. AK Parti 57 ilde birinci olmuş, Türkiye'nin Güneydoğusu dışında her bölgesine hâkim olmuştur. Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Ege, Akdeniz ve Kıyı Trakya'daki bazı iller dışında diğer illerde birinci olmuştur. Türkiye'nin DEHAP Güneydoğudaki hâkimiyetini korurken, CHP 1999 milletvekili seçimlerinde DSP'nin

hâkim olduğu Akdeniz ve Ege Bölgesi'nin kıyıları ile Ege Bölgesi'nin Kuzey bölümü olan Yıldız Dağları ve Ergene Bölümlerine hâkim olmuştur (Şekil 29).

Şekil 29: 2002 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre Türkiye Haritası

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1990'larda yapılan 6 seçim incelendiğinde, seçmen tabanının sağa kaydığını, sağ eğilimin güçlendiğini ancak giderek parçalandığını söylemek mümkündür. İslamcı sağın temsilcisi olan RP'nin Batı'dan Doğu'ya doğru güçlenen bir tabanı dikkat çekmekte, milliyetçi sağ olan MHP ve HADEP'in ise hissedilir bir tabanı olduğu görülmektedir. 1990'lı yıllar merkez sağın erimesine paralel olarak merkez dışı sağ partilerin yükselişe geçtiği bir dönem olmuştur. 1990'larda merkez sağ ve sol oyları azalırken İslamcı ve milliyetçi sağ partilerin oylarının arttığı görülmektedir.

1990'lı yıllarda yapılan üç milletvekili genel seçimlerinde en fazla oy alan iki partinin oyları toplamı incelendiğinde, o dönemde siyasal partiler yelpazesinin genişlediği seçmen tabanında bölünme ve parçalanmanın çok fazla olduğu görülmektedir. En güçlü iki partinin oy toplamı ne kadar yüksekse parçalanma o kadar azdır yorumunu yapmak mümkündür. Seçimlerde en güçlü iki partinin oyu, 1991 milletvekili genel seçimlerinde %51, 1995 milletvekili genel seçimlerinde %41 iken 1999 milletvekili genel seçimlerinde %40,2'dir. Söz konusu üç milletvekili genel

seçimlerinde seçmen tabanı giderek bölünmüş ve parçalanmıştır. 1991 seçimleriyle ilk defa seçimlerde birinci olan partinin oy oranı %30'un altına düşmüş ve yeniden 2002 seçimleriyle %30'un üzerine çıkmaya başarmıştır. Parti oylarındaki dağınıklık sistemdeki krizin bir göstergesi olarak görmek mümkündür.

Seçmen tabanındaki bu parçalanmanın yanında siyasal partiler yelpazesinin de çok geniş olduğu görülmektedir. 1991 seçimlerinde seçime katılan parti sayısı 6 iken, 1995 seçimlerinde, seçime katılan parti sayısı 12'ye, 1999 seçimlerinde 20'ye, 2002 seçimlerinde ise 18'e kadar yükselmiştir. 1991, 1995 ve 1999 seçimlerinde meclise giren parti sayısı 5 iken, 2002 seçimlerinde iki siyasal parti meclise girmiştir. Ayrıca 1991 seçimlerinden, 2002 seçimlerine kadar meclis dışında kalan, siyasal parti ve bağımsızların oy oranlarının arttığı görülmektedir. 1991 seçimlerinde meclis dışında kalarak temsil edilemeyen oy oranları %0,5 iken, 1995 seçimlerinde %14,5'e, 1999 seçimlerinde 19,2'ye, 2002 seçimlerinde ise iki siyasal parti meclise girdiği için temsil edilemeyen oy oranı %46,2'ye yükselmiştir.

1991, 1995 ve 1999 milletvekili genel seçimleri incelendiğinde, merkezin oylarının erimesine karşılık merkez dışı eğilimleri temsil eden siyasal partilerin yükselişe geçerek oylarını arttırdığı görülmektedir. 1990'larda siyasal partiler yelpazesine sürekli yeni siyasal partilerin katıldığı, bu nedenle siyasal partiler yelpazesinin sürekli değiştiği ve çok parçalı hale geldiği görülmekle birlikte sadece ANAP ve DYP, aynı isim ve kimlikle sadece bir lider değişikliği ile dönemin bütün seçimlerine katılan iki parti olmuştur. Ancak 1990'lı yıllarda, *koalisyonel yöneten sağ partiler* olarak ANAP ve DYP'nin içselleştirdikleri popülist, devletçi ve pragmatist siyaset tarzı ile temsil yeteneğini kaybeden partilerin 1995 milletvekili genel seçimlerinden itibaren seçmenden gördükleri desteği kaybettikleri görülmektedir.

Ayrıca 1990'larda seçime “katılmayanlar ile geçersiz oylar” çok yüksek olduğundan dolayı önem kazanmış ve incelenmiştir. Çünkü seçimlere gitmeme durumu da bir seçmen davranışıdır (Turan, 2008: 5). 1990'larda kararsız, protesto oyu niteliğindeki seçmen tercihleri de hızla yükseldiği görülmektedir. Protesto oyları, seçimlerde kullanılmayan oylar ile geçersiz oyların toplamı şeklinde hesaplanmaktadır. Aralık 1995'te %17,7, Nisan 1996'da %19,4 olan bu tercihler Mayıs 1998'de yapılan araştırmada %30,2'ye yükselmiştir. Hatta 1987 seçimlerinden 1995 seçimlerine kadar, protesto oylarının yani kullanılmayan ve geçersiz oyların toplamının düzenli şekilde

arttığı görülmektedir. Nitekim 1995 seçimlerinden önce yapılan bütün kamuoyu araştırmalarında ortak bulgu, seçmenler arasında kararsızların oranının (%25 dolaylarında) yüksek çıkmasıdır (Tuncer, 1996: 17; Köymen, Erder ve Kardam, 1996: 7). Bu nedenle birçok yazar tarafından, kullanılmayan oylar ile geçersiz oy toplamı protesto oyu nitelendirilmesinin arka planı daha da güçlenmektedir. Bu durum siyasal partilere olan güvensizliğin ne ölçüde arttığını da göstermektedir. TÜSES araştırmalarında, seçmen eğilimini ortaya koymak için siyasal partilerin seçimlerde aldıkları oylar, yani geçerli oylar yerine, seçmen eğilimini kayıtlı seçmene göre değerlendirilmenin daha yararlı bir yöntem olduğu düşünülmektedir. Çünkü bu araştırmalarda, seçmenin yalnız oy verme yoluyla değil seçime katılmamak ya da geçersiz oy kullanmak biçiminde siyasal bir tavır sergiledikleri ortaya çıkmıştır. Bu nedenle yapılan araştırmalarda gelecek seçimlerde siyasal partilerin geçerli oyların ne kadarını elde edeceklerini verilecek oylar kadar, protesto oylarının büyüklüğü tarafından da belirlenmektedir (Erder, 1999: 108).

4.4. ANAP VE DYP’NİN YER ALDIĞI KOALİSYONLAR VE KOALİSYONDAKİ ROLLERİ

ANAP, 15 Haziran 1991 tarihinde Mesut Yılmaz’ın genel başkanı olmasıyla birlikte Haziran 1991-Kasım 1991 tarihleri arasında yaklaşık 5 ay kadar Yılmaz başkanlığında (*1. Yılmaz Hükümeti*) tek başına iktidarda kalmıştır. ANAP, 1991 yılında muhalefet partileri ile anlaşarak 20 Ekim 1991’de milletvekili genel seçimlerinin erken bir tarihe alınması kararı almıştır. Böylece 1991 seçimleri ile başlayan 2002 seçimlerine kadar 11 yıl sürecek olan Türk siyasal tarihinde üçüncü koalisyonlar dönemi başlamıştır. ANAP’ın 8 yıl tek başına iktidarlığı döneminden sonra Yılmaz başkanlığındaki ANAP, 1991 seçimlerinde oy kaybına uğramış ve muhalefet partisi konumuna gelmiştir. Bu seçimlerden sonra Yılmaz, hiçbir koalisyon hükümetinde yer almayarak muhalefette kalmayı ve ülkenin durumu kötüleştince seçmenin ANAP’ı yeniden iktidara taşıyacağını hesaplamış ve hiçbir parti ile işbirliği yapmamaya karar vermiştir. ANAP’ın koalisyon hükümetinde yer almayarak muhalefette kalmasını Özal da istemiştir (Çetiner, 1994: 97-98).

DYP ise 1991-1995 yılları arasında kurulan bütün hükümetlerde koalisyon hükümetlerin en büyük ortağı olmuş ve Başbakanlığı üstlenmiştir. 1991 seçimlerinde

%27,03 oy ile birinci parti konumunda olan DYP genel başkanı Demirel'e hükümeti kurma görevi verilmiş, ancak tek başına iktidara gelebilecek kadar oy almadığından, Demirel başkanlığından merkez sağı temsil eden DYP ile Erdal İnönü'nün genel başkan olduğu merkez solun temsilcisi olan SHP anlaşarak **49. Hükümeti (VII. Demirel Hükümeti)** kurmuşlardır (Milliyet Gazetesi, 13.11.1991). 1980 askeri darbesinde askerler tarafından, uzlaşmaz ve kavgacı tutumları nedeniyle ülkeyi kaosa sürüklemekle suçlanan partiler olarak eleştirileri haksız çıkarmak toplumda yeniden güven inşa etmek gibi (Sitembölükbaşı, 2001: 132; Saybaşı, 1995: 48, 54, 60) amaçların, DYP ve SHP'yi yakınlaştırmış olabileceği yorumunu yapmak mümkündür. DYP-SHP koalisyonu her şeyden önce 1950'li yıllarda CHP-DP geleneklerinin temsilcileri arasında yaşanmış olan uzlaşmazlıkların ve çatışmaların aşılması için demokrasi için gerekirse ortak bir noktada buluşulabileceğinin bir göstergesidir (Saybaşı, 1995: 72). Koalisyon hükümeti 32 Bakanlığı, 20'si DYP, 12'si ise SHP'ye şeklinde paylaşmıştır. 15 Devlet Bakanlığı'ndan 10'u DYP'nin görev alanında kalırken, kritik sayılabilecek hizmet bakanlıklarından Dış İşleri ve Adalet Bakanlığı SHP'ye bırakılmış, Milli Savunma, İç İşleri, Maliye ve Gümrük, Milli Eğitim Bakanlıkları ise DYP'ye verilmiştir.

Turgut Özal'ın ölümü ardından Demirel'in 16 Mayıs 1993'de Cumhurbaşkanı olmasıyla hükümet ortağı Erdal İnönü vekâleten başbakanlık yapmıştır. DYP-SHP hükümetinin ekonomiden sorumlu bakanı Tansu Çiller DYP genel başkanı olmuş, verdiği ilk demeçte SHP ile devam edeceğini belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 15.06.1993b; Doğan, 1993e:11). DYP ve SHP arasında yeni koalisyon protokolü imzalanmış, böylece 2. DYP-SHP koalisyonu Çiller başkanlığında sürmüştür. Bu koalisyon hükümeti, yani **1. Çiller Hükümeti** 25 Haziran 1993-5 Ekim 1995 tarihleri arasında yaklaşık 2 yıl 4 ay kadar sürmüştür. Hükümet programında ve protokolde SHP'nin etkisinden çok DYP'nin ideolojik ağırlığı görülmekte ve devletin yeniden yapılandırılması, değişim ve reform, 12 Eylül döneminin mağduriyetlerini gidermek, Güneydoğu, güvenlik ve terör sorunlarının üzerinde durulmuş, ekonomide kamu kesimini küçültmek üzere özelleştirmelere ağırlık verileceği ve 8 yıllık zorunlu temel eğitimin yaygınlaşacağı vurgulanmıştır. Aynı şekilde devlet bakanlıklarının sayısı 15'den 16'ya çıkartılarak SHP'ye verilmiş onun dışında bakanlık dağılımında bir değişiklik

yapılmamıştır (I. Çiller Hükümeti (DYP-SHP) Koalisyon Protokolü, www.tbmm.gov.tr; Milliyet Gazetesi, 24.06.1993).

1. ve 2. DYP-SHP koalisyon hükümetleri döneminde özellikle koalisyon protokolleri incelendiğinde, DYP'nin daha çok ideolojik olarak SHP'den etkilendiği ve hükümet protokolünde sosyal devlet anlayışına doğru bir kayış olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Demirel de İnönü de seçim yarışında da sosyal söylemleri kullanmış ve buna uygun olarak ve daha çok SHP'nin etkisiyle 1. DYP-SHP koalisyon hükümeti program ve protokolünün, sosyal devlet anlayışı nüveleri içerdiği görülmektedir. Koalisyon protokolünde 1982 Anayasa'sının özellikle de geçici 15. maddenin değiştirilmesi, laik eğitimin korunması ve zorunlu eğitimin 8 yıla çıkarılması, KİT'lerin özelleştirilmesi, serbest piyasa koşulları sağlanırken özellikle sosyal devlet ve dengeli kalkınma anlayışının korunması üzerinde durulmuştur (VII. Demirel Hükümeti (DYP-SHP) Koalisyon Protokolü, www.tbmm.gov.tr). Ancak aynı zamanda hükümet program ve protokolünde neoliberalizmi etkisi¹⁵⁷ de görülmektedir. DYP ve SHP koalisyon hükümetleri, program ve protokollerinde SHP'nin etkisiyle “sosyal devlet” ilkesini gözetmeye çalışmış ancak özellikle uygulamada “piyasacı” bir ağırlığa sahip olmuştur. Çiller başkanlığında olan 2. DYP-SHP koalisyon hükümeti protokolünde ise SHP'nin etkisinin aksine, ANAP'ın piyasacı anlayışının hâkim olduğu görülmektedir. Boratav'a göre (1995: 100), Çiller hükümeti ANAP usulü bir liberalizm politikalarına angaje olmuş, merkez sol ve merkez sağ arasında ekonomi politikaları arasındaki keskin farklar ortadan kalmış bu dönemde neoliberal politikalar ve söylem 1980-1987 yılları arasında bir kez daha resmi ideoloji haline gelmiştir. Nitekim DYP-SHP koalisyon hükümeti döneminde hükümet programında, yeni liberal politikaların uzantısı olan aile hekimliği, genel sağlık sigortası uygulamasına geçileceği vurgulanmıştır (Dericioğulları ve Sallan Gül, 2009: 202; Milliyet Gazetesi, 24.06.1993; I. Çiller Hükümeti Koalisyon Protokolü, www.tbmm.gov.tr). Ancak bu koalisyon hükümeti, sosyal politika alanında önemli değişiklikler yapamamıştır (Cizre, 2002: 87).

Çiller genel başkan olduktan sonra, hükümet ortağı olan Erdal İnönü genel başkanlıktan ayrılmış, yerine 11 Eylül 1993'te yapılan 4. Olağan Kurultayı'nda Murat Karayalçın Genel Başkan ve böylece Başbakan Yardımcısı olmuştur. Çiller'in terörle

¹⁵⁷ ANAP'ın Sağlık Sigortası modelini ve ANAP'ın “Fak-Fuk-Fon”unu çağrıştıran neoliberal politikaların uzantısı sayılabilecek Yeşil Kart uygulamasını içermektedir (VII. Demirel Hükümeti (DYP-SHP) Koalisyon Protokolü, www.tbmm.gov.tr).

mücadeleye öncelik verdiği koalisyon hükümeti döneminde (Milliyet Gazetesi, 23.06.1993b, 23.03.1995b; Hürriyet Gazetesi, 27.10.1993), DYP ve Çiller'i yıpratın olaylar olmuştur.¹⁵⁸ Bu koalisyon (I. Çiller Hükümeti) döneminde enflasyon, dış

¹⁵⁸ DYP-SHP 2. koalisyonu henüz güvenoyu almadan 2 Temmuz 1993'de Sivas'ta katliam yaşanmıştır (Sabah Gazetesi, 03.07.1993; Akşin, 2011: 165). Ardından 5 Temmuz'da Erzincan'ın Kemaliye ilçesine bağlı Başbağlar köyünde başka bir katliam yaşanmıştır (Danzikyan, 1997b: 103; Öncül, 1994: 22; Sabah Gazetesi, 07.07.1993). 25 Ekim 1993'te PKK, Erzurum'un Yani beldesinde köy basarak 35 kişiyi öldürmüştür (Arcayürek, 2001c: 48). 12 Şubat 1994'de Tuzla İstasyonu'nda patlayan bir bomba 5 yedek subay öğrencinin ölümüne neden olmuştur (Saybaşıllı, 1995: 65, 84; 32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 3. Bölüm). Bu saldırıyı DEP kabul ettiği için koalisyon hükümeti gerilmiştir. Güneydoğu'da devlet yanlısı aşiretlerden 30'unun temsilcisi Ankara'ya gelmiş (Cumhuriyet Gazetesi, 26.11.1993), bu temsilciler dönemin İçişleri Bakanı Nahit Menteşe, Jandarına Genel Komutanı Aydın İlter ve Emniyet Genel Müdürü Mehmet Ağar'ın da katıldığı toplantılarda PKK'ya karşı yapılan operasyonlar hakkında bilgilendirilmişlerdir (Danzikyan, 1997b: 104). Koalisyon hükümetinde görüş ayrılıkları belirginleşmiştir. Bu süreçte 27 Mart 1994 yerel seçimlerine gidilme kararı alınmıştır. DEP seçimi boykot ederek seçime girmeme kararı almış ve 18 Mart 1994'te Diyarbakır'da CHP'li belediye başkan adayı öldürülmüş ardından 19 Mart 1994'te Diyarbakır'da SHP seçim bürosu bombalanmıştır. Seçime birkaç gün kala 14 aday Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde adaylıktan çekileceğini açıklamış ve seçim öncesi bölgede tedirginlik hâkim olmuştur. Hem HEP'in 1991 seçimlerine SHP listelerinden girmesinden dolayı yaşanan gerginliklerden hem de 1994'te yaşanan ekonomik sorunlardan dolayı bu koalisyon hükümeti, özellikle de Başbakan olan Çiller yıpranmıştır. Nitekim 27 Mart 1994 yerel seçimleri öncesinde SHP'nin "PKK'lıları meclise taşıyan parti" olarak eleştirilmesi ile SHP ve DYP arasında koalisyon ortaklığı giderek tartışma konusu olmuştur (Saybaşıllı, 1995: 62, 83-92). 1994 seçimlerine giderken Çiller, "*Bize verilen her oy bölücülere sıkılan bir kurşun demektir*" sloganını kullanmıştır (Danzikyan, 1997b: 104). Bu dönemde PKK'ya karşı sert önlemlerden dolayı Doğu Bölgelerinde Olağanüstü halin 23. kez uzatılması insan hakları ihlallerine sebep olmuştur (Meclis Haber Dergisi, 1995c: 12; Meclis Haber Dergisi, 1996a: 21; Doğan, 1993a: 11). İnsan hakları ihlalleri konusu, koalisyon ortakları arasında yeni sorunlara neden olmuştur (Saybaşıllı, 1995: 121). Güneydoğu sorunu, terör (Milliyet Gazetesi, 26.10.1993, 28.10.1993a, 28.10.1993b, 30.10.1993) ve sıkıyönetim tartışmalarının yanında (Milliyet Gazetesi, 17.10.1993) ekonomik sorunlar (Milliyet Gazetesi, 05.08.1993, 01.10.1993, 02.10.1993, 14.10.1993a, 19.10.1993; Çetiner, 1993b: 14), cari açıklar (Milliyet Gazetesi, 14.10.1993b) ve yoğun yolsuzluk iddialarının yaşanması da (İLKSAN ve İSKİ) DYP-SHP koalisyonunu yıpratmıştır. Bu dönem, ülkenin dış borçlarının arttığı bir dönemdir (Saybaşıllı, 1995: 99, 106-110). 1994 yılında ülke ciddi bir ekonomik kriz (1994 krizi) yaşamış (Milliyet Gazetesi, 25.12.1993) gelir düzeyi yüksek kesimden refah vergisi alınmış, enflasyon %150'lere çıkmasına rağmen ücret zamları aynı oranlarda ücretli çalışanlara verilmemiş ve devlet borçlarını ödeyemez noktaya gelmiştir (Sitembölükbaşı, 2001: 132). Dünya basınında yolsuzluklar yılı olarak adlandırılan 1994 yılı (Milliyet Gazetesi, 01.01.1995), ekonomi de doların sürekli değer kazanmasıyla ciddi ekonomik bunalımların sinyallerinin verildiği bir dönemdir. Hükümet Ocak ayında devalüasyon (kur ayarlaması-değer düşürme) kararı almıştır. 18 Mart'ta dolar %10,9, Mark ise %15 değer kazanmış, faizleri %265'e çıkaran Merkez Bankası dövizdeki yükselişi önleyememiştir. 19 Mart'ta dolar günde 2,600 TL artmış ve günlük artış oranı %10,9'u bulmuştur. Dolar Ocak ayında 15,000 iken, Mart başında 21,100 liraya, Mart ortalarında 26,500 liraya, Nisan ayında ise 38,000 kadar çıkmıştır (BBC News, 17.08.2018; almanakturkiye.wordpress.com; 32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 2. Bölüm). 21 Mart'ta, Koç şirketler grubunun yarısı kapanırken, nakit akışında yaşanan ciddi sıkıntılardan, ekonomik durgunluk ve düşük talep nedeniyle, Arçelik ve Koç'a bağlı on şirket üretimi durdurma kararı almıştır (Milliyet Gazetesi, 23.03.1994). Ayrıca 31 Mayıs'ta ekonomik kriz nedeniyle otomotiv işçileri, işverenlere "2 ay ücretsiz, 2 ayda yarım ücretle" çalışmayı önermiş, 1 Haziran'da Türkiye'nin en büyük otomobil üreticisi TOFAŞ, 2.404 işçisini işten çıkarmıştır (almanakturkiye.wordpress.com).

Yerel seçimlerden sonra 5 Nisan 1994 tarihinde ek vergi uygulamaları, var olan vergi ve harçların yükseltilmesi, kamu harcamalarında kısıntıya gidilmesi, maaş ve ücretlerin artırılmaması, özelleştirmenin hızlandırılması gibi önlemleri kapsayan "5 Nisan Kararları" olarak anılan ekonomide istikrar kararları alınmıştır (Sayılğan, 1994; Törüner, 2014). Enflasyon %100'ü aşmış, KİT ürünlerine ortalama %50'ye varan zamlar yapılmış ve olağanüstü vergiler konulmuştur (Akşin, 2011: 167). Bunun sonucu olarak SHP'nin elinde olan bakanlıkların bütçelerinin denetimi fiilen DYP'ye verilmiştir. Çiller ve Karayalçın'ın

borçlanma, 1994 ekonomik krizi, PKK terörü, insan hakları ihlallerinin artması, ülkede yaşanan Sivas Katliamı, gayrimeşru ölümler, patlamalar gibi olaylardan dolayı DYP-SHP koalisyonu yerine bir ANAYOL koalisyonunun kurulması talepleri hem toplumda basında (Donat, 1995: 12; Saybaşı, 1995: 118-119, 125-126) hem de sermaye sahipleri ve iş çevrelerinde (Arcayürek, 2001b: 87, 113-114) artmıştır. Hatta bu durum daha sonra kurulan ANAYOL koalisyon protokolünün giriş bölümünde yer almıştır.¹⁵⁹ Çünkü benzer ideoloji, politika ve tercihlere sahip, birbirine daha yakın siyasal partilerin koalisyon kurması beklenmektedir (Lijphart, 1984: 144). Ancak bu dönemde ANAP-DYP koalisyonunun liderlerden dolayı kurulamayacağına dair genel bir kanı oluşmuştur (Saybaşı, 1995: 125, 126). Nitekim 1996 yılında denenmiş olan ANAYOL hükümeti sadece 3 ay sürmüştür.

18 Şubat 1995'te CHP ve SHP birleşme kararı almış geçici olarak 6 ay kadar genel başkanlığı Hikmet Çetin yapmıştır (Meclis Haber Dergisi, 1995b: 11, Milliyet Gazetesi, 20.02.1995). Çetin'in liderliği döneminde Çiller, CHP ile koalisyon hükümetine devam etmeyi kabul ederek, Başbakan Tansu Çiller ve CHP'nin yeni lideri Hikmet Çetin 23 Mart 1995 günü bir araya gelerek, DYP-CHP Hükümeti'nin Yeni Uygulama Programı'nı imzalamışlardır (Meclis Haber Bülteni, 1995c: 2; Milliyet Gazetesi, 24.03.1995). Daha sonra 9 Eylül 1995 tarihinde CHP'nin 27. Kurultay'ında genel başkanlığa Deniz Baykal getirilmiştir (Meclis Haber Bülteni, 1995c: 19; Milliyet Gazetesi, 09.09.1995). Bu durumdan DYP-SHP koalisyon hükümeti etkilenmiş, Baykal da "varlık" göstermek istediğinden (Akşin, 2011: 168) Çiller'e demokratik ve ekonomik yeni taleplerle gitmiş (Kongar, 2006: 267) Başbakan Çiller ile Baykal uzlaşmamış¹⁶⁰ ve Çiller 20 Eylül 1995 tarihinde istifa etmiştir (Milliyet Gazetesi, 21.09.1995). Parlamento'da en büyük gruba sahip parti olarak, hükümeti kurma görevini tekrar alan Çiller, yaptığı konuşmada; RP ile görüş farklılığından dolayı asla bir hükümet kurmanın söz konusu olamayacağını, ideolojik olarak kendilerine en yakın parti ile koalisyon

katıldığı 5 Nisan Kararları'nın basına açıklandığı basın toplantısında, Çiller alınan kararları açıklarken Karayalçın çoğu maddeyi ilk defa duymanın şokunu yaşamış ve elinden geldiğince basın karşısında bunu hissettirmemeye çalışmıştır (32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 2. Bölüm; Bildirici, 1998: 288).

¹⁵⁹ "Esasen seçimlerden hemen sonra her iki partinin yönetimleri, birbirleriyle koalisyon kurmaları konusunda yoğun bir kamuoyu talebine muhatap olmuşlardır. Halkımızın tercihini yansıtan bu hükümetin devamlı olması ve ülkemiz sorunlarını çözmesi için her türlü çaba gösterilecektir" (II. Yılmaz Hükümeti (ANAP-DYP) Koalisyon Protokolü, www.tbmm.gov.tr).

¹⁶⁰ Baykal, koalisyonun devam etmesi için Gazi Olaylarından (12 Mart 1995) sorumlu tuttuğu İstanbul Emniyet Müdürü Necdet Menzir'in görevden alınmasını istemiş, ancak Çiller Menzir'i görevden almayarak istifa etmiştir (32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 4. Bölüm). Nitekim 1995 seçimlerinde Menzir'i İstanbul milletvekili adayı yapmış ve Menzir XX. Dönem İstanbul milletvekili seçilmiştir.

kurmak istediklerini bunun memleket için en hayırlısı olduğunu vurgulayarak ANAP ile koalisyon kurmak istediğini belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 25.09.1995a). Bu amaçla ilk olarak, Yılmaz ile görüşmeye gitmiş Yılmaz tarafından asansörün kapısında karşılanan Çiller, Yılmaz ile uzlaşmamıştır. Yılmaz koalisyon yerine seçime gitme taraftarırken, Çiller ise Yılmaz'ı sıkıştırarak (Milliyet Gazetesi, 25.09.1995b) kendisinin Başbakan olacağı bir hükümet formülü aramaktadır. Çiller yaptığı açıklamada ilk yarıyıl başbakanlığın kendi partisinin hakkı olduğunu, ikinci yarıyılı vermenin bile fedakârlık olduğunu vurgulamıştır (Görev Çillerde, www.youtube.com). Yılmaz, “Çiller, ANAP’la koalisyon kurma konusunda samimi değil. Taktik icabı bize koalisyon önerdi, ama asıl düşüncesi azınlık hükümeti kurmak ve devlet olanaklarını kullanarak kendisi için uygun bir dönemde seçime gitmektir” açıklamasını yapmıştır (Bila, 1995: 14). DYP içindeki Çiller’e karşı olan Cindoruk önderliğindeki muhalif grup ise, azınlık hükümetine karşı olduklarını ANAP-DYP koalisyonunu destekledikleri konusunda deklarasyon yayımlamışlardır (Milliyet Gazetesi, 27.09.1995b). Çiller’in azınlık hükümeti konusunda eli zayıflamış olsa da Yılmaz ve Çiller koalisyon konusunda uzlaşmak bir yana tartışmışlardır (Milliyet Gazetesi, 28.09.1995). Bunun üzerine Çiller azınlık hükümeti kurma girişimlerine başlamış (Milliyet Gazetesi, 01.10.1995) Demirel en başta karşı çıkmış olsa da (Milliyet Gazetesi, 03.10.1995) daha sonra görev vermiş Çiller’e hükümeti kurma görevini vermiş, Ecevit ve Türkeş’in desteğiyle kurduğu azınlık hükümetine onay vermiştir (Milliyet Gazetesi, 05.10.1995, 06.10.1995). Ancak **(II. Çiller Hükümeti)** DYP azınlık hükümeti 15 Ekim’de yapılan oylamada güvenoyu alamamıştır.¹⁶¹ Bunun üzerine Çiller, 24 Aralık 1995 genel seçimlerinin huzur içinde yapılması sağlamanın, öncelikli görevi olduğunu ifade ederek, 30 Ekim 1995-6 Mart 1996 tarihleri arasında yaklaşık 5 ay kadar sürecek Çiller başbakanlığında **(III. Çiller Hükümeti)** 30 Ekim’de CHP ile koalisyonla tekrar razı olmuş ve 52. Hükümet kurulmuştur (Meclis Haber Dergisi, 1995d: 8, 9, 15). Yazılı bir protokol metni hazırlanmamış, koalisyonun kurulma aşamasında iki parti on üç konu¹⁶² üzerinde mutabakat sağlanarak 32 bakanlıktan, 11 bakanlık CHP’ye verilmiştir. Böylece Baykal, TBMM’nin kararı ile seçimlerin 24 Aralık 1995’te yenilenmesi şartıyla hükümet ortağı

¹⁶¹ 51. Hükümet için 15 Ekim Pazar günü yapılan güven oylamasına 421 milletvekili katıldı. 191 güvenoyuna karşılık 230 güvensizlik oyuyla Çiller’in azınlık hükümeti güvenoyu alamamıştır (Meclis Haber Dergisi, 1995d: 9).

¹⁶² Bknz. III. Çiller Hükümeti (DYP-CHP) Koalisyon Protokolü, www.tbmm.gov.tr.

olmuştur (Akşin, 2011: 168). Böylece seçimlerden 58 gün öncesinden, erken seçime gitme kararı alınmıştır. Bu hükümette 1995 yılında yapılan kurultayda CHP Genel Başkanlığı'na getirilen Deniz Baykal, Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı olarak yer almıştır. 24 Aralık 1995 milletvekili genel seçimleri yapılırken bu hükümet istifa etmiştir (Meclis Haber Dergisi, 1995d: 1, 7).

Mesut Yılmaz, 1995 seçimlerine giderken başarısız olmamak için merkez sağ blok oluşturmayı hedeflemiş, bu amaçla Korkut Özal, Abdülkadir Aksu, Ali Coşkun, Sadi Somuncuoğlu, Ağâh Oktay Güner gibi milliyetçi-muhafazakâr isimleri partisine dâhil etmiş, DYP'nin önemli isimleri Yaşar Topçu, Sümer Oral'ı listesine koymuştur. Ayrıca MHP, BBP ve Yeni Demokrasi Hareketi'ne ittifak önerisi götürmüştür. 1995 seçimlerinde muhafazakâr-milliyetçi çizgide olan siyasal ideolojiler yelpazesinde daha sağda olan BBP ile girmiştir.¹⁶³ Ancak 1995 seçimlerinde RP birinci parti olarak çıkmıştır. Seçimlerden sonra hükümet formülleri tartışılırken ANAP içinde, DYP ile hükümet kurmasını isteyenler ile birinci parti olan RP ile hükümet kurulması yönünde iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. RP, ANAP'a koalisyon hükümeti kurma konusunda anlaşılırlarsa Çiller'i Yüce Divan'a göndermeyi teklif etmiştir (Milliyet Gazetesi, 03.01.1996, 07.01.1996a). Seçimden sonra Çiller ile görüşmek için ilk adımı Yılmaz atmış, ancak görüşmeler olumsuz sonuçlanmıştır. Birkaç gün sonra da Çiller, Yılmaz'ı ziyaret etmiştir. Bu görüşmede Çiller, kendisinin başbakan olması konusunda ısrar ederken; Yılmaz daha önce de önerdiği "İtalya modeli" (Milliyet Gazetesi, 05.01.1996a) olarak anılan teklifini yinelemiş ve "*İkimiz de hükümete girmeyelim, anlaşacağımız biri başbakan olsun. Sizden birine de razıyım*" şeklinde bir uzlaşma yolu seçmiştir. Özellikle de Çiller'i ikna etmek için sağ kolu Necmettin Cevheri'nin de Başbakan olmasına razı olabileceğini ima etmiştir. Görüşmelerde Çiller, Yılmaz'a 2000 yılında Türkiye'nin cumhurbaşkanını seçeceğini, kendisinin cumhurbaşkanı olma durumunda, Yılmaz'ın başbakan olabileceğini ifade etmiştir. Kesinlikle birbirlerini başbakan olarak görmek istemeyen iki lider uzlaşmamıştır (32. Gün 28 Şubat Belgeseli, 5. Bölüm). Yılmaz, daha sonra CHP Genel Başkanı Deniz Baykal ile görüşerek kendisine, Çiller ile

¹⁶³ Aslında Mesut Yılmaz, Çiller azınlık hükümeti kurmaya çalıştığında, Yazıcıoğlu'ndan Çiller'e güvenoyu vermemelerini istemiş, Yazıcıoğlu ise arkadaşlarını MHP'den istifa ettirdiğini erken seçime giderek hepsinin meclis dışında kalmasına sebebiyet veremeyeceğini söyleyince, Mesut Yılmaz seçime gidildiğinde onları meclis dışında bırakmayacağına dair garanti vermiştir. Böylece Yılmaz ve Yazıcıoğlu, 1995 seçimlerinde kendisinin ve 6 arkadaşının meclis dışında kalmaması şartıyla, Çiller'in kuracağı azınlık hükümetini destekleyip güvenoyu vermeyecekleri konusunda anlaşmışlardır (Şanlıtürk, 2004: 18-19).

Baykal'ın uzlaşmadığını ve anlaşmadığını belirtmiş ikisi arasında bu sorunu giderecek üçüncü bir kişinin başbakan olması önerisini sunmuştur. Yılmaz ile Baykal'ın görüşmesi sonucunda, CHP seçimden en az milletvekili sayısı ile çıkan parti olmasına rağmen Baykal'ın da başbakan olmak istediğini anlamıştır (Hürriyet Gazetesi, 01.03.2008).

Bu arada hükümeti kurma görevi Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından, 1995 milletvekili genel seçimlerinde birinci parti olan RP genel başkanı Erbakan'a verilmiştir (Milliyet Gazetesi, 10.01.1996), ancak RP'nin Meclis'te güvenoyu almak için yeterli milletvekiline sahip olmaması ve diğer partilerin destek vermemesi üzerine hükümet kurulamamıştır. Erbakan, önce Yılmaz sonra ise Çiller ile görüşmüştür. Erbakan, Yılmaz ile görüşmesinde, Özal'a gönderme yaparak aslında iki partinin bağlı olduğu üzerinde durarak, Yılmaz'ı ikna etmeye çalışmıştır (Milliyet Gazetesi, 13.01.1996; 32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 5. Bölüm). RP ile ANAP arasında yürütülen koalisyon görüşmelerinde Yılmaz RP ile olan temel farklılıklarını ortaya koyarak koalisyon kuramayacağını belirtmiş, böylece görüşmelerin olumsuz sonuçlanması, bu konuda Erbakan ve Çiller'in de başarısız olması üzerine (Milliyet Gazetesi, 11.01.1996, 14.01.1996a), hükümeti kurma görevi Mesut Yılmaz'a verilmiştir (Milliyet Gazetesi, 07.02.1996).

ANAP, 132 milletvekiliyle mecliste güvenoyu almak için yeterli milletvekili sayısına sahip olmadığından koalisyon kurması gerekmektedir. Bu nedenle ilk olarak Çiller ile görüşülmüş, ancak anlaşma sağlanamayınca Erbakan ile görüşmeye başlamıştır. Mesut Yılmaz, seçimlerden önce, tek başına hükümeti kuracak çoğunluğu elde edemezse, RP ile kesinlikle koalisyona gitmeyeceği yönünde açıklamalarda bulunmuş (Özkök, 1994: 27) olsa da, görüşme iki parti kurmaylarının protokol hazırlığı için çalışması kararı ile sonuçlanmış, ilk görüşme üç saat on dakika sürerken ikinci görüşmeleri iki saat sürmüştür (Milliyet Gazetesi, 15.02.1996, 16.02.1996a). ANAP içerisinde Korkut Özal ve arkadaşları dâhil partililerin çoğu RP ile koalisyonu istemesine rağmen, Yılmaz ve partinin liberal isimleri olan Kaya Erdem, Işın Çelebi gibi isimler bu koalisyona karşı çıkmış, koalisyon durumunda istifa edeceklerini belirtmişlerdir (Milliyet Gazetesi, 26.12.1995c, 21.02.1996; Şanlıtürk, 2004: 31). Yılmaz, partiden (Milliyet Gazetesi, 21.02.1996, 22.02.1996), ailesinden hatta sanat camiasından (Milliyet Gazetesi, 17.02.1996; 32. Gün 28 Şubat Belgeseli, 5. Bölüm),

aldığı tepkilerden ve RP'nin talepleri karşısında Bakanlıklar konusunda anlaşamadıklarından koalisyon hükümeti kurmaktan vazgeçmiştir (Hürriyet Gazetesi, 01.03.2008; Milliyet Gazetesi, 25.02.1996; Koalisyon Yılları, www.ntv.com.tr). RP ile hükümet ortağı olmaktan vazgeçen Yılmaz, ANAYOL için tekrar Çiller ile görüşmeye başlamıştır (Milliyet Gazetesi, 26.02.1996). ANAP ve DYP'nin uzlaşarak hükümet kurması için hem toplumdaki ve partilerden (Milliyet Gazetesi, 07.01.1996b, 08.01.1996) hem de sermaye çevreleri, iş adamları, gazetecilerden (Milliyet Gazetesi, 26.12.1995a; Çetiner, 1996: 14; Gökmen, 1999: 125), Cumhurbaşkanı Demirel'den (Milliyet Gazetesi, 20.01.1996a) yoğun baskı gelmiş ve Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı'nın da araya girmesiyle (Şanlıtürk, 2004: 32, 35, 36; Cumhuriyet Gazetesi, 25.02.1996; 32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 5. Bölüm) olumlu adımlar atılmıştır. Hatta Baykal Yılmaz'ı aramış DSP'nin destekleyeceği, ANAP-DYP koalisyonunun en iyi çözüm olduğunu ifade etmiştir (Milliyet Gazetesi, 20.01.1996b). Yılmaz ve Çiller bir araya gelmeden Mustafa Taşar ve Yalım Erez ANAYOL formülü için görüşmelere başlamışlardır (Bildirici, 1998: 351). Bütün bu süreç sonunda, ANAP ve DYP arasında 3 Mart 1996 tarihinde partiler arası bir koalisyon protokolü imzalanarak (Milliyet Gazetesi, 04.03.1996)¹⁶⁴ Yılmaz başkanlığında 53. Hükümet olan *ANAYOL* adıyla da bilinen hükümet (*II. Yılmaz Hükümeti*) kurulmuştur¹⁶⁵ (Meclis Haber Dergisi, 1996a: 1, 7). Ancak DSP'nin dışarıdan desteğiyle, 12 Mart 1996'da güvenoyu¹⁶⁶ alan, ANAP-DYP koalisyonu 6 Mart 1996-28 Haziran 1996 tarihleri arasında yaklaşık 3 ay görev yapabirmiştir. 32 bakanlıktan 17'sini DYP'ye verildiği bu koalisyon hükümetinde,

¹⁶⁴ Koalisyon Protokolünde; Başbakan ve başbakan yardımcısı aynı partiye mensup olmayacağı, atama ve görevlendirme işlemlerinde Başbakan'ın yalnız karar veremeyeceği, böylece alınan kararlarda başbakan yardımcısının da imzası olacağı konusunda anlaşmışlardır. Ayrıca Yılmaz ve Çiller, dönüşümlü başbakanlıkta uzlaşmışlardır. 1996'da ANAP, 1997 ve 1998'de DYP, 1999'da ANAP ve 2000'de iki partinin de mutabık kalacağı DYP'ye mensup bir kişi başbakanlık görevini yürüteceği konusunda anlaşmışlardır. Buna göre 1996 yılı sonuna kadar Mesut Yılmaz Başbakanlık yapacak, daha sonra 2 yıl süreyle bu görevi Tansu Çiller sürdürecektir, sonra 1 yıl süreyle yeniden Mesut Yılmaz göreve gelecektir. Beşinci yıl ise DYP içinden bir milletvekilinin başkanlığında seçim hükümeti oluşturulacak. 33 bakandan oluşan Bakanlar Kurulu'nda, devlet bakanlıklarının eşit sayıda bölüşüleceği ancak icracı bakanlıklardan 8'inin ANAP'a ve 9'unun DYP'ye ait olacağı ve eğer bakanlık sayısı artırılacaksa partiler arasında DYP'nin bakanlık sayısının fazlalığının sürdürüleceği konusunda da uzlaşmıştır (II. Yılmaz Hükümeti (ANAP-DYP) Koalisyon Protokolü-<https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/KP53.htm>; Meclis Haber Dergisi, 1996a: 1).

¹⁶⁵ Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı Çiller ile görüşmüş, bu nedenle Başbakanlık istemi konusunda daha fazla ısrar edemeyerek ve mecbur kalarak koalisyonu kabul etmiştir (Bildirici, 2003: 284-285).

¹⁶⁶ ANAYOL Hükümeti, toplantıya katılan 544 milletvekilinden 207 ret, 80 çekimser ve 257 kabul oyu ile almıştır. Oysa Bakanlar Kurulu'nun güven oyu almış sayılabilmesi için toplantıya katılan 544 üyenin yarısının bir fazlası olan 273 kabul oyu gerekmektedir. RP'nin başvurusu üzerine 6 Haziran 1996'da Anayasa Mahkemesi tarafından güvenoylaması iptal edilmiştir.

Çiller hükümet ortağı olarak herhangi bir görev almamıştır. Serbest piyasa ekonomisinin tüm koşullarını sağlanacağını açıkça belirtilmesi, sosyal güvenlikle ilgili maddeleri ile ortadireği güçlendirilmesi maddelerinden yola çıkarak, hükümet protokolünde ideolojik olarak ANAP'ın ağırlığının hissedildiğini söylemek mümkündür. Ayrıca özelleştirmelerin hızlanacağı, yine zorunlu eğitimin 8 yıla çıkarılacağı yer almıştır (II. Yılmaz Hükümeti Koalisyon Protokolü, www.tbmm.gov.tr). Bu koalisyon döneminde, Çiller hakkında TEDAŞ ve TOFAŞ ihalelerindeki usulsüzlük ve örtülü ödenekten çektiği 500 milyar nedeniyle hakkında önerge verilmiş, Meclis Çiller'i Yüce Divan'a göndereceken, hükümetin güven oylaması Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilince hükümet düşmüştür.¹⁶⁷ RP tarafından meclise sunulan Çiller ve Yılmaz ile ilgili yolsuzluk iddialarına ilişkin meclis soruşturması önergesi için mecliste ANAP'ın Çiller için olumlu oy kullanması¹⁶⁸ (Lewis, 2010: 24) üzerine DYP'de Yılmaz için olumlu oy kullanmış bu şekilde (32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 5. Bölüm), "Ortakların ihaneti" (Zürcher, 2010: 429) de koalisyonun bozulmasının nedenlerindedir. Mecliste birbirine ideolojik olarak en yakın duran iki siyasal partinin uzlaşmaması, sürekli çatışması toplumu önemli derecede rahatsız etmiş, seçmenin siyasal partilere olan güvenini daha da sarsmıştır. Bu uzlaşmaz tutum ve kavgalar hizip görüntüyü ve sistemde parçalanmışlığı ve bölünmüşlüğü de arttırmıştır. Aynı zamanda iktidarda kalmak için mevcut durumunu güçlendirmek için kamu kaynaklarını yakınlarına dağıtarak güçlenme anlayışını, kayırmacılık ve kollamacılığı pekiştirmiştir (Çelebi vd., 1996: 85).

¹⁶⁷ Aynı dönemde, RP'nin ANAYOL hükümeti için yapılan güven oylamasının Anayasa'ya ve Meclis iç tüzüğüne aykırı olduğu gerekçesi (Arcayürek, 2003: 448) ile Anayasa Mahkemesi'ne 12 Nisan'da yaptığı başvuru sonucunda Anayasa Mahkemesi, söz konusu güven oylamasının 14 Mayıs 1996 tarihinde iptali yönünde karar vermiştir. Ancak Yılmaz Anayasa Mahkemesi'nin gerekçeli kararını açıklanmadan bir yorum yapmayacağını, istifasının da söz konusu olmadığını açıklamıştır. Çiller, Erbakan ve Baykal ise hükümetin istifası yönünde görüş bildirince, bunun üzerine RP, 27 Mayıs'ta "Anayasa Mahkemesinin kararına rağmen Hükümeti kurma görevini Cumhurbaşkanı'na iade etmediği" gerekçesiyle Mesut Yılmaz hakkında gensoru önergesi vermiştir. Meclis Genel Kurulu'nda 3 Haziran'daki görüşmelerden sonra, gensorunun 6 Haziran'da gündeme alınması kararlaştırılmıştır. Ancak RP'nin Başbakan Mesut Yılmaz hakkında verdiği ve gündeme alınması TBMM Genel Kurulunda kabul edilen gensoru önergesi Meclis'te görüşüleceği gün, 6 Haziran 1996'da Anayasa Mahkemesi, yeni bir içtüzük niteliğindeki, "Bakanlar Kurulu'nun güvenoyu almış sayılabilmesi için toplantıya katılan 544 üyenin yarısının bir fazlası olan 273 kabul oyu gerektiği bu durumun Anayasa'nın 96. maddesine aykırı olması" şeklindeki gerekçeli kararını (22658 sayılı RG. s. 27) yayınladığı gün, Başbakan Yılmaz ise gensoru önergesinin görüşülmesini beklemeden Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e istifasını sunmuştur (Meclis Haber Dergisi, 1996b: 2, 3).

¹⁶⁸ Yılmaz ve ANAP'lı milletvekilleri, RP'nin Çiller hakkında Meclis'e getireceği dosyaları "*gerçeklerin ortaya çıkmasına yardım edecekse, bunları desteklemeyi görev saydıklarım*" ifade etmişlerdir (Arcayürek, 2003: 435).

Bunun üzerine Demirel, aynı gün akşamı RP Genel Başkanı Erbakan'ı Çankaya Köşkü'ne davet ederek yeni hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Hükümeti kurmak için 1982 Anayasası'na göre 45 günlük süresi olan Erbakan partisinin yetkili organları ile toplantılar yaparak, 10 Haziran'da BBP Genel Başkanı Yazıcıoğlu, 11 Haziran'da CHP Genel Başkan Baykal ve ANAP Genel Başkanı Yılmaz ile görüşmüştür. Ardından 12 Haziran'da DSP Genel Başkanı Ecevit ve 14 Haziran'da DYP Genel Başkanı Çiller ile yeni hükümeti kurmak için görüşmüştür (Meclis Haber Dergisi, 1996b: 3). RP ödün vermeye hazır, koalisyon için şart sunmak bir yana, Erbakan'ın başbakan olması karşılığında koalisyon yapacağı hükümetin programını bile aynen kabul etmeye hazır bir biçimde (Doğan, 1996: 11; Milliyet Gazetesi, 08.06.1996) tüm partilerle görüşmüştür. Erbakan'a hükümeti kurma görevi verildiğinde ANAP Meclis'e, Çiller'in örtülü ödeneğiyle ilgili bir önerge sunmuştur. RP'de önergeye karşı oy verince, Erbakan Çiller'i¹⁶⁹ hükümeti kurmaya ikna edebilmiştir (Akşin, 2011: 169). İki lider RP'nin iktidar olması karşılığında, Çiller'in mal varlığının soruşturulmasına son verilmesi ve üzerindeki soruşturmaların sonlandırılması konusunda anlaşmışlardır (Cizre, 2008: 233, Cizre, 2002: 94). Çiller, üzerindeki soruşturmalardan kurtulmak için Erbakan ile koalisyon kurmaya mecbur kalmış (Bildirici, 2003: 293, 32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 6. Bölüm), RP ve DYP ikişer yıl dönüşümlü başbakanlık yapacakları konusunda anlaşmış ve 36 bakanlık DYP ve RP arasında eşit paylaşılmıştır (Erbakan Hükümeti (RP-DYP) Koalisyon Protokolü, www.tbmm.gov.tr). Necmettin Erbakan tarafından 28 Haziran 1996'da Tansu Çiller'in Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı olarak görev yaptığı RP-DYP koalisyonu ile **REFAHYOL** diye anılan 54. Hükümet kurulmuş ve 8 Temmuz'da güvenoyu (278 kabul, 265 ret) almıştır (Meclis Haber Dergisi, 1996c: 1, 6; Milliyet Gazetesi, 29.06.1995a, 09.07.1996). İdeolojik olarak birbirine uzak olan bu iki siyasal parti, bu durumun farkında olduklarını koalisyon protokolünde özellikle belirtmişlerdir.¹⁷⁰ Ayrıca protokolde, serbest piyasa ekonomisinin tüm şartlarını sağlayacak ortamın gerçekleştirilmesi, özelleştirme yapılacağı zorunlu eğitimin 8 yıla çıkarılacağı belirtilmektedir. Protokol hükümleri incelendiğinde DYP'nin ağırlığı

¹⁶⁹ Çiller, Erbakan ile koalisyon protokolünü imzalamadan önce, Türkeş'ten Yılmaz ile görüşerek onu koalisyona ikna etmesini istemiş, ancak iki lider koalisyon şartlarında anlaşamamışlardır (Bildirici, 2003: 293).

¹⁷⁰ "...Her iki parti, programlarının, hedeflerinin farklı olduğunun bilincindedir. Koalisyon hükümeti, Anayasamızda ifadesini bulan ilkelerden hareketle ortak bir programı ve ortak hedefleri, ilim, akıl, tecrübe, milletimizin faydası ve temel insan haklarına saygı ilkelerine göre ve uzlaşma mantığı ile gerçekleştirecektir" (Erbakan Hükümeti (RP-DYP) Koalisyon Protokolü, www.tbmm.gov.tr).

olduğu RP'yi etkilediği söylenebilirken; Refahiyol hükümeti döneminde DYP'nin söylem ve politikaların bakıldığında uygulamada RP'nin etkisinde kaldığı görülmektedir. Aynı zamanda koalisyona, Muhsin Yazıcıoğlu önderliğindeki BBP de 7 milletvekili ile dışarıdan destek vermiştir. Laiklik ve İslamcılık tartışmaların çok yoğun olduğu bu dönemde, DYP'nin RP ile koalisyon yapması¹⁷¹, Çiller'in genel başkanlığındaki DYP'nin çizgisinin milliyetçi, İslamcı çizgiden yana olduğu anlamına gelmiştir (Tosun: 1998: 240-241). Bunun sonucunda DYP içerisinde fikir ayrılıkları meydana gelmiş, 50'ye yakın milletvekili istifa etmiştir (Meclis Haber Dergisi, 1996c: 9). Özellikle 1995 seçimlerinden önce partiye davet edilen parti vitrininde tutulan DYP'nin "A Takımı" olan birçok milletvekili, seçimlerden sonra Hüsamettin Cindoruk, Mehmet Dülger ve İsmet Sezgin gibi DYP'nin dava adamları partinin değişimi karşısında istifa etmişlerdir (Danzikyan, 1997b: 105, Arat, 1998: 12). DYP'den ayrılanlar, Hüsamettin Cindoruk önderliğinde 7 Ocak 1997'de Demokrat Türkiye Partisi'ni (DTP) kurmuşlardır (Meclis Haber Dergisi, 1997a: 5; Demirkol, 2015: 104; Cizre, 2002: 94).

REFAHYOL hükümetinin¹⁷² çalışmalarından sonra, hükümetin uygulamaları, söylemleri ile toplumda laik-antilaik çatışması keskinleşmesi sonrasında askeri bürokrasi MGK yoluyla siyasal sistemde inisiyatif almıştır. Tarihe 27 Şubat Postmodern darbe olarak geçen, MGK'nın dokuz saatlik toplantısı sonunda, 28 Şubat 1997 kararlarını alınmıştır (Sabah Gazetesi, 02.02.1997, 05.02.1997; Cumhuriyet Gazetesi, 01.03.1997). Bu kararlar sonucunda REFAHYOL hükümeti sona ermiş, RP'ye kapatılma davası açılmıştır. Erbakan bu süreçte, koalisyon protokolü gereği iki yıllık

¹⁷¹ 8 Temmuz 1996'da Meclis'te yapılan güven oylamasında ret oyu kullanan Mehmet Köstepen, Gencay Gürün, Ayseli Göksoy, Emre Gönensay, Köksal Toptan, İsmet Sezgin, Cavit Çağlar, Mehmet Batallı, Rıfat Serdaroğlu, Refaiddin Şahin 16 Temmuz'da partiden ayrılmıştır (Onur, 2004: 152; Meclis Haber Dergisi, 1996c: 9).

¹⁷² Bu hükümet döneminde, PKK eylemlerini arttırmış, Tunceli, Adana ve Sivas'ta kadın canlı bombalar olayları yaşanmıştır. ANAYOL döneminde başlayan, dönemin Adalet Bakanı Mehmet Ağar'ın koğuşlara sıkıdenetim getirilmesini öngören genelgenin yayınlanmasından sonra cezaevlerinde eylemler yaşanmış, bu eylemler REFAHYOL hükümeti döneminde Adalet Bakanı Şevket Kazan'ın da aynı uygulamaları devam ettirmesiyle artarak devam etmiştir (32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 6. Bölüm). 6 Kasım 1996 tarihinde "Susurluk Olayı-Skandalı" olarak anılan devlet-polis-mafya ilişkilerinin ortaya çıkmasına neden olan trafik kazası meydana gelmiştir. İstanbul eski Emniyet Müdür Yardımcısı olan Hüseyin Kocadağ, Mehmet Özbay adına düzenlenen kimlikle dolaşan Abdullah Çatlı ve sevgilisi olan Gonca Us vefat ederken; DYP Şanlıurfa Milletvekili Sedat Edip Bucak ise yaralı olarak kazadan kurtulmuştur (Milliyet Gazetesi, 12.02.2001).

dönüşüm süresini beklemeden başbakanlığı Çiller'e bırakmak üzere bir yıl sonra 18 Haziran 1997 de istifa etmiştir.¹⁷³

Ancak Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, ülkede istikrarsızlığa neden oldukları gerekçesiyle, ertesi gün ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz, DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit, CHP Genel Başkanı Deniz Baykal ve DTP Genel Başkanı Hüsamet Cindoruk ile ayrı ayrı görüşmüş ve 20 Haziran'da Mesut Yılmaz'ı 55. Hükümeti kurmakla görevlendirmiştir.¹⁷⁴ DSP lideri Ecevit ile DTP lideri Cindoruk Yılmaz ile hükümet kuracaklarını destek vereceklerini açıklarken, CHP en kısa sürede erken seçime gidilmesi koşuluyla Yılmaz hükümetini dışarıdan destekleyeceğini bildirmiştir. Çiller ve Yılmaz ise yaklaşık on dakika toplantı yapmış ve uzlaşmamışlardır. 2 Temmuz 1997 yılında Mesut Yılmaz başkanlığında CHP'nin de dışarıdan destek verdiği, DSP, Demokrat Türkiye Partisi (DTP) ve ANAP arasında *ANASOL-D (III. Yılmaz Hükümeti)* olarak anılan 53. Koalisyon Hükümeti kurulmuştur (Meclis Haber Dergisi, 1997c: 1, 5, 9). 20'si ANAP, 11'i DSP, 5'i DTP, biri ise Bağımsız milletvekiline verilecek şekilde 37 bakanlık paylaşılmıştır (III. Yılmaz Hükümeti (ANAP-DSP-DTP-Bağımsızlar) Koalisyon Protokolü, www.tbmm.gov.tr). Yılmaz'ın Başbakan, Ecevit ve İsmet Sezgin'in Başbakan Yardımcısı olduğu, ANASOL-D hükümeti Haziran 1997-Ocak 1999 tarihleri arasında yaklaşık 18,5 ay görev yapmıştır. Baykal, "sekiz yıllık kesintisiz temel eğitimin" yasalaştırılması ve alt yapısı hazır olmaz erken seçime gidilmesi kaydı ile hükümete destek verirken; Ecevit, "ülkeyi RP tehlikesinden kurtarmak için" hükümette yer almıştır (Kongar, 2006: 294). ANASOL-D hükümeti döneminde, ANAP Genel Başkanı ve Başbakan Mesut Yılmaz ile CHP Genel

¹⁷³ Erbakan, Çiler başkanlığında kurulacak RP-DYP-BBP hükümetine destek veren 278 milletvekilinin imzasını taşıyan metin ile birlikte, hükümetin istifasını 18 Haziran 1997'de Demirel'e sunmuştur. Metinde "Biz aşağıda imzaları bulunan parti başkanları Başbakan olarak Tansu Çiller'i öneriyoruz." ifadesi yer almıştır (Şanlıtürk, 2004: 56). Bülent Arınç verdiği bir röportajda Erbakan'ın partililere, hükümetinin devam edeceğini sadece Başbakanı değiştirdiklerini yani "*havada ikmal*" yaptıkları yönünde bir açıklama yaptığını ifade etmiştir (Koalisyon Yılları, www.ntvhaber.com; Refahyol Basın Toplantısı, www.youtube.com). Cumhurbaşkanı Demirel ise, "*Anayasa'da başbakanlığın devri müessesesi yok*" diyerek hükümeti kurma görevini Yılmaz'a vermiştir (Bildirici, 2003: 319).

¹⁷⁴ Cumhurbaşkanlığından, görevin ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a verilmesi nedeni ile yapılan yazılı açıklamada Yılmaz, Ecevit, Baykal ve Cindoruk ile yapılan görüşmelere değinildikten sonra şöyle denilmiştir: "*Bu istişareler sonunda genellikle uygulanan kural gereğince TBMM'de temsil edilen en çok üyeye sahip ikinci parti olan Anavatan Partisi'nin Genel Başkanı Sayın Mesut Yılmaz Çankaya Köşkü'ne davet edilerek, ülkede meydana gelen gerginliği giderecek bir hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Anayasa'nın 104. maddesindeki (Cumhurbaşkanı, devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını gözetir) şeklindeki ifade de göz önüne alınarak böyle bir görevlendirme yapılmıştır.*" Bu durumu Erbakan ve Çiller eleştirmiştir (Meclis Haber Dergisi, 1997c: 5). Çiller bu durumu "gasp" olarak nitelemiş; Erbakan ise, Yılmaz hükümetine "Çankaya Hükümeti" adını vermiştir (Kongar, 2006: 293).

Başkanı Deniz Baykal 3 Haziran 1998, milletvekili genel seçimler ile yerel seçimlerin birlikte ve 18 Nisan 1999 Pazar günü yapılması konusunda anlaşmaya varmışlardır (Meclis Haber Dergisi, 1998: 7). Bu dönemde, hükümetin kurulup istikrarlı şekilde iş yapamaması ve erken seçim kararının alınması Kardam'a göre (1999: 43), parlamenter siyasal hayatın vazgeçilmez unsuru olan siyasal partilerin "çürümüşlüğü'nün krizidir". Türkbank ihalesindeki yolsuzluk iddiaları üzerine CHP hükümete vermiş olduğu desteği geri çekip 25 Kasım 1998'de gensoru önergesi vermiştir. CHP'nin kendisine ve devlet bakanı Güneş Taner'e için verilen gensoru önergesinin mecliste kabul edilmesiyle güvenoyu almayan ANASOL-D hükümeti, 11 Ocak 1999 tarihinde düşmüş ve Yılmaz istifa etmiştir. Yılmaz başkanlığındaki 55. Hükümet gensoru ile düşürülen ilk hükümettir. ANASOL-D hükümeti düştüğünde, merkez sağ toparlamak için yeniden ANAYOL formülleri tartışılmaya başlamıştır (Can, 1999: 78).

Bu süreçte ülkeyi seçimlere kadar götürmek amacıyla, Ecevit Başbakanlığında ANAP ve DYP'nin dışardan desteklediği 11 Ocak 1999-28 Mayıs 1999 tarihleri arasında görev yapan DSP azınlık hükümeti (**56. Hükümet - IV. Ecevit Hükümeti**) kurulmuştur (Meclis Haber Dergisi, 1999a: 14). Bu hükümet döneminde, Abdullah Öcalan'ın 1998 yılı sonunda İtalya'da gözaltına alınmış 16 Şubat 1999'da Kenya'da tutuklanarak Türkiye'ye getirilmesi Ecevit hükümetine büyük prestij sağlamıştır (Hürriyet Gazetesi, 17.02.1999).

1999 seçimlerinden sonra ise, "muhafazakâr kanadın" ayıklandığı "milliyetçi-liberal-sosyal demokrat" (Safi, 2007: 272) bir koalisyon olan, Ecevit başkanlığında (**V. Ecevit Hükümeti**) DSP, MHP ve ANAP arasında 28 Mayıs 1999 tarihinde koalisyon protokolü ile **ANASOL-MHP** olarak anılan **57. Hükümet** kurulmuştur. Kendilerini "uzlaşma ve atılım hükümeti" olarak adlandıran hükümet, söz konusu koalisyon protokolünde, hükümetin üç partiden oluşan bir koalisyon olması nedeniyle hiçbir partinin kendi programını aynen uygulamasına imkân vermediği belirtilmektedir (V. Ecevit Hükümeti (DSP-MHP-ANAP) Koalisyon Protokolü, www.tbmm.gov.tr). 34 bakanlıktan 12'sini MHP, 12'sini DSP, diğer 10 bakanlığı ise ANAP almıştır. Bu hükümetin DYP ile değil de ANAP ile kurulmasını, dönemin ANAP milletvekillerinden Yüksel Yalova; Ecevit ve Çiller'in bir arada olmasının pek mümkün olmadığını ifade ederken, Yılmaz ile Ecevit'in birlikte çalışabilmelerini ise 55. Hükümet döneminde Yılmaz ile çalıştığı bu süre zarfında aralarında oluşan saygı ve sevgiye bağlamaktadır

(Peker ve Kiriş, 2015: 106). Mesut Yılmaz, bu hükümette kendisine Deniz Baykal tarafından yöneltilen siyasal yolsuzluk suçlamalarından aklanana kadar hükümette yer almak istemediğini belirtmiş (Çınar ve Özbudun, 2008: 212), 12 Temmuz 2000 tarihinde kadar hükümette görev almamıştır. Daha sonra bütün soruşturmalardan aklanmış, Cumhurbaşkanlığı Başbakanlık yardımcılığını bırakmış, Yılmaz 12 Temmuz 2000’de Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı olmuştur (V. Ecevit Hükümeti Koalisyon Protokolü, www.tbmm.gov.tr).

2002’de Başbakan Bülent Ecevit’in sağlık durumunun kötüleşmesi ile çıkan tartışmalar (Milliyet Gazetesi, 09.04.1997; Hürriyet Gazetesi, 10.05.2002) ve ekonominin durumundan dolayı¹⁷⁵ erken seçim kararı alınmış ve siyasal partiler yelpazesini tamamen değiştiren 3 Kasım 2002 seçimlerine gidilme kararı alınmıştır (Meclis Haber Dergisi, 2002: 2).

1990’lar boyunca kurulan bütün hükümetlerde ANAP ya da DYP yer almışlardır. Özellikle 1995 seçimlerine kadar büyük hükümet ortağı olarak, sonrasında ise küçük hükümet ortağı olarak kurulan bütün hükümetleri desteklemişlerdir. İdeolojik olarak birbirine çok yakın olan ANAP ve DYP uzlaşarak koalisyon hükümeti kuramazken; birbirlerine ideolojik olarak uzak, sol ve aşırı sağ ideolojik konumda olan siyasal partiler ile uzlaşma yolunu seçmişlerdir.

Çiller, Demirel’den genel başkanlığı devraldığı 1993’den, REFAHYOL hükümetinin istifa ettiği 1997’ye kadar gerek başbakan olarak, gerekse hükümet ortağı olarak 4 yılda yaklaşık 5 hükümette yer aldıktan sonra, 2002 seçimlerine kadar muhalefet konumunda olmuştur. 1990’li yıllarda Çiller’in DYP’nin 16 Mayıs 1993’de

¹⁷⁵ 57. Hükümet döneminde 2000 Türkiye finansal krizi ve “Kara Çarşamba” olarak da tarihe geçen 2001 Türkiye ekonomik krizi gibi Cumhuriyet tarihinin en büyük ekonomik krizleri yaşanmış dolar bir gecede ikiye çıkmıştır (BBC News, 17.08.2018; Hürriyet Gazetesi, 27.05.2002). 1990’ların sonu 2000’lerin başı ekonomik bunalımların yoğun hissedildiği, esnafın Başbakan’a yazarkasa fırlattığı dönem olmuştur (Hürriyet Gazetesi, 05.04.2001). Özellikle 19 Şubat 2001 Pazartesi günü MGK toplantısında çıkan siyasal krizle birlikte ülke ekonomisi bir anda yerle bir olmuştur. MGK toplantısında dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile Başbakan Bülent Ecevit arasında gerilim yaşanmış, bu durum karşılıklı Anayasa kitapçığı fırlatmayla sonuçlanmıştır. Sezer’in bu tavrından sonra Ecevit ve Mesut Yılmaz toplantıyı terk ederken, Başbakan Yardımcısı Hüsamettin Özkan, kitapçığı Sezer’e geri fırlatmıştır. Bu toplantıdan sonra Özkan’ın, Sezer için kameralar önünde kullandığı “nankör kedi” sözleri siyaset tarihine geçmiştir (Sabah Gazetesi, 05.11.2017; NTV Haber, 19.02.2011). Bu olaydan sonra 21 Şubat Kara Çarşamba olarak anılan 2001 krizi olmuştur (Cumhuriyet Gazetesi, 09.10.2008). Aralık 1999’dan bu yana Türkiye ekonomisi IMF’nin dayatmış olduğu ve sabit döviz kurlarını içeren bir modele göre yönetilmekteydi (Akşin, 2011: 180). Bu süreçte Türkiye, bankacılık sistemi ve borçların çevrilebilirliği sorunları nedeniyle tarihindeki en önemli ekonomik ve finansal krizle karşı karşıya kalmıştır. Özellikle kamu bankalarının para piyasalarında yükümlülüklerini yerine getirememesi nedeniyle ödemeler sistemi çökmüştür (Bahar, Erdoğan, 2011: 12; Çelebi, 2013: 412).

liderliğine geçtiği dönemden sonra, toplam 33 ay iktidarda kalarak (SHP ile yaptığı koalisyonda 2 yıl 4 ay kadar, CHP ile yaptığı koalisyonda yaklaşık 5 ay kadar), başbakanlık yapmıştır. Hükümet ortağı olduğu dönemde ise, ANAP-DYP (ANAYOL) hükümeti döneminde görev almamış, 1 yıl kadar görevde kalan RP-DYP (REFAHYOL) koalisyonunda hükümet ortağı olarak Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. Yılmaz ise, 15 Haziran 1991’de ANAP’ın genel başkanı olduktan sonra, 1990’lı yıllarda toplam 26 ay iktidarda olarak başbakanlık yapmıştır. Özellikle 1995 sonrasında ise ANAP, Çınar ve Özbudun’a göre (2008: 217), çok ideolojili yapısı sayesinde, koalisyon hükümetleri arayışında olan partiler için en iyi parti konumunda olmuş özellikle de bir arada çalışabilecek uyumu olmayan partileri bir araya getirebilen ve onların birlikte hareket edebilmesini sağlayan bir “tutkal parti” görevi görmüştür. Nitekim Yılmaz ANAP’ın misyonunun uzlaşması olduğunu bu nedenle de, dağılmış, bölünmüş bir siyasi tabloda “çimento görevi” gördüğünü savunmuştur (ANAP 2000 Vizyonu, s. 40-41). ANASOL-D (III. Yılmaz Hükümeti) hükümetinden sonra, 2002 seçimlerine kadar kurulacak olan iki hükümette Yılmaz, ya hükümeti desteklemiş ya da hükümet ortağı olmuştur. ANASOL-MHP koalisyonu döneminde ise hükümet ortağı olarak 13 Temmuz 2000-3 Kasım 2002 tarihleri arasında Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı konumunda 2 yıl 3 ay kadar görev yapmıştır. Ayrıca kurulan koalisyon hükümetlerinde ANAP’ın birleştirici özelliğinin yanında kurulan hükümetlerde DYP’nin aksine belli bir ağırlığı da olmuştur. Nitekim 1999 seçimlerinden sonra kurulan Ecevit Başkanlığındaki ANASOL-MHP olarak adlandırılan 57. Hükümetin koalisyon protokolünde bu açık bir şekilde görülmektedir (V. Ecevit Hükümeti Koalisyon Protokolü, www.tbmm.gov.tr). 1999 seçimlerinde DSP’nin %22,2 oy oranı ve mecliste 136 sandalyesine karşılık söz konusu hükümette 12 Bakanlığı bulunurken, nerdeyse yarı yarıya %13,2 oy oranı ve mecliste 86 sandalye sayısı ile ANAP’a 10 Bakanlık verilmiştir. MHP’ye ise %18 oy oranı ve mecliste 129 sandalyesine karşılık sadece ANAP’tan 2 fazla bakanlık verilmiş ve bu hükümette MHP 12 Bakanlığın sahibi olmuştur.

Bu süreçte DYP, kendisinden ideolojik konumundan çok uzak olan SHP/CHP ve seçim yarışında en ağır şekilde eleştirdiği PKK ile bir tuttuğu RP ile mecbur kaldığı noktada uzlaşarak koalisyon kurmuştur. DYP, 1995 öncesinde parti belgelerinde daha milliyetçi muhafazakâr söylemler kullanmış, ancak SHP ile koalisyon kurmuş; 1995

sonrasında ise, parti belgeleri liberalleşirken, ideolojik olarak milliyetçi, İslamcı bir çizgide olan RP ile koalisyon kurmuştur. ANAP ise aynı şekilde merkez solun temsilcisi DSP, milliyetçi sağın temsilcisi olan MHP, hatta DYP'den kopanların kurduğu parti olan DTP ile uzlaşmıştır. İdeolojik olarak merkez sağın temsilcisi olan söz konusu iki siyasal parti, merkez solun temsilcileri, İslamcı/milliyetçi sağ konumunda olan siyasal partilerle bir şekilde uzlaşabiliyorken, birbirlerine karşı ödün vererek anlaşamamışlardır. Özellikle benzer ideolojik konumu temsil ettiklerinden dolayı birbirleriyle yarışları diğer siyasal partilerden sert geçmiştir. İki siyasal parti birbirlerini yıpratıldığında merkez sağın tek sahibinin kendilerinin olacağını hesaplamış ve buna göre hareket etmişlerdir.¹⁷⁶

Çalışmanın kapsamı olan 1990-2002 yılları arasında, 12 yılda 11 hükümet (47. ve 57. Hükümetler arası)¹⁷⁷ kurulmuştur. 1991 seçimlerinden sonra koalisyon hükümetleri dönemi başlamış, bu süre zarfında kurulan 9 hükümet koalisyon ya da azınlık hükümeti olarak kurulmuştur. Yukarıda incelenen koalisyon hükümetleri şunlardır: 7. Demirel Hükümeti (DYP-SHP), 1. Çiller Hükümeti (DYP-SHP), 2. Çiller Hükümeti (Azınlık Hükümeti-güvensizlik oyu), 3. Çiller Hükümeti (DYP-CHP), 2. Yılmaz Hükümeti (ANAP-DYP), Erbakan Hükümeti (RP-DYP), 3. Yılmaz Hükümeti (DSP-ANAP-DTP), 4. Ecevit Hükümeti (Azınlık Hükümeti), 5. Ecevit Hükümeti (DSP-MHP-ANAP). Görüldüğü üzere, ANAP ve DYP 3 ay süren ANAYOL hükümeti dışında bir araya gelmemiştir.

¹⁷⁶ Nitekim ANAP ve DYP'nin uzlaşmaz tutumu için, DYP İstanbul İl Başkanı Celal Adan, şu şekilde değerlendirmiştir (32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 4. Bölüm): “DYP şu değerlendirmeyi yaptı. ANAP yıpranırsa oylar bana gelir. ANAP'ta, DYP yıpranırsa oylar bana gelir... Oysa halk ANAP ve DYP'yi birbirinden ayırt etmiyordu. İkisini de merkez sağın patronu olarak görüyordu. DYP yıprandı, ANAP da yıprandı.”

¹⁷⁷ 12 yıllık bu dönemde DYP iktidarının yaklaşık 19 ayı Demirel, 33 ayı Çiller başbakanlığında toplam 4 yıl 4 ay sürmüştür. ANAP'ın ise, 5 ayı Yıldırım Akbulut, 37 ayı Yılmaz Başbakanlığında toplam 2 yıl 6 ay sürmüştür. Çiller aynı zamanda REFAHYOL Hükümeti (Erbakan hükümeti) döneminde iktidar ortağı olurken; Yılmaz, ANASOL-MHP Hükümeti (5. Ecevit Hükümeti) döneminde iktidar ortağı olmuştur.

BEŞİNCİ BÖLÜM

1990'LI YILLARDA ANAVATAN PARTİSİ VE DOĞRU YOL PARTİSİ'NİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

1990'lı yıllar gerek dünya gerekse de Türkiye açısından üzerinde durulması ve anlaşılması gereken bir dönemdir. Türkiye bu dönemde politik, ekonomik, sosyal ve kültürel bakımlardan büyük bir değişim ve dönüşüm süreci içinde olmuştur. Söz konusu dönem, merkez sağın temsilcisi olan ANAP ve DYP'nin kurucu liderleri olan Özal-Demirel rekabeti ile başlamış, sonrasında lider rekabeti Yılmaz ve Çiller arasında devam etmiştir. Aynı zamanda liderlerin ötesinde benzer ideolojik konumda olan bu partiler başka nitelikleri bakımından da farklılaşma yaşamışlardır. Bu bölümde ANAP ve DYP farklı açılardan ele alınarak, karşılaştırma çerçevesi kurulmuş, partiler arasındaki benzerlik ve ayrışma noktaları somutlaştırılarak genel bir değerlendirme çerçevesi oluşturulmuştur.

5.1. 1990 ÖNCESİ ANAP-DYP İLİŞKİLERİ

Türkiye'de 1950'lerde başlayan merkez sağ, dozları konjonktüre göre değişen İslamcılık, muhafazakârlık, Türk milliyetçiliği ve ekonomik anlamda liberalizm gibi ideolojik öğelerin eklektik birliği ile 1980'li yıllara kadar seçmen kitlesinin %35-55'ini bir arada tutmayı başarmıştır (Laçiner, 1997). Ancak 1970'e doğru MNP-MSP çizgisi, İslamcılığın dozunu arttırıp, liberalizm yerine önemli bir düzeyde kalkınmacılık söylemlerini arttırınca merkez sağdaki ilk çözümlere neden olmuştur. 1970 yılında AP'den ayrılan milletvekillerinin Demokratik Parti'yi (DkP) kurmasıyla *koalisyonel (rekabet halinde) yöneten sağ partilerin* rekabeti, ilk defa 1970'li yıllar boyunca, ikinci koalisyonlar döneminde görülmüştür. DkP ile AP arasındaki rekabet yöneten sağı ikiye bölmüş ve bu durum 1980 askeri darbesine kadar sürmüştür. AP ve DkP arasındaki bölünmüşlüğün yanında yöneten sağ, seçmen tabanını diğer sağ partiler ile özellikle de MHP ve MSP ile paylaşmış, ancak AP sağda en büyük parti konumunu dönem boyunca korumuştur.

1983 yılından sonra ise benzer tabanı temsil eden iki sağ parti olarak DYP ve ANAP'ın iktidar mücadelesi yolunda rekabeti başlamış, ancak 1983 seçimlerine DYP girememiştir. 6 Eylül 1987 yılında referandum ile siyaset yapma yasağı kalkan

Süleyman Demirel'in 14 Eylül 1987 DYP Olağanüstü Kongresi'nde genel başkanlığı devralmasıyla merkez sağda iki partili dönem başlamış (Mert, 2007: 87) ve iki parti arasındaki rekabet daha belirgin hale gelmiştir. Bu tarihten sonra 2002 milletvekilliği seçimlerine kadar Türk siyasal hayatında, siyaset sahnesinde (rekabet halinde) *koalisyonel yöneten sağ partiler* yeniden yer almıştır. Türk siyasal hayatında 1970'li ve 1990'lı yıllarda yöneten sağın kendi içinde rekabeti ile birlikte, diğer sağ partiler ile de rekabeti söz konusu olmuştur. Yöneten sağda 1970'lerde AP-DkP, 1990'lı yıllarda ise DYP-ANAP bölünmüşlüğü yanında, söz konusu partilerin MHP ve MSP/RP ile de mücadeleleri söz konusu olmuştur. Ancak 1970'lerde AP sağdaki mücadeleye karşı en büyük parti konumunu korurken; 1990'lı yıllarda özellikle 1991 seçimlerinde DYP ve ANAP yöneten sağda iki parçalılığı korumuş, 1995 seçimlerinden sonra ise diğer sağ partiler büyüdükçe yöneten vasfını kaybederek koalisyonel yöneten sağ parti haline gelmiş ve giderek erimiştir.

1987'de DYP'nin başına Demirel geçtikten sonra hedefi Özal ve politikaları olmuştur. "*Asil Türk Milleti Özal'ı yok et*" başlıklı bildirimler yayımlanmış, "*Bir yağma devrine son vermek bizimle mümkündür*" başlıklı DYP'nin propagandası yapılırken Özal'ın icraatları eleştirilmiştir (Doğruyol'un Sesi Gazetesi, 1988). ANAP milletvekili Halil Şıvgın ile DYP milletvekili Mehmet Dülger, Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığı süresinin bitmesine yakın bir araya gelerek, iki partinin birleşip, bir parti liderinin parti başına geçmesinin diğerinin ise cumhurbaşkanı olmasının siyaset için çok daha anlamlı olacağı konusunda liderleri ikna etmeye karar vermişlerdir. Ancak bu gerçekleşmemiştir (Bildirici, 2003: 153).

1980 askeri darbesinden sonra ilk sivil hükümeti kuran ANAP'a en başından beri bundan dolayı sivillik yakıştırılmıştır. Ancak ANAP'ın siyasal söylemlerinde sivil toplum vurgusu yer almamıştır (Mert, 2007: 60). ANAP, 12 Eylül 1980 askeri darbesinin ürünü olduğu için asla 12 Eylül'ü eleştirmezken; DYP sivilleşme ve demokratikleşme söylemleriyle 12 Eylül'ü sert bir şekilde eleştirmiştir (Çavuşoğlu, 2009: 272). Ayrıca ANAP, 1980 askeri darbesinden sonraki apolitik ortamı canlı tutmak istemiş, bunu ideolojisine de yansıtarak dört eğilimi birleştirme iddiasında olmuştur (Kahraman, 1995: 209, 210, 255; Belge, 1992: 35). Nitekim DYP'nin ANAP'a karşı eleştirilerinin ana konusu askerlerin siyasetteki rolünün sınırlanması konusunda olmuştur (Sitembölükbaşı, 2001: 131). DYP, ANAP'ı darbenin uzantısı diye

tanımlayarak, ordunun siyasal nüfusunu kullanarak siyasette ilerlemekle suçlayarak kimliğini antimilitarist tavır üzerine inşa etmiştir. Bu kimlik ANAP'ı orduyu siyasetten uzaklaştırmadaki başarısızlığını eleştirerek beslemiştir (Cizre, 1999: 43). DYP'nin bu politikası etkili olamamıştır, çünkü 1982 Anayasası'nın sivil topluma kısıtlama getiren hükümleri 1980 öncesi iktidar partisi olan AP'nin devletin demokratik otoritesinin güçlendirilmesi tutumundan farklı değildir (Cizre, 1999: 43). ANAP meclis grubu başkan vekili Haydar Özalp 1986 yılındaki konuşmasında, *“hiçbir sağ parti 1982 Anayasası'nın özüne karşı çıkamaz. Bu nedenle DYP'nin yapmaya çalıştığı tek şey Demirel'e konulan yasağın kaldırılmasını sağlamaktan öteye gitmemektedir”* şeklinde açıklama yaparak, DYP'nin antimilitarist söyleminin etkili olamamasının nedenini açıklamıştır (Cizre, 1999: 44). Ayrıca 1980 ihtilalinden sonra Ordu prestij kazandığından dolayı DYP'nin sivilleşme söylemi pek etkili olamamıştır (Cizre, 1999: 44).

Aynı zamanda Demirel, 24 Ocak kararlarının mimarının kendisinin olduğunu vurgulamış (Erel ve Bilge, 1994: 25), ANAP'ın ekonomi politikalarının temelini AP iktidarı döneminde alınan 24 Ocak 1980 ekonomik kararları oluşturduğu için bu süreçte DYP ile ANAP ekonomi ile ilgili konularda ciddi tartışmalara girmemiştir. Bu noktada 1995 öncesinde DYP karma ekonomiyi; ANAP serbest piyasa ekonomisini savunmasına rağmen söz konusu iki partinin ekonomi politikaları örtüşmüştür. Çok yüksek enflasyon oranları ve parti politikalarında oluşan çelişki ANAP iktidarının yıpranmasının en önemli sebeplerindedir. ANAP, çağdaşlaşma kavramını diğer rakibi olan sağ partilerden daha dinamik bir içerikle vurgulayıp savunurken aynı zamanda muhafazakâr tabanı kaybetmemek için belli bir tutuculuk çizgisi de izlemeye devam etmiştir. Bir yandan liberalizmi savunmuş, diğer yandan sağ kökenli politikacıları parti yönetiminde kullanmıştır. Bu durum dört eğilimi birleştirme yolunda atılan olumlu bir adım olsa da, bu şekilde bir yandan çağdaş değerleri savunurken diğer yandan geleneksel değerlere sahip çıkması bir iç çatışma doğurmuş ve parti içi gerilime dönüşmüştür (Kahraman, 1995: 183-185, 189, 224). Ancak yine de ANAP daha muhafazakâr tabanın oylarını bünyesinde tutamamış, bu taban kendilerine daha yakın buldukları öteki sağ partilere yönelmeye başlamışlardır. 1980'lerde tek başına yöneten sağ parti olarak ANAP'ın oy tabanını DYP ve RP zorlamıştır.

1980’li yıllarda ANAP ve DYP bölünmesi eski ve yeni kadrolar bakımından bir bölünme özelliği taşımakla birlikte, Demirel’in DYP’si ile Özal’ın ANAP’ı siyasal ve ekonomik felsefeleri ve sosyal tabanları bakımından farklılık göstermektedir. O dönemde özellikle, dördüncü bölümde de tartışıldığı üzere, ANAP kentli, reformcu ve yenilikçi; DYP ise köylü ve gelenekçi sağ seçmenin partisi görünümünde olmuştur. Ancak yine de iki parti arasında yüzergezer olan bir seçmen tabanının varlığı da söz konusudur.

5.2. 1990 SONRASI ANAP-DYP İLİŞKİLERİ

ANAP ve DYP, 1990’lar boyunca birbirleri üzerinde denge siyaseti izlemiş, uzun soluklu politika üretmekte zorlanmış, 1995 ve 1999 seçimlerinde daha sağdaki siyasal partilerin gölgesinde kalmış ve ciddi oranda taban kaybederek oy kaybı yaşamıştır. Nitekim 1980 öncesinde sağın önde gelen partilerinden olan AP’nin devamı olan DYP’nin, AP’ye benzer bir siyasal güce kavuşamamasının nedenlerinden biri, sağ seçmen tabanının ANAP’ta toplanması ve daha sonra bu tabanı ANAP ile paylaşmak zorunda kalmasıdır (Cizre, 1999: 32). DYP, 1989 seçimlerinde belli bir başarı göstermiş, böylece bu seçimlerden sonra genel anlamda sağda bir bölünme yaşanmıştır. 1983 sonrasında ANAP ile birlikte kaybedilen oylar tekrar merkez sağ adına kazanılmış, ancak 1990’lı yıllarda hem İslamcılık hem de Türk milliyetçiliği ideolojik hareketleri ile merkez sağ oyları bölünmüştür. 1990’lı yıllarda yöneten sağın, *iki parçalı koalisyonel yöneten sağ partiler* haline gelerek ikiye bölünmüş hali ANAP ve DYP’yi yıpratmıştır. Bu parçalanmış yapı sonucunda kurulan koalisyon hükümetlerinde ideolojik konum olarak birbirine yakın olan ANAP ve DYP birlikte yer alması beklenmiş; ancak kurulan koalisyonlar DYP-SHP, ANAP-DSP, DYP-RP, ANAP-MHP yaklaşması şeklinde olmuş ve sağda bölünmüşlüğü yanında partiler arası gruplaşmalarda meydana gelmiştir.¹⁷⁸ Tunaya’ya göre (2009: 276, 277), bizim toplumumuzda aynı bakkala gitmemek, aynı kahvede oturmamak gibi partileşme

¹⁷⁸ 4.4. bölümde de incelendiği üzere, 1991 seçimlerinden 2002 seçimlerine kadar geçen süre zarfındaki 11 yılda 9 koalisyon hükümeti (49. ve 57. Hükümetler arası) kurulmuştur. Bu koalisyon hükümetleri şunlardır: 7. Demirel Hükümeti (DYP-SHP), 1. Çiller Hükümeti (DYP-SHP), 2. Çiller Hükümeti (Azımlık Hükümeti-güvensizlik oyu), 3. Çiller Hükümeti (DYP-CHP), 2. Yılmaz Hükümeti (ANAP-DYP), Erbakan Hükümeti (RP-DYP), 3. Yılmaz Hükümeti (DSP-ANAP-DTP), 4. Ecevit Hükümeti (Azımlık Hükümeti), 5. Ecevit Hükümeti (DSP-MHP-ANAP). Görüldüğü üzere, ANAP ve DYP 3 ay süren ANAYOL hükümeti dışında bir araya gelmemiştir.

düşmanlaşma gibidir, yani kapalı bir gruplaşma söz konusudur. Bunu doğrularcasına, her ne kadar Türk siyaseti incelendiğinde muhalefet-iktidar ilişkileri anlamında birbirlerini rahat eleştirmeleri bakımından 1990'lı yıllar demokratik görünse de DYP ve ANAP rakip iki parti görünümünü sert bir şekilde yansıtmışlardır.

1990'lı yıllarda her iki merkez sağ parti de ülkenin sorunlarına anlamlı çözümler üreten partiler yerine yozlaşmış patronaj dağıtıcıları olarak görülmektedir (Çarkoğlu, 2007: 152). 12 Eylül darbesi sonrası kurulan tüm dengelerin değiştiği 1991 seçimlerinden sonra ülkemizde üçüncü koalisyonlar dönemi başlamıştır. Bu dönem; ekonomik sıkıntılar, krizler ve terörün en üst seviyeye ulaştığı (Milliyet Gazetesi, 07.02.1990, 04.03.1993, 16.03.1993d), faili meçhul cinayetlerin, insan hakları ihlallerinin arttığı (Milliyet Gazetesi, 02.02.1995b; Çelebi, 2013: 280) bir dönem olmuştur. 1990'larda bütün siyasal partiler, ekonomik, toplumsal ve siyasi istikrar arayışında olduklarını vurgulamış (Coşar, 1999: 55), ancak merkez partilerinin kurdukları kısa ömürlü koalisyon hükümetleri ile ülke yönetilmiştir. 1990'larda Türkiye'deki siyasal partiler ve politika üreten kurumlar, bütünleştirici bir politik program ortaya koyamamışlar, seçmen desteğini ve güvenini kaybeden partiler ılımlı ve uzlaştırıcı politikalar takip etmek yerine, toplumun farklılıkların üzerinden politika ve söylem geliştirmişlerdir. Seçmen desteğinin azalması ve oy kayıplarıyla birlikte siyasal partiler sorunun temelini inerek telafi edici ve iyileştirici politikalar geliştirmek yerine politik tutum ve söylemlerini daha da keskinleştirmişlerdir (Yanardağ, 1995: 7). 1990'larda yaşanan ve 2000'lerin başında doruğa ulaşan, ülkeyi her alanda ciddi sıkıntılara sokan ekonomik krizler, enflasyon, işsizlik, terör sorunu ve sosyal problemler, bunlara paralel olarak derinleşen siyasal istikrarsızlıklar, siyasetteki merkez sağ ve solun dengesini bozmuş ve seçmen tabanını eritmiştir. Bunun sonucunda, siyasal rekabet sağın kendi içinde yaşanmaya başlamıştır. 2002 seçimleri ile merkez sağ ve solun değil, merkez sağ ile sağın yaşadığı mücadele şekline dönüşmüştür.

Özellikle ANAP ve DYP'nin programları, seçmen tabanları, kimlikleri, ideolojik konumları, serbest piyasa yaklaşımları, ekonomi politikaları gibi açılardan benzeşen iki merkez partisinin istikrardan yana söylemleriyle tezat bir duruş sergileyerek, siyaseten uzlaşamamaları hatta uzlaşma alternatiflerinin karşısında durmaları 1990'larda istikrarlı hükümetlerin kurulamamasının ana nedeni olarak görülmektedir. Özal'ın ölümünden sonra, yöneten sağın bölünmüşlüğüne son vermek için yine ANAYOL formülleri

gündeme gelmiş (Sabah Gazetesi, 17.05.1993), iş adamları ve büyük sermaye kesimleri, Demirel'in cumhurbaşkanı, Yılmaz'ın ise başbakan olmasını istemişlerdir (Milliyet Gazetesi, 21.04.1993a, 04.05.1993). Demirel'in cumhurbaşkanı olmasıyla Bedrettin Dalan verdiği röportajda, “*Ben hem ANAP kurucusuyum hem de DYP milletvekiliyim, DYP milletvekili seçildiğim gün, ANAP ve DYP koalisyon yapmalıdır diye Sayın Demirel'e söyledim. Türkiye’de sağın en çok birleşmesini isteyen kişi Demirel’dir*” açıklamasında bulunmuştur (Milliyet Gazetesi, 21.05.1993). Aynı şekilde Bedrettin Dalan, Demirel’e kendisinin cumhurbaşkanı olmasını, merkez sağda birlik olması için de ANAP ve DYP’nin Yılmaz başkanlığında birleşmesini önermiş, ancak Yılmaz bu duruma olumlu tepki vermemiştir (Bildirici, 1998: 226). Cindoruk ise, DYP genel başkan olursa, birleşme sürecini başlatacağını söylemiştir. Ancak Demirel, Cindoruk’un adaylığını desteklemeyince adaylığını koymamıştır¹⁷⁹ (Bildirici, 2003: 250-251, Arcayürek, 2001a: 171).

1991 seçimlerine giderken iki yöneten sağ parti olarak ANAP ve DYP, Yılmaz ile Demirel liderliğinde mücadele etmiştir. Demirel, Yılmaz’ı da ANAP’ı da rakip olarak görmediğini tek rakibinin SHP olduğunu belirtmiş (Milliyet Gazetesi, 14.07.1991), ANAP içindeki bölünmelerden faydalanmış ve parti içindeki küskünlerle görüşmeye başlamıştır (Milliyet Gazetesi, 16.07.1991). Mesut Yılmaz, Başbakanlık devir teslim töreninde; Demirel’e, bir muhalefet partisi olarak görevini yapacağını kendilerini denetleyeceklerini, yanlışlarında karşılarında duracaklarını ve doğru icraatlarında destek vereceklerini söylemiştir (Süleyman Demirel - Mesut Yılmaz Devir Teslim, www.youtube.com). 1991 seçimlerinde Yılmaz, “*yarım kalan işlerin tamamlanması*” gerektiğine vurgu yaparken; Demirel, parti vitrinine, Tansu Çiller, Yalım Erez, İlhan Kesici, Ersin Farfalyalı, Tunç Bilget gibi isimler koymuş (Bildirici, 1998: 159, 173; Erel ve Bilge: 1994: 22), ANAP kurucularından olan Bedrettin Dalan’ı da partisine transfer etmiştir. ANAP’tan hesap sormak için seçmenden ödünç oy istemiştir. “*Şeffaflık*” ve “*herkese iki anahtar*” söylemini sık sık kullanmıştır (Bildirici, 2003: 229; Erel ve Bilge: 1994: 26). 1991 seçimleri sonunda Demirel koalisyon hükümeti için Yılmaz’dan önce İnönü ile görüşmeye gitmiş, İnönü koalisyon hükümetine sıcak bakarsa Yılmaz’a hiç gitmeyi düşünmediğini de dile getirmiştir

¹⁷⁹ Arcayürek (2001a: 328), Demirel ile bir sohbetinde kendisine parti genel başkanlığı için Çiller’in karşısına Cindoruk’u çıkartabileceğini önermiştir. Demirel bu durum karşısında, Cindoruk için “*Çiller’den de beterdır*” şeklinde tepki göstermiştir.

(Milliyet Gazetesi, 11.11.1991). 1991 seçimlerinde, 1987 genel seçimlerinde elde ettiği sonucun yaklaşık 8 puan daha üzerine çıkan DYP, merkez sağın liderliğini elde etmiş, SHP ile oluşturduğu iktidar konumunun ve ANAP'ın yenilikçi kimliğinin tıkanmasının da yardımıyla (Sakallıoğlu, 1996a: 1252) ANAP'ı eriterek merkez sağın temsilcisi konumuna gelme çabası içinde olmuştur. Nitekim bu dönemde Çiller de ANAP'ı eritme stratejisi benimsemiştir. Bunun için Çiller, hem Özal'ın 1987 öncesi serbest piyasacı ekonomi modeli programını benimsemiş hem de parti kimliğinin oluşmasını olumsuz etkilemiş olan farklı ideolojik eğilimleri kendi bünyesinde toplamaya çalışmıştır. Bunun için DYP, parti içinde muhafazakâr milliyetçi kanadı aktif tutarken, solda konumlanan SHP ile de hükümet kurmuştur (Sakallıoğlu, 1996a: 1252).

Yılmaz, Demirel başkanlığındaki DYP-SHP koalisyonunu yoğun şekilde eleştirmiştir. SHP'yi, DYP'ye teslim olmakla suçlarken (Anavatan Gazetesi, 16.03.1992a: 1), hükümetin dış politikadaki tutumlarını (Anavatan Gazetesi, 01.07.1993: 1; Anavatan Gazetesi, 15.07.1993b: 7), enflasyonun yüksek oluşunu, ANAP'lı belediyelere yardım etmemesini, vergi yasasını, hükümetin yapmadıkları üzerinden icraatlarını, (Anavatan Gazetesi, 16.03.1992a: 4; Anavatan Gazetesi, 01.04.1992b: 3; Anavatan Gazetesi, 1992a: 7; Milliyet Gazetesi, 01.03.1993, 03.03.1993) aşırı zam yapmasını eleştirmiştir (Anavatan Gazetesi, 01.10.1993: 12). Aynı şekilde, “*İşte Babanın Türkiye'si*” başlığı altında, köylü ve çiftçinin durumunu, işsizlik sorununu, SSK'nın iflas ettiğini vurgulamış ve Demirel'i yoğun şekilde eleştirmiştir (Anavatan Gazetesi, 15.03.1993d: 1; Anavatan Gazetesi, 15.03.1993b: 4). Demirel başkanlığındaki DYP-SHP hükümetinin ilk 500 günü dolunca¹⁸⁰, Mesut Yılmaz gazetelerde; “*Hükümet Türkiye'den özür dilemelidir*” başlıklı, hükümetin 500 günde vaatlerini yerine getirmediğinden dolayı halktan özür dilemesi gerektiğini ifade eden imzalı ve fotoğraflı bildiriler bastırmıştır (Milliyet Gazetesi, 05.04.1993). Özellikle bu dönemde terör ve insan hakları ihlallerinin artınca (Meclis Haber Dergisi, 1992c: 11) Yılmaz'ın hükümete yüklenme ve eleştirileri de bu yönde olmuş (Anavatan Gazetesi, 1992b: 3) Güneydoğu'da insan haklarının hiçbir yönüyle işlemediğini ifade ederek hükümeti eleştirmiştir (Anavatan Gazetesi, 15.03.1993c: 5). Liderlerin söylemleri,

¹⁸⁰ Demirel, 1991 seçim bildirgesinde; “500 Gün Program ve Reformlar” başlığı altında 500 gün içerisinde, “Türkiye'nin acil ve önemli sorunları” olarak belirlediği problemleri çözmeye ve ülkeye maddi ve manevi bir huzur getirme sözü vermiştir (Doğru Yol Partisi 1991 Seçim Bildirgesi).

özellikle muhalefette kalan liderlerin keskin bir eleştiri dili kullanması ANAP ve DYP'nin uzlaşmasını engelleyici bir rol oynamıştır.

1994 yerel seçimlerinde ANAP'ın beklenen oyu alamaması, DYP-ANAP çekişmesinde DYP'nin görelî olarak üstün duruma geçmesini sağlamış, bu durum ANAP'ta liderlik tartışmalarına neden olurken; Çiller, kendisini seçim kazanmış başbakan olarak görmeye başlamıştır. Özellikle seçim sonrasında DYP, PKK'yı meclise taşıyan parti olarak görülen SHP ile ortaklığı bozup ANAP ile hükümet kurmak istemiştir. Böylece DYP-ANAP ortaklığı yeniden gündeme gelmiştir (Hürriyet Gazetesi, 31.03.1994).

1991-1995 sürecinin en önemli olgusu, dönem boyunca kurulan hükümetlerin tümünde DYP'nin başbakanlığı üstlenmesidir. 1995 seçim döneminin en önemli özelliği Yılmaz ve Çiller arasındaki yöneten sağın liderliğine yönelik yarışma ve çatışma sürecidir. Bütünleşmeleri mümkün görünen iki siyasal parti keskinleştirdikleri çizgiler ile farklı eksenlerde siyaset yapmaya çalışmış, 1995 seçim sonuçlarından sonra kamuoyu iki partiyi koalisyonla zorlamış ve Yılmaz başkanlığında kurulan koalisyon hükümeti seçim öncesinde süregelen ayrışmalar ve iki liderin uzlaşmaz tutumları nedeniyle üç ay kadar sürmüştür.

Çiller, DYP genel başkanı olur olmaz iki liderin yarışı belirgin bir şekilde hissedilmeye başlamıştır. 13 Haziran 1993'te yapılan Çiller'in DYP genel başkanı olduğu partinin 2. Olağanüstü Kongresi "*Vur vur inlesin Mesut Yılmaz dinlesin*" sloganları eşliğinde yapılmıştır (Çetiner, 1993a: 12; Doğan, 1993d: 11). Mesut Yılmaz, Çiller'i ciddi bir rakip olarak görmediğini belirtmiştir. Nitekim Çiller Başbakan olduğunda, "*Bizim kaderimizde başbakanlığı hanımefendiden almak da varmış*" açıklamasını yapmıştır (Milliyet Gazetesi, 15.06.1993c). Aynı şekilde Çiller Başbakan olduktan sonra, Mesut Yılmaz: "*kadro oluşturmak için kişiliği müsait değil... geçimsiz insan... konumu, kadrosu ve konjonktürü müsait değil... SHP ortaklığıyla yürüyemez*" gerekçeleriyle Çiller'in başarılı olamayacağını belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 23.06.1993a). Yılmaz, sonunda Çiller'in başarısız olacağını ve düşündüğü için onunla hükümet kurmak ya da partileri birleşmek istememiş olabileceği düşünülebilir. Nitekim bütün ANAYOL formüllerinin önünü tıkamıştır.¹⁸¹

¹⁸¹ İşadamı Halit Narin, ANAYOL formülü için Özer Çiller ile görüşmüş, onay aldıktan sonra TBMM Başkanvekili Mustafa Kalemli'yi arayıp Çiller ile görüşmesini istemiştir. Kalemli ile DYP'li Devlet Bakanı Necmettin Cevheri 1,5 ay kadar gizli görüşerek bu konuyu konuşmuşlardır. Ancak Yılmaz bu

1995 yılı başında DYP-SHP hükümeti çıkmaza girdiğinde Yılmaz, Çiller ile azınlık hükümeti kurma konusunda adım atmış, ancak Çiller bu adımı yanıtsız bırakmıştır (Milliyet Gazetesi, 11.01.1995; 02.02.1995a). Daha sonra SHP ile koalisyon kuran Çiller, 1995 sonuna doğru Baykal ile anlaşamadığında ve DYP-CHP koalisyonu bozulduğunda bu sefer Çiller koalisyon fikri ile Yılmaz'a gitmiştir. Ancak bu kez de liderler koalisyon hükümlerinde anlaşamamışlardır. İki lider birbirini suçlayarak ve tartışarak ayrılmışlardır (Milliyet Gazetesi, 28.09.1995). Bu süreçte Yılmaz'ın, Çiller ile uzlaşmak yerine, onu iktidarda ana sorumlu olarak bırakarak başarısız olması karşısında, kendisinin tek başına iktidar olabileceği hesabını yaptığı düşünülebilir. Çiller'in ise, benzer ideolojik konumda olduklarından dolayı en büyük rakip olarak gördüğü Yılmaz'a taviz vermek istemediği şeklinde yorumlanabilir.

1995 yılında erken seçime gidilmesi gerektiğine Yılmaz sürekli vurgu yaparken (Milliyet Gazetesi, 03.02.1995, 10.07.1995, 27.07.1995); Çiller erken seçim istemediğinden dolayı (Arcayürek, 2001a: 443), Yılmaz'ın isteğine karşılık, “*erken seçim talebi parlamentoyu görevlendiren halka inançsızlıktır*” şeklinde tepki vermiştir (Milliyet Gazetesi, 17.02.1995). Daha sonra Demirel de erken seçim yapılması konusunda Yılmaz ile aynı fikirde olmuştur (Milliyet Gazetesi, 27.04.1995; 02.05.1995b). Yılmaz, Cumhurbaşkanı Demirel ile görüşmesinde: “*Bir başbakan düşünün, bütçe görüşmelerine gelmiyor. Silahlı kuvvetler 40 gündür Kuzey Irak'a operasyon yaparken kendi meclisine bilgi vermeyen Başbakan ABD'ye veriyor. Bugün sistem tıkanmışsa, Meclis itibar kaybediyorsa, sorumlusu sistemi işletmek durumunda olanlardır. Sorumlu olan hükümettir sorumlu olan sizsiniz. Cumhurbaşkanı olarak bir ay önce hükümetin kurulma aşamasında istifa etmesi gerektiğini söylemediniz mi?*” şeklinde şikâyetler de bulununca, Demirel de ülkede erken seçime ihtiyaç olduğunu tekrar söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 27.04.1995). Ancak Çiller, erken seçim konusunda uzun süre direnç göstermesine rağmen (Milliyet Gazetesi, 11.08.1995a, 13.08.1995, 14.08.1995) 24 Aralık 1995'te erken seçim kararı almak zorunda kalmıştır (Milliyet Gazetesi, 28.10.1995).

“Devleti ve bürokrasiyi tanımamasının getirdiği hatalar zincirinden” (Erel ve Bilge: 1994: 48), Kürt sorununa yaklaşımı ve politikaları, devlet yönetimindeki kendine

duruma olumlu bakmadığından, bu konuda yapılan görüşmeleri basına sızdırdığı söylenmektedir. Aynı şekilde 3 ay sonra ANAYOL ittifakından yana olan TÜSİAD başkanı Halis Komili ve iş adamı Şarık Tara'da bu konuda girişimde bulunmuş, ancak sonuçsuz kalmıştır (Bildirici, 2003: 262).

özgü davranışları dolayısıyla 1993 yılının Ağustos ayından sonra Demirel'in gözünde Çiller'in konumu zedelenmiş (Arcayürek, 2001a: 285), 1995 seçimleri öncesinde Çiller ve Demirel'in arası açılmıştır¹⁸² (Milliyet Gazetesi, 03.01.1995, 07.01.1995; Hürriyet Gazetesi, 30.11.1995). Çiller ve Demirel'in arası soğukken, Yılmaz'ın Demirel'e yüklenmeye başlaması (Milliyet Gazetesi, 19.10.1995, 20.10.1995, 21.10.1995) Çiller'in "*Cumhurbaşkanımızın kendisini yıpratmayız önünde yine biz siper oluruz Doğru Yol Partisi olarak*" (Mesut Yılmaz vs Tansu Çiller, www.youtube.com) söylemlerinden sonra, Yılmaz sayesinde, Çiller ve Demirel baba-kız ittifakını yeniden kurmuşlardır.

24 Aralık 1995 seçimlerinden sonra da ANAYOL formülleri tartışılmış, Ecevit ANAYOL hükümetinin en doğru formül olacağını ve destekleyeceğini belirtmiştir (Milliyet Gazetesi, 25.12.1995). Çiller, ANAYOL formülleri aramış ama iki lider de taviz veremediklerinden uzun süre anlaşamamışlar, daha sonra ise kurdukları ANAYOL hükümetini de sürdürememişlerdir. Çiller, RP ile asla koalisyon kurmayacağını, bu ANAP'ın yapabileceği bir şey olduğunu, kendi kadroların değil ama ANAP'ın kadrolarının RP'ye yakın olduğunu iddia etmiş, kendisinin ise ANAYOL hükümetine sıcak baktığını, bu hükümetin önünü tıkayıp engelleyici faktörün DYP olmayacağını ve herhangi bir ön şartının olmadığını açıklamıştır (Milliyet Gazetesi, 26.12.1995, 30.12.1995). Yılmaz ise Çiller'in Başbakan olamayacağı, DYP destekli ANAP-DSP koalisyonundan yana tavır sergilemiştir (Milliyet Gazetesi, 29.12.1995). Mesut Yılmaz, özellikle ANAP'ın %0,4 oy oranı ile DYP'den önde olduğu gerekçesiyle Çiller'in Başbakan olmaması gerektiğini, aynı nedenle de Erbakan'dan sonra hükümeti kurma görevinin kendisine verilmesini gerektiğini belirtmiştir (Gökmen, 1999: 56; Milliyet Gazetesi, 05.01.1996b). Ancak Demirel, hükümeti kurma konusunda Erbakan'ın başarısız olması üzerine hükümeti kurma görevini Çiller'e vermiştir. 4.3.3. bölümde de incelendiği üzere DYP, ANAP'tan %0,4 oranında daha az oy almasına rağmen 3 sandalye fazla kazanmıştır. Bu nedenle Demirel, hükümet kurulduktan sonra güvenoyu almak gerektiğinden, Meclis teamüllerine göre davranmış ve mecliste fazla sandalyesi olan partiye hükümeti kurma görevinin verilmesini daha doğru bulmuştur. Yılmaz

¹⁸² Çiller 1995 seçimleri öncesinde seçim yasasını Cumhurbaşkanı Demirel'in veto etmemesini istemiş, Demirel, "*Kanunsuz iş*" yapmayacağını ifade edince, Çiller, "*Siz bizim seçimi kaybetmemiz için çalışıyorsunuz. Ama bu kanunu veto ettiğiniz takdirde ben de sizin görev sürenizi tartışmaya açar, kısılması için çalışırım*" şeklinde cevap vermiştir (Bildirici, 1998: 337).

1996'da bir TV programında, ANAYOL'un kurulamamasının sebebi olarak Çiller'in Başbakanlığı bırakmak istememesi olduğunu söylerken¹⁸³; Çiller, Yılmaz'ın saplantılı kişiliğinden dolayı ANAYOL'u işletemediklerini ifade etmiştir (Mehmet Ali Birand, 32. Gün Programı, 1996). Yılmaz ve ANAP'lılara göre, "Çiller'in Başbakanlık hırsı ve tutkusu" yüzünden ANAYOL'da uzlaşma sağlanamazken¹⁸⁴ (Milliyet Gazetesi, 21.01.1996b, 14.01.1996b, Bildirici, 1998: 198); Çiller açıklamasında Başbakanlık tutkusu olmadığını, ANAYOL için Yılmaz'a ön şartsız gideceğini (Milliyet Gazetesi, 21.01.1996a) ve ANAYOL'u engelleyen en önemli faktörün "Yılmaz'ın saplantılı kişiliği" olduğunu söylemiştir (Bila, 1996: 12; Mehmet Ali Birand, 32. Gün Programı, 1996). Ecevit, Mesut Yılmaz için, "*Yılmaz başbakan olmak konusunda ısrarcı değil. Çıkmaz, Çiller'in gerçekleri görmesi ve millet iradesine saygı göstermesi ile aşılabılır*" şeklinde açıklamada bulunmuştur (Milliyet Gazetesi, 01.01.1996). Bu süreçte Yılmaz Ecevit'in desteğiyle ANAYOL'u kurmak isterken, Ecevit, Çiller kabul ederse bunu kabul edeceğini ifade etmesine rağmen (Milliyet Gazetesi, 07.02.1996c) Çiller, "*Ecevit'e saygım var ama başkasının başkanlığında ANAYOL olmaz onun yerine muhalefette kalıp sola destek verelim*" demiştir (Milliyet Gazetesi, 07.02.1996a). Bunun üzerine Yılmaz, Çiller'e "*Başbakanı DYP'den sen seç. Bir yıl böyle devam edelim. Geri kalan dört yılı ikişer yıl olmak üzere sen ve ben başbakan olarak tamamlayalım*" teklifini sunmuştur (Milliyet Gazetesi, 07.02.1996b). 1995 seçimleri sonrasında Yılmaz ve Çiller, dönüşümlü Başbakanlık konusunda uzlaşıp, Başbakan'ın önce kim olacağı konusunda uzlaşamadıkları için ANAYOL hükümeti kurulamamıştır (Milliyet Gazetesi, 24.01.1996)

ANAP-DYP ilişkileri bakımından 1990 sonrasına damgasına vuran Çiller ve Yılmaz'ın TBMM genel kurulunda meydan savaşı vermeleri, uzlaşmaz tutumları, kavgaları ve iktidar savaşları olmuştur (Milliyet Gazetesi, 09.12.1993, 29.09.1995). Çiller Başbakan olduktan sonra Yılmaz, "*Kurtarıcı baba gitti, acemi bacı geldi*", "*Geçimsiz hanım, kişiliği müsait değil*" (Milliyet Gazetesi, 23.06.1993a), "*Hanımefendinin sınırlar bozuk*", "*Başarılı bir Başbakan olmak için kadın olmak yetmiyor*" gibi söylemler ile Çiller'in üzerine gelmiştir. Çiller başlarda nazik olsa da,

¹⁸³ Yılmaz, "*ANAYOL'u tıkayan, DYP ve ANAP'ın önünü tıkayan Sayın Çiller'in Başbakanlığa olan mecburiyetidir. Sayın Çiller Başbakan kalmaya mecburdur... Sayın Çiller Başbakanlık koltuğunu bırakamaz*" şeklinde açıklama yapmıştır.

¹⁸⁴ ANAYOL hükümetini için Çiller ve Yılmaz'ın 23 Ocak 1996 Salı günü yaptıkları görüşmede Çiller, ilk kendisinin Başbakan olmasını talep etmiştir (Arcayürek, 2003: 304-305).

daha sonra üslubu sertleşmiştir (Bildirici, 2003: 251-252). Böylece 1990’lar Demirel ve Özal kavgalarını anımsatır şekilde ancak daha sert bir biçimde iki liderin çekişmeleri ile geçmiştir. Bu dönemde genel olarak Yılmaz, Çiller için “*çıkar çetesi üyesi, kafayı üşütmüş, sopayla kovalanacak başbakan, yalancı bacı, masalcı bacı, bozuk plak, kolejli kız, müsamere çocuğu, yalı çetesi, kasap, fetret devri başbakanı, Başbakanlık yapamıyor, hanımefendi*” ifadelerini; Çiller ise Yılmaz için, “*psikolojik saplantılı, hırçın çocuk, huysuz, öfkeli, korkak, taocu, yalancı, kaçak, ikiyüzlü, muhalefette partisini küçülten lider, fitneci, şerefsiz onbaşı*¹⁸⁵” gibi ağır ifadeler kullanılmıştır (Şanlıtürk, 2004: 17; Siyaset Meydanı Programı, 12.12.1995; Milliyet Gazetesi, 11.01.1995; 08.06.1995; Akyol, 1996: 15; Cumhuriyet Gazetesi, 07.06.1995; Sabah Gazetesi, 08.06.1995; Arcayürek, 2001a: 404; Mehmet Ali Birand, 32. Gün Programı, 1996; Mesut Yılmaz’ın 4.1.1994 tarihli TBMM Grup Konuşması; Mesut Yılmaz vs Tansu Çiller, www.youtube.com).

Yılmaz, özellikle Çiller’in üzerinde olan yolsuzluk iddiaları, becerisizlik sahtekârlık suçlamaları ile yıpratmaya çalışmıştır. Çiller’in hükümeti dönemindeki ekonomik krizler ve Susurluk olayından sonra Çiller, Yılmaz ile girdiği “hükümet etme ve yolsuzluk” ile ilgili polemiklerden her zaman başarılı bir şekilde çıkamamıştır (Siyaset Meydanı Programı, 12.12.1995; Milliyet Gazetesi, 12.12.1995c; Danzikyan, 1997b: 107). Yılmaz, her fırsatta Çiller’i yolsuzlukla suçlamış, Çiller’in mal varlığını sorgulamış, (Milliyet Gazetesi, 27.08.1993, 11.10.1993a; Doğan, 1995: 13), mevcut servetinin kaynağını, ABD’deki gayrimenkullerini¹⁸⁶, Başbakan olarak bazı özelleştirme ihalelerine müdahale edip etmediğini, eşinin devlet ihalelerinde¹⁸⁷ para alıp almadığını sorgulamış (Kongar, 2006: 271) ve ANAP tarafından her fırsatta Çiller’in mal varlığının

¹⁸⁵ Samsun mitinginde Yılmaz’ı hedef alarak kullandığı “şerefsiz onbaşı” gafi nedeniyle Türk Silahlı Kuvvetleri mensuplarına hakaret ettiği gerekçesiyle dokunulmazlığının kaldırılmasına ilişkin fezleke Meclis’e gönderilmiştir. Çiller bu nitelemeyi, Mesut Yılmaz için kullandığını ifade etmiştir. Bu olaydan sonra Çiller, Amerika’daki malvarlığının gelirini Mehmetçik Vakfı’na bağışlamayı düşündüğünü söylemiştir (Güngör, 1997; Bildirici, 1998: 387).

¹⁸⁶ Amerika’daki mal varlığı ile ilgili bilgiler ilk kez Haziran 1994’te ortaya çıkmıştır. Çiller, TBMM Başkanlığı’na verdiği mal varlığı listesine Amerika’daki gayrimenkulleri eklememiştir. Bu durum duyulunca, daha önce TBMM beyan ettiği mal varlığı listesine iki sayfa daha eklemiş, ancak daha sonra ekledikleri sayfadaki yazı karakterinin farklı olması ve faks çekilirken üzerinde 7 Mayıs 1992 tarihi unutulduğundan bu durum ortaya çıkmıştır (Bildirici, 1998: 204, 299).

¹⁸⁷ Çiller’in eşi Özer Çiller, TOFAŞ danışmanlık firması ihale zarflarını Özelleştirme İdaresi Başkanvekili Can Yeşilada’dan istemiş ve ihale zarflarını konutta açmıştır. Bu olay basına “TOFAŞ skandalı” olarak yansımıştır. ANAP’ın başvurusu üzerine Yeşilada hakkında soruşturma açılmıştır (Hürriyet Gazetesi, 31.05.1995). Aynı şekilde Özer Bey’in Enerji Bakanı Şinasi Altın’ın talimatlar vererek TEDAŞ ihalesini yönlendirdiği tartışılmıştır (Türkiye Gazetesi, 12.04.1996).

araştırılması için TBMM önerge verilmiştir (Akşin, 2011: 166; Bildirici, 1998: 299). Ayrıca Yılmaz, Çiller'in Abdullah Çatlı ile bir takım işler çevirdiğini her seferinde dile getirmiştir. Bu süreçte DYP ve Çiller de Yılmaz'ın mal varlığını sorgulamaya, açık aramaya ve ispatlanamayan iddialar ortaya atmaya başlamıştır (Bildirici, 2003: 257-258, 265-267). Bu dönem mecliste sürekli, iki parti lider ve milletvekilleri ile ilgili yolsuzluk önergelerinin görüşüldüğü bir dönem olmuştur. Bu süreç sadece iki lideri yıpratmamış, aynı zamanda seçmen gözünde güvenlerini sarsmış ve iş çevresini de rahatsız etmiştir.

İki lider aynı kulvarda yarıştıklarından dolayı, birinin yaptığını diğeri daha ileri götürmek zorunda hissetmiştir. Genelde ilk harekete geçen Çiller olmuş, onu izleyerek politika geliştiren ise Yılmaz olmuştur. Çiller, Yılmaz'ı “*bekle karşındaki hata yapsın ki bundan yararlan*” mantığıyla siyaset yapmakla suçlamıştır (Bildirici, 2003: 255, 268; Bildirici, 1998: 331).

Çiller, bu süreçte ANAP oylarını alabilmek için DYP'yi ANAP'laştırırken; Yılmaz muhafazakârlar seçmenden oy alabilmek için muhafazakâr görünmeye çalışmış, muhafazakâr çevrelerle görüşmeler yapmış hatta DYP'den milletvekillerini transfer etmeye çalışmıştır (Bildirici, 2003: 252). Bu nedenle 1990'larda Çiller'in partiyi Özal'a; Yılmaz'ın ise Demirel'e yakın siyaset anlayışı benimsemiş olduğu bir izlenimi oluşmuştur. Çünkü Çiller, 1990'lı yıllarda Yılmaz liderliğindeki ANAP'a karşı, Demirel'in 1980 sonlarında Özal'a karşı yürüttüğü türden bir muhalefet izlemiştir. ANAP'ı askerlerle işbirliği yapmakla, merkez sağın demokrasi geleneğini zedelemekle suçlamıştır. Çiller'e göre ANAP, DP'nin 1946 yılında başlattığı demokrasi mücadelesine zarar vermiştir (Mert, 2007: 56). 1990'lar boyunca DYP, ANAP'ı askeri müdahaleyi doğrudan destekleyerek demokrasinin temsilcisi olan merkez sağ gelenekten kopmakla suçlamış; ANAP, DYP'yi siyasal istikrarı bozmakla suçlamıştır. 28 Şubat sürecinde liberal özgürlükçü söylemleri ağır basan ANAP'ın süreci desteklememesi beklenirken Yılmaz süreci desteklemiştir.

Çiller 1990'ların başında sağ seçmen tabanının SHP ile yapılan koalisyondan rahatsız olduğunu bildiğinden; kendisinin ve partisinin de SHP ile ortak bir hükümette olmaktan memnun olmadığını dile getirmiştir. ANAP ve DYP'nin bir koalisyon hükümeti kurabileceğini belirten Çiller, Yılmaz'ın engelleyici faktör olduğunu vurgulamıştır (Türkiye Gazetesi, 7.03.1994). 1995 seçimleri öncesinde ise DYP ve ANAP seçim stratejisi olarak RP'ye kaymış kesimleri kazanmayı değil, RP'ye yeni oy

kaymalarını önlemeyi amaçlamıştır (Laçiner, 1997). 1995 seçimlerinde RP'ye en şiddetli kampanya yürüten DYP iken, parti Çiller'in yolsuzluk dosyaları nedeniyle RP ile işbirliği yapmak durumunda kalmıştır. Bu süreçte ANAP, "*Refahmatik, Çiller'i temizler... Çiller: "Önceden kocam Özer Çiller'in kirli çamaşırlarını temizlemekte zorlanıyordum"*" şeklinde kampanya başlatmıştır (32. Gün, 28 Şubat Belgeseli, 6. Bölüm). Çiller'in RP ile koalisyonu sonrasında Türkeş'in ölümünden sonra, MHP ile seçim ittifakına girme düşüncesi olmuştur. Bu durum, Çiller'in merkez sağ çizgisinden uçlara kaymaya meyilli olduğunu ve merkez sağ çizgisinden dışarı çıktığını göstermiştir. 1995 seçimlerinden sonra Çiller döneminde yaşanan olaylar karşısında Çiller ve DYP güven kaybı yaşarken; ANAP medyanın da desteğiyle "cesur ve temiz bir parti" izlenimi yaratabilmiştir (Danzikyan, 1997b: 106). Ancak kısa bir süre sonra RP ile bir hükümet kurma ya da bunu dışarıdan desteklediği bir azınlık hükümeti durumu söz konusu olması bütün bu imajı yıkacakken, ANAP lideri Yılmaz bunun farkına varıp bundan vazgeçmiştir (Hürriyet Gazetesi, 01.03.2008). Yılmaz, ANAREFAH hükümeti için görüşmelere başladığında, başta Çiller ve Ecevit olmak üzere ANAP'lıların (Milliyet Gazetesi, 21.02.1996, 22.02.1996), ailesinin hatta sanat camiasının (Milliyet Gazetesi, 17.02.1996; 32. Gün 28 Şubat Belgeseli, 5. Bölüm) tepkisi olumsuz olmuştur. Çiller'in ilk tepkisi, "*Refah'la ortaklık ülkeyi karanlığa mahkûm eder*" açıklaması olurken; Ecevit, "*Hayalci birinin Başbakan olması, Türkiye'nin saygınlığına gölge düşürür... Refah ile koalisyon kurmanın bedelini Mesut Yılmaz öder.*" açıklamasını yapmıştır (Milliyet Gazetesi, 16.02.1996b, 18.02.1996).

RP hükümeti deneyiminden sonra DYP ve ANAP arasındaki farklar belirginleşmiştir. Çiller özellikle RP'nin kapanmasından sonra herkesten daha muhafazakâr görünmüş dini sembolleri kullanmış ve yayın organı Öncü gazetesini bu doğrultuda kullanmıştır. Özellikle DYP, ANAP'ın millete ve değerlerine yabancılaşmış unsurlar söylemi ile hareket etmiştir. DYP'nin en aktif yayın organı Öncü gazetesi, Mesut Yılmaz'ın eşi Berna Yılmaz'ın dekolte kıyafetler ile fotoğraflarını yayımlamış ve verilen davetlerde şampanyaların su gibi aktığı yönünde haberler yapmıştır (Mert, 2007: 34). ANAP'ta ise, muhafazakârlığın yerini giderek Batılı türden bir muhafazakârlık ve zaman zaman liberalizmin öne çıkmasıyla yeni liberalizm almıştır. 28 Şubat sürecinden sonra DYP, kapatılan RP'nin oylarını alacağını düşünmüş; ANAP ise 28 Şubat sürecini

destekleyerek kendisini Ordu ile hareket etmenin güveni içerisinde hissetmiştir (Mert, 1999: 39, 40).

1997 yılının başında Çiller, “Buradan ülkenin bütün insanlarına siyasal partilerine sesleniyorum herkese çağrıda bulunuyorum. Gelin yeni bir uzlaşma dönemi başlatalım dostluk kardeşlik barış elimi uzatıyorum. Bir yeni sayfa açalım. Hepimiz uğraş verelim, pozitif siyaset yapalım (Yeni Yüzyıl Gazetesi, 08.01.1997)” açıklamasını yapmıştır. Aynı hafta içerisinde Yılmaz da “Çiller’in koltuk için yapmayacağı şey yoktur. Ama Türkiye’nin layık olmadığı noktaya gelmesinin tek sorumlusu RP’dir. Çiller için DYP’yi eleştirmeyelim. Bundan sonra Çiller için tek kelime söylemeyeceğim. Tüm olumsuzlukların sebebi RP’dir. İlerde ortağımız da olsa RP’yi eleştirmekten kaçınmayacağız” (Yeni Yüzyıl Gazetesi, 12.01.1997). açıklamasında bulunmuştur. Hatta Susurluk konusunda Çiller’e yüklenen Yılmaz, daha sonra, “Susurluk iki fayda getirdi. Birincisi devleti sahiplenme ikincisi de devletin sahibi olduğumuzun anlaşılmasıdır.” şeklinde de açıklamalar da bulunmuştur (Yeni Yüzyıl Gazetesi, 12.01.1997).

1990’lı yıllarda merkez sağ, karmaşık siyasal manevraların, ideolojik yelpazede yer bulan yeni parti oluşumlarının, partilerin yeni kimlik ve imaj düzenlemelerinin yaşanacağı bir süreçten geçmiş, devletçi popülist siyasal partilerin temsil krizine girmelerine neden olmuştur. RP, MHP ve BBP’nin katılacağı bu süreç, Türkiye’de merkez sağın kimyasını etkilemiştir. RP ve MHP’nin oylarını artırmaları 1990’lar siyasetini daha karmaşık hale getirmiştir. Özellikle DYP ve ANAP’ın merkez sağın ana partisi olmak için ve yer yer lider söylemleriyle çok sertleşen mücadeleleri, 1990 yıllarında sistemin kilitlenmesine neden olan etkenlerdendir. 1990’lar merkez sağda merkezi kapma yarışıyla geçmiş, MHP merkez sağa kayıyor yorumları yapılırca Mesut Yılmaz, “merkez sağın sahibi biziz” şeklinde açıklama yapmıştır. Daha sonra Yılmaz, “merkez sağ senin tapulu malın mı?” gibi söylemlerle eleştirilmiştir (Danzikyan, 2001). Aynı zamanda 28 Şubat süreci, Susurluk kazası, ekonomik krizler, siyasal olarak uzlaşamama, seçmen tabanının sağın uç partilerine kaybı, siyasal istikrarsızlıklar, hükümet krizleri ve siyasal krizler de merkez sağı çıkmaza sokmuştur. Bu dönemde halkın seçimlere katılma oranları düşmüştür.¹⁸⁸ 1991 milletvekilliği genel seçimlerinde

¹⁸⁸ 1987 milletvekilliği genel seçimlerinde, seçimlere katılım oranı %93,3, 1991 milletvekilliği genel seçimlerinde %83,9, 1995 milletvekilliği genel seçimlerinde %85,2, 1999 milletvekilliği genel seçimlerinde %87,1, 2002 milletvekilliği genel seçimlerinde ise %79,1’dir (www.tuik.gov.tr).

katılım oranı %83,9 iken 2002 seçimlerinde katılma oranı %79,1'lere kadar düşmüştür. Bu durumu, seçmenlerin siyasetçileri başarısızlıkla suçlayıp, siyasete karşı karamsarlığa kapıldıklarının ve protesto oylarının arttığına bir göstergesi olarak da yorumlamak mümkündür.

1990'lı yıllarda, seçimlerden önce hiçbir siyasal parti kendilerini somut politika ve projelerle tanıtmadığından, ideolojik olarak birbirlerine benzeşme ve kimsizlikleşme yarışına girilmiştir. Bu dönemde, partilerin lideri yıpratılarak seçmen gözünde düşmesine sebep olan, partilerin parti içi demokratik süreçleri kapatarak, ideoloji yerine siyasal liderinin imajının popüler adaylarla pekiştirildiği, parti merkezli siyaset yerine, lider ve aday merkezli medyatik bir siyaset tarzı benimsenmiştir. Ayrıca siyasal partiler, toplumda etnik, dini ve siyasal kutuplaşmalar konusunda belirleyici olup bunu siyaset malzemesi yapmış (Tosun ve Tosun, 1996b: 29-30) ve ideolojik bağlamda rant paylaşımına dayanan siyaset tarzı (Tosun, 2003: 344) benimsemiştir. Bütün bu nedenlerden dolayı siyasal partiler tek başlarına iktidar olmaya yetecek kitlesel desteğe ulaşamamışlardır. Coşar'a göre (1999: 59), 1990'lardaki yapı; ideolojisiz ya da tek tip ideoloji çerçevesinde konumlanmış oy kaygısı ile popülist söylem geliştiren "ya hep ya hiç" formülüne odaklanan mekanikleşmiş iktidar yarışı ve bu yapının doğal parçası oportünizm olmuştur. 1990'lar, 12 Eylül'e olan itirazlardan dolayı 1982 Anayasa'sının bazı maddelerinin değişmesine yönelik tartışmalarının ve yoğun Anayasa çatışmalarının yaşandığı bir dönem olmuştur.

1990'lı yıllara damgasını vuran olaylardan biri de mecliste milletvekillerinin istifa ederek ya yeni parti kurmaları ya da başka partilere geçmeleri olmuştur. Mecliste temsil edilen partilerden çoğu üye kaybetmiş, parti içinde istifalar artmıştır. 1994 yılının Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında toplam 17 milletvekili¹⁸⁹ istifa etmiştir (Meclis Haber Dergisi, 1994b: 13). 3 Eylül 1994'te mecliste 22 milletvekilliği boş görünmektedir. 1995 seçimlerinden önce, özellikle partilerin kendi içinde seçim ittifakı kurmasının da etkisiyle, Aralık ayında 31 milletvekili¹⁹⁰ istifa (Meclis Haber Dergisi, 1995-1996: 15) etmiştir. 1996 yılının Haziran ve Temmuz aylarında ise, 22

¹⁸⁹ 3 milletvekili DYP'den, 6 milletvekili ANAP'tan, 6 milletvekili SHP'den, 2 milletvekili CHP'den istifa etmiştir. SHP'den istifa eden milletvekilleri Solda Katılım Partisi'ni (SKP) kurmuşlardır. Daha sonra bu milletvekilleri DSP'ye katılmıştır.

¹⁹⁰ 6 milletvekili DYP'den, 3 milletvekili ANAP'tan, 16 milletvekili CHP'den, 6 milletvekili BBP'den istifa etmiştir. ANAP'lı Hüsnü Doğan ile 11 Bağımsız milletvekili ANAP'a katılmıştır. BBP'den istifa eden 6 milletvekili, ANAP ile kurulan seçim ittifakından dolayı, ANAP'a geçmek için istifa eden milletvekillerinden bazılarıdır.

milletvekili¹⁹¹ istifa etmiş; 10 milletvekili bağımsız olarak kalırken, diğer milletvekilleri başka partilere transfer olmuştur. Bu istifalar özellikle REFAHYOL hükümetinin kurulmasına tepki olarak gerçekleşmiştir. Nitekim istifa eden milletvekillerinden 17'si DYP milletvekilleridir. DYP'den istifa eden milletvekillerinin 6'sı ANAP'a geçmiştir (Meclis Haber Dergisi, 1996c: 9).

1990'ların sonuna doğru istifalar ve siyasal parti değiştiren milletvekilleri artmıştır (Meclis Haber Dergisi, 1996d: 11; Meclis Haber Dergisi, 1997e: 6; Meclis Haber Dergisi, 1998: 58). Özellikle 1997 yılının Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında 28 Şubat sürecinin etkisiyle de istifalarda artış yaşanmıştır. Mecliste toplam 34 milletvekili¹⁹² istifa etmiştir. Bu milletvekillerinin 26'sını REFAHYOL Hükümeti'nden yıpranan DYP, 7'sini ise RP milletvekilleri oluşturmaktadır. DYP'den istifa eden 26 milletvekilinin 11'i ANAP'a, 2'si MHP'ye, 6'sı DTP'ye geçmiştir (Meclis Haber Dergisi, 1997c: 17). Farklı partilerden aday olma trafiğinin artması nedeniyle yoğun istifalar yaşanmış, 1990'lı yıllarda gelenek halini alan siyasal parti değiştirme ritüeli, siyasal parti ve siyasetçilerle olan güveni daha da sarsmıştır.

1990'ların sonunda DYP ve ANAP, AK Parti ile 2002 seçimlerine giderken ve sonrasında kullandıkları dil ve gerekçeler CHP'yi andırımlardır. Aydın Menderes'e göre, özellikle 1990'ların sonlarından itibaren merkez sağ tabanı gitgide muhafazakârlaşırken; merkez sağın yerleşik partileri olan DYP ve ANAP ise CHP'leşmektedir (Telliöglu ve Tatlıcan, 2009: 95-96). DYP'nin 28 Şubat sürecinde bölünerek Mesut Yılmaz hükümetine katılarak destek vermesi, ANAP'ın 28 Şubat sürecinde yer alması, hatta 2007 seçimlerinde CHP ile birlikte ANAP ve DYP'nin de Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oylamaya katılamamaları merkez sağ partilerden seçmeni uzaklaştırmıştır (Telliöglu ve Tatlıcan, 2009: 96).

2000'lerin başında ANAP ve DYP'nin birleşmesi yeniden tartışılmaya başlamış (Hürriyet Gazetesi, 03.07.2000) Çiller, 1990'lar boyunca uzlaşmazlığın ve ANAYOL döneminde olanların hata olduğunu kabul ederek (Hürriyet Gazetesi, 01.07.2000;

¹⁹¹ 17 milletvekili DYP'den, 1'er milletvekili ise ANAP ve DSP'den istifa etmiştir. ANAP'tan istifa eden bir milletvekili DYP'ye transfer olurken; DSP'den istifa eden bir milletvekili ANAP'a geçmiştir. DYP'den istifa eden milletvekilleri daha sonra Ocak 1997'de DTP'yi kurmuşlardır. Bu dönem bazı milletvekillerinin sürekli istifa ederek bir partiden diğerine geçtiği bir dönemdir. Örneğin; DSP Afyon milletvekili Kubilay Uygun, 3 Temmuz 1996'da partisinden istifa ederek, 4 Temmuz'da DYP'ye katılmıştır. 6 Temmuz'da DYP'den istifa ederek, 8 Temmuz'da DSP'ye katılmıştır. Daha sonra 30 Temmuz'da tekrar DSP'den istifa etmiş, aynı gün DYP'ye katılmıştır.

¹⁹² 26 milletvekili DYP'den, 7 milletvekili RP'den, 1'er milletvekili ise ANAP ve MHP'den istifa etmiştir.

Hürriyet Gazetesi, 11.07.2000) yeniden bir ANAYOL formülüne sıcak baktığını ima ederken; Yılmaz ve ANAP'lılar bu duruma sıcak bakmamışlardır (Hürriyet Gazetesi, 12.07.2000, Altaylı, 2000: 21).

2007 seçimlerine giderken merkez sağda birlik için ANAP ve DYP'nin birleşmesi yönündeki taleplerin yoğunlaşması sonucu, 5 Mayıs 2007 günü DYP Genel Başkanı Mehmet Ağar ve Anavatan Genel Başkanı Erkan Mumcu iki partinin Demokrat Parti adı ile bütünleşmesi konusunda protokol imzalamışlardır. 27 Mayıs 2007 tarihindeki kongrede partinin adı Demokrat Parti (DP) olarak değiştirilmiştir. Ancak DP de merkez sağı kendinde toparlayıcı şekilde başarı gösterebilen bir parti olamamıştır.

5.3. 1990'lı YILLARDA ANAP VE DYP'NİN PARTİ DİNAMİKLERİ AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

5.3.1. Örgütsel Yapısı Açısından Karşılaştırma

ANAP ve DYP'nin parti tüzükleri ve TBMM iç yönetmelikleri incelendiğinde, Siyasal Partiler Kanunu'ndan dolayı partilerde tek tip örgütlenme modeli olduğu görülmektedir. 2820 sayılı Siyasal Partiler Kanunu'nda (md. 7) siyasal parti teşkilatları; merkez organları, il, ilçe ve belde teşkilatları, Türkiye Büyük Millet Meclisi Grubu ile il genel meclisi ve belediye meclisi grupları şeklinde tanımlanarak başka tür örgütlenmeye izin verilmemiştir. ANAP ve DYP tüzüklerinde, söz konusu kanun çerçevesinde teşkilat şemasını tanımlamaktadır. Ancak iki siyasal parti arasında genel olarak ülke genelinde teşkilatlanma ve merkez genel teşkilatının oluşumu, görev ve sorumluluk alanı olarak bazı farklılıklar mevcuttur. Kademe teşkilat şemasında DYP, ilçe teşkilatı dışında kalan belediye olan bütün beldelerde belde teşkilatı kurarken; ANAP belde teşkilatı kurulmasını isteğe bağlı olarak, talep halinde ilçe yönetim kurulunun görüşü ve il yönetim kurulunun kararının Genel Başkanlıkça onaylanmasına bağlamıştır. DYP, ANAP'tan daha fazla yerel düzeyde örgütlenmeye önem vermiştir. Hatta DYP parti tüzüğünde, ANAP'tan farklı olarak büyüklüğüne göre istediği il/ilçeye, Genel İdare Kurulu'nun (GİK) kararıyla "Büyük İl/ilçe Statüsü" verilebileceğini düzenlemiştir. Böylece büyük statüye kavuşan il ve ilçenin yönetim kurullarının teşkilatlanma şekli ve şeması görev dağılımı yeniden düzenlenmektedir. Bu açıdan ANAP ve DYP karşılaştırıldığında DYP'nin yerel düzeyde parti örgütlenmesinin daha güçlü olduğunu

söylemek mümkündür. Ayrıca DYP, 24-25 Kasım 1990'daki 3. Olağan Büyük Kongresi'nin sonuç belgesinde (s. 5, 20), kendisini “*Türkiye'nin en iyi örgütlenmiş partisi... en iyi teşkilatlanmış, en dinamik partisi...*” şeklinde tanımlamıştır. Özbudun'a göre (2000: 95), AP'nin doğrudan varisi olan DYP, daha güçlü yerel parti örgütlerine sahip ve yerel parti örgütleriyle daha sıkı ve yakın ilişki içinde olmanın avantajına sahip olmuştur. Bu örgütlenme modeli DYP'nin yerelde öne çıkmasına da olumlu etki yapmıştır. Nitekim DYP'nin kırdan aldığı oy ANAP'tan fazla olmuştur.

Teşkilat kademesinde hiyerarşik olarak en tepede olan Genel Merkez Teşkilatı yapılanmasında ise söz konusu iki siyasal partinin de parti tüzüğünde en büyük karar organı olarak “Büyük Kongre” tanımlanmıştır. Büyük Kongre'den sonra gelen en yüksek karar ve icra organı ANAP'ın parti tüzüğünde MKYK iken; DYP'nin tüzüğünde GİK'dir. Bu nedenle parti teşkilatının kademeleri, ANAP'ta MKYK'ye bağlı iken; DYP'de GİK'e bağlıdır. Büyük Kongre toplantılarına yardımcı olmak amacıyla toplantıdan önce “Kongre Divanı'nın” oluşturulması ve bu divana yardımcı komisyonların kurulması iki partinin tüzüğünde yer almıştır. Ancak, ANAP tüzüğünde kongre divanına yardımcı olacak olan komisyonların 7 kişiden oluşacağı ve işin mahiyetine göre kurulacağını belirtmişken; DYP'nin parti tüzüğünde, bu komisyonların (6 komisyon) görev ve isimleri ile birlikte açıkça belirtilmiştir. Ayrıca her komisyona kendisine yardımcı olmak amacıyla kendi arasında bir başkan, bir 2. başkan, bir sözcü ve 2 kâtip seçme yetkisi de vermiştir.

DYP'nin parti tüzüğünde merkez teşkilatını altında “Başkanlık Divanı” oluşturulmuşken; ANAP parti tüzüğünde merkez teşkilatı kademeleri altında böyle bir organ yoktur. Ancak ANAP parti tüzüğü, “Başkanlık Divanı” oluşumunu Genel Başkan'ın danışma ve yürütme organı olarak, hiyerarşik olarak Genel Başkan'ın altında, ona yardımcı organ olarak düzenlemiştir. ANAP'tan farklı olarak DYP'de Genel Başkan'ın danışma organı olarak Genel Başkan'ın isteği halinde toplanan, “Temsilciler Meclisi” oluşturulmuştur. ANAP'ın parti tüzüğü Genel Başkan Yardımcısı olarak Genel Başkan'a en az 5 “Danışman” atama ve “Yüksek Danışma Kurulu” oluşturma yetkisi tanınırken; DYP'nin parti tüzüğünde genel başkan yardımcısı olarak “Danışman” tanımlanmamıştır. ANAP'ın, “Danışman” ve “Danışmanlık” kurumuna yer vermesini, parti içinde “uzlaşma ve profesyonelliğe” önem verdiğinin göstergesi olarak yorumlamak mümkündür.

İkinci bölümde de tartışıldığı üzere, aday belirleme sürecinin yapısı siyasal partilerde parti içi demokrasinin düzeyini göstermektedir. Her iki siyasal partinin tüzüğünde aday belirlemenin demokratik bir şekilde yapılması öngörülmüştür. Ancak uygulama da öyle olmamıştır. 1999 seçimleri öncesinde ANAP içinde teşkilat gözetiminde ön seçim yapılmasını karara bağlamış ancak büyük kentlerde Yılmaz'ın belirlediği adaylar seçime katılmıştır. DYP içinde ise, 21 ilin adaylarını doğrudan Çiller belirlemiştir (Yıldız, 2002: 92). Siyasal partilerin merkez karar organlarına verilen aday belirleme yetkisinin genellikle örgütlerin görüşü alınmaksızın gerçekleştiği görülmüştür. Merkez karar organları, kendilerine tanınan yasal yetkileri genel başkan ve yakın çevresinin kullanmasına izin vermişlerdir. Bu durum basında parlamentonun milletvekillerinden değil "lidervekillerinden" oluşacağı konusunda eleştiri konusu olmuştur (Ekşi, 1999a; Ekşi 1999b). Bu tür uygulamalar siyasal partilerde lider oligarşisinin hâkim olduğu (Tuncer, 1996: 16) görüşünün dile getirilmesine yol açmıştır.

Berberoğlu (1997: 128, 130-131), siyasal partilerde örgüt kültürünü incelemek için siyasal parti genel başkanları ile yaptığı görüşmede; Yılmaz'ın, siyasal parti yönetiminde belirgin bir şekilde profesyonel yönetimi savunduğunu, siyasal partilerin finansman, promosyon ve pazarlama gibi faaliyetlerinde siyasal kurallardan ziyade, işletmeciliğin rasyonellik ilkelerine bağlı kalarak yapılmasını savunduğunu belirtmiştir. Siyasal parti yönetimlerinin disiplin ve demokrasinin bir arada sağlanmasına önem verdiğini vurgulamıştır. Ayrıca Yılmaz, Türkiye'de yerleşik sistem açısından zor bir uygulama olsa da, siyasal partilerin daha verimli çalışabilmesi için söz konusu profesyonel yönetim anlayışının genel başkan-lider ayırımına da yansıtılması gerektiğini vurgulamıştır. Çiller ise, siyasal parti örgütlerinin canlı, dinamik ve halkla bütünleşmiş olması gerektiğini ve sürekli iletişim için teknolojinin önemini vurgulamıştır. Parti içinde demokrasiye önem verdiğini, ancak bazı yetkilerin genel merkezin elinde olması gerektiğinin altını çizmiştir. Yılmaz'ın aksine siyasetin gönül verme işi olduğunu, bu nedenle profesyonel yöneticilere emanet edilmesi durumunda şirket gibi görünüp kâr-rant maksimizasyonunun ön plana çıkacağını belirtmektedir. Berberoğlu'nun (1997) araştırmasından yola çıkarak Çiller'in parti içinde daha patronaj ilişkileri; Yılmaz'ın ise profesyonel ilişkileri daha fazla tercih ettiği söylenebilir. Yılmaz söylemsel ve parti belgeleri açısından parti içinde Çiller'den daha profesyonel yönetim anlayışını işletiyor

gibi görünse de uygulamada iki parti lideri de profesyonel davranmamış, parti içi ilişkilerinde patronaj ilişkileri tercih etmişlerdir.

Ülkemizde partiler Siyasal Partiler Kanunu'na göre teşkilatlandıkları için söz konusu iki partinin teşkilat şemalarında çok büyük fark görülmemiştir. Ancak DYP'nin parti tüzüğünde yerel düzeyde teşkilatlanmaya ANAP'tan daha fazla önem verdiği şeklinde bir görünüm vardır. DYP, ANAP'tan farklı olarak, parti tüzüğünde her beldede teşkilat kurulmasını karara bağlamıştır. DYP'nin kırsal tabanının daha güçlü olmasının bunda etkisi olduğunun söylenebileceği gibi; yerel teşkilatlanmaya önem verdiği için de yerelde güçlü olduğu söylenebilir.

5.3.2. İdeolojik Temelleri ve Konumu Açısından Karşılaştırma

1990'lardan 2000'lere doğru, bu dönemde yapılan altı seçim sonuçlarının da gösterdiği gibi, ortayı/merkezi temsil eden ANAP ve DYP tabanı giderek erimiştir. TÜSES'in yaptığı araştırma sonuçlarına göre, 1990 yılında merkezde olan seçmenin oranı %43,5 iken, 1996'da %32,6'ya, 2002'de ise %31,9'a düşmüştür. Merkez/orta'nın (5-6) oranları düşerken; ortanın sağının (7-8) oyları 1990'da %13,3 iken, 1996'da %17,3'ye, 2002'de %18,8 ve 2004'te %23,5'e yükselmiştir (Tablo 46). ANAP ve DYP ile merkez parçalanıp oy kaybedip her seçimde biraz daha erirken; ortanın sağında konumlanan İslamcı (RP/FP) ve milliyetçi sağ (MHP) yükselişe geçerek oylarını arttırmıştır. 2003-2004 yılları arasında ise orta/merkez tekrar yükselerek %45,2 olmuştur (Tablo 46). Bu durum 2002 sonrasında merkezin oylarının yeniden AK Parti'de toplanmasından kaynaklanmaktadır.

Aynı şekilde Esmer'in (2002: 99), Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu'nun (2006: 116) ve Kiriş'in (2010: 133) 1990'lı yıllarda, seçmenin siyasal konumlarının incelendiği çalışmalarda da aynı durum görülmektedir. Söz konusu araştırmalarda, merkezin yavaş yavaş eridiği, 1990'ların ikinci yarısında aniden büyük bir düşüş yaşadığı ve 2002 sonrasında ise yeniden toparlanmaya başladığı görülmektedir (Tablo 47, Tablo 48). Yapılan araştırmalarda 90'ların başında merkezin hâlâ güçlü olduğu daha sonra giderek eridiği görülmektedir. Nitekim 1991, 1995, 1999 seçim sonuçlarında da bu gözlenebilmektedir. 1991 milletvekili genel seçimlerinde merkezin (ANAP+DYP %51) hâlâ güçlü olduğu görülmektedir.

Tablo 46: Seçmenlerin Sol-Sağ Yelpazesindeki İdeolojik Konumlarının 1990'dan 2004'e Değişimi (%)

Konum \ Yıl	1990	1996	2002	2003-2004
En sol (1-2)	7	9,2	7,8	4,7
Ortanın solu (3-4)	14,8	10,7	7,2	9,3
Orta (5-6)	43,5	32,6	31,9	45,2
Ortanın sağ (7-8)	13,3	17,3	18,8	23,5
En sağ (9-10)	9,4	21,6	24,1	14,9
Yanıtsız	11,9	8,6	10,1	2,4

Kaynak: Erder ve Tüzün, 2004: 29.

Tablo 47: 1990'lar Boyunca Seçmenin Sol-Sağ Yelpazesindeki İdeolojik Konumu (%)

Yıl	1990		1996	1997	1999	2002
Konum \ Araştırma	Esmer ¹⁹³ (2002)	Çarkoğlu, Kalaycıoğlu (2006)	Esmer (2002)	Çarkoğlu, Kalaycıoğlu (2006)	Esmer (2002)	Çarkoğlu, Kalaycıoğlu (2006)
Uç sol (1-2)	8	7,0	8	9,1	14	7,9
Merkez Sol (3-4)	17	14,8	11	10,7	9	7,4
Merkez (5-6)	50	43,5	35	32,6	31	32,2
Merkez Sağ (7-8)	15	13,3	19	17,3	18	19,1
Uç Sağ (9-10)	11	9,4	24	21,6	28	24,2

Kaynak: Esmer, 2002: 99; Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2006: 116.

Tablo 48: 1990-2001 Yılları Arasında, Türkiye'de Seçmenin İdeolojik Konumu (%)

Yıl	1990		1996		2001	2002
Konum \ Araştırma	Kiriş ¹⁹⁴ (2010)	Çarkoğlu, Kalaycıoğlu (2006)	Kiriş (2010)	Çarkoğlu, Kalaycıoğlu (2006)	Kiriş (2010)	Çarkoğlu, Kalaycıoğlu (2006)
Sol	24,8	21,8	21,7	19,8	20,5	16,1
Merkez	40,8	43,3	28,2	32,6	31,2	59,3
Sağ	34,5	22,7	49,9	38,9	48,1	38,3

Kaynak: Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2006: 116; Kiriş, 2010: 133.

Merkezin oylarının eridiği 1990'lı yıllarda merkezi temsil eden ANAP ve DYP'nin siyasal konumunun, 1991 seçimlerinden 2002 seçimlerine doğru merkezden yavaş yavaş sağa kaydığını söylemek mümkündür. Hiçbir parti belgesinde ideolojik konumunu açıkça tanımlamayan DYP ile; kendisini "milliyetçi-muhafazakâr-demokrat" olarak tanımlayan ve ideolojik olarak DYP'ye göre daha liberal bir çizgide duran ANAP'ın 1991 seçim sonuçlarına göre, ideolojik olarak merkezde konumlandığı ve

¹⁹³ Esmer (2002: 99) bu tabloda, 1990, 1997 ve 1999 yıllarında katılımcıların sol-sağ yelpazedeki konumlarını özetlemiştir. Bunu yaparken; 1990 yılında yapılan Üstün Ergüder, Yılmaz Esmer ve Ersin Kalaycıoğlu'nun 1991 yılında TÜSİAD tarafından yayımlanan *Türk Toplumun Değerleri* çalışmasında ve 1997 yılında yapılan Yılmaz Esmer'in 1999 yılında TESEV tarafından yayımlanan *Devrim, Evrim, Statüko: Türkiye'de Sosyal Siyasal Ekonomik Değerler* çalışmasında kullanılan Türkiye Değerler Araştırması anket sonuçları ile ve 1999 yılında Esmer'in (2002) Dünya Değerler Araştırması anketini kullanarak yaptığı çalışma bulgularından faydalanmıştır.

¹⁹⁴ Yazar Dünya Değerler Araştırması verilerinden faydalanarak konumları hesaplamıştır.

ideolojik konum olarak aynı konumda oldukları ve 1995 seçimlerinden sonra ise, ideolojik konumlarının sağa doğru kayma eğiliminde oldukları görülmektedir (Tablo 49). Tablo 49’da görüldüğü üzere 1995 seçimlerinden sonra, DYP 1,83’lük; ANAP 1,43’lük bir sağa kayış yaşamıştır. DYP’nin, ANAP’a göre daha çok sağa kaydığı ve ideolojik konum olarak daha sağda olduğu görülmektedir. Bu durumu Çiller’in gerek RP’ye yaklaşması gerek de söylemlerinde daha muhafazakâr bir çizgiye kaymasına bağlamak mümkündür. Ancak söz konusu iki parti de Sani ve Sartori (1983), Castles ve Mair (1984) ve Hazan’ın ideolojik konumlandırmasına göre; 1991 seçimlerinde ideolojik olarak merkezde konumlanırken; 1995, 1999 ve 2002 seçimlerinde merkez sağ ideolojik konumunda görülmektedir.

Tablo 49: 1991, 1995 ve 1999 ve 2001 Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP’nin İdeolojik Konumu

Konum \ Seçimler	1991	1995	1999	2002
ANAP	5,14	6,57	6,7	6,73
DYP	5,02	6,85	7,5	7,43

Kaynak: Kiriş, 2010: 162, 164, 165, 167.

ANAP ve DYP merkez sağ çizgide olmalarının gereği olarak, milliyetçi, muhafazakâr, demokrat ve liberal ideolojiye sahiplerdir. Ancak, bu iki siyasal parti arasında ideolojik farklılık, genel olarak birinin daha muhafazakâr diğ erinin ise daha liberal çizgide durmasından kaynaklanmaktadır. ANAP’ın kökeni sadece AP değil, MSP ve MHP’ye de dayanmıştır. Nitekim AP, MSP ve MHP kökeninden gelen birçok siyasetçi ANAP kadrolarına dâhil olmuştur. Buna karşın DYP içinde muhafazakâr üyeler ağırlıktadır ve aralarında bir birlik vardır. ANAP içinde ise muhafazakârlar ayrı bir hizip olarak yer almıştır.

ANAP, tarihsel anlamda yenileş me açısından DYP’ye göre daha ileridedir. DYP, popülizme dayanan taşra burjuvazisi ile bütünleşmiş temel hak ve özgürlükler konusunda çok fazla yenilik yapmamış bir partidir. ANAP ise, sermayenin uluslararasılaşması sürecini iyi yakalamış, kırsaldan kentsele kayan bir çizgiyi benimsemiş temel hak ve özgürlüklere ilişkin yasal düzenlemelerin bir bölümünü başlatmış bir siyasal partidir (Kahraman, 1995: 223). DYP, DP-AP çizgisinin devamı olan bir partidir. DYP, DP-AP çizgisinde olduğunu sürekli vurgulamış ve oyların büyük çoğunluğunu merkez sağdan almıştır. Demirel liderliğindeki DYP, AP ile olan devamlılığını Yassıda affi isteyerek ve 1961 Anayasası’nı tartışmaya açarak kapitalist

ekonomik politikaları sahiplenerek göstermiştir. ANAP ise, 1980 askeri darbe sonrası siyasal boşluktan faydalanarak halkın katılımının sınırlı olduğu belli bir tabanı olmadan dört eğilimi tek çatı altında toplamak idealiyle kurulmuş bir siyasal partidir. DP, AP ve DYP halka dayalı halk tarafından örgütlenmiş bir siyasal parti iken; ANAP 12 Eylül sonrası askeri hükümetin izni ile kurulmuş bir siyasal partidir. Bu nedenle, ANAP merkez soldan da oy alan, piyasa değerleri ile muhafazakâr değerleri uzlaştırması bakımından yeni sağ değerleri benimsemiş ve merkez sağ parti görünümünde olan bir profil çizmiştir. ANAP'ın kitlelere dayanmadığının göstergesi olarak, iktidarda olduğu iki dönemden ve 1980 öncesi liderlerin siyasal yasakları kalktıktan sonra oy kaybetmeye başlaması belirtilmektedir.

Süleyman Demirel'e göre ANAP ve DYP arasında ciddi farklılıklar vardır, *“DYP muhafazakâr milliyetçi ve demokrat bir partidir. ANAP değildir. ANAP iktidarcıdır. Bir siyasal felsefesi falan yoktur. Bir devrin şartlarından faydalanarak ortaya çıkmış bir oportünisttir, bir fırsatçılıktır. DYP ülkenin sanayi ve tarımla kalkınacağına inanır. ANAP ise tüccardır. DYP sosyal devletçi iken ANAP değildir. ANAP Türkiye'yi 1983'ten başlatır. DYP ise 1946 köküne dayanır. ANAP'ta vergi adaleti yoktur. ANAP enflasyonu devlet politikası yapmıştır. Biz ise enflasyona kesinlikle karşıyız”* (Cılızoğlu, 1988: 238-240).

Aslında ANAP çağdaş, piyasa ekonomisini benimseyen, çağdaşlaşma ve demokratikleşmeyi ön planda tutan, kentli bilim yanlısı bir sağ oluşum olarak ideolojik olarak DYP'den hatta 12 Eylül öncesindeki bütün siyasal partilerden farklıdır. Demirel dönemindeki DYP'den farklı olarak, Özal dönemindeki ANAP, serbest piyasa ekonomisine yönelik net bir tutum takınmaktadır. Özal'ın başkanlığındaki ANAP aynı zamanda geleneklere bağlı muhafazakârdır. Eski sağ partiler ile belki de tek bağı muhafazakâr oluşudur. Ancak ANAP bu farklılıklarla birlikte, 12 Eylül sonrası merkez sağda olan lider boşluğundan dolayı, merkez sağ seçmenin desteğini alarak bu boşluğu doldurmuştur. ANAP'lılar özellikle hiçbir siyasal partinin devamı olmadıklarını ısrarla belirtmişlerdir. Ancak 12 Eylül öncesinin partilerinin MSP'nin, MHP'nin, AP'nin seçmen tabanından destek görmüştür. Özellikle ANAP'ın seçmen tabanının büyük bir kısmı AP'li seçmenlerden oluşmaktadır (Özbudun, 2000: 94). Belki de bu yüzden 1987 referandumundan sonra seçmen kendi partilerine döndüğü için oy kaybına uğramış yavaş yavaş erimiştir. Zücher'e (2010: 411-413) ve Cemal'e göre (2004: 281,

371-372), ANAP'a desteğin azalmasının sebebi yüksek enflasyon nedeniyle alım gücünün düşmesi, kayırmacılık ve yolsuzlukların artmasıdır.

Kahraman'a göre (1995: 39), ANAP 1990'lı yıllarda 80'li yıllardaki çizgisinden farklılaştığı için ANAP ve DYP arasında keskin bir farklılık yoktur. Nitekim ideolojik olarak benzeşme noktasında; ANAP kendisine ait olmayan seçmen tabanını kaybetmemek için 12 Eylül öncesinin AP'sine, sonrasında DYP'nin politika ve söylemlerine yaklaşmışken; DYP'de, ANAP'ın destek gördüğü kentli seçmenin desteğini kazanmak için ANAP'ın söylemlerine yaklaşmıştır.

5.3.3. Liderlik Açısından Karşılaştırma

Söz konusu olan iki siyasal parti, Türkiye'deki bütün sağ partiler gibi lider odaklı partilerdir. İkinci bölümde de tartışıldığı üzere, bir siyasal partinin liderinin özellikleri siyasal partinin başarısını etkileyen faktörlerdendir. Hatta Fransız reklamcı J. Seguela'ya göre (1997: 185-187), seçimleri ideoloji değil liderler kazanmaktadır. Çaha, Toprak ve Dalmış (1996) Kırıkkale il merkezinde parti üyelerine yönelik yaptıkları araştırmada; üyelere, üyesi oldukları partiyi neden seçtikleri sorulmuş, liderden dolayı (%21,3) bulunduğu partiyi seçtiğini söylerin oranı diğer cevaplar arasında en yüksek oranda çıkmıştır. 1980 sonrası Türk siyasal hayatında meydana gelen değişme ve çözümler ile birlikte ideolojilerde yaşanan esneklik, partilerin birbirine benzemesi, partilerle güçlü bağlar kuran seçmen profilinin zayıflaması (Tosun, 2003: 29-30) artan parti sayısı ve yaşanan bölünmeler ile bütün bunlara bağlı olarak kararsız seçmen sayısındaki ve yüzergezer oylardaki artış gibi faktörler liderin etkisini daha da arttırmıştır. Yıldız'a göre (2002: 86, 88-89, 90), lider ve imajının parti kimliğinin önüne geçmesinin en önemli nedenleri partilerin birbirine benzeme çabaları ile kurumsallaşamamaları ve demokrasinin köklü kurumlarına dönüşecek kadar siyasal yaşamlarını sürdürememeleridir. Ortak paydaya seslenme eğiliminde olan, merkeze yığılmaya çalışan, böylece birbirine benzeyen partiler arasında tercih yapan seçmen, bu noktada en çok lider etkisinde kalarak tercih yapacaktır. Özellikle ülkemizde lideri partiden önde kılan nedenlerden biri de parti içi demokrasinin zayıf olmasıdır. Ayrıca 1990'larda siyasal partilerin kitle iletişim araçlarının yaygın bir şekilde kullanımı da lider ve lider imajının ön plana çıkmasını sağlamıştır.

1990'lar, Çiller ve Yılmaz'ın siyasal yaşamlarının iç içe geçtiği bir dönemdir. Özal, Cumhurbaşkanı olduktan sonra ANAP genel başkanlığını kısa bir dönem Yıldırım Akbulut yapmıştır. Sonrasında Mesut Yılmaz partinin yeni lideri olmuştur. 1993'de Demirel'in Cumhurbaşkanı olmasıyla da DYP'nin yeni lideri Tansu Çiller olmuştur. Özal, Cumhurbaşkanı olduktan sonra partisine daha farklı müdahalede bulunmuş ve partisini uzaktan yönetmek istemiştir. Demirel Cumhurbaşkanı olduktan sonra, Özal'ın aksine partisine çok müdahalesi olmamıştır. Demirel, ülkenin Cumhurbaşkanı olarak tarafsızlığını kanıtlamak için partisinin meselelerine karışmamıştır (Milliyet Gazetesi, 05.05.1993, 13.05.1993, 03.06.1993; Cizre, 2002: 89). Ancak Yılmaz, Özal'ın atak ve karizmatik kişiliğinin gölgesinde kaldığı (Köker, 1996a: 1257) gibi Çiller de Demirel'in gölgesinde kalmıştır.

Kiriş'e göre (2006: 38), 1990'larda DYP ve ANAP'ın asıl farklılaştıkları nokta, lider odaklı siyaset anlayışından dolayı iki parti lideri arasındaki farktan kaynaklanmaktadır. Ülkemizde seçmenler genel olarak, partilerin program ve hedeflerine değil, parti liderlerine, ideolojilerine ve parti liderinin uygun gördüğü milletvekili adaylarına oy vermektedir (Süter, 2004: 22). Nitekim ANAP lideri Mesut Yılmaz'a göre de ülkemizde seçmen parti programından ziyade daha çok liderden etkilenmekte ve ona oy vermektedir (Süter, 2004: 56). Bu durum ülkemizde seçmen tabanını geçişken hale getirmiş, 1990'lı yıllarda ülkemizde özellikle merkez sağ partilerde ciddi bir lider krizi yaşanmış ve bu durum oy kaybı olarak partilere yansımıştır. Özellikle 1993'ten sonra yeni liderleri ile yola devam eden ANAP ve DYP, merkez sağın birinci partisi olma yarışına girince ve birbirlerini yok etme politikası izleyince de oy kaybı kaçınılmaz olmuştur. Nitekim Yılmaz'ın verdiği bir röportajda da iki liderin geçmişten beri birbirlerine karşı ciddi bir güven sorunu yaşadıkları anlaşılmaktadır. Yılmaz, Çiller ile ilk kez Dışişleri Bakanı olarak katıldığı Taksim Toplantıları'nın birinde karşılaşmıştır. Bu karşılaşmada tanışmaları ise Çiller'in, Yılmaz'ın yanına gelerek: *"Ben Tansu Çiller"* demesi ile olmuştur. Yılmaz, Çiller'e karşı güvenini yok eden sonraki karşılaşmasını şöyle ifade etmektedir: *"1991'de Demirel hükümeti kuralı bir hafta olmuş. Tansu Hanım, ekonomiden sorumlu bakan. ATO'nun ödül törenindeyiz. Demirel beni yanına oturttu. Tansu Hanım'ı da benim yanıma. Demirel'in öbür yanında Cavit Çağlar var. Tansu Hanım'la daha önce hiç sohbetimiz yok. Bir ara bana doğru eğilip Cavit Çağlar'la ilgili o kadar ağır*

ithamlarda bulundu ki, kulaklarıma inanamadım. Tansu Hanım'la ilgili olarak bana anlatılan hiçbir şey, beni bizzat yaşadığım bu olay kadar olumsuz etkilemedi. Kendi kendime dedim ki, kader birliği yaptığı bir arkadaşına bunu söylüyorsa, kendisine hiç güven olmaz” (Hürriyet Gazetesi, 01.03.2008). Başka bir konuşmasında ise Yılmaz, Çiller ile “kimyalarının” tutmadığını dile getirmiştir (Milliyet Gazetesi, 14.01.1996b).

Yılmaz ve Çiller'in birbirlerine güvenleri olmadığı gibi, birbirlerinin hiyerarşik olarak altında ve üstünde çalışmak istemedikleri de görülmektedir. Nitekim Çiller, REFAHYOL hükümeti döneminde Erbakan Başbakan iken Başbakan Yardımcılığı görevi üstlenirken; ANAYOL hükümeti döneminde, Yılmaz Başbakan iken onun yardımcılığını üstlenmek bir yana, hükümette görev almayarak koalisyon protokolüne göre kendi başbakanlığı sırasını beklemeyi tercih etmiş ama koalisyon kısa sürede son bulduğu için kendisine sıra gelmemiştir.

Görüldüğü gibi 1990'larda özellikle de 1995 sonrasında diğer sağ partilerin de yükselişe geçmesinin de etkisiyle, ANAP ve DYP birbirine alternatif iki parti olma konumundan uzaklaşırken, toplumdaki gelişme çizgisini ve dünyadaki değişimi doğru algılama noktasında da uzaklaşmışlar ve yerini kişisel bir çatışmaya bırakmışlardır (Çelebi vd., 1996: 34). Nitekim DYP ve ANAP'ın yer aldığı koalisyonların incelendiği 4.4. bölümde de görülebileceği gibi, ANAYOL koalisyonu sürecinde lider çatışması çok açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Birçok yazara ve medyaya göre, ANAP ve DYP arasında ideolojik bir farktan ziyade liderlerinin karakterleri arasında fark vardır. Kalaycıoğlu'na göre (2002: 53), ANAP ve DYP neredeyse aynı seçmen tabanına dayanan ve seçmen sahasını elde etmek için yarışan partilerdir. Bu yüzden sadece rakip değil, aynı zamanda düşman olmuşlardır. Ayrıca Çiller'in liderlik duruşunun incelendiği 4.2.4. bölümde görüldüğü üzere Çiller, Yılmaz'dan farklı olarak, devlet örgütlerini siyasete çok müdahil ederek devletle siyaseti bütünleştirmiştir. İki lider de popülist ve pragmatist davranmış; ancak Çiller'in popülist ve pragmatist duruşu daha belirgin olmuştur. Çünkü Çiller, siyasal yelpazedeki konumsal, söylemsel ve diğer partiler ile kurduğu ilişki bakımından daha tutarsız davranmıştır.

Bu dönemde, ANAP'ın ideolojik olarak kendisinden uzak olan DSP ve MHP ile DYP'nin ise SHP ve RP ile uzlaşabilmesi, ideolojik farklılıklardan çok lider uyumsuzluğu ve çatışmasından kaynaklandığı söylemek mümkündür. Bu nedenle iki

partinin ideolojik olarak farklı temellere, ilke ve programlara sahip (SHP, DSP, CHP, RP gibi) siyasal partilerle uzlaşırken birbirleriyle anlaşamamalarının sebebi, iktidarı “ideolojik özdeşlerine” (Coşar, 1999: 55) kaptırmama yarışından kaynaklı iki liderin savaşı olarak yorumlanabilir. Özellikle o dönemde, söz konusu iktidar yarışı merkez partilerin lidere bağımlı kimlikleri ile derinleşmiş ve bu iktidar yarışı yürütülürken, parti kimliği lider kimliğinin gölgesinde bırakılarak partiler arasındaki farktan ziyade liderler arasındaki tartışma ve eleştiri ön plana çıkarılmıştır. Liderlerin söylemleri, özellikle muhalefette kalan liderlerin keskin bir eleştiri dili kullanması ANAP ve DYP’nin uzlaşmasını engelleyici rol oynamıştır.

İki liderin parti içi ilişkiler anlamında tutumlarının görünümü de farklılık göstermektedir. İki partinin örgütsel yapısının karşılaştırıldığı bölüm 5.3.1 de belirtildiği gibi, iki parti lideri de patronaj ilişkileri tercih etsede, Yılmaz profesyonel yönetimi benimseyip, parti içinde uzmanlaşmaya önem veren bir görüntü sergilerken; Çiller ise parti içinde patronaj ilişkileri daha fazla tercih ettiği yönünde bir görüntü sergilemiştir. Söz konusu partilerin kurucu karizmatik parti liderinin gölgesinde kalan Çiller ve Yılmaz’ın başarı anlamında partileri üzerindeki etkileri de farklılık göstermektedir. Daha önceki bölümlerde de görüldüğü üzere, Çiller ile birlikte daha dirençli bir seçmen tabanına sahip olan DYP seçmen tabanını yitirirken; Yılmaz liderliğindeki ANAP giderek erise de 8 yıl gibi bir süre daha koalisyonların önemli partisi olarak 1990’lar siyasetinde tutunmuş ve bir başarı göstermiştir. Nitekim 1989 yerel seçimlerinde (%21,8) düşüşe geçen ANAP 1991 seçimlerinde (%24) oy oranlarını arttırmış, 1990’larda koalisyon hükümetlerinde birleştirici etki yapmıştır.

Tablo 50: Çiller ve Yılmaz’ın Sosyo-ekonomik Taban, Demografik Göstergeler, İktidar Süreleri Açısından Karşılaştırılması

	Siyasetçi	Tansu Penbe ÇİLLER	Ahmet Mesut YILMAZ
	Doğum tarihi ve yeri	24 Mayıs 1946 İstanbul	6 Kasım 1947 İstanbul
Demografik Bilgiler	Eğitim	1963’de Amerikan Kız Kolejinde 1967’de ise, Boğaziçi Üniversitesi (Robert College mezunu) Ekonomi Bölümünden mezun olmuştur. İngiltere’de New Hampshire (UNH) Üniversitesinde yüksek lisans, Amerika Connecticut Üniversitesinde ise doktorasının tamamlamıştır. 1978 yılında Doçent, 1983’de Profesörlük unvanını almıştır.	1971 yılında Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi Fakültesi’nde İktisat ve Maliye bölümü mezunu. Almanya Köln Üniversitesinde İktisat ve Sosyal Bilimler Fakültesinde yüksek lisans yapmıştır.
		Boğaziçi Üniversitesinde Ekonomi Profesörü ve Bölüm Başkanı olarak	

	İş	görev yapmıştır. Dünya Bankası, Sanayi ve Ticaret Odası Kurumlarında ekonomi danışmanlığı yapmıştır.	Özel sektörde yöneticilik yapmıştır.
Siyasal Hayat	Siyasete ilk adımı	1990'da DYP'ye giriyor. İlk defa 1991 milletvekili genel seçimlerinde DYP İstanbul milletvekili olarak meclise girmiştir. 1991 milletvekili genel seçimlerinde İstanbul milletvekili seçilmiştir. 19, 20 ve 21. dönem İstanbul Milletvekili yapmıştır. Süleyman Demirel'in başbakanlığındaki DYP ve SHP koalisyon hükümetinde ekonomiden sorumlu devlet bakanı olarak görev aldı.	1983'de ANAP kurucu üyesi olmuştur. Avrupa Demokrasi Birliği Genel Başkan yardımcılığı yapmıştır. İlk defa 1983 milletvekili genel seçimlerinde ANAP Rize milletvekili olarak meclise girmiştir. 13 Aralık 1983'te kurulan ilk Özal hükümetinde Devlet Bakanı, 1986 ve 1990 yılları arasında Turgut Özal tarafından kurulan hükümetlerde Dışişleri Bakanı ve Kültür ve Turizm Bakanı olarak görevlendirilmiştir.
	Parti Genel Başkanlığı süreleri	16 Mayıs 1993-14 Aralık 2002 tarihleri arasında 9 yıl 7 ay kadar görev yapmıştır.	15 Haziran 1991-27 Kasım 2002 tarihleri arasında 11 yıl 5 ay kadar görev yapmıştır.
	Başbakanı olarak kurdukları hükümetler ve görev süreleri	Yaklaşık 33 ay başbakanlık yapmış 3 hükümet kurmuştur. 50. Hükümet: DYP-SHP koalisyonu, 25.06.1993-05.10.1995 tarihleri arasında yaklaşık 2 yıl 4 ay 51. Hükümet: DYP azınlık hükümeti, güvensizlik oyu 52. Hükümet: DYP-CHP koalisyon, 30.10.1995-06.03.1996 tarihleri arasında yaklaşık 5 ay	Yaklaşık 26 ay başbakanlık yapmış 3 hükümet kurmuştur. 48. Hükümet: ANAP tek başına iktidar. 23.06.1991-20.11.1991 tarihler arasında yaklaşık 5 ay 53. Hükümet: ANAP-DYP koalisyonu, 06.03.1996-28.06.1996 tarihleri arasında yaklaşık 3 ay 55. Hükümet: ANAP- DSP-DTP koalisyonu, 30.06.1997-11.01.1999 tarihleri arasında yaklaşık 18 ay
	İktidar ortağı oldukları dönem, görev ve süreleri	53. Hükümet: ANAP-DYP koalisyonu, 06.03.1996-28.06.1996 tarihleri arasında görev yapmıştır. Hükümet ortağı olarak kendisi bu hükümette görev almamıştır. 54. Hükümet: Erbakan başkanlığında RP-DYP koalisyonu, 28.06.1996-30.06.1997 tarihleri arasında görev yapmıştır. Çiller hükümet ortağı olarak 1 yıl Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı olarak görev almıştır.	57. Hükümet: Ecevit başkanlığında, DSP, MHP, ANAP koalisyonu 28.05.1999-18.11.2002 tarihleri arasında görev yapmıştır. Yılmaz hükümet ortağı olarak Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı konumunda 13 Temmuz 2000-3 Kasım 2002 tarihleri arasında 2 yıl 3 ay kadar görev almıştır.

Kaynak: TBMM arşivinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Çiller ve Yılmaz, lisans eğitimi Türkiye'de alarak yüksek lisans eğitimlerini yurt dışında almış siyasi liderlerdir. Çiller aynı zamanda yurtdışında doktora eğitimi de almıştır. Yılmaz, Alman ekolünde eğitimden alıp bunun etkisinde kalırken Çiller Amerika'da eğitim almıştır. Yılmaz, özel sektör yöneticiliği yaparken; Çiller aynı zamanda kurumlara ekonomi danışmanlığı yapan bir akademisyendir. Yöneten sağ liderleri genellikle halkın içinden gelen, yükselen ve halka sahip çıkan konumunda olmuşlardır. Yöneten sağ seçmeni, lideriyle bağ, özdeşlik kurarak onun kendi

özlemlerini temsil etmesinden de etkilenmektedir (Mert, 1999: 41). Bu açıdan değerlendirildiğinde, iki liderin de tabanda karşılığı zayıftır.¹⁹⁵ Yılmaz, 1983 yılında siyasete girerken; Çiller 1991 seçimleri ile siyasete ilk adımını atmıştır. Genel başkan olmadan önce, iki lider de bakanlık görevinde bulunmuşlardır. İki siyasal lider de genel başkan olmak için adaylıklarını açıkladıklarında Bakanlık görevlerinden istifa ettikten sonra genel başkanlık için çalışmışlardır (Milliyet Gazetesi, 09.06.1993, 21.02.1990). İki siyasal lider de ilk siyasal deneyimlerini yaşadıkları partilerinin genel başkanı olarak, 1990'lı yılların en önemli iki siyasal liderleri olmuşlardır. Çiller, DYP lideri olarak 9 yıl 7 ay kadar görev yaptığı partisinde 33 ay kadar başbakanlık görevinde bulunmuş ve 3 hükümet kurmuştur. Yılmaz ise, 11 yıl 5 ay kadar liderliğini yaptığı ANAP ile 3 hükümet kurmuş ve yaklaşık 26 ay başbakanlık yapmıştır. Toplam 11 hükümet kurulan 1990'lı yıllarda Yılmaz ve Çiller biri birlikte kurdukları ANAYOL hükümeti dışında toplam 4'er hükümet kurmuşlardır (Tablo 50).

5.3.4. Milletvekili Kadroları Açısından Karşılaştırma

İncelenen 19, 20 ve 21. dönemde ANAP ve DYP'nin milletvekillerin en yoğun olduğu yaş aralığının sırasıyla, 41-50 ve 51-60 yaş aralığı olduğu dikkat çekmektedir. 61 ve üstü yaş grubunun DYP milletvekilleri içerisinde ANAP'tan daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Bu açıdan bakıldığında, DYP daha yaşlı milletvekiline sahiptir. Özellikle 19. dönemde ANAP daha genç milletvekillerine sahipken; 20 ve 21. dönemde bu fark daha az belirgindir (Tablo 51; Şekil 30). 1990 yılında Aykut Toros tarafından yapılan bir araştırmada, 48,3 yaş ortalamasına sahip olan mecliste, ortalama yaş bakımından 49,1 ile DYP meclisin en yaşlı partisi iken; arkasından 49,0 ile ANAP'ın geldiği görülmektedir (Milliyet Gazetesi, 14.01.1990).

Cinsiyet açısından incelendiğinde ise, kadın temsil oranının 19. dönemde ANAP'ta; 20 ve 21. dönem de ise DYP'de daha fazla olduğu görülmüştür. DYP'nin genel başkanının kadın olması, kadın temsilini olumlu etkilemiştir. Ayrıca kadın parlamenter oranının, erkek parlamenterlere göre iki siyasal partide de çok düşük olduğu görülmüştür (Tablo 51). Kadın parlamenterlerin düşük olması söz konusu iki partiye ait bir özellik değildir, çünkü diğer siyasal partiler içinde de kadın parlamenterlerin oranı düşüktür. Ülkemizde o dönemde genel olarak kadınların siyasal

¹⁹⁵ Ayrıca seçmen cesur kararlar alacak lider istemektedir. Esmer'in yaptığı araştırma sonuçlarına göre, 1996 yılında güçlü bir lider özlemi %41 iken; bu oran 2000'de %73 çıkmıştır (www.kongar.org).

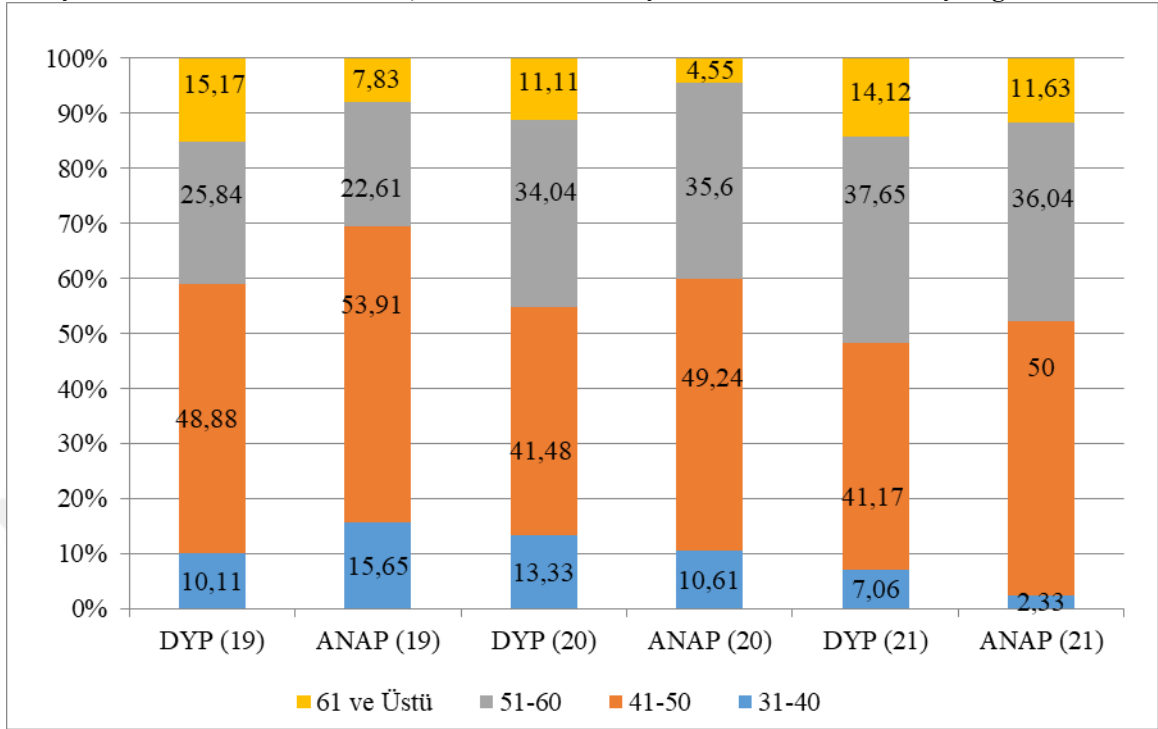
temsilinin düşük olduğu göz önüne alındığında, bu durum daha iyi anlaşılmaktadır. ANAP ve DYP kadın temsilinin çok düşük olması açısından istisna değildir. Ülkemizde bütün partilere egemen olan eril yapı bu partilere de hâkimdir. Hatta bazı dönemlerde kadın parlamentere sahip olmayan partiler dahi söz konusudur. Nitekim bu düşük oranlarla, 19. dönemde ANAP %3,5, 20. dönemde DYP %5,2 kadın parlamenter oranı ile kadın temsili açısından ülkede birinci sıradadır (TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 1983-2010). 2007-2009 tarihleri arasında yapılan bir araştırmada da ülkemizde siyasal partilerin eril ortamlar olduğunu, erkekler arasında ilişki ağları inşa eden örgütler olduğunu ve kadınların yönetimde sadece göstermelik yer aldığını ortaya koymuştur (Uysal ve Topak, 2010: 203). Kadınların siyasal temsili konusunda, diğer siyasal partilere göre iyi durumda olan ANAP ve DYP'nin yine de kadın temsilinin erkeklere göre çok düşük olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 51: 19, 20 ve 21. Dönem ANAP ve DYP'den Seçilen Milletvekillerinin Demografik Özelliklerinin Karşılaştırması

DEĞİŞKEN	YASAMA DÖNEMİ	19. DÖNEM (1991-1995)				20. DÖNEM (1995-1999)				21. DÖNEM (1999-2002)			
	PARTİ	DYP (178 mv.)	%	ANAP (115 mv.)	%	DYP (135 mv.)	%	ANAP (132 mv.)	%	DYP (85 mv.)	%	ANAP (86 mv.)	%
	AYRIM												
YAŞ	31-40	18	10,11	18	15,65	18	13,33	14	10,61	6	7,06	2	2,33
	41-50	87	48,88	62	53,91	56	41,48	65	49,24	35	41,17	43	50,00
	51-60	46	25,84	26	22,61	46	34,08	47	35,60	32	37,65	31	36,04
	61 ve Üstü	27	15,17	9	7,83	15	11,11	6	4,55	12	14,12	10	11,63
CİNSİYET	ERKEK	176	98,88	111	96,54	128	94,81	130	98,48	80	94,11	84	97,67
	KADIN	2	1,12	4	3,46	7	5,19	2	1,51	5	5,88	2	2,33
EĞİTİM	İLKOKUL	10	5,62	2	1,74	3	2,22	1	0,76	2	2,36	2	2,33
	ORTAOKUL	5	2,80	4	3,48	3	2,22	4	3,03	2	2,36	2	2,33
	LİSE	21	11,80	9	7,84	19	14,08	8	6,06	9	10,58	4	4,66
	LİSANS	112	62,93	66	57,37	78	57,78	75	56,82	52	61,17	50	58,13
	LİSANÜSTÜ	30	16,85	34	29,57	32	23,70	44	33,33	20	23,53	28	32,55

Kaynak: TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 1983-2010'den faydalanılarak oluşturulmuştur.

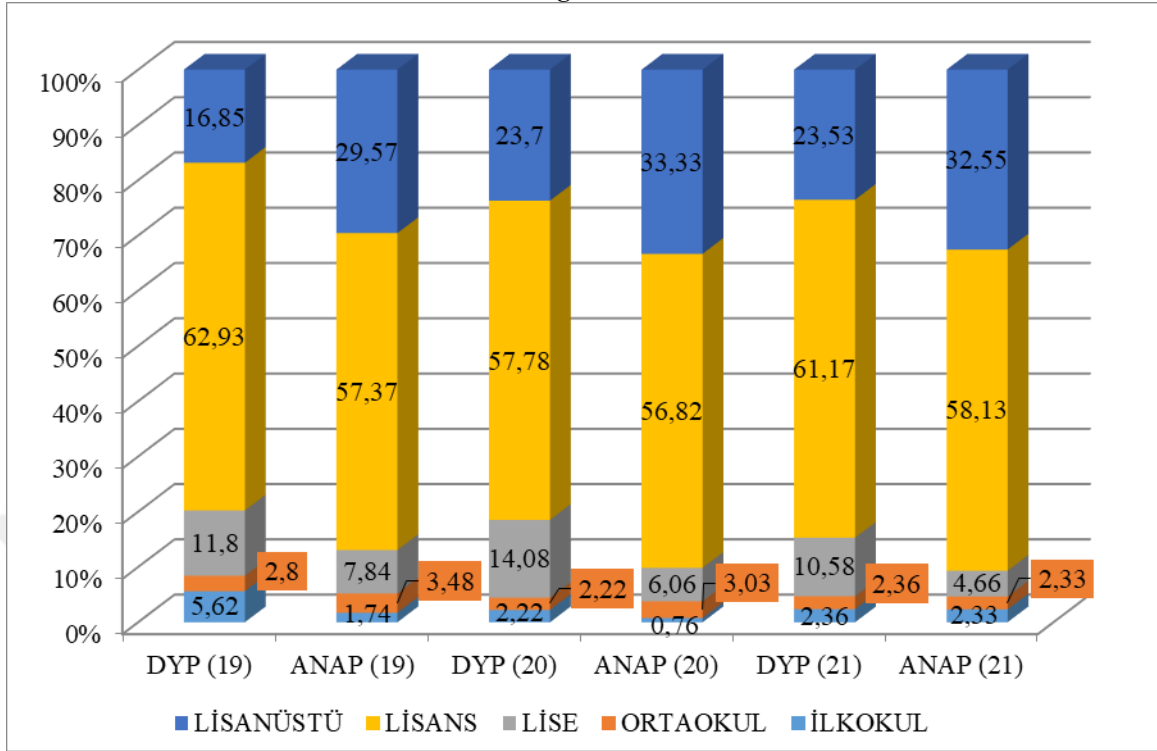
Şekil 30: ANAP ve DYP'nin 19, 20 ve 21. Dönem Seçilen Milletvekillerinin Yaş Dağılımları

Kaynak: TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 1983-2010'den faydalanılarak oluşturulmuştur.

ANAP ve DYP eğitim açısından karşılaştırıldığında, DYP milletvekilleri arasında lisans eğitimi alan milletvekillerinin oranı her dönem ANAP'tan yüksek iken; lisansüstü eğitim alan milletvekillerinin oranı ANAP içinde daha yüksektir. Ayrıca ilkokul mezunu olan milletvekillerinin her dönem DYP içinde daha fazla olduğu görülmektedir. Eğitim seviyesi bakımından ANAP'ın DYP'ye göre daha iyi durumda olduğu, genel olarak milletvekilleri arasında her dönem yüksek eğitim görmüş olanların ANAP içinde daha yüksek oranda olduğu görülmektedir (Tablo 51; Şekil 31). Nitekim Tosun ve Tosun (1996a: 32), 17, 18, 19 ve 20. dönem milletvekillerini inceledikleri çalışmada; DYP'nin her dönem düşük eğitimli milletvekilleri oranının diğer partilere kıyasla daha yüksek görüldüğünü ama gitgide yüksek eğitim görmüş milletvekilleri oranında yükselme olduğunu ortaya koymuşlardır.

Şekil 31: ANAP ve DYP'nin 19, 20 ve 21. Dönem Seçilen Milletvekillerinin Eğitim Seviyeleri Dağılımı

Kaynak: TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 1983-2010'den faydalanılarak oluşturulmuştur.

Genel olarak incelenen milletvekili profillerinde, yüksek oranda milletvekilinin aynı zamanda spor kulübü başkanlığı, dernek ve vakıf başkanlığı da yaptığı, öğretim üyelerinin (Akademisyen) büyük kısmının tıp doktoru olduğu, aynı zamanda mühendis, ekonomist, hukukçu ve mimar-mühendis dallarındaki akademisyen sayısının da fazla olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle mühendislerin çoğunun kamuda üst düzey yöneticilik yapmış olduğu, kamu kuruluşlarında genel müdürlük statüsünde olanların sayısının fazla olduğu görülmüştür. Her dönem iki parti içerisinde de belediye meclisi/il genel meclisi üyeliğinden ve belediye başkanlığından milletvekilliğine geçen milletvekilleri mevcuttur.¹⁹⁶ Özellikle 19. dönem DYP milletvekilleri arasında daha önce belediye başkanlığı ve yerel yönetimlerde meclis üyeliği yapan milletvekili sayısı,

¹⁹⁶ 4.1.5. ve 4.2.5. bölümde de daha önce belirtildiği gibi; 19. dönem ANAP milletvekilleri arasında, 3 milletvekili daha önce Belediye Başkanlığı, 6 milletvekili ise İl Genel Meclisi/Belediye Meclisi üyeliği yapmış iken; DYP milletvekilleri arasında, 12 milletvekili daha önce Belediye Başkanlığı, 15 milletvekili ise İl Genel Meclisi/Belediye Meclisi üyeliği yapmıştır. 20. dönem ANAP milletvekilleri arasında, 6 milletvekili Belediye Başkanlığı, 8 milletvekili ise İl Genel Meclisi/Belediye Meclisi üyeliği yapmış iken; DYP milletvekilleri arasında, 5 milletvekili Belediye Başkanlığı, 11 milletvekili ise İl Genel Meclisi/Belediye Meclisi üyeliği yapmıştır. 21. dönem ANAP milletvekilleri arasında, 7 milletvekili Belediye Başkanlığı, 5 milletvekili ise İl Genel Meclisi/Belediye Meclisi üyeliği yapmış iken; DYP milletvekilleri arasında, 3 milletvekili Belediye Başkanlığı, 6 milletvekili ise İl Genel Meclisi/Belediye Meclisi üyeliği yapmıştır.

ANAP milletvekillerinden daha fazladır. Bu nedenle DYP milletvekilleri arasında yerel siyaseten gelen, yerelde yetişmiş milletvekillerinin ANAP'tan fazla olduğunu söylemek mümkündür. Bu DYP'nin taşrada/kırda güçlü olmasıyla örtüşen bir durumdur.

Tablo 52: 19, 20 ve 21. Dönem ANAP ve DYP'den Seçilen Milletvekillerinin Meslek Dağılımlarının Karşılaştırması

YASAMA DÖNEMİ PARTİ MESLEK	19. DÖNEM (1991-1995)				20. DÖNEM (1995-1999)				21. DÖNEM (1999-2002)			
	DYP (178 mv.)	%	ANAP (115 mv.)	%	DYP (135 mv.)	%	ANAP (132 mv.)	%	DYP (85 mv.)	%	ANAP (86 mv.)	%
Hukuk Sektörü Avukat, Hâkim, Savcı, Hukuk Müşaviri	33	18,54	15	13,04	18	13,33	20	15,15	14	16,47	15	17,44
Sağlık Sektörü (Doktor, Diş Hekimi, Eczacı, Veteriner)	14	7,87	13	11,30	10	7,41	15	11,36	7	8,24	4	4,65
Din Görevlisi İmam, Kuran Kursu Öğreticisi	1	0,56	-	-	2	1,48	-	-	-	-	1	1,16
Kamu Bürokrasi- Diplomasi	28	15,74	17	14,78	36	26,67	23	17,43	16	18,82	14	16,29
Mülki İdare Amiri	3	1,69	2	1,74	7	5,19	4	3,03	4	4,71	2	2,33
Ordu Mensubu	4	2,25	2	1,74	3	2,22	2	1,52	2	2,35	1	1,16
Büyükelçi/ Konsolos	1	0,56	1	0,87	1	0,74	-	-	-	-	2	2,33
Üst Düzey Kamu Yöneticisi (Müfettiş, Müsteşar, Daire Bşk., Genel Müdür vb.)	20	11,24	12	10,43	25	18,52	17	12,88	10	11,76	9	10,47
Eğitim Sektörü	11	6,18	10	8,7	8	5,92	13	9,85	11	12,94	5	5,81
MEB (Öğretmen, Okul Müdürü, vb.)	8	4,49	3	2,61	3	2,22	4	3,03	5	5,88	1	1,16
Akademisyen	3	1,69	7	6,09	5	3,70	9	6,82	6	7,06	4	4,65
Serbest Meslek	56	31,45	44	38,27	36	26,66	42	31,83	19	22,35	35	40,69
Mühendis	34	19,10	32	27,83	18	13,33	22	16,67	11	12,94	17	19,77
Mimar, Müteahhit	13	7,30	4	3,48	10	7,41	5	3,79	3	3,53	5	5,81
Gazeteci, Yazar, Sanatçı	1	0,56	-	-	1	0,74	-	-	1	1,18	3	3,49
Sporcu	-	-	-	-	1	0,74	-	-	-	-	1	1,16
Muhasebeci	2	1,12	1	0,87	1	0,74	1	0,76	-	-	1	1,16
Özel Sektör Yöneticisi	2	1,12	5	4,35	2	1,48	11	8,33	-	-	5	5,81

Bankacı	3	1,69	1	0,87	3	2,22	2	1,52	2	2,35	2	2,33
Sendikacı	1	0,56	1	0,87	-	-	1	0,76	2	2,35	1	1,16
Girişimci	35	19,66	17	14,78	25	18,51	19	14,4	18	21,18	12	13,96
Sanayici, Ticaret, Tüccar, Esnaf	23	12,92	13	11,30	20	14,81	14	10,61	9	10,59	9	10,47
Çiftçi	12	6,74	4	3,48	5	3,70	5	3,79	9	10,59	3	3,49

Kaynak: TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 1983-2010'den faydalanılarak oluşturulmuştur.

ANAP ve DYP'nin üç dönem milletvekillerinin mesleki kökenleri incelendiğinde, iki partide üç dönemde de en yüksek oranda serbest meslek grubundan gelenlerin ağırlıkta olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca DYP milletvekilleri arasında kamu bürokrasinden gelen milletvekillerinin ağırlıkta olduğu görülürken; ANAP milletvekilleri arasında serbest meslek grubunun ağırlıkta olduğu görülmektedir. İki siyasal partide de serbest meslek grubu DYP'ye kıyasla ANAP'ta fazla olmakla birlikte, iki partide de en yüksek oranda mühendislerin olduğu dikkat çekmektedir (Tablo 52). Özellikle mühendis/mimar/müteahhit/teknisyen grubunun iki yöneten sağ partide yüksek olması merkez sağ partilerin pragmatist dünya görüşüyle uyumludur. Özellikle de ANAP'ta bu grubun ağırlığının daha fazla olması Özal'ın pragmatist dünya görüşünde mühendis ideolojisinin önemli yer tutmasından ve bunun etkisinin 1990'larda da sürmesinden kaynaklanmaktadır (Tosun ve Tosun, 1996a: 33, 36). Nitekim 2007-2009 tarihleri arasında yapılan bir araştırmada da ülkemizde siyasal partilerde yönetim düzeyinde siyasal kariyer yapma şansı en yüksek toplumsal kesim olarak esnaflar, avukatlar ve muhasebeciler gibi kendi hesabına çalışan serbest meslek grubunun en yüksek düzeyde olduğu görülmüştür (Uysal ve Topak, 2010: 204).

İncelenen üç dönemde genel olarak ANAP'ta serbest meslek grubundan sonra ikinci sırada kamu bürokrasisinin ağırlığı hissedilirken; DYP içinde girişimci sınıfın ağırlığı hissedilmektedir. Çiftçi ve sanayici olan milletvekillerinin her dönem DYP'de ANAP'tan fazla olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca burada kırsal alandan gelen milletvekillerinin kendi mesleklerinin yanında genellikle çiftçi olduklarını da belirttikleri ve bunun özellikle Doğu kökenli ve DYP milletvekilleri arasında fazla olduğu gözden kaçırılmaması gerekmektedir (Tablo 52). İktidar yıllarında uyguladığı ekonomi politikaları ile büyük sermayeden yana olan ANAP karşısında, DYP'nin milletvekilleri arasında az da olsa sanayici kesimin yüksek olması; DYP'nin 1970'li

yıllarda tercihini küçük burjuvaziden büyük sermayeye doğru kaydırma çabalarına benzer şekilde 1990'larda bu kesimi yanına çekme çabasıyla benzerlik göstermektedir (Tosun ve Tosun, 1996a: 34). Sınıfsal olarak çiftçi ve sanayici kesimin aynı siyasal parti tarafından temsili bir karşıtlık doğursa da bu durum; DYP'nin özellikle son dönem büyük burjuvazinin çıkarlarının savunucusu olduğunun, girişimci/sanayici kesimi kendisine çektiğinin ve 1980 sonrası girişimci sınıfın çözülerek DYP'ye kaydığının, ama aynı zamanda 1990'larda farklı bir siyaset gütsse bile, köylülük popülizmin hâlâ etkili olup asıl tabanı olan taşra burjuvazisinden hâlâ destek görmesiyle açıklanabilir. Nitekim ANAP ve DYP'nin seçmen tabanının karşılaştırıldığı bölümde, kırsal kesimden gelen seçmenin DYP'ye; kentli seçmenin ise daha çok ANAP'a destek verdiği görülmüştür.

Serbest meslek grubundan sonra ANAP'ta ikinci sırada kamu bürokrasisinin yoğunluğu hissedilse de üst düzey kamu yöneticisi bakımından DYP'nin milletvekili oranlarının ANAP'tan yüksek olduğu görülmektedir (Tablo 52).

Tablo 53: 19, 20 ve 21. Dönem Milletvekillerinin Temsiliyet Geçişleri

	19. DÖNEM	20. DÖNEM	21. DÖNEM
ANAP'tan toplam temsiliyet geçişi	21	27	17
ANAP → DYP	11	5	8
DYP'den toplam temsiliyet geçişi	21	53	10
DYP → ANAP	18	22	2

Kaynak: TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 1983-2010'den faydalanılarak oluşturulmuştur.

1990'lar siyasetinin belirgin özelliklerinden biri de, milletvekillerinin yoğun bir şekilde kendi partilerinden istifa ederek başka partilere geçiş yaptıkları bir süreç olmasıdır. Bu süreçte yaşanan milletvekili geçişlerine “temsiliyet geçişi” adını vermek mümkündür. “Temsiliyet geçişi”, günümüz demokrasisinde, halkın herhangi bir siyasal partiden kendisini temsil etmesi için seçtiği milletvekilini adayının meclise girip milletvekili olduktan sonra başka bir siyasal partiye geçmesi olarak tanımlanabilir. Bu noktada ANAP ve DYP'e arasındaki temsiliyet geçişlerinin sıklığı ve yoğunluğu, bu iki siyasal partinin ideolojik, taban ve kadrolar açısından birbirine uzak olmadığının bir ispatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tablo 53'te görüldüğü üzere, ANAP ve DYP arasında milletvekili geçişleri çok kolay olmaktadır. Ancak iki siyasal parti içinde bir dönemde gerçekleşen toplam temsiliyet geçişlerinden büyük çoğunluğu özellikle 19. ve 20. dönemde ikisi arasında gerçekleşmiştir. 20. dönemden sonra ise temsiliyet geçişleri

azalmıştır.¹⁹⁷ 20. dönemden sonra temsiliyet geçişlerinin azalması, istifa eden milletvekillerin hem yeni parti kurma girişimlerine hem de temsiliyet geçişlerinin diğer alternatif sağ ve merkez sol partilere olmasına bağlanabilir.

1991 seçimler sonrasında *19. dönem* DYP milletvekillerinden 21'i istifa ederek başka siyasal partiye geçmiş, böylece bir *temsiliyet geçişi* söz konusu olmuştur. 21 milletvekilinden 18'i DYP'den istifa ederek ANAP'a geçmiştir. Bunlardan bir milletvekili daha sonra ANAP'tan da istifa ederek bağımsız olmuştur. 19. dönem ANAP milletvekilleri içerisinde ise, toplam 21 temsiliyet geçişi yaşanmış, bunlardan 11 milletvekili ANAP'tan istifa ederek DYP'ye geçmiştir. Söz konusu 11 milletvekilinden ikisi DYP'den istifa ederek tekrar ANAP'a geçmiştir.

1995 seçimleri sonrası *20. dönem* DYP milletvekilleri içerisinde toplam 53 temsiliyet geçişi yaşanmış, bunlardan 22 milletvekili DYP'den istifa ederek ANAP'a geçmiştir. Söz konusu 22 milletvekilinden ikisi ANAP'tan da istifa ederek bağımsız milletvekili olurken, biri ANAP'tan istifa ettikten sonra bağımsız milletvekili olmuş daha sonra tekrar DYP'ye geçmiştir. ANAP milletvekilleri içerisinde ise, toplam 27 temsiliyet geçişi yaşanmış, bunlardan 5 milletvekili ANAP'tan istifa ederek DYP'ye geçmiştir. Söz konusu 5 milletvekilinden biri DYP'den de istifa ederek bağımsız milletvekilliği yapmış sonrasında tekrar ANAP'a geçmiştir.

1999 seçimlerinden sonra *21. dönem* DYP milletvekillerinden ise 10'u istifa ederek başka siyasal partiye geçmiştir. 10 milletvekili, yani 10 temsiliyet geçişinden 2'si DYP'den ANAP'a olmuştur. Söz konusu iki milletvekilinden biri daha sonra ANAP'tan da istifa ederek bağımsız milletvekili olmuştur. 21. dönem ANAP milletvekilleri arasında ise toplam 17 temsiliyet geçişi yaşanmış, bunlardan 8'i ANAP'tan istifa ettikten sonra DYP'ye geçmiştir. Söz konusu 8 milletvekilinden biri DYP'den de istifa ederek tekrar ANAP'a geçmiştir (Tablo 53).

1990'larda iki parti arasında temsiliyet geçişi yoğun olarak yaşanmıştır. Yani iki partiden istifa eden milletvekillerinin yaklaşık olarak yarısı ya da yarısından fazlasının birbirlerini tercih etmektedir. Söz konusu temsiliyet geçişinin sıklığı ve yoğunluğu, iki partinin ideolojik, taban ve kadrolar açısından birbirine çok uzak olmadıklarının bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁹⁷ Ancak 20. dönemin istisnası olarak, DYP'den ANAP'a geçiş yapan milletvekillerinin sayısının hâlâ yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum DYP-RP koalisyonuna tepki gösteren milletvekillerin istifa ederek ANAP'a geçmesiyle açıklanabilir.

5.3.5. Seçmen Tabanı Karşılaştırması

Türkiye’de bir partiye özgü özellikleri ve hatta ideolojileri hakkında bilgi ve veri elde etmek için yapılan çalışmaların çoğunda seçmen tabanının incelendiği ve Türkiye’deki büyük partilerin seçmen profilleri ile karşılaştırmalar yapıldığı görülmektedir. Benzer bir yaklaşım Esmer’in 1995 yılında, 1990-1994 yıllarını kapsayan üç ayrı araştırmanın verilerinin kullanarak yaptığı çalışmada da görülmektedir. Nitekim Esmer (1995) yaptığı çalışmada, merkez-sol ve merkez-sağ partiler arasındaki ideolojik farklılıkların, en azından seçmen tabanının özelliklerine göre göz ardı edilebilir olduğunu ortaya koymuş ve partilerin kamuoyu ile destekçilerinin kendi ilan ettiği ideolojik konumları arasında birebir benzeşme olduğunu ortaya koymuştur.

TÜSES tarafından yapılan çalışmada; katılımcılara bugün seçim olsa oy verecekleri siyasal parti sorulmuş ve parti destekleri sonuçlarına göre siyasal partilerin seçmen tabanı belirlenmiş ve bunlar, yerleşim yeri, yaş, cinsiyet, eğitim ve meslek gruplarına göre incelenmiştir.

Tablo 54: ANAP ve DYP’nin Seçmen Tabanı

	1996	Mayıs 1998	Nisan 2002	22 Aralık 2003-7 Ocak 2004
ANAP	16,4	14,4	6,6	0,9
DYP	13,1	10,1	9,2	3,2
Hiçbiri	14,3	21,0	22,9	8,9
Yanıtsız	6,6	10,8	11,6	9,6

Kaynak: Erder, 1996: 106; Erder, 1999: 88; Erder, 2002: 42, 43; Erder ve Tüzün, 2004: 66.

TÜSES’in 1994 yılında partilerin seçmen tabanının özellikleri hakkında bilgi toplamak amacıyla yaptığı çalışmada, kararlı seçmenler bakımından ANAP ve DYP arasında önemli fark olmadığı ortaya çıkmıştır. Ancak yeni seçmen oranı DYP’ye göre ANAP’ta daha yüksektir. Buna karşılık kararsız ve küskün kopan seçmen oranı ANAP’a göre DYP’de daha yüksektir (Erder, 1995).

1996 yılında yapılan çalışmada; katılımcılara *kendilerini en yakın gördükleri* siyasal parti sorulmuş, bu şekilde siyasal partilerin tabanı belirlenmiştir. Katılımcıların %16,4 ANAP, %13,1’i DYP’li olduğunu söylerken, 1998 yılında yapılan çalışmada DYP kendisini destekleyen seçmen bakımından %13,1’den, %10,1’e gerilemiştir (Tablo 54). ANAP ise, %16,4’ten %14,4’e gerilediği halde birinci parti konumunu korumuştur

(Erder, 1999: 89). Bu durum için, o dönemdeki siyasal partiler yelpazenin parçalı görünümüne karşılık oyların bölünmesinden kaynaklanmış olduğu yorumu yapılabilir.

3 Kasım 2002 seçimlerinden yaklaşık 7 ay önce, 2002 yılının Nisan ayında yapılan araştırmada ise ANAP, diğer siyasal partiler arasında %6,6 oranında seçmen desteği ile dördüncü sıraya gerilerken; DYP, %9,2 oranında seçmen tabanı ile AK Parti'den (%19,9) sonra gelerek ikinci sıraya yükselmiştir. 1996'daki araştırmada ANAP seçmeni %16,4 ve 1998'de yapılan araştırmada %14,4 ile birinci sıradayken; 2002 yılında yapılan çalışmada %6,6'ya gerileyerek dördüncü sıraya yerleşmiştir. DYP ise, 1996'da %13,1 ve 1998'de %10,1 ile üçüncü sıradayken; 2002 yılında yapılan araştırmada %9,2'ye gerilemiş, ancak ikinci sırada yer almıştır (Erder, 2002: 42, 43). Araştırma sonuçlarından gözlenebildiği gibi, DYP ve ANAP seçmen tabanından gördükleri destek 1996'dan 2002'ye kadar istikrarlı bir şekilde gerilemiştir. 2004 yılında yapılan çalışmada ise, AK Parti'nin %51,9 ile birinci, CHP'nin %12,1 ikinci iken, DYP seçmen desteği bakımından %3,2'ye, ANAP ise %0,9'a düştüğü görülmektedir (Tablo 54).

Tablo 55: ANAP ve DYP'nin Yerleşim Yerine Göre Seçmen Oranı

Araştırma Parti	1996 Yılında Yapılan Araştırma		1998 Yılında Yapılan Araştırma		2002 Yılında Yapılan Araştırma	
	Kır	Kent	Kır	Kent	Kır	Kent
ANAP	45,9	54,1	44,4	55,7	6,2	7,0
DYP	50,5	49,5	67,7	32,3	13,4	6,1

Kaynak: Erder, 1996: 107; Erder, 1996: 107; Erder, 1999: 109, 110; Erder, 2002: 44.

1998'de ANAP'ın kentsel oy oranı %55,7, kırsal oy oranı %44,4 iken; DYP'nin kentsel oy oranı %32,3, kırsal oy oranı %67,7'dir. 1996'dan bu yana ANAP'ın kırdan aldığı destek düzenli bir şekilde azalmaktadır. 2002 yılında yapılan araştırmada ise, DYP yandaşlarının %6,1 kentte, %13,4'ü ise kırsal alanda yaşamaktadır. ANAP seçmeninin ise %7'si kentlerde, %6,2 kırsal alanda yaşamaktadır (Tablo 55). Tablo 55'deki araştırma sonuçlarını göz önünde bulundurulduğunda, iki parti arasında büyük fark olmamakla birlikte, ANAP'ın seçmen tabanı içinde kentli seçmen oranının daha çok olduğu; DYP'nin seçmen tabanı içinde kır seçmeninin oranının daha yüksek olduğu görülmektedir. DYP, 1946 yılından bu yana DP geleneğinin devamı olan bir parti olmuştur. Bu nedenle DYP'nin genel olarak, geleneksel kırdan daha çok destek almaktadır. Nitekim önceki bölümde, 1991, 1995 ve 1999 milletvekili genel

seçimlerinden sonra meclise giren ANAP ve DYP milletvekillerinin sosyo-ekonomik durumları ve mesleki kökenleri incelendiğinde, DYP milletvekilleri içinde çiftçi ve kır kökenli milletvekili oranlarının ANAP'tan fazla olduğu saptanmıştır (Tablo 52). Aynı şekilde Tosun'un (1996: 32-34) 1987, 1991, 1995 ve 1999 seçimlerinde Meclis'e giren milletvekillerinin mesleki kökenleri dağılımını incelediği çalışmada, çiftçi oranının ANAP'a göre, DYP milletvekilleri arasında fazla olduğu ortaya çıkmıştır. Akgün (2002: 80), 1954-1995 yıllarını kapsayan seçim sonuçlarına göre seçmen davranışını etkileyen faktörleri incelediği araştırma sonuçlarına göre ise, ANAP'ın kent ve kırdan dengeli oy alan tek parti olduğu, DYP'nin ise kırsal ağırlıklı bir seçmen profiline sahip olduğu ortaya çıkmıştır.

“DYP'nin kır, ANAP'ın kent” partisi olduğu yargısı bulunmaktadır. Ancak “Kır partisi” nitelemesinden yola çıkarak; DYP'nin aldığı toplam oy içinde kır seçmen oranının, kent seçmen oranından daha fazla olduğunu düşünmek yanlıdır.¹⁹⁸ Çünkü DYP'nin ülke genelinde aldığı toplam oy oranı içinde kır oy oranı, kent oy oranından fazla değildir. DYP oylarının seyri ve yapılan araştırmalar şöyle bir görüntü ortaya çıkarmaktadır: Türkiye'de kentleşme oranı ile kent seçmen sayısının artmasına rağmen DYP'nin kent oylarının düştüğü görülmektedir. Kent seçmenine göre, kır seçmeninin DYP'ye yönelimi daha fazladır. ANAP'ta ise, oransal olarak kent oyu DYP'den yüksektir. Buna dayanarak DYP'nin “kır” partisi, ANAP'ın “kent” partisi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim iki partinin hem yapılan çalışmalarda (Tablo 55) hem de seçim performanslarının incelendiği daha önceki bölümde, kent seçmeninden de destek aldığı görülmektedir.

Tosun'un (1999: 261) yaptığı araştırma da ANAP'ın büyük kentlerden; DYP'nin küçük kentlerden daha fazla destek gördüğünü destekler niteliktedir. 1991, 1994 ve 1995 seçimlerinde ANAP ve DYP'nin kent büyüklüklerine göre aldıkları oy oranı karşılaştırıldığında ANAP, 500.001 ve üzeri kentlerde; DYP ise, 25.001-50.000 nüfusu olan kentlerde en yüksek oyu elde ettiği görülmüştür. Ancak yine bu çalışmada da kent büyüklüğüne göre oy dağılımında, iki parti arasındaki farkın 1990'lar boyunca kapanmaya başladığı görülmüştür.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Nitekim 1990 yılında yapılan nüfus sayımına göre kent nüfusu %59,00 iken; kır nüfusu %41'dir. Bu nedenle, tüm seçmenler içinde kentli seçmen oranı daha fazladır (bnk.institutkurde.org).

¹⁹⁹ 1987 seçimlerinde ANAP ve DYP'nin kent büyüklüğüne göre oy dağılımı incelendiğinde, 500.001 ve üzeri nüfusa sahip kentlerde ANAP %38,9; DYP ise %12,4 oranında destek aldığı görülmüştür. İki parti arasındaki farkın 1990'lar boyunca azaldığı görülmektedir. 500.001 ve üzeri nüfusa sahip kentlerde, 1991

Tablo 56: ANAP ve DYP'nin Yaş Gruplarına Göre Seçmen Oranı (%)

Yapılan Araştırmalar	1996 Yılında Yapılan Araştırma		1998 Yılında Yapılan Araştırma		2002 Yılında Yapılan Araştırma	
	ANAP	DYP	ANAP	DYP	ANAP	DYP
Partiler						
Yaş grubu						
18-20 yaş grubu	14,5	13,3	13	9,4	5,3	5,8
21-24 yaş grubu	12,2	7,9	15	10,3	5,7	7,1
25-39 yaş grubu	36,7	29,2	13,7	8,5	6,3	8,9
40-54 yaş grubu	17,1	26,7	13,3	8,8	6,2	11,0
55+ yaş grubu	19,4	22,9	14,1	17,1	9,5	11,0

Kaynak: Erder, 1996: 108; Erder, 1999: 110; Erder, 2002: 45.

1996 yılında yapılan çalışmada, ANAP ve DYP'nin seçmen tabanı yaşa göre incelendiğinde; ANAP'ın DYP'ye daha genç seçmen tabanına sahip olduğu ve daha genç nüfustan oy aldığı görülmektedir. 1998'de yapılan çalışmada ise, DYP'nin 18-20 yaş grubu içindeki payı %9,4'e, ANAP'ın ise %13'e gerilemiştir. 1998'de yapılan çalışmada, ANAP en çok desteği 21-24 yaş grubundan alırken, ikinci sırada 55 yaş üstü grubu gelmekte, en çok destek aldığı üçüncü yaş grubu ise, 25-39 yaş grubu olduğu görülmektedir. DYP'nin ise, en çok destek gördüğü yaş grubu %17,1 oranıyla 55 yaş ve üstü grupken, en çok destek gördüğü ikinci yaş grubu ise, %10,3 ile 21-24 yaş grubudur. Bütün partiler içerisinde 55 ve üstü yaş grubundan destek gören siyasal partiler içinde en yüksek oran, önce DYP'ye sonra ANAP'a aittir (Erder, 1999: 111). İki partide en çok desteği 21-24 yaş aralığındaki ve 55 yaş üzerindeki seçmenden almaktadır (Tablo 56). Nitekim Esmer'in (2002: 100, 108-109), 1995 ve 1999 seçimlerinden sonra Dünya Değerler Araştırması anketini kullanarak yaptığı araştırmada da genç, enerjik aynı zamanda kadın olan liderinin imajına rağmen özellikle 1999 seçimlerinde, yaşlı nesillerin DYP'yi daha çekici bulduğu ve daha çok tercih ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum parti milletvekillerinin de daha yaşlı olmasıyla benzeşmektedir.

2002 yılında yapılan araştırmada ise ANAP ve DYP'nin yaş ile seçmen tabanının doğru orantılı olduğu görülmektedir. Yaş artıkça partilerin seçmen tabanı oranının da arttığı, yaş azaldıkça ise düştüğü görülmektedir. ANAP ve DYP yaşlı nüfustan, genç nüfusa göre daha fazla destek görmektedir; ancak DYP, ANAP'tan daha

seçimlerinde ANAP %24,2, DYP %22,8; 1994 seçimlerinde ANAP %21,4, DYP %13,5; 1995 seçimlerinde ise ANAP %18,5, DYP %14 oranında destek almıştır. En küçük kapasitede 25.001-50.000 nüfusa sahip kent grubunda ise, 1987 seçimlerinde ANAP %30,6; DYP ise %20,7 oranında destek almıştır. Aynı şekilde 1990'lar boyunca en küçük kent grubunda da iki parti arasındaki oy farkının azaldığı görülmektedir. 25.001-50.000 nüfusa sahip kentlerde, 1991 seçimlerinde ANAP %22,3, DYP %28,0; 1994 seçimlerinde ANAP %19,9, DYP %22,1; 1995 seçimlerinde ise ANAP %17,6, DYP %17,7 oranında oy almıştır.

fazla yaşlı nüfusa sahiptir. DYP'nin seçmen tabanında 40 yaşın üstünde olanların ağırlığı görülmektedir. Seçmen tabanında en düşük yaş grubu ise 18-20 arası yaş grubudur. Ayrıca DYP'nin 55 yaş ve üstü grubu ile 40-54 arası yaş grubundan aldığı destek bakımından %11,0 ile diğer siyasal partiler arasında birinci sırada olduğu görülmektedir. 25-39 arası yaş grubunda %8,9 ile ikinci, 21-24 arası yaş grubunda %7,1 ile üçüncü ve 18-20 arası yaş grubunda %5,0 ile son sıradadır (Tablo 56). DYP en fazla yaşlı nüfusu temsil eden siyasal partidir.

Yapılan bütün araştırmalar değerlendirildiğinde genel olarak her dönemde ANAP'ın, DYP'den daha fazla genç nüfusa sahip olduğu ve 55 yaş ve üzeri yaş grubundan DYP'nin ANAP'tan daha çok destek gördüğü görülmüştür. Özellikle Özal'ın genel başkanlığı döneminde, eski siyasilerin yasaklı olmasının da etkisiyle, özellikle gençler arasında siyasal katılım ANAP'ta DYP'den fazla olmuştur. Milletvekili kadrolarının incelendiği 5.3.4. bölümde de ANAP milletvekillerinin özellikle de 19. dönemde DYP'den daha genç olduğu görülmüştür. Ayrıca parti belgelerinin incelendiği 5.3.6. bölümde de ANAP'ın parti belgelerinde genç nüfusa DYP'den daha çok önem verdiği, gençler ile ilgili politikalara DYP'den daha çok yer verdiği görülmüştür.

Tablo 57: ANAP ve DYP'nin Cinsiyete Göre Seçmen Oranı (%)

Yapılan Araştırmalar	1996 Yılında Yapılan Araştırma		1998 Yılında Yapılan Araştırma		2002 Yılında Yapılan Araştırma	
	ANAP	DYP	ANAP	DYP	ANAP	DYP
Kentli Erkek	24,2	21,0	9,5	5,4	4,1	6,6
Çalışan Kadın	4,3	3,2	14,5	4,3	10,9	5,4
Ev Kadını	32,4	30,8	17,9	7,6	7,8	8,8
Köylü Erkek	15,8	21,3	9,1	15,4	5,2	13,5
Köylü Kadın	23,2	23,8	19,2	19,2	8,5	12,2

Kaynak: Erder, 1996: 111; Erder, 1999: 112; Erder, 2002: 45.

Kalaycıoğlu'nun (1994: 76), 1990 yılı başında yaptıkları araştırmada seçmen tercihini en çok etkileyen faktörlerin *eğitim, cinsiyet rolleri ve dindarlık* olduğu görülmüştür. Cinsiyete göre seçmen tabanı incelendiğinde, Aralık 1993-Ocak 1994 arası dönemde yapılan araştırmada, her iki siyasal partide de ev kadınlarının ağırlığı, bütün öteki siyasal partilerden fazla ve Türkiye ortalamasının üzerinde çıkmıştır (Erder vd., 1995: 44). Ev kadınların ağırlığı hem ANAP'ta hem DYP'de diğer tüm partilerden fazla olup Türkiye ortalamasının oldukça üzerindedir (Erder vd., 1995: 44, 52, 53). DYP ve ANAP, 1993 ve 1996 yıllarındaki çalışmalarda erkeklere oranla kadınlardan

ortalamaları üzerinde oy alan parti görünümünde olmuştur (Erder vd., 1995: 58). 1996'da da kentli ve köylü kadınların temsili bakımından ANAP ve DYP diğer partiler arasında ilk sırada olmuştur (Erder, 1996: 111). Nitekim Çiller, kadınları partisine çekmek için, 1995 seçimlerinden önce kadın kota sistemini kanunlaştırarak uygulamaya koymuş, böylece kota uygulayan ilk sağ parti olmuştur (Milliyet Gazetesi, 22.08.1995b).

1998 araştırma sonuçlarına göre, çalışan kadınların en yüksek oranda ANAP (%14,5) ve CHP'yi (%11,6) destekledikleri görülmüştür (Erder, 1999: 113). Genel olarak ANAP'ta kadın desteğinin fazla olduğu görülmektedir. Köylü kadınlar arasında destek oranı %19,2, ev kadınları arasında %17,9, çalışan kadınlar arasında %14,5 oranında destek gören ANAP'ın, kadın destek oranları diğer siyasal partiler arasında en yüksek oranlarda olduğu görülmektedir. DYP ise çalışan kadınlardan çok daha düşük oranda destek görmekle birlikte DYP'yi destekleyen çalışan kadın oranı %4,3 iken; ANAP'ı destekleyen çalışan kadın oranı %14,5'dir. Köylü kadın desteği oranı (%19,2) ANAP ve DYP'nin seçmen tabanı içinde aynı iken, ANAP'ı destekleyen çalışan kadın oranı DYP'nin yaklaşık 3 katından fazladır. Çelebi vd.'nin (1996: 71-73) yaptıkları araştırmada da aynı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Yapılan araştırmada, il düzeyinde hizmet, ticaret, tarım ve sanayi sektörlerinde istihdam eden nüfusun oranını, partilerin 1995 seçimlerinde aldıkları oylarla birlikte değerlendirmişler ve hizmet sektöründe çalışan kadınların oranının yüksek olduğu yerlerde DYP'nin düşük düzeyde oy aldığı ortaya çıkmıştır. DYP'nin sadece çalışan ve eğitim düzeyi yüksek kadınlardan oy almadığı ortaya çıkmış, araştırmada hizmet, sanayi ve ticaret sektörleriyle negatif ilişki ortaya çıkarken; sadece tarım sektörü ile pozitif ilişki olduğu görülmüştür. ANAP'ta ise tam tersine tarım sektörü ile negatif, ticaret, sanayi ve hizmet sektörleriyle pozitif ilişki olduğu ortaya çıkmıştır.

1998'de yapılan araştırma sonucunda ev kadınları, DYP'yi %7,6 oranında desteklerken; ANAP'ı %17,9 oranında desteklediği, ANAP'ın DYP'ye göre ev kadınlarından daha çok destek gördüğü görülmektedir (Tablo 57). Köylü erkekler ise ANAP'ın seçmen tabanı içerisinde en düşük oranda iken; MHP (%18,6) ve FP (%16,7)'den sonra en çok DYP'yi desteklemektedir (Erder, 1999: 112).

2002 yılında yapılan araştırmada ise, DYP içerisinde köylü kadın ve köylü erkek nüfusunun daha yoğun olduğu görülmektedir. DYP'nin seçmen tabanı içerisinde köylü

erkek seçmen oranı %13,5 iken, köylü kadın oranı %12,2'dir. ANAP'ın seçmen tabanı içerisinde ise ilk sırada %10,9 oranıyla ile çalışan kadın, arkasından ikinci sırada %7,8 ile ev kadını gelmektedir. DYP seçmen tabanı içerisinde köylü erkek ve kadın ağırlığı fazlayken; ANAP seçmen tabanı içinde çalışan kadın, köylü kadın ve ev kadını ağırlığı yani kadın nüfusu fazladır (Tablo 57). ANAP, kadınların en çok temsil edildiği parti iken; DYP çalışan kadınların en az temsil edildiği, köylü erkek ve köylü kadınların partisidir. TÜSES'in 2002 yılı araştırmasında ANAP içinde kadın seçmenin; DYP içinde ise köylü seçmenin ağırlıkta olduğu görülmüştür. Nitekim DYP'nin seçmen tabanı yerleşim yerine göre incelendiğinde %13,4 oranı ile AK Parti'den sonra en çok kırsal alanı temsil eden parti konumunda olduğu görülmektedir (Erder, 2002: 44).

Başlevent vd. (2004: 316, 317) yaptıkları çalışmada, ANAP'ın kadınlar arasında ve kentsel ve metropol alanlarda DYP'den daha popüler olduğu sonucuna ulaşmıştır. DYP'den ziyade ANAP'a oy kullanan kadınların, erkeklerden neredeyse iki kat daha fazla olduğu görülmüştür. ANAP ve DYP seçmenleri arasındaki istatistiksel olarak anlamlı farkların sosyodemografik ve ekonomik kontrol değişkenleriyle sınırlı olmadığı; buna ek olarak, ANAP'ın daha dindar, aynı zamanda daha AB yanlısı ve daha modernist parti olduğu ortaya çıkmıştır. Araştırmada, DYP ve ANAP farklı seçmen profillerine sahip olduğuna dair kanıtlar bulunmuş, ancak bu farkların sadece kimlik değişkenleriyle ilgili olmadığı ortaya konulmuştur. Esmer'in (2002: 100, 105) 1995 ve 1999 seçimlerinden sonra Dünya Değerler Araştırması anketini kullanarak yaptığı çalışmada da, ANAP'ın kadınlar arasında, daha fazla popüler olduğu ve kadınların DYP'den daha fazla ANAP'ı tercih ettikleri ortaya çıkmıştır.

ANAP ve DYP'nin cinsiyete göre seçmen tabanını ortaya koyan çalışmalar da genel olarak iki partinin de en çok kadınlardan destek gördüğü, ancak çalışan kadınların büyük farkla DYP'den çok ANAP'ı tercih ettikleri görülmüştür. Nitekim parti belgelerinin incelendiği 5.3.6. bölümde ANAP'ın çalışan kadınların iş yaşamına katılımını kolaylaştıracak politikaların benimsediği görülürken; DYP'nin daha çok ev kadınların evdeki geleneksel konumunu güçlendirecek politikalar benimsediği görülmüştür.

Tablo 58: ANAP ve DYP'nin Eğitim Seviyesine Göre Seçmen Oranı (%)

Yapılan Araştırmalar	1996 Yılında Yapılan Araştırma		1998 Yılında Yapılan Araştırma		2002 Yılında Yapılan Araştırma	
	ANAP	DYP	ANAP	DYP	ANAP	DYP
Partiler						
Eğitim Seviyesi						
Bitirmemiş	22,2	28,3	14,3	15,4	-	-
İlkokul	59,7	50,8	14,1	9,7	7,3 ²⁰⁰	10,7
Ortaokul	5,4	8,9	10,3	10,3	5,9	9,8
Lise	10,2	7,3	14,9	5	4,7	4,3
Yüksek	2,6	4,8	8,9	1,3	5,4	3,2

Kaynak: Erder, 1996: 109; Erder, 1999: 113; Erder, 2002: 45.

1996 ve 1998 yılında yapılan çalışmada eğitim durumuna göre ANAP ve DYP'nin seçmen tabanı karşılaştırıldığında, ANAP'ın seçmen tabanının eğitim profilinin DYP'den yüksek olduğu görülmektedir. ANAP'ı destekleyen katılımcılar içerisinde, ilkokul bitirmemişlerin oranı %14,3, ilkokul mezunlarının oranı %14,1 ortaokul mezunları %10,3, lise mezunları %14,9, yüksekokulu mezunları %8,9 iken; DYP içerisinde ilkokul bitirmemişlerin oranı %15,4, ilkokul mezunlarının oranı %9,7, ortaokul mezunları %10,3, lise mezunları %5,0 ve yüksekokulu mezunları %1,3 oranında olduğu görülmektedir (Tablo 58). Ayrıca çalışmada dikkat çeken bir başka sonuç ise, protesto oylarının seçmenlerin eğitim düzeyi yükseldikçe artmasıdır (Erder, 1999: 113). 2002 yılında yapılan çalışmada ise, seçmenleri arasında yüksek eğitim bitirmiş olanların oranı en düşük parti DYP'dir. Yükseköğretim mezunlarının oranı %3,2, lise mezunlarının oranı %4,3, ortaokul %9,8 iken ilkokul ve altı %10,7'dir. ANAP seçmen tabanında ise, yüksekokul mezunları oranı %5,4, lise %4,7, ortaokul %5,9, ilkokul ve altı %7,3'tür (Erder, 2002: 46).

Esmer'in (1995: 77, 78, 81), 1990 ve 1994 arasında yapılan üç ayrı araştırmanın verilerini karşılaştırarak siyasal partilerin seçmen profillerini karşılaştırmalı olarak analiz ettiği çalışma sonucunda, iki siyasal partinin kendi içinde her dönemde, herhangi bir eğitim derecesine sahip olmayan ve ilkokul mezunu olanların oranının en yüksek olduğu düşünüldüğünde, iki parti arasında seçmen tabanının eğitimi açısından çok büyük fark olmadığını söylemek mümkündür. Ancak yine de lise ve yüksekokul mezunları göz önünde bulundurulduğunda; çok büyük fark olmamakla birlikte genel olarak ANAP'ın seçmen tabanının, DYP'ye göre eğitim seviyesinin daha yüksek olduğu yorumunu yapmak mümkündür. Ayrıca milletvekili kadrolarının incelendiği 5.3.4. bölümde de ANAP milletvekillerinin kısmen DYP milletvekillerinden daha eğitilmiş

²⁰⁰ Bu gruba, okulu bitirmemişlerde dâhil edilerek bu grup ilkokul ve altı olarak gruplandırılmıştır.

olduğu görülmüştür. Aynı şekilde Esmer'in (2002: 100, 105) 1995 ve 1999 seçim sonuçları sonrasında Dünya Değerler Araştırması anketini kullanarak yaptığı bir başka araştırmada da, ANAP'ın seçmen tabanının eğitim seviyesinin DYP'den daha yüksek olduğu, ancak eğitim düzeyi ile seçmen tabanı arasında olumsuz bir etki olduğu, eğitim düzeyi arttıkça ANAP ve DYP için oy kullanma olasılığının düştüğü görülmüştür.

Tablo 59: ANAP ve DYP'nin Çalışma Grubuna²⁰¹ Göre Seçmen Oranı (%)

Yapılan Araştırmalar Siyasal Partiler Çalışma Grubu	1996 Yılında Yapılan Araştırma		1998 Yılında Yapılan Araştırma		2002 Yılında Yapılan Araştırma	
	ANAP	DYP	ANAP	DYP	ANAP	DYP
Küçük Çiftçi	29,8	35,2	16,5	18,3	6,7	13,5
Ev Kadını	31,4	30,2	17,8	7,9	7,5	8,6
Esnaf/Zanaatkâr	12,0	9,8	8,9	7,6	5,9	7,0
Mavi Yakalı	15,1	12,1	11,5	8,3	6,3	7,7
Beyaz Yakalı	6,1	6,3	7,2	4,1	5,5	10,2
Diğer	5,6	6,3	9,5	3,2	7,4	5,9

Kaynak: Erder, 1996: 113; Erder, 1999: 115; Erder, 2002: 47.

TÜSES'in Aralık 1993-Ocak 1994 arası dönemde yaptığı araştırmada, çalışma gruplarına göre seçmen tabanı incelendiğinde; ANAP beyaz yakalı işçilerin, DYP ise esnaf ve zanaatkârların partisi görünümünde olduğu ortaya çıkmıştır. ANAP'ın seçmen tabanı içerisinde DYP'ye oranla beyaz yakalı işçilerin ağırlığının daha fazla olduğu görülmektedir (Erder, vd., 1995: 52, 53). 1996 ve 1998'de ise ANAP'ın seçmen tabanı içerisinde sırasıyla ev kadınlarının, küçük çiftçi ve mavi yakalıların ağırlığı hissedilirken; DYP içinde küçük çiftçi, ev hanımı ve mavi yakalıları ağırlıkta olduğu görülmektedir. 1996 ve 1998'de yapılan çalışmada ANAP ve DYP çalışma gruplarına göre seçmen tabanı arasında belirgin fark görülmemektedir (Tablo 59). DYP'yi destekleyen ev kadınlarının oranı 1996'da %30,2 iken; 1998 yılında yapılan çalışmada %7,9'a düştüğü görülmektedir. Küçük çiftçilerden en yüksek oranda oy alan siyasi partiler arasında ilk sırada DYP, ikinci sırada ise ANAP gelmektedir. 2002 yılında yapılan çalışmada ise ANAP içerisinde seçmen tabanı dengeli bir dağılım gösterirken; DYP küçük çiftçilerin partisi görünümünde olmuştur (Tablo 59).

TÜSES'in 1990'lar boyunca yaptığı araştırmalar göz önünde bulundurulduğunda (Tablo 59), iki siyasi partinin de kendi içinde her dönemde en fazla desteği çiftçi ve ev

²⁰¹ Araştırmada çalışma konuları şu şekilde ayrılmıştır: *Mavi yakalı*; özel sektörde ve kamu sektöründe esas olarak kol gücüyle çalışan ve kendilerini işçi olarak niteleyen ücretli maaşlılardır. *Beyaz yakalı*; özel sektörde ve kamu sektöründe masa başı çalışma yapan ancak herhangi bir yöneticilik görevi olmayan ücretli ve maaşlılardır. *Esnaf/Zanaatkâr*; ücretsiz aile işçiler dışında işçi istihdam etmeden kendi hesabına çalışanlardır. *Küçük çiftçi*; ücretsiz çalışan aile fertleri dışında en fazla bir işçi çalıştıran çiftçilerdir. Köy statüsünde olan yerleşim yerindeki kadınlar da bu gruba dâhil edilmiştir (Erder, 1999: 170).

kadınlarından aldığı görülmektedir. Ancak her dönemde ev kadınlarının büyük çoğunluğunun ANAP'ı, çiftçilerin ise DYP'yi tercih ettiği görülmektedir. Korkut Boratav'ın da (1995) 1988'de İstanbul'un Kartal ve Pendik semtlerinde, 1991'de İstanbul'da, 1992'de ise Anadolu köylerinde yaptığı araştırma sonuçları da TÜSES sonuçlarını doğrular niteliktedir. Bu çalışmada, ANAP ve DYP'nin orta-büyük burjuvazi ve emekli toplumsal gruplar tarafından daha çok desteklendiği, bu partilerin seçmen tabanı içinde kır kökenli olmakla birlikte, kentte doğmuş düşük eğitilmiş, küçük iş yerinde çalışan yaş olarak genç insanların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Kırsal alanda zengin ve orta çiftçi-köylü grupların bu partilere özellikle de DYP'ye yöneldiği görülmektedir. Genel olarak esnaf, zanaatkâr ve küçük çiftçiler Türkiye genelinde hem ANAP, hem de DYP içinde ortalamanın üzerinde temsil edilmektedir.

DYP ve ANAP'ın seçmen tabanını inceleyen birçok çalışma ve yazar, iki parti arasındaki en önemli farkın dayandıkları seçmen tabanı olduğunu söylemiştir. Aralık 1993-Ocak 1994 arası dönemde TÜSES'in yaptığı araştırmada, Türkiye genelinde esnaf/zanaatkâr ve küçük çiftçi oranının ANAP ve DYP seçmen tabanı içerisinde ortalamanın üzerinde olduğu görülmüştür. Ancak DYP seçmen tabanı içindeki ağırlığı, ANAP seçmen tabanından %16 daha fazla olduğu görülmektedir. İşveren kesimi, DYP seçmen tabanı içinde ülke ortalamasının altında; ANAP seçmen tabanı içinde ise ülke ortalaması oranında temsil edilmektedir. Kalaycıoğlu (1994: 78) ve Tosun (1999: 243-271)'un yaptıkları çalışmalarda, DYP kendini orta-alt ya da yoksul gören seçmen tabanından, sosyo-ekonomik statüden destek alırken; ANAP kendini orta-üst statüden görenlerden destek almaktadır.²⁰² Mert'e göre (2007: 93) ise, ANAP daha çok büyük iş çevrelerinin iktidar çevrelerinin siyasal ekonomik istikrar arayışının temsilciliğini üstlenirken; DYP bu çevrelerinin dışında kalmış, bundan şikâyetçi olan kesimlerinin temsiliyeti üstlenmiştir. 1999 seçimlerine gelindiğinde, ANAP ve DYP aynı dönemden farklı etkilenmenin ötesinde merkez sağda artık bir ölçüde ayrılmış çevreleri temsil etmiştir.

ANAP büyük kent burjuvazisinin çıkarlarını ön plana çıkarırken; DYP görece olarak orta ve küçük burjuvaziyi temsil etmiştir. DYP, AP'nin devamı olarak kurulmuş,

²⁰² Kalaycıoğlu'nun (1994: 77-78) 1990 yılında yaptığı araştırmada, köy-küçük kent-büyük kentte sosyo-ekonomik statüye göre seçmenin parti tercihi incelenmiştir. Araştırma sonucuna göre, ANAP köyde (%51,0) ve küçük kentte (%29,5) en çok *orta-üst gruptan*; büyük kentte ise *orta-alt* (%30,1) sonra *orta-üst* (%22,0) gruptan destek görmektedir. DYP ise, köyde *orta-alt* gruptan (%20,9), küçük (%22,2) ve büyük kentte (%26,8) *alt* arkasından *orta-alt* gruptan destek görmektedir.

AP ise DP'nin mirası üzerine kurulmuştur. Bu nedenle DYP, DP'nin oy tabanını hedeflediğinden aslında sağ, liberal, serbest girişim taraftarı, büyük kent burjuvazi olsa da, 1980'lerde DYP geleneksel olarak kırsal kesimden; ANAP ise kent burjuvazisinden oy almaktadır. Ancak 1990'lara gelindiğinde kırdan kente göçler sebebiyle kentlinin görünümü değişmiş, böylece DYP az da olsa kentin küçük burjuvazisi ile daha çok kır burjuvazisinin desteğini almıştır.

Tablo 60: Seçmenlerin Oy Verirken İkinci Parti Tercihleri

	Bugün Seçim Olsa Oy Verecekleri Siyasal Partiler					
	1996 Yılında Yapılan Araştırma		1998 Yılında Yapılan Araştırma		2002 Yılında Yapılan Araştırma	
	ANAP	DYP	ANAP	DYP	ANAP	DYP
ANAP	-	37,0	-	25,3	-	6,8
DYP	33,0	-	21	-	15,3	-
Hiçbiri	9,5	15,1	15,7	18,8	35,3	38,5

Kaynak: Erder, 1996: 166; Erder, 1999: 120, 121; Erder, 2002: 65.

Araştırmalarda, katılımcılara *oy verdikleri parti dışında ikinci olarak tercih edebilecekleri siyasal parti* sorulmuş, araştırma sonuçlarına göre, hiçbiri diye yanıt veren oranının en düşük olduğu parti, yani en esnek partinin sırasıyla ANAP ve DYP olduğu görülmüştür. 1996 ve 1998 yılında yapılan çalışmada en esnek siyasal parti sıralamasında ilk sırada ANAP, ikinci sırada ise DYP gelmektedir. 1996 yapılan çalışmada, ANAP'lı katılımcıların %9,5'i, 1998'de yapılan çalışmada ise %15,7'si hiçbir partiye oy vermeyeceklerini belirtirken; DYP'li katılımcıların 1996'da %15,1'i, 1998'de yapılan araştırmada ise %18,8 hiçbir partiye oy vermeyeceğini belirtmiştir. Aynı şekilde 2002 yılında iki partide de hiçbir partiye oy vermeyeceğini söyleyen seçmenin oranı artmasına rağmen yine en esnek parti konumunda iki parti, ANAP ve DYP olmuştur (Tablo 60). Bu durum ANAP ve DYP'nin daha yüzergezer oylara daha fazla sahip olduğunu ve kolayca diğer siyasal partilere kayabileceğinde bir nevi göstergesi de sayılabilir. Ayrıca, 2002 araştırmasına genel olarak, bütün siyasal partinin seçmen tabanı çok yüksek oranda, ikinci alternatif olarak hiçbir partiye oy vermeyeceğini söylemiştir. Bu durum siyasal partilerin sadece çekirdek seçmen tabanının kaldığı, diğerlerinin zaten diğer partilere kaymış olduğunun göstergesi sayılabilir.

Genel olarak her dönemde ANAP ve DYP seçmeni, ikinci alternatif olarak birbirleri göstermektedir. Seçim performansları açısından iki partinin karşılaştırıldığı 5.3.8. bölümde de sağ seçmen tarafından ANAP ve DYP'nin birbirinin alternatifi konumda olduğu görülmüştür. Ancak Tablo 60'da söz konusu iki partiden diğerini

ikinci alternatif olarak gören seçmenin oranı, partileri destekleyen seçmen oranının düştüğü gibi giderek azalmaktadır. DYP'li katılımcıların 1996'da yapılan araştırmada %37,0'si, 1998'de ise %25,3'ü ikinci parti tercihi olarak ANAP'ı tercih edeceklerini söylemişlerdir. ANAP'lı katılımcıların ise, 1996'da yapılan araştırmada %33,0'ı, 1998'de ise %21,0'ı ikinci parti tercihi olarak DYP'yi belirtmişlerdir. ANAP'lı katılımcıların ikinci parti tercihi olarak ilk DYP'yi seçtiği, DYP'li katılımcıların da ilk ANAP'ı seçtiği görülmektedir (Tablo 60). 1996 ve 1998 yılında yapılan çalışmalarda ANAP'lı katılımcıların ikinci alternatif parti tercihinde ilk sırada DYP, arkasından ikinci sırada ise DSP (1996'da %14,9 ile 1998 %13,7) gelmektedir. DYP'li katılımcıların ikinci alternatif parti tercihinde ise 1996 yılında ANAP'tan sonra ikinci parti tercihi DSP (%10,2) olurken; 1998'de yapılan araştırmada ANAP'tan sonra ikinci sırada MHP'nin (%14,0) tercih edildiği görülmektedir (Erder, 1996: 166; Erder, 1999: 120, 122). Bu durum 1995 öncesi DYP'nin daha liberal söylemleri kullanıp; 1995 sonrasında daha muhafazakâr-milliyetçi söylemleri kullanması ile açıklanabilir.

Ancak 2002 yılında yapılan çalışmada, DYP seçmeni ikinci tercih olarak %12,2 oranı ile ilk olarak AK Parti'yi, %6,8 oranında seçmen ise ikinci sırada ANAP'ı tercih edeceğini belirtmiştir. ANAP seçmeni arasında ise, %15,3 ile ilk sırada DYP gelmekte ve %8,2 ile ikinci sırada AK Parti gelmektedir (Erder, 2002: 64, 65). Türkiye'de ikinci bir partiyi tercih edebileceklerini belirtenler 1996'da %62,0, 1998'de %58,0, 2002'de ise %36,2 ye düşmüştür (Erder, 2002: 66). Bu durum siyasal partilere duyulan güvensizliğin, kutuplaşmanın ve azalan esnekliğin ve oy geçişkenliğinin göstergelerinden biridir.

1999-2002 arasında yapılan araştırmalar sonucunda ayrıca seçmenler arasındaki oy kayması da hesaplanmıştır. ANAP seçmeninin %6,3'ü DYP'ye; DYP'nin ise %1,3 oranında seçmenin ANAP'a kaydığı görülmüştür. İki partide de en yüksek oranda kayma (ANAP'ta %16,7, DYP'de ise %16,8 oranında) AK Parti'ye olmuştur (Erder, 2002: 70). Aynı şekilde Sitebölükbaşı'nın (2001: 230, 231) 1995 ve 1999 yıllarında Isparta özelinde yaptığı araştırmada da, 1995 ve 1999 seçimleri ışığında oy kaymaları hesaplanmıştır. Bu çalışmada, 1995'de ANAP seçmen tabanının %12,5'i DYP'ye; DYP'nin seçmen tabanının %8,6'sı ise ANAP'a kaydığı görülmektedir. Hem 1995 hem de 1999 seçimlerinde iki partide de en büyük kayma MHP'ye olmuştur. 1999'da ise

ANAP seçmen tabanının %3,2'si DYP'ye; DYP'nin seçmen tabanının %4,9'u ise ANAP'a kaydığı görülmüştür.

2002'deki AK Parti seçmenlerinin %27,4'ü FP'den, %21,9'u MHP'den, %9,2'si ANAP'tan, %7,3 DYP'den, %6,9'sı ise DSP'nin 1999 seçmen tabanından geldiği görülmüştür (Erder, 2002: 70).

1990'lı yıllarda sağ seçmenin bir kısmı milliyetçi partilere bir kısmı ise İslamcı partilere doğru kaymaya başlamıştır. ANAP ve DYP'ye oy vermiş sağ seçmenin hayat alışkanlıkları, dine bağlılıkları, dindarlığı, muhafazakârlık anlayışında bir farklılaşma olarak RP/MSP'nin seçmen tabanına benzer profilde bir seçmen tabanı olmaya başlamıştır. ANAP ve DYP seçmeninin bir kısmı MHP'ye, CHP'ye ve DSP'ye kaymıştır (Tellioglu ve Tatlıcan, 2009: 93-94).

Tablo 61: Etnik, Dinsel Kimliğe Göre ANAP ve DYP'nin Seçmen Tabanı

Araştırma Parti	1996 Yılında Yapılan Çalışma			1998 Yılında Yapılan Çalışma			2002 Yılında Yapılan Çalışma		
	Etnik köken Alevi	Kürt	Diğer	Alevi	Kürt	Diğer	Alevi	Kürt	Diğer
ANAP	8,6	9,7	17,5	9,4	8,8	15,0	7,0	3,9	7,0
DYP	16,1	9,3	13,4	1,6	11,5	13,7	4,9	4,4	10,3

Kaynak: Erder, 1996: 166; Erder, 1999: 91; Erder, 2002: 47.

1996'da yapılan araştırmada, ANAP Kürt seçmenden, DYP ise Alevi seçmenden daha çok destek aldığı görülürken; 1998 yılında ANAP'ın Alevi seçmenden, DYP'nin ise Kürt seçmenden daha çok destek aldığı görülmektedir. 1998'de DYP'nin Alevilerden aldığı destek %16,1'den %1,6'ya kadar gerilerken; DYP Kürtlerden aldığı desteği korumuştur (Tablo 61). Bu durum, ANAP'a göre DYP'nin doğuda Kürt nüfusu yoğun olan illerdeki başarısını; ANAP'ın ise Alevi nüfusunun fazla olduğu illerdeki başarısını açıklamaktadır. DYP'nin azalan Alevi seçmeninin ANAP ve daha sol partilere kaydığı yorumunu da yapmak mümkündür.

1996 ve 1998 yılında yapılan araştırmalarda aynı zamanda katılımcılara *bugün seçim olsa hangi partiye oy verecekleri* sorulmuş, 1996'da ANAP'a oy vereceğini söyleyen katılımcıların %9,7'si Alevi, %10,2'si Kürt olduğunu; DYP'ye oy vereceğini söyleyen katılımcıların %12,9'u Alevi, %8,5'i ise Kürt olduğunu belirtmiştir. 1998'de ise, ANAP'a oy vereceğini söyleyen katılımcıların %7,8'i Alevi, %6,2'si Kürt olduğu; DYP'ye oy vereceğini söyleyen katılımcıların ise %3,1'i Alevi, %4,4'ü Kürt olduğunu belirtmiştir (Erder, 1996: 158; Erder, 1999: 114). Bu sorunun sonuçları ANAP ve DYP'nin seçmen tabanı içindeki Alevi ve Kürt seçmen oranı ile aynı doğrultuda çıkmış,

ANAP ve DYP'nin Alevi ve Kürt seçmenlerinden aldıkları desteğin azaldığı görülmüştür.

Tablo 62: Siyasal Eğilime Göre ANAP ve DYP'nin Seçmen Tabanı Oranları (%)

Araştırma Siyasal eğilim Parti	1996 Yılında Yapılan Araştırma			1998 Yılında Yapılan Araştırma			2002 Yılında Yapılan Araştırma			
	Sol	Sağ	Diğer	Sol	Sağ	Diğer	Milliyetçi	Sağ	Sol	Diğer
ANAP	4,1	58,7	23,0	3,5	49,0	35,1	38,3	19,2	12,5	7,5
DYP	4,8	56,2	23,8	4,5	66,7	21,2	37,7	36,5	6,0	6,0

Kaynak: Erder, 1996: 118; Erder, 1999: 90; Erder, 2002: 109.

1998 yılında yapılan araştırmada, kendisini ANAP'lı gören seçmenlerin %49'u kendisini sağcı, %3,5'i ise solcu olarak tanımlamaktadırlar. DYP'li katılımcıların ise, %66,7'si kendisini sağcı, %4,5'i ise solcu olarak tanımlamaktadırlar. ANAP seçmenleri arasında kendisini sağcı olarak nitelendirenlerin oranı, 1996 yılından 1998 yılına %58,7'den %49'a gerilemiş; DYP'de ise %56,2'dan %66,7'ye çıkmıştır (Tablo 62). Bu durumda DYP'nin, RP kapatıldıktan sonra RP'ye tepki oylarını topladığı yorumunu yapmak mümkündür. TÜSES'in Nisan 2002'de yaptığı araştırmada sonuçlarına göre ise, ANAP ve DYP seçmen tabanının büyük çoğunluğunun kendisini milliyetçi olarak tanımladığı görülmektedir. Sol görüşlü seçmen oranının DYP'ye göre, ANAP'ta daha fazla iken; DYP'de sağ görüşlü seçmen ağırlığı daha fazladır. İki siyasal parti de oranları değişse bile, her görüşten seçmeni bünyesinde barındırmaktadır (Tablo 62). Bütün araştırma sonuçları göz önüne alındığında; ANAP ve DYP'nin kendisini sağ ve sol ideolojik konumda gören seçmenden aldıkları destek oranları açısından çok büyük fark olmadığını, ancak 1990'ların sonuna doğru DYP'nin ANAP'tan daha fazla sağ seçmenden destek aldığını söylemek mümkündür.

Tablo 63: Siyasal Eğilimler Göre Bugün Seçim Olsa Oy Verecekleri Partiler

	1996 yılında yapılan araştırma			1998 yılında yapılan araştırma		
	Sol	Sağ	Diğer	Sol	Sağ	Diğer
ANAP	3,5	22,8	11,8	4,6	17,5	13,0
DYP	2,7	17,6	10,9	3,3	17,2	5,7

Kaynak: Erder, 1996: 161; Erder, 1999: 116.

1996 ve 1998 yılında yapılan araştırmalarda katılımcılara ayrıca *bugün seçim olsa hangi partiye oy verecekleri* sorulmuştur. İki siyasal parti açısından sonuçlar incelendiğinde, seçmen tabanının kendisini ideolojik konumlandırması bakımından çok büyük fark olmadığı görülmektedir. 1996 ve 1998 yılında yapılan araştırmada, kendisini sağcı olarak nitelendiren seçmenlerin oy vermeyi düşündüğü siyasal parti açısından RP (1996'da %30,6, 1998'de %20,8) ilk sıradayken, arkasından sırasıyla ANAP ve

DYP'nin geldiği görülmüştür (Erder, 1996: 161; Erder, 1999: 116). ANAP'ın seçmen tabanı içinde solcu oranının DYP'den düşük olması çok belirleyici değildir, çünkü kendisini ne sağcı ne de solcu olarak göremeyerek diğer grubunda gören seçmen oranı ANAP'ta (%35,1) DYP'den (%21,2) fazladır (Tablo 63). Bu durum ideolojik olarak daha merkezde duran uçlara kaymayan seçmenin ANAP seçmen tabanı arasında daha yüksek olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 64: ANAP ve DYP'nin Seçmen Tabanının Şeriat Konusundaki Tutumlarının Oranları (%)

Araştırmalar	1993-1994 Yılında Yapılan Araştırma		1996 Yılında Yapılan Araştırma		1998 Yılında Yapılan Araştırma		2002 Yılında Yapılan Araştırma	
	ANAP	DYP	ANAP	DYP	ANAP	DYP	ANAP	DYP
Şeriat İsteyenler	26,4	15,9	16,1	14,9	15,1	20,2	6,7	6,6
Şeriat İstemeyenler	69,3	78,3	68,6	71,7	64,9	55,6	64,2	65,3
Fikri Olmayanlar	4,3	5,8	15,3	13,3	20,1	24,2	29,2	28,1

Kaynak: Erder vd., 1995: xix; Erder, 1996: 119; Erder, 1999: 29, 92; Erder, 2002: 48.

Aralık 1993-Ocak 1994 arası dönemde ANAP seçmen tabanı içinde şeriat isteyenlerin oranı DYP'den fazla iken; 1998'de yapılan çalışmada ANAP'lı seçmenin %15,1 şeriat isterken, bu oran DYP seçmeninde %20,2'ye yükselmektedir. DYP içerisinde 1996'dan 1998'de kadar şeriat yanlısı olanların oranı %14,9'dan %20,2'ye yükselmiş, şeriata karşı olanların oranı ise %71,7'den %55,6'ya gerilemiştir (Tablo 64). Bu durumu 1997 sürecinde kapanan RP'nin partisine tepkili seçmen tabanının DYP'yi daha sağda görerek ona kaydığının göstergesi olarak yorumlamak mümkündür. Nitekim Çiller'in o dönemde amacı RP'nin oylarını da DYP'ye çekmek olmuştur. Bunun için konuşmalarının ve söylemlerinin milli duyguları fazlaca içerdiğini, konuşmalarında ezan, bayrak söylemini sık sık kullandığını söylemek mümkündür. Aynı zamanda, Esmer'in (2002: 102, 105, 108-109) 1995 ve 1999 seçimleri sonrasında Dünya Değerler Araştırması anketini kullanarak yaptığı analizde, ANAP seçmeni için oy vermede en önemli unsur laiklik iken DYP seçmeni için dindarlık olduğu ortaya çıkmıştır.

2002 yılında yapılan çalışmada seçmenlere destekledikleri partilere göre şeriat konusundaki tutumları sorulmuştur. DYP'nin seçmen tabanının %6,6 şeriat istemiyorken, %65,3'i istemektedir. ANAP'ın seçmen tabanı %6,7'si şeriat istemiyorken, %64,2'si istemektedir (Erder, 2002: 48). DYP içerisinde şeriat yanlısı olanların oranı 1996'da %16,1, 1998'de %20,0, 2002'de ise %6,6'ya düştüğü görülmektedir. Aynı şekilde şeriata karşı olduğunu söyleyenlerin oranı ise, 1996'da %71,7, 1998'de %55,6, 2002'de %65,3 olmuştur (Tablo 64). DYP'nin seçmen tabanı

siyasal konjonktüre göre uyum sağlamada esneklik gösterdiğini ve seçmen tabanının AK Parti'ye kaydığını söyleyebiliriz.

Tablo 65: Türkiye'nin Sorununu DYP ve ANAP'ın Çözebileceğine İnanan Seçmenlerin Oranı

Parti \ Araştırma	1996 Yılında Yapılan Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
ANAP	11,4	10,0	2,9
DYP	7,3	7,6	5,2

Kaynak: Erder, 1996: 124; Erder: 1999: 97, Erder, 2002: 52.

Türkiye'deki sorunlar ve bunları *siyasal partilerin çözüp çözemeyeceği* konusunda TÜSES'in Aralık 1993-Ocak 1994 arası dönemde yaptığı araştırmada, seçmenin Türkiye'nin temel sorunlarının *terör* ve *enflasyon* olduğu konusunda fikir birliği içinde olduğu saptanmıştır. Ancak seçmen bu sorunları çözebilme güçleri bakımından siyasal partilere büyük bir güvensizlik duymaktadır. ANAP ve DYP'lilerin %60'a yakınının bu konuda kendi partilerine güvenmedikleri ortaya çıkmıştır (Erder, vd., 1995: 64, 65, 67).

1996 yılında yapılan çalışma sonuçlarına göre, Türkiye'deki sorunları siyasal partilerin çözeceğini düşünen katılımcıların %11,4'ü ANAP, %7,3'ü DYP; 1998 çalışmasında ise, katılımcıların %10'u ANAP, %7,6'sı ise DYP'nin sorun çözebileceğini inanmaktadır (Tablo 65). Bütün siyasal partiler içerisinde ANAP ilk, DYP üçüncü sırada yer almaktadır. Katılımcıların iki partiye olan güvenleri karşılaştırıldığında; ANAP'a güven oranının daha yüksek olduğu, ancak iki parti arasında büyük fark olmadığı görülmektedir.

Ayrıca TÜSES araştırmalarında “ülkenin sorununu hangi partinin çözeceği” sorusu çözümlenirken katılımcıların destekledikleri partilere göre de sorunun yanıtı çözümlenmiştir. 1996 yılında yapılan araştırmada, kendisini ANAP seçmeni olarak görenlerin %62,5'i ülkenin sorununu ANAP'ın çözeceğini, %8,9'u diğer partilerden birinin çözeceğini söylerken; kendisinin DYP seçmeni olarak görenlerin %56'sı ülkenin sorununu DYP'nin, %11,1'inin ise diğer partilerden birinin çözeceğini söylemiştir. 1998 yılında yapılan araştırmada ise, siyasal partilerden her biri için destekledikleri siyasal partilerin sorun çözebileceğini düşünenlerin oranı, kendisini destekleyenlerin oranının altında kalmıştır. Böylece araştırmada seçmenlerin kendi partilerine güvenlerinin de çok az olduğu ortaya çıkmıştır. Kendisini ANAP seçmeni olarak görenlerin %62'si, ülkenin sorununu ANAP'ın çözeceğini, %5,9'u diğer partilerden birinin çözeceğini söylemiştir. Aynı şekilde kendisinin DYP seçmeni olarak görenlerin

%64,4'ü, ülkenin sorununu DYP'nin, %10,9'u diğer partilerden birinin çözeceğini söylemiştir. Ülkenin karşı karşıya olduğu sorunu çözebilme konusunda katılımcıların kendi partilerine güveni bakımından; ilk sırada RP-FP varken, 1996'da ANAP (%62,5) ikinci, DYP (%56,0) üçüncü sıradayken; 1998'de DYP (%64,4) ikinci, ANAP (%62) ise üçüncü sıradadır (Erder, 1996: 125; Erder, 1999: 97, 99). Ülkenin karşı karşıya olduğu sorunu çözebilme konusunda katılımcıların kendi partilerine güveni bakımından iki parti arasında büyük fark olmamakla birlikte, 1996'da DYP'nin, 1998'de ise ANAP'ın daha iyi durumda olduğu görülmektedir.

1998'de Türkiye'de durumun kötüye gittiğini düşünenlerin sayısı çok yüksek çıktığı düşünüldüğünde (kötüye gidiyor diyenlerin oranı %73,8; iyi gidiyor diyenlerin oranı ise %12,2), Türkiye'de siyasal bunalıma elverişli bir ortam olduğu söylenebilir. Aynı şekilde 1998 yılında yapılan çalışmada, Türkiye'nin karşı karşıya olduğu tehlikeyi hiçbir partinin çözemeyeceğini söyleyenlerin oranı %33,9'tür. 2002 yılında yapılan çalışmada, en önemli sorunu hiçbir parti çözemez diyenlerin oranı 1998 yılında yapılan çalışmaya göre %46,7'ye yükselerek daha da kötü bir duruma gelmiştir (Erder, 2002: 52).

2002 yılında yapılan araştırmada DYP ve ANAP'a olan güven daha da düşmüştür. Bu çalışma sonuçlarına göre Türkiye'deki sorunları siyasal partilerin çözeceğini düşünen katılımcıların %2,9'u ANAP, %5,2'si DYP'nin sorun çözeceğine inanmaktadır (Tablo 65). 2002 yılında yapılan bu araştırmada *hayat pahalılığı, enflasyon ve ekonomi* seçmen için ülkenin hem en önemli sorunları (%53,2) hem de en büyük tehlikeleri (%35,7) olarak görülmektedir (Erder, 2002: 17, 18). DYP güven bakımından AK Parti'den sonra ikinci sıraya yer alırken; ANAP son sıradadır. Ayrıca bu durum DYP'nin 2002 seçimlerinde, ANAP'tan yüksek oy almasını açıklar niteliktedir. 2002'de ise, Türkiye'nin en önemli sorununu hangi partinin çözebileceği sorulduğunda AK Parti %15,7 ile birinci sıradayken, %5,2 ile DYP ikinci sırada, %2,9 ile ANAP ise altıncı ve son sırada yer almıştır. Kendisinin ANAP seçmeni olarak görenlerin %32,4'ü, ülkenin sorununu ANAP çözer demiştir, %11,7'si diğer partilerden birinin çözeceğini söylemiştir. Yani ANAP'lıların sadece %32,4'ü partisine güvenerek ülkenin en büyük sorununu kendi partisinin çözeceğini söylemiştir. Aynı şekilde kendisinin DYP seçmeni olarak görenlerin %48,1'i ülkenin sorununu DYP'nin, %8,2'si ise diğer partilerden birinin çözeceğini söylemiştir. Seçmen tabanının kendi partisine

güveni bakımından DYP yine AK Parti'den sonra ikinci sıradayken; ANAP beşinci sırada yer almıştır (Erder, 2002: 55).

Tablo 66: Türkiye'nin Karşı Karşıya Olduğu En Büyük Tehlikeyi DYP ve ANAP'ın Çözebileceğine İnanan Seçmenlerin Oranı

Parti \ Araştırma	1998 Yılında Yapılan Araştırma	2002 Yılında Yapılan Araştırma
ANAP	9,7	3,2
DYP	8,7	5,1

Kaynak: Erder: 1999: 98; Erder, 2002: 54.

1988'de yapılan araştırmada Türkiye'nin en önemli sorununun *terör* olduğu (%39,3) konusunda fikir birliği içinde olan katılımcılara (Erder, 2002: 53), Türkiye'nin karşı karşıya olduğu en büyük tehlikeyi hangi partinin çözebileceği sorulmuştur. Bu soruya katılımcıların %9,7 ANAP, %8,7'si ise DYP şeklinde cevap vermiştir (Tablo 66). Ülkenin karşı karşıya olduğu en büyük tehlikeyi çözebilme bakımından katılımcılar, en çok MHP'ye (10,3) güvenirken, ANAP (%9,7) ikinci sırada, DYP (%8,7) dördüncü sırada çıkmıştır. Ayrıca kendisinin ANAP seçmeni olarak görenlerin %60'ı ülkenin karşı karşıya kalacağı en büyük tehlikeyi ANAP'ın önleyeceğini belirtirken; %11,9'u diğer partilerden birinin önleyeceğini söylemiştir. Yani ANAP'luların %60'ı ülkenin karşı karşıya kalacağı en büyük tehlikeyi kendi partisinden çözeceğini söylemiştir. Aynı şekilde kendisinin DYP seçmeni olarak görenlerin %66,9'u ülkenin karşı karşıya kalacağı en büyük tehlikeyi DYP'nin, %15,9'u ise diğer partilerden birinin önleyeceğini söylemiştir. Ülkenin karşı karşıya olduğu en büyük tehlikeyi çözebilme bakımından katılımcıların kendi partilerine güveni bakımından yine ilk sırada MHP, ikinci sırada DYP, üçüncü sırada ise ANAP vardır (Erder, 1999: 98, 100). Ülkenin karşı karşıya olduğu en büyük tehlikeyi çözebilme bakımından, DYP'li seçmenler ANAP'lı seçmenlerden daha çok partisine güvenmektedir. Bu durum, aynı araştırmada katılımcıların en büyük sorun olarak terörü görmesi ve DYP'li seçmen arasında milliyetçi ve sağ siyasal görüşlü seçmen oranının daha yüksek olması göz önünde bulundurulduğunda sonuç daha anlamlı olmaktadır.

2002 yılında yapılan araştırmada ise, ANAP'ın ülkenin sorununu çözebileceğini söyleyenlerin oranı %3,2, DYP'nin ülkenin sorununu çözebileceğini söyleyenlerin oranı ise %5,1'dir (Tablo 66) Ayrıca ANAP'lı seçmenin %37,9'u ülkenin karşı karşıya kalacağı en büyük tehlikeyi ANAP önler demiştir, %7,8'i diğer partilerden birinin önleyeceğini söylemiştir. Aynı şekilde kendisinin DYP seçmeninin %52,4'ü ülkenin karşı karşıya kalacağı en büyük tehlikeyi DYP'nin, %8,4'ü diğer partilerden birinin

önleyeceğini söylemiştir. Seçmen tabanının kendi partisine güveni bakımından DYP, bütün siyasal partiler arasında üçüncü, ANAP ise altıncı sıradadır (Erder, 2002: 57). 2002’de hem ülkenin karşı karşıya kalacağı sorunu çözme hem de tehlikeyi önleyebilme açısından seçmen tabanının kendi partisine güveni bakımından, DYP üçüncü sıradayken ANAP altıncı sırada yer almaktadır (Erder, 2002: 55, 57).

Ülkedeki herhangi bir tehlikenin önlenmesi için partilere duyulan güven açısından 1998’de yapılan çalışmada, DYP %7,3 ile üçüncü sıradayken; 2002’de %4,4 ile yine üçüncü sırada olmuştur. ANAP ise, 1998 yılında %8,1 ile altıncı sıradayken; 2002 yılında %2,8 ile yine altıncı sırada olmuştur.

Yukarıda özellikle 1990’lı yıllarda, ANAP ve DYP’nin seçmen tabanına yönelik yapılan araştırma sonuçları, kamuoyu araştırmaları ile seçim sonuçlarına göre iki partinin coğrafi oy dağılımlarının incelendiği 5.3.8. bölüm göz önünde bulundurulduğunda; DYP’nin seçmen tabanını, Ege’nin iç kısımları, Akdeniz ve Ege kıyıları ile Orta ve Doğu Anadolu olmak üzere; daha çok küçük ve orta ölçekli taşra sermayesi, köylü ve esnaf ile bu kesimlerle kopma yaşamamış olan taşra seçmeninin oluşturduğunu söylemek mümkündür. DYP’nin küçük sermaye, taşra burjuvazisi, muhafazakâr-dindar ve koyu milliyetçi Anadolu seçmeninden destek gördüğünü söylemek mümkündür. Araştırma kapsamında incelenen bütün seçimlerde, özellikle İstanbul ve İzmir’de tutunduğu görülen ANAP’ın ise, modern büyükşehirlerdeki kentli seçmenden daha çok destek gördüğünü, büyük sermaye ve büyük şehirlerin temsilcisi görünümünde olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim ANAP milletvekillerinden Yüksel Yalova’ya göre (Peker ve Kiriş, 2015: 186) Yılmaz, İstanbul burjuvazisi/sermayesi için çağdaş bir lider görüntüsü vermiş ve bu sermayenin desteğini almıştır.

DYP küçük sermaye ve taşra burjuvazisi temelli, muhafazakâr, milliyetçilik parti olarak ön plana çıkarken; ANAP büyük sermaye ve büyük kentler temelli kozmopolit şehirlerde liberal sağ parti olarak konumlanmıştır. DYP, geleneksel bağları kullanmanın yanında, AP mirasından dolayı AP’nin kırdaki geleneksel seçmen tabanının desteğini alarak kırdaki hâkimiyetini korurken; ANAP aşiret, hemşehrilik gibi yapay geleneksel bağlarla kır oylarını elde etmiştir. Nitekim yerel seçimlerde kır oylarını yansıtan İl Genel Meclisi seçimlerinde DYP’nin ANAP’tan daha başarılı olması, DYP’nin kır oylarının hacminin ANAP’tan fazla olduğunu, DYP’nin kırdan ANAP’tan daha fazla

destek aldığını göstermektedir. Bu nedenle, söz konusu iki partinin de belli oranlarda kır ve kent hâkimiyetine karşılık, DYP'nin kır oylarının hacmi ANAP'tan büyük olmuş; DYP taşra burjuvazisi, ANAP ise kent burjuvazisinden daha çok destek görmüştür. Ancak parti programlarının incelendiği 5.3.6. bölüm ile parti politika ve söylemlerinin incelendiği 5.3.7. bölümde de belirtildiği üzere, 1995 sonrasında özellikle DYP büyük sermayenin/kent burjuvazisinin desteğini almaya yönelik politika ve söylemler benimsemiş, bunun sonucunda taşra burjuvazisi/Anadolu sermayesi diğer sağ partilere doğru kaymıştır. Ayrıca seçmen tabanı bakımından DYP'nin ANAP'tan farklı olarak en büyük handikapı, köyden kente göç ile birlikte kendi oy hacminde kırsal oyların azalmasına rağmen, kırdan kente göç ederek değişen yeni kitleleri/seçmen tabanını kendi partisine çekme konusunda başarısız olmasıdır. AP'nin dolayısıyla DYP'nin eski "kır", 1990'ların "kentleşmeye" çalışan seçmen tabanı kendisini diğer sağ partilere, özellikle de RP'ye daha yakın görmüştür. Nitekim 1995 seçimlerinin analiz edildiği 4.3.3. bölümde RP'nin, 1995 seçimlerinde ülke genelinde oy hacmini arttırdığı ve büyük kentlerde bir başarı yakaladığı görülmüştür. Çelebi vd.'nin yaptığı araştırmaya göre (1996: 75) de, kentleşme olgusu ile 1995 DYP oyları arasındaki ilişki göç olgusu bağlamında incelendiğinde, DYP'nin göç alıp verme olgusundan olumsuz yönde etkilendiği, DYP'nin göç alıp vermeyen kentlerde daha başarılı olduğu görülmektedir. Yine aynı çalışmada 1995 seçimlerinde RP'nin büyükşehirlerin gecekondü bölgelerinden ve sanayileşmenin yoğun olduğu bölgelerde önemli bir oya sahip olduğu görülmüştür. TÜSES'in 1998 yılında seçmen üzerinde yaptığı araştırmada, DYP'nin seçmen tabanı içinde en çok kent seçmeninin desteğini yitirdiği 4.2.6. bölümde açıklanmıştır. Aynı şekilde DYP'nin 1999 yerel seçimlerinde hiç büyükşehir belediye başkanlığı kazanamamış olması da kentlerdeki seçmen tabanını kaybettiğini göstermektedir.

Ayrıca iki partinin de sağ seçmen tabanına sahip olduğunu; aralarında çok büyük farklar olmamakla birlikte ANAP'ın daha kentli, genç, kadın ve eğitimli nüfustan; DYP'nin daha çok kır ve yaşlı nüfustan destek gördüğünü söylemek mümkündür.

5.3.6. Parti Programları ve Seçim Beyannameleri Açısından Karşılaştırma

Bir partinin siyasal kimliğini yansıtmaması bakımından önem taşıdığı düşünülen parti belgelerinde, ANAP ve DYP'nin ortaya koydukları politika ve söylemler incelendiğinde; 1995 yılına kadar ANAP ve DYP arasında temel farklılıklar olduğu, 1995'ten sonra bu farklılıkların kapandığını söylemek mümkündür. Söz konusu benzerlik ve farklılıkların neler olduğu parti belgeleri baz alınarak Tablo 67'de detaylı ortaya koyulmuştur.

DYP'nin 1990 programı ve 1991 seçim bildirgesinde, “üstün ortak değerler”, “milli kültür politikası” gibi ANAP'a göre daha milliyetçi bir anlayışa politika ve söylemlerini ortaya koymaya çalıştığı görülürken; ANAP'ın daha liberal bir anlayışla bütün programlarında bireyi, temel hak ve özgürlükleri ön planda tuttuğu, ekonomik ve toplumsal kalkınma için özel teşebbüsü ısrarla vurguladığı görülmektedir. Özellikle DYP 1990 parti programı, sosyal politikalar bölümünde, kadın ve gençlere yönelik politikaları ANAP'ın programında olduğu gibi detaylı değildir. Ayrıca DYP 1990 programında gençlere hiç yer vermemişken; 1991 seçim bildirgesinde gençler ve kadınlar için belirlediği politikalardan bahsetmektedir. Ancak parti belgesinde kadın ve aile politikalarında ANAP'tan daha fazla muhafazakâr olduğu, çalışan kadından ziyade ev kadınlarını ilgilendiren söylemleri olduğu görülmektedir. Ayrıca ANAP genç ve çalışan kadınlara öncelik verirken; DYP'nin aile ve ev kadını, muhtaç ve yaşlı bakımı gibi konulara öncelik verdiği görülmektedir. Parti belgelerinde ANAP, çalışan kadınların daha rahat iş hayatına girebilmelerini sağlayacak politikalar ortaya koymuşken; DYP, ev kadınının iş hayatına girmesini kolaylaştıracak politikaların aksine, kadınların “ev kadını” statüsünde rahat etmelerine yönelik politikalar benimsemiştir. DYP, bu bakış açısını 1995 seçim bildirgesinde değiştirmiş, kadınlara yönelik politikalarını “kadının güçlendirilmesi” yaklaşımı ile toplumsal yaşamın her alanında eşit katılım ve temsilini sağlayacak kalıcı politikalar gerçekleştireceğini belirtmiştir. Kadın ve gençlere parti belgelerinde geniş yer vermeyen DYP, parti belgelerinde esnaf ve sanatkârlara yönelik politikalarına geniş yer ayırmıştır. ANAP ise, esnaf ile ilgili politikalarına sadece 1999 seçim beyannamesinde değinmiştir.

ANAP'ın parti belgelerinde benimsediği politikaları, söylemleri ve çizgisi bakımından bir bütünlük görülürken; DYP'nin parti belgelerinde 1995 öncesi daha

milliyetçi, muhafazakâr söylem ve politikalar ağırlıkta iken 1995 sonrası daha liberal söylemlerin ön planda olduğu görülmektedir. 1995 seçimlerine kadar iki partinin parti belgelerinde, ekonomi anlayışı, sosyal ve toplumsal kalkınmada verilen öncelikler, sosyal politika alanında toplumda öncelik verilen kesimler ve milliyetçilik anlayışları bakımından farklılıklar olsa da, 1995 seçim bildirgesinden sonra DYP ve ANAP'ın parti belgelerinde içerik açısından benzerlikler artmıştır. 1995'ten sonra DYP, ANAP gibi serbest piyasa ekonomisini benimsemiş, kadın ve gençlere yönelik politikalarını parti belgelerinde geniş yer vermiş, demokratikleşme ve insan hakları ve temel hak ve özgürlükler üzerinde durmuş, milliyetçilik anlayışında ekonomik ve toplumsal kalkınma ile eş değer tutmuştur. Ayrıca DYP, 1995'ten sonra ANAP gibi toplumun devlete olan güveninin önemini vurgulamıştır. Söz konusu iki parti de insan hakları konusunda Paris (Şartı) Sözleşmesi'ne çalışma şartları konusunda Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (ILO) atıf yapmışlardır. İşsizliğin azaltılması, enflasyonun tek hanelere düşürülmesi ve AB'ye girilmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır.

ANAP ve DYP'nin adalet ve yargıya yönelik iyileştirici politikalar bakımından zayıf olduğu görülmüştür. Aynı şekilde ANAP ve DYP arasında tarım, teknoloji, gelecek vb. konularda bir söylem farkı görülmediği gibi, iki partinin de nasıl bir toplumsal model öngördüğü, nasıl bir vizyona sahip oldukları ne parti belgelerinde ne de söylemlerinde net bir şekilde ortaya konmamıştır.

Tablo 67: DYP ve ANAP'ın Parti Belgelerine Göre Politika, Söylem ve Konum Karşılaştırması

Partiler Politikalar			Benzerlik ve Farklılıklar
Amaç/Gaye	<p>1990 programında; “Milli iradeyi üstün irade, nihai karar mercii olarak saymak ve saydırmak. Milli birlik ve beraberliği, ülke bütünlüğünü, insan haklarına saygılı, milliyetçi, demokratik, sosyal bir hukuk devleti olarak kurulmuş bulunan Türkiye Cumhuriyetini, demokratik rejim ve parlamenter düzeni korumak ve kollamak. Hür ve demokratik nizam içinde vatandaşın devlet güvenliğini sağlamak, milletin haklarının, milli, manevi ve tarihi değerlerin savunucusu ve onlara sahip çıkmak. Kalkınmayı hürriyet içinde, medeniyetçi ve hamleci bir anlayışla sağlamak; sosyal adaleti gerçekleştirmek, sosyal güvenliğe bütün vatandaşları kavuşturarak çaresizliği ortadan kaldırmak, refahı tabana yaymak ve böylece fukaralığı ve işsizliği sona erdirmek; Türkiye’yi büyük devlet yapmak. Hürriyet adalet, huzur ve refah içinde bir millet, güçlü bir ülke, DYP’nin kuruluş amacıdır.” 1991 seçim bildirgesinde; “DYP’nin kuruluş amacı isyan ve aksiyondur; temel misyonu, Türkiye’yi yüksek gelirli bir sanayi demokrasisi haline getirmektir. Aksiyonu ise, ülkedeki tüm dinamikleri pragmatik politikalar çerçevesinde optimal noktada mobilize ederek, temel misyona doğru hızla ilerleyerek “Demokrat Büyük Türkiye’yi” meydana getirmektir.” “Doğru Yol Partisi’nin temel amacı; dünya ile bütünleşmiş, her alanda yeniden yapılanmasını gerçekleştirmiştir, tam demokratik, çağdaş, refahın tabana yayıldığı güçlü bir barış ve huzur Türkiye’si yaratmaktır. Bunun adı <i>Demokrat Büyük Türkiye</i>’dir. Doğru Yol Partisi yenilikçi ve reformisttir.” “Doğru Yol Partisinin temel hedefi, Demokrat Büyük Türkiye’yi yaratmak için tüm olanakları, en</p>	<p>“Milli hakimiyeti ve milletin üstünlüğünü, milli birlik ve bütünlüğü savunan, insan temel hak ve hürriyetlerini vazgeçilmez kabul eden, adalet mülkün temeli anlayışını, demokrasiyi savunan, toplumun mutluluğunu amaçlayan bir anlayışla sosyal adalete ve fırsat eşitliğine inanmış, Cumhuriyetimizin kurucusu Atatürk’ün ilke ve inkılablarını benimsemiş, iktisadi gelişmede bireylerin teşebbüs gücünü esas kabul eden, demokratik siyasi mücadelede tek yolu ikna ve uzlaşmada gören; hür bağımsız, gelişmiş, itibarlı büyük ve güçlü Türkiye idealine ulaşmayı gaye edinmiş bir siyasal partidir.”</p>	<p>İki parti de refah, kalkınma, gelişme ve sanayileşmeyi ön plana alan insan hakları, demokrasi, sosyal adalet ve Atatürk ilkelerini benimsemiş, Dünya’da gelişmiş ülkeler arasına girebilen büyük Türkiye’yi hedeflemektedir.</p>

	üst seviyede kullanır hale getirmek ve bu amaca erişmektir.” 1995 seçim bildirgesinde; “Türkiye, dünya üzerinde milletimizin layık olduğu konuma süratle yükselmelidir. Dünyada ne varsa, Türkiye’de de o olmalıdır.”		
Temel Düşünceler/ Hedefler	“ <i>Kişinin temel hakları:</i> İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde ifadesini bulan kişi haklarının ve temel hürriyetlerin gerçekleşmesi ve korunması. <i>Kamu düzenin korunması:</i> Hiçbir yetki ve hürriyetin Devlet ve toplum güvenliği aleyhine kullanılmasına müsamaha edilmeyeceği gibi, Devlet ve toplum güvenliği bahane edilerek, hiçbir hürriyetin ortadan kaldırılması ve sürekli kısıtlanması kabul edilemez. <i>Milli Bütünlüğün Korunması:</i> Ülkenin bütünlüğü, bölünmezliği münakaşa edilemez. Milletten birliğini zedeleyici, tehdit veya tehlikeye maruz bırakıcı bütün davranışlara karşıyız. <i>Hukukun Üstünlüğü:</i> Hukuk devletin bütün müesseseleri ile tesisi ve korunmasını görev biliriz. <i>Egemenlik:</i> milli iradenin üstün irade olması, bütün devlet güç yetkilerinin milli iradenin tercihine dayanmaları halinde meşru olabileceği inancındayız. <i>Meşruiyet:</i> anayasa dâhil kaide koyma yetkisi münhasıran halkın sahibindedir. <i>Üstün Ortak Değerler:</i> milli birliğimizin ve bekamızın sahip olduğumuz milli, tarihi değerlerin, hars ve kültürün, milli ve manevi inanç ve şuurun, dilimizin korunmasına bağlı olduğu inancındayız. <i>Türk Milliyetçiliği, Laiklik, Temel Hak ve Hürriyetlerin teminatı.</i> ”	“Önce insan, sistem, demokrasi ve insan hakları, kalkınma ve refah, huzur ve istikrar. İcraatlar da insanın iyi yetişmesine ve insana hizmete yoğunlaşacak. Bunun için <i>Eğitim, Sağlık, Çevre ve Konut</i> politikalarına önem verilecek. Herkesi meslek sahibi yapacak şekilde eğitim verilecek. Sağlık sigortasının yaygınlaşması sağlanacak.1991 yılında kurulan Çevre Bakanlığı ile çevrenin korunmasına yönelik tedbirler genişletecek. Her ailenin konut sahibi olmasına yönelik politikalar genişletilecektir. Demokrasi, Devlet idaresi, adalet düzeni, ekonomik ve sosyal sistemin kendi içinde tutarlı ve birbiriyle ahenkli yürütülmesi sağlanacaktır. İnsan haklarına önem verilerek, katılım geliştirilecek, haksızlık ve yolsuzluk önlenecek, vatandaşın bilgilendirilmesi ve açıklık esas alınacaktır. Huzur ve istikrarı sağlamak için bölgeler arası gelişmişlik farkları asgari düzeye indirilecek, başta Doğu ve Güneydoğu olmak üzere kalkınmada öncelikli yerlere yatırım ve hizmetlerde ağırlık verilecek, işsizlik azaltılacak, anarşi ve terörle mücadeleye devam edilecektir.” Sivil toplum, hukuk devleti, insan hakları, demokrasi, rekabet ve AB üyelik sürecine çok önem verilmiştir.	Parti belgelerinde, DYP temel düşüncelerini, ANAP ise hedeflerini ortaya koymaya çalışmıştır. Söz konusu iki parti bunu yaparken insan haklarını temel almış; DYP, milli değerleri ön planda tutarken; ANAP birey, kalkınma ve refaha odaklanmıştır.
Belirgin Söylemleri	“Milli İrade, Milli Egemenlik”	“Millet devlet için değil, devlet millet için vardır.”, “Fikir ve ifade hürriyeti, din ve vicdan hürriyeti, teşebbüs hürriyeti”, 1999’da yeniden “Halka Hizmet Hakk’a Hizmet” anlayışı benimsenmiştir.	Parti belgelerinde DYP, milli irade milli egemenlik vurgularını ön plana çıkarırken; ANAP bireyi ön plana çıkarmaktadır.
Kendini Tanımlaması	“Doğru Yol Partisi; Türkiye’nin en iyi örgütlenmiş, en dinamik, en güçlü, milliyetçi, muhafazakâr, sosyal adaletçi, ıslahatçı, milli idareci ve hürriyetçi partisidir.” ²⁰³	“Anavatan Partisi, insan temel hak ve hürriyetlerini vazgeçilmez kabul eden, adalet mülkün temelidir anlayışına sahip, asıl olan fertlerin ve toplumun mutluluğudur görüşü içerisinde sosyal adalete ve fırsat eşitliğine inanmış, iktisadi gelişmede fertlerin teşebbüs gücünü esas kabul eden bir siyasal partidir.”	

²⁰³ 3. Olağan Büyük Kongresi Sonuç Belgesi, 24-25 Kasım 1990, Ankara, s. 5.

1991 seçimlerinde	“Demokrat Büyük Türkiye”, “Şeffaflık”, “Camdan Duvarlar”	“Daha yapacak çok işimiz var, halledecek çok meselemiz var.”	ANAP iktidarından sonraki seçimlerde, DYP’nin propagandasını ANAP iktidarı üzerine inşa ettiği, DYP iktidarayken ise ANAP’ın propagandasını DYP hükümetinin icraatları üzerine kurduğu görülmektedir. İki siyasal parti de seçim bildirgelerinde ülkenin temel sorunları üzerinde durmuşlardır.
1995 seçimlerinde	“Haydi, Türkiye’ m ileri”, “Hedef 2000’ler Tek Çözüm Çiller”, “Bizi tek başımıza deneyin”, “25 Aralık sabahı Güneş DYP iktidarı ile doğacak”,	“Bu işi çözeriz”, “Kiminle Nereye, Tercih Sizin”, “oylarımızı ANAP’ ta birleştirin”, Siyasal söylemlerinin ana teması, “demokratikleşme” ve “devletin yeniden yapılandırılmasıdır”.	
1999 seçimlerinde	“Yeter! Hak Milletin”, “Çaresi Var, Çözüm Birlikte, Çare Bizde”, “Çiller iktidara, Türkiye istikrara”, “Millet Hazır, Çiller Hazır”	“Anavatan Partisi, sessiz çoğunluğun artık sesini duyurduğu bir Türkiye hedeflemektedir.”	
Konuları	Milliyetçi-Muhafazakâr	Milliyetçi-Muhafazakâr	Parti belgelerinde, DYP konumunu açıkça belirmemişken; ANAP partinin ideolojik olarak milliyetçi- muhafazakâr çizgide olduğunu belirtmiş, partinin muhafazakârlık ve milliyetçilik anlayışını açıklamaya çalışmıştır.
<i>Milliyetçilik Anlayışı</i>	“Türk milliyetçiliğini, büyük milletimizin bütünlüğü ve beraberliğini sağlamak, milli ihtiyaç ve menfaatleri her türlü şahıs ve zümre menfaatinin üstünde tutmak, nesiller arasında şuurlu bir tesanüt kurmak, milli, tarihi ve manevi değerlere saygı göstermek ve yeni nesilleri milli tarih şuru içinde, milli gerçeklere bağlı olarak yetiştirmek. Milliyetçilik anlayışımız, milli hudutlar içinde birleştirici ve bütünleştiricidir.”	“Ekonomik ve toplumsal kalkınma, ekonomik gelişmişlik ile uluslararası alanda başarılı olmak”	Parti belgelerinde DYP’nin milliyetçilik anlayışı “muhafazakâr milliyetçilik” anlayışına yakinken; ANAP’ın milliyetçilik anlayışı “liberal milliyetçilik” anlayışına yakındır.
	Karma ekonomi anlayışı benimsenmiştir. “Serbest piyasa ve rekabet nizamını gerçekleştirmek ve ekonomiyi bu düzende gerçekleştirmek kararındayız. Kalkınmanın plana bağlanarak gerçekleştirilmesini gerekli görürüz. Planlamanın gayesi	“Rekabete dayalı serbest Pazar ekonomisine/piyasa ekonomisine inanan bir partidir. Piyasa ekonomisi insan becerisini en iyi şekilde ortaya çıkaran, haksızlıkları asgariye indiren bu yüzden de insanın refah ve mutluluğunu azamiye çıkaran bir sistemdir. Serbest	Ekonomi anlayışı bakımından iki parti arasında 1995 öncesinde temel farklılıklar varken;

<p>Ekonomi Politikaları</p>	<p>devletin bütün ekonomik faaliyetlerini merkezi bir plana bağlamak değildir. Kalkınma planları, kamu için emredici olacak, hür teşebbüs için orta ve uzun vadeli hedef ve politikaları belirleyerek yol gösterici, yönlendirici, özendirici ve caydırıcı olacaktır. Serbest piyasa düzenini engellemeyecek, istikrar içinde gelişmesini sağlayacaktır.” “Hızlı kalkınma, sürekli ve dengeli büyüme, işsizliği asgari düzeye indirme, refahı tabana yayma, sosyal güvenlik imkânlarını arttırmak, güçlü bir Türkiye idealine varmaktır.” “<i>Esnaf ve zanaatkârın</i> sermaye, kredi, hammadde ihtiyaçlarını karşılayabilmek, mamullerini değerlendirmek için teşkilatlanmalarına, teknik mali imkânlarına destek olmak, teşvik vermek.” “<i>Enflasyonla</i> mücadele etmek istikrar politikamızın ana unsurlarındandır. Enflasyonla mücadelede kalkınmadan vazgeçmeden, orta ve dar gelirlilere bu mücadelenin yükünü adaletsiz bir şekilde yüklemeyen yapılmalıdır.” “<i>Yabancı sermaye</i> ve dış kredi girişlerinin desteklenmesi ve kolaylaştırılmasını sadece döviz açığının karşılanması için değil, dış ekonomik ilişkilerimizin geliştirilmesi bakımından gerekli sayarız.” “ANAP’ın yol açtığı, enflasyon ile mücadele sözü verilmiştir. Üretimden gelen ve üretim bazındaki teşviklerle desteklenmeli, korumacılık azaltılmalıdır. İthalat liberasyonu sürdürülecektir. Ekonomide ele alınacak konulardan biri kamu kesimi reformudur. Bu reformun başlıca hedefi, kamu kesiminin güçlendirilmesi, kamu finansman açığının azaltılması, KİT’lerin özelleştirilmesi ve vergi reformudur. Kamu kesiminin güçlenmesi, devletin düzenleyici rolünün azalması ve sermayenin yaygınlaştırılması ekonomik demokrasinin yerleşmesi ve gelişmesini hızlandıracaktır.” 1995’ten sonra; Serbest Piyasa Ekonomisi anlayışı benimsenmiştir. “Ekonomide verimliliği, maliyet yapısının rekabet edilebilir seviyeye çıkarılmasını ve serbest piyasa koşullarını sağlamak için, özelleştirme uygulamalarına daha çok hız kazandıracamız. Bütçeye büyük yük getiren KİT’lerin özelleştirilmesi, yeni kaynaklar doğuracaktır. Dikkate alınacak</p>	<p>rekabetin sağlıklı olabilmesi için her alanda ve her düzeyde fırsat ve imkân eşitliği sağlanacak, serbest piyasanın iyi çalışması için tekelleşme ve kartelleşme konularında düzenlemeler yapılacak, tüketiciyi istimara karşı koruyacak tedbirler alınacaktır. Orta direğin güçlendirilmesi ve milli gelirin daha adil dağılımını sağlamak temel politikamızdır. Özelleştirmeler hızla yapılacak, KİT’lerin özelleştirilmesi hızlandırılacaktır. Buna paralel olarak kamu sektörünün, ekonomideki yeri giderek azalacak, Kamu İktisadi Teşebbüslerinin kamu harcamaları üzerindeki baskısı hafifleyecek ve enflasyona olumsuz etki yapan önemli faktörlerden biri ortadan kalkacaktır. Enflasyon %10’un altına düşürülecek, vergilerin daha adil olması sağlanacaktır. İhracata önem verilecek, orta ve küçük sanayilerin kurulması için kredi, eğitim, pazarlama konularında teşvikler verilecektir. Esnaf ve sanatkârın küçük ve orta işletmelerin güçlendirilmesi sağlanacaktır.” “Dış borçlanmayı ve dış yatırımları, karşılıklı menfaatlerin dengelenmesini öngören bir anlayış içinde faydalı buluruz.”</p>	<p>1995 sonrasında bu farklılıklar ortadan kalkmıştır. 1995 yılına kadar DYP’nin parti belgelerinde karma ekonomi anlayışını benimsediği görülürken; 1995 seçim bildirgesinden sonra parti belgelerinde ANAP gibi serbest piyasa ekonomisi anlayışını benimsediği görülmektedir. İki siyasal parti de KİT’lerin özelleştirilmesini, verimliliğin artırılması için devletin küçülmesini ve hantal yapısından kurtulması gerektiği, enflasyon ile mücadele edilmesi gerektiği ve serbest teşebbüsün teşvik edilmesi gerektiği üzerinde durmuştur. “Ekonomide Devletin Rolünün” ne olacağı konusunda, iki parti arasında 1995 öncesinde ekonomi anlayışlarından kaynaklı temel farklılıklar varken; 1995 sonrasında bu farklılıklar ortadan kalkmıştır. DYP 1995 öncesinde devletin denetleyici, düzenleyici ve üretici rolünün olması</p>
------------------------------------	--	---	---

	hususlar: tekelleşmeye meydan verilmemesi, mülkiyetin geniş tabana yayılması, devletin satışlarından en iyi geliri sağlaması ve doğabilecek işsizliğe karşı tedbir alınması, şeklinde sıralanabilir.”		gerektiğini vurgularken; 1995 sonrasında ANAP gibi devletin aktör olmaması gerektiği üzerinde durmuştur.
<i>Ekonomide Devletin Rolü</i>	1990 programında: “Ekonomik hayatta devletin gerektiğinde üretici, genelde düzenleyici destekleyici ve caydırıcı bir role sahip olması gerektiğine inanırız.” 1995 seçim bildirgesinde: “Devletin rolünü yeniden tanımlayacağız. Bundan böyle vatandaşına güvenecek olan devleti, süratle asli görevlerini daha iyi yapar hale getireceğiz. Devlet özelleştirme yoluyla üretim alanından çekilecektir. Hızla küçülen devletin ekonomideki başlıca görevleri, rekabetçi piyasanın gerçek anlamda gelişmesi için kural koymak ve konulan kurallara uyulmasını sağlamak olacaktır. Devlet hakem görevini üstlenecektir. Devlet önümüzdeki dönemde bizzat aktör olmaktan çıkacaktır.” “Türkiye’nin giriştiği değişim çabalarından olumlu sonuç alarak, dünyayla bütünleşme sürecinde başarılı olabilmesi, devletin güçlendirilerek etkin işler hale getirilmesine bağlıdır.”	“Devlet sanayi ve ticarete ana prensip olarak girmemelidir. İstisnai olarak geri kalmış bölgelerde sınai tesisler kurulabilse de, bu teşebbüsler kısa zamanda millete devredilmelidir. İktisadi faaliyetlerde devlet vatandaşın rakibi değil, aksine ona hizmet eden, gelişmesini kolaylaştıran bir yardımcıdır.”	
<i>Tarım-Hayvancılık</i>	“Modern teknoloji girdilerle verimliliği arttırmak, toprak ıslahı, korunması ve sulama imkânlarını genişletmek. Tarıma dayalı sanayiye yaygınlaştırmak. Çiftçinin topraklandırılmasını sağlamak.”	“Köylü memleketin efendisidir. Köylerin içme suyu sorunu çözüme kavuşturulacaktır. Köylümüzün daha iyi eğitimi için köylünün eğitimine yönelik TV yayınları artırılacak ve eğitime destek sağlanacaktır. Yurtiçi tarım borsaları dünya borsalarıyla ilişkilendirerek, geleceğe dönük alımların yapılacağı piyasalar oluşturulacaktır. Son 8 yılda başlatılan tohum ıslahı çalışmaları devam edecek, eğitim ile birlikte teknolojinin yaygınlaştırılması ve verim artışı hedeflerden biri olacaktır.” “Tarım ve tarıma dayalı sanayi ilişkileri üretim-pazarlama zinciri içinde bir bütün olarak ele alınmalıdır. Gübre, tarım alet ve makinaları sanayi ve tarımsal ilaçlar konusunda yatırımlar teşvik edilmelidir.” “Hayvancılığın geliştirilmesi için; meraların geliştirilmesine imkân veren bir mera yasası çıkarılacaktır. Yem üretiminin artırılması ve maliyetinin düşürülmesi için meraların ıslahı ve yönetimi, yem üretiminin teşviki, nadas alanlarının daraltılmasına ağırlık verilecektir. Meraların geliştirilmesine imkân veren bir mera yasası çıkarılacaktır. Yurt dışından yüksek verimli ırkların getirilmesi ve	İki siyasal partinin de parti belgelerinde tarım ve hayvancılık konusu ile çiftçilerin sorunlarını önceliklerini görülmektedir.

		“yeni ırkların ıslahı çalışmalarına devam edilecektir.”	
<i>Sanayi</i>	“Rekabet gücü olan sanayi; kapasitesi, teknolojisi, ürünün vasfı, standardı ve maliyeti benzer mamullerde iç ve dış pazarlarda boy ölçülebilecek sanayidir. Yeni kurulacak sanayi bu şartlara uygun kurulmalı, mevcutlar ise, bu şartlara uydurulmalıdır. Öncelikle yerli ham madde ve işgücü birlikte ve ayrı ayrı değerlendirmeye elverişli sanayi kurulmalıdır. Yüksek istihdam imkânı veren işgücü yoğun sanayi öncelikle kurulmalıdır. Yeni ihraç imkânı veren sanayi kurulmalıdır. Sanayi ülkede dengeli dağılımı ve ekonomi ve sosyal icaplar dikkate alınarak gerçekleştirilmelidir. Ayrıca küçük sanayi de desteklenmelidir.” “Refah toplumu ve toplumsal refah için sanayi toplumu olmamız gerekmektedir. Kalkınmada itici gücün sanayi olması gerekmektedir. Doğu Anadolu’nun sanayileşmesinde, devletin öncülük yapmasını kabul ve zorunlu görürüz.”	Sanayileşme anlayışımız, devletin sanayi teşebbüslerine girmemesi, bunu millete bırakması esasına dayanır. Sanayileşmedeki gelişmenin hızlanarak devam etmesi için rekabetin teşvik edilmesi, tekelleşme konusunda düzenlemeler yapılması, KİT’lerin ekonomiye yük olmaktan çıkartılması, enflasyonun aşağı çekilerek piyasa mekanizmasının daha iyi çalışması sermaye piyasasının güçlendirilmesi konusundaki çabalarımız devam edecektir. Bu amaçla, Devlet altyapı yatırımlarında başlattığı seferberliği devam ettirecek etkili, düşük maliyetli ve modern haberleşme enerji, ulaştırma ve benzeri imkânları hızla hizmete arz ederek sanayimizin rekabet gücünün artmasını sağlayacaktır. Orta ve küçük sanayilerin kurulmalarını ve düzgün işlemelerini teşvik edecek genel tedbirleri kredi, eğitim, pazarlama ve benzeri konuları kapsayacak şekilde alınacaktır.” “Devlet sanayileşmede teşvik ve tanzim edici rol oynamalıdır.” “Yatırımların ve ihracatın teşvik edilmesi, sanayideki devlet tekelleri dâhil tekellerin kaldırılması, aşırı gümrük korumalarının makul seviyelere düşürülmesi” savunulmuştur.	İki siyasal partide, refah toplumsal gelişme için sanayinin gelişmesini, devlet eliyle teşvik edilmesini, orta ve küçük sanayilerin de teşvik edilmesine yönelik tedbirlerinin alınması gerektiğini savunmuştur.
<i>Altyapı Yatırımları</i>	1990 programında; “Türkiye’nin her yerine her mevsimde ulaşabilme, en ekonomik ulaştırma sistem ve imkânlarını öncelikle destekleme, sosyal ve ekonomik gelişmeyi hızlandırıcı demiryolu, karayolu ve denizyolu bağlantılarını üretim ve tüketim bölgelerinin ihtiyaçlarını da dikkate alarak sağlamaktır. Ekonomik gelişmenin gereklerini dikkate alarak bir haberleşme sistemi, uydulardan yararlanma imkânı, telefon hizmetleri hızla yaygınlaştırılmalıdır.” “Gelişen teknoloji yakından takip edilmeli Türkiye bu gelişmelerin içinde olmalıdır. Teknoloji transferi için imkânlar esirgenmemeli ancak teknoloji üretimini destekleyici, araştırma elamanı yetiştirmek için özel program uygulanmalıdır.” 1991 seçim bildirgesinde; “Sanayileşme ve gelişme sürecindeki ülkelerde kalkınmanın gerçekleşmesi için ekonomik altyapının oluşmasını şart görür. Altyapı, ekonomiye ve topluma dışsal fayda sağlayan, genel verimlilik düzeyini yükselten, bölgeleri bağlayan ve ülkeyi dünya ile birleştiren bir büyük sistem olarak mütalaa eder.” 1995 yılından sonra, “Türkiye’nin	“Devlet altyapı yatırımlarında başlattığı seferberliği devam ettirecek etkili, düşük maliyetli ve modern haberleşme, enerji, ulaştırma ve benzeri imkânları hızla hizmete arz ederek sanayimizin rekabet gücünün artmasını sağlayacaktır.” “Enerji, kara ve demiryolu, liman, yurtiçi ve yurtdışı haberleşme; kara, deniz ve hava ulaştırması gibi temel alt yapı yatırımlarını devletin asli görevleri arasında telakki ederiz. Kendi iktisadi olarak geri ödeme gücüne sahip projelerin devletin koyacağı esaslar çerçevesinde halkın iştirakiyle yapılmasının teşvik edilmesini faydalı buluruz.”	Altyapı yatırımlarının geliştirilmesini ve bu imkânların sağlanmasında DYP 1995 öncesinde devleti asli görevli görürken; 1995 sonrasında ise ANAP gibi altyapı yatırımlarının geliştirilmesi noktasında devleti asli görevli görmüş, bu yatırımların yapılması noktasında ise “Yap-İşlet-Devret” modeliyle özel sektör ve yabancı sermaye kanallarından destek

	altyapı hizmetlerini, ekonomik gelişmesiyle uyumlu bir şekilde ama çağdaş bir anlayışla sürdürmesini sağlayacağız. Devletin altyapı tesislerinin inşası, işletilmesi, bakım ve onarımı gibi hizmetleri; ihale yoluyla sürdürmesi gerektiği inancındayız. Bu hizmetlerin özel kesim veya yabancı sermaye eliyle gerçekleştirilmesini sağlayacak kurumsal ortamı oluşturacağız. Yap-İşlet-Devret modeline, hukuki engeller aşılarak, hayatiyet kazandırılacaktır. Yeni finansman modelleri de devreye sokulacaktır.”		alınmasını ve bu işi onlara devretmeyi uygun görmüştür.
Sosyal Politikaları	Sosyal politikalar alanında özellikle eğitim üzerinde durulmuş; yaygın ve sürekli eğitim, yükseköğretim, eğitimde fırsat eşitliği konusundaki partinin düşünceleri ortaya konmuştur. <i>Araştırma Teknoloji, Milli Manevi Değerler, Sağlık, Şehirleşme ve Konut, Çalışma Hayatı, Sendikal Haklar, Sosyal Güvenlik, Korunmaya Muhtaç Kişiler, Sakatlar, Yaşlılar, Çocuklar, İşsizlik</i> ile ilgili partinin düşünceleri ortaya konmuştur.	“Kalkınmada asıl hedef sosyal gelişmenin sağlanmasıdır. Sosyal adaletin, fırsat eşitliğinin sağlanması, refahın yaygınlaştırılması sosyal politikamızın temel unsurlarını meydana getirir.” Sosyal Devlet anlayışının temel ilkesi: “Devlet, vatandaşını sevmeli, korumalı, himaye etmelidir.” anlayışıdır. Sosyal adaletin, fırsat ve imkân eşitliğinin sağlanması, bölgelerarası gelişmişlik farkların azaltılması refahın yaygınlaştırılması sosyal politikanın temel unsurları olarak sayılmıştır. <i>Aile, eğitim ve öğretim, çalışma hayatı, sosyal güvenlik, sağlık, kadın, gençler, kültür ve sanat, spor, çevre, konut, şehirleşme, konut, bölgesel dengesizliklerin giderilmesi</i> üzerinde durulmuştur.	DYP'nin sosyal politika anlayışı genel olarak toplumda öncelikli gruplara yönelikken; ANAP'ın sosyal politika anlayışı her alanda eşit refah ve adaletin sağlanmasıdır. İki siyasal parti de parti belgelerinde <i>Aile, eğitim ve öğretim, çalışma hayatı, sosyal güvenlik, sağlık, kadın, gençler, kültür ve sanat, spor, çevre, konut, şehirleşme, konut, bölgesel dengesizliklerin giderilmesi</i> politikalarına yer vermişlerdir.
<i>Devletin Sosyal Kalkınmadaki Rolü</i>	“Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye, bir yandan devletin fonksiyonlarıyla ilgili çağdaş dünya görüşünü paylaşmak diğer yandan kalkınmayı, hızlı, dengeli ve adil bir biçimde gerçekleştirmek için devletin “Sosyal Hukuk Devleti” olarak yapılanmasını sağlamak zorundadır.” “Devletin sosyal sorumluluğu ilkesi: Milli Refahı yükseltmek, yükselen milli refahtan her yurttaşın faydalanabilmesini sağlayacak sosyal adalet ve sosyal güvenlik sistemlerini, gerçekleştirmek,	“İstihdam, eğitim ve öğretim, sağlık, konut, şehirleşme ile ilgili hizmet ve faaliyetlerin tanzim, teşvik ve yönlendirmesini sosyal kalkınmada devletin tabii görevleri arasında sayarız. Çiftçi, küçük esnaf ve sanatkâr, işçi, memur, emekli dul ve yetimler ile kimsesizlerin sosyal güvenliğe kavuşturulmaları, eğitim ve öğretimde fırsat ve imkân eşitliğinin sağlanması, bütün vatandaşların sağlık hizmetlerinden yararlanmaları sosyal güvenlik anlayışımızın esaslarını teşkil eder.”	DYP ve ANAP, sosyal kalkınma ve sosyal güvenliğin sağlanmasında devleti yetkili görmüştür.

	ışsızlığı, fakirliği, çaresizliği ve cehaleti ortadan kaldırmak.”		
<i>Eğitim ve Öğretim</i>	<p>“Eğitim, hür kişiliğine sahip, doğru düşünen, sıhhatli kararlar veren, ekonomik faaliyetlere katılabilmesi için gerekli asgari bilgi veya mahareti edinmiş vatandaş yetiştirme meselesidir. Beyinleri yıkamak değil, onları zenginleştirmek, insan vakalarına sahip fertler yetiştirme meselesidir. Eğitimi milletin tümünün tabii hakkı görürüz. Herkese kabiliyetini geliştirme imkânlarının sağlanması, eğitim sisteminin hedeflerinden biridir. Milliyetçi bir anlayışla halk eğitimine ve okulsuz köy bırakılmamasına özel önem veriyoruz. Üniversitelerin özellikle insan gücü açığı olan alanlarda, kapasitelerinin artırılması ve yeni kuruluşlarca takviyesini gerekli görüyoruz. Eğitimde herkes için daha iyi yetişme, fikri ve beden gücünü değerlendirme şartları ve mali imkânlarını sağlama devletin görevidir.” “Eğitime milli bütçeden en büyük pay ayrılacaktır.” 1995 sonrasında ise, “Zorunlu eğitimi sekiz yıla çıkarmak için gerekli ortamı hazırlayarak yasal düzenlemeleri gerçekleştireceğiz. Temel eğitim 8 yıla çıkartılacak ve temel eğitimde okullaşma oranları yüzde 100’e yükselteceğiz. Yükseköğretimde hedefimiz okullaşma oranını nitelikten taviz vermeden yüzde 30’un üzerine çıkarmaktır. Açık öğretim Lisesi uygulamasını geliştireceğiz. Başarılı öğrencilere burs verilecektir. Yükseköğretim gençliğinin barınma sorununa köklü çözüm getirmek için yurt arttırılacaktır. Bütün kademelerde bilgisayar destekli eğitime ağırlık verilecektir.”</p>	<p>“Eğitim ve öğretimde fırsat eşitliğinin sağlanması esastır.” “Okul öncesi eğitime önem verilecektir. Zorunlu eğitim 8 yıla çıkartılacaktır. Bu yıl köylerde ve gecekondu semtlerindeki ilkokula başlattığımız çocuklara ücretsiz ders kitabı verilecektir. Mesleki eğitim programlarına öncelik verilecek, ortaokuldan sonra öğrencilerin becerilerine uygun meslek okullarına yönlendirilmesi ve meslek okulları mezunlarının istihdamını arttırmak için teşvikler verilecektir. Çıraklık eğitimi daha da geliştirilecektir. 2000 yılına kadar orta ve yükseköğrenim yapan gençlerimizin en az bir yabancı dili gerçekten öğrenebilmeleri için gerekli tedbirler alınacaktır. Öğretmenlerin meslek içi eğitimine önem verilecek, yüksek lisan öğrencileri için burs imkânı sağlanacaktır.” “Bütçede en ağırlıklı pay, milli eğitime ait olacaktır.”</p>	<p>Söz konusu iki siyasal parti de eğitimde fırsat eşitliği ilkesinden yola çıkmış ve eğitimin önemini özellikle de laik eğitimin önemini vurgulamışlardır. Bütçeden en büyük payı eğitime ayıracıklarını, temel eğitimin 8 yıl olması gerektiğini vurgulamışlardır.</p>
<i>Sosyal Güvenlik</i>	<p>“Her Türk vatandaşının yarınından emin halde huzur ve emniyet içinde yaşatmak gayemizdir. Hasta olunca perişan olmaktan, yaşlılıkta veya iş kazası benzeri herhangi bir sebeple çalışamaz hale gelince başkasına muhtaç olmaktan koruyan bir teminat olarak, herkesin sosyal güvenliğe kavuşmasını sağlamak, sosyal politikalarımızın başlıca hedefidir.” 1995 sonrasında ise; “DYP işsizlik sigortası kurmaya kararlıdır. Sosyal güvenlik ağı bütün vatandaşları kapsayacak şekilde hızla genişletilecektir. Kadınlarımızın 20 erkeklerimizin 25 hizmet yılını tamamlaması halinde yaş haddine bakılmaksızın emeklilikleri sağlanacaktır. Bağ-</p>	<p>“Sosyal güvenlikte hedefimiz, nüfusun tümünü sosyal güvenlik şemsiyesi altına almaktır. Eğitim ve öğretimde fırsat ve imkân eşitliği ile bütün vatandaşlarımızın sağlık hizmetlerinden yararlanmaları hedefimizdir. Sosyal güvenlik sistemimiz, kapsadığı gruplara hizmet verecek sosyal güvenlik kuruluşlarını da beraberinde getirmiştir. Emekli Sandığı, Sosyal Sigortalar Kurumu ve Bağ-Kur ayrı ayrı zamanlarda kurulmuş, uyguladıkları normlar itibarıyla farklılık ortaya çıkmıştır. Bu kuruluşların yeniden organizasyonu ve revizyonu gerekmektedir. Bağ-Kur’luların sorunları çözülecek, durumları iyileştirilecektir. Hiçbir sosyal güvenlik sistemine kapsamına girmeyen muhtaç vatandaşlarımız</p>	<p>İki siyasal parti de parti belgelerinde tüm nüfusu Sosyal Sigorta Programları kapsamına almayı, Emekli Sandığı, SSK ve Bağ-Kur’un sorunlarının çözümünü hedeflemiştir.</p>

	<p>Kur'un mali yapısı yeniden düzenlenecek, SSK ve Bağ-Kur'un sağlık hizmetleri geliştirilip iyileştirilecektir.” “Hedefimiz nüfusumuzun yüzde 92'sinin sosyal sigorta programları kapsamına almaktır. Bunun için her şeyden önce sosyal güvenlik kurumlarını hizmette birlik esasına göre tek çatı altında toplayacağız. Bu alanda da merkezîyetçilikten hizmetin yerelleştirilmesine geçişi sağlayacağız. Kurumları mali ve idari özerkliğe kavuşturacağız. Herkese bir vatandaşlık numarası verilecektir. Sosyal güvenlik, vergi, askerlik ve benzeri yükümlülükler için bu tek numara kullanılacaktır. Emekli Sandığı, SSK ve Bağ-Kur fonlarının finansal ilkelere göre işletilmesi sağlanacaktır. Sosyal Güvenlik Kuruluşlarını tek çatı altında toplayacak ve çıkartılacak Temel Sosyal Güvenlik Yasası bu kuruluşların da yeniden yapılanmasını sağlayacağız.”</p>	<p>sahip çıkmak amacıyla “Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Teşvik Fonu” kurulmuştur. Özürlülerin eğitimi için okul sayısı arttırılacak, araç ve gereç yardımı yapılacaktır.”</p>	
<p><i>Sağlık</i></p>	<p>“Devlet sağlık hizmetlerini öncelikle koruyucu şekilde yapmalıdır. Koruyucu hekimlik uygulamasının programlanması devletin öncelikli görevleri arasındadır. Bulaşıcı ve sosyal hastalıkların tedavisi devlet tarafından kamu hizmeti şartlarında yürütülmelidir. Hekimsiz hastane sağlık ocağı, aletsiz, teçhizatsız, ilaçsız hekimsiz hastanelerin sorunları giderilecektir. Hedef bütün vatandaşların koruyucu hekimlik hizmetlerinden faydalanmasını sağlamaktır. Hekimlerin çalışma alanları ve bölgelerine göre ücretlerinde düzenleme, hekimlerin ülke geneline dengeli yayılmasını zora başvurmadan sağlamak, sağlık politikamızın ana hedefidir.” “Bütün vatandaşlarımızın genel ve mecburi sağlık sigortası kapsamına alınması, yoksulların sigorta primlerinin devlet tarafından karşılanması, kamu özel bütün sağlık kuruluşlarında sigortalı hastanın bakımının mümkün olması ve hastaya hekimini seçme imkânının sağlanması gerekmektedir.” 1995 sonrasında; “Hastaneler idari ve mali açıdan özerkleştirilerek, modern işletmecilik anlayışıyla yönetilmelerini mümkün kılacağız. Kırsal kesimdeki sağlık evi ve sağlık ocağı uygulamasını geliştireceğiz. Kentlerde ise küçük nüfus esasına göre aile hekimliği sistemine, nüfus</p>	<p>“Sağlık hizmetleri, sosyal güvenliğin başlıca unsurlarından biridir.” Sağlık hizmetleri bir bütün olarak ele alınacak, koruyucu hekimliğe önem verilecek, gıda maddelerinde daha etkin kalite kontrolü sağlanacaktır. Aile hekimliği sistemine geçilecek, hastanın kendi doktorunu seçme imkânı getirilecektir. Özel sigortalar ve özel sağlık kuruluşları teşvik edilecek, kamu sağlık kurumları daha özerk bir çalışma etkinliğine kavuşturulacaktır. Hastane, sağlık ocağı ve sağlık evi sayısı arttırılacak, sağlık tesislerimizin modern alet makine ve araçlarla donatılmasına devam edilecektir. Acil yardım hizmetleri yeniden organize edilerek, standartları yükseltilecektir. Aşı kampanyası ve okullarda süt dağıtımına devam edilecektir. Ana çocuk sağlığı ve aile planlaması çalışmaları bölgelerin özellikleri dikkate alınarak etkin bir şekilde sürdürülecektir.” “Devletin yapacağı hizmet ve faaliyete ilaveten, özel sağlık müesseselerinin kurulmasını teşvik için tedbirler alınması faydalı görürüz.” “Sağlık hizmetlerinde eşit ve eşitlikçi bir hizmet anlayışı ile yeniden yapılandırılmıştır.” Hedefimiz, hastane ve sağlık ocaklarının sayısını yükseltmektir. Başlıca hedefimiz, Kişisel Sağlık Sigortası uygulamasını başlatmaktır.”</p>	<p>Parti belgelerinde DYP ve ANAP'ın sağlık politikası da, DYP'nin benimsediği ekonomi anlayışına paralel olarak 1995 öncesi farklılık gösterirken; 1995 sonrasında benzeşmiştir. 1995 öncesinde DYP'nin sağlık politikası anlayışında neoliberal vurgular daha azken; 1995 sonrasında ANAP gibi neoliberal vurgular belirginleşmiştir. İki siyasal parti de sağlığın piyasalaşmasına yönelik politikalar benimsemiştir.</p>

	yoğun bölgelerde de semt polikliniği uygulamasına geçeceğiz. Bununla birlikte gelir düzeyi düşük vatandaşlarımızın tedavi ihtiyaçları yine devlet tarafından karşılanacaktır. Ayrıca sağlık sigortası sistemine aşamalı bir şekilde geçilecek; böylece hizmet finansmanı sorunu büyük oranda kendiliğinden çözüme kavuşturulmuş olacaktır. Temel ve koruyucu sağlık hizmetlerine öncelik vereceğiz, hastalıkları önlemeyi esas alacağız. Sağlık personelinin nitelik ve niceliğini yükselteceğiz.”		
Gençlik	1991 seçim bildirgesinde “Türkiye’nin hızla kalkınması, gönlü vatan ve millet sevgisiyle dolu, milli ve manevi değerlere sahip ve çağdaş bilgi birikimiyle donatılmış bir gençlik kitlesinin yetişmesine bağlıdır. Gençliğimizin eğitim, sağlık, istihdam, yurt, burs, kredi, beden eğitimi, spor boş zamanları değerlendirme, sosyal ve kültürel çok yönlü ihtiyaçlarını, bu konuda <i>Özel Gençlik Planı</i> yaparak, sistemli ve düzenli bir uygulama ile karşılamaya çalışacağız. Gençlik ve spor bakanlığı yeniden kurulacaktır. Üniversite bursları, asgari ücret düzeyine yükseltilecektir. Gençlerimizin barınma ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli sayıda yurt yapılacaktır.”	“Gençlik kesimine bütün sosyal sektörler tarafından sunulacak hizmetlerde, niteliğe ağırlık verilecektir. Gençlik kesimine eğitim, öğretim, sağlık, barınma, sosyal güvenlik ve çalışma konularında verilecek tüm hizmetlerde fırsat eşitliği esas olacaktır. Sportif temaslar desteklenecektir. Orta ve yükseköğrenim gençliğinin yurt, burs kredi imkânlarının geliştirilecektir. Gençlerin alkol, sigara, uyuşturucu madde ve kumar gibi kötü alışkanlıkları önlemek için kuruluşlarla işbirliği sağlanacaktır.”	ANAP ve DYP parti belgelerinde gençlere yönelik politikalar belirlemiştir. Ancak ANAP’ın DYP’den daha detaylı ve her parti belgesinde mutlaka gençlere yönelik politikalar belirlediği görülmüştür.

<p><i>Aile ve Kadın</i></p>	<p>“Sahipsiz, kimsesiz ve korunmaya muhtaç çocuklar ile özel eğitim ve bakımı gerekli çocukların himayesinde devlet özel bir sorumluluk taşımaktadır. Devlet ve mahalli idarelerin bu çocukların barınmaları, bakılmaları ve yetiştirilmeleri için imkânlarını zorlayarak gerekli kuruluşları yeterli hale getirmeleri zaruridir.” 1991 seçim bildirgesinde; “Kadınlarımızın, konut ve kredi dâhil, çağdaş tüm olanaklara kavuşturulması için her olanağı seferber edeceğiz. Kadınlara özgü hastalıklar için özel sağlık hizmetleri kurduracağız. Kadınlarımızın, giyim ve kuşam özgürlüğüne inanıyoruz. Türk kadınının günlük hayatını kolaylaştırmak ve evindeki görevini huzur içinde yerine getirmesine imkân vermek, hedeflerimiz arasındadır. Erkeğin her faaliyetinde yanında olan ev kadınının, sosyal güvenliklerinin sağlanması amacımızdır. Ev kadınına hitap eden sağlık, sosyal ve kültür hizmetleri arttırılacak, bunların ucuz ve kolay sağlanmasına çalışılacaktır. Çalışan kadınlarımızın 20 yılda emekli olabilme imkânları bulunacak yaşlı, güçsüz ve kimsesiz kadınlarımızın devlet himayesi altına alınması için gerekli önlemlere başvurulacaktır.” “Çocuklarımızı kötü alışkanlıklardan ve suça teşvik edici unsurlardan koruyucu önlemler hızla alınmalıdır.” 1995 seçim bildirgesinde; “Kadınlarımızın eşit statüde yurttaşlar olarak toplumsal yaşamın her alanında eşit katılım ve temsilini sağlayacak kalıcı politikaları süratle yaşama geçirmektir. Toplumsal gelişmenin olmazsa olmaz koşulu olarak gördüğümüz “kadının güçlendirilmesi” yaklaşımı çerçevesinde birçok etkin politika gerçekleştirilmiştir.”</p>	<p>“Türk kadınının eğitim seviyesinin, tarım, sanayi ve hizmetler kesiminde ekonomik katılımlarını arttırmak, sağlık, siyasal ve hukuki güvenliğini sağlamak ve kadınlarımıza sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi alanlarda hak ettiği statüyü kazandırmak hedefimizdir. Kadınların eğitim imkânlarından erkeklerle eşit biçimde yararlanmaları sağlanacaktır. Kadının kamu hizmetlerine katılımına ve kamu yönetiminde etkin görevlere gelebilmesine imkân sağlanacaktır. Ev kadını statüsünde bulunan kadınların sosyal ve ekonomik hayata daha etkin katılabilmeleri için kısmi-sürelî (part-time) çalışma imkânları oluşturmak üzere gerekli altyapı hazırlanacaktır. Kreş ve çocuk yuvalarının açılması teşvik edilecektir.” “Anavatan iktidarı, ev kadınlarına çalışan kadın statüsü kazandırıp emeklilik hakkı tanınacaktır. Kamuda çalışan kadınların çocukları için çağdaş, donanımlı kreşler açılacaktır.”</p>	<p>ANAP ve DYP parti belgelerinde aile ve kadına yönelik politikalar belirlemiştir. İki siyasal parti de toplumun temeli olarak aileyi görmektedir. Ancak 1995 öncesinde, DYP’nin daha çok “aile” kavramına kadının ailedeki yerine; ANAP’ın ise kadına ve kadının toplumdaki yerine odaklandığı görülmüştür. ANAP bütün parti belgelerinde kadının güçlendirilmesine, kadının aktif iş yaşamına katılmasına, hatta ev kadınlarının bile iş hayatına katılımını sağlayacak politikaları odaklanmıştır. DYP ise, 1995 öncesi özellikle ev kadınlarına ve ev kadınlarının aile içindeki rolüne yönelik söylem belirlemişken; 1995 sonrası ANAP gibi kadının toplumsal ve iş hayatına aktif katılımına, kadının güçlendirilmesine odaklanmıştır.</p>
-----------------------------	--	---	---

<p><i>Esnaf, Sanatkâr ve Küçük Esnaf</i></p>	<p>“Büyük Türkiye yaratılmasında, girişim gücünün gelişmesinde esnaf ve sanatkârlarımızın teşkilatlanması suretiyle güçlenmesinin rolü büyüktür. Büyük sanayinin yan kolu halinde çalışan küçük sanayinin, üretimlerini arttırmak ve imalat sanayisine geçişlerini kolaylaştırmak için küçük sanayi sitelerinin inşasına hızla devam edilecektir. Esnaf ve sanatkârların, kredi imkânları arttırılacak, sosyal güvenlik çalışmaları daha yayın hale getirilecektir.”</p>	<p>“Esnaf ve sanatkârlarımız çok geniş bir toplum kesimine iş ve aş sağlamaktadır. Onların dertleri çözülmeden işsizlik belasıyla mücadele etmek mümkün değildir. Kendi işini kurmak ya da kurulu işini genişletmek isteyenlere olağanüstü kredi imkânları sağlanacaktır. İnşaat halindeki organize sanayi bölgeleri ve küçük sanayi siteleri birinci öncelikle tamamlanacaktır.”</p>	<p>İki siyasal parti de parti belgelerinde Esnaf, Sanatkâr ve Küçük Esnaf'ın sorunlarına, onların ekonomiye katkısına yönelik politikalar belirlemiştir.</p>
<p>Devlet Politikaları/ Kamu İdaresi ve Yönetimi</p>	<p>1990 parti programı; Özerk ve bağımsız kuruluşları, kamu hizmetlerinin daha hızlı tarafsız ve bağımsız yapılabilmesi için bazı kurumların genel idarenin bir takım kaidelerinin dışında tutulması olarak anlamaktayız. Özerklik ve bağımsızlık, hükümlanlık şeklinde anlaşılabilir. Mahalli idarelerin merkezi idare ile münasebetleri, denetlenmeleri demokratik vasıflarını zedelemeyecek, ancak kamu vesayetini tesirli kılacak kaidelere bağlanmalıdır.” 1991 seçim bildirgesi; “Mahalli-Merkezi idareler ayrımındaki, ağırlık mahalli idarelere kaydırılacaktır. Yerel Yönetimler, halkımızın ilk hizmet ve başvuru kapılarıdır. Doğru Yol Partisi, bu kapıları hizmette etkin hale getirecek ve halka açık tutacaktır.” “Doğru Yol Partisi, memurların hayat standartlarını düzeltici, dengeli, adil ve memura onurlu maddi yaşam olanağı ve moral ortamı sağlayacak, çağdaş bir devlet personel reformu gerçekleştirecektir.” 1995 seçim bildirgesi; “Mahalli idareleri güçlendireceğiz. Bu güçlendirme, üniter yapı içinde: Mali ve idari yetki, sorumluluk ve kaynakların pek çoğunun yerel düzeye aktarılması, yerel birimlerin kendi içlerinde ve merkezi idare ile güçlü koordinasyona sahip kılınmaları biçiminde gerçekleştirilecektir. Devlet-toplum ilişkilerinde en büyük güç, halkın devlete karşı duyduğu bu güvenidir.”</p>	<p>“Devlet halkın efendisi değil hizmetkârıdır”, “Devlet millet için vardır” “Devlet-vatandaş ilişkilerinde güven esas, şüphe istisnaidir.” Aşırı merkezileşme ve bürokrasinin engellediği bir sistem anlayışı benimsenmiştir.” “Devlet, millet için vardır. Devletin millet ile bütünleşmesi esastır.” “Merkezleşmenin azaltılmasını; bilhassa hizmetlerin müessir, süratli ve verimli bir şekilde yapılması için mahalli idarelerin yetkiler ve imkânlar yönünden güçlendirilmesini zorunlu görüyoruz.” “Vatandaşa sunulacak hizmetlerin etkili ve verimli olması kamu idaresinin hızlı karar almasına, basit ve formaliteden uzak bir şekilde çalışmasına bağlıdır. Bunun esasını devletin memuruna, memurun vatandaşa itimadı teşkil eder. İtimat esas, şüphe istisnai olmalıdır.” “Zaman ve kaynak israfını ortadan kaldırmanın tek yolu yerinden yönetimdir. Demokrasi en iyi yerel düzeyde işler.” Böylece “devletin sınırlı kaynakları daha verimli kullanılacak, devlet hızlı çalışacak ve daha demokratik yönetilecektir.” Devletin küçültülüp yeniden yapılandırılması ve bugünkü hantal yapıdan kurtarılması gerektiği savunulmuştur.</p>	<p>ANAP parti belgelerinde belirgin bir şekilde merkezileşmenin azaltılarak yerel yönetimlerin yetkilerinin artırılarak özerkleştirilmesine odaklanmıştır. DYP'nin parti belgeleri incelendiğinde ise, DYP'nin yerel yönetimlerin özerkleştirilmesi konusundaki tutumunu 1990'ların başından sonuna doğru yavaş yavaş yumuşattığını söylemek mümkündür.</p>
<p><i>Adalet/Hukuk</i></p>	<p>“Kişi hak ve hürriyetlerin korunmasını, hukukun üstünlüğünün sağlanmasını, tarafsız, bağımsız ve adil yargı gücünün, ucuz ve süratli işlemesine bağlı görüyoruz. Yargının tarafsızlığını zedeleyici etkilere korunabilmesi, özlük haklarının tümünü ihtiva edecek şümulde hâkim teminatının sağlanmasına bağlıdır. Adalet personelinin hayat şartlarını,</p>	<p>“Adalet mülkün temelidir. Kanun önünde eşitlik esastır. Yargı organlarının bağımsızlığı ve tarafsızlığı esastır.” “Adaletin vatandaşlar arasında hiçbir ayırım yapmadan gerçekleştirilmesine itina edilecek, yargı organlarının bağımsızlığı ve tarafsızlığı korunacaktır. “Geciken adalet adaletsizliktir. Yargı sistemini, hızlı, nitelikli ve adil sonuç almaya elverişli bir düzene kavuşturulması</p>	<p>İki siyasal parti de parti belgelerinde adaleti hukukun üstünlüğünü, yargı bağımsızlığı, kanun önünde eşitlik ilkelerini benimsediklerini</p>

	<p>bina araç durumlarını kısa sürede güvenilir ve süratli adalet tevzine müsait seviyeye getirme kararındayız.” “Yargı bağımsızlığını ve yargı güvencesini daraltan Anayasal engellerin kaldırılması, yargı işleyişinin güçlendirilmesi, temel hak ve özgürlükleri güvence altına alacak mekanizmaların oluşturulması sağlanacaktır.”</p>	<p>hedefiyle, modern hukuk ve toplum ihtiyaçları dikkate alınarak kanunlarımızda değişiklikler yapılacaktır. Adli siteme intikal eden dosya sayısını azaltıcı, adli sistemin işleyişini süratlendirici ve özellikle ekonomik konularda uzmanlaşmış kişilerden faydalanılan tahkim mekanizmalarına işlerlik kazandıran sistemlere geçilecektir. Ceza infaz kurumlarının her bakımdan sağlıklı ve modern bir yapıya kavuşturulması sağlanacak, hükümlüleri topluma yeniden kazandırıcı yönde tedbirler alınacak, hükümlü ve tutukluların özellikle çocuk hükümlülerin ıslahı ve yetiştirilmesine önem verilecek ve iş esasına dayalı açık ve yarı açık cezaevlerinin artırılmasına gayret gösterilecektir.”</p>	<p>vurgulamışlardır. İki siyasi parti de bu konudaki politikalarına parti belgelerinde detaylı yer vermiştir. Ancak ANAP’ın adalet ve hukuk konusundaki politikalarını ortaya koyarken bireyi daha çok ön planda tuttuğu görülmektedir.</p>
<p><i>Güvenlik/Milli Savunma</i></p>	<p>“Türkiye’nin milli birliğinden ve toprak bütünlüğünden daha üstün ve değerli hiçbir kavram tanımayan Doğru Yol Partisi, dış siyaset, milli istihbarat ve milli savunma politikalarını birbirini tamamlayan bir bütün olarak ele alacaktır.” “Güvenlik güçlerinin vatan savunmasının ülkenin stratejik konumu dikkate alınarak, gerektiği seviyede teçhizi için iç ve dış bütün imkânların harekete geçirilmesini; Türk Silahlı Kuvvetleri’nin vatan savunmasının ülkenin stratejik konumu dikkate alınarak, gerektiği seviyede teçhizi için iç ve dış bütün imkânların harekete geçirilmesi zaruri görmekteyiz.” “Askerlik süresinin ülkenin genel koşulları içinde indirilmesi Doğru Yol Partisi olarak taraftar olduğumuz bir görüştür.” “Asayişin sağlanması, anarşinin önlenmesi iç ve dış güvenliğin sağlanması bir devlet işidir. Doğru Yol Partisi bu konuları partiler üstü, siyaset üstü konular olarak görür. Doğru Yol Partisi, anarşi ile mücadelede devletin yanındadır.”</p>	<p>“Ordumuzun modern silahlarla teçhiz edilmiş, daha çevik, iyi eğitilmiş hale getirilmesi temel hedefimizdir. Askerlik süresi kısaltılırken ihtisasa önem verilecektir.” “Silahlı Kuvvetler mensuplarının, ücret ve sosyal imkânlarının tatminkâr seviyede olması tabiidir.”</p>	<p>İki siyasi parti de parti belgelerinde milli savunma ve ülkenin güvenliği konusuna önem vermiş, TSK’nın teknolojik, ücret, iç ve dış imkânlar konusunda iyileştirilmesine yönelik politikalar benimsemişlerdir.</p>
<p>Dış Politika</p>	<p>“Dış politikamız, ülkenin güvenliğini sürekli sağlama, barış içinde yaşama ve dünya barışına katkıda bulunma, Birleşmiş Milletler Anayasa’sının genel prensiplerine uygun olarak dış ilişkileri geliştirme, ikili ilişkilerde hak ve muamele eşitliği ve menfaat dengesinin sağlanması, ekonomik ve sosyal münasebetlerimizin, öncelikle yakın komşularımızla geliştirilmesi esasına dayanır.” “Doğru yol Partisi, ülkemizin AT’ye girmesi için onurlu ve mesafeli girişimlerini sürdürecektir, fakat AT kapısında bekletilmeye razı</p>	<p>“Türkiye, siyasi, askeri ve iktisadi işbirliği yönünden mensubu bulunduğu Batı Dünyası ile ilişkilerinde, savunma ihtiyaçları yanında iktisadi gelişme ve kalkınmasını hızlandıracak ve menfaatleri dengeleyecek daha aktif bir rol oynamalıdır. Başta yurdumuzun güvenliği olmak üzere, kuvvetli bir savunma gücüne sahip olmamız zorunludur. Bunun ilk şartı; iktisaden güçlü olmaktır.” “Dış politikamızın esası bölgemizde ve dünyada barışın sürekliliğini temin etmektir. Değişen dünyada ABD başta olmak üzere dost ve müttefik olan ülkelerle her alandaki ilişkilerimize,</p>	<p>İki siyasi partide dış politikada barışı esas almıştır. AB üyeliğine önem vermişlerdir.</p>

	olmayacaktır. Doğru Yol Partisi Türkiye’yi uluslararası platformda sözü dinlenir ve saygın bir “Partenaire” haline getirecektir.”	karşılıklı çıkarlara saygı içinde, daha muhteva kazandırmak ve bu ilişkileri çeşitlendirmek azmindeyiz. Türkiye’nin en kısa sürede Avrupa Topluluğu’nun ileri üyeleri düzeyine erişmesi başlıca emelimizdir. Avrupa Topluluğu’na tam üyelik hedefimiz çerçevesinde, NATO’nun, Avrupa ayağının güçlendirilmesi yolundaki çalışmalara özel bir ilgi göstermeye devam edeceğiz.”	
Din/Laiklik Politikaları	“Türkiye Cumhuriyeti laik bir devlettir. Laik devlet dine karşı, inançlara karşı devlet değildir. Laik devlet, idaresindeki kaideleri dine dayalı olmayan devlettir. Kimse sahip olduğu inanç yüzünden laik devlette kınanamaz. Her vatandaş mensup olduğu din ve inancın icabı olan ibadeti serbestçe icra hakkına sahiptir.” “Mezhebi ve meşrebi ne olursa olsun her Türk vatandaşının din ve vicdan özgürlüğünü doya doya yaşaması en tabii hakkıdır. Vatandaşlarımıza, inançlarının gereğini yerine getirebilmeleri için ihtiyaç duyacakları tüm hizmetlerin sağlanması gerekir. Laikliğin, dinsizlik olarak ele alınmasına karşıyız. Laikliğin, din ve vicdan hürriyetini baskı altına alan bir yaklaşımla uygulanmasına da şiddetle karşıyız. Aksine laikliği bu hürriyetin teminatı ve onun gelişebileceği en güzel iklim olarak anlıyoruz. Diyanet İşleri Başkanlığı, Cumhuriyetimizin bize getirdiği önemli bir anayasal kurumumuzdur.”	“Herkes Anayasanın teminatı altında vicdan, dini inanç ve ibadet hürriyetine sahiptir. Maddi ve manevi gelişmeyi birlikte sağlamanın zaruretine inanırız. İlk ve orta öğretim kurumlarında dini eğitim ve öğretim yapılması için devletin gerekli tedbirlerin alması zorunludur.”	İki siyasal partide bütün parti belgelerinde Laikliği, din ve vicdan özgürlüğünü savunmuştur.

Kaynak: Doğru Yol Partisi 1990 Seçim Parti Programı; Doğru Yol Partisi 1991 Seçim Bildirgesi; Doğru Yol Partisi 1995 Seçim Bildirgesi; Anavatan Partisi 1991 Seçim Beyannamesi; Anavatan Partisi 1995 Parti Programı; Anavatan Partisi 1999 Seçim Bildirgesi ve Türkiye Sözleşmesi, ANAP 2000 Vizyonu’ndan faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Parti belgeleri incelendiğinde genel olarak; söz konusu parti, yoğun olarak hükümetlerde yer aldığı bir dönemden sonra ülkede seçime gidilecekse, partinin seçim bildirgesinin, yaptığı icraatları anlatmaya, ülkenin sorunlarını ortaya koyup bunun için neler yapıp, neler yapacağını vadetmeye yönelik olduğu görülmüştür. Tam tersi durumda ise yani parti, seçim öncesi hükümetlerde yer almak yerine muhalefet konumundaysa, bu sefer partinin seçim bildirgesi ve kampanyası (özellikle aynı konumu paylaştığından dolayı kendine rakip gördüğü) diğer partinin/partilerinin icraatlarını eleştirmeye dönük olmuştur. ANAP iktidarından sonraki seçimlerde, DYP'nin propagandasını ANAP iktidarı üzerine inşa ettiği; DYP iktidarayken ise ANAP'ın propagandasını, DYP hükümetinin icraatları üzerine kurduğu görülmektedir. Bu nedenle, 1991 seçimlerine giderken ANAP'ın seçim bildirgesi ANAP iktidarı döneminde yapılan hizmetleri ve yapılması planlanan hizmetleri vurgulamaya yönelikken; DYP seçim bildirgesi, ANAP iktidarının icraatlarının ülkeye zarar verdiğini ispatlamaya yönelik olmuştur. 1995 seçimlerine giderken durum tam tersi olmuştur. ANAP seçim bildirgesinde, DYP hükümetlerinin icraatlarını eleştirirken; DYP'nin seçim bildirgesinde, diğer parti belgelerinden farklı bir içerik ve söylemle, partinin politikalarının ortaya koyduğu görülmektedir. 1999 seçimlerinde ise, ANAP'ın seçim bildirgesinde özellikle ANASOL-D hükümetinin icraatlarına odaklandığı görülmektedir.

1991 seçimlerinde Mesut Yılmaz popülist söylem kullanmamışken; Demirel popülist söylem ile ANAP'a yönelik bir seçim kampanyası yürütmüştür. 1995 seçimlerinde ise, DYP 1991'de ANAP'a karşı başlattığı kampanyayı 1995 seçimlerinde daha da şiddetlendirerek sürdürürken; 1995 seçimlerinde ANAP'ta aynı yola başvurmuş, hem ANAP hem de DYP birbirlerini karalama kampanyası üzerinden seçim kampanyalarını yürütmüşlerdir. Bu seçimlerden sonra sürekli Yılmaz'ın Çiller üzerinden, Çiller'in de Yılmaz üzerinden kampanya yürüttüğünü birbirlerini olumsuz eleştirerek karaladıkları reklamların kullandığı görülmektedir. 1999 seçimlerinde ise, iki lider de birbirleri üzerinden seçim kampanyası sürdürmeye devam etmiş, iki lider de sermaye/siyaset ilişkileri üzerinden ve toplumda bununla ilgili sorunları çözmek için çalıştıklarını belirtmişlerdir.

1994 seçimlerinde genel olarak iki partide siyasal kampanyalarını ve söylemlerini RP üzerine inşa etmişlerdir. Çiller “*Ben gidersem RP gelir*” mesajını vererek seçmeni korkuturken; Yılmaz, “*RP’nin alternatifi benim*” tezini savunmuştur. 1994 yerel seçimlerine giderken, 1984 yılından beri 54 ilde seçimleri kazanan ANAP, SHP’li belediyelerin icraatlarını ve RP’yi eleştirerek özellikle kendi yaptıkları hizmetleri ön plana çıkararak bir seçim kampanyası yürütmüştür. ANAP’tan aday olan belediye başkan adayları özellikle geçmiş dönem başarılarına göndermede bulunarak seçim propagandası yapmıştır. DYP ise, RP’nin yükselişi ve PKK sorunu üzerinden seçim propagandasını sürdürmüştür. Çiller’in konuşmalarını ana temasını büyük ölçüde Atatürk ve laiklik karşıtı söylem ve eylemlerin eleştiri oluşturmaktadır. Aynı zamanda Çiller, tüm sağ oyları DYP çatısı altında toplayabilmek için “bayrak, ezan, toprak” ana temalarında konuşmalar yapmıştır. Hem ANAP hem de DYP özellikle seçim dönemlerinde dini değerlere önem vermiş, seçim kampanyalarında dini söylem ve motifleri çok sık kullanmışlardır.

1995 seçimlerinde de iki lider birbirlerini ve karaladıkları birbirleri üzerinden ve RP üzerinden seçim kampanyasını yürüttükleri görülmektedir. İki liderin de söylemlerinin giderek birbirine benzediğini, seçmeni harekete geçirecek yeni söylem üretmedikleri görülmektedir. Aynı şekilde 1999 seçimlerine giderken de iki siyasal partinin seçim öncesinde söylemleri ve hedefleri birbirinden farklılaşmaktadır. ANAP’ın “*Türkiye Sözleşmesi*” ile DYP’nin “*Türkiye ya değişecektir, ya değişecektir*” sloganı ve bildirimleri, liberal politikalarla enflasyonun düşürülmesi, işsizliğin önlenmesi, işsizlik sigortası, KOBİ’lere destek, düşünce, ifade, din ve vicdan özgürlüğünün korunması noktalarında birbirlerine benzemektedir. DYP’nin kullandığı “*tam demokrasi, tam özgürlük*” ve “*eğitimde çağdaşlaşma*” söylemleri de ANAP’ın söylemlerinden çok uzak değildir. 1990’lı yıllarda, modernleşme, ilerleme ve gelişme hamleleriyle dolu olacağı vurgusuyla, “2000’li yıllara” hep simgesel olarak vurgu yapılmıştır. Söz konusu iki siyasal parti de özellikle 1999 seçimlerine giderken 2000’li yılların önemine vurgu yapmış, seçim kampanya ve söylemlerini bunun üzerine inşa etmişlerdir.

5.3.7. Politika ve Söylemleri Açısından Karşılaştırma

1990’larda parlamentonun parçalanmış olmasından dolayı, siyasal partilerin sağ seçmenin yanına, sol seçmenden de oy almaları halinde tek başına iktidar olmaları mümkündür (Özkan, 2007: 125). Siyasal partileri birbirinden ayıran en önemli özellik farklı alanlarda ileri sürdükleri söylemlerdir. Siyasal partilerin politika söylemlerinden sosyo-ekonomik, dinsel ve kültürel olarak savundukları değerler, kent-kır partisi olduğu, rejime ve dış politikaya bakışı incelenebilir (Lijphart, 1984: 127-149). Siyasal partilerin programları, partinin resmi belge ve beyanları, parti kongrelerinde olan görüşmeler, parti liderinin parlamentoda veya başka yerlerde yaptıkları konuşmalar, siyasal partilerin politika ve söylemlerinin tümünü tutarlı bir biçimde ortaya koyarak partilerin ideolojileri, kamu politikalarına ilişkin tutumlarını hakkında bilgi vermektedir. Özellikle, bir parti iktidardayken fiilen izlediği politikalar veya koalisyon içinde, hükümet ortağı olarak iktidarı bir başka parti ile paylaştığı dönemde savunduğu politikaların incelenmesi siyasal partilerin politika ve söylemleri hakkında bilgi vermektedir.

Siyasal partilerin politika ve söylemlerinde en belirleyici unsur ideolojidir. Ancak siyasal partilerin en önemli gayesi iktidar olabilmek olduğundan ideolojinin yanında, söz konusu dönemde siyasal ortam, oy kaygısı, koalisyon ortakları en önemlisi de partinin var olan ya da kazanılmaya çalışılan seçmen tabanı partilerin söylem ve politikalarını etkilemektedir. Nitekim ANAP ve DYP koalisyon kurdukları hükümetlerle benzeşme eğilimde olmuşlardır. 1995 öncesinde, DYP parti belgeleri bakımından daha muhafazakâr-milliyetçi bir siyasal kimliğe sahip olduğu halde, SHP ile yaptığı koalisyonun etkisi olduğu ve kentli liberallerin oyunu almak için söylemleri daha liberal olmuştur. 1995 sonrasında ise, dünya ve ülke koşullarının da etkisiyle parti belgeleri liberalleşirken, RP ile kurduğu koalisyonun etkisi ve kaybettiği muhafazakâr oyları kazanmak için DYP’nin söylemleri daha milliyetçi-muhafazakâr çizgiye kaymıştır. Hatta Çiller, orta direk söylemine benzer şekilde Özalıcı söylemi, taşraya uyarlayarak, taşradaki orta sınıfları kendisine çekmek için klasik milliyetçi, muhafazakâr söylemi kullanarak klasik AP tabanı hareketlendirirken, seçim performanslarının incelendiği 5.3.8. bölümde de açıklandığı üzere ANAP’ı kentlere sıkıştırmıştır.

ANAP ekonomi ağırlıklı politikaları benimseyerek serbest piyasa ekonomisini savunmuştur. DYP ise karma ekonomiyi savunmuştur. 1980'lerden 1995'e kadar süren bu farklılığın nedeni Ergil'e göre (1996: 15), DYP ve ANAP'ın ekonomi politikaları arasında ciddi farklılıklar vardır. DYP, AP'den devraldığı ekonomi anlayışında büyük ölçüde ithal ikameye dayanan devletin sadece büyük değil küçük işletmeleri de desteklediği ekonomi geleneği ile ANAP'tan farklılaşmaktadır. ANAP daha büyük işletmeleri daha küresel bir ekonomi politikasını benimsemektedir. ANAP için milli ekonomi izafi bir kavramdır. Önemli olan dünya ekonomisi ve onun içinde yer edinilen paydır. Bu nedenle ANAP'ın ekonomi politikaları büyük iş çevrelerin lehine olmuş ve en büyük desteği bu kesimden almıştır. Bu taban dünya pazarıyla kurulan ithalat ve ihracat ilişkilerinden yararlanan üretici, pazarlamacı ve özellikle kentlerde yoğunlaşmış olan hizmet kesimi ve yüksek gelirli tüketicilerle boyut kazanmaktadır. DYP'nin ise söylem ve politikalar daha çok iç pazara dönük, küçük ve orta çaplı üreticilere, köylü, esnaf ve zanaatkârlara dayanan geleneksel ekonomik unsurlara ve orta çaplı iş sahiplerine yönelik olmuştur.

DYP, ithalata dayanan daha küçük işletmeleri destekleyen ekonomi politikaları izlerken; ANAP, ihracata yönelik ve büyük işletmeleri destekleyen global bir ekonomi modelini benimsemiştir. Demirel döneminde karayolu ve baraj yatırımları artmış köylere elektrik gitmiş, sanayi yatırımları teşvik edilmişken; Özal döneminde para politikaları takip edilirken ülke yatırımları azalmıştır (Ortaylı ve Küçükkaya, 2012: 233). Demirel, üretim için gereken alt yapıyı yani elektrifikasyon ve yol sorununu tamamlamış; Özal ise kaynakları iyi kullanmıştır. ANAP, AP'den kalan birikimi iyi kullanmış ve Türkiye gibi toplumlarda, yatırım yapmadan gerçek anlamda üretim kapasitesini arttırmadan ilerleme sağlanamayacağından sonunda tüketmiştir (Ortaylı ve Küçükkaya, 2012: 236). AP ve DYP burjuvazinin devlet kontrolü içinde kalmasını ve devlete dayanarak gelişip güçlenmesine olanak sağlayan iki parti iken ANAP devletin küçültülmesi sivil toplumun geliştirilmesine önem vererek burjuvazinin devletten görece olarak koparak bağımsızlaşarak özeleştirildiği bir dönemin partisi olmuştur (Kahraman, 1995: 220).

AP, 1980'e kadar büyük sermaye ağırlıklı bir kalkınma modeli uygularken orta sınıfları hatta alt kesimleri de kapsayacak muhafazakâr ve milliyetçi bir söylem kullanmıştır. AP, büyük sermayeye yönelik politikalar benimseyince, orta ve küçük

sermaye MSP'ye kaymaya başlamıştır. Bu durum 1980 sonrasında ANAP ve DYP ayrışması AP'nin hâlihazırdaki bu formülasyonunun ayrışması, benzeşmesi ve daralması ilişkisi olarak da okunabilir. DYP, AP'nin devamı olarak kurulduğu için bu geleneği sürdürürken; ANAP 1980 sonrası büyük sermaye çıkarlarına yönelik politikalar benimsemiştir. Bu nedenle, ANAP ve DYP'nin temel ekonomik ve politik söylemlerindeki farklılığın en önemli sebebi, AP taşra burjuvazisinin egemen olduğu dönemde iktidar olması, bu duruma göre şekillenen kalkınma modeli ve söylemleri ile AP'nin devamı olarak kurulan DYP'nin, onun çizgisinde güncel koşullarla yeniden şekillenerek devam etmesidir. ANAP ise, oluşmaya başlayan kent burjuvazisini desteklemiş ve ona hitap etmeye çalışmıştır. AP'nin ve ANAP'ın temel ekonomik politik arayışları arasındaki fark bu iki dönem arasındaki burjuvazinin niteliğindeki farktan kaynaklanmaktadır. Bu fark, kırsal ve kentsel burjuvazi ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Kırsal burjuvazinin egemen olduğu dönemde daha tutucu bir sağ; kentsel burjuvazinin ağırlığını koruduğu bir dönemde ise daha liberal bir sağ eğilimi ortaya çıkmaktadır. Kentsel alana yönelmiş olan ANAP ile kırsal alana odaklanmış DYP'nin siyasetteki rekabeti Türkiye'deki burjuvazinin konumunu belirlemiştir (Kahraman, 1995: 216). Ancak 1980'lerin ikinci yarısından sonra merkez sağın sınıfsal temelleri silikleşmiştir. 1990'lar ile birlikte DYP'de merkezin değerlerini içselleştirmiştir (Tosun, 1999: 179). 1990'larda Çiller'de kent burjuvazisinin desteğini almaya çalışmış ve 1990'larda iki siyasal parti de büyük kent sermayesinden belli bir destek almıştır. Bu nedenle taşra burjuvazisi/Anadolu burjuvazisinden oluşan seçmen tabanı diğer sağ partilere özellikle de RP'ye kaymıştır. ANAP ve DYP'nin kurduğu koalisyonların incelendiği 4.4. bölümde de belirtildiği üzere; 1995 seçimlerinden sonra, ANAP ve DYP'nin uzlaşarak ANAYOL hükümetini kurması için toplumdan, partililerden, medya ve bürokrasiden yoğun baskı geldiği gibi büyük sermaye çevreleri ve iş adamlarından da yoğun baskı gelmiştir. Bu durum iki partinin de büyük sermaye sahiplerinin çıkarına hareket ettiğini ve bu çevrelerinin desteğini iki partinin de aldığını göstermektedir.

İki parti de devlet yerine millete vurgu yapmış, devleti milletin hizmetinde görmüş, iki partinin de ana kaygısı “millete hizmeti” siyasetin ana kaygısı ve hedefi yapmak olmuştur. Statüko yerine değişimi, rasyonel söylemler yerine yerel ve somut değerlere vurgu yapmışlardır. Hem modernleşmeye önem vermiş hem de yerel değerleri

korumuşlardır. Yani yerel değerleri önemseyen bir modernleşme anlayışına sahip olmuşlardır. Merkez sağ, Soğuk Savaş'a özgü muhafazakâr modernleşme anlayışı ekseninde olduğu için çevreyi merkeze eklemeye vaadi inandırıcılığını yitirmiştir. Bu nedenle 1990'lı yıllarda, Çiller ve Yılmaz bunun farkına varmışlar yürüttükleri politika ile partileri açısından hatalı davranmışlardır. Yılmaz, muhafazakâr kanadı tasfiye ederek kentli çıkar çevrelerine ağırlık verirken; Çiller, devlet içerisinde her türlü demokratik değişime dirençli milliyetçi kesime destek vererek, DYP'yi hantal bir partiye dönüştürmüştür (Taşkın, 2009: 468). Ergil'e göre, ANAP lider kadrosu ve politikalarıyla DYP'den daha cesurdur. ANAP, uyguladığı politikalarla toplumun dengesini bozmaktan kaçınmayan politikalar yürürlüğe koyarken; DYP, AP gibi davranarak daha gelenekçi tutumuyla dengeleri bozmaktan imtina etmiştir. Bu açıdan DYP'yi muhafazakâr, ANAP'ı ise yeni muhafazakâr olarak nitelendirmektedir (Yankı Dergisi, 1987: 15).

Çiller'in muhafazakâr söylemleri, Yılmaz'dan daha fazla kullanmış olsa dahi, aslında partilerin söylemleri dikkate alındığında, iki siyasal parti liderinin de aynı tabana hitap ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü çağdaşlaşma ve demokratikleşmeye diğer partilerden daha fazla önem veren daha liberal seçmenden destek gören ANAP, aynı zamanda muhafazakâr tabanı kaybetmemek için de bazen muhafazakâr söylemler kullanarak tutucu davranmış; muhafazakâr ve daha çok kır seçmeninden destek gören DYP, muhafazakâr seçmenin yanında kentli ve liberal seçmeni kazanmaya çalışmıştır. Böylece söz konusu iki siyasal parti de hem muhafazakâr hem de liberal seçmeni kaybetmemek için parti içinde söylemsel çelişkiye düşmüştür. Ayrıca iki parti de liberal-cumhuriyetçi-milliyetçi bir söylem kullanmışlardır. İdeolojik olarak daha esnek olan ANAP'a göre, DYP daha muhafazakâr, popülist, DP ve AP geleneğinde olan sosyal ve siyasal eşitliği savunan bir ideoloji benimsemiştir. Ancak iki siyasal parti de milliyetçi ve muhafazakâr sembolleri kullanarak muhafazakâr seçmenin desteğini almayı başarmıştır (Özbudun, 2000: 95). 1980'lerde ANAP'ın söylemleri modernleşme ve değişime odaklanmış çağ atlamak, modernleşme ve değişim, transformasyon söylemlerini sıkça kullanırken; DYP, daha popülist bir söylem ile ekonomide adalet, siyasal ve sosyal eşitlik ve korumacı devlet (Acar, 1991: 194-195) söylemlerini kullanırken, hayat pahalılığı ve enflasyonun çok yüksek olmasını da vurgulamıştır. Bu açıdan bakıldığında 1990'larda özellikle iki parti arasındaki ideolojik farkın

kapandığını, Çiller'in Özal gibi liberal ekonomi politikalarını, serbest piyasayı savunmasına karşılık; Yılmaz'ın, Demirel tarzı sosyal eşitlikçi popülist söylemleri kullandığı görülmektedir (Özbudun, 2000: 96). Ancak Yılmaz, ANAP'ın siyasal kimliğinde liberalizm öne çıkarırken; Çiller, DYP'nin siyasal kimliğinde, parti belgelerinde liberal değerler benimsenmişse de milliyetçi muhafazakâr söylemler ağırlıkta olmuştur. Nitekim Mert'e göre (2007: 74, 112), ANAP ile birlikte, merkez sağ geleneği içerisinde önemli bir söylem olan milliyetçilik, ekonomi politikaları çerçevesinde ılımlılaşmış, diğer yandan merkez sağın siyasal söyleminde kökleşmiş ve 1990'lı yıllarda Çiller liderliğindeki DYP'nin iktidar olduğu dönemde Güneydoğu sorunu nedeniyle öne çıkmıştır. MHP'nin oylarının artması da Çiller'in milliyetçilik söylemlerini arttırmasına neden olmuştur. Güneydoğu sorunu konusunda Çiller, devlet kurumları ve ordu ile işbirliği içinde sert önlemler almıştır. Yılmaz'ın ise bu konudaki yaklaşımı²⁰⁴, olağanüstü yönetime son vererek valilere yasal yetkiler verilmesi, demokrasi ve insan hakları ihlallerine dikkat edilerek bölge insanının can ve mal güvenliğinin korunması, bölgenin ekonomik ve sosyal gelişmesine öncelik verilerek bu süreçte devlet-halk bütünleşmesinin sağlanması şeklindedir (19 Kasım 1993 tarihli Basın Toplantısı, ANAP 2000 Vizyonu, 1999: 180-183). Yılmaz 4-5 Ağustos 2001 tarihinde yapılan 7. Olağan Kongresi'nde güvenlik konusundaki görüşlerini "ulusal güvenlik sendromu" kavramıyla açıklamış, ulusal güvenlik sendromunun ülkemizin gelişmesinin önündeki en büyük engel olduğunu ve bu tabu kırılmadıkça ülkenin gelişemeyeceğini vurgulamıştır (NTV Haber, 04.08.2001, Radikal Gazetesi, 05.08.2001).²⁰⁵

²⁰⁴ 19 Kasım 1993'de yaptığı "Güneydoğu Sorunu" ile ilgili basın toplantısında görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır (19 Kasım 1993 tarihli Basın Toplantısı): "*Bölücü terörle mücadele devletin vazgeçilmez, devredilmez ve ertelenemez görevidir... Terörle mücadele bu çerçevede hukuk kurallarına uygun olarak ve hükümetin sorumluluğunda yürütülmelidir... Türkiye'de başlangıçtan bugüne kadar bölücü terörle yapılan mücadelenin gelişmesini değerlendirirken, bölgede ilk terör eylemlerinin sıkıyönetim döneminde ortaya çıktığını unutmamak gerekir. On yıla yaklaşan bu mücadele döneminin üçte biri sıkıyönetim, üçte ikisi olağanüstü hal yönetimi ile geçmiştir... Devletin bu mücadelede kullandığı güvenlik güçlerine verilen görevler on yıllık tecrübenin ışığında yeniden değerlendirilmelidir... Bu bölge halkının en önemli ihtiyacı ve devletten beklentisi can ve mal güvenliğinin sağlanmasıdır... Güneydoğu sorunu dikkatli bir şekilde analiz edildiğinde, bu sorunun hantal devlet yapısıyla ilgili olduğu görülecektir. Kürt vatandaşlarımızın kendilerini doğrudan ifade edebilecekleri düzenlemeler yapılmalıdır."*

²⁰⁵ Yılmaz 4-5 Ağustos 2001 tarihinde yapılan 7. Olağan Kongresi'nde yaptığı konuşma şu şekildedir: "*Değişime adım atmanın, rotamızı Avrupa'ya çevirmenin gerçek anahtarı, şartı ulusal güvenlik kavramının kapsam ve sınırlarını yeniden belirlemektir. Ulusal güvenlik ulusun bütününe ilgilendirir ve ulusun bu gereklere de dikkat etmesini gerektirir. Bu noktada ANAP olarak, üniter devlet yapımız ile rejimimizin laik karakterinin korunması vazgeçilmez bir şart olarak gördüğümüzün altını çiziyorum. Bu konulara aynı çerçevede yaklaşmayanlarla paylaşacağımız hiçbir şey yoktur. Partimizin kapısı da bu*

DP ile başlayan geleneksel değerler, cemaat anlayışı, dini semboller ile süslenen milliyetçilik anlayışı yani 1946 ruhu, Demirel ile AP döneminde popülizm desteği ile devam ettirilirken; Özal, ekonomizm ile milliyetçiliği harmanlayarak piyasa üzerinden popülerleştirmiştir. Bu açıdan, Demirel'in mirasını Çiller'in, Özal'ın mirasını ise Yılmaz'ın devraldığı 1990'larda ise, Çiller döneminde DYP, iktidarda iken partisinin ideolojik kimliğinde milliyetçiliği arttırırken, muhalefette ise bu söylemi yumuşattığı görülmektedir. Bu açıdan DYP lideri Demirel ve Cindoruk'un demokratikleşme söylemi antimilitarizm, sosyal devlet ve insan unsuru üzerinde yoğunlaşmıştır (Acar, 1991: 198). Bu açıdan ANAP'ın ihmal ettiği ve DYP'nin kendi tarzında öne sürdüğü "sosyal refah" söylemi ve "devletçi" yönü DYP'yi ANAP'tan farklılaşmıştır. Özellikle 1990'ların başında, ANAP iktidarının ülkeye zarar verdiğini söyleyerek sosyal devlet anlayışına daha çok vermiştir. 20 Kasım 1990'da DYP, "Sosyal Devlet Paneli" düzenlemiş birçok önemli akademisyeni panelist olarak bir araya getirerek "Sosyal Devlet" konusunu tartışmıştır. Çiller'in demokratikleşme söylemi ANAP lideri Özal'a daha yakındır. Yılmaz döneminde ANAP'ta ise milliyetçilikle kurulan bağ anlamsızlaştırılmıştır. Özal ve Çiller'in demokratikleşme söylemi, sosyal devleti sıfırlayan ve militer yapı ile uyumlu bir birlikteliğe vurgu yapmaktadır (Cizre, 1996; Sakallıoğlu, 1996c: 150-151). 1990'larda Yılmaz ve Çiller yönetiminde olan ANAP ve DYP, daha çok laiklik anlayışına direnen kesimleri derin İslami hassasiyetleri olan tabanı sisteme dâhil etme uğraşına yönelmiş, iki partinin de İslam ile kurduğu bağ daha çok konjonktüre göre değişen içi boşaltılmış popülerleştirilmiş ezan-bayrak sembollerinin ötesine geçememiştir (Tosun, 2008: 4). Ancak diğer siyasal partiler

insanlara kapalıdır... Bundan da öte, hak ve özgürlük alanı genişledikçe, toplumsal barışın kökleşeceğine devletimizin yapısının da sağlamlaşacağına inanıyoruz. Tarihin tespiti de bu yöndedir. Uygar ulusların gidişi de bu yöndedir.... Bunu da ancak ulusal güvenliği bir sendrom olmaktan çıkarıp, geleceği kucaklayan çağdaş bir anlayışa kavuşturarak yapabiliriz. Bir milletin kendi ulusal güvenlik gereklerine riayet etmemesi ve kayıtsız kalması düşünülemez... Ülke olarak, tarihte yaptığımız bir yanlışlığı sanki bugün yine tekrarlıyoruz. Geçmişte hiç de doğru olmayan ve dine de zarar verecek bir şekilde her yeniliği, (din elden gidiyor) diye önlemeye çalışmak, ülkeye de dine de büyük zarar vermiştir. Endişemiz odur ki her açılımın önünün, ulusal güvenlik elden gidiyor gerekçesiyle kesilmesi, hem ülkemizin geleceğine hem de ulusal güvenliğimize büyük zararlar verecektir. Kamuoyumuz, ulusal güvenlik kavram ve anlayışına sahip çıkmak, bununla da kalmayıp, bu kavramın yerinde ve doğru kullanılmasını denetlemek yükümlülüğüyle karşı karşıyadır... Geçmişte din elden gidiyor diyorlardı şimdi de ulusal güvenlik elden gidiyor diyerek ilerlemenin önünü kesmeye çalışıyorlar... Önümüzdeki yollardan biri Özal'ın bizlere miras bıraktığı Türkiye'ye yeniden çağ atlatan yol. Diğeri, statükonun bataklığında her geçen gün ülkemizi alt kümeye düşürecek yol. Biri, Türkiye'yi çağdaş dünyaya, AB'ye ulaştıracak yol. Diğeri, Türkiye'yi Ortadoğu'daki yeni bir Baas Cumhuriyeti'ne götürecektir. Girdiğimiz yola göre, ya çağı yakalayacağız ve gelecekte sağlam bir şekilde ayakta kalacağız. Yolların birinde çağdaş dünyayla yürüyeceğiz. Diğesinde, Miloşeviç'lerle, Saddam'larla."

muhafazakârlığı tanımlamak için milli ve manevi değerler ifadelerini kullanırken; ANAP, merkez sağ da yer alan muhafazakârlığı benimseyen partiler arasında tüzük ve programında muhafazakârlığın tanımını yapmaya çalışan ilk partidir.

İki parti de 1995 ve 1999 seçimlerinde RP/FP'yi önleme stratejisi sürdürmüşlerdir. 1997 müdahalesinden sonra DYP, “*yeter, söz milletin*” diye dönemin statükosuna karşı çıkan DP geleneğinin devamı olduğu yönünde söylemler kullanarak, büyük iş ve medya grupları karşısında, arkasına taşralı esnaf, tüccar ve küçük işletmeleri almaya çalışmıştır. Bunun için 1970’lerdeki sağ söylemine benzer koyu milliyetçi bir tavır almıştır. ANAP ise, siyasal istikrar, kaos ve anarşiye karşı birlik ve beraberlik temalarını ön plana çıkarmıştır. 1997 müdahalesini desteklemiş bir parti olarak, kuruluş koşullarına benzer koşullar içinde olan parti 1980’li yıllardaki 12 Eylül öncesi şiddet ortamını hatırlatan söylemine benzer şekilde; 1999 seçimlerine, huzur için siyasal çatışmalardan, ideolojilerden uzak bir siyasal istikrar ortamı için kendisini “sessiz çoğunluğun” sesi olarak takdim etmiştir (Mert, 2007: 92-93; Mert, 1999: 41).

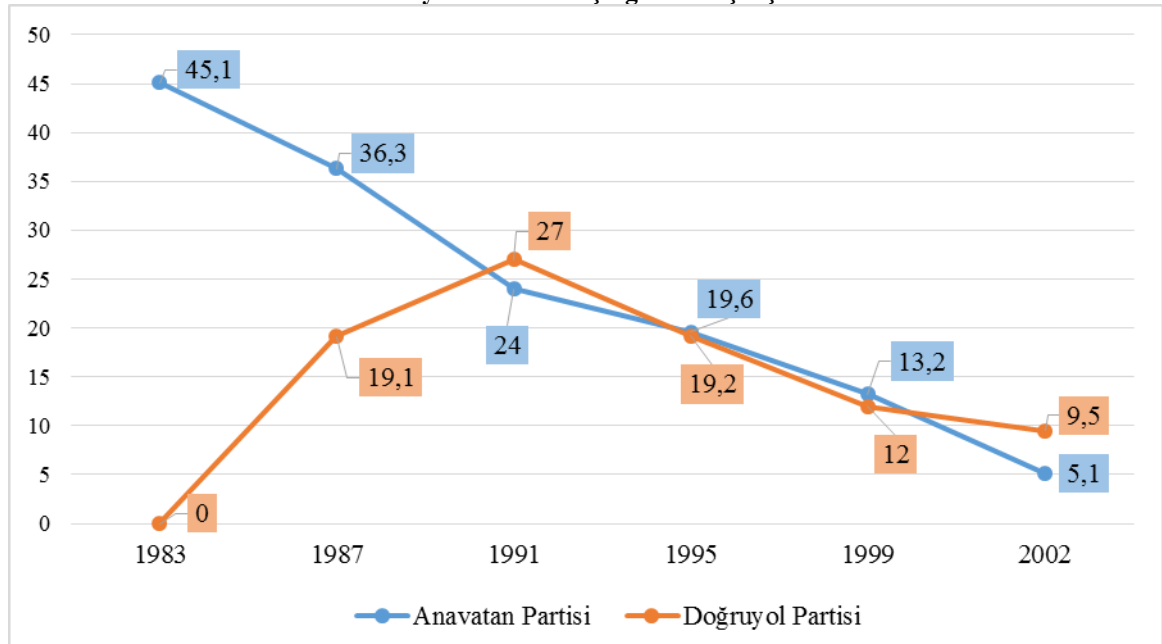
Ortaylı’ya göre (2012: 212), Çiller ve Yılmaz’ın üslubu Ecevit, Demirel, Erdoğan’ın üslubu kadar başarılı değildir. Çiller ve Yılmaz, Özal ve Demirel gibi dava siyaseti gütmek yerine antisiyasal rant paylaşımına dayanan siyaset tarzını benimseyerek gittikçe partilerini ideolojisiz hale getirmişlerdir. Muhalefette iken demokrasiyi tüm kurum ve kurallarıyla tesis etme amacıyla olduklarını iddia edip iktidara geldiklerinde toplumsal meşruiyetlerinin kaynaklarını toplum yerine devlete dayandırmaya çalışmış (Tosun, 2008: 5), iki lider de popülist ve klientalist davranmışlardır. Çiller ve Yılmaz, kollamacılık ve kayırmacılıkla iktidarda kalmayı ve yerlerini güçlendirmeye çalışmıştır. Nitekim dönemin milletvekili ve Devlet Bakanı Yüksel Yalova bu dönemi, “*Bu dönem patronaj klientalist bir dönemdi, biz bu mekanizmaya tutsaktık. Yükselen ve çökmekte olan paradigmalardan uzaktık.*” şeklinde yorumlamaktadır. 2000’li yıllarda ise Mesut Yılmaz, Özal’a atıfta bulunarak, ANAP’ın Özal’ın partisi olduğunu hatırlatırken; Çiller, Demirel’in söylemlerini kullanarak ona yaklaşmaya çalışmıştır. Çiller halka seslendiği zamanlarda, Demirel’in söylemleri olan, “*Bıraktığımız Türkiye nire, şimdi nire, hey gidi günler hey*” sözlerini hatta “*benim esnafım, benim işçim, benim köylüm*” sözlerini de kullanmaya başlamıştır (Hürriyet Gazetesi, 02.07.2000).

5.3.8. Seçim Performansları Açısından Karşılaştırma

1991, 1995, 1999 ve 2002 seçimlerini incelendiğinde ilginç veriler ortaya çıkmaktadır. 1991 seçimleri bir demokratikleşme arayışı içinde gerçekleştiğinden ekonomik anlamda DYP ön plana çıkarken; siyasal olarak SHP ön plana çıkmıştır. 1995 seçimleri, daha ziyade kimlik politikacılarının öne çıktığı bir eksen üzerinde olurken; 1999 seçimleri ilk defa dinsel bir ağırlık kazanmış ve bunun yansıması 2002 seçimlerine de yansımıştır (Kahraman, 2009: 174).

1991, 1995 ve 1999'daki oy oranları dikkate alınırsa, ANAP ve DYP'nin çekişmesi sonucunda, merkez sağın ikiye bölünerek giderek oylarının azaldığı ve seçmenin giderek merkezden uçlara kaydığı söylenebilir (Kiriş, 2007: 27, 28). Nitekim seçmenin sağ-sol yelpazesindeki konumlarını ortaya koymaya amaçlayan, TÜSES'in Türkiye genelinde 1990, 1996, 2002, 2003-2004; Esmer'in ise (2002) 1990, 1997 ve 1999 yıllarında yaptığı çalışma sonuçları; 1990'lar siyasetini ve seçim sonuçlarını açıklar niteliktedir (Tablo 46, Tablo 47). Aynı şekilde ANAP ve DYP'nin 1987 milletvekili genel seçimlerinde oy toplamının %55,4, 1991'de %51, 1995'de %38,8, 1999'da, %25,2, 2002 seçimlerinde ise %14,6 olduğu düşünüldüğünde yöneten sağ partilerin nasıl gerilediği ortaya çıkmaktadır (Şekil 32).

Şekil 32: 1983-2002 Yılları Arasındaki Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Oy Oranlarının Çizgisel Karşılaştırması

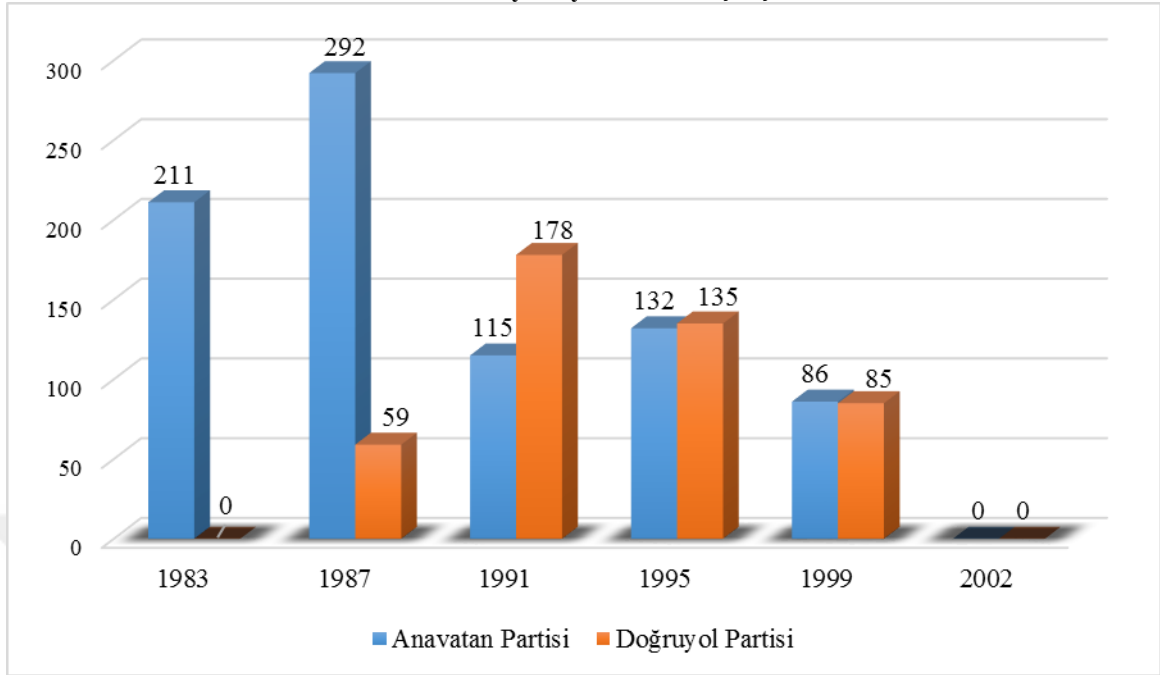

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1990'lı yıllarda yapılan seçimler ANAP ve DYP açısından karşılaştırıldığında; DYP'nin ve ANAP'ın aynı anda girdiği ilk seçim olan 1987 seçimlerinden sonra birlikte girdikleri 5 milletvekili genel seçimleri göz önünde bulundurulduğunda iki partinin de oylarının birbirine çok yakın olduğunu ve 1991 seçimlerinden 2002 milletvekili genel seçimlerine kadar oylarının düzenli bir şekilde düştüğünü söyleyebiliriz (Şekil 32). ANAP, 1983 seçimlerinden sonra düzenli olarak oy kaybederken; siyasal yasağı kalktıktan sonra Demirel'in başkanlığında toparlanmaya ve eski seçmen tabanını yeniden kazanmaya çalışan DYP, 1995 seçimlerine kadar oylarını arttırmıştır. DYP, 1991 seçimlerinde %27 oy oranı ile 1984 yılından beri aldığı en yüksek oy oranına ulaşmıştır. Ancak söz konusu iki yöneten sağ partinin de 1991 seçimlerinden sonra düzenli olarak oy kaybederek, seçmen tabanının eridiği görülmektedir. ANAP ve DYP'nin girdiği ve 1990'lı yıllarda yapılan 1991, 1995 ve 1999 milletvekili genel seçimlerinde özellikle en çok dikkat çeken iki partinin oylarının birbirine çok yakın olmasıdır. Söz konusu iki partinin ideolojik olarak aynı konumda oldukları göz önüne alındığında bu durum daha da anlamlı olmaktadır.

Aynı şekilde mecliste kazandıkları sandalye bakımından da her seçim biraz daha düşüş yaşamışlar ve mecliste kazandıkları sandalye sayıları da birbirine yakın olmuştur. Özellikle seçim sisteminden dolayı oy oranları ve meclisteki sandalye kazanımları konusunda iki parti arasında dengesizlik dikkat çekicidir. 1991 seçimlerinde DYP %3 bir oy farkı ile mecliste ANAP'tan 63 sandalye fazla kazanmışken; 1999 seçimlerinde ANAP %1,2 oy oranı ile mecliste DYP'den sadece 1 fazla sandalye kazanmıştır. 1995 seçimlerinde ANAP %0,4 oy farkına rağmen DYP'den 3 sandalye daha az kazanmıştır (Şekil 33).

Şekil 33:1983-2002 Yılları Arasındaki Milletvekili Genel Seçimlerinde ANAP ve DYP'nin Milletvekili Sandalye Sayılarının Karşılaştırması

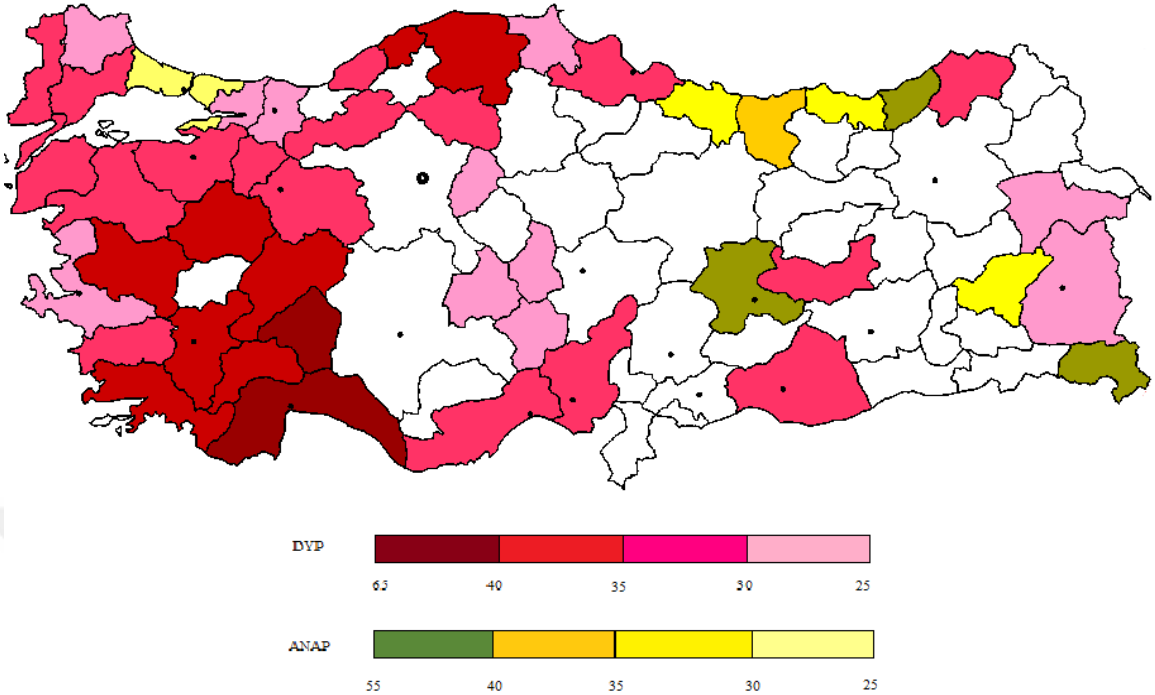

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

5.3.8.1. 20 Ekim 1991 Milletvekili Genel Seçimleri

1991 seçimlerinden sonra ANAP'ın tek parti iktidarı sona ermiş, Türkiye'nin on bir yıllık istikrarsız koalisyonlar dönemi başlamıştır. Bu dönem için genel kanı, Özal'dan sonra Yılmaz'ın liderliğinde ANAP'ın tek parti iktidarını kaybederek oylarının düşürdüğü yönünde olmuştur. Özal seçim sonucunu, "*Partinin başında ben olsaydım sonuç bu olmazdı*" şeklinde yorumlamıştır (Barlas, 2000: 48). Ancak 1989 yerel seçimleri göz önünde bulundurulduğunda durumun öyle olmadığı görülmektedir. 1989 yerel seçimlerinde, ANAP %21 oy almışken; 1991 milletvekili genel seçimlerinde Yılmaz döneminde ANAP'ın oyları %24 çıkmıştır. Nitekim 1989 yerel seçimlerinden üç ay önce yapılan kamuoyu araştırmalarında partinin desteğinin %15'lere indiği görülmektedir (Cemal, 2004: 365). Yani Mesut Yılmaz göreve geldiğinde, ANAP'ı %21 ile devralıp, yeni bir seçim bildirgesi ile girdiği 1991 seçimlerinde partinin oy oranını %24'e yükselttiği söylenebilir. Kalaycıoğlu'na göre (2002: 56), ANAP'ın 1990'lar boyunca seçimlerde başarısız olmasının en büyük nedeni, parti kimliğinin net olmamasından kaynaklanmaktadır.

Şekil 34: 1991 Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Birinci Parti Olduğu İller

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1991 milletvekili genel seçimlerinde, DYP %27 oranında oy alarak %24 oranında oy alan ANAP'ın önüne geçmiştir. Bu seçimlerden sonra bu iki siyasal parti aynı tabanı ikiye bölüp paylaşmış ve merkez sağın toplam oyu giderek azalmıştır.

1991 milletvekili genel seçimlerinde, DYP'nin birinci olduğu iller ANAP'tan fazladır. ANAP, 8 ilde birinci olurken; DYP, Adana, Bursa gibi büyük kentler dâhil 38 ilde birinci olmuştur. DYP'nin birinci olduğu illerde oy oranı %63-25 arasında değişirken; ANAP'ın oy oranı %55-25 oy oranları arasında değişmektedir. İki parti de en yüksek oy oranına "lider kenti" olarak anılan illerden almışlardır. ANAP, en yüksek oy oranına Rize, Hakkâri ve Malatya'da ulaşırken; DYP, en yüksek oyunu Isparta ve Antalya'dan almıştır. Hemşehrilik bağlarından dolayı DYP, en yüksek oyunu %62,6 oranında Isparta'dan alırken; ANAP, %47,5 oranında en yüksek oyu Rize'den almıştır. Rize'den sonra ilin hâkim kanaat önderinin desteği ile Hakkâri'den % 43,0, Özal'ın memleketi olan yine hemşehrilik bağlarından dolayı Malatya'dan ise %41,1 oranında oy almıştır. DYP ise Isparta'dan sonra en yüksek oyunu Antalya'dan almıştır (Tablo 68, Tablo 69). AP'nin güçlü olduğu Antalya ve Isparta'da olan sağ seçmenin büyük

çoğunluğu, Antalya’da olan geleneksel merkez sağ eğilimli seçmenin önemli bir kısmının DYP’yi desteklediği anlaşılmaktadır.

DYP ve ANAP’ın birinci olduğu iller incelendiğinde, DYP’nin bölgesel olarak daha dengeli bir dağılım gösterdiği söylenebilir. ANAP sadece Doğu Karadeniz’in kıyı kentleri, İstanbul, İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu’da birer kentte birinci olurken; DYP’nin birinci olduğu iller Ege ve Marmara Bölgesi, Akdeniz kıyı kentleri, Karadeniz Bölgesi’nin batı kıyılarında yoğunlaşırken İç Anadolu Doğu ve Güneydoğu’nun bazı kentlerinde de birinci olduğu görülmektedir (Şekil 34). DYP’nin birinci olduğu kentlerdeki oy oranı doğudaki kentlere doğru gidildikçe düşmektedir. Özellikle DYP, birinci oldukları iller arasında en yüksek oyu, Akdeniz Bölgesi’nde Isparta ve Antalya’dan, Ege Bölgesi’nin iç kısımlarından alırken; ANAP, sadece Doğu Karadeniz’in 4 kentinde en yüksek oy oranına ulaşmıştır. DYP, daha önce AP’nin güçlü olduğu bölgelerde birinciliği yakalarken; ANAP, hemşehrilik bağlarından dolayı Doğu Karadeniz, Malatya hatta Bitlis ve Hakkâri’de birinci olmuştur (Tablo 68, Tablo 69). ANAP’ın kurucusu olan Özal’ın memleketi olduğu için Malatya’da birinciliği korurken, Bitlis’te aday gösterdiği yerel eşraftan olan Edip Saffet Gaydalı ve Hakkâri’de yine yerel eşraftan sayılan Yüksekvalı Esat Canan’ı aday gösterdiğinden dolayı birinci olmuştur.

ANAP ve DYP’nin hiçbir ilde %11’in altına düşmediği sadece Tunceli’de DYP’nin %3,4 oranında oy alarak beşinci olduğunu, ANAP’ın ise %10,7 oranında oy aldığı, ancak orda da ikinci olduğu görülmektedir.

ANAP ve DYP’nin il bazında başarıları incelendiğinde (Tablo 68, Tablo 69), çoğu ilde oy oranlarının birbirine yakın olduğu, hatta başarı sıralamasında birbirlerinin ardından geldikleri görülmektedir. Örneğin, İzmir, Afyon, Ağrı, Artvin, Bolu, Bursa, Burdur, Çanakkale, Çankırı, Denizli gibi pek çok kentte DYP birinci iken; ANAP arkasından ikinci olmuştur. Hatta ANAP’ın kalesi olan Rize’de büyük bir oy oranı (%47,5) ile ANAP birinci iken arkasından, %19,8 ile DYP ikinci olmuştur. Söz konusu iki siyasal partinin ideolojik konumunun aynı olduğu düşünüldüğünde, aslında bu durumu seçmen tabanlarının çok keskin çizgilerle ayrılıp farklılaşmadığının bir göstergesi olduğu şeklinde yorumlamak mümkündür.

Özellikle ülke genelindeki toplam seçmenin yaklaşık üçte birine sahip olan İstanbul, Ankara, İzmir, Adana ve Bursa olmak üzere beş büyük ilde siyasal partilerden

birinin öne çıkması halinde, söz konusu partinin siyasal iktidarı elde etmesi daha olası hale gelmektedir. Bu nedenle büyükşehirleri kazanmak siyasal partiler açısından önem taşımaktadır. Bu seçimlerde ANAP İstanbul'u elinde tutmayı başarmıştır. ANAP İstanbul'da birinci olurken; DYP üçüncü parti olmuştur. Ancak ANAP, İzmir, Adana, Antalya ve Bursa gibi büyük kentleri ise DYP kazanmıştır (Tablo 68, Tablo 69). Ankara'da ise iki partide birinci olamamış ancak birbirlerine çok yakın oranda oy almışlardır. ANAP %23,6 oranında, DYP ise %26,3 oranında oy almıştır. DYP, diğer metropollerde de ANAP'tan daha iyi konumda olmuştur. Ancak DYP'nin her seçim olduğu gibi toplam kır oyları ANAP'tan fazla olmuştur.²⁰⁶ DYP'nin kentlerde aldığı oy için; 1987 milletvekili genel seçimleri düşünüldüğünde, bu kentlerdeki ANAP seçmenin DYP'ye kaydığı yorumu yapılabileceği gibi, 1977 seçimlerinde AP seçmen tabanının yoğun olduğu ve DYP'nin kazandığı Bursa ve Antalya gibi kentlerdeki seçmenin yeniden kendi partilerine, AP'nin devamı olan DYP'ye yöneldiği yorumunu yapmak da mümkündür.

²⁰⁶ 5.3.5. bölümde daha detaylı belirtildiği gibi, toplam kır oyları içinde ANAP'a göre daha büyük paya sahip olduğundan dolayı DYP için genel kabul görmüş "kır partisi" nitelemesi kullanılmaktadır. Ancak bu niteleme, DYP'nin toplam oy oranı içinde kır oylarının, kent oy oranından daha fazla olduğu yanlışlığına neden olmamalıdır. DYP'nin toplam kır oyları içinde payının ANAP'tan fazla olması, kent oy oranının kır oy oranından az olduğu anlamına gelmemelidir.

Tablo 68: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP'ın İl Bazında Oy Oranı (%)

1. Olduğu İl	Oy Oranı	2. Olduğu İl	Oy Oranı	3. Olduğu İl	Oy Oranı	4. Olduğu İl	Oy Oranı
İstanbul	27,5	Ankara	23,6	Adana	21,2	Bingöl	17,8
Bitlis	31,2	İzmir	25,6	Adıyaman	20,3	Çorum	20,0
Giresun	36,3	Afyon	22,0	Amasya	22,5	Edirne	19,0
Hakkâri	43,0	Ağrı	26,2	Antalya	20,1	Kahramanmaraş	18,5
Malatya	41,1	Artvin	27,6	Aksaray	22,7	Siirt	18,2
Ordu	31,4	Aydın	29,7	Diyarbakır	14,0	Tokat	19,6
Rize	47,5	Balıkesir	24,7	Elazığ	18,8		
Trabzon	31,5	Bartın	21,9	Erzurum	19,9		
		Batman	15,9	Gaziantep	19,2		
		Bayburt	31,7	Hatay	19,3		
		Bilecik	25,9	Isparta	12,2		
		Bolu	28,3	Karaman	20,8		
		Burdur	21,2	Kars	16,9		
		Bursa	27,8	Kırıkkale	21,1		
		Çanakkale	24,6	Kırklareli	25,5		
		Çankırı	25,2	Kırşehir	22,3		
		Denizli	24,4	Kocaeli	19,6		
		Erzincan	28,8	Konya	19,4		
		Eskişehir	22,6	Mersin	24,0		
		Gümüşhane	28,6	Muş	17,2		
		Kastamonu	25,9	Nevşehir	20,2		
		Kayseri	22,8	Sivas	17,7		
		Kütahya	25,1	Niğde	20,2		
		Manisa	23,1				
		Mardin	18,5				
		Muğla	25,7				
		Sakarya	25,8				
		Samsun	21,9				
		Sinop	23,2				
		Şanlıurfa	26,6				
		Şırnak	19,6				
		Tekirdağ	24,5				
		Tunceli	10,7				
		Uşak	24,2				
		Van	26,2				
		Yozgat	23,0				
		Zonguldak	18,6				

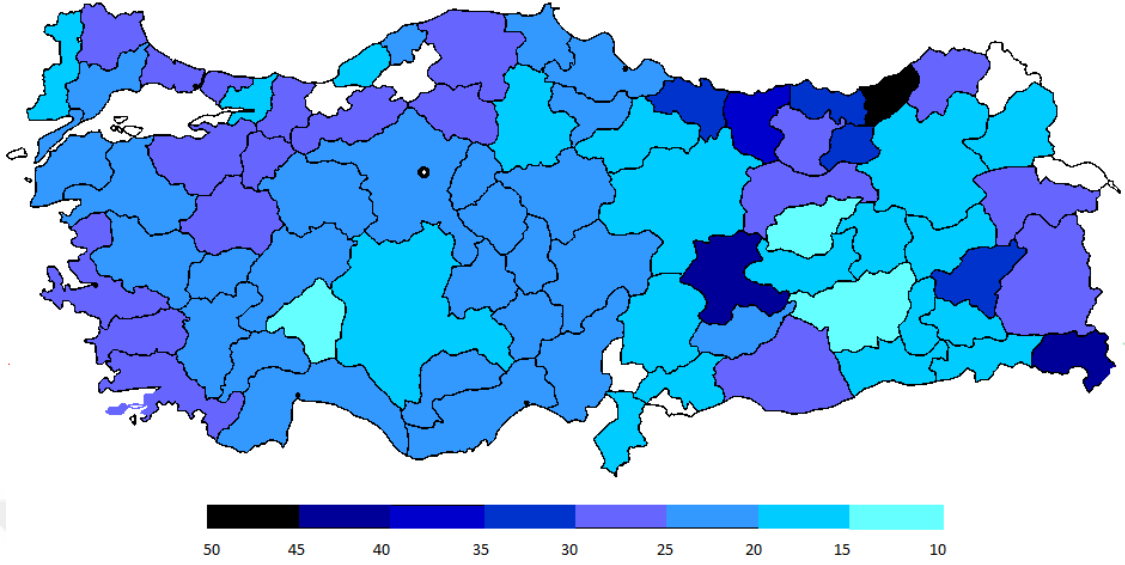
Kaynak: www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 69: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin İl Bazında Oy Oranı (%)

1. Olduğu İl	Oy Oranı	2. Olduğu İl	Oy Oranı	3. Olduğu İl	Oy Oranı	4. Olduğu İl	Oy Oranı	5. Olduğu İl	Oy Oranı
İzmir	27,6	Adıyaman	24,9	İstanbul	18,8	Batman	14,7	Tunceli	3,4
Adana	30,0	Amasya	24,5	Ankara	23,3	Bitlis	14		
Afyon	36,1	Bingöl	27,6	Bayburt	19,1	Karaman	18,3		
Ağrı	28,2	Diyarbakır	20,0	Çorum	21,9	Kırşehir	14,3		
Aksaray	27,8	Erzurum	30,2	Gümüşhane	25,2	Malatya	6,6		
Antalya	43,2	Gaziantep	27,5	Kayseri	22,0	Muş	14,9		
Artvin	31,4	Giresun	24,5	Mardin	17,1	Sivas	13,3		
Aydın	33,8	Hakkâri	29,6	Şırnak	14,6	Yozgat	15,1		
Balıkesir	34,7	Hatay	28,4	Tokat	21,7	Erzincan	12,8		
Bartın	36,9	Kahramanmaraş	25,8	Trabzon	21,0				
Bilecik	33,0	Kars	27,0	Uşak	22,6				
Bolu	32,5	Konya	22,6	Siirt	19				
Burdur	38,8	Ordu	21,1						
Bursa	31,2	Rize	19,8						
Çanakkale	34,2								
Çankırı	32,5								
Denizli	35,4								
Edirne	31,1								
Elazığ	33,7								
Eskişehir	34,1								
Isparta	62,6								
Kastamonu	36,2								
Kırıkkale	26,7								
Kırklareli	27,1								
Kocaeli	25,5								
Kütahya	35,2								
Manisa	37,3								
Mersin	37,3								
Muğla	39,5								
Nevşehir	28,5								
Niğde	28,2								
Sakarya	28,1								
Samsun	33,3								
Sinop	28,8								
Şanlıurfa	31,3								
Tekirdağ	30,6								
Van	26,5								
Zonguldak	30,1								

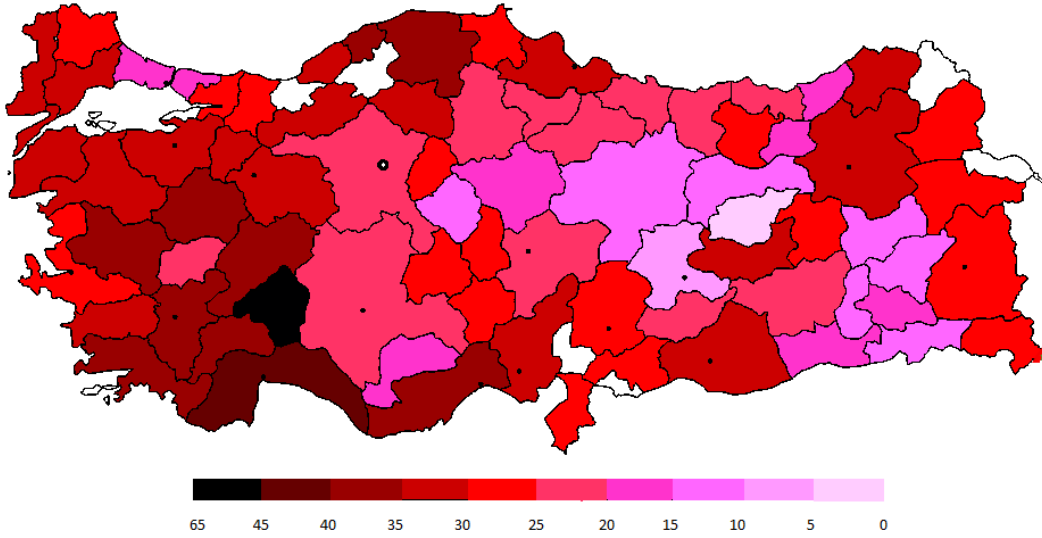
Kaynak: www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 35: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP'ın Ülkedeki Oy Yoğunluğu

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 36: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin Ülkedeki Oy Yoğunluğu

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

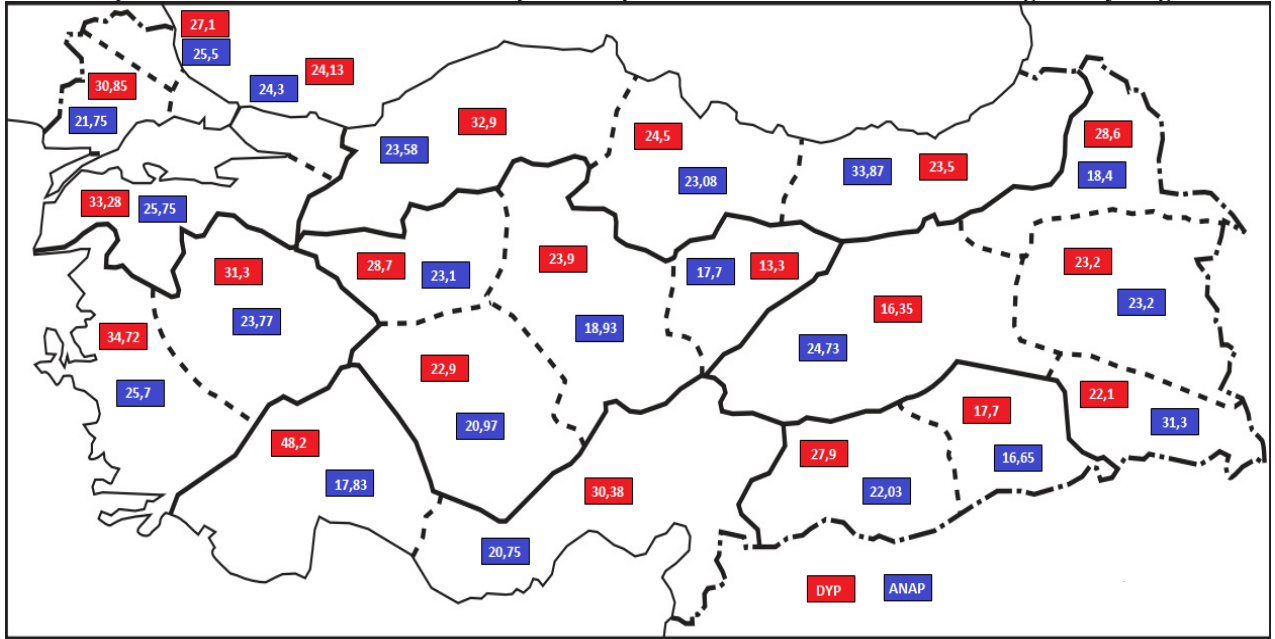
Şekil 35'te görüldüğü üzere, ANAP'ın en yoğun desteği, yaklaşık %50-30 oy oranları arasında dağılan siyah ve koyu mavi renk ile gösterilen Doğu Karadeniz kıyılarından aldığı görülmektedir. Bu bölgedeki illerde, Mesut Yılmaz'ın Rizeli olmasından dolayı, hemşehrilik etkisi ile birinci olmuştur. En yüksek oyunu siyah ile gösterilen %47,5 oranında Rize'den almıştır. Doğu Karadeniz kentlerinden Batıya, Ege ve Marmara Bölgesi'ne doğru gidildikçe oy oranları artarken; Doğuya doğru gidildikçe kentlerde aldığı oy oranları azalmaktadır. Özellikle milliyetçi, muhafazakâr seçmenlerin yoğun olduğu illerde, ANAP'ın tabanının erimeye başladığını, ancak hâlâ destek gördüğü yorumunu yapmak mümkündür. Aynı şekilde kıyı şeridinde turizm sektörünün geliştiği, bireyselleşmenin güçlü olduğu yerlerde belli oranda destek gördüğü söylenebilir. Şekil 36'da görüldüğü üzere DYP ise, yaklaşık %45-35 arasında en yoğun oy oranlarına Akdeniz Bölgesi'nin kıyı kentlerinde ve Ege Bölgesi'nde ulaşmıştır. ANAP ve DYP'nin genel olarak oyları azalsa da Doğu'ya doğru gidildikçe bazı bölgelerde tabanının genişlemesi, milliyetçi, muhafazakâr kentlerde iki partinin de ortak bir tabanı olması bakımından anlamlıdır.

Bu seçimlerde ANAP ve DYP'nin coğrafi olarak oy dağılımları incelendiğinde; genel olarak ANAP'ın kalesi olan Karadeniz Bölgesi'nde neredeyse oy oranlarının aynı, Doğu Anadolu Bölgesi'nde çok az bir farkla ANAP'ın önde olduğunu diğer bölgelerde ise DYP'nin önde olduğunu söyleyebiliriz (Tablo 70, Şekil 38). DYP'nin bütün coğrafi bölgelerde oy oranının yüksek olması, neredeyse her bölgede birinci olduğu kent olmasından kaynaklanmaktadır.

1991 seçimlerinde, ANAP ve DYP'nin birinci oldukları iller (Şekil 34), ülke genelinde aldıkları oy oranlarına göre yapılan ölçekli haritalar (Şekil 35, Şekil 36) ve coğrafi oy oranları (Tablo 70, Şekil 37) incelendiğinde; genel olarak ANAP'ın oy yoğunluğunun belli bölgelerdeki kentlerde yoğunlaştığı, birinci olduğu illerin dahi belli bölgelerde olduğu görülürken; DYP'nin neredeyse her bölgede belirli bir oy yoğunluğuna sahip olduğunu, neredeyse her bölgeden birinci olduğu bir kent olduğunu bu nedenle ülke genelinde her bölgede belli bir hâkimiyetinin olduğunu söylemek mümkündür. DYP'nin bölgesel olarak neredeyse her bölgede hâkim olduğu, yani birinci parti olduğunu ve ANAP'a göre ülke genelinden daha dengeli oy aldığını söyleyebiliriz. Özellikle Tablo 68 ve 69 incelendiğinde bu durum daha anlaşılır olmaktadır. DYP'nin birinci ve ikinci olduğu iller yoğunlukta iken ondan sonra üçüncü, dördüncü ve beşinci

olduğu il sayısının hem azaldığını hem de bu kentlerde oy oranlarının %20'lerin altına düştüğü görülürken; ANAP'ın ülke genelinde ikinci ve üçüncü olduğu illerinin yoğun olduğu görülmektedir. Bütün bu verilerden yola çıkarak, DYP'nin ülke genelinden dengeli oy alması, Demirel liderliğinin, AP mirasının ve yıpranan uzun süreli ANAP iktidarının sonucu olarak okunabilir. DYP, AP'nin kemikleşmiş seçmen tabanından oy almaya devam etmiştir.

Şekil 37: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Coğrafi Oy Dağılımı

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 70: 1991 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Coğrafi Oy Oranlarının Ortalaması²⁰⁷

Bölgeler	Bölümler	İller	ANAP (%)	DYP (%)
AKDENİZ	Antalya Bölümü	Antalya, Isparta, Burdur	17,83	48,2
	Adana Bölümü	Adana, Mersin, Kahramanmaraş, Hatay	20,75	30,38
EGE	Kıyı Ege Bölümü	Manisa, İzmir, Aydın, Denizli, Muğla	25,7	34,72
	İç Batı Anadolu Bölümü	Uşak, Kütahya, Afyon	23,77	31,3
MARMARA	Yıldız Dağları Bölümü	Kırklareli	25,5	27,1
	Ergene Bölümü	Edirne, Tekirdağ	21,75	30,85
	Çatalca Kocaeli Bölümü	İstanbul, Kocaeli, Sakarya	24,3	24,13
	Güney Marmara Bölümü	Çanakkale, Balıkesir, Bursa, Bilecik	25,75	33,28
KARADENİZ	Batı Karadeniz Bölümü	Bartın, Bolu, Kastamonu, Sinop, Zonguldak	23,58	32,9
	Orta Karadeniz Bölümü	Samsun, Amasya, Çorum, Tokat, Ordu	23,08	24,5
	Doğu Karadeniz Bölümü	Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Rize, Artvin	33,87	23,5
İÇ ANADOLU	Yukarı Sakarya Bölümü	Eskişehir, Ankara	23,1	28,7
	Konya Bölümü	Konya, Karaman, Aksaray	20,97	22,9
	Orta Kızılırmak Bölümü	Çankırı, Kırıkkale, Kırşehir, Yozgat, Nevşehir, Niğde, Kayseri	18,93	23,9
	Yukarı Kızılırmak Bölümü	Sivas	17,7	13,3
DOĞU ANADOLU	Yukarı Fırat Bölümü	Erzincan, Malatya, Elazığ, Tunceli, Bingöl, Bitlis	24,73	16,35
	Erzurum Kars Bölümü	Erzurum, Kars	18,4	28,6
	Yukarı Murat Van Bölümü	Ağrı, Muş, Van	23,2	23,2
	Hakkâri Bölümü	Hakkâri, Şırnak	31,3	22,1
GÜNEYDOĞU ANADOLU	Orta Fırat Bölümü	Adıyaman, Gaziantep, Şanlıurfa	22,03	27,9
	Dicle Bölümü	Diyarbakır, Mardin, Batman, Siirt	16,65	17,7

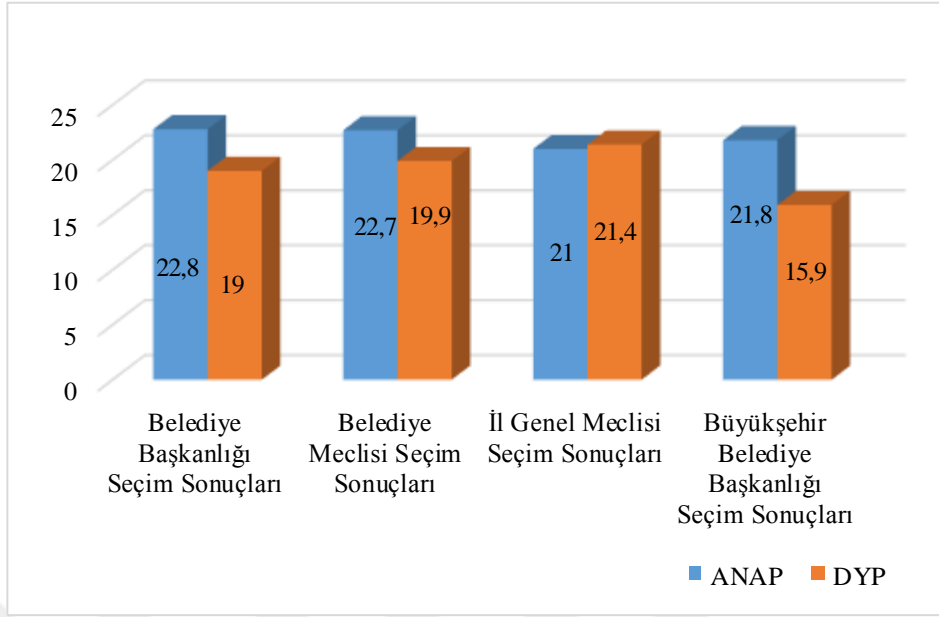
Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

²⁰⁷ Coğrafi oy dağılımı tabloları ve haritaları oluşturulurken seçim bölgeleri eşit kabul edilmiş, coğrafi bölümdeki illerdeki oy oranı toplamı, il sayısına bölünerek coğrafi bölümün oy ortalaması elde edilmiştir. Bu aritmetik olarak yanıltıcı olsa da oransal olarak, oy oranlarının ortalamasını vermesi açısından anlamlıdır.

5.3.8.2. 27 Mart 1994 Yerel Seçimleri

1994 yerel seçimlerinde, il genel meclisi sonuçlarına göre DYP, %0,4 farkla ANAP'ın önüne geçerek birinci parti olurken; ANAP, il genel meclisi sonuçları dışında seçimin diğer basamaklarında, bütün siyasal partiler arasında birinci parti konumunda olmuştur. Büyükşehir belediye başkanlığı seçimleri dışında, belediye başkanlığı, belediye meclisi seçimlerinde diğer bütün siyasal partiler arasında ANAP birinci, DYP ikinci parti konumunda iken; il genel meclisi seçim sonuçlarında DYP, ANAP'ın önüne geçmiştir (Şekil 38, Tablo 71). İl genel meclisi seçimlerinde DYP'nin %0,4 oy oranı ile ANAP'ın önüne geçmesi, DYP'nin kırsal alandan aldığı desteğin daha fazla olmasından kaynaklanmış olabileceği yorumunu yapmak mümkündür. DYP seçimlerde kentte ve kırdaki belli oranda oy almıştır. Ancak toplam kır oyları içinde DYP'nin oyu her seçim de olduğu gibi bu seçimlerde de fazla olmuştur. Ancak bu DYP'nin kente göre kırdan daha fazla oy aldığı anlamına gelmemektedir. ANAP bu seçimlerde küçülmekle birlikte tekrar birinci parti konumuna gelmiştir. ANAP ve DYP'nin toplam oyu 1991 seçimlerinde %51 iken 1994 yerel seçimlerinde, il genel meclisi seçimlerinde toplam oy oranları %42,4'e gerilemiştir.

1994 yerel seçimlerinde il genel meclisi sonuçları göz önünde bulundurulduğunda ANAP, DYP'nin karşıtı bir seçim coğrafyasına oturmuş olduğu dikkat çekmektedir. DYP'nin birinci olduğu iller, Ege, Batı Akdeniz, Orta Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu'da yoğunlaşırken; ANAP'ın birinci olduğu iller Akdeniz ve Karadeniz'in doğusunda yoğunlaşmaktadır. ANAP'ın özellikle sosyo-ekonomik olarak az gelişmiş dışa kapalı milliyetçi, muhafazakâr yapının hâkim olduğu yerlerde gerilediği, Akdeniz Bölgesi hariç tüm bölgelerde oy kaybına uğradığı görülmektedir. Ayrıca ANAP'ın milliyetçi, muhafazakâr kentlerde tabanının eridiği görülmektedir. 1994 seçimlerinden önce Kilis ve Karabük il olduğundan dolayı minnet borcu olarak bu iki ilden DYP birinci parti olarak çıkmıştır (Tablo 72). Çitçi'nin (2005: 409-411) çalışmasına göre, il genel meclisi seçimlerinde DYP'nin oyları, en alt nüfus diliminden en üst nüfus dilimine doğru düzenli düşüş göstererek, nüfusu 1 milyonun üzerinde olan illerde (%19,42) DYP daha başarısız olmuştur. ANAP ise, en yüksek oy oranına (%21,35) nüfusu 1 milyonun üzerinde olan illerde ulaşmaktadır.

Şekil 38: 1994 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Oy Oranlarının Karşılaştırması

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 71: 1994 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Oy Oranlarının Karşılaştırması

Partiler	Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları Oranı	Belediye Başkanlığı Sayısı	Belediye Meclisi Seçim Sonuçları Oranı	İl Genel Meclisi Seçim Sonuçları Oranı	Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları Oranı
ANAP	22,8	793	22,7	21	21,8
DYP	19	886	19,9	21,4	15,9

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

ANAP, yerel seçimin bütün basamaklarında oy oranı bakımından DYP'den önde olsa da il genel meclisi sonuçlarına göre, il bazında seçim sonuçları incelendiğinde DYP'nin, ANAP'ın önüne geçtiği görülmektedir (Tablo 72). İl genel meclisi sonuçlarında sadece 0,4 oy oranı ile önde olan DYP, 35 ilde seçimlerde başarılı olurken; ANAP sadece 9 ilde birinci olmuştur. DYP il genel meclisi seçimlerinde 35 ilde birinci olmasına rağmen bu illerin sadece 9'unda il merkezi belediye başkanlığını kazanabilmiştir. Bu durumun nedeni, DYP'nin seçmen tabanının daha çok kırsala dayanmasından dolayı kırdaki, küçük belde ve ilçelerde ANAP'tan fazla oy almasından kaynaklanmaktadır. DYP'nin birinci olduğu illerde oy oranı %21 (Amasya) ile %41,67 (Isparta) arasında değişirken; hiçbir ilde oy oranı %10'un altına düşmemiş, ancak 27 ilde oy oranı %10 ile %20 arasında olmuştur. ANAP'ın ise 42 ilde oyları %20'nin üzerinde olmuştur.

Tablo 72: 1994 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre (İl Bazında) Siyasal Partilerin Başarılı Olduğu İller

Partiler	İl Genel Meclisi	İl Merkezi Belediye Başkanlığı	Büyükşehir Belediye Başkanlığı
ANAP	Adana, Bursa, Mersin, Giresun, Kırıkkale, Kırşehir, Ordu, Rize, Trabzon	Afyon, Aydın, Bartın, Giresun, Hatay, Kırıkkale, Manisa, Ordu, Şırnak, Tekirdağ, Zonguldak	Adana, Bursa, Mersin
DYP	Afyon, Amasya, Antalya, Ardahan, Artvin, Aydın, Balıkesir, Bartın, Bilecik, Burdur, Çankırı, Çanakkale, Denizli, Edirne, Eskişehir, Hakkâri, Hatay, Isparta, İzmir, Kars, Kastamonu, Kırklareli, Kütahya, Manisa, Mardin, Muğla, Niğde, Samsun, Sinop, Şanlıurfa, Şırnak, Tekirdağ, Tokat, Uşak, Zonguldak	Ardahan, Artvin, Balıkesir, Bilecik, Gümüşhane, Iğdır, Isparta, Mardin, Uşak	Antalya, Eskişehir, İzmir

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

Belediye başkanlığı ve belediye meclisi seçimlerinde ise, oy oranında bir yükselme olmayıp aksine küçük düşüşlerle ANAP birinci, DYP ikinci parti iken; kazandıkları belediye başkanlıkları sayısı bakımından DYP birinci parti konumuna ANAP ikinci parti konumuna yükselmiştir. DYP en fazla belediye başkanlığını Ege, Akdeniz ve Güneydoğu Bölgesi'nden kazanırken; ANAP, en fazla belediye başkanlığını Marmara, Karadeniz ve Ege Bölgelerinde kazanmıştır. İki siyasal parti de Ege Bölgesi'nde belli bir başarı yakalamıştır. DYP, en fazla Karadeniz Bölgesi'nde başarısız olmuştur (Tablo 72). Bu durumu Karadeniz Bölgesi'nde ANAP'ın kilit bir seçmen tabanı olmasına bağlayabiliriz. İki siyasal partinin de bölgesel başarısı göz önünde bulundurulduğunda, coğrafi olarak bir farklılaşmadan ziyade bir benzeşme söz konusu olduğu dikkat çekmektedir. Çiççi'nin (2005: 377, 378, 379, 385) çalışmasına göre, belediye başkanlığı seçimlerinde ANAP, Akdeniz, Karadeniz, Marmara Bölgelerinde, büyükşehir ilçeleri ve alt kademe belediyelerinde, 5.001-20.000 ve 50.001-10.000 nüfus dilimine sahip yerleşim yerlerinde birinci iken; DYP, Ege Bölgesi'nde, beldelerde, 5.000 nüfusun altında ve 20.001-50.000 nüfus dilimine sahip yerleşim yerlerinde birinci olmuştur. DYP, en büyük başarıyı belde belediyelerinde (645 belde belediyesi) gösterirken; ANAP, ise sahip olduğu ilçe belediyeleri sayısını 150'den 275'e çıkartarak görece olarak en çok ilçe merkezlerinde başarılı olmuştur. Seçim sonuçları bir önceki seçim sonuçları göz önünde bulundurularak incelendiğinde, DYP kazandığı il merkezi

belediye başkanlıklarını SHP'den devraldığı kaybettiği il merkezi belediye başkanlıklarının da ANAP ve RP'ye kaydığı görülmektedir.

Belediye meclisi seçim sonuçları da belediye başkanlığı seçim sonuçlarından farklılaşmayarak yine ANAP %22,7 oy oranı ile birinci, DYP %19,9 oy oranı ikinci olmuş, başarı sıralaması farklılaşmamış hatta oy oranında da büyük bir değişiklik olmamıştır. Belediye meclisi seçimlerinde ANAP, görel olarak, sırasıyla Karadeniz, Marmara, Ege ve Akdeniz Bölgelerinde görel olarak yüksek oy oranına ulaşmakla birlikte bölgeler arasında büyük bir farklılık olmamıştır. DYP ise, bölgeler arası oy dalgalanmaları ile birlikte Ege Bölgesi'nde birinci (Tablo 72), ilçe merkezleri ve beldelerde güçlü olmayı sürdürmüştür (Çitçi, 2005: 389, 392). Belediye meclisi ve belediye başkanlığı sonuçlarına göre DYP, Akdeniz, Ege ve İç Anadolu Bölgelerinde güçlü iken; DYP, Karadeniz ve Marmara Bölgesi'nde güçlüdür (Tablo 72).

Büyükşehir belediyesi seçimlerinde ise ANAP, %21,8 oy oranı ile Adana, Bursa ve Mersin'i kazanırken; DYP, %15,9 oy oranı ile Antalya, Eskişehir ve İzmir Büyükşehir Belediyelerini kazanmıştır (Şekil 38, Tablo 72).

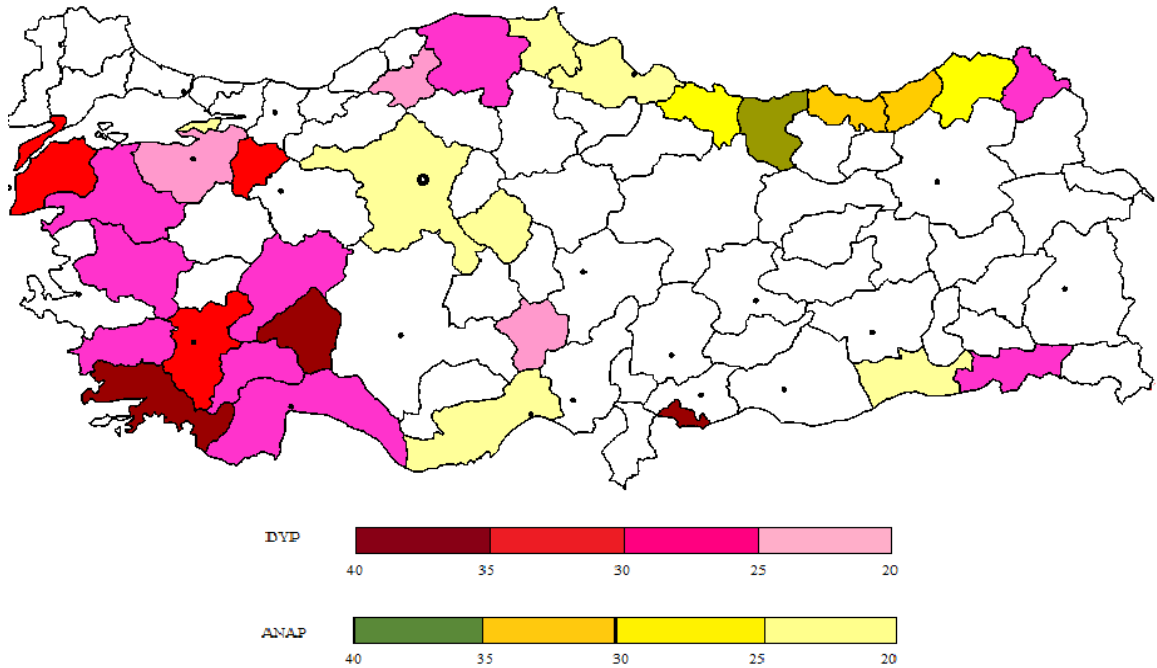
5.3.8.3. 24 Aralık 1995 Milletvekili Genel Seçimleri

24 Aralık 1995 yılında yapılan milletvekili genel seçimlerinde ANAP %19,6 oy oranı ile seçime giren siyasal partiler arasında ikinci olurken; arkasından %19,2 oy oranı ile DYP üçüncü olmuştur. 1991 seçimlerinde birinci ve ikinci konumda olan söz konusu yöneten sağ partiler, 1995 seçimlerinde ilk sırayı İslamcı bir sağ partiye bırakarak ikinci ve üçüncü konuma yerleşmişlerdir. 1995 milletvekili genel seçimleri, ANAP ve DYP'nin mutlak ve oransal olarak gerilemesinin devam ettiğini göstermektedir. 1994 yerel seçimlerinde kırdan gördüğü destekten dolayı il genel meclisi seçim sonuçlarına göre birinci olan DYP, 1995 genel seçimlerinde üçüncü olurken; hem 1991 milletvekili seçimlerinde hem de 1994 yerel seçimlerinde ikinci olan ANAP ise 1995 seçimlerinde oy oranını düşürse de başarı sıralamasındaki konumunu korumuştur.

ANAP lideri olarak Yılmaz'ın girdiği ikinci, Çiller'in ise DYP lideri olarak girdiği ilk seçim olan 1995 milletvekili genel seçimleri, iki yöneten sağ parti olarak ANAP ve DYP'nin oy oranlarının en yakın olduğu seçimlerdir. Bu açıdan ANAP ve DYP açısından farklı anlamlar taşımaktadır. Çünkü ANAP lideri Yılmaz ile DYP lideri Çiller arasında 1995 seçimleri öncesinde kim daha az oy alırsa o parti liderinin istifa

edip iki partinin birleşeceği yönünde bir anlaşma ortaya atmışlardır (Milliyet Gazetesi, 05.04.1999). Ancak seçim sonucunda oy oranı bakımından ANAP, DYP'nin önüne geçmiş olsa da milletvekili sayısı bakımından DYP, ANAP'tan üç milletvekili fazla çıkarmayı başarmıştır. Seçmen ANAP'ı 131.279 oy farkla DYP'nin önüne koyarken; 3 milletvekili fazlasıyla da DYP'yi öne çıkarmıştır. Seçmen iki partinin ülkeyi birlikte yönetmesini istercesine, ANAP ve DYP'den birini diğerine üstün kılmamıştır. Ancak iki partinin milletvekili sayısı toplamı 267'de kalarak tek başına yönetecek çoğunluğa yine sahip olamamışlar ve iki partinin mecliste kazandıkları sandalye sayısının toplamı 275'in altına düşmüştür. Bu durum da ANAYOL hükümetinin kurulması için ANAP ve DYP dışında üçüncü bir partinin desteğine ihtiyaç duyulması koalisyon hükümetinin kurulmasını zorlaştıran etken olarak görülmüştür. Ancak seçim sonuçları açıklanır açıklanmaz Ecevit, seçim sonuçlarına göre en iyi formülün ANAYOL olduğunu ve destekleyeceğini açıklamıştır (Milliyet Gazetesi, 25.12.1995).

Şekil 39: 1995 Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Birinci Parti Olduğu İller

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1995 seçimlerinde ANAP'ın birinci olduğu iller Karadeniz'in doğusundan orta kısımlarına doğru yayılmıştır. 1991 seçimlerinde olduğu gibi ANAP'ın en yüksek oy oranlarının Karadeniz'de bulunması ve oy oranının Doğu Karadeniz'den başlayarak

Orta Karadeniz'e kadar düşmemesi hemşehrilik faktörünün etkisi ile açıklanabilir (Şekil 39). 1995 seçim sonuçlarına göre ANAP "Karadenizlilerin Partisi" görünümünde olmuş, partinin bu imajı pekişmiştir. Nitekim %35'in üzerinde oy aldığı illerin bu bölgede yoğunlaştığı düşünüldüğünde bu durum daha anlamlı hâle gelmektedir (Şekil 40). ANAP'ın bu seçimlerde özellikle, Artvin, Samsun ve Sinop illerinde birinci olduğu görülmüştür (Tablo 73). Ancak 1991 seçimlerinde söz konusu illerde DYP'nin birinci olduğu göz önünde bulundurulduğunda (Tablo 69), ANAP'ın hemşehrilik bağlarını kullanarak DYP'nin seçmen tabanından oy aldığını söylemek mümkündür. Nitekim 1999 seçimlerinde DYP Artvin'de yeniden birinci olmuş, Samsun'da ANAP altıncı sıraya gerilerken; DYP üçüncü olmuş, Sinop'ta ise ANAP ikinci parti olurken; ardından %3,5 oy fark ile DYP üçüncü olmuştur.

ANAP'ın birinci olduğu iller Orta ve Doğu Karadeniz kıyılarındaki kentlerde yoğunlaşırken, Akdeniz Bölgesi'nde Mersin, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde aday faktörünün etkisiyle Mardin, İç Anadolu Bölgesi'nde, Ankara ve Kırşehir, Marmara'da Yalova ile dağınık bir görünüm vermektedir. DYP ise, en yüksek oy oranlarına 1991 seçimlerine göre başarılı olduğu kent sayısını düşürerek yine Ege Bölgesi'nde ulaşmıştır. 1991 seçimlerine göre Kıyı Ege, Marmara Bölgesi ve Antalya'da oy kayıpları yaşamış birçok ilde birincilik konumunu koruyamamıştır (Şekil 39, Tablo 74). Doğu Anadolu Bölgesi'nde ise Şırnak'ta birinci olması, kentin tanınan ailelerinden olan ve aile boyu siyasette olan Bayar Ökten'in (Donat, 2007) ve yine kentin kanaat önderlerinden olan Tatar aşiretinden gelen Mehmet Tatar'ın DYP milletvekili olmasından kaynaklanmıştır. DYP'nin 1991 seçimlerine göre oy kaybını, birinci olduğu illeri kaybetmesini (Şekil, 39) Demirel'in Cumhurbaşkanı olmasına da bağlamak mümkündür. DYP'nin birinci olduğu kentlerde oylarını düşürmesine bağlı olarak, 1991 ve 1995 seçimlerinde ANAP ve DYP'nin partilerin birinci olduğu illeri gösteren haritalar incelendiğinde; 1991 seçimlerine göre bu seçimlerde iki partinin daha eşit bir görünümde olduğunu söylemek mümkündür. Bu seçimlerde ANAP Karadeniz kıyısına hâkim iken; DYP Ege kıyısına hâkim görünmektedir (Şekil 39).

Bir önceki seçim olan 27 Mart 1994 yerel seçimlerinde DYP, birinci olduğu il sayısını 35'den 18'e düşürürken (Tablo 72, Tablo 74) 1994 seçimlerinde 8 ilde birinci olan ANAP, 1995 milletvekili genel seçimlerinde birinci olduğu illerden dördünü koruyarak birinci olduğu il sayısını 12'ye yükseltmiştir (Tablo 72, Tablo 73). ANAP

genel olarak 1994 yerel seçimlerine göre oy oranlarını 24 ilde arttırmıştır. Kırıkkale’de oy oranı değişmemiş 51 ilde ise oy kaybına uğramıştır. En fazla oy artışı ise Sivas da olmuş, oy oranı %11,26’dan (il genel meclisi seçim sonucu) % 23,4’e yükselmiştir. Sivas’ta oy oranının artırmasının sebebi BBP lideri Muhsin Yazıcıoğlu’nun bu ilden aday olmasıdır. Aynı şekilde ANAP’ın Mardin’de birinci olmasının nedeni kentin yerel kanaat önderlerinden olan Süleyman Çelebi ve Ömer Ertaş’ın ANAP’tan milletvekili adayı olmasıdır. Doğu ve Güneydoğu Bölgesi’nin bazı kentlerinde genel olarak bölge halkı üzerinde etkili olacak olan kanaat önderlerinin, aşiret ailelerinden gelen önemli isimlerin parti listelerinde yer alması, ANAP ve DYP’nin başarısı üzerindeki etkisi yadsınamaz bir etkidir.

1995 seçimlerinde birinci olan RP, sadece 62 (%78,5) ilde ve 66 seçim çevresinde milletvekili çıkarırken; DYP, 71 ilde (%89,9) ve 75 seçim çevresinde; ANAP ise 68 (%86,1) ilde ve 72 seçim çevresinde milletvekili çıkartmıştır (Tuncer, 1996: 29). Bu seçimlerde ANAP ikinci, DYP üçüncü olmasına rağmen yöneten sağ partiler olarak ülkede en yaygın temsil oranına sahip iki parti oldukları görülmektedir.

ANAP Türkiye genelinde olduğu gibi büyükşehirlerde de oy kaybına uğramıştır. ANAP büyükşehirlerdeki üstünlüğünü yavaş yavaş RP’ye kaptırmıştır. Yine de 1991, 1994 ve 1995 seçimlerinde ANAP’ın İstanbul’daki oy oranı, DYP’nin oy oranından fazla olmuştur. 1991 seçimlerinde İstanbul’da birinci olan ANAP 1995 seçimlerinde aynı başarıyı gösteremeyerek ikinci sıraya gerilemiş, ancak bu sefer Ankara’da birinci olmuştur. DYP ise, 1991 seçimlerinde İstanbul’da üçüncü, Ankara’da ikinci iken; 1995 seçimlerinde İstanbul’da dördüncü, Ankara’da ise beşinci sıraya gerilemiştir (Tablo 73, Tablo 74).

Ülke genelindeki toplam seçmenin üçte birine sahip olan İstanbul, Ankara, İzmir, Adana ve Bursa’da²⁰⁸ ANAP’ın oy oranı ortalaması (%20,08), DYP’den (%18,86) yüksektir (Tablo 73, Tablo 74). Ancak 1994 yerel seçimlerinden 21 ay sonra gerçekleşen 1995 milletvekili genel seçimlerinde, kentli partisi olarak anılan ANAP, bir

²⁰⁸ 21 Ekim 1990 genel nüfus sayımı sonuçlarına göre nüfus sıralamasında ilk 5 il: İstanbul: 6.620.241, Ankara: 2.559.471, İzmir: 1.757.414, Adana: 916.150, Bursa: 834.576 (bnk.institutkurde.org). Ayrıca büyükşehir belediyesi olan 16 ilin seçmen sayısı 18.400.000’dir. Bu seçmen sayısı Türkiye genelindeki seçmen sayısının %54’ünü yani Türkiye’deki seçmenlerin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. 16 ilin çıkardığı toplam milletvekili sayısı ise 252’dir. Bu sayı, toplam milletvekili sayısının %46’sını oluşturmaktadır (Çelebi vd., 1996: 51-52). Ayrıca 1990 yılında yapılan nüfus sayımına göre kent nüfusu %59,00 iken; kır nüfusu %41’dir. Bu nedenle, tüm seçmenler içinde kentli seçmen oranı daha fazladır (bnk.institutkurde.org).

önceki seçimlere göre seçmen sayısı açısından büyük hacme sahip olan 5 büyük ilde oy oranını düşürürken; DYP yükseltmiştir. 1994 yerel seçimlerde söz konusu illerde ANAP'ın oy oranı ortalaması %22,1 iken; 1995 milletvekili genel seçimlerinde ise bu oran 2 puan gerileyerek %20,1'e düşmüştür. DYP ise, 1994 yerel seçimlerine göre, 5 büyük ilde oy oranı ortalamasını %18,7'den, %18,86'ya yükseltmiştir (www.tuik.gov.tr). ANAP, büyük kentlerde oy oranı bakımından gerilemesine rağmen yine de DYP'nin önündedir. 1995 seçimleri öncesi iktidarın yıpranması, enflasyon ekonomik sorunlar, partiden onunla özdeşleşmiş kadroların kopması gibi olumsuz faktörlere rağmen DYP'nin kentlerde olumlu sonuçlar alması, ANAP'ın ise kentlerde oylarını düşürmesi düşündürücüdür. ANAP'ın BBP ile ittifak yapması, muhafazakârlıklarıyla tanınan Özal'ın kardeşi Korkut Özal gibi isimleri parti listelerine alması ANAP'a muhafazakârların oyunu kazandırmamış aksine liberallerin oyunu kaybetmesine sebep olmuştur (Çınar ve Özbudun, 2008: 216). Özellikle bu durum Batı illerinde aldığı oyları olumsuz etkilemiş, 1991, 1994 seçimleri de düşünüldüğünde ANAP kentli konumunu kaybeden bir görünümde olmuştur. Bu ittifak ANAP'ı güçlendirmemiş, aksine bu ittifakın zararı olmuştur. BBP'nin Türkiye ortalamasının üzerinde oy aldığı 23 ilde ANAP oylarını arttırmamıştır (Çelebi vd., 1996: 32, 46). Sadece bu ittifakın etkisiyle Sivas ve Tunceli'de oylarını arttırdığı söylenebilir. Bu durum ANAP'ın belirgin bir ideolojisinin ve kemikleşmiş bir seçmenin olmadığını gösterirken; ANAP'ın oylarını düşürmesine rağmen varlığını koruması ise kendisine çekmeyi başardığı bir seçmen kitlesi olduğunu göstermektedir. Ayrıca büyük ölçüde RP'nin iktidarını istemeyen bir kesimin ANAP'ı desteklediği yorumunu yapmak da mümkündür.

1990'lı yıllarda Çiller genel başkanlığındaki DYP'nin kentlerde oy oranını yükseltmesi ise, DYP'nin AP'den farklı olarak kentsel alanlara yönelmesine ve kentli seçmeni kazanmaya yönelik söylemlerine bağlanabilir. Çiller, Demirel'e yakınlığı ile bilinen kadroları tasfiye ederek kendisini yenilikçi ve değişimden yana bir parti olarak göstermeye çalışması, kırsal kesimin yanında büyük kentlerde de başarılı olma amacına yöneliktir (Çelebi vd., 1996: 85-86). Köymen vd.'ne göre (1996: 11), Çiller tam bir devlet partisi görünümüyle seçimlere girmiş ve bunun fiili olanaklarından faydalanmış, devleti odak noktasına koyduğu milliyetçilik, birlik ve beraberlik söylemleriyle belli bir seçmeni kendisine çekebilmiştir. Ayrıca kadın olmasının avantajını kullanarak

Cumhuriyeti korumaya kararlı laik Türk kadını imajıyla kent seçmenini kendisine çektiği yorumu yapılabilir. Buna rağmen DYP büyük kentlerde başarılı olamamış aksine bu politikaları ters teperek kırsal kesimden de oy kaybetmiştir. DYP ilk kez bu seçimde AP geleneğinden miras aldığı seçmen tabanını tüketmiş görünmektedir. Büyük kentlerde başarı yakalayamazken; kırsal kesimde de birinci parti olma özelliğini yitirmiştir.²⁰⁹ Ancak yine de hem 1994 yerel seçimlerinde hem de 1995 milletvekili genel seçimlerinde birinci olduğu illerde, kırdan aldığı oy oranı, kent oyları ortalamasının üzerindedir.²¹⁰ Bu nedenle DYP'nin kentlerden aldığı oylar, Çiller'in partiyi modern Batı tipi bir kimliğe büründürmesinden kentli seçmene yönelik yürüttüğü politikaların etkisinden çok DP ve AP'nin geçmişte tabanının güçlü olduğu ve bu kemikleşmiş seçmen tabanının DYP'yi desteklemesine de bağlanabilir.

Ülkemizde 1990'lı yıllarda siyasal partilerin iktidar olabilmesi için hem kent hem de kırsal alan oyları hâlâ çok önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle kentte belli bir ağırlığa sahip olan siyasal parti, kırsal alanda yeterli oyu alamadığından tek başına iktidar olamamaktadır. Aynı şekilde artık kentsel alan oyları da siyasette belli bir ağırlığa sahiptir. Bu nedenle kentsel alana yönelmeyen burjuva partisi beklediği oy potansiyeline ulaşamadığı gibi kırsal alana yönelmeyen siyasal parti de istediği oy potansiyeline erişememektedir. 1990'ların genel siyasal görünümü siyasal bölünmüşlüğü bir sebebi de belki de siyasal partilerin kır ve kent arasında denge kuramamasından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde yapılması gereken en önemli şey hem kırsal alanı hem de kenti temel alan bazı öğeleri partinin ideolojik yapısına taşımaktır. Böylece siyasal partiyi iktidara taşıyacak ve partiyi siyasal etkinliğine yönelik tehlikeler olabildiğince önlenmiş olacaktır (Kahraman, 1995: 224).

²⁰⁹ 1991 yılında DYP'nin kent oy ortalaması %25,0 iken, 1994'te %17,2, 1995 seçimlerinde ise %18,1'e gerilemiştir. Kırsal alanda ise, 1991'de %30,0 olan oy ortalaması, 1994'te %28,0'a, 1995'te %22,9'a düşmüştür (Tosun, 1999: 263).

²¹⁰ 1994 yerel seçimlerinde ve 1995 milletvekili seçimlerinde birinci olduğu iller de (Bknz. Tablo 69 ve 71) Afyon, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Burdur, Çanakkale, Isparta, Kastamonu, Manisa, Muğla, Ardahan) kır oyları ortalaması %37,5, kent oyları ortalaması ise %27,1'dir (Tosun ve Tosun, 1996b: 31).

Tablo 73: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP'ın İl Bazında Oy Oranı (%)

1. Olduğu İl	Oy Oranı	2. Olduğu İl	Oy Oranı	3. Olduğu İl	Oy Oranı	4. Olduğu İl	Oy Oranı	5. Olduğu İl	Oy Oranı	6. Olduğu İl	Oy Oranı
Ankara	21,6	İstanbul	22,0	İzmir	18,8	Çorum	13,6	Ardahan	9,9	Iğdır	5,5
Artvin	28,2	Ağrı	18,4	Adana	16,6	Erzincan	10,4				
Giresun	37,6	Aydın	22,4	Adıyaman	14,8	Hatay	14,6				
Kırşehir	20,9	Balıkesir	19,5	Afyon	18,1	Isparta	13,8				
Mardin	22,3	Bayburt	28,2	Aksaray	18,1	Karabük	16,2				
Mersin	18,6	Bingöl	14,4	Amasya	17,0	Karaman	12,5				
Ordu	29,9	Bitlis	23,1	Antalya	14,6	Kars	12,3				
Rize	54,5	Bolu	23,6	Bartın	19,6	Kayseri	14,3				
Samsun	22,4	Burdur	21,6	Batman	15,5	Niğde	13,0				
Sinop	21,3	Bursa	21,7	Bilecik	16,5	Tunceli	9,1				
Trabzon	33,4	Çanakkale	21,1	Diyarbakır	13,8						
Yalova	24,5	Çankırı	21,4	Edirne	14,2						
		Denizli	20,3	Elazığ	12,0						
		Gaziantep	17,0	Erzurum	15,2						
		Gümüşhane	25,8	Eskişehir	15,8						
		Kahramanmaraş	19,8	Hakkari	12,2						
		Kırıkkale	22,3	Kastamonu	19,0						
		Malatya	23,0	Kırklareli	19,0						
		Manisa	19,8	Kilis	12,8						
		Muğla	21,0	Kocaeli	16,0						
		Nevşehir	18,7	Konya	13,3						
		Sakarya	24,8	Kütahya	21,9						
		Sivas	23,4	Muş	16,5						
		Tokat	15,9	Siirt	14,2						
		Yozgat	22,0	Şanlıurfa	17,1						
		Zonguldak	17,4	Şırnak	13,8						
				Tekirdağ	19,3						
				Uşak	16,7						
				Van	16,6						

Kaynak: www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1991 seçimleri ile karşılaştırıldığında ANAP, 52 ilde oy kaybetmiş, oy kayıpları daha çok Doğu, Güneydoğu Anadolu, İç Anadolu ve Akdeniz Bölgesi'nde yoğunlaşmaktadır. DYP ise, 12 ilde oylarını arttırmış, ancak en fazla oy kaybına uğrayan parti olarak 63 ilde oylarını düşürmüştür. DYP en çok oy kaybını ise Doğu, Güneydoğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'ndeki illerde yaşamıştır. ANAP, hemşehrilik bağlarından dolayı kalesi konumunda olan Rize'de oylarını %47,5'den %54,5'e çıkartırken; DYP, Isparta'da oylarını %62,6'dan %40,3'e düşürmüştür. İki siyasal

partinin de ikinci ve üçüncü oldukları illerin yoğunlukta olduğu görülmektedir (Tablo 73, Tablo 74).

Tablo 74: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin İl Bazında Oy Oranı (%)

1. Olduğu İl	Oy Oranı	2. Olduğu İl	Oy Oranı	3. Olduğu İl	Oy Oranı	4. Olduğu İl	Oy Oranı	5. Olduğu İl	Oy Oranı
Afyon	28,0	İzmir	23,9	Amasya	17,0	Ağrı	13,6	Ankara	13,1
Antalya	26,5	Adana	17,4	Bayburt	14,5	Batman	14,3	Erzincan	10,0
Ardahan	26,9	Adıyaman	18,6	Bingöl	12,8	Diyarbakır	10,8	Malatya	8,1
Aydın	28,8	Aksaray	18,5	Bitlis	15,1	Gaziantep	13,7		
Balıkesir	28,9	Artvin	22,6	Bolu	18,3	Yozgat	11,0		
Bilecik	32,2	Bartın	21,7	Çankırı	19,6	Van	10,0		
Burdur	26,3	Edirne	28,9	Çorum	15,7	Sivas	10,6		
Bursa	24,5	Elazığ	24,0	Giresun	14,1	Siirt	10,0		
Çanakkale	31,1	Erzurum	15,5	Gümüşhane	15,4	Muş	11,2		
Denizli	30,6	Eskişehir	23,1	Kahramanmaraş	16,6	Kırkkale	12,9		
Isparta	40,3	Hakkari	19,0	Karaman	13,8	Kırşehir	14,5		
Karabük	24,9	Hatay	19,2	Kayseri	14,6	Kocaeli	13,5		
Kastamonu	27,6	Iğdır	19,8	Nevşehir	16,6	Mardin	19,7		
Kilis	27,2	Kars	18,4	Rize	10,9	Ordu	12,9		
Manisa	26,7	Kırklareli	25,8	Sakarya	19,5	İstanbul	15,4		
Muğla	35,3	Konya	14,4	Samsun	19,3				
Niğde	23,8	Kütahya	24,4	Tokat	15,5				
Şırnak	29,3	Mersin	17,7	Trabzon	12,8				
		Sinop	19,3	Tunceli	16,8				
		Şanlıurfa	25,0	Zonguldak	16,6				
		Tekirdağ	24,9						
		Uşak	20,4						
		Yalova	23,0						

Kaynak: www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

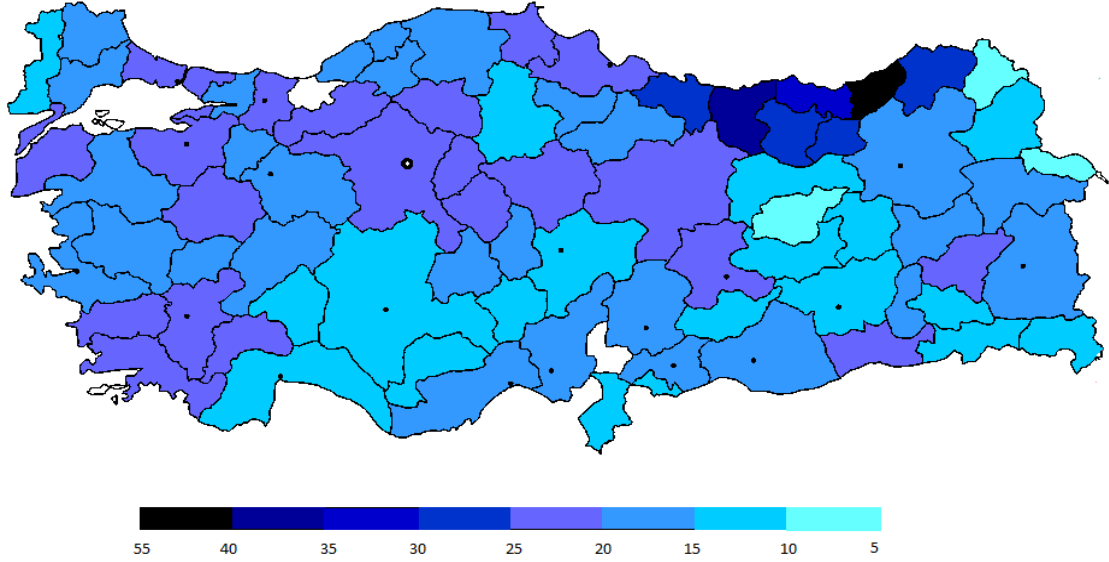
Çiller her ne kadar DYP'yi geleneksel kimliğinden sıyrarak ona Batı tipi modern bir parti kimliği kazandırmaya çalışsa da DYP'nin kimlik bunalımına rağmen, DP ve AP'nin güçlü olduğu illerde özellikle Ege Bölgesi'nde kemikleşmiş bir seçmen tabanı olduğu görülmektedir. ANAP, DYP gibi geleneksel bir tabana sahip değildir. Ancak ANAP, kurulduğu dönemden farklı olarak daha ideolojik vurgularla DYP'nin geleneksel kemikleşmiş seçmen tabanına sahip olduğu Aydın, Çanakkale, Bursa, Kütahya, Burdur'da da kendisine bir seçmen tabanı yarattığı görülmektedir (Tablo 73, Tablo 74). Özellikle ANAP'ın, DYP'nin zayıf olduğu Orta ve Doğu Karadeniz'de liderin hemşehrilik bağlarından dolayı daha güçlü olduğu görülmektedir (Şekil 40, Şekil 42).

Ankara, Sakarya ve Tunceli dışında iki partiden birinin oyları azaldığında diğerinin oyunun artması göz önünde bulundurulduğunda, ANAP ve DYP arasında gidip gelen yüzergezer oyların belli bir seçmen kitlesinin olduğu söylenebilir. İki parti arasındaki bu oy alışverişinin varlığını yöneten sağın bölündüğünün de kanıtı olarak görmek mümkündür. Ancak iki partinin aynı zamanda oylarının erimesi de dikkate alındığında, bu oy alışverişinin iki parti ile sınırlı olmadığını ANAP ve DYP tabanından diğer partilere de oy kaymalarının olduğu söylenebilir. Özellikle İslamcı sağ ve milliyetçi sağ çizgideki seçmenin geleneksel partilere doğru kaydığını söyleyebiliriz. Çelebi vd.'nin (1996: 68-69) yaptıkları araştırmada, 1995 seçimlerinde partilerin aldıkları oy ile önceki seçimlerde aldıkları oylar arasındaki korelasyon katsayıları hesaplanarak partiler arasındaki oy ilişkisi incelenmiştir. RP'nin 1994 seçimlerinde yüksek oy aldığı yerlerde DYP'nin oylarını arttıramadığı görülmüştür. ANAP için ise bütün siyasal parti seçmenlerinin onun için potansiyel bir kitle olduğu, ANAP'ın hiçbir siyasal partinin seçmen tabanında ciddi bir direnç ile karşılaşmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. ANAP'ın dört eğilimi birleştirme iddiası ile ortaya çıkması ve keskin bir ideolojik çizgide durmamasından dolayı bütün siyasal partiler için alternatif parti görünümünde olduğu yorumunu yapmak mümkündür.

ANAP ve DYP'nin ülkedeki oy dağılımı haritaları incelendiğinde (Şekil 40, Şekil 41) ANAP'ın Doğu Karadeniz çok yoğun olmakla birlikte, özellikle %25-10 arasında değişen oy oranları ile ülkenin her bölgesinde belli bir oy yoğunluğu olduğu görülmektedir. Nitekim Tablo 75'te ANAP'ın coğrafi oy oranları ortalamasının sonuçları da bunu doğrular niteliktedir. DYP'nin ise özellikle oy yoğunluğunun Batı'da yoğunlaştığı ve Doğu'ya doğru oy oranlarının düştüğü görülmektedir. DYP'nin İç Anadolu Bölgesi'nden Doğu Anadolu Bölgesi'ne doğru oylarının azalması, muhafazakâr-milliyetçi seçmenin, İslamcı ve milliyetçi sağa yönelmiş olmasıyla açıklanabilir. Özellikle İç Anadolu ve Doğu Anadolu'daki DYP oyları RP'ye kaymıştır. Bu seçimlerde DYP'nin kırsal alandaki ağırlığının da azalmaya başladığını söylenebilir. Çelebi vd.'nin (1996: 51, 74, 86, 87) yaptıkları araştırmada, DYP'nin oy kaybettiği geleneksel olarak güçlü kırsal alanlarda RP'nin güçlendiğini ortaya çıkmıştır. 1995 seçimlerinde ANAP ve DYP'nin birinci oldukları iller (Şekil 40), ülke genelinde aldıkları oy oranlarına göre yapılan ölçekli haritalar (Şekil 41, Şekil 42) ve coğrafi oy oranları (Tablo 75, Şekil 43) incelendiğinde; genel olarak DYP'nin oy yoğunluğunun

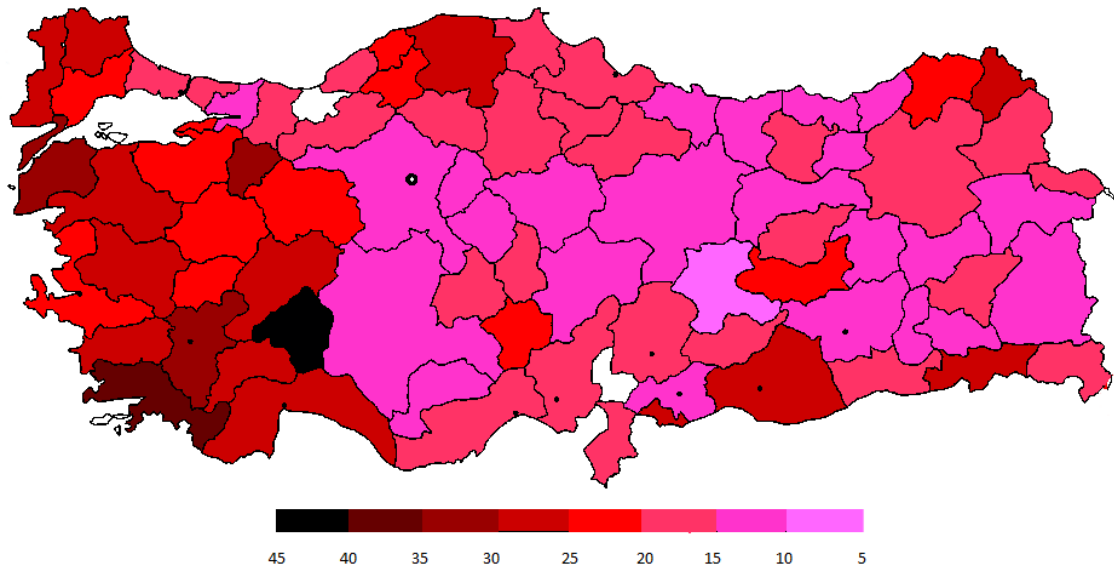
Batı bölgelerinde yoğunlaştığını; ANAP'ın ise neredeyse her bölgede belirli bir oy yoğunluğuna sahip olduğunu bu nedenle bölgesel anlamda daha dengeli dağıldığını söyleyebiliriz.

Şekil 40: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP'ın Ülkedeki Oy Yoğunluğu

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 41: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin Ülkedeki Oy Yoğunluğu

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

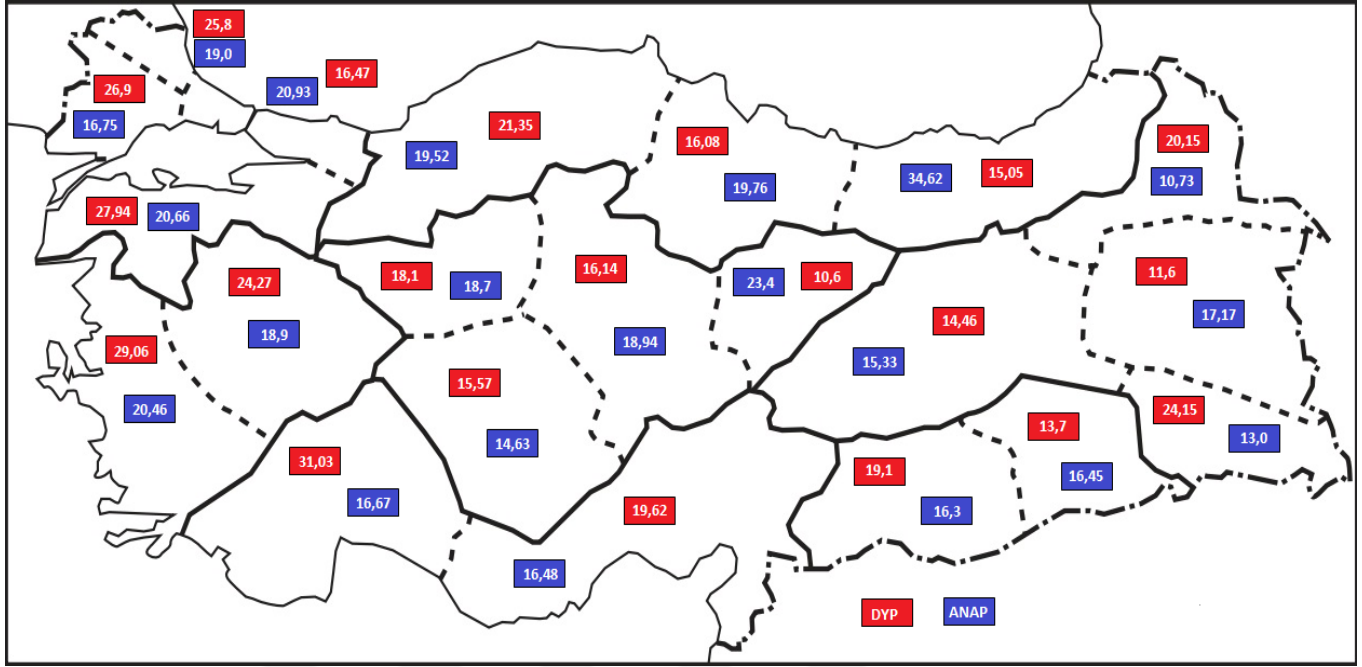
24 Aralık 1995 seçimlerine iktidarın büyük ortağı olarak giren DYP, tüm bölgelerde özellikle de Karadeniz ve Güneydoğu'da oy kaybına uğramıştır. DYP en çok oyu Ege Bölge'sinden; en az oyu ise, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden almıştır. Özellikle piyasa ekonomisinin gelişmişliği dışa açılmanın daha yoğun olduğu Batı bölgelerinden muhafazakâr, milliyetçi ve az gelişmiş bölgelere doğru gidildikçe DYP'nin oyları düşmüştür. Özellikle bir önceki 1994 yerel seçimlerine göre oy oranlarının düştüğü görülmektedir. Güneydoğu'da DYP %35 civarında oy kaybetmiştir. Bu durumun o bölgedeki yerel eşraf ekonomik çıkarlarına uygun yeni siyasal parti arayışlarına girmesi, DYP'nin Güneydoğu sorununa devletçi, çözümleri bölgedeki halk nezdinde destek görmemesi ve seçmen tabanının "Kürt kimliği" vurgusunu öne çıkaran HADEP'e yönelmesinden kaynaklanmış olması muhtemeldir. Ege Bölgesi'nde birinci parti olmasının sebebi ise, Batı'da geleneksel kalıplaşmış, kır kökenli ve AP'ye dayanan seçmen tabanını korumasına bağlanabilir.

DYP'nin Orta Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde birinci olduğu iller dikkat çekecek şekilde azalırken; Ege Bölgesi'nde hâkimiyeti azalarak devam etmektedir (Tablo 74, Şekil 40). DYP ve ANAP'ın bölgesel oy dağılımı karşılaştırıldığında DYP, ANAP'a göre daha gelişmiş olan Marmara, Ege ve Akdeniz Bölgesi'nde²¹¹ daha az oy kaybederken; İç Anadolu, Doğu ve Güneydoğu'da daha fazla oy kaybetmiştir. ANAP ise en fazla oy oranına Doğu Karadeniz'de ulaşırken en az oyu DYP gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden almıştır. DYP'nin çok güçlü olduğu Ege Bölgesi'nde ise 1991 seçimlerinden sonra sürekli oy kaybetmiştir.

²¹¹ Dinçer vd.'in 1996 yılında yaptığı araştırmada, illerdeki demografik yapı, işgücü talebi, eğitim ve sağlık hizmetleri, fiziki ve sosyal altyapı olanakları, üretim seviyesi, gelir düzeyi ile il nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamada sağladıkları başarı gibi faktörleri dikkate alarak illerin *sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasını ve endeks değerlerini* ortaya koymuştur. Sonuçlar nüfus büyüklükleri ile orantılı çıksa dahi çalışmada, illerin sahip oldukları nüfus büyüklüğü, yüzölçüm ya da şehirleşme oranı gibi birtakım yüzeysel büyüklükler dikkate alınmamıştır. Bu nedenle genelleme yapmak doğru değildir. Dinçer vd.'ne göre (1996: 72), coğrafi bölgeler itibarıyla sosyoekonomik gelişmişlik endeksinde sırasıyla, Marmara (1,694), Ege (0,500), İç Anadolu (0,460), Akdeniz (0,0615), Karadeniz (-0,543), Güneydoğu Anadolu (-1,036) ve Doğu Anadolu (-1,137) bölgeleri yer almaktadır.

Ayrıca Birleşmiş Milletler Kalkınma Programları'nın (United Nations Development Programme-UNDP) geliştirdiği insani gelişim göstergeleri kullanılarak 1990 yılından itibaren İnsani Gelişmişlik Endeksi (Human Development Index) elde edilmektedir. İnsani Gelişim Endeksi'nin hesaplanmasında refah standardı, eğitim standardı ve sağlık standardı olmak üzere üç kriter kullanılmaktadır. Bu indeksler il bazında incelendiğinde, Türkiye'de bölgeler arasında önemli farklılıklar ortaya çıkmaktadır. 1990 yılında "İnsani Gelişim Endeksi Değerlerine Göre" İllerin Gelişmişlik Dereceleri incelendiğinde, ülkemizin batısında yer alan bölgeler, doğusunda yer alan bölgelere göre daha yüksek endeks değerine sahip olduğu görülmektedir. En yüksek insani gelişmişlik endeksi değerlerinde; Doğu Marmara, Ege, Batı Marmara Bölgeleri ilk sıralarda yer alırken Güneydoğu, Ortadoğu ve Kuzeydoğu Anadolu Bölgeleri son sıralarda yer almaktadır (www.undp.org; www.undp.org; Ünal, 2008).

Şekil 42: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Coğrafi Oy Oranlarının Ortalaması

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

ANAP ve DYP'nin coğrafi olarak oy dağılımları incelendiğinde (Şekil 43, Tablo 75), Ege, Marmara, Akdeniz ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nde DYP'nin; Karadeniz ve İç Anadolu Bölgeleri'nde ise ANAP'ın oy oranlarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ise oy oranları aynı olacak derecede birbirlerine yakındır. 1991 seçimlerine göre, ANAP ve DYP özellikle Marmara Bölgesi'nde aynı şekilde oy kaybına uğramışlardır.

1995 seçimlerinde Çiller'in başarısız olma nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür; seçimlerden önce teşkilata yönelik tasfiyesinin parti örgütünü olumsuz etkilemesi ve güçsüz örgütle seçim kazanmanın zor olması, Çiller'in mal varlığına yönelik tartışmalar ve Çiller'in aday seçiminde ağırlığı ile DYP tabanının desteleyip benimsediği isimlerden çok, kendi kadrosunu kurmaya çalışarak kendi belirlediği kişileri koyması. Yılmaz ise, 1995 seçimleri öncesinde, RP'ye karşı bir mücadele yürütürken, "en büyük hatam" (Kongar, 2006: 269) dediği RP'ye ideolojik olarak yakın olan BBP ile ittifak yapması ve Korkut Özal, Ali Coşkun gibi parti içindeki muhafazakâr isimleri parti vitrinine çıkarması 1995 seçimlerinde oy ve liberal eğilimli seçmeni kaybetmesine neden olmuştur.

Tablo 75: 1995 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Coğrafi Oy Oranlarının Ortalaması

Bölgeler	Bölümler	İller	ANAP (%)	DYP (%)
AKDENİZ	Antalya Bölümü	Antalya, Isparta, Burdur	16,67	31,03
	Adana Bölümü	Adana, Mersin, Kahramanmaraş, Hatay, Kilis	16,48	19,62
EGE	Kıyı Ege Bölümü	Manisa, İzmir, Aydın, Denizli, Muğla	20,46	29,06
	İç Batı Anadolu Bölümü	Uşak, Kütahya, Afyon	18,9	24,27
MARMARA	Yıldız Dağları Bölümü	Kırklareli	19,0	25,8
	Ergene Bölümü	Edirne, Tekirdağ	16,75	26,9
	Çatalca Kocaeli Bölümü	İstanbul, Kocaeli, Sakarya	20,93	16,47
	Güney Marmara Bölümü	Çanakkale, Balıkesir, Bursa, Bilecik, Yalova	20,66	27,94
KARADENİZ	Batı Karadeniz Bölümü	Bartın, Bolu, Kastamonu, Sinop, Zonguldak, Karabük	19,52	21,35
	Orta Karadeniz Bölümü	Samsun, Amasya, Çorum, Tokat, Ordu	19,76	16,08
	Doğu Karadeniz Bölümü	Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Rize, Artvin	34,62	15,05
İÇ ANADOLU	Yukarı Sakarya Bölümü	Eskişehir, Ankara	18,7	18,1
	Konya Bölümü	Konya, Karaman, Aksaray	14,63	15,57
	Orta Kızılırmak Bölümü	Çankırı, Kırıkkale, Kırşehir, Yozgat, Nevşehir, Niğde, Kayseri	18,94	16,14
	Yukarı Kızılırmak Bölümü	Sivas	23,4	10,6
DOĞU ANADOLU	Yukarı Fırat Bölümü	Erzincan, Malatya, Elazığ, Tunceli, Bingöl, Bitlis	15,33	14,46
	Erzurum Kars Bölümü	Erzurum, Kars, Iğdır, Ardahan	10,73	20,15
	Yukarı Murat Van Bölümü	Ağrı, Muş, Van	17,17	11,6
	Hakkâri Bölümü	Hakkâri, Şırnak	13,0	24,15
GÜNEYDOĞU ANADOLU	Orta Fırat Bölümü	Adıyaman, Gaziantep, Şanlıurfa	16,3	19,1
	Dicle Bölümü	Diyarbakır, Mardin, Batman, Siirt	16,45	13,7

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

5.3.8.4. 18 Nisan 1999 Milletvekili Genel Seçimleri

1999 milletvekili genel seçimlerinde ANAP, %13,2 oy oranı ve 86 milletvekili sayısı ile seçime katılan siyasal partiler arasında dördüncü olurken; DYP, %12 oy oranı ve 85 milletvekili çıkartarak beşinci olmuştur. 1995 seçimlerinden başlayarak İslamcı sağ ve milliyetçi sağ partilerin ülke genelinde tabanlarını genişletmelerine bağlı olarak iki siyasal partinin de iller bazında tabanları daralmış, oy oranlarının yüksek olduğu iller azalmıştır. Bir dönemin yöneten sağ partileri olan iki siyasal partinin de oy oranlarını iyice düşmüş seçmen tabanı diğer siyasal partilere özellikle MHP, RP ve DSP'ye kaymış, söz konusu iki siyasal parti de ülke barajını biraz üzerinde oy almışlardır. Bu seçimlerde ANAP sadece %43,4 oy oranı ile Rize'de birinci olurken; DYP, Artvin, Ardahan, Kilis, Kütahya ve Şanlıurfa'da birinci olmuştur. ANAP, kalesi olan Rize'de oy oranını düşürmesine rağmen birinciliği elinde tutarken; DYP, kalesi olan 1995 seçimlerinde %40,3 oy aldığı Isparta'da birinci olamamış, neredeyse yarı yarıya oy kaybederek %23,1 oy oranı ile ikinci olabilmıştır (Tablo 76, Tablo 77). Isparta'da sahip olduğu seçmen tabanı MHP'ye kaymıştır. ANAP 25 ilde milletvekili çıkartamazken; DYP 17 ilde milletvekili çıkartamamıştır.

Şekil 43: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Birinci Parti Olduğu İller

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 76: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP'ın İl Bazında Oy Oranı (%)

1. Olduğu İl	Oy Oranı	2. Olduğu İl	Oy Oranı	3. Olduğu İl	Oy Oranı	4. Olduğu İl	Oy Oranı	5. Olduğu İl	Oy Oranı	6. Olduğu İl	Oy Oranı
Rize	43,4	İstanbul	15,8	Ardahan	16,3	Ağrı	9,2	Ankara	10,8	Amasya	10,4
		İzmir	15,8	Artvin	16,7	Aksaray	10,5	Adıyaman	10,5	Bingöl	9,7
		Adana	11,8	Aydın	16,4	Antalya	13,2	Kayseri	7,4	Karaman	6,4
		Bartın	19,8	Bayburt	21,7	Balıkesir	13,9	Kilis	9,2	Niğde	9,5
		Bitlis	20,5	Çanakkale	16,3	Batman	10,5	Kocaeli	10,8	Gaziantep	9,9
		Bursa	16,0	Diyarbakır	11,1	Bilecik	14,4	Konya	7,2	Samsun	14,2
		Edirne	14,9	Gümüşhane	16,4	K.Maraş	9,3	Kütahya	10,2	Sivas	5,5
		Kırıkkale	17,0	Kars	16,3	Karabük	14,3	Malatya	7,2	Tokat	8,1
		Kırklareli	17,6	Mardin	16,4	Kastamonu	15,3	Mersin	10,9	Çorum	5,9
		Ordu	21,4	Muğla	16,6	Kırşehir	9,9	Osmaniye	8,7	Erzincan	7,5
		Sinop	18,7	Nevşehir	13,4	Manisa	10,6	Tunceli	8,1		
		Şırnak	16,9	Yozgat	10,8	Muş	11,1	Uşak	10,6		
		Tekirdağ	17,8	Isparta	17,1	Siirt	12,6	Burdur	9,6		
		Trabzon	20,2			Şanlıurfa	14,0	Çankırı	6,8		
		Yalova	23,7			Van	9,8	Elazığ	6,6		
		Zonguldak	14,7			Bolu	14,2	Sakarya	13,8		
						Denizli	15,1				
						Erzurum	7,5				
						Eskişehir	11,4				
						Giresun	14,8				
						Hakkâri	9,4				
						Hatay	12,2				
						İğdır	12,0				
						Afyon	12,2				

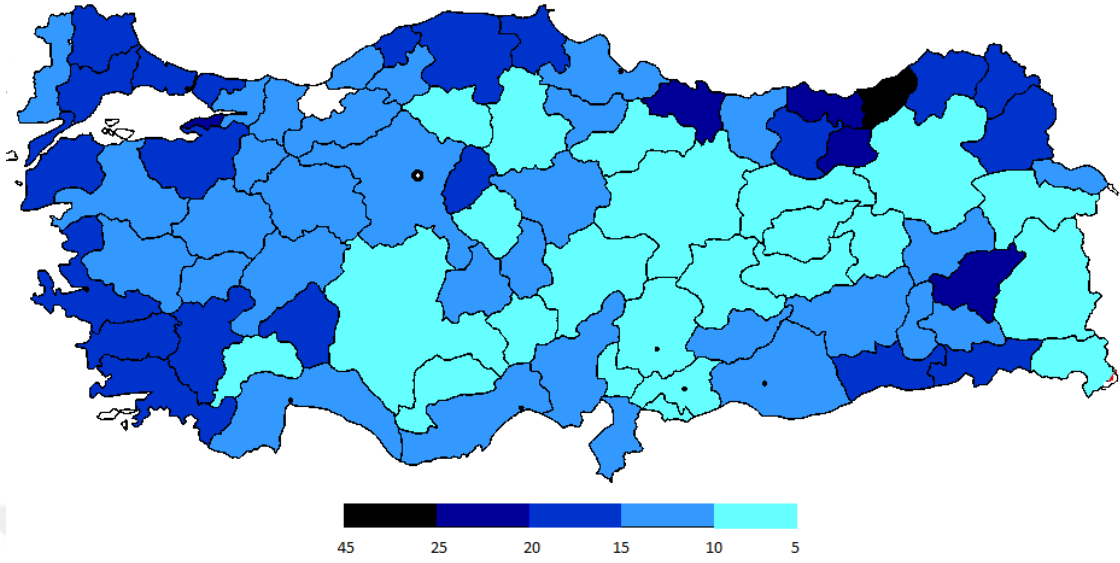
Kaynak: www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 77: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin İl Bazında Oy Oranı (%)

1. Olduğu İl	Oy Oranı	2. Olduğu İl	Oy Oranı	3. Olduğu İl	Oy Oranı	4. Olduğu İl	Oy Oranı	5. Olduğu İl	Oy Oranı	6. Olduğu İl	Oy Oranı
Artvin	19,8	Adıyaman	17,0	Ağrı	12,7	Aydın	14,7	İstanbul	5,4	Kırşehir	8,8
Ardahan	21,5	Afyon	15,5	Aksaray	14,6	Bayburt	18,4	İzmir	9,6	Malatya	6,0
Kilis	23,0	Balıkesir	18,4	Antalya	19,3	Karaman	10,9	Adana	9,4	Ankara	7,3
Kütahya	24,2	Batman	14,1	Bartın	15,9	Kayseri	9,5	Kars	11,8		
Şanlıurfa	23,8	Bingöl	14,5	Bilecik	17,8	Kırkkale	14,1	Ordu	12,0		
		Hakkâri	18,1	Bitlis	14,0	Kocaeli	11,6	Sivas	7,9		
		Isparta	23,1	Burdur	18,8	Mersin	11,0	Şırnak	10,2		
		Mardin	19,2	Çanakkale	16,3	Nevşehir	12,4	Trabzon	10,8		
		Muğla	16,7	Çankırı	17,0	Amasya	12,8	Yozgat	8,2		
		Niğde	18,4	Çorum	13,9	Sakarya	15,3	Zonguldak	10,2		
		Siirt	22,1	Denizli	18,0	Tokat	11,9	Iğdır	8,0		
				Diyarbakır	11,2	Uşak	10,7	Bolu	12,1		
				Edirne	11,2	Yalova	13,6	Bursa	12,8		
				Erzincan	13,7	Çorum	13,9	Gaziantep	10,3		
				Erzurum	16,6	Elazığ	9,0	Giresun	13,3		
				Eskişehir	13,5	Kırklareli	10,4	Hatay	11,6		
				K.Maraş	17,6	Gümüşhane	13,9				
				Karabük	17,1						
				Kastamonu	19,4						
				Konya	13,9						
				Manisa	19,1						
				Muş	11,7						
				Osmaniye	13,0						
				Rize	9,8						
				Samsun	15,3						
				Sinop	15,2						
				Tekirdağ	11,6						
				Tunceli	15,6						
				Van	11,1						

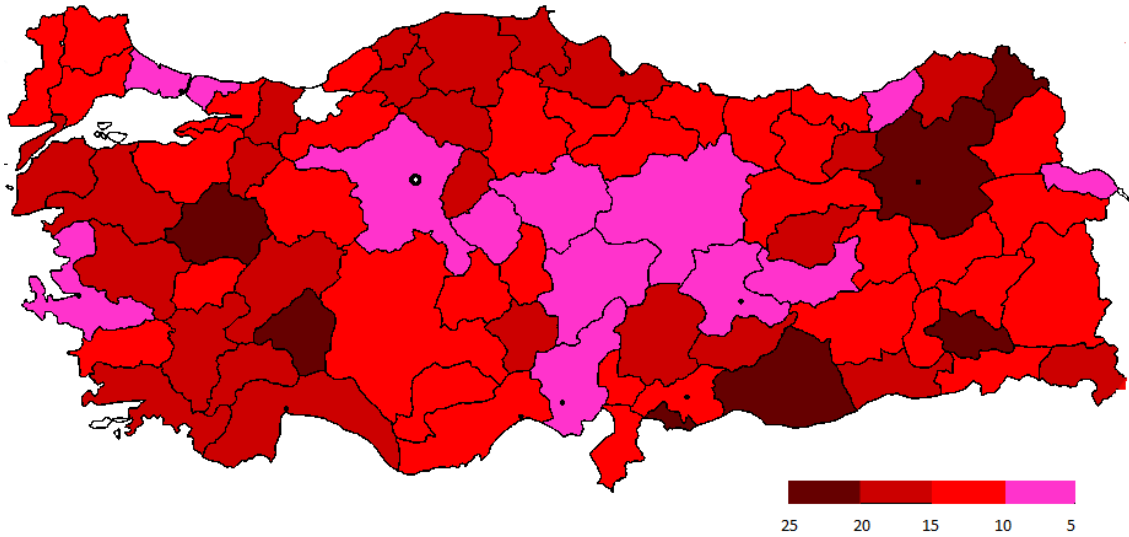
Kaynak: www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 44: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP'ın Ülkedeki Oy Yoğunluğu

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 45: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin Ülkedeki Oy Yoğunluğu

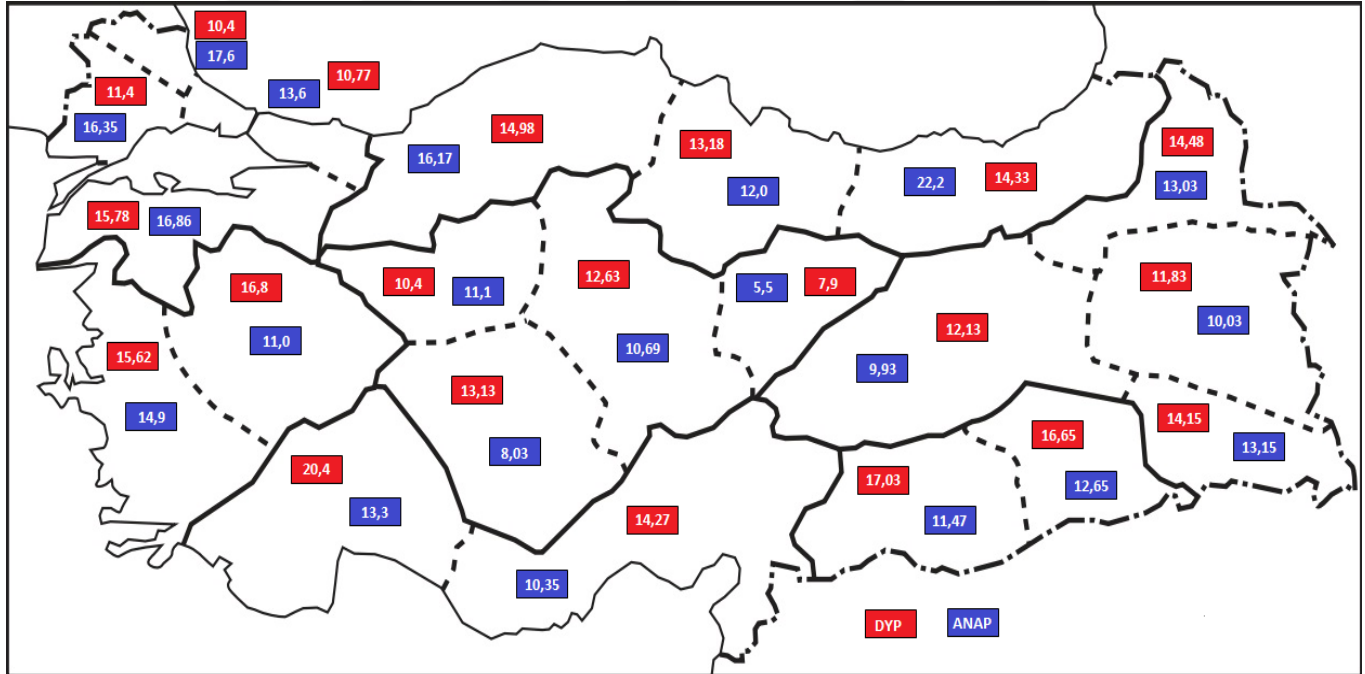

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

İki siyasal partinin de ülkedeki oy dağılımı haritası incelendiğinde (Şekil 44, Şekil 45), ülke genelinde oy oranlarının %20 ile %10 arasında değiştiği görülmektedir. ANAP en çok desteği Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz kıyı kentlerinden görürken;

ülkenin iç kısımlarına doğru gidildikçe aldığı desteğin azaldığı görülmektedir. DYP ise, en çok desteği yine Ege, Batı Karadeniz kentlerinden görürken; en az desteği ülkenin iç kısımlarından İç Anadolu kentlerinden görmektedir. Nitekim 1999 seçimlerinde partilerin seçim performanslarının incelendiği 4.3.4. bölümde de görüldüğü üzere, ülkenin iç kısımlarında seçmenin sağa yöneldiği bu nedenle milliyetçi ve muhafazakâr sağ partilerin (MHP-FP) güçlendiği görülmüştür. ANAP ve DYP'nin ülkedeki oy dağılımını gösteren seçim haritaları karşılaştırıldığında birbirine çok benzediğini söyleyebiliriz. Hatta hiçbir seçimde bu kadar benzeşmediğini bu nedenle seçmen tabanlarının bu seçimlerde çok benzeştiğini ve bölgesel olarak gördükleri destek bakımından seçmen tabanlarının oranlarının yakın olduğunu söyleyebiliriz (Şekil 46, Tablo 78). ANAP ve DYP'nin oylarının, özellikle Orta Anadolu'da %10'un altına düştüğü görülmektedir. Söz konusu iki partinin de en az desteği ülkenin iç kısımlarından ve Orta Anadolu'dan aldıkları göz önünde bulundurulduğunda, bu seçimlerde iki parti içinde milliyetçi, muhafazakâr seçmenini bir önceki seçime göre daha da kaybettikleri söylenebilir.

Şekil 46: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Coğrafi Oy Oranlarının Ortalaması

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1999 milletvekili seçimlerinde de önceki seçimlerde olduğu gibi DYP, Akdeniz, Ege, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde ANAP'tan daha fazla destek görürken; ANAP, Karadeniz ve Marmara Bölgeleri'nden daha fazla destek görmektedir (Tablo 78, Şekil 46). Ancak iki siyasal partinin de önceki seçimlere kıyasla coğrafi oy oran ortalamalarında ciddi düşüşler görülmektedir.

Tablo 79 incelendiğinde ise, birçok kentte oy oranlarının çok yakın olduğu, özellikle 1991 seçimlerinden 1999 seçimlerine kadar iki partinin de seçmen tabanının erimesine de bağlı olarak (3-4 puan fark ile) oy oranlarının yakın olduğu kent sayısının arttığı görülmektedir. Aynı şekilde, kentlerde oy oranlarına göre başarı sıralamasında ANAP'ın arkasından DYP'nin, ya da tam tersi şekilde DYP'nin arkasından ANAP'ın geldiği birçok kent olduğu görülmektedir.²¹² Bütün bu bilgilerden yola çıkarak; birçok kentte ANAP ve DYP'nin seçmen tabanlarından aldıkları oy oranlarının yakın olduğunu söylemek mümkündür. 1991 ve 1995 seçim sonuçlarına göre başarı sıralamasında, söz konusu iki parti iki seçimde de 47 ilde; 1999 seçimlerinde ise 41 ilde birbirinin ardından gelmektedir.

²¹² Bknz. Tablo, 68, 69, 73, 74, 76, 77.

Tablo 78: 1999 Milletvekili Genel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Coğrafi Oy Oranlarının Ortalaması

Bölgeler	Bölümler	İller	ANAP (%)	DYP (%)
AKDENİZ	Antalya Bölümü	Antalya, Isparta, Burdur	13,3	20,4
	Adana Bölümü	Adana, Mersin, Kahramanmaraş, Hatay, Kilis, Osmaniye	10,35	14,27
EGE	Kıyı Ege Bölümü	Manisa, İzmir, Aydın, Denizli, Muğla	14,9	15,62
	İç Batı Anadolu Bölümü	Uşak, Kütahya, Afyon	11,0	16,8
MARMARA	Yıldız Dağları Bölümü	Kırklareli	17,6	10,4
	Ergene Bölümü	Edirne, Tekirdağ	16,35	11,4
	Çatalca Kocaeli Bölümü	İstanbul, Kocaeli, Sakarya	13,6	10,77
	Güney Marmara Bölümü	Çanakkale, Balıkesir, Bursa, Bilecik, Yalova	16,86	15,78
KARADENİZ	Batı Karadeniz Bölümü	Bartın, Bolu, Kastamonu, Sinop, Zonguldak, Karabük	16,17	14,98
	Orta Karadeniz Bölümü	Samsun, Amasya, Çorum, Tokat, Ordu	12,0	13,18
	Doğu Karadeniz Bölümü	Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Rize, Artvin	22,2	14,33
İÇ ANADOLU	Yukarı Sakarya Bölümü	Eskişehir, Ankara	11,1	10,4
	Konya Bölümü	Konya, Karaman, Aksaray	8,03	13,13
	Orta Kızılırmak Bölümü	Çankırı, Kırıkkale, Kırşehir, Yozgat, Nevşehir, Niğde, Kayseri	10,69	12,63
	Yukarı Kızılırmak Bölümü	Sivas	5,5	7,9
DOĞU ANADOLU	Yukarı Fırat Bölümü	Erzincan, Malatya, Elazığ, Tunceli, Bingöl, Bitlis	9,93	12,13
	Erzurum Kars Bölümü	Erzurum, Kars, Iğdır, Ardahan	13,03	14,48
	Yukarı Murat Van Bölümü	Ağrı, Muş, Van	10,03	11,83
	Hakkâri Bölümü	Hakkâri, Şırnak	13,15	14,15
GÜNEYDOĞU ANADOLU	Orta Fırat Bölümü	Adıyaman, Gaziantep, Şanlıurfa	11,47	17,03
	Dicle Bölümü	Diyarbakır, Mardin, Batman, Siirt	12,65	16,65

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 79: 1991, 1995 ve 1999 Milletvekili Genel Seçimlerinde ANAP ve DYP'nin İl Bazında Oy Oranları (%)

	İller	1991 Milletvekili Seçimleri		1995 Milletvekili Seçimleri		1999 Milletvekili Seçimleri		2002 Milletvekili Seçimleri	
		ANAP	DYP	ANAP	DYP	ANAP	DYP	ANAP	DYP
1	Adana	21,2	30,0	16,6	17,4	11,8	9,4	3,6	11,5
2	Adıyaman	20,3	24,9	14,8	18,6	10,5	17	5,4	9,8
3	Afyon	22	36,1	18,1	28,0	12,2	15,5	5,1	13,7
4	Ağrı	26,2	28,2	18,4	13,6	9,2	12,7	5,1	7,8
5	Aksaray	22,7	27,8	18,1	18,5	10,5	14,6	6	9,8
6	Amasya	22,5	24,9	17,0	17,0	10,4	12,8	5	10,8
7	Ankara	23,6	23,3	21,6	13,1	10,8	7,3	2,9	5,4
8	Antalya	20,1	43,2	14,6	26,5	13,2	19,3	9	14,7
9	Ardahan	-	-	9,9	26,9	16,3	21,5	6,6	18,0
10	Artvin	27,6	31,4	28,2	22,6	16,7	19,8	9,3	20,9
11	Aydın	29,7	33,8	22,4	28,8	16,4	14,7	5,7	19,8
12	Balıkesir	24,7	34,7	19,5	28,9	13,9	18,4	5,2	14,9
13	Bartın	21,9	36,9	19,6	21,7	19,8	15,9	8,4	14,2
14	Batman	15,9	14,7	15,5	14,3	10,5	14,1	7,5	9,6
15	Bayburt	31,7	19,1	28,2	14,5	21,7	18,4	0,8	14,6
16	Bilecik	25,9	33,0	16,5	32,2	14,4	17,8	6	21,8
17	Bingöl	17,8	27,6	14,4	12,8	9,7	14,5	0,9	6,5
18	Bitlis	31,2	14,0	23,1	15,1	20,5	14	4,3	6,2
19	Bolu	28,3	32,5	23,6	18,0	14,2	12,1	8,5	12,0
20	Burdur	21,2	38,8	21,6	26,3	9,6	18,8	5,3	20,1
21	Bursa	27,8	31,2	21,7	24,5	16	12,8	4,9	11,5
22	Çanakkale	24,6	34,2	21,2	31,1	16,3	16,3	7,5	16,9
23	Çankırı	25,2	32,5	21,4	19,6	6,8	17	3,1	15,1
24	Çorum	20,0	21,9	13,6	15,7	5,9	13,9	2,4	7,9
25	Denizli	24,4	35,4	20,3	30,6	15,1	18	4	18
26	Düzce	-	-	-	-	-	-	5,3	12,1
27	Diyarbakır	14,0	20,0	13,8	10,8	11,1	11,2	4	7,2
28	Edirne	19,0	31,1	14,2	28,9	14,9	11,2	4,2	16,5
29	Elazığ	18,8	33,7	12,0	24,0	6,6	9	2,4	1,8
30	Erzincan	28,8	12,8	10,4	10,0	7,5	13,7	3,7	10,1
31	Erzurum	19,9	30,2	15,2	15,5	7,5	16,6	3	6,3
32	Eskişehir	22,6	34,1	15,8	23,1	11,4	13,5	3,7	14,0
33	Gaziantep	19,2	27,5	17,0	13,7	9,9	10,3	4,4	6,4
34	Giresun	36,3	24,5	37,6	14,1	14,8	13,3	6,5	10,0
35	Gümüşhane	28,6	25,2	25,8	15,4	16,4	13,9	7	13,3
36	Hakkâri	43,0	29,6	12,2	19,0	9,8	18,1	5,5	1,5
37	Hatay	19,3	28,4	14,6	19,2	12,2	11,6	5,4	8,5
38	İğdır	-	-	5,5	19,8	12	8	8,2	9,9
39	İsparta	12,2	62,6	13,8	40,3	17,1	23,1	3,4	18,9
40	İçel	24,0	31,8	18,6	17,7	10,9	11	6,6	8,7
41	İstanbul	27,5	18,8	22,0	15,4	15,8	5,4	4,6	3,6
42	İzmir	25,6	27,6	8,8	23,9	15,8	9,6	4,2	9,3
43	K. Maraş	18,5	25,8	19,8	16,6	9,3	17,6	4,8	9,0
44	Karabük	-	-	16,2	24,9	14,3	17,1	6,2	14,1
45	Karaman	20,8	18,3	12,5	13,8	6,4	10,9	9,4	7,6
46	Kars	16,9	27,0	12,5	18,4	16,3	11,8	2,2	10,7
47	Kastamonu	25,9	36,2	19,0	27,6	15,3	19,4	8,4	20,3
48	Kayseri	22,9	22,0	14,3	14,6	7,4	9,5	1,8	5,2

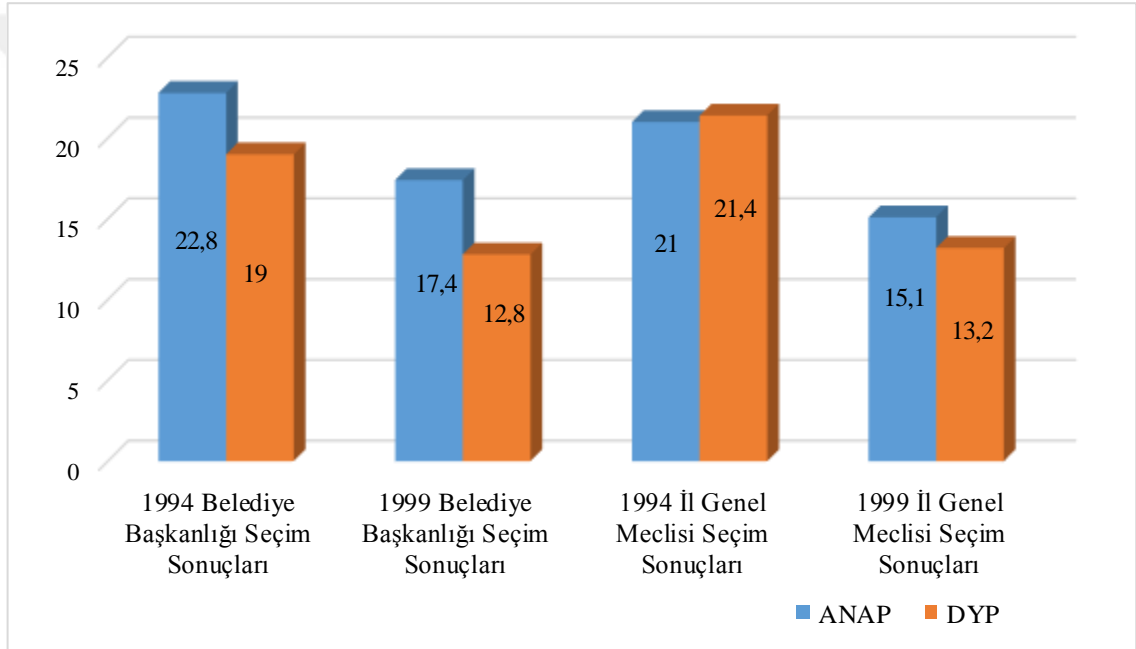
49	Kırıkkale	21,1	26,7	22,3	12,9	17	14,1	3	9,9
50	Kırklareli	25,5	27,1	19,0	25,8	17,6	10,4	7,9	14,1
51	Kırşehir	22,3	14,3	20,9	14,5	9,9	8,8	5,4	3,5
52	Kilis	-	-	12,8	37,2	9,2	23	2,2	15,2
53	Kocaeli	19,6	25,5	16,0	13,5	10,8	11,6	3,5	6,2
54	Konya	19,4	22,6	13,3	14,4	7,2	13,9	4,1	7,3
55	Kütahya	25,1	35,2	21,9	24,4	10,2	24,2	8,7	12,7
56	Malatya	41,1	6,6	23,0	8,1	7,2	6	2,6	7,2
57	Manisa	23,1	37,3	19,8	26,7	10,6	19,1	3,9	19,2
58	Mardin	18,5	17,1	22,3	19,7	16,4	19,2	8,8	8,2
59	Muğla	25,7	39,5	21,0	35,3	16,6	16,7	6,6	22,7
60	Muş	17,2	14,9	16,5	11,2	11,1	11,7	8,1	11,6
61	Nevşehir	22,0	28,5	18,7	16,6	13,4	12,4	7,4	10,3
62	Niğde	20,2	28,2	13,0	23,8	9,5	18,4	5,8	11,2
63	Ordu	31,4	21,1	29,9	12,9	21,4	12	6,9	12,6
64	Osmaniye	-	-	-	-	8,7	13	6,1	9,5
65	Rize	47,5	19,8	54,5	10,9	43,4	9,8	28,6	7,5
66	Sakarya	25,8	28,1	24,8	19,5	13,8	15,3	3,6	6,2
67	Samsun	21,9	33,3	22,4	19,3	14,2	15,3	5,2	13,0
68	Siirt	18,2	19,0	14,2	10,0	12,6	22,1	0	0
69	Sinop	23,2	28,8	21,3	19,3	18,7	15,2	10	11,3
70	Sivas	17,7	13,3	23,4	10,6	5,5	7,9	1,4	4,2
71	Şanlıurfa	26,6	31,3	17,1	25,0	14	23,8	10,2	16,5
72	Şırnak	19,6	14,6	13,8	29,3	16,9	10,2	11,4	5,2
73	Tekirdağ	24,5	30,6	19,3	24,9	17,8	11,6	5,9	12,2
74	Tokat	19,6	21,7	15,9	15,5	8,1	11,9	2,5	9
75	Trabzon	31,5	21,0	33,4	12,8	20,2	10,8	8	10,7
76	Tunceli	10,7	3,4	9,1	16,8	8,1	16,6	4,7	13,2
77	Uşak	24,2	22,6	16,7	20,4	10,6	10,7	5,1	10,8
78	Van	26,2	26,5	16,6	10,0	9,8	11,1	4,5	6,5
79	Yalova	-	-	24,5	23,0	23,7	13,6	6	7,9
80	Yozgat	23,0	15,1	22,0	11,0	10,8	8,2	6,3	6,6
81	Zonguldak	18,6	30,1	17,4	16,6	14,7	10,2	8,5	12,6

Kaynak: www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

5.3.8.5. 18 Nisan 1999 Yerel Seçimleri

1994 yerel seçimlerinde, belediye başkanlığı seçim sonuçlarına göre ANAP, il genel meclisi seçim sonuçlarına göre ise DYP %0,4 oy oranı ile öndeyken; 1999 yerel seçimlerinde hem belediye başkanlığı hem de il genel meclisi seçimlerinde ANAP önde olmuştur (Şekil 47, Tablo 80). Ayrıca 1994 yerel seçimlerinden bu yana iki siyasal parti de seçmen tabanını kaybederek oy oranını düşmüştür. Büyükşehir belediyesi seçimlerinde ise, 1994 seçimlerine göre ANAP ve DYP oy oranlarını düşürmüş, kazandıkları büyükşehir belediyelerini kaybetmişlerdir (Şekil 47).

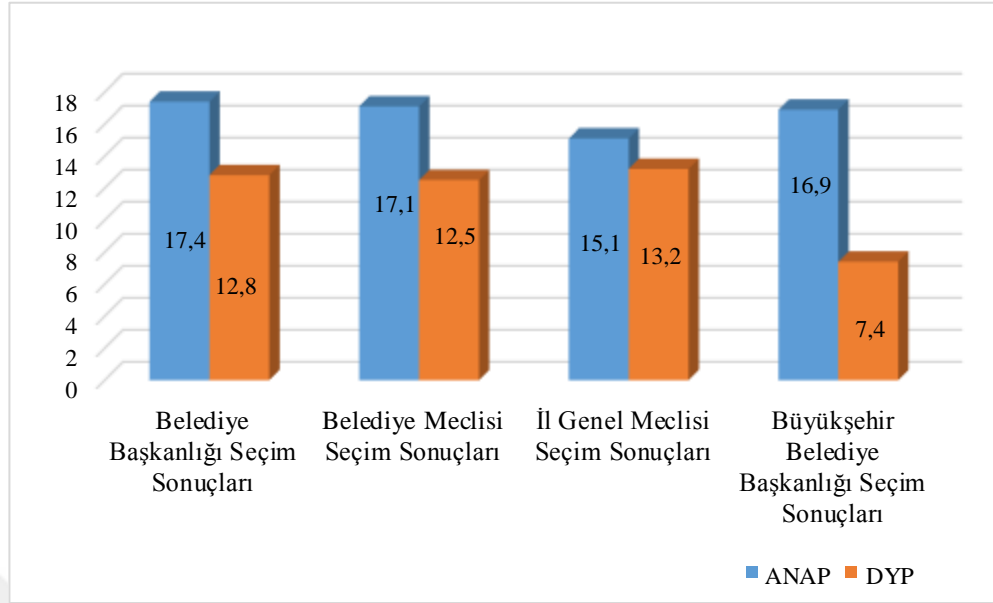
Şekil 47: 1994 ve 1999 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Oy Oranlarının Karşılaştırması

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1999 milletvekili genel seçimlerinde %13,2 oy oranı ile dördüncü sıraya gerileyen ANAP ile ardından %12 oy oranı ile beşinci sıraya gerileyen DYP; 1999 yerel seçimlerinde de ANAP %15,1, DYP %13,2 oy oranı (Şekil 48) ile başarı sıralarını korumuşlardır. 1999 yerel seçimlerinin her basamağında ANAP, DYP'den daha yüksek oy almıştır (Şekil 48).

Şekil 48: 1999 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Oy Oranlarının Karşılaştırması

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

1999 seçimlerinde il genel meclisi seçim sonuçlarına göre, ANAP sadece 5 ilde birinci olurken; DYP hiçbir ilde birinci olamamış sadece 7 ilde Türkiye ortalamasının üzerinde oy almıştır (Tablo 81). ANAP sadece 9 ilde %20'in üzerinde oy almayı başarmış ve %36,81 oranında en yüksek oyunu lider kenti olduğu Rize'den almıştır. ANAP'ın Adana, Giresun, Mersin, Kırıkkale, Kırşehir gibi üstünlüğünü sağladığı iller MHP'ye, Bursa ise DSP'ye kaymıştır. DYP'nin ise birincilik konumunu yitirdiği illerin çoğunluğu DSP'ye ve MHP'ye kaymıştır. DYP'nin Marmara Bölgesi'nde üstün olduğu iller DSP'ye kaymış, Afyon, Antalya, Çankırı, Samsun ve Isparta MHP'ye kaymıştır. Doğu ve Güneydoğu da birinci olduğu Mardin ve Hakkâri gibi illerdeki seçmen tabanı ise HADEP'e kaymıştır. Çitçi'nin (2005: 512) seçim coğrafyası ile ilgili yaptığı araştırma sonuçlarına göre, ANAP'ın bölgeler arasında dengeli oy dağılımı artık söz konusu değildir. En yüksek oy oranına Marmara ve Karadeniz Bölgelerinde ulaşırken en düşük oy oranlarına ise İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden almıştır. DYP ise, Akdeniz, Ege ve Karadeniz Bölgelerinde üstünlüğünü kaybetmiş, ama yine de bu bölgelerde Türkiye ortalamasının üzerinde oy almıştır.

Tablo 80: 1999 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre ANAP ve DYP'nin Oy Oranlarının Karşılaştırması

Partiler	Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları Oranı	Belediye Başkanlığı Sayısı	Belediye Meclisi Seçim Sonuçları Oranı	İl Genel Meclisi Seçim Sonuçları Oranı	Büyükşehir Belediye Başkanlığı Seçim Sonuçları Oranı
ANAP	17,4	779	17,1	15,1	16,9
DYP	12,8	736	12,5	13,2	7,4

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

ANAP, %21,8 oy oranı ile Adana ve Samsun büyükşehir belediyelerini kazanırken; DYP, %15,9 oy oranı ile 15 büyükşehir belediyesinden hiçbirini kazanamamıştır (Şekil 48, Tablo 80, Tablo 81).

Tablo 81: 1999 Yerel Seçim Sonuçlarına Göre (İl Bazında) Siyasal Partilerin Başarılı Olduğu İller

Partiler	İl Genel Meclisi	İl Merkezi Belediye Başkanlığı	Büyükşehir Belediye Başkanlığı
DYP	Ardahan, Artvin, Karabük, Kilis, Kütahya, Siirt, Şanlıurfa	Denizli, Karabük, Mardin	-
ANAP	Ordu, Rize, Trabzon, Şırnak, Yalova	Aydın, Balıkesir, Edirne, Kars, Manisa, Ordu, Rize, Sinop, Şırnak, Tekirdağ, Yalova	Adana, Samsun

Kaynak: <http://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644> ve www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak oluşturulmuştur.

1999 belediye başkanlığı seçimlerinde ise ANAP, %17,4 oy oranı ile ikinci sırada yer alırken; DYP, %12,8 oy oranı ile yine beşinci olmuştur. DYP, 150 belediye başkanlığını kaybederek, belediye başkanlığı sayısını 886'dan 736'ya düşürmüştür. ANAP ise, sadece 14 belediye kaybetmiş kazandığı belediye başkanlığı sayısı 793'ten 779'a gerilemiştir (Tablo 80). ANAP'ın belediye sayısı azalmasına rağmen DYP'deki büyük gerileme sonucunda ANAP, seçimlerde en fazla belediye başkanlığı kazanan parti olmuştur. ANAP'ın bölgeler açısından kazandığı oy oranı ile kazandığı belediye başkanlığı sayısı farklılaşmıştır. Çitçi'nin (2005: 443-444, 450-452, 463) seçim coğrafyası ile ilgili araştırma sonuçlarına göre, oy oranı bakımından Karadeniz Bölgesi'nde birinci olan ANAP, Ege Bölgesi'nde DSP'yi az farkla geçerek ikinci olmuş, Marmara Bölgesi'nde ise FP ve DSP'den sonra üçüncü parti olmuş ve üç bölgede de Türkiye ortalamasının üzerinde oy almıştır. ANAP, özellikle Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve İç Anadolu bölgelerinde olmak üzere genel olarak tüm bölgelerde oy kaybetmiş birinci olduğu il kalmamıştır. Kazanılan belediye başkanlığı sayısı bakımından ise, Karadeniz ve Marmara Bölgesi'nde tüm partiler içerisinde en

fazla belediye başkanı kazanan parti olmuştur. Güneydoğu Anadolu ve Ege bölgelerinde ikinci, Akdeniz, Doğu Anadolu ve İç Anadolu bölgelerinde üçüncü parti olmuştur. Oy oranı genel olarak düşmekle birlikte yerleşme türleri açısından en yüksek oy oranına belde ve ilçe merkezlerinde ulaşmıştır. 5.001-10.000 ve 10.001-20.000 nüfus dilimlerinde birinci parti olmuştur. DYP ise, %12,8 oy oranı ile beşinci sıraya gerilemiştir. DYP tüm bölgelerde oy kaybetmiş, bölgeler arası, nüfus ve yerleşme türleri açısından oy oranında dalgalanmalar olmuştur. Hiçbir bölgede birinci olamayan DYP, en çok oy Ege Bölgesi'nde kaybetmiş ancak en çok oyunu da sırasıyla Ege ve Akdeniz Bölgesi'nden almıştır (Tablo 81). Karadeniz ve Marmara Bölgelerinde ANAP'ın sonra İç Anadolu Bölgesi'nde ise MHP'nin arkasından ikinci parti olmuştur. En yüksek oy oranına da ilçe merkezleri ve beldelerde, 2.000 ve daha az nüfuslu yerleşmelerde ulaşmıştır. DYP, 20.000 nüfusa kadar olan yerleşim yerlerinde ANAP ile baş başa yarışmıştır. Kazanılan belediye başkanlığı sayısı bakımından ise Akdeniz, Doğu Anadolu, Ege ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde en yüksek sayıya ulaşmıştır. Özellikle bu seçimlerde DYP'nin gerilemekle birlikte kendi seçim coğrafyasını koruduğu görülmüştür. Belediye meclisi seçimlerinde ise, her zaman olduğu gibi belediye meclisinin genel görünümü belediye başkanlığı seçimlerinden farklılık göstermemekte; hatta ANAP ve DYP'nin belediye başkanlığı ile il belediye meclisi seçimlerinde, oy oranları arasındaki fark 1 puanı bile geçmemektedir. Belediye başkanlığı seçimlerindeki gibi partilerin oy oranı ile yerleşim yerlerinde başarı sıralamaları değişmektedir. Seçime katılan tüm partiler arasında ANAP, 783 yerleşim yerinde birinci parti olurken; 711 yerleşim yerinde birinci olan DYP, ikinci sıraya yerleşmiştir (Çitçi, 2005: 501). DYP, daha çok belde belediyelerinde başarılı olurken; ANAP, büyükşehirde bulunan ilçeler dışında kalan ilçe merkezlerinde en çok belediye kazanmış ve tüm belediyelerde en çok başkanlık kazanan parti olmuştur (Turan, 2008: 323).

Bu seçimin kaybedeni özellikle ANAP ve DYP olmuştur. ANAP, özellikle alt nüfus dilimlerindeki ve beldelerdeki seçmenini koruduğu için oy oranının üzerinde belediye başkanlığı kazanmıştır. DYP ise, özellikle büyük kentlerdeki desteğini kaybetmiştir. Bu seçimlerde DYP ve ANAP'ın seçim coğrafyalarının çok farklı olmadığı görülmüştür. İki partinin de Ege Bölgesi'nde, 20.000 nüfusun altı yerleşim yerlerinde belde ve ilçelerde güçlü oldukları görülmüştür.

1999 seçimleri dikkatle incelendiğinde, siyasal yelpazenin toplumun parçalandığını artık siyasette bir merkezin kalmadığı yorumunu yapmak mümkündür. Aynı şekilde seçmenin tepkilerini de gözlemlemek mümkündür. PKK terör örgütünün artık bitmesini isteyen ve yolsuzluklardan sıkılmış seçmen, ANAP ve DYP'ye tepkilerini ortaya koymuştur. Bu noktada seçmenin, ANAP ve DYP'den beklediği ya birleşmeleri ve uzlaşmaları ya da toplumun geneline yayılan politikalar gütmeleridir.

5.3.8.6. 3 Kasım 2002 Milletvekili Seçimleri

1991-1995-1999 milletvekili seçimleri incelendiğinde, ANAP ve DYP'nin seçmen tabanlarını kaybederek giderek oy oranlarının düştüğü görülmektedir. Çelebi vd.'ne göre (1996: 27), bu durum ANAP ve DYP'nin bünyelerinde barındırdıkları merkez sol unsurlarını kaybetmelerinden kaynaklanmaktadır. 2000'lerin başına gelindiğinde gelir dağılımının bozulması, yolsuzluk tartışmaları, etnik kimliklerin önem kazanması, siyasal sistemin yapısının bozulması ve istikrarsızlığı, seçmeni yeni arayışlara itmiş ve bu durum 3 Kasım 2002 seçim sonuçlarına çok net bir şekilde yansımıştır. 2002 seçimleri ile ANAP ve DYP ülke barajının altında kalmışlardır. Bu seçimlerde diğer siyasal partiler arasında DYP %9,5 oy oranı ile beşinci parti olurken, ANAP %5,1 oy oranı ile yedinci parti olmuştur. Sayarı'ya göre (2007: 1999), ANAP ve DYP koalisyon hükümetlerinde gösterdiği performans ve liderlerini içeren siyasal yolsuzluk iddialarıyla iki ana merkez sağ partisi baraj altında kalarak bedel ödemiştir.

DYP, ülke bütününe yönelik pragmatik politikalar geliştirememiş, geleneksel ve kalıplaşmış olan seçmen tabanına özellikle de kır kökenli seçmen tabanına güvenmiş, bu seçmen tabanını garanti görerek, sadece kentteki seçmen tabanını kazanmaya yönelik söylemler geliştirmiştir. Bu nedenle siyasal kimliği açısından krizler ve ideolojik söylemlerinde ikilemler yaşamış, kentteki seçmenini kazanamadığı gibi geleneksel seçmen tabanını da kaybetmiş bu nedenle seçmen tabanı giderek erimiştir. ANAP ise, 1980 sonrası dört siyasal eğilimi birleştirme politikaları ile geleneksel oy tabanlarının çoğunu kendisine çekmeye başarmıştır. Çelebi vd.'nin yaptığı araştırma (1996: 49-74), ANAP'ın bölgesel oy dağılımı sosyolojik olarak anlamlı olmadığı, bütün partilerin seçmenlerinin ANAP için bir potansiyel kitle olduğu ortaya çıkarmıştır. 1990'lı yıllarda bu seçmen tabanı çözülmeye başlamış kendi partilerine doğru eğilim göstermesiyle ANAP tabanı erimeye başlamıştır. Bu durum, ANAP'ın oy tabanının kemikleşmiş bir

seçmen tabanı olmaktan çok diğer partilerin kemikleşmiş seçmen tabanını sunduğu projelerle geçici olarak kendi partisine çekmiş olacağı şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 82: 2002 Genel Seçim Sonuçlarına Göre DYP'nin İl Bazında Oy Oranı (%)

3. Olduğu İl	Oy Oranı	4. Olduğu İller	Oy Oranı	6. Olduğu İller	Oy Oranı
Adana	11,5	Afyon	13,7	Gaziantep	6,4
Amasya	10,8	Eskişehir	14	Mardin	8,2
Antalya	14,7	Giresun	10	Kars	10,7
Ardahan	18	Isparta	18,9		
Artvin	20,8	Kahramanmaraş	9		
Aydın	19,8	Karabük	14,1		
Balıkesir	14,9	Kastamonu	20,3		
Bartın	14,2	Kırklareli	14,1		
Bayburt	14,6	Kilis	15,2		
Bilecik	21,8	Kütahya	12,7		
Bolu	12	Malatya	7,2		
Burdur	20,1	Muğla	22,7		
Bursa	11,5	Niğde	11,2		
Çanakkale	16,9	Ordu	12,6		
Çankırı	15,1	Samsun	13		
Denizli	18	Sinop	11,3		
Düzce	12,1	Trabzon	10,7		
Erzincan	10,1	Zonguldak	12,6		

Kaynak: www.tuik.gov.tr verilerinden faydalanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

DYP'nin seçmen tabanının tüm illerde daraldığı, özellikle varolan seçmenin Trakya, Ege ve Marmara Bölgesi'ne sıkıştığı görülmektedir. DYP sadece 5 ilde oylarını %20'nin üzerine çıkarmayı başarmıştır (Tablo 82). ANAP'ın ise %20'nin üzerinde oy aldığı tek il Mesut Yılmaz'ın seçim çevresi olan Rize'dir. Ancak Mesut Yılmaz'ın hemşehrilik bağları olan memleketi Rize de bile ciddi oy kaybı yaşamış, oy oranını 1999 milletvekili genel seçimlerine göre, %43,4'ten, %28,6'ya düşürmüştür. ANAP, Rize dışında hiçbir kentte belli bir başarı yakalamamışken; DYP, 39 ilde belli bir oranda oy almayı başararak, neredeyse ANAP'ın iki katı oy ile ülke barajına daha yakın bir oy almıştır. Bu durum DYP'nin gerçekten kemikleşmiş geleneksel bir tabanının olduğu bu seçmen tabanının 1990'lar boyunca eridiğinin, çok küçük de olsa DYP'ye ülke barajına yakın bir oy aldırarak kadar kemikleşmiş bir seçmen tabanının varlığının bir göstergesidir. Çünkü kemikleşmiş oylar kolay kolay bir partiden diğerine kayma göstermemektedir. DYP'nin ANAP'tan neredeyse iki katı oy almasının diğer bir sebebi ise, 1997'den sonra 2002 seçimlerine kadar DYP hükümetlerde yer almamışken; ANAP'ın hükümetlerde yer alması ve seçmen tarafından ekonomik krizlerden sorumlu tutulmasıdır.

1980'li yıllarda dünyada küreselleşme hareketleri ile birlikte etnik, milliyetçi, İslamcı akımlar güçlenmiş, 1990'larda geleneksel sağ olarak görülen yöneten sağ partiler olarak ANAP ve DYP'den daha geniş bir seçmen tabanına sahip olmaya başlamışlardır. Özetle 1990'lı yıllarda ANAP ve DYP'nin katıldığı seçimler incelendiğinde çok farklı siyasal bir coğrafyaya oturmadıkları, bu nedenle çok farklı dokuda seçmen tabanına sahip olmadıkları, giderek oy oranlarını düşürdükleri ve siyasal partiler arasında başarı sıralamasında birbirlerinden sonra geldikleri dikkat çekmektedir. Nitekim 1991 milletvekili ve 1994 yerel seçimlerinde DYP birinci, ANAP ikinci iken; 1995 seçimlerinde ANAP yine ikinci olmuş, DYP ise üçüncü sıraya gerilemiştir. 1999 milletvekili ve 1999 yerel seçimlerinde ise ANAP dördüncü, DYP ise beşinci sıraya gerilemiştir. Aynı şekilde baraj altında kalarak eridikleri 2002 seçimlerinde de söz konusu iki siyasal partinin ANAP'ın %28,7, DYP'nin %21,5 (Tosun, 2003: 289) gibi belli oranda seçmeni AK Parti'ye kaymış bu seçmen belirli potada birleşmişlerdir.

ALTINCI BÖLÜM

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türk siyasal hayatının çok partili döneminde genel olarak tek başına iktidara gelip yöneten sağ modeli hâkimdir. Bu modelin kulvarındaki ANAP ve DYP ise, 1990'lı yıllarda *koalisyonel yöneten sağ partiler* durumuna gelmişlerdir. ANAP tek başına iktidarını kaybederken; DYP de tek başına iktidara gelememiştir. Böylece her iki parti de on yıl boyunca neredeyse eşit ama gittikçe küçülen parçalar haline gelmişlerdir.

Bu tez çalışması, tek başına yöneten sağ dönemlerinin önemli ve başlıca demokratik istisnası olan 1990'lı yıllarda söz konusu geleneğin iki eşit parçalı olduğu dönemdeki halini, ANAP-DYP ikiliğini ele almıştır. Söz konusu iki partinin 1990'lı yıllarda aynı kulvarda, benzer ideolojik çizgide görünmeleri ve rakip parti olmalarının sosyal ve siyasal gerekçeleri araştırılmıştır. Bu amaçla tezde, 1990'lı yıllarda yöneten sağın bölünmüşlüğü çerçevesinde ANAP ve DYP'nin, farklılaşma ve benzeşme noktaları dikkate alınarak karşılaştırılmış ve bölünmüşlüğün nedenleri araştırılmıştır. Bunun için çalışmada; nitel araştırma desenlerinden “bütüncül çoklu durum deseni” yönteminden faydalanılarak iki siyasal parti için aynı araçlarla veriler toplanmış, siyasal partiler tek başına bütüncül olarak ele alınmış böylece birbirleriyle karşılaştırılabilir veriler elde edilmiştir. Bu karşılaştırma belirlenen araştırma soruları ışığında iki partinin ideolojik temelleri ve konumu, örgütsel yapısı, milletvekili kadroları, liderleri, seçmen tabanı, parti belgeleri, söylem ve politikaları üzerinden yapılmıştır. Bu değişkenler üzerinden iki partinin ayrışma ve benzeşme noktalarını ortaya koymak için çoklu veri analizleri kullanılmıştır. İkincil verilerden faydalanılarak ANAP ve DYP'nin parti belgeleri (parti programları, seçim bildirgeleri, seçim kampanyalarında kullandıkları afişler, parti tüzüğü ve diğer parti yayınları), hükümet programları, koalisyon protokolleri, seçim kampanyalarındaki parti söylemleri, liderlerin söylemleri, parti milletvekili listeleri, TBMM arşivi ve TBMM milletvekilleri albümü üzerinden doküman incelenmesi yapılmıştır. Söz konusu partilerin seçimlerdeki başarıları, coğrafi oy dağılımları ve seçmen tabanı hakkında fikir edinmek için 4 milletvekili genel seçimi (1991-1995-1999-2002) ile 2 yerel seçim (1994-1999) sonucu bölgesel ve il bazında analiz edilmiştir. Ayrıca basın taraması ve kamuoyu araştırmalarından da faydalanılmıştır.

Söz konusu iki parti arasında *ideolojik* farkın olup olmadığı incelendiğinde, ideolojik konum olarak iki siyasal partinin yelpazede benzer ideolojik konumda olduğu görülmüştür. Ancak iki partinin de 1990'larda her seçimde biraz daha sağa kaydığı, ancak iki partinin de merkez sağ konumlarını korudukları saptanmıştır. Sağa kayma noktasında ise, DYP'nin her seçim daha fazla sağa kaydığı ve sağa kayma oranlarının ANAP'tan yüksek olduğu görülmüştür. Gerek ideolojik konumu, gerek söylem ve politikaları ile DYP daha muhafazakâr bir çizgiye otururken; ANAP daha liberal bir duruş sergilemiştir. Daha muhafazakâr olma durumu DYP lideri Çiller'in kullandığı dile yansımışken; Yılmaz daha liberal bir söylemi tercih etmiştir. DYP'nin parti belgelerinde, "üstün ortak değerler" ve "milli kültür politikası" gibi ANAP'a göre daha milliyetçi bir anlayışla politika ve söylemleri ortaya konurken; ANAP daha liberal bir anlayışla bütün programlarında, bireyi, temel hak ve özgürlükleri ön planda tutmuş, ekonomik ve toplumsal kalkınma için özel teşebbüsü ısrarla vurgulamıştır. Ancak DYP de 1995'ten sonra bütün parti belgelerinde liberal söylemleri tercih etmiş, serbest piyasa ekonomisine ve özelleştirmeye önem verdiğini vurgulamış ve bu noktada ANAP ile benzeşmiştir. Ayrıca iki partinin de nasıl bir toplumsal model öngördükleri, nasıl bir vizyona sahip oldukları ne parti belgelerinde ne de söylemlerinde net bir şekilde ortaya konmamıştır.

ANAP ve DYP, koalisyon kurdukları partilerle benzeşme eğilimi sergilemişlerdir. Örneğin, 1995 öncesinde DYP parti belgeleri bakımından daha muhafazakâr-milliyetçi bir siyasal kimliğe sahip olduğu halde; hem SHP ile yaptığı koalisyonun etkisi hem de kentli liberallerin oyunu almak için söylemlerinde daha liberal olmuştur. 1995 sonrasında ise, dünya ve ülke koşullarının da etkisiyle parti belgeleri liberalleşirken; RP ile kurduğu koalisyonun etkisi ve kaybettiği muhafazakâr oyları kazanmak için DYP'nin söylemleri daha milliyetçi-muhafazakâr çizgiye kaymıştır. Özellikle 1999 seçimlerinde kullandığı muhafazakâr dilin etkisi ile DYP'nin ideolojik konumu diğer seçimlere göre daha fazla sağa kaymıştır. İki lider de bu konuda pragmatik davranmıştır. DYP gerektiğinde muhafazakâr kır seçmeni ile İslamcı-muhafazakâr kesimlerden oy almak için sert muhafazakâr söylem benimsese de; kentli ve liberal seçmeni kazanmak için de söylemini değiştirmiştir. Ancak Çiller, gerektiğinde daha muhafazakâr bir söylem kullanmak konusunda Yılmaz'dan daha istekli olmuştur. Çağdaşlaşma ve demokratikleşmeye diğer partilerden daha fazla önem

veren ve daha liberal seçmenden destek gören ANAP da muhafazakâr tabanı kaybetmemek için muhafazakâr söylemleri sıklıkla kullanmıştır. Böylece söz konusu iki siyasal parti de hem muhafazakâr hem de liberal seçmeni kaybetmemek için kendi içinde çelişkiye düşmüştür. Ayrıca iki parti de pragmatist ve popülist davranmış, liberal-cumhuriyetçi-milliyetçi bir söylem kullanmıştır. İdeolojik olarak daha esnek olan ANAP'a göre DYP, daha muhafazakâr, milliyetçi, popülist ve devletçi bir ideoloji benimsemiştir. Ancak iki siyasal parti de milliyetçi ve muhafazakâr sembolleri kullanarak muhafazakâr seçmenin desteğini almayı başarmıştır. Bu açıdan DYP daha muhafazakâr, klasik anlamda daha merkez sağ; ANAP ise daha neoliberal yeni sağ bir ideolojik çizgide durmuştur. İki siyasal parti farklı konjunktürde ortaya çıktıkları için bünyelerinde bundan kaynaklanan farkları taşımışlar ve bunu ideolojilerine ve söylemlerine yansıtmışlardır.

İki siyasal partinin *örgüt yapıları* incelendiğinde, ülkemizde partiler Siyasal Partiler Kanunu'na göre teşkilatlandıkları için teşkilat şemalarında çok büyük fark görülmemiştir. Ancak DYP'nin parti tüzüğünde yerel düzeyde teşkilatlanmaya ANAP'tan daha fazla önem verdiği şeklinde bir görünüm vardır. DYP'nin kırsal tabanının daha güçlü olmasının bunda etkisi olduğu söylenebilir. DYP, ANAP'tan farklı olarak, parti tüzüğünde her beldede teşkilat kurulmasını karara bağlamıştır. Ayrıca söz konusu dönemde iki parti lideri de patronaj ilişkileri tercih etmiş olsa da, Yılmaz profesyonel yönetimi benimseyen, parti içinde uzmanlaşmaya önem veren bir görüntü sergilerken; Çiller ise parti içinde patronaj ilişkileri daha fazla tercih ettiği yönünde bir görüntü sergilemiştir.

Sosyo-ekonomik ve demografik özellikleri bakımından ANAP ve DYP'nin *milletvekili kadroları* karşılaştırıldığında cinsiyet, yaş, eğitim ve meslek açısından farklar görülmüştür. 19. dönemde ANAP'ta kadın temsil oranı fazla iken; 20 ve 21. dönem de DYP'nin kadın temsil oranı daha fazladır. DYP'nin genel başkanının kadın olmasının, kadın temsilini olumlu etkilediği düşünülebilir. 19. dönemde ANAP %3,5, 20. dönemde DYP %5,2 kadın parlamenter oranı ile kadınların siyasal temsili açısından ülkede birinci sırada yer almıştır. DYP, hem ANAP'a hem de diğer partilere göre en yaşlı milletvekiline sahip partidir. ANAP'ın milletvekili kadroları, DYP'ye göre daha gençtir. Aynı şekilde ANAP'ın milletvekili kadrolarının eğitim düzeyi DYP'den daha yüksektir. DYP milletvekilleri arasında sırasıyla, serbest meslek ve kamu bürokrasi

grubu, çiftçi ve sanayici ağırlıkta iken; ANAP milletvekilleri arasında diğer gruplara göre serbest meslek grubunun ağırlıkta olduğu görülmektedir. İki partinin milletvekili kadroları arasında en yüksek oranda serbest meslek grubunun olduğu, özellikle de bu grup içinde mühendis/mimar/müteahhit/teknisyen grubunun ağırlıkta olduğu dikkat çekmiştir. Özellikle bu meslek grubunun yöneten sağ kadroları arasında çok olması, Özal döneminde başlayan “teknokrat hükümet” mantığının 1990’lı yıllarda iki partiye de yansımalarıdır. Ancak ANAP milletvekilleri arasında serbest meslek grubu DYP’ye göre daha baskın iken; DYP milletvekilleri arasında kamu bürokrasisi grubu ANAP’a göre baskındır. Üst düzey kamu bürokrasisinden gelenlerin DYP milletvekili kadrolarında ağırlığının hissedilmesi ise Çiller’in uyguladığı devlet ve siyaseti bütünleştiren devlet örgütleriyle siyaseti içselleştiren politikalarından kaynaklanmaktadır. DYP içerisinde hem çiftçi hem de sanayici kesimin milletvekili kadrolarında ağırlığının hissedilmesinin nedeni ise, DYP’nin 1990’lı yıllarda büyük sermayeyi kendine çekme uğraşının sonucudur. Sınıfsal olarak çiftçi ve sanayici kesimin DYP tarafından temsili bir karşıtlık gibi dursa da, DYP özellikle son dönem büyük sermayenin çıkarlarının savunuculuğunu yapmış ve 1980 sonrası çözülmeye başlayan girişimci/sanayici kesimi kendisine çekmiştir. Bir kısım büyük sermayenin desteğinin yanında, aynı zamanda DYP içinde köylülük popülizmi hâlâ etkili olduğundan, AP mirasından kaynaklı asıl tabanı olan taşra burjuvazisinden de hâlâ destek görmektedir. Nitekim kentli seçmen daha çok ANAP’ı tercih ederken; kır seçmeni içinde DYP’ye yönelim daha fazladır.

ANAP, 1983’te farklı bir siyasal ortamda yeni ekonomi politikaları ve söylemlerle kurulmuş bir parti iken; DYP, DP’nin geleneğinin devamı olarak AP’nin ardılı olarak kurulmuştur. ANAP iktidarı boyunca, hem küreselleşme sürecine eklemlenme hem de uygulanan politikalar nedeniyle sosyal ve siyasal yapı ve seçmen tabanı dönüşmüş, bu süreçte ANAP kendisine bir seçmen tabanı oluşturmuştur. ANAP’ın 1980 öncesi faaliyet gösteren partilerle birlikte girdiği 1987 seçimlerinden sonra oyları giderek düşse dahi, ANAP 1991 seçimlerinden sonra belli bir seçmen oranına sahip olduğunu göstermiş ve 1990’lar boyunca DYP ile rekabet etmeyi başarmıştır. DYP ise, AP mirasından aldığı geleneksel kır seçmen tabanının üzerine konumlanmıştır.

ANAP, kurulduğu dönem ve uyguladığı ekonomi politikalarıyla büyük sermayenin desteğini almıştır. DYP ise, 1980'lerin sonu ve 1990'ların başında ANAP'ın ekonomi politikalarını eleştirmiş, bunun için özellikle sosyal devlet söylemlerini kullanmış ve ekonomik olarak daha çok orta ve küçük sermayenin çıkarlarını savunmuştur. Bu durum 1990'ların başında ANAP ve DYP'nin temel ekonomik ve politik söylemlerine farklılık olarak yansımıştır. Ayrıca AP'nin devamı olarak kurulan DYP daha çok taşra burjuvazisine hâkim iken; ANAP, oluşmaya başlayan kent burjuvazisini desteklemiş ve ona hitap etmeye çalışmıştır. Ancak DYP 1990'lı yıllarda ekonomi politikalarını değiştirerek büyük sermayeyi de yakalamaya çalışmıştır. Bunun için 1990'ların başında karma ekonomiyi savunurken; 1995 seçimlerine giderken bütün parti belgelerinde liberalleşmiş, tam anlamıyla serbest piyasa ekonomisi anlayışını benimseyerek ANAP'a yaklaşmıştır. DYP 1990'lardaki bu çabası sonucunda bir kısım büyük sermayeyi kendine çekmeyi başarmıştır. Böylece 1990'lı yıllarda ANAP, büyük sermayenin temsilcisi durumunda olsa da; DYP, büyük sermayesini desteğini az da olsa almayı başarmıştır. Hatta 1995 seçimlerinde değiştirdiği ekonomi politikaları karşılığında kent oylarını yükseltmiştir. Ancak yine de DYP'nin kır oyları ANAP'tan fazla olmuştur. DYP orta ve küçük ölçekli taşra burjuvazisinden, ANAP ise kent burjuvazisinden daha çok destek görmüştür. Bu DYP'nin daha milliyetçi-muhafazakâr, ANAP'ın da daha liberal serbest piyasacı çizgiye yakın olmasını ya da kaymasını etkiler niteliktedir.

İki siyasal partinin *seçmen tabanını* karşılaştırmak için 1990'lı yıllarda yapılan seçmen tabanı araştırmaları ile coğrafi oy dağılımları göz önünde bulundurulmuştur. Temel olarak sağ seçmenden oy alan iki parti arasında çok büyük farklar olmamakla birlikte, ANAP'ın daha kentli, genç, kadın ve eğitimli nüfustan; DYP'nin daha çok kır ve yaşlı nüfustan destek gördüğü görülmüştür. Erkek bir siyasal liderin, kadınların sempatisini daha çok kazanarak kadınlar tarafından daha çok desteklenmesi; kadın liderin ise, erkeklerden daha çok oy alması olağan karşılanabilir. DYP'yi kırdan yaşayan kadınlar daha çok desteklerken; ANAP'ı çalışan ve kentli ev kadınları daha çok desteklemektedir. Söz konusu iki partinin parti belgelerindeki politika ve önceliklerin, seçmenin sosyo-ekonomik ve demografik niteliğini doğrular nitelikte olduğu görülmüştür. ANAP'ın çalışan kadınların iş yaşamına katılımını kolaylaştıracak politikaları benimsediği görülürken; DYP'nin daha çok ev kadınların evdeki geleneksel

konumunu güçlendirecek politikalar benimsediği görülmüştür. Ayrıca ANAP'ın parti belgelerinde gençler ile ilgili politikalarına DYP'den daha çok yer verdiği, genç nüfusa DYP'den daha çok önem verdiği görülmüştür. ANAP 1990'ların başında beyaz yakalıların partisi görünümde iken; DYP'nin seçmen tabanı içerisinde çiftçi ve mavi yakalıların ağılıkta olduğu görülmüştür. DYP daha çok orta ve alt gelir grubundan destek görürken; ANAP orta ve üst gelir gruplarından destek görmektedir. Bu farklılık partilerin temsil ettikleri sınıfsal taban, kullandıkları dil ve benimsedikleri ekonomi politikalarının etkisi olduğu söylenebilir. Ancak 1990'ların sonuna doğru parti seçmen tabanı içerisinde sosyal sınıfsal açıdan baskın bir fark görülmemiş, sınıfsal desteği ayırt etmenin zorlaştığı görülmüştür. İki siyasal parti arasında en büyük fark, kuruluş dönemleri itibariyle temsil ettikleri toplumsal tabandır. Ancak 1990'larda bu sınıfsal tabanda da geçişkenlik artarak benzeşme fazlaşmıştır. 1990'larda Çiller de kent burjuvazisinin desteğini almaya çalışmış ve 1990'larda iki siyasal parti de büyük kent sermayesinden belli bir destek almıştır.

Söz konusu partilerin *seçmen tabanına bölgesel dağılım açısından* bakıldığında; DYP'nin Ege'nin iç kısımları, Akdeniz ve Ege kıyıları ile Orta ve Doğu Anadolu'dan destek aldığı görülmüştür. ANAP'ın ise, bütün seçimlerde özellikle İstanbul ve İzmir'de tutunduğu, modern büyükşehirlerdeki kentli seçmenden daha çok destek aldığı görülmüştür. DYP, geleneksel bağları kullanmanın yanında, AP'nin kırdaki geleneksel seçmen tabanının desteğini alarak kırdaki hâkimiyetini korurken; ANAP, aşiret ve hemşehrilik gibi geleneksel bağlarla yapay kırsal bir bağ inşa ederek kır oyları elde etmiştir. Yerel seçimlerde kır oylarını yansıtan İl Genel Meclisi seçimlerinde DYP'nin ANAP'tan daha başarılı olması ve her seçimde toplam kır oyları içinde DYP'nin ANAP'tan fazla oy alması bunu destekler niteliktedir. ANAP'ın kent oy oranı DYP'den fazla; DYP'nin kır oyları oranı ANAP'tan fazla olmuştur.

DYP, büyük sermayenin/kent burjuvazisinin desteğini almaya yönelik söylem ve politikalar ile büyük sermayenin de kısmi desteğini kazanırken, taşra burjuvazisi/Anadolu sermayesine ait tabanı kaybetmeye başlamıştır. Aynı zamanda DYP'nin kır oylarını kaybetmesini, hem kırdan kente göç hem de taşra burjuvazisinin ve kır oylarının diğer sağ partilere kayması da etkilemiştir. Buna karşın DYP, kırdan kente göç ederek değişen yeni kitleleri/seçmen tabanını kendi partisine çekme konusunda ise başarısız olmuştur. AP'nin dolayısıyla DYP'nin eski "kır", 1990'ların

“kentleşmeye” çalışan seçmen tabanı diğer sağ partilere, özellikle de RP’ye kayma eğilimi göstermiştir. Nitekim 1995 seçimlerinde RP’nin, ülke genelinde oy hacmini arttırdığı ve büyük kentlerde bir başarı yakaladığı görülürken; DYP’nin seçmen tabanı içinde en çok kent seçmenin desteğini yitirdiği görülmüştür. Nitekim DYP 1999 yerel seçimlerinde hiç büyükşehir belediye başkanlığı kazanamamıştır. Ayrıca özellikle 1999 seçimlerinde yöneten sağ seçmeni alternatif sağ partilere kayınca, ANAP ve DYP’nin seçmen tabanları bakımından benzerliği artmıştır. Söz konusu seçimlerde muhafazakâr ve milliyetçi bölgelerde özellikle Orta Anadolu’da RP ve MHP oy oranlarını arttırınca, bu bölgelerde ANAP ve DYP’nin oy tabanı çok zayıflamış ve iki parti sahil kentlerinde görünürlüklerini koruyabilmişlerdir.

Çalışmada yöneten sağın bölünmüşlüğü’nü nedeni olarak, “iki partinin kurucu liderlerin ve siyasal partilerin geçmişinin” etkisi incelendiğinde; ANAP ve DYP’nin karizmatik kurucu liderlerinden itibaren kuruluş ve gelişim seyirlerinde birbirleriyle rekabet ve karşıtlık içinde oldukları görülmektedir. Kurucu liderlerin bu karşıtlık ve çatışma dili, Yılmaz ve Çiller arasında da devam etmiştir. Bu durum ANAP ve DYP’nin ayrı partiler olarak devam etmesinin ve bir araya gelerek merkez sağ koalisyon kuramamalarının da temel nedeni olmuştur.

ANAP ve DYP’nin ilişkilerinde; Çiller ve Yılmaz’ın yöneten sağda iktidar yarışına girdikleri yöneten sağın iki parçalı koalisyonel duruma geldikleri bu dönemde iki liderin uzlaşmaz tutumları belirleyici olmuştur. Liderlerin söylemleri ve özellikle muhalefette kalan liderlerin keskin bir eleştiri dili kullanması, ANAP ve DYP’nin uzlaşmasını engelleyici rol oynamıştır. ANAP ve DYP, benzeşen seçmen tabanı ve seçmen sahasını elde edip tek başına yöneten sağ parti haline gelmeyi amaçladıkları için uzlaşmamışlardır. ANAP ve DYP’nin 1990’lardaki mevcut liderleri Yılmaz ve Çiller partiyi belli bir aşamada devraldıkları için karizmatik liderden ziyade yasal-konumsal lider görünümünde olduklarından dolayı seçmenleri sürükleyecek tabansal güçleri kısıtlı olmuştur. Bundan dolayı kendi partilerini ellerinde tutmak konusunda daha ısrarcı olmuştur. Çiller ve Yılmaz, yöneten büyük sağ partiyi kendi partisi bünyesinde ve kendi liderliğinde oluşturmak isterken birbirlerine karşı her zaman güvensiz davranmışlardır. Söz konusu partilerin kurucu karizmatik parti liderinin gölgesinde kalan Çiller ve Yılmaz’ın başarı anlamında partileri üzerindeki etkileri de farklılık göstermektedir. Çiller ile birlikte daha dirençli bir seçmen tabanına sahip olan DYP

gerçekten seçmen tabanını yitirirken; Yılmaz liderliğindeki ANAP giderek erise de, alternatif sağ partiler karşısında “Özal hanedanı” gibi tartışmaların yozlaşmanın olduğu bir ortamda bir süre daha koalisyonların önemli partisi olarak 1990’lar siyasetinde tutunmuştur. Nitekim 1989 yerel seçimlerinde düşüşe geçen ANAP, 1991 seçimlerinde oy oranlarını arttırmış ve 1990’larda koalisyon hükümetlerinde birleştirici etki yapmıştır. İki liderin parti içi ilişkiler anlamında tutumlarının görünümü de farklılık göstermektedir. Yılmaz parti içi ilişkilerinde patronaj ilişkileri tercih etse de, profesyonel yönetimi benimseyip parti içinde uzmanlaşmaya önem veren bir görünüm sergilemiştir. Çiller’in ise parti içinde patronaj ilişkilerini fazla tercih ettiği görülmüştür. Yılmaz parti içinde milliyetçi, muhafazakâr ve liberaller arasında ülkenin sosyo-ekonomik koşullarına göre denge kurmaya çalışmıştır. Yılmaz, birbirleriyle çelişen ama belli bir dengede duran, statükocu, devletçi, popülist, pragmatik ve liberal bir duruş sergilemiştir. İki lider de popülist ve pragmatist davranmış, ancak Çiller’in popülist ve pragmatist duruşu daha belirgin olmuştur. Çünkü Çiller, siyasal yelpazedeki konumsal, söylemsel ve diğer partiler ile kurduğu ilişki bakımından daha tutarsız davranmıştır. Ayrıca Çiller, Yılmaz’dan farklı olarak devlet örgütlerini siyasete çok müdahil ederek devletle siyaseti bütünleştiren siyaset anlayışı benimsemiştir.

1990’larda *yöneten sağın iki parçalı koalisyonel* durumundan hareket ederek; ideolojik temelleri ve konumu, örgütsel yapısı, milletvekili kadroları, liderleri, seçmen tabanı, parti belgeleri, söylem ve politikaları gibi faktörler üzerinden karşılaştırılan ANAP ve DYP’nin yukarıda anlatılanların ışığında 1990’lar siyasetinde uzlaşmalarını ve birleşerek merkez sağı temsil edecek tek parti olmalarını engelleyecek büyük farklılıklar görülmemiştir. Siyasal konumları benzer olan bu iki parti arasında ideolojik farklılıklar hissedilse dahi 1990’lı yıllarda birbirine en yakın, merkez konumda yöneten sağ parti olarak konumlanabilecek iki parti görünümündedirler. ANAP ve DYP’nin uzlaşarak ANAYOL hükümetini kurması için toplumdaki, partililerden, medya ve bürokrasiden özellikle büyük sermaye çevreleri ve iş adamlarından yoğun baskı gelmiştir. Bu durum iki partinin de büyük sermaye sahiplerinin çıkarına hareket ettiğini ve bu çevrelerin desteğini iki partinin de aldığını göstermektedir. Ancak buna rağmen liderlerin kullandıkları çatışmacı dil ve takındıkları kavgacı tutum ile tek başlarına merkez sağı temsil etme hevesleri ve fırsat kollamaları nedeniyle merkez sağın iki partisi birleşmemiş ya da ortak koalisyon kuramamıştır.

Söz konusu iki partinin bu dönemde, giderek erimelerinin en önemli sebeplerinden biri *konjonktürel koşullarının etkisidir*. Yöneten sağın bütünleşik seçmen tabanı, 1980 sonrası neoliberal dönem ile gevşemiştir. Bu ortamda ANAP ve DYP'nin seçmen tabanı kısmi olarak farklılaşırken diğer sağ partiler de yükselmeye başlamıştır. 1991 sonrası ideolojik parçalanma ve kutuplaşma artmış, kimlik ve farklılıkları tanıma politikaları ile İslam ve Kürt politikalarında yeni açılımlar olduğu bir dönem olmuştur. İki siyasal parti, hem dünya hem de Türkiye siyasetinin sosyolojisinin değişimini karşılamaya çalışırken; siyasal merkezi yıpratıcı olayların olduğu, ideolojilerin iflas ettiği, kimlik sorunlarının yaşandığı, ekonomik ve siyasal krizlerin olduğu ve Kürt sorununun yükseldiği ortamda siyasetteki konumlarını korumaya çalışmışlardır. Böyle bir siyasal ortamda Yılmaz ve Çiller kurucu karizmatik liderden sonra genel başkan olarak kurucu liderlerin gölgesinde kalmış ve bunu aşarak liderlik yeteneği gösterememişlerdir. Ancak kurucu liderlerden devrıldıkları çatışmacı tutumları devam ettirmişlerdir.

İki partinin erimesinin ikinci nedeni, aralarındaki iktidar mücadelesinin ve *uzlaşmaz tutumlarının biktırıcı etkisi ve birlikte koalisyon kurma konusunda başarısızlıklarıdır*. “İdeoloji” açısından iki parti arasında çok belirgin bir farklılık olmadığı söylenebilir. Nitekim ANAP ve DYP'nin uzlaşamayacak kadar ideolojik olarak birbirlerinden uzak olduğunu söylemek mümkün değildir. DYP'nin daha milliyetçi ve muhafazakâr görünmesinin sebebi, iki partinin seçimlerde gerilemeleri karşısında ülke konjonktürünün de etkisiyle söylemsel çelişkilerinden ve Çiller'in pragmatist ve popülist yönünün daha ağır basmasından kaynaklanmaktadır. 1990'lar boyunca söz konusu iki parti, 11 yıl boyunca kurulan koalisyon hükümetlerinde hükümet ortağı olarak yer alıp, çeşitli platformlarda kendilerinden ideolojik olarak uzak olan sağ ve sol partiler ile uzlaşmıştır. Ancak birlikte kurdukları üç aydan daha kısa süren ANAYOL hükümeti dışında hiçbir hükümette bir arada yer almamışlardır. Bu dönemde ANAP, ideolojik olarak kendisinden uzak olan DSP ve MHP ile uzlaşırken; DYP, SHP ve RP ile uzlaşabilmiştir. İdeolojik olarak benzer konumda oldukları halde birbirleriyle uzlaşamamaları göz önünde bulundurulduğunda, bu durumun liderden de kaynaklandığı söylemek mümkündür. Bu nedenle iki partinin ideolojik olarak farklı temellere, ilke ve programlara sahip (SHP, DSP, CHP, RP gibi) siyasal partilerle uzlaşırken birbirleriyle anlaşamamalarının temel bir sebebi, benzer ideolojik eğilimlere

sahip benzer bir seçmen tabanı için yarıştıklarından dolayı, bunları birbirlerine kaptırmama yarışından kaynaklı iki liderin savaşıdır. Özellikle o dönemde, söz konusu merkez sağın tek hâkim partisi olma isteği ve iktidar yarışı, merkez partilerin lidere bağımlı kimlikleri ile derinleşmiştir. Bu yarış yürütülürken, parti kimliği lider kimliğinin gölgesinde bırakılarak, partiler arasındaki farktan ziyade liderler arasındaki tartışma ve eleştiri ön plana çıkarılmıştır. Bu iki partinin merkez sağı toparlayacak ve koalisyon kurarak iktidar olacak şekilde bir araya gelmelerini ya da birleşmelerini engellemiştir.

Söz konusu iki siyasal partinin erimesinin üçüncü nedeni ise; iki parti liderinin uzlaşmaz tutumları nedeniyle ülke de oluşan *siyasal istikrarsızlık ortamı ve bu ortamın neden olduğu sosyo-ekonomik kriz ve sorunlardır*. Seçmenin iki partiden beklediği, uzlaşmaları ve toplumun geneline yayılan politikalar ortaya koymaları olmuştur. 1990’larda kurucu liderleriyle, geçmişleri itibarıyla belli bir seçmen tabanlarıyla belirli dönemlerde ülkeyi tek başına yöneten, köklü iki sağ parti olan ANAP ve DYP bütün koalisyonlarda yer alan iki parti olmuştur. Bu nedenle 1990’ların istikrarsız siyaset ortamının, terörün, ekonomik çöküşünün, sosyal ve ekonomik dengesizliklerinin, toplumsal problemlerinin, yolsuzluklarının sorumlusu seçmen gözündeki merkezin temsilcisi konumunda olan bu iki parti olmuştur. Terörün bitmesini isteyen, yolsuzluklardan ve ekonomik bunalımlardan sıkılmış seçmen özellikle yöneten sağın temsilcisi konumunda olan ANAP ve DYP’ye tepkilerini özellikle seçimlerde ortaya koymuşlardır. Nitekim 2002 seçimlerinin en büyük kaybedeni merkezi temsil yeteneğini kaybeden DYP ve ANAP olmuştur. ANAP ve DYP’nin 1990’lar boyunca katıldıkları seçimlerde belli bir başarı elde ettikleri, oy oranlarının birbirine çok yakın olduğu, başarı sıralamasında birbirlerinde önce ve sonra geldikleri özellikle de 2002 seçimlerinde AK Parti’nin merkez oylarını alarak belli bir seçmeni bir potada birleştirme başarısı düşünüldüğünde bu durum daha anlaşılır olmaktadır.

Bu çalışma açıklayıcı ve betimleyici bir çalışma olduğu için araştırma sorularından yola çıkılmış ve araştırma sorularına cevaplar aranmıştır. Çalışmanın ilk alt araştırma sorusu, “*Benzer ideolojik çizgide ama rakip olmaları iki partinin ideolojik farklılıklarından mı kaynaklanmaktadır?*” şeklinde formüle edilmiştir. Bu sorudan yola çıkarak söz konusu iki partinin ağırlıklı olarak benzeşmekle birlikte rakip olmalarından kaynaklı özellikle söylemlerinde ayırt edici ideolojik farklılıklar olduğu

görülmüştür. DYP, ANAP'a göre daha milliyetçi ve muhafazakâr bir ideolojik çizgide durmaktadır. Bu nedenle ANAP'a göre daha sağda konumlanmıştır.

Çalışmanın ikinci alt araştırma sorusu, “*Seçmen tabanları farklı mıdır?*” şeklinde formülize edilmiştir. Seçmen tabanının ağırlık noktasına bakıldığında DYP, ANAP'a göre daha sağ seçmenden oy almaktadır. Nitekim ANAP'ın ideolojik yelpazedeki konumu 1991 seçimlerinde 5,14, 1995 seçimlerinde 6,57, 1999 seçimlerinde 6,7, 2002 seçimlerinde ise 6,73 olmasına karşın; DYP'nin konumu 1991 seçimlerinde 5,02, 1995 seçimlerinde 6,85, 1999 seçimlerinde 7,5, 2002 seçimlerinde ise 7,43'tür.

Çalışmanın üçüncü alt araştırma sorusu, “*Siyasal kadroların bir etkisi var mıdır?*” şeklinde formülize edilmiştir. Milletvekili kadroları benzeşmekle birlikte 1995'te kamu bürokrasisinin ağırlığı, DYP milletvekilleri arasında daha fazladır. DYP'nin kamu bürokrasisi ile iş birliği ve bütünleşme eğilimi daha belirgindir.

Çalışmanın dördüncü alt araştırma sorusu, “*İzledikleri politik seyir ve tercihlerinin etkisi var mıdır?*” şeklinde formülize edilmiştir. İzledikleri politik seyir ve tercihleri bakımından iki parti, birbirleriyle uzlaşmazken, başka partilerle bir araya gelmişlerdir. Bu da partilerin koalisyon kurdukları bloklarla benzeşme eğilime sebep olurken, birbirlerinden uzaklaşmalarına etken olmuştur. Böylece kurulan koalisyon hükümetleri iki partiyi uzaklaştıran bir etken olmuştur.

Çalışmanın beşinci alt araştırma sorusu, “*Seçim başarılarının etkisi var mıdır?*” şeklinde formülize edilmiştir. İki partinin seçimlerde aldıkları oyların ve mecliste kazandıkları sandalye sayılarının birbirine yakın olması uzlaşmalarını olumsuz etkilemiştir. İki partinin seçim performansı açısından benzeşmesi ve seçim performanslarının başa baş gitmesinden dolayı küçük partinin büyük partiye katılması gibi bir durum söz konusu olmamıştır.

Çalışmanın altıncı alt araştırma sorusu “*Mevcut parti liderinin etkisi var mıdır?*”, yedinci alt araştırma sorusu ise “*İki parti liderinin (Mesut Yılmaz-Tansu Çiller) etkileşiminin etkisi var mıdır?*” şeklinde formülize edilmiştir. Mevcut parti liderlerinin uzlaşmaz ve çatışmacı tutumları partilerin ayrı birer bütün olarak kalmalarında ve varlıklarını korumalarında önemli bir rol oynamıştır. Genel başkanın kim olacağı, parti kadro ve teşkilatlarının hangi esaslar altında birleşeceği konuları

hiçbir zaman uzlaşılammamış konular olarak her iki parti liderini de birbirinden ziyade başka partiler ve liderlerle ortaklığa yönelmiş görünmektedir.

Çalışmanın sekizinci alt araştırma sorusu, “*Kurucu liderin etkisi var mıdır?*” dokuzuncu alt araştırma sorusu ise “*Siyasal partilerin geçmişinin etkisi var mıdır?*” şeklinde formülize edilmiştir. Partilerin uzlaşmamasında kurucu liderin ve parti geçmişinin etkisi olduğu görülmektedir. İki parti karizmatik liderlerinden itibaren kuruluş ve gelişim seyrinde birbirleriyle karşıtlık ve rekabet içinde olmuşlardır. Bu nedenle partinin kurucu liderleri, çatışmacı bir dil ile partiyi yeni liderlerine devretmişlerdir.

Çalışmanın ana sorusu ise “*1990’larda ANAP ve DYP’nin aynı kulvarda, benzer ideolojik çizgide görünmeleri ama rakip parti olmaları nasıl açıklanabilir?*” şeklinde formülize edilmiştir. İki parti arasında ideolojik konum ve anlayış, örgütsel yapı, kadroları, seçmen tabanı, politika ve söylemleri açısından bazı farklılıklar olmakla birlikte, partileri farklılaştıran asıl unsur *liderlerin birbirleriyle rekabet eden çatışmacı stratejileri ve tercihleri* olmuştur. İki liderin uzlaşılmaz tutumlarının bıkırtıcı etkisi ile 1990’lar konjonktürü, değişen sosyo-ekonomik yapı, alternatif sağ partilerin ortaya çıkması vb. faktörler birleşince siyasal istikrarsızlıklar ile ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve toplumsal sorunların sorumlusu olarak bu iki parti görülmüş ve mevcut seçmen tabanını yavaş yavaş kaybederek erimiştir.

Alt araştırma sorularındaki bazı ayırt edici farklılıklar, liderlerin karakter ve tercihlerindeki çatışmacı kimliklerinin de etkisiyle ortaya çıkmış görünmektedir. Lider karakteri ve tercihinden dolayı seçmen tabanında, milletvekili kadrolarında, ideolojisinde ve partinin izlediği politikalarda bazı ayırt edici farklılıklar ortaya çıkmıştır. Liderlerin karakter, tercih ve uzlaşmaz ve çatışmacı tutumlarının etkisiyle seçmen tabanı, kadrolar, ideoloji ve politikalara bazı ayırt edici faktörler olarak yansımaktadır. Bu nedenle başlangıçta neden gibi görünen değişkenler sonuç haline gelmektedir.

ANAP ve DYP’nin yukarıda açıklanan benzerlik ve farklılık noktaları ile iki partinin ve mevcut liderlerin ilişkilerinden hareketle son sözde; iki parti arasında ideolojik konum ve anlayış, örgütsel yapı, kadroları, seçmen tabanı, politika ve söylemleri açısından bazı farklılık ve benzerlikler olduğu, ancak iki partinin birleşme ya da koalisyon kurma noktasında bu benzerlik ve farklılıklardan ziyade mevcut liderlerin

çatışmacı dili ve takındıkları kavgacı tutumun olumsuz etkisinden kaynaklanmaktadır. Yılmaz ve Çiller, tek başlarına merkez sağı temsil etmek istediklerinden dolayı birbirlerini yıpratma politikası izleyerek birbirlerinin hatalarını kollamışlar ve bu hatalar üzerinden birbirlerine karşı olumsuz bir dil kullanarak sürekli çatışmışlardır. Bu nedenle de merkez sağın iki partisi 1990'lar boyunca iki rakip parti görünümünde olmuş, birleşememiş ya da ortak koalisyon kuramamıştır. İki liderin uzlaşmaz tutumlarının biktırıcı etkisi ile 1990'lar konjonktürü alternatif sağ partilerin ortaya çıkması vb. faktörler birleşince siyasal istikrarsızlıklar ile ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve toplumsal sorunların sorumlusu olarak bu iki parti görülmüş ve mevcut seçmen tabanını yavaş yavaş kaybederek erimiştir.

Dünya ve Türkiye siyasetinin ve sosyolojisinin değiştiği, ülkemizde siyasal istikrarsızlığın, toplumsal ve ekonomik sorunların olduğu, üç aylık bir hükümet deneyimi dışında bir araya gelmeden kurulan bütün koalisyonlarda ANAP ve DYP'den birinin yer aldığı 1990'lı yıllarda, benzer ideolojik konumda olan iki parti karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. 1990'lı yıllar gerek dünyada ve ülkemizde değişen konjonktürün mevcut siyasal partilere yansımalarının anlamlandırılması noktasında ise hâlâ incelenmeye muhtaçtır. Siyasal partileri, anlama ve anlamlandırma noktasında bütüncül bir karşılaştırma önemli bir yöntem olarak kullanılabilir niteliktedir. Bu yönlü siyasal parti çalışmalarının ülkemiz siyaset ortamını ve siyasal partileri gelişmesine katkı sağlayacaktır. Ülkemizde farklı dönem benzer ideolojiye sahip, aynı dönem farklı ideolojiye sahip siyasal partiler de karşılaştırmalı çalışılabileceği gibi; aynı/farklı dönem, benzer/farklı ideolojiye sahip siyasal partilerin de farklı ülke örnekleri üzerinden karşılaştırmalı analizi yapılabilir. Bütün bunlar yeni araştırmaların konusu niteliğinde karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Acar, F., (1991), “The True Path Party, 1983-1989”, (Edt.), Metin Heper and Jacob Landau, *Political Parties and Democracy in Turkey*, London, I.B. Tauris, pp. 188-201.
- Acar, F., (2008), “Turgut Özal”, (Edt.), Metin Heper, Sabri Sayarı, *Türkiye’de Liderler ve Demokrasi*, çev. Zuhâl Bilgin, 1. Baskı, Mart, İstanbul, Kitap Yayınevi, ss. 185-205.
- Ağduk, M., (2002), “Cumhuriyet’in Asil Kızlarından 90’ların Türk Kızlarına...1990’larda Bir “Türk Kızı”: Tansu Çiller”, içinde, *Vatan, Millet, Kadınlar*, Der. Ayşe Gül Altınay, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 297-321.
- Ahmad, F., (2007), *Demokrasi Sürecinde Türkiye, 1945-1980*, çev. Ahmet Fethi, 3. Baskı, Ekim, İstanbul, Hil Yayınevi.
- Ahmad, F., (2012), *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, 10. Baskı, Şubat, İstanbul, Kaynak Yayınları.
- Ahmad, F., (2014), *Bir Kimlik Peşinde*, çev. Sedat Cem Karadeli, 5. Baskı, Mart, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akçura, Y., (1976), *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi, S. 73, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akdoğan, Y., (2003), *Muhafazakâr Demokrasi*, AK Parti Yayınları.
- Akdoğan, Y., (2004), *AK Parti ve Muhafazakâr Demokrasi*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- Akdoğan, Y., (2010), “Muhafazakâr-Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı”, (Edt.), Hakan Yavuz, *AK Parti, Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, 1. Baskı, Şubat, İstanbul, Kitap Yayınevi, ss. 59-95.
- Akgün, B., (2002), *Türkiye’de Seçmen Davranışı, Partiler Sistemi ve Siyasal Güven*, 1. Baskı, Ekim, Ankara, Nobel Yayıncılık.
- Akşin, S., (2007), *Yakın Tarihimizi Sorgulamak*, 2. Baskı, Ankara, Arkadaş Yayınevi.
- Akşin, S., (2009), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 5. Baskı, Ocak, Ankara, İmge Kitabevi.
- Akşin, S., (2011), “Siyasal Tarih, 1995-2003”, (Edt.), Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye 1980-2003*, Eylül, İstanbul, Cem Yayınevi, ss. 163-186.
- Akşin, S., (2013), *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, 12. Baskı, Ağustos, İstanbul, Cem Yayınevi.
- Allardt, E., Rokkan S., (1970), (Edt.), *Mass Politics*, New York, Free Press.
- Almond, G. A., Coleman, J. S., (1971), (Edt.), *The Politics of the Developing Areas*, New Jersey, Princeton University Press.

- Almond, G. A., Verba, S., (1963), *Civic Culture: Public Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton University Press, America.
- Almond, G., Coleman, J. S., (1960), (Edt.), *The Politics of the Developing Areas*, New Jersey, Princeton University Press.
- Althusser, L., (2016), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Alp Tümertekin, 5. Baskı, Kasım, İstanbul, İthaki Yayınları.
- Arai, M., (1994), *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, çev. Tansel Demirel, 1. Baskı, Ekim, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Arcayürek, C., (2001a), *Etekli Demokrasi*, 2. Baskı, Şubat, Bilgi Yayınevi.
- Arcayürek, C., (2001b), *Sessiz Darbe*, Bilgi Yayınevi.
- Arcayürek, C., (2001c), *Babasının Kızı*, Bilgi Yayınevi.
- Arcayürek, C., (2003), *28 Şubat'a İlk Adım*, 2. Baskı, Ocak, Bilgi Yayınevi.
- Atabay, M., (2015), *Partiler, Seçimler, İktidarlar ve Müdahalelerle Türk Demokrasi Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul, Paradigma Akademi.
- Aydın, S., (2001), “İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset”, (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 1, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 117-128.
- Aykol, H., (2011), *Bölüne Bölüne İktidar Olmak, Türkiye’de Sağ Örgütler*, Şubat, Ankara, Phonix Yayınları.
- Bailey, S. D., (1952), (Edt.), *Political Parties and the Party System in Britain*, New York, Frederick A. Praeger.
- Barlas, M., (2000), *Turgut Özal’ın Anıları*, 3. Baskı, İstanbul, Birey Yayıncılık.
- Bayramoğlu, A., (2001), *Türkiye’de İslami Hareket, Sosyolojik Bir Bakış, 1994-2000*, 1. Baskı, Mart, İstanbul, Patika Yayıncılık.
- Bedirhanoğlu, P., (2009), “Türkiye’de Neoliberal Otoriter Devletin AKP’li Yüzü”, içinde, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, Der. İlhan Uzgel, Bülent Duru, Şubat, Ankara, Phonix Yayınları, ss. 40-66.
- Belge, M., (1992), *12 Yıl Sonra 12 Eylül*, Birikim Yayınları.
- Belge, M., (2009), “Merkezsiz Siyaset, Siyasetsiz Merkez”, (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 9, Dönemler ve Zihniyetler*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 497-518.
- Belge, M., (2009), “Türkiye’de Siyasal Düşüncenin Ana Çizgileri”, (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 9, Dönemler ve Zihniyetler*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 39-62.
- Bell, D., (2001), *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, England, Harward University Press.
- Belovacıklı, M., (2001), “Statükoya Karşı Statüko”, içinde, *Lider Biyografilerindeki Türkiye*, Der. Seyfi Öngider, Kasım, İstanbul, Aykırı Yayınları, ss. 285-295.

- Berberoğlu, G. N., (1997), *Siyasal Parti Yönetimi*, , Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No. 1003, İİBF Yayınları, No. 108.
- Beriş, H. E., (2005), “Türk Sağı ve Liberalizm, Bir Fay Haritası Çıkarma Deneyimi”, (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 7, Liberalizm*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 389-415.
- Berkes, N., (2014), *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 20. Baskı, Mart, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Bezci, B., (2010), “Cumhuriyet Halk Partisi”, (Edt.), Turgay Uzun, *İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler*, Ankara, Orion Yayınları, ss. 127-162.
- Bildirici, F., (1998), *Maskeli Leydi, Tekmili Birden Tansu Çiller*, 22. Baskı, Ekim, Ankara, Ümit Yayıncılık.
- Bildirici, F., (2003), *Hanedanın Son Prensi*, 3. Baskı, Ankara, Ümit Yayıncılık.
- Birinci, A., (1990), *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul, Dergah Yayınları.
- Bobbio, N., (1999), *Bir Politik Ayrımın Anlamı Sağ ve Sol*, 1. Baskı, Eylül, Ankara, Dost Kitabevi.
- Boix, C., Stokes, S. C., (2011), “Overview of Comparative Politics”, (Edt.), Robert E. Goodin, *Political Science*, New York, Oxford University Press, pp. 543-566.
- Boiney, J., Paletz, D. L., (1991), “In Search of the Model Model: Political Science Versus Political Advertising Perspectives on Voter Decision Making”, (Edt.), Frank Biocca, *Television and Political Advertising, Volume 1: Psychological Processes*, Lawrence Erlbaum Associates, New Jersey, pp. 3-25.
- Bora, T., (2005), “Turgut Özal”, (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 7, Liberalizm*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 589-601.
- Bora, T., (2008), *Türk Sağının Üç Hali, Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, 5. Baskı, İstanbul, Birikim Yayınları.
- Bora, T., (2009), “AKP: Yeni Merkez Sağ”, içinde, *AKP Yeni Merkez Sağ mı?*, Der. Ümit Kurt, 1. Baskı, Dipnot Yayınları, ss. 123-130.
- Bora, T., (2016), “Türk Sağı: Siyasal Düşünce Tarihi Açısından Bir Çerçeve Denemesi”, içinde, *Türk Sağı Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, Der. İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Bora, T., Ünüvar, K., (2016), “Ellili Yıllarda Türkiye’de Siyasal Düşünce Hayatı”, (Edt.), Mete Kaan Kaynar, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 159-175.
- Boratav, K., (1995), *İstanbul ve Anadolu’dan Sınıf Profilleri*, Mart, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Yayını.
- Bryce, J., (2008), *Modern Democracies vol:2*, New York, Cosimo Classics.
- Buchanan, J. M., Tullock G., (1962), *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*, New York, New York University of Michigan Press.

- Cemal, H., (2004), *Özal Hikayesi*, 10. Baskı, Haziran, Doğan Kitap Yayıncılık.
- Cılızoğlu, T., (1988), *Zincirbozan'dan Bu Güne Demokrasi Mücadelesinde Demirel*, 1. Baskı, Ekim, Matay Yayını.
- Cizre, Ü., (1999), *Muktedirlerin Siyaseti, Merkez Sağ-Ordu-İslamcılık*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Cizre, Ü., (2008), "Tansu Çiller", (Edt.), Metin Heper, Sabri Sayarı, *Türkiye'de Liderler ve Demokrasi*, çev. Zuhâl Bilgin, 1. Baskı, Mart, İstanbul, Kitap Yayınevi, ss. 227-246.
- Crotty, W. J., (1970b), "Political Parties Research", (Edt.), Michael Hass, Henry S. Kariel, *Approaches to the Study of Political Science*, United States of America, Chandler Publishing Company, pp. 267-322.
- Çaha, Ö., (2008), *Türkiye'de Seçmen Davranışı ve Siyasal Partiler*, 2. Baskı, Ankara, Orion Kitabevi.
- Çakır, R., Göktaş, H., (1991), *Resmi Tarih Sivil Arayış: Sosyal Demokratlarda İdeoloji ve Politika*, İstanbul, Metis Yayınları.
- Çarkoğlu, A., Kalaycıoğlu, E., (2006), *Turkish Democracy Today : Elections, Protest and Stability in an Islamic Society*, I. B. Tauris Company.
- Çarkoğlu, A., Toprak, B., (2000), *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) Yayınları.
- Çavdar, T., (2004), *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1839-1950*, 3. Baskı, Mart, İstanbul, İmge Kitabevi.
- Çelebi, I., (2013), *Türkiye'nin Dönüşüm Yılları*, 6. Baskı, Nisan, İstanbul, Alfa Yayınları.
- Çelebi, I., Toros, A., ve Aras, N., (1996), *Siyasette Kilitlenme ve Çözüm*, 1. Baskı, Temmuz, Milliyet Yayınları.
- Çetiner, Y., (1994), *Son 10 yılın Perde Arkası Mesut Yılmaz*, 1. Baskı, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Çetinsaya, G., (2001), "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 1, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 54-71.
- Çınar, A., Özbudun, E., (2008), "Mesut Yılmaz", (Edt.), Metin Heper, Sabri Sayarı, *Türkiye'de Liderler ve Demokrasi*, çev. Zuhâl Bilgin, 1. Baskı, Mart, İstanbul, Kitap Yayınevi, ss. 206-226.
- Çınar, M., (2009), "Merkezsiz Siyaset Siyasetsiz Merkez", (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 9, Dönemler ve Zihniyetler*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 497-518.
- Çitçi, O., (2001), *Yerel Seçimler Panoraması 1963-1999*, Haziran, Ankara, TODAİE Yayını, No: 306, Yerel Yönetimler Araştırma ve Eğitim Merkezi, No: 14.
- Çitçi, O., (2005), *Yerel Seçimler Coğrafyası 1963-1999*, Aralık, Ankara, TODAİE Yayını, No: 329, Yerel Yönetimler Araştırma ve Eğitim Merkezi, No: 18.

- Dahl, R., (1966), (Edt.), *Political Oppositions in Western Democracies*, New Haven, Yale University Press.
- Daver, B., (1993), *Siyaset Bilimine Giriş*, 5. Baskı, Ankara, Siyasal Kitabevi.
- Demir, D. C., (2017), “Altmışlı Yıllarda Merkez Sağ: Demirkırat’tan Adalet Partisi’ne Merkez Sağın Sancılı Serüveni”, (Edt.), Mete Kaan Kaynar, *Türkiye’nin 1960’lı Yılları*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 483-517.
- Demirel, T., (2004a), *Adalet Partisi*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Demirel, T., (2009), “1946-1980 Döneminde Sol ve Sağ”, (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 9, Dönemler ve Zihniyetler*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 413-450.
- Diamond, L., Gunther, R., (2001), (Edt.), *Political Parties and Democracy (Comparative Politics)*, Baltimore and London, April, The John Hopkins Press.
- Donat, Y., (1987), *Yavuz Donat’ın Vitrininden 2, Buyruklu Demokrasi 1980-1983*, 2. Baskı, Eylül, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Donavan, T., Mooney C. Z., Smith, D. A., (2011), *State and Local Politics: Institutions and Reform*, United States of America, Cengage Learning.
- Downs, A., (1957), *An Economic Theory of Democracy*, United States of America, Herper Collins Publishers.
- Dursun, D., (2002), *Siyaset Bilimi*, 6. Baskı, Ocak, İstanbul, Beta Yayınları.
- Duverger, M., (1974), *Siyasal Partiler*, çev. Ergun Özbudun, 2. Baskı, Mayıs, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Duverger, M., (1986), *Siyasal Rejimler*, çev. Teoman Tunçdoğan, Mart, İstanbul, Sosyal Yayınları.
- Easton, D., (1965a), *A System Analysis Of Political Life*, New York, Jhon Wiley And Sons.
- Easton, D., (1965b), *A Framework For Political Analysis*, New Jersey, Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Ekinci, N., (1997), *2. Dünya Savaşı’ndan Sonra Türkiye’de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler*, 1. Baskı, Ekim, Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Emrence, C., (2005), “Dünya Krizi ve Türkiye’de Toplumsal Muhalefet, Serbest Cumhuriyet Fırkası (1930)”, (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 7, Liberalizm*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 213-216.
- Engelmann, L. D., (1957), “A Critique of Recent Writings on Political Parties”, *Comparative Politics: A Reader*, Der. Harry Eckstein, David E. Apter, New York, The Free Press, pp. 378-386.
- Epstein, L. D., (2000), *Politikal Parties in Western Democracies*, Transanction Publishers, New Brunswick (USA) and London (UK), Fourth Printing.

- Erder, N., (1996), *Türkiye’de Siyasal Parti Seçmenlerinin Nitelikleri, Kimlikleri ve Eğilimleri*, Ankara, Eylül, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı (TÜSES) Yayınları.
- Erder, N., (1999), *Türkiye’de Siyasal Parti Seçmenleri ve Toplum Düzeni*, 1. Baskı, Şubat, Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı (TÜSES) Yayınları.
- Erder, N., (2002), *Türkiye’de Siyasal Partilerin Yandaş Seçmen Profili, 1994-2002*, 1. Baskı, Kasım, İstanbul, TÜSES Yayınları.
- Erder, N., Tüzün, S., (2004), *Türkiye’de Seçmen Eylemlerinde Yeni Açılımlar, 1994-2004*, İstanbul, TÜSES Yayınları.
- Erder, N., vd., (1995), *Türkiye’de Siyasal Partilerin Seçmenleri ve Sosyal Demokrasinin Toplumsal Tabanı*, Ankara, Mayıs, TÜSES Veri Araştırma A.Ş.
- Erel, N., Bilge, A., (1994), *Tansu Çiller’in Romanı*, 3. Baskı, Kasım, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Ergüder, Ü., (1988), “Post-1980 Parties and Politics in Turkey”, (Edt.), Ergun Özbudun, *Perspectives on Democracy in Turkey*, Ankara, Lynne Rienner Publishers, pp. 111-145.
- Ergüder, Ü., (1991), “The Motherland Party, 1983-1989”, (Edt.), Metin Heper and Jacob Landau, *Political Parties and Democracy in Turkey*, London, I.B. Tauris, pp. 152-169.
- Ergüder, Ü., (2007), “Türkiye’de Değişen Seçmen Davranışı Örüntüleri”, (Edt.), Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ankara, Alfa Aktüel Yayınları, ss. 351-376.
- Eroğul, C., (1998), *Demokrat Parti, Tarihi ve İdeolojisi*, 3. Baskı, Ekim, Ankara, İmge Kitapevi.
- Esmer, Y., (1995), “Parties and the Electorate: A Comparative Analysis of Voter Profiles of Turkish Political Parties”, (Edt.), Çiğdem Balım, Ersin Kalaycıoğlu, vd., *Turkey: Political, Social, and Economic Challenges in the 1990s.*, New York, E. J. Brill, pp. 74-89.
- Esmer, Y., (2002), “At the Ballot Box: Determinants of Voting Behavior”, (Edt.), Sabri Sayarı, Yılmaz Esmer, *Politics, Parties and Elections in Turkey*, Boulder, London, Lynne Rienner, pp. 91-114.
- Eysenck, H. J., (1964), *Sense and Nonsense in Psychology*, London, Harmondsworth, Penguin Books.
- Findley, C. V., (2011), *Modern Türkiye Tarihi 1789-2007*, 1. Baskı, Ekim, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Freeman, E. A., (1873), *Comparative Politics*, London, Macmillan.
- Frey, F. W., (1965), *The Turkish Political Elite*, Cambridge (Mass.), The M.I.T. Press.
- Frey, F. W., (1975), “Patterns of Elite Politics in Turkey”, içinde, *Political Elites in the Middle East*, Der. George Lenezowski, Washington, American Enterprise Institute for Public Policy Research, pp. 41-82.

- Fukuyama, F., (1992), *The End of History and the Last Man*, The Free Press, New York, A Division of Macmillan.
- Gall, M. D., Borg, W. R., Gall, J. P., (2003), *Educational Research an Introduction*, 7. Edition, Boston, Pearson Education.
- Gemalmaz, S., M., (1996), “12 Eylül Rejimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA), Yüzyıl Biterken*, Cilt 14, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 974-998.
- Giddens, A., (2002), *Sağ ve Solun Ötesinde Radikal Politikaların Geleceği*, 1. Baskı, Eylül, İstanbul, Metis Yayınları.
- Gökmen, Y., (1999), *Sarışın Güzel Kadın*, 5. Baskı, Mart, İstanbul, Doğan Kitapçılık.
- Göle, N., (2007), “80 Sonrası Politik Kültür”, (Edt.), Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ankara, Alfa Aktüel Yayınları, ss. 515-526.
- Gunther, R., Montero, J. R., Linz, J. J., (2002), *Political Parties, Old Concepts and New Challenges (Comparative Politics)*, ECPR, New York, Oxford University Press.
- Güner, E., (2000), *Özal’lı Yıllarım*, İstanbul, Babıali Kültür Yayınları.
- Güneş Ayata, A., Ayata, S., (2002), “Ethnic and Religious Bases of Voting”, (Edt.), Sabri Sayarı, Yılmaz Esmer, *Politics, Parties and Elections in Turkey*, Boulder, London, Lynne Rienner, pp. 115-156.
- Hague, R., Harrop, M., (2016), *Siyaset Bilimi, Karşılaştırmalı Bir Giriş*, çev. İbrahim Yıldız, Soner Torlak, İdil Çetin, 1. Baskı, Ankara, Dipnot Yayınları.
- Hatipoğlu, M. E., (2013), “Karşılaştırmalı Siyasette Yöntem”, içinde, *Karşılaştırmalı Siyaset: Temel Konular ve Yaklaşımlar*, Der. Sabri Sayarı, Hasret Bilgin Dikici, Ekim, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss. 25-44.
- Hayek, F. A., (2011), *The Constitution Of Liberty: The Definitive Edition*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Hazan, R. Y., (1997), *Centre Parties, Polarization and Competitionin European Parliamentary Democracies*, London and Washington, Pinter Press.
- Heper, M., (2010), *Türkiye’de Devlet Geleneği*, çev. Nalan Soyarik, 3. Baskı, Kasım, Ankara, Doğu-Batı Yayınları.
- Heywood, A., (2012), *Siyasetin Temel Kavramları*, çev. Hayrettin Özler, 1. Baskı, Kasım, Ankara, Adres Yayınları.
- Heywood, A., (2015), *Siyasal İdeolojiler*, çev. Ahmet Kemal Bayram vd., 9. Baskı, Kasım, Ankara, Adres Yayınları.
- Heywood, A., (2016), *Siyasetin ve Uluslararası İlişkilerin Temel Kavramları*, çev. Fahri Bakırcı, Genişletilmiş 3. Baskı, Mart, Ankara, BB101 Yayınları.
- Hungtington, S. P., (2013), *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, çev. Mehmet Turhan, Cem Soydemir, 11. Baskı, Ekim, İstanbul, Okuyan Us Yayınları.

- İslamoğlu, A., (2004), *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasal Muhalefet: 1908-1913*, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları.
- Janda, K., (1980), *Political Parties: A Cross-National Survey*, New York, The Free Press, Macmillan Publishing Company.
- Janda, K., (1980b), “A Comparative Analysis of Party Organizations: The United States, Europe, and the World”, (Edt.), William J. Crotty, *The Party Symbol*, San Francisco.
- Kahraman, H. B., (1995), *Sağ Türkiye ve Partileri*, 1. Baskı, Nisan, Ankara, İmge Kitabevi.
- Kahraman, H. B., (2009), *AKP ve Türk Sağ*, 2. Baskı, Mart, İstanbul, Agora Kitaplığı.
- Kahraman, H. B., (2010), *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-I, Kavramlar, Kuramlar, Kurumlar*, 2. Baskı, Mart, İstanbul, Agora Kitaplığı.
- Kahraman, H. B., (2012), *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi-II, 1920-1960*, 2. Baskı, Ocak, İstanbul, Agora Kitaplığı.
- Kalaycıoğlu, E., (1988), “The Grand National Assembly of the Post-1983 Multi Party Era”, (Edt.), Ergun Özbudun, *Perspectives on Democracy in Turkey*, Ankara, Lynne Rienner Publishers, pp. 147-192.
- Kalaycıoğlu, E., (2007a), “1960 sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Demokrasi Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar”, (Edt.), Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ankara, Alfa Aktüel Yayınları, ss. 471-500.
- Kalaycıoğlu, E., (2007b), “Türkiye’de Politik Rejimin Evrim ve Yasama Sistemi”, (Edt.), Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ankara, Alfa Aktüel Yayınları, ss. 331-349.
- Kapani, M., (2013), *Politika Bilimine Giriş*, 32. Baskı, Nisan, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Kara İncioğlu, N., (2007), “Türkiye’de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları”, (Edt.), Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ankara, Alfa Aktüel Yayınları, ss. 253-266.
- Karaoğlu, M., (1996), *Tansu Çiller ve Söylemi*, Mersin, Saray Kitabevi.
- Karpat, K., (2007), *Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi: 1876-1980*, çev. Esin Soğancılar, 1. Baskı, Mayıs, İstanbul, İmge Kitabevi.
- Karpat, K., (2010), *Türk Demokrasi Tarihi*, 1. Baskı, Nisan, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Karvonen, L., Kuhnle S., (2000), (Edt.), *Party Systems and Voter Alignments Revisited*, September, London, Routledge.
- Katz R., Mair P., (2018), *Democracy and the Cartelization of Political Parties (Comparative Politics)*, ECPR Oxford University Press.
- Katz, S. R., Mair, P., (1992), (Edt.), *Party Organizations: A Data Handbook on Party Organizations in Western Democracies, 1960-90*, London, Sage Publications.
- Kaynar, M. K., (2017a), “İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de Siyasal İktidarın Profili: Merkez Sağ, Darbeler, Krizler, Koalisyonlar”, (Edt.), Mete Kaan

- Kaynar, *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 301-313.
- Kaynar, M. K., (2017b), "Yetmişler Türkiye'sine Altmışlı Yıllardan Bakmak", (Edt.), Mete Kaan Kaynar, *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 1091-1107.
- Kesselman, M., Krieger, J., Joseph, W. A., (2010), "Introducing Comparative Politics", (Edt.), Mark Kesselman, Joel Krieger, William A. Joseph, *Introduction to Comparative Politics: Political Challenges and Changing Agendas*, Fifth Edition, Printed in Canada.
- Keyder, Ç., (1999), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 5. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Kışlalı, A. T., (2005), *Siyaset Bilimi*, 11. Baskı, Kasım, Ankara, İmge Yayınevi.
- Kili, S., (1976), *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Knapp, A., Wright V., (2006), *The Government and Politics of France*, First Published, New York, Routledge.
- Koca, B., (2016), "Ellili Yıllarda Merkez Sağ: Demokrat Parti'nin Özgürlük ile İstismar Arasındaki Dini Politikaları", (Edt.), Mete Kaan Kaynar, *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 293-319.
- Koçak, C., (2001), "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 1, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 72-87.
- Koçak, C., (2012), *Türkiye'de İki Partili Siyasal Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950), İktidar ve Demokratlar*, Cilt 2, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Kongar, E., (2006), *21. Yüzyılda Türkiye*, 38. Baskı, Eylül, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Kotil, A., (1996), "Siyasal Partiler: Dünyada ve Türkiye'de Siyasal Partiler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA)*, Cilt 7-8, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 2000-2009.
- Köker, L., (1996a), "Anavatan Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA)*, *Yüzyıl Biterken*, Cilt 15, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 1253-1257.
- Köker, L., (1996b), "Turgut Özal: Siyasal-İdeolojik Bir Portre", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA)*, *Yüzyıl Biterken*, Cilt 11, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 203-206.
- Kumbaracıbaşı, A. C., (2009), *Turkish Politics and the Rise of the AKP*, London and New York, Routledge.
- Kuzu, B., (1999), *Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat*, İstanbul, Filiz Kitabevi.
- Küçükömer, İ., (2012), *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*, 3. Baskı, Mart, İstanbul, Profil Yayıncılık.
- Laclau, E., (1998), *İdeoloji ve Politika*, çev. Hüseyin Sarıca, 2. Baskı, Temmuz, İstanbul, Belge Yayınları.

- Landman, T., (2003), *Issues and Methods in Comparative Politics*, Third Edition, New York, Routledge, Taylor and Francis Group.
- LaPalombara, J., Weiner, M., (1966), (Edt.), *Political Parties and Political Development*, America, Princeton University Press.
- Lecours, A., (2005), “New Institutionalism: Issues and Questions”, (Edt.), Andre Lecours, Toronto, *New Institutionalism: Theory and Analysis*, University of Toronto Press Incorporated, pp. 3-25.
- Lewis, B., (1998), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 7. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lewis, B., (2010), *Demokrasinin Türkiye Serüveni*, 4. Baskı, Ocak, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Lijphart, A., (1984), *Democracies : Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New Haven and London, Yale University Press.
- Lijphart, A., (2014), *Demokrasi Modelleri*, çev. Güneş Ayas, Utku Umut Bulsun, 1. Baskı, Ocak, İstanbul, İthaki Yayınları.
- Lipset, S. M., (1964), *Siyasal İnsan*, çev. Mete Tunçay, Yenişehir, Ankara, Ayyıldız Matbaası.
- Lipset, S. M., Rokkan, S., (1967), (Edt.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, New York, The Free Press.
- Lowndes, V., (2017), “Yeni Kurumsalcılık ve Kentsel Politika”, (Edt.), Jonathan S. Davies, David L. Imbroscio, *Kentsel Politika Teorileri*, çev. Emek Şevket Ataman, İstanbul, Litera Yayıncılık.
- Luther, R. K., Müller-Rommel, F., (2002), (Edt.), *Political Parties in the New Europe: Political and Analytical Challenges (Comparative Politics)*, ECPR Oxford University Press.
- Mahçupyan, E., (1996), “Türkiye'nin Siyaset Yelpazesi: Sağ ve Sol”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA)*, *Yüzyıl Biterken*, Cilt 15, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 1244-1246.
- Mair, P., (1998), “Comparative Politics: An Overview”, (Edt.), Robert E. Goodin, Hans, Dieter Klingemann, *A New Handbook of Political Science*, New York, Oxford University Press, pp. 309-335.
- Maor, M., (1997), *Political Parties and Party Systems: Comparative Approaches and the British Experience*, 1 Edition, May, English, Routledge.
- Mardin, Ş., (1956), “Tanzimat ve İlmiye”, içinde, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler: 1*, Der. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder (2011), 18. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 261-266.
- Mardin, Ş., (1957), “Yeni Osmanlıların Hakiki Hüviyeti”, içinde, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler: 1*, Der. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder (2011), 18. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 273-284.

- Mardin, Ş., (1966), “Türkiye’de Muhalefet ve Kontrol”, içinde, *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, Der. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder (2012), İletişim Yayınları, 21. Baskı, İstanbul, ss. 175-191.
- Mardin, Ş., (1973), “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, içinde, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Makaleler: 1*, Der. Mümtazer Türköne, Tuncay Önder (2011), 18. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 35-77.
- Mardin, Ş., (2003), *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- McDonald, N. A., (1955), *The Study of Political Parties*, Garden City, New York, Doubleday Company.
- McKenzie, R. T., (1955), *British Political Parties, The Distribution of Power Within the Conservative and Labour Parties*, London, William Heinemann.
- Mert, N., (2007), *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, 2. Baskı, Kasım, İstanbul, Selis Kitapları.
- Michels, R., (1962), *Political Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, New York, The Free Press, Macmillan Publishing Company.
- Milbrath, L. W., (1965), *Political Participation: How and Why do People Get Involved in Politics?*, Chicago, Rand McNally College Publishing Company.
- Mills, C. W., (1956), *The Power Elite*, London, Oxford University Press.
- Mosca, G., (1939), *The Ruling-Class*, English Translated By Hannah D. Kahn, New York, McGraw-Hill Book Company.
- Neumann, S., (1956a), “Toward a Comparative Study of Political Parties”, (Edt.), Sigmund Neumann, *Modern Political Parties: Approaches to Comparative Politics*, U.S.A., The University of Chicago Press, pp. 395-421.
- Neumann, S., (1956b), (Edt.), *Modern Political Parties: Approaches to Comparative Politics*, U.S.A., The University of Chicago Press.
- Nordlinger, E., (1981), *On the Autonomy of the Democratic State*, Cambridge, Harvard University Press.
- Nur, R., (1996), *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Nasıl Doğdu? Nasıl Öldü?*, Ekim, İstanbul, Kitabevi Yayınları.
- O’Neil, P., (2010), *Essentials of Comparative Politics*, New York, Third Edition, W. W. Norton Company.
- Onur, H., (2004), *Türk Sağı Sözlüğü*, Nisan, İstanbul, Biyografi.net Yayıncılık.
- Ortaylı, İ., (2007), *Batılılaşma Yolunda*, 4. Baskı, Temmuz, İstanbul, Merkez Kitapları.
- Ortaylı, İ., Küçükkaya, İ., (2012), *Cumhuriyet’in İlk Yüzyılı, 1923-2023*, 1. Baskı, Ekim, İstanbul, Timaş Yayınları.
- Ostrogorski, M., (1982a), *Democracy and The Organization of Political Parties, Volume 1: England*, New Brunswick USA and London UK, Transaction Books.

- Ostrogorski, M., (1982b), *Democracy and The Organization of Political Parties, Volume 2: The United States*, New Brunswick USA and London UK, Transaction Books.
- Örmeci, O., (2008), *İttihat ve Terakki'den AKP'ye Türk Siyasal Tarihi*, 1. Baskı, Güncel Yayıncılık.
- Öz, E., (1992), *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, 1. Baskı, Ocak, Ankara, Gündoğan Yayınları.
- Özbudun, E., (1979), *Siyasal Partiler*, 3. Baskı, Ankara, Sevinç Matbaası.
- Özbudun, E., (1988), "Development of Democratic Government in Turkey: Crises, Interruptions, and Reequilibrations", (Edt.), Ergun Özbudun, *Perspectives on Democracy in Turkey*, Ankara, Lynne Rienner Publishers, pp. 1-58.
- Özbudun, E., (2000), *Contemporary Turkish Politics, Challenges to Democratic Consolidation*, Lynne Rienner Publishers, London.
- Özcan, H., Yanık, M., (2007), *Siyasal Partiler Hukuku*, Haziran, İstanbul, Der Yayınları.
- Özkan, N., (2007), *Türkiye'den ve Dünyadan Örneklerle Seçim Kazandıran Kampanyalar*, 3. Baskı, Haziran, İstanbul, Mediacat Yayınları.
- Öztekin, A., (2007), *Siyaset Bilimine Giriş*, 5. Baskı, Ankara, Siyasal Kitabevi.
- Paker, T., (2015), "Durum Çalışması", (Edt.), Fatma Nevra Seggie, Yasemin Bayyurt, *Nitel Araştırma*, Ankara, Anı Yayıncılık, ss. 119-134.
- Panbianco, A., (1988), *Political Parties: Organization and Power*, English Translated By Marc Silver, New York, Cambridge University Press.
- Pareto, V., (1935), *The Mind and Society*, English Translated By Andrew Bongiorno vd., Harcourt, New York, Brace and Company.
- Peker, A., Kiriş, H. M., (2015), *Yüksel Yalova, Kutuplaşan Siyasette Merkezde Kalan Bir Aktör*, Ankara, Detay Yayıncılık.
- Rae, D., (1967), *The Political Consequences of Electoral Laws*, New Haven, Yale University, Press.
- Riggs, F. W., (1970), "Systems Theory: Structural Analysis", (Edt.), Michael Hass, Henry S. Kariel, *Approaches to the Study of Political Science*, United States of America, Chandler Publishing Company, pp. 194-235.
- Riker, W., (1962), *The Theory of Political Coalitions*, New Haven, Yale University Press.
- Roskin, M. G. vd., (2013a), *Siyaset Bilimi*, çev. Atilla Yayla, 1. Baskı, Ekim, Ankara, Adres Yayınları.
- Roskin, M. G., (2013b), *Çağdaş Devlet Sistemleri, Siyaset, Coğrafya, Kültür*, çev. Bahattin Seçilmişoğlu, 4. Baskı, Mart, Ankara, Adres Yayınları.
- Rustow, D. A., (1966), "The Development of Parties in Turkey", (Edt.), Joseph LaPalombara, Myron Weiner, *Political Parties and Political Development*, America, Princeton University Press.

- Sabahattin, P., (1908-1323), “Teşebbüs-i Şahsi ve Tevsi-i Me’zuniyet Hakkında Bir İzah”, içinde, *Prens Sabahattin Görüşlerim*, Der. Ahmet Zeki İzgöer (1999), Kasım, İstanbul, Buruc Yayınları.
- Sabahattin, P., (1909-1324), “Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah”, içinde, *Prens Sabahattin Görüşlerim*, Der. Ahmet Zeki İzgöer (1999), Kasım, İstanbul, Buruc Yayınları.
- Sabuncu, Y., Şeker, M., (1996), “Seçimler”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA), Yüzyıl Biterken*, Cilt 14, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 1141-1168.
- Safi, İ., (2007), *Türkiye’de Muhafazakâr Siyaset ve Yeni Arayışlar*, 2. Baskı, Temmuz, Ankara, Lotus Yayınevi.
- Sakallıoğlu, Ü. C., (1996a), “1983-1994: Siyasal Parti Topoğrafyası”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA), Yüzyıl Biterken*, Cilt 15, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 1248-1252.
- Sakallıoğlu, Ü. C., (1996b), “Doğru Yol Partisi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA), Yüzyıl Biterken*, Cilt 15, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 1258-1263.
- Sallan Gül, S., (2006), *Sosyal Devlet Bitti Yaşasın Piyasa*, 2. Baskı, Ankara, Babil Yayıncılık.
- Sani, G., Sartori, G., (1983), “Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies”, (Edt.), Hans Daalder, Peter Mair, *Western European Party Systems: Continuity and Change*, London, Sage Publisher, pp. 307-340.
- Sarıbay, A. Y., (2001), *Türkiye’de Demokrasi ve Politik Partiler*, 1. Baskı, Mart, İstanbul, Alfa Yayınları.
- Sartori, G., (2005), *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, UK, Cambridge University Press.
- Sayarı, S., (2002), “The Changing Party System”, (Edt.), Sabri Sayarı, Yılmaz Esmer, *Politics, Parties and Elections in Turkey*, Boulder, London, Lynne Rienner, pp. 9-32.
- Sayarı, S., (2013), “Siyasal Partiler ve Parti Sistemleri”, içinde, *Karşılaştırmalı Siyaset: Temel Konular ve Yaklaşımlar*, Der. Sabri Sayarı, Hasret Bilgin Dikici, Ekim, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss. 123-143.
- Sayarı, S., Dikici Bilgin, H., (2013), “Karşılaştırmalı Siyaset Alanının Gelişimi”, içinde, *Karşılaştırmalı Siyaset: Temel Konular ve Yaklaşımlar*, Der. Sabri Sayarı, Hasret Bilgin Dikici, Ekim, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss. 5-24.
- Saybaşıllı, K., (1995), *DYP-CHP Koalisyonu’nun Üç Yılı*, 1. Baskı, Ekim, Ankara.
- Saybaşıllı, K., (1999), *Siyaset Biliminde Temel Yaklaşımlar*, 1. Baskı, Mart, Ankara, Doruk Yayınevi.
- Scarrow, S., Webb P., Poguntke T., (2017), (Edt.), *Organizing Political Parties: Representation, Participation, and Power (Comparative Politics)*, ECPR.

- Schattschneider, E. E., (1942), *Party Government American Government in Action*, New York, Transaction Publishers.
- Schumpeter, J. A., (2003), *Capitalism, Socialism and Democracy*, London and New York, Routledge.
- Seguela, J., (1997), *Eğlenceli Şeydir Şu Reklamcılık*, çev. Nihal Öno, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Sezen, S., (1994), *Seçim ve Demokrasi*, 1. Baskı, Ekim, Ankara, Gündoğan Yayınları.
- Siaroff, A., (2000), *Comparative European Party Systems an Analyis of Parlamentary Elections Since 1945*, Garland Publishing inc., New York, A Member of the Taylorand Francis Group.
- Sitembölükbaşı, Ş., (2001), *Parti Seçmenlerinin Siyasal Yönelimlerine Etki Eden Sosyoekonomik Faktörler: Isparta Örnekolay Araştırması*, 1. Baskı, Mart, Ankara, Nobel Yayını.
- Somel, A. S., (2001), “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 1, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 88-116.
- Soysal, İ., (1996), “12 Eylül Sonrasının Başlıca Partileri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA)*, Cilt 7, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 2132-2140.
- Süter, Ş., (2004), *Merkez Sağ’da Tapu Kavgası*, İstanbul, Haziran, Maviyağaç Yayınları.
- Şanlıtürk, H., (2004), *Maratoncu’nun Molası*, 1. Baskı, Şubat, Ankara, Gemi Matbaacılık.
- Tachau, F., (2002), “An Overview of Electoral Behavior: Toward Protest or Consolidation of Democracy?”, (Edt.), Sabri Sayarı, Yılmaz Esmer, *Politics, Parties and Elections in Turkey*, Boulder, London, Lynne Rienner, pp. 33-54.
- Tanör, B., (1992), *Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul, Arba Yayınları.
- Tanör, B., (2011), “Siyasal Tarih, 1980-1995”, (Edt.), Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye 1980-2003*, Eylül, İstanbul, Cem Yayınevi, ss. 27-161.
- Taşkın, Y., (2009), “Türkiye’de Sağcılık: Bir Kavramın Yerlileşme Tarihini Anlamak”, (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 9, Dönemler ve Zihniyetler*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 451-473.
- Taşkın, Y., (2013), *AKP Devri, Türkiye Siyaseti, İslamcılık, Arap Baharı*, 1. Baskı, Birikim Yayınları.
- Tekeli, İ., (2011), *Türkiye için Siyaset ve Demokrasi Yazıları*, 1. Baskı, Nisan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tellioglu, A., Tatlıcan, S., (2009), “Aydın Menderes ile Söyleşi”, içinde, *AKP Yeni Merkez Sağ mı?*, Der. Ümit Kurt, 1. Baskı, Dipnot Yayınları, ss. 93-122.
- Thomas, I. B., (1953), *The Party System in Great Britain*, New York, Macmillan Company.

- Tocqueville, A., (1994), *Amerika'da Demokrasi*, çev. İhsan Sezal, Fatoş Dilber, Ankara, Yetkin Yayınları.
- Tokgöz, O., (2010), *Seçimler, Siyasal Reklamlar ve Siyasal İletişim*, 1. Baskı, Ağustos, İmge Yayınevi.
- Toprak, B., (2007), "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", (Edt.), Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ankara, Alfa Aktüel Yayınları, ss. 377-388.
- Topuz, H., (1991), *Siyasal Reklamcılık Dünyadan ve Türkiye'den Örneklerle*, İstanbul, Cem Yayınevi.
- Tosun, T., (1999), *Türk Parti Sisteminde Merkez Sağ ve Merkez Solda Parçalanma*, 1. Baskı, Ocak, İstanbul, Boyut Kitapları.
- Tosun, T., (2003), *Siyasette Yeniden Mevzilenmeler, Liberal Sosyal Sentez, Muhafazakârlık Demokrat Sentez Ekseninde 3 Kasım 2002 Seçimleri*, 1. Baskı, Ekim, Büke Yayınları.
- Tosun, T., (2008), *Siyaseti İzlerken*, Ankara, Liberte Yayınları.
- Tosun, T., (2016), *Sosyal Demokrasinin Tarihi*, Temmuz, Ankara, Alabanda Akademi Yayınları.
- Tosun, T., Erdoğan Tosun, G., (2010), *Türkiye'de Siyasal Parti Üyeliği ve Katılma*, İstanbul, Kalkedon Yayıncılık.
- Tracy, A. D., (1801), *Projet d'éléments d'idéologie*, Paris, Didot.
- Tunaya, T. Z., (1995), *Türkiye'de Siyasal Partiler: 1859-1952*, 2. Baskı, Kasım, İstanbul, Arba Yayınları.
- Tunaya, T. Z., (1998), *Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1919*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Tunaya, T. Z., (2009), *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1876-1938*, 3. Baskı, Mayıs, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tunaya, T. Z., (2010), *Türkiye'nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 2. Baskı, Nisan, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tunaya, T. Z., (2015), *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Genişletilmiş 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Tuncay, S., (2000), *Parti İçi Demokrasi ve Türkiye*, 2. Baskı, Ekim, İstanbul, Gündoğan Yayınları.
- Tunçay, M., (2012), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931*, 6. Baskı, Eylül, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Turan, E. A., (2008), *Türkiye'de Yerel Seçimler*, 1. Baskı, Şubat, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Turan, İ., (2007), "Türkiye'de Siyasal Kültürün Oluşumu", (Edt.), Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ankara, Alfa Aktüel Yayınları, ss. 437-469.

- Turan, Ş., (2002), *Türk Devrim Tarihi, Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye, 5. Kitap (27 Mayıs 1960- 12 Eylül 1980)*, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Turfan, M. N., (2013), *Jön Türklerin Yükselişi: Siyaset, Askerler ve Osmanlı'nın Çöküşü*, 1. Baskı, Ekim, İstanbul, Alfa Yayıncılık.
- Turgut, H., (1986), *12 Eylül Partileri*, İstanbul, ABC Yayınları.
- Turgut, M., (2003), *18 Nisan 1999 ve 3 Kasım 2002 Genel Seçimlerinin Değerlendirilmesi*, 2. Baskı, Mart, Boğaziçi Yayınları.
- Turhan, M., (2000), *Siyasal Elitler*, 2. Baskı, Ekim, Ankara, Gündoğan Yayınları.
- Uçan Çubukçu, S., (2009), “Türkiye’de Merkez solun Sosyal Demokratlaş(ama)ma Vakası”, (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 9, Dönemler ve Zihniyetler*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 519-544.
- Uçkan, R., (2017), “Altmışlı Yıllarda Cumhuriyet Halk Partisi ve Ortanın Solu”, (Edt.), Mete Kaan Kaynar, *Türkiye’nin 1960’lı Yılları*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 453-472.
- Uysal, A., Topak, O., (2010), *Particiler, Türkiye’de Partiler ve Sosyal Ağların İnşası*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık.
- Uzgel, İ., (2009), “AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü”, içinde, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, Der. İlhan Uzgel, Bülent Duru, Şubat, Ankara, Phonix Yayınları, ss. 11-39.
- Uzun, T., (2010), *İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler*, Ankara, Orion Yayınları.
- Ünal, O., (1994), *Türkiye’de Demokrasinin Doğuşu: Tek Parti Yönetimi’nden Çok Partili Rejime Geçiş Süreci*, 1. Baskı, Kasım, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- Ünüvar, K., (2001), “İttihatçılıktan Kemalizme İhya’dan İnşa’ya”, (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 1, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 129-142.
- Varel, A., (2016), “Ellili Yıllarda Muhalefet: Hükümete Yönelik Temel Eleştiriler ve DP Karşısında CHP’nin İdeolojik Konumlanması”, (Edt.), Mete Kaan Kaynar, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 203-234.
- Ware, A., (1996), *Political Parties and Party Systems*, New York, Oxford University Press.
- Webb, P., Farrell, D., Holliday, I., (2002), (Edt.), *Political Parties in Advanced Industrial Democracies (Comparative Politics)*, ECPR, Oxford University Press.
- Wiarda, H. J., (1991), “Comparative Politics Past and Present”, (Edt.), Howard J. Wiarda, *New Directions in Comparative Politics*, United States of America, Wesview Press, pp. 3-30.
- Wiarda, H. J., (2007), *Comparative Politics: Approaches and Issues*, United States of America, Rowman Littlefield Publishers.
- Yayla, A., (2015), *Siyaset Bilimi*, 2. Baskı, Ekim, Ankara, Adres Yayınları.

- Yazıcı, N., (2002), *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yıldız, N., (2002), *Türkiye’de Siyasetin Yeni Biçimi, Liderler, İmajlar ve Medya*, 1. Baskı, Eylül, Ankara, Phoenix Yayınları.
- Yıldızoğlu, E., (2009), “AKP ve Liberal Entelektüellerin Yavaş İntiharı”, içinde, *AKP Kitabı Bir Dönüşümün Bilançosu*, Der. İlhan Uzgel, Bülent Duru, Şubat, Ankara, Phonix Yayınları, ss. 108-125.
- Yılmaz, F., (2009), “Türk Sağı ve Ekonomi Fikri”, (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 9, Dönemler ve Zihniyetler*, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 451-473.
- Yılmaz, M., (1996), *Türkiye’de Milliyetçilik, Çağdaşlaşma ve Demokrasi*, Ankara, Türk Demokrasi Vakfı Yayını.
- Yılmaz, M., (2000), *Liderin Demokrasi Arayışı*, Ankara, 20 Mayıs Eğitim, Kültür ve Sosyal Dayanışma Vakfı Yayını: 5.
- Yin, R. K., (2009), *Case Study Research: Design and Methods*, 4. Baskı, London, Sage Publications.
- Yücel, M. S., (2006), *Türkiye’nin Siyasal Partileri*, 1. Baskı, Şubat, İstanbul, Alfa Yayınevi.
- Zariç, S., (2017), *1983-93 Yılları Arasında Türk Siyasal Hayatında Anavatan Partisi ve Turgut Özal’ın Partideki Rolü*, 1. Baskı, İstanbul, Hiper Yayıncılık.
- Zürcher, E. J., (2003), *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, çev. Gül Çağalı Güven, 1. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J., (2006), “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık”, (Edt.), Tanıl Bora, Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 5, Muhafazakârlık*, çev. Özgür Gökmen, 3. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 40-53.
- Zürcher, E. J., (2010), *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, 25. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

Makaleler

- Akyol, T., (1991), “Seçim Göstergeleri Açısından Türkiye’de Sağın Sorunları-2”, *Türkiye Günlüğü*, Kış, S. 17.
- Alpay, Ş., (1995), “Türkiye’de Siyasal Partiler”, *Nehir Dergisi*, S. 22-23-24, Temmuz-Ağustos-Eylül, ss. 35-44.
- Arat, Y., (1998), “A Woman Prime Minister in Turkey”, *Women & Politics*, Vol. 19, No. 4, pp. 1-22.
- Ayata, A., Ayata, S., (1996), “Bir Seçim Kampanyasının Ardından”, *Sosyal Demokrat Değişim*, S. 1, Mart-Nisan, ss. 41-50.
- Bahar, O., Erdoğan, E., (2011), “1994 ve 2000 Krizleri Sonrasında Türkiye’de Uygulanan Finansal Regülasyon Politikaları”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Güz, S. 27.

- Başlevent, C., Kirmanoğlu, H., Şenatalar, B., (2004), “Voter Profiles and Fragmentation in the Turkish Party System”, *Party Politics*, Vol. 10, No. 3, pp. 307-324.
- Bayramoğlu, A., (1995), “Türkiye’de Siyasal Partiler”, *Nehir Dergisi*, S. 22-23-24, Temmuz-Ağustos-Eylül, ss. 35-44.
- Bennett, A., Elman, C., (2007), “Qualitative Methods, The View From the Subfields”, *Comparative Political Studies*, Vol. 40, No. 2, February, pp. 111-121.
- Caille, A., İnsel, A., (2000), “Yeni Bir Evrensel Sol için Gözlem ve Öneriler”, *Birikim Dergisi*, S. 139, Kasım, ss. 30-38.
- Cameron, A., (1996), “Introduction” pp. VI-XXI, içinde N. Bobbio, *Left and Right: The Significance of Political Distinction*, Cambridge Polity Press.
- Can, K., (1999), “Yeniden, Leydi’nin Ayak Sesleri (I)”, *Birikim Dergisi*, S. 118, Şubat, ss. 75-82.
- Castles, F. G., Mair, P., (1984), “Left-Right Political Scales: Some Expert Judgments”, *European Journal of Political Research*, Vol. 12, pp. 73-88.
- Cizre, Ü., (2002), “From Ruler to Pariah: The Life and Times of the True Path Party”, *Turkish Studies*, Vol. 3, No. 1, ss. 82-101.
- Coşar, S., (1999), “İstikrar, İktidar, İdeoloji Üçgeninde Türkiye’de Merkez”, *Birikim Dergisi*, S. 120, Nisan, ss. 54-60.
- Crotty, W., (1970a), “A Perspective for the Comparative Analysis of Political Parties”, *Comparative Political Studies*, 3 (October), pp. 267-296.
- Çaha, Ö., Toprak, M., ve Dalmış, İ., (1996), “Siyasal Parti Üyelerinde Siyasal Katılım Düzeyi: Kırıkkale Örneği”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 9, ss. 205-247.
- Çarkoğlu, A., (2000), “The Geography of the April 1999 Turkish Elections”, *Turkish Studies*, Vol. 1, No. 1, pp. 149-171.
- Çarkoğlu, A., (2007), “The Nature of Left–Right Ideological Self-placement in the Turkish Context”, *Turkish Studies*, Vol. 8, No. 2, June, pp. 253-271.
- Çavuşoğlu, H., (2009), “Türk Siyasal Hayatında Merkez Sağ Çizginin Tarihi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.19, S. 2, ss. 256-278.
- Çavuşoğlu, H., (2010), “Anavatan Partisi ile Doğru Yol Partisinin Karşılaştırmalı Analizi”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 9, S. 1, ss. 19-33.
- Dağtaş, E., (2001), “27 Mart Yerel Seçimleri Öncesinde Yazılı Basının Siyasal Tutumu ve Seçim Sonrasına İlişkin Gecikmiş Bir Değerlendirme”, *Kurgu Dergisi*, S. 18, ss. 157-176.
- Danzikyan, Y., (1997a), “Bir Dava Partisi Olarak DYP”, *Birikim Dergisi*, S. 104, Aralık, ss. 75-79.
- Danzikyan, Y., (1997b), “Merkez-Sağ, Devlet ve Tansu Çiller”, *Birikim Dergisi*, S. 93-94, Ocak-Şubat, ss. 102-108.
- Danzikyan, Y., (2001), “Kadim Merkez Sağ Kabuk Değiştirirken”, *Birikim Dergisi*, S. 141, Ocak, ss. 32-35.

- Demirel, T., (2004b), “Türkiye’de Merkez Sağ ve Muhafazakârlık”, *Birikim Dergisi*, S. 34, Y. 9, Bahar, ss. 67-71.
- Demirkol, Ö., (2015), “Party Splits in Turkish Party System: The Case of Centre-Right Parties”, *Turkish Studies*, Vol. 16, No. 1, pp. 97-114.
- Dericioğulları, A., Sallan Gül, S., (2009), “Küreselleşme Ulus Ötesi Aktörler ve Türkiye’de Sağlık Hizmetlerinin Piyasalaştırılması”, *7. Kamu Yönetimi Forumu, Küreselleşme Karşısında Kamu Yönetimi*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Diamant, A., (1950), “Book Reviews: The German Social Democratic Party 1914-1921. By A. Joseph Berlau, (New York, Columbia University Press, 1949)”, *Political Research Quarterly*, December, pp. 638-639. <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/106591295000300419> (21.06.18).
- Diamant, A., (1954), “Book Reviews: Bergsträsser, Geschichte der Politischen Parteien in Deutschland, By Ludwig Bergsträsser (The University of Chicago Press, 1952)”, *Journal of Politics*, Vol. 16, No. 2, May, pp. 376-379. <https://www.jstor.org/stable/pdf/2126039.pdf> 21.06.2018.
- Erdmann, G., (2010), “Lessons to be Learned: Political Party Research and Political Party Assistance”, *Giga Working Papers*, No. 49, October.
- Göksu, O., (2018), “1991 Genel Seçimlerinde ANAP’ın Seçim Kampanyasının Siyasal Kültür Ekseninde Değerlendirilmesi ve Mesut Yılmaz’ın Rolü”, *Erciyes İletişim Dergisi*, Temmuz, C. 5, S. 4, ss. 1-20.
- Göksu, V., (2013), “Siyasal Kimlikler ve Merkez-Çevre Dikotomisi Bağlamında Türkiye’de Merkez Sağ ve Merkez Sol”, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, C. 8, S. 2, ss. 69-93.
- Göktürk, G., (2006), “Siyasal Partilerin Doğuşu: Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri”, *Sosyoloji Konferansları*, S. 54, C. 2, ss. 245-273.
- Hale, W., (2005), “Christian Democracy and the AKP: Parallels and Contrasts”, *Turkish Studies*, June, Vol. 6, No. 2, pp. 293-310.
- Heper, M., (1980a), “Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez-Kenar İlişkisi”, *Toplum ve Bilim*, S. 9-10, Bahar, ss. 3-35.
- Heper, M., (1980b), “Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century”, *International Political Science Review*, Vol. 1, No. 1, pp. 81-105.
- İnalçık, H., (1978), “Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings”, *Review*, Vol. 1, No. 3/4, Winter-Spring, pp. 69-96.
- Janda, K., (1970), *A Conceptual Framework for the Comparative Analysis of Political Parties*, Comparative Politics Series : 01-002, Vol. 1, Edt: Eckstein, H. And Gurr, T. D., Sage Publications.
- Kalaycıoğlu, E., (1988), “Political Culture and Regime Stability: The Case of Turkey”, *Boğaziçi University, Journal of Economic and Administrative Studies*, Vol. 2, No. 2, Summer, pp. 149-79.

- Kalaycıoğlu, E., (1981), "Elite Political Culture and Regime Stability: The Case of Turkey", *The Conference on The Centennial of Mosca's Theory of the Ruling Class*, Northern Illinois University, Dekalb, Illinois, 7-9 Eylül.
- Kalaycıoğlu, E., (1994), "Türkiye'de Köktenci Sağ Partiler ve Seçmen Tercihleri", *Toplum ve Ekonomi Dergisi*, S. 7, Ekim, İstanbul, ss. 65-84.
- Kalaycıoğlu, E., (1999), "The Shaping of Party Preferences in Turkey: Coping with the Post-Cold War Era", *New Perspectives on Turkey*, Spring, Vol. 20, pp. 47-76.
- Kalaycıoğlu, E., (2002), "The Motherland Party: The Challenge of Institutionalization in a Charismatic Leader Party", *Turkish Studies*, Vol. 3, No. 1, pp. 41-61.
- Kalkan, B., (2015), "Yeni Kurumsal Siyaset", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 14, C. 3, ss. 559-583.
- Kardam, A., (1995), "Gidiş Nereye? Türkiye'nin Politik Coğrafyası 1989-1994", *Ada Kentliyim Dergisi*, Y. 1, S. 1, Şubat, ss. 114-128.
- Kardam, A., (1999), "21. Yüzyılın Eşiğindeki 18 Nisan Seçimleri'nin Düşündürdükleri", *Birikim Dergisi*, S. 120, Nisan, ss. 43-53.
- Kaymak, G., Öztürk Aykaç, N., (2015), "Yeni Denetim Biçimleri Bağlamında İdeoloji", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y. 3, S. 14, Haziran, ss. 39-51.
- Kelley, S., Ayres, R. E., Bowen W. G., (1967), "Registration and Voting: Putting First Things First", *The American Political Science Review*, Vol. 61, No. 2, June, pp. 359-379.
- Kirchheimer, O., (1966), "The Transformation of the Westwen European Party Systems", (Edt). Joseph LaPalombara, Myron Weiner, *Political Parties and Political Development*, Princeton University Press, America, pp. 177-200.
- Kiriş, H. M., (2006), "Ne Olacak Bu Merkez Sağın Hali", *Agora Dergisi*, S. 8, Mayıs-Haziran, ss. 36-39.
- Kiriş, H. M., (2007), "Merkezin Sağı Türkiye'nin Ne Kadarı?", *Agora Dergisi*, S. 13, Mart-Nisan-Mayıs, ss. 24-30.
- Kiriş, H. M., (2012a), "Türkiye'de Rekabetçi Siyasal Partilerin Dönüşümü: Post-80 Sisteminde Partilerin Yükselişi ve Düşüşü", *Toplum ve Demokrasi*, C. 6, S. 13-14, Ocak-Aralık, ss. 25-53.
- Kiriş, H. M., (2012b), "The CHP: From the Single Party to the Permanent Main Opposition Party", *Turkish Studies*, September, Vol. 13, No. 3, pp. 397-413.
- Kiriş, H. M., Gül, H., (2008), "Türkiye'de Siyasal Eğilimlerin Dönüşümü: Yerel Seçimler Bağlamında Bir Çözümleme", *Amme İdaresi Dergisi*, C. 41, S. 2, Haziran, ss. 101-129.
- Köymen, A., Erder, N., Kardam, A., (1996), "Tüses Araştırması, Seçim Sonuçları ve Sosyal Demokrasinin Krizi Üzerine", *Sosyal Demokrat Değişim*, S. 1, Mart-Nisan, ss. 6-14.
- Laçiner, Ö., (1997), "Merkez Sağda Yaşanan Süreç", *Birikim Dergisi*, S., 97, Mayıs, ss. 3-7.

- Laçiner, Ö., (2002), "DP, ANAP ve Sonunda AP", *Birikim Dergisi*, S. 163-164, Kasım-Aralık, ss. 11-20.
- LaPalombara, J., (1990), "Political Parties: Organization and Power by Angelo Panebianco and Marc Silver", *American Political Science Association, American Political Science Association*, Vol. 84, No. 1, Mart, pp. 347-348. <http://www.jstor.org/stable/1963705> (24.08.17).
- Lijphart, A., (1971), "Comparative Politics and the Comparative Method", *The American Political Science Review*, Vol. 65, No. 3, September, pp. 682-693.
- Lijphart, A., (1975) "The Comparable Cases Strategy in Comparative Research", *Comparative Political Studies*, Vol. 8, No. 2, pp. 158-177.
- Mahoney, J., (2007), "Qualitative Methodology and Comparative Politics", *Comparative Political Studies*, Vol. 40, No. 2, February, pp. 122-144.
- March, J. G., Olsen, J. P., (1984), "The New Institutionalism: Organizational Factors in Political Life", *The American Political Science Review*, Vol. 78, No. 3, September, pp. 734-749.
- May, J. D., (1973), "Opinion Structure of Political Parties: The Special Law of Curvilinear Disparity", *Party Politics*, Vol. 21, No. 2, June, pp. 135-151.
- Mert, N., (1999), "Seçimlerden Önce Merkez Sağ", *Birikim Dergisi*, S., 120, Nisan, ss. 36-41.
- Montero, R. J., Gunther, R., (2003), "The Literature on Political Parties: A Critical Reassessment", *Institut de Ciències Polítiques i Socials (ICPS)*, Barcelona.
- Munck, G. L., Snyder, R., (2007), "Debating the Direction of Comparative Politics: An Analysis of Leading Journals", *Comparative Political Studies*, Vol. 40, No. 5, January, pp. 5-31.
- Öncül, H., (1994), "Sivas'a Misilleme; Şehit Başbağlar", *Nehir Dergisi*, S. 11-12, Ağustos-Eylül, ss. 20-25.
- Özman, A., (2000), "1990'larda Türkiye'de Sağ ve Sol Siyasetin Öncüleri", *Birikim Dergisi*, S. 139, Kasım, ss. 111-120.
- Rallings, C., Thrasher, M., (2002), "Elections and Public Opinion: Amidst the Apathy, Another Landslide", *Parliamentary Affairs*, Vol. 55, Issue 2, 1 April, pp. 347-362.
- Sakallıoğlu, Ü. C., (1996c), "Liberalizm, Demokrasi ve the Turkish Centre-Right: The Identity Crisis of the True Path Party", *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 2, April, pp. 142-161.
- Sarıbay, A. Y., (1995), "Partilerin Hepsi Popülist", *Nehir Dergisi*, S. 22-23-24, Temmuz-Ağustos-Eylül, ss. 30-34.
- Sayarı, S., (1978), "The Turkish Party System in Transition", *Government and Opposition*, Vol. 13, No. 1, pp. 39-57.
- Sayarı, S., (2007), "Towards a New Turkish Party System?", *Turkish Studies*, Vol. 8, No. 2, pp. 197-210.

- Sayılgan, Ş., (1994), “5 Nisan Kararları ve Beklentiler”, *Marmara İletişim Dergisi*, S. 8, Ekim, ss. 213-217.
- Schmitter, P. C., (2009), “The Nature and Future of Comparative Politics” *European Political Science Review*, Vol. 1, No. 1, pp. 33-61.
- Siaroff, A., (2003), “Two And A Half Party Systems And The Comparative Role Of The Half”, *Party Politics*, Vol. 9, No. 3, pp. 267-290.
- Siaroff, A., (2006), “A Typology Of Contemporary Party Systems”, *20th World Congress of the International Political Science Association*, 9-13 Temmuz, Japonya.
- Şener, A., (1995), “Refah veya Yeni Bir Dünya, Yeni Bir Düzen”, *Nehir Dergisi*, S. 22-23-24, Temmuz-Ağustos-Eylül, s. 22.
- Taşkın, Y., (2003), “AKP’den Neden Sağcı Bir Partidir”, *Birikim Dergisi*, S. 168, Nisan, ss. 70-77.
- Tosun, G., Tosun, T., (1996b), “27 Mart 1994 Yerel Seçimlerinden 24 Aralık 1995 Genel Seçimlerine: Siyasal Coğrafyaya İlişkin Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, C. 29, S. 1, Mart, ss. 29-60.
- Tosun, T., Tosun, G., (1996a), “Parlamentar Demokrasiden Parlamentar Bürokrasiye Geçişin Öyküsü”, *Sosyal Demokrat Değişim Dergisi*, Temmuz-Ağustos, ss. 19-43.
- Tuncer, E., (1996), “24 Aralık 1995 Genel Seçimlerine İlişkin Sayısal ve Genel Bir Değerlendirme”, *Sosyal Demokrat Değişim*, S. 1, Mart-Nisan, ss. 15-36.
- Uçar, M., (2005), “Klasik Bir Ayrımın Ötesine Geçememek: Siyasal Farklılığın Ölçütü Olarak Sağ-Sol”, *Liberal Düşünce Dergisi*, S. 40, Güz, ss. 331-349.
- Uzun, H., (2013), “Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1946 Olağanüstü Kurultayı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, S. 13, C. 26, Bahar, ss. 139-161.
- Ünal, Ç., (2008), “İnsani Gelişmişlik Endeksine Göre Türkiye’nin Bölgesel Farklılıkları” *Coğrafi Bilimler Dergisi*, S. 6, C. 2, ss. 89-113.
- Yanardağ, A. F., (1995), “Siyasal Partiler ve Siyasal Parçalanma”, *Nehir Dergisi*, S. 22-23-24, Temmuz-Ağustos-Eylül, ss. 20-25.
- Yeğenoğlu, M., Coşar, S., (2002), “Seçimin “merkez”in (d)e Seyir”, *Birikim Dergisi*, S. 162, Ekim, ss. 29-37.
- Yıldırım, E., (2002), “AKP: Bir Politik Tasarımın Sosyolojik Temsiliyeti”, *Birikim Dergisi*, S. 163-164, Kasım-Aralık, ss. 66-70.
- Yılmaz, M., (1997), “Siyasal Kirlenme ve Siyasette Ahlak Değerleri”, *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 13, ss. 26-30.

Tezler

- Dıvarcı, İ., (1996), “Türkiye’de Siyasal Parti İdeolojisi ve Sosyal Köken İlişkileri (DYP Örnek Olayı Üzerine Bir İnceleme)”, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.

- Kiriş, H. M., (2005), “Kent ve Köy Ayrımının Seçmen Davranışlarının Şekillenmesine Etkisi-Isparta Kenti ve Köyleri Örnekolay Araştırması”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta.
- Kiriş, H. M., (2010), “Türk Parti Sisteminde 1980 Sonrası Kutuplaşma ve Dinamikleri”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktor Tezi), Isparta.
- Tosun, T., (1997), “Türkiye’de Merkez Sağ ve Merkez Sol Partilerde Bölünme”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktor Tezi), İzmir.

Gazete ve Dergi Makaleleri

- Ahmet Sever, Barçın İnanç, Milliyet Gazetesi, (28.06.1997), <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1997/06/28> (01.01.2018)
- Ayhan Aydemir, “Yıllar Sonra Demokrasi”, Milliyet Gazetesi, (14 Haziran 1993).
- Cengiz Kuşçuoğlu, “Çiller’e parti içi kışak”, (27 Ağustos 1995).
- Coşkun Kırca, “Yılmaz’ın iki seçeneği”, Milliyet Gazetesi, (19 Haziran 1991).
- Derya Sazak, “Değişim Rüzgârı”, Milliyet Gazetesi, (14 Haziran 1993a).
- Derya Sazak, “Doğru Yol’un Yanlıları”, Milliyet Gazetesi, (3 Kasım 1995).
- Derya Sazak, “Politikada Ahlak”, Milliyet Gazetesi, (22 Ağustos, 1993b).
- Doğu Ergil ile söyleşi, “DYP’nin Seçim Şansı ANAP’ın Başarısına Bağlı”, Yankı Haber Dergisi, 23-29 Haziran 1986, ss. 15-16.
- Emre Aköz, “Başbakan Turgut Özal Çankaya’ya nasıl kaçtı?”, Sabah Gazetesi, (14.04.2007), http://arsiv.sabah.com.tr/ozel/cankaya3586/dosya_3594.html (01.01.2018)
- Encüment İşleyen, “Akşener: Çiller Yalancı, Güvenilmez”, Milliyet Gazetesi, (28 Temmuz 1999).
- Ertuğrul Özkök, “Bıyıklı DYP için ilk adım”, Hürriyet Gazetesi, (10.06.1995).
- Ertuğrul Özkök, “Yılmaz şimdiden söz veriyor”, Hürriyet Gazetesi, (02.03.1994).
- Fatih Altaylı, “Birleşmezlerse Biri, Birleşirlerse İki”, Milliyet Gazetesi, (15.07.2000).
- Fikret Bila, “Baba bile zorlanırdı”, Milliyet Gazetesi, (14.06.1993).
- Fikret Bila, “Başbakan Zorlanacak”, Milliyet Gazetesi, (27.09.1995).
- Fikret Bila, “Tansu fobisinden kurtul”, (05.02.1996).
- Funda Özkan, “Çiller seçti: Amerika”, Radikal Gazetesi, (13.10.2002), <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/funda-ozkan/ciller-secti-amerika-647878/> (13.05.2019)
- Güneri Cıvaoglu, “Madımak ‘yem’ miydi?”, Milliyet Gazetesi, (14 Mart 2012), <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/guneri-civaoglu/madimak--yem--miydi--1514963/> (11.05.2019)
- Güngör Mengi, “Seçim Yapılır”, Sabah Gazetesi, (17.11.1995).

- Meral Tamer, “Ne ihtiyacımız var Sayın Çiller?”, Milliyet Gazetesi, (23 Ekim 1993).
- Necati Doğru, “Muhteşem viraj Zincirbozan’dan Çankaya’ya...”, Milliyet Gazetesi, (21.04.1993).
- Oktay Ekşi, “Lidervekilleri...”, Hürriyet Gazetesi, (9 Ocak 1999b), <http://www.hurriyet.com.tr/lidervekilleri-39057232> (20.04.2019)
- Oktay Ekşi, “Yılmaz’ın kampanyası...”, Hürriyet Gazetesi, (13.04.1999a), <http://www.hurriyet.com.tr/oktay-eksi-yilmazin-kampanyasi-39073171> (20.04.2019)
- Sedat Ergin, “Casusluğu Akşener’in salonda unuttuğu not ortaya çıkardı”, Hürriyet Gazetesi, (22.06.1997), <http://www.hurriyet.com.tr/casuslugu-aksenerin-salonda-unuttugu-not-ortaya-cikardi-39260782> (29.03.2019)
- Sedat Laçiner, “Cindoruk DYP’yi karıştırdı”, (27.08.1995).
- Şebnem Güngör, “Çiller’in Yüce Divan korkusu”, (25.10.1997), <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/10/25/p01.html> (13.05.2019)
- Taha Akyol, “Başbakan Tansu...”, Milliyet Gazetesi, (14.06.1993).
- Taha Akyol, “Çiller ve Yılmaz”, (07.02.1996).
- Yalçın Doğan, “Demirel Tıpkı Özal”, Milliyet Gazetesi, (13.06.1993c).
- Yalçın Doğan, “Demirel’in tarihten verdiği örnek”, (03.01.1996).
- Yalçın Doğan, “Demokrasiye Muhteşem Armağan”, Milliyet Gazetesi (14.06.1993d).
- Yalçın Doğan, “İkinci Akbulut modeline hayır”, Milliyet Gazetesi, (21.04.1993b).
- Yalçın Doğan, “Mal varlığı Çiller’si formüller yaratıyor”, (4.02.995).
- Yalçın Doğan, “Olağanüstü hali kaldırmanın zamanı...”, Milliyet Gazetesi, (19.03.1993a).
- Yalçın Doğan, “Sandık açılınca belli olacak”, Milliyet Gazetesi, (15.06.1991b).
- Yalçın Doğan, “Semra Sultan adım adım”, Milliyet Gazetesi, (13.02.1991a).
- Yalçın Doğan, “Yola SHP ile devam”, Milliyet Gazetesi, (15.06.1993e).
- Yaman Törüner, “5 Nisan 1994 Kararları...”, Milliyet Gazetesi, (06.04.2014), <http://www.milliyet.com.tr/yazarlar/yaman-toruner/5-nisan-1994--kararlari---1863180/> (21.02.2019)
- Yavuz Donat, “Aile Boyu Siyaset”, Sabah Gazetesi, (05.01.2007), https://www.sabah.com.tr/yazarlar/donat/2007/01/05/aile_boyu_siyaset (06.03.2018)
- Yavuz Donat, “Yenilgiyi Başarıya Dönüştürmek”, Milliyet Gazetesi, (14.06.1993).
- Yavuz Donat, Şevket Demirel’den “ANAYOL” için Öneriler”, Milliyet Gazetesi, (5.02.1995)
- Yılmaz Çetiner, “Fil’in hortumu ve Sinek”, Milliyet Gazetesi, (4.08.1993b).
- Yılmaz Çetiner, “Haydi Çiller, Haydi Yılmaz bitirin bu işi...”, (04.01.1996).

Yılmaz Çetiner, “Tansu Çiller ve Mesut Yılmaz”, Milliyet Gazetesi, (16 Haziran 1993a).

Gazete Haberleri

Anavatan Gazetesi, “ANAP’ta kadınlar atakta”, Y. 2, S. 21, 15.03.1993a.

Anavatan Gazetesi, “Baba fakiri unuttu zengini korudu”, Y. 1, S. 4, Nisan, 1992a.

Anavatan Gazetesi, “Balayı bitti, yüzüzlük dönemi başladı”, Y. 2, S. 21, 15.03.1993b.

Anavatan Gazetesi, “Daha çok eşitlik”, Y. 1, S. 3, 16.03.1992b.

Anavatan Gazetesi, “DYP-SHP koalisyonunun sonu: Şok zam”, Y. 2, S. 29, 1.10.1993.

Anavatan Gazetesi, “Enflasyon-Terör”, Y. 1, S. 4, 1 Nisan 1992b.

Anavatan Gazetesi, “Güneydoğu’nun acı gerçekleri”, Y. 2, S. 21, 15.03.1993c.

Anavatan Gazetesi, “İşte Babanın Türkiye’si”, Y. 2, S. 21, 15.03.1993d.

Anavatan Gazetesi, “İşte Refah’ın gerçek yüzü”, Y. 3, S. 38, Mart 1994.

Anavatan Gazetesi, “Kadınlar haydi politikaya”, Y. 2, S. 26, 15.07.1993a.

Anavatan Gazetesi, “Korkaklar...”, Y. 2, S. 25, 1.07.1993.

Anavatan Gazetesi, “Mesut Yılmaz koalisyonu topa tuttu”, Y. 1, S. 3, 16.03.1992a.

Anavatan Gazetesi, “Sadelik ve Çalışkanlık Simgesi”, Y. 2, S. 24, 1.06.1993.

Anavatan Gazetesi, “Türkiye’nin dış politikası iflas etmiştir”, Y. 2, S. 26, 15.07.1993b.

Anavatan Gazetesi, “Yuvaya Dönüş”, Y. 2, S. 23, 15.05.1993.

BBC News, “Türkiye’deki ekonomik krizler: 1994, 2001 ve 2007’de neler yaşandı?”, 17.08.2018. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-45226072> (21.02.2019)

Birgün Gazetesi, “Sağda birlik başka bahara”, 03.06.2007. <https://www.birgun.net/haber-detay/sagda-birlik-baska-bahara-33895.html> (01.03.2019)

Büyük Anavatan Gazetesi, “ANAP seçime hazır”, Y. 1, S. 7, Eylül, 1991c.

Büyük Anavatan Gazetesi, “Çok daha büyük işler yapacağız”, S. 5, Haziran, 1991d.

Büyük Anavatan Gazetesi, “Yepyeni bir dönem”, Y. 1, S. 6, Ağustos, 1991b.

Büyük Anavatan Gazetesi, “Yılmaz: ANAP yenilenmeye mecbur”, Y. 1, S. 5, Haziran, 1991a.

Büyük Kırat Gazetesi, “Çiller’den tapu müjdesi”, Yıl. 1, S. 3, Mart, 1994b.

Büyük Kırat Gazetesi, “Laik Türkiye’nin Savunucusuyum”, Yıl. 1, S. 2, 15 Ocak-15 Şubat 1994a.

CNN Türk Haber, “DP’de yeni genel başkan Cindoruk”, 16.05.2009.

Cumhuriyet Gazetesi, “15 eski siyasal zorunlu ikamet için Çanakkale’de”, 03.06.1983. <https://www.cumhuriyetarsivi.com/monitor/index.xhtml/#> (24.03.2019)

- Cumhuriyet Gazetesi, “21 Şubat Krizi”, 09.10.2008.
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/14676/21_Subat_Krizi.html
(21.02.2019)
- Cumhuriyet Gazetesi, “ANAP tarih oldu”, 31.10.2009.
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/96178/ANAP_tarih_oldu_.html
(01.03.2019)
- Cumhuriyet Gazetesi, “Çiller, Yılmaz’a “Taocu Muhalefet” adını taktı”, 07.06.1995.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Çiller: Açıklasam Türkiye çöker”, 23.05.1996.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Çiller: Kurşun atan da şerefli”, 27.11.1996.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Devlet yanlısı aşiret temsilcileri Ankara’da”, 26.11.1993.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Karadayı, Uludağ’da Çiller’i ziyaret etti”, 25.02.1996.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Kutan: Çiller, mevsimlik mukaddesatçı”, 13.04.1999.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Mallarımı getirmeyeceğim”, 25.01.1996.
- Cumhuriyet Gazetesi, “Muhtıra gibi tavsiye”, 01.03.1997.
- Doğruyol’un Sesi Gazetesi, 1988.
- Gün Gazetesi, “Tansu ve Beautiful”, 04.08.1993.
- Hürriyet Gazetesi, “ANAP ve DYP Birleşti”, 06.05.2007.
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/dyp-ve-anap-birlesti-6463978> (01.03.2019)
- Hürriyet Gazetesi, “Başbakan Ecevit’in Sağlığı”, 10.05.2002.
<http://www.hurriyet.com.tr/basbakan-ecevitin-sagligi-70901> (21.02.2019)
- Hürriyet Gazetesi, “Ben kimseyi sırtından hançerlemem”, 19.07.1994.
- Hürriyet Gazetesi, “Büyük hata ettik”, 01.07.2000.
- Hürriyet Gazetesi, “Cumhuriyetin en büyük ekonomik krizi”, 27.05.2002.
<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/cumhuriyetin-en-buyuk-ekonomik-krizi-74617> (21.02.2019)
- Hürriyet Gazetesi, “Çiller Baba’nın Yolunda”, 02.07.2000.
- Hürriyet Gazetesi, “Çiller, PKK ile mücadelede kararlı”, 27.10.1993.
- Hürriyet Gazetesi, “Çiller’den Çatı ANAYOL Formülü”, 11.07.2000.
- Hürriyet Gazetesi, “Çiller’in Yalanı”, 11.04.1999.
- Hürriyet Gazetesi, “Çiller-MGK sürtüşmesi”, 07.03.1997.
- Hürriyet Gazetesi, “Demirel’e Şantaj”, 30.11.1995.
- Hürriyet Gazetesi, “DYP-ANAP sinyali”, 31.03.1994.
- Hürriyet Gazetesi, “Ecevit’e yazar kasa attılar”, 05.04.2001.
<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/ecevite-yazarkasa-attilar-39235859>
(21.02.2019)
- Hürriyet Gazetesi, “Gözler Yılmaz’da”, 12.07.2000.
- Hürriyet Gazetesi, “Güneş Taner: ANAP ile DYP birleşecek”, 03.07.2000.

Hürriyet Gazetesi, “Leydi’nin Topuk Sesi”, 06.06.1993.

Hürriyet Gazetesi, “Merkez sağda yeni dönem”, 01.11.2009.
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/merkez-sagda-yeni-donem-12828718>
(01.03.2019)

Hürriyet Gazetesi, “Onunla evlenirsen boşanırız”, 01.03.2008,
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/onunla-evlenirsen-bosaniriz-8347792>
(26.02.2019)

Hürriyet Gazetesi, “Savcılık, Yeşilada için Başbakanlıktan izin istedi”, 31.05.1995.

Hürriyet Gazetesi, “Uzan, Güzel’in partisine el koydu”, 03.08.2002.
<http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/uzan-guzelin-partisine-el-koydu-88910>
(24.01.2019)

Hürriyet Gazetesi, “Vergi için arsa satacağım”, 21.05.1994.

Meclis Haber Dergisi, “İnsan Hakların inceleme Komisyonu Bir Ayda 182 başvuru,”
1992c, Şubat, S. 13,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=19&psayfa=14 (21.02.2019)

Meclis Haber Dergisi, “Seçime giderken yoğun istifalar”, 1995-1996, Aralık-Ocak, S. 45,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=45&psayfa=15 (20.02.2019)

Meclis Haber Dergisi, “TBMM’de istifalar arttı”, 1994b, Ağustos-Eylül, S. 34,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=34&psayfa=13 (20.02.2019)

Meclis Haber Dergisi, “TBMM’de yeni istifalar”, 1996d, Ağustos-Ekim, S. 50,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=50&psayfa=11 (20.02.2019)

Meclis Haber Dergisi, 1991, Aralık, S.11,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=11&psayfa=24 (21.02.2019)

Meclis Haber Dergisi, 1992a, Kasım, S. 18,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=18&psayfa=28 (20.02.2019)

Meclis Haber Dergisi, 1992b, Aralık, S. 19,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=19&psayfa=14 (21.02.2019)

Meclis Haber Dergisi, 1993a, Nisan, S. 23,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.sayfa?psayi=23&psayfa=2 (21.02.2019)

Meclis Haber Dergisi, 1993b, Mayıs, Haziran, Temmuz, S. 24,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.dergi?psayi=24
(21.02.2019)

- Meclis Haber Dergisi, 1993c, Eylül, S. 25,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=25&psayfa=11 (21.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1994a, Mart, S. 31,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=31&psayfa=6 (21.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1995a, Ocak, S. 38,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=38&psayfa=5 (20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1995b, Şubat, S. 39,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.dergi?psayi=39
(20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1995c, Mart S. 40,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.dergi?psayi=40
(20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1995d, Ekim-Kasım S. 44,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.dergi?psayi=44
(20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1996a, Şubat-Mart S. 46,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.dergi?psayi=46
(20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1996b, Mayıs-Haziran, S. 48,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.dergi?psayi=48
(20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1996c, Haziran-Ağustos S. 49,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.dergi?psayi=49
(20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1997a, Ocak-Şubat, S. 53,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=53&psayfa=5 (20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1997b, Nisan, S. 55,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=55&psayfa=12 (20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1997c, Haziran-Temmuz-Ağustos, S. 57,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.dergi?psayi=57
(20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1997d, Ekim-Kasım, S. 58,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=58&psayfa=14 (20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1997e, Mayıs S. 56,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=56&psayfa=6 (20.02.2019)

- Meclis Haber Dergisi, 1998, Haziran-Temmuz-Ağustos, S. 63, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.dergi?psayi=63 (20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1998-1999, Kasım-Aralık-Ocak, S. 65, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=65&psayfa=10 (20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1999a, Nisan-Mayıs-Haziran, S. 67, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=67&psayfa=14 (20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 1999b, Kasım, S. 71, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.bulten_sayfa?psayi=71&psayfa=10 (20.02.2019)
- Meclis Haber Dergisi, 2002, Haziran-Temmuz-Ağustos, S. 92, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.sayfa?psayi=92&psayfa=2 (20.02.2019)
- Milliyet Gazetesi, “ANAP’ta Semra Özal kasırgası”, 18.02.1991b.
- Milliyet Gazetesi, “Bürokratlar DYP’li çıktı”, 03.11.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller, Demirel’i ikna edemedi”, 03.10.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller’den yelekli moda”, 22.08.1995a.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller’in yeni görünümü”, 08.12.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Önce Çiller mal beyanında bulunsun”, 27.08.1993.
- Milliyet Gazetesi, “1994 enflasyonu şimdiden belli oldu”, 02.10.1993.
- Milliyet Gazetesi, “1994 yolsuzluklar yılı”, 01.01.1995.
- Milliyet Gazetesi, “24 Ocak olmazsa, 12 Eylül olmazdı”, 24.01.1990a.
- Milliyet Gazetesi, “24 Ocak’a biz cesaret edemezdik”, 24.01.1990b.
- Milliyet Gazetesi, “3. Bir isimde anlaşılmalı”, 01.01.1996.
- Milliyet Gazetesi, “Akbulut ANAP’a döndü”, 28.04.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Akbulut’tan destek”, 18.06.1991b.
- Milliyet Gazetesi, “Akbulut-Güzel İttifakı”, 12.02.1990.
- Milliyet Gazetesi, “ANAP çok çocuklu bir parti”, 14.01.1990.
- Milliyet Gazetesi, “ANAP erken seçimde ısrarlı”, 03.02.1995.
- Milliyet Gazetesi, “ANAP iki ateş arasında”, 26.12.1995c.
- Milliyet Gazetesi, “ANAP koalisyondan beter”, 20.02.1991.
- Milliyet Gazetesi, “ANAP’ı biz kurduk”, 13.01.1996.
- Milliyet Gazetesi, “ANAP’ın erken seçim atağı”, 10.07.1995.
- Milliyet Gazetesi, “ANAP’lılar Yılmaz’ı: Özal’a şikâyet etti”, 22.02.1996.
- Milliyet Gazetesi, “ANAP’ta 3 istifaya hazır”, 21.02.1996.

- Milliyet Gazetesi, “ANAP’ta Ayasofya Sancısı”, 06.01.1990.
- Milliyet Gazetesi, “ANAP’ta birleşelim”, 17.12.1995.
- Milliyet Gazetesi, “ANAP’ta Düello”, 18.02.1991a.
- Milliyet Gazetesi, “ANAP’ta kazan kaynıyor”, 04.02.1990.
- Milliyet Gazetesi, “ANAP’ta kongre yarışı”, 03.09.1990.
- Milliyet Gazetesi, “AnaRefah’ta karar günü”, 15.02.1996.
- Milliyet Gazetesi, “ANAYOL çıkmazı”, 24.01.1996.
- Milliyet Gazetesi, “ANAYOL’da uzlaştılar”, 04.03.1996.
- Milliyet Gazetesi, “ANAYOL’u bir günde kurarız”, 26.02.1996.
- Milliyet Gazetesi, “Anlaşmaya az kaldı”, 16.02.1996a.
- Milliyet Gazetesi, “Annemle fotoğrafımı çekin”, 02.05.1995a.
- Milliyet Gazetesi, “Arçelik’i yüksek durdurdu”, 23.03.1994.
<http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1994/03/23> (21.02.2019)
- Milliyet Gazetesi, “Ayasofya kompleksine gerek yok”, 05.01.1990b.
- Milliyet Gazetesi, “Azınlık hükümeti biz kurarız”, 02.02.1995a.
- Milliyet Gazetesi, “Baba gitti, ana geliyor”, 24.05.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Başbakan Demirel bugün Cumhurbaşkanı”, 16.05.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Başbakan’ı kongre belirler”, 05.05.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Başbakanlığa sıcak”, 07.02.1996c.
- Milliyet Gazetesi, “Başbakanlıkta parfüm kokuları”, 16.06.1993c.
- Milliyet Gazetesi, “Baykal Rüzgârı”, 09.09.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Baykal’dan ANAYOL girişimi”, 20.01.1996b.
- Milliyet Gazetesi, “Bir daha zam yapmayacağım”, 09.05.1994.
- Milliyet Gazetesi, “Bir kurultay hikâyesi”, 20.02.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Birçok Üst Düzey Emniyet Görevlisi Siyasete Girmek için İstifa Ediyor”, 01.11.1995a.
- Milliyet Gazetesi, “Bitmeden çekilmeyeiz”, 23.03.1995b.
- Milliyet Gazetesi, “Bu da yazısız manşet”, 30.08.1995.
- Milliyet Gazetesi, “bu ortaklığa izin verilmez”, 16.02.1996b.
- Milliyet Gazetesi, “Cari açıkta bu yıl tarihi rekor kırılıyor”, 14.10.1993b.
- Milliyet Gazetesi, “Cindoruk çok ağır konuştu”, 27.08.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Cindoruk’tan anlamlı mesaj”, 15.06.1993a.
- Milliyet Gazetesi, “Cumhurbaşkanı Özal eşi için devrede, Akbulut Semra Özal’a bayrak açtı”, 13.02.1991.
- Milliyet Gazetesi, “Cumhurbaşkanı Özal’dan ilk talimat: Gül Biraz”, 18.06.1991a.

- Milliyet Gazetesi, “Ç&Ç Tamam”, 24.03.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller Alevilerden oy istedi”, 23.12.1995a.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller daha da güçlendi”, 21.11.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller kafayı üşütmüş”, 08.06.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller mevlitte dert dinledi”, 22.01.1996.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller nasıl bronzlaştı”, 20.04.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller radikal ekonomik önlemlerle dönüyor”, 19.10.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller seçime direnemez”, 27.07.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller seçimi çoktan unuttu”, 14.08.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller tarih yazdı”, 14.06.1993a.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller yine iddialı bir tasarrufa girişti”, 14.10.1993a.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller, azınlık hükümeti dedi”, 01.10.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller, terörle savaşta kararlı”, 23.06.1993b.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller: 1946 doğumluyum”, 18.06.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller: Başbakanlık tutkum yok”, 21.01.1996a.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller: RP, PKK gibi”, 10.08.1995a.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller: RP’yle yokuz”, 28.12.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller: Seçim talebi inançsızlıktır”, 17.02.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller: Tek olma Hevesi”, 21.01.1996b.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller: Yılmaz’a ön şartım yok”, 30.12.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller’den acı-tatlı reçete”, 01.10.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller’den ANAYOL mesajı”, 26.12.1995b.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller’den ya hep ya hiç”, 09.06.1993a.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller’i sarsan tartışma”, 12.12.1995c.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller’in enflasyon kâbusu”, 05.08.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller’in estetikçisi”, 23.04.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller’in milliyetçiliği”, 16.06.1993b.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller’in Radikal İslamcı tehdite ihtiyacı var”, 10.01.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Çiller-Yılmaz Düellosu”, 09.12.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Dalan adaylıktan çekildi”, 13.06.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Değişim kabinesi,” 26.06.1993b.
- Milliyet Gazetesi, “Demirel erken seçim istiyor”, 27.04.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Demirel, DYP’nin azınlık hükümetini onayladı”, 06.10.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Demirel: Batı Sevr’i istiyor, erken seçim lazım”, 02.05.1995b.

- Milliyet Gazetesi, “Demirel: Birleşin”, 20.01.1996a.
- Milliyet Gazetesi, “Demirel: Rakibimiz SHP”, 14.07.1991.
- Milliyet Gazetesi, “Demirel’den anlamlı sıralama”, 05.01.1996b.
- Milliyet Gazetesi, “Demirel’in hayır duasını aldım”, 09.06.1993b.
- Milliyet Gazetesi, “Demirel’in hedefi Çiller”, 07.01.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Demirel’in seçim taktiği”, 16.07.1991.
- Milliyet Gazetesi, “Demirel’le anlaşırız”, 21.05.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Dudakların dili”, 18.08.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Dünden bugüne adım adım Susurluk...”, 12.02.2001.
<http://www.milliyet.com.tr/content/dosya/susurluk/susurluk1.html> (12.03.2019)
- Milliyet Gazetesi, “DYP 500 bin kadın arıyor”, 22.08.1995b.
- Milliyet Gazetesi, “DYP iki parça”, 07.02.1995.
- Milliyet Gazetesi, “DYP lideri ve Başbakan seçiminde herkes kendi göbeğini kessin”, 18.05.1993.
- Milliyet Gazetesi, “DYP oyalıyor”, 13.08.1995.
- Milliyet Gazetesi, “DYP ve ANAP birleşecek”, 04.05.1993.
- Milliyet Gazetesi, “DYP: Refah şantaj yaptı”, 03.01.1996.
- Milliyet Gazetesi, “DYP’de isyan rüzgarları”, 27.09.1995b.
- Milliyet Gazetesi, “DYP’de tartışılan mesaj”, 11.08.1995b.
- Milliyet Gazetesi, “DYP-CHP Koalisyonu sona erdi”, 21.09.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Ecevit “ANAYOL” dedi”, 25.12.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Ecevit: Sağlığım yerinde”, 09.04.1997.
<http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1997/04/09> (23.04.2019)
- Milliyet Gazetesi, “Ecevit’e koalisyon önerisi”, 29.12.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Ecevit’te uzlaşalım”, 07.02.1996a.
- Milliyet Gazetesi, “Ekonomide 94 kâbusu”, 25.12.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Emniyet siyasete soyundu”, 27.09.1995a.
- Milliyet Gazetesi, “Erbakan dönemi”, 09.07.1996.
- Milliyet Gazetesi, “Erbakan’a ikinci ret Yılmaz’dan”, 14.01.1996a.
- Milliyet Gazetesi, “Erken seçim yok”, 11.08.1995a.
- Milliyet Gazetesi, “Görev Erbakan’da”, 10.01.1996.
- Milliyet Gazetesi, “Görevi almadan gelsin”, 14.01.1996b.
- Milliyet Gazetesi, “Güzel: Problem Özal’da”, 19.02.1991b.
- Milliyet Gazetesi, “Güzel’den isyancılara sonuna kadar destek”, 27.02.1991.
- Milliyet Gazetesi, “Güzel’in istifa mektubu”, 18.06.1991c.

- Milliyet Gazetesi, “Hanımların oyları yine ANAP’ta kalır”, 15.06.1993c.
- Milliyet Gazetesi, “Hedef iki Bakan”, 01.03.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Herkesle kurarız”, 08.06.1996.
- Milliyet Gazetesi, “Hükümet 96’yı göremez”, 11.10.1993a.
- Milliyet Gazetesi, “Hükümet Türkeş’e kaldı”, 05.10.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Hükümet Türkiye’den özür dilemelidir”, 05.04.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Hükümetin çatısı tamam”, 13.11.1991.
- Milliyet Gazetesi, “İl Başkanları ANAYOL istiyor”, 07.01.1996.
- Milliyet Gazetesi, “İlk istifa Menzir’den”, 29.06.1996b.
- Milliyet Gazetesi, “İpleri geren 5 olay”, 21.10.1995.
- Milliyet Gazetesi, “İşte Büyük Türkiye ve Zafer”, 17.02.1999.
- Milliyet Gazetesi, “İtalya modeli”, 05.01.1996a.
- Milliyet Gazetesi, “Kabinenin yaşı”, 26.06.1993a.
- Milliyet Gazetesi, “Katliama büyük öfke”, 28.10.1993a.
- Milliyet Gazetesi, “Keçeciler’in değişen selamı”, 05.03.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Kim telefon etti”, 17.02.1996.
- Milliyet Gazetesi, “Kimin fordu söker?”, 03.01.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Koalisyon protokolünde neler var”, 24.06.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Koalisyonun bedelini öder”, 18.02.1996.
- Milliyet Gazetesi, “Kolay gelsin!... Abla”, 16.06.1993a.
- Milliyet Gazetesi, “Liderin Albümünden”, 14.06.1993b.
- Milliyet Gazetesi, “Liderliğine iddia”, 05.04.1999.
<http://www.milliyet.com.tr/1999/04/05/siyaset/siy00.html> (01.03.2019)
- Milliyet Gazetesi, “Oh my God...”, 22.04.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Örtülü ödeneği açıklıyoruz”, 01.06.1996.
- Milliyet Gazetesi, “Özal felsefesi yaşayacak”, 19.04.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Özal ve ANAP zayıflıyor”, 05.01.1990a.
- Milliyet Gazetesi, “Özal: Partinin başına döneyim mi?”, 28.02.1991.
- Milliyet Gazetesi, “Özal’a göre sonuç ortada”, 13.06.1991.
- Milliyet Gazetesi, “Patronların formülü ANAYOL”, 21.04.1993a.
- Milliyet Gazetesi, “PKK köy basıp 7 kişiyi katletti”, 26.10.1993.
- Milliyet Gazetesi, “PKK yine köy bastı”, 16.06.1993d.
- Milliyet Gazetesi, “PKK’ya öfke mitingi”, 28.10.1993b.
- Milliyet Gazetesi, “Polis’tika dönemi”, 01.11.1995b.

- Milliyet Gazetesi, “Refah devre dışı”, 25.02.1996.
- Milliyet Gazetesi, “Refah iktidarda”, 29.06.1996a.
- Milliyet Gazetesi, “Refah’a evet, ANAYOL’a davet”, 26.12.1995a.
- Milliyet Gazetesi, “RP’li koalisyonu Çiller’den ret”, 11.01.1996.
- Milliyet Gazetesi, “RP’nin yakasına yapışacağım”, 10.08.1995b.
- Milliyet Gazetesi, “RP-ANAP ufukta göründü”, 07.01.1996a.
- Milliyet Gazetesi, “Savaşan Şahinler”, 23.03.1995a.
- Milliyet Gazetesi, “Seçim bildirgelerinden örnekler”, 14.11.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Seçime çifte onay”, 28.10.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Sembolik Cumhurbaşkanı olmaz”, 02.04.1991.
- Milliyet Gazetesi, “Semra Özal’ı yalnız bırakalım”, 19.02.1991a.
- Milliyet Gazetesi, “SHP ile devam”, 15.06.1993b.
- Milliyet Gazetesi, “Sıkıyönetim tartışılıyor”, 17.10.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Sırdaşın isyanı”, 28.07.1999.
- Milliyet Gazetesi, “Siyasette sert diyalog”, 19.10.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Suda eriyen Yılmaz”, 20.11.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Tabandan gelen ses: ANAYOL”, 08.01.1996.
- Milliyet Gazetesi, “Tansu Çiller sözünü tutmadı”, 02.02.1995b.
- Milliyet Gazetesi, “Tansu Hanım ipi atladı”, 14.08.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Tansu Hanım’ın fuları”, 11.10.1993b.
- Milliyet Gazetesi, “Tarafsızlığa alışacağım”, 03.06.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Teröre karşı acil vergi”, 30.10.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Terörün tırmanması kaygı verici”, 07.02.1990.
- Milliyet Gazetesi, “Türkiye Sağolsun”, 18.04.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Türkiye üretim hedeflerinin bile hayli gerisinde kaldı”, 03.01.1991.
- Milliyet Gazetesi, “Uzaktan kumanda olmaz”, 13.05.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Ve zafer Yılmaz’ın”, 16.06.1991.
- Milliyet Gazetesi, “Ya ANAP’la ya azınlık”, 25.09.1995a.
- Milliyet Gazetesi, “Yılmaz hırçın çocuk”, 11.01.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Yılmaz istifa etti”, 21.02.1990.
- Milliyet Gazetesi, “Yılmaz Yüklendi”, 03.03.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Yılmaz: Çiller, Refah’ın anası”, 14.12.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Yılmaz: Demirel 96’dan iner”, 20.10.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Yılmaz: Özal taraf olmamalı”, 10.05.1991.

- Milliyet Gazetesi, “Yılmaz’a çift yönlü istifâ”, 11.02.1990.
- Milliyet Gazetesi, “Yılmaz’a gitmeyebilirim”, 11.11.1991.
- Milliyet Gazetesi, “Yılmaz’dan Çağrı”, 21.04.1993b.
- Milliyet Gazetesi, “Yılmaz’dan Çiller’e: Başbakan’ı sen seç”, 07.02.1996b.
- Milliyet Gazetesi, “Yılmaz’dan destek”, 17.05.1993.
- Milliyet Gazetesi, “Yılmaz’ı sıkıştırma manevrası”, 25.09.1995b.
- Milliyet Gazetesi, “Yılmaz’ın Çiller falı”, 23.06.1993a.
- Milliyet Gazetesi, “Yok aslında birbirimizden farkımız”, 29.09.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Yolları kavgayla ayrıldı”, 28.09.1995.
- Milliyet Gazetesi, “Zirvede bıktıran kavga”, 04.03.1993.
- Milliyet Gazetesi, ANAP 1995 Seçim Bidirgesi İlanı, 12.12.1995a, s. 3.
- Milliyet Gazetesi, ANAP 1995 Seçim Bidirgesi İlanı, 13.12.1995a, s. 3.
- Milliyet Gazetesi, ANAP 1995 Seçim Bidirgesi İlanı, 23.12.1995b, s. 15.
- Milliyet Gazetesi, ANAP 1995 Seçim Bidirgesi Tam Sayfa İlanı, 11.12.1995, s. 4.
- Milliyet Gazetesi, ANAP 1995 Seçim Bidirgesi Tam Sayfa İlanı, 12.12.1995b, s. 4.
- Milliyet Gazetesi, ANAP 1995 Seçim Bidirgesi Tam Sayfa İlanı, 13.12.1995b, s. 29.
- Milliyet Gazetesi, ANAP 1995 Seçim Bidirgesi Tam Sayfa İlanı, 23.12.1995c, s. 19.
- Milliyet Gazetesi, ANAP’ın 1995 Seçim Bidirgesi İlanı, 07.12.1995a, s. 3.
- Milliyet Gazetesi, ANAP’ın 1995 Seçim Bidirgesi İlanı, 08.12.1995, s. 3.
- Milliyet Gazetesi, ANAP’ın 1995 Seçim Bidirgesi İlanı, 09.12.1995, s. 3.
- Milliyet Gazetesi, ANAP’ın 1995 Seçim Bidirgesi Tam Sayfa İlanı, 07.12.1995b, s. 6-7.
- Milliyet Gazetesi, DYP 1995 Seçim Bidirgesi Tam Sayfa İlanı, 23.12.1995d, ss. 38, 39.
- NTV Haber, “ANAP Lideri Yılmaz: Türkiye’nin durumundan biz sorumlu değiliz”, 05.08.2001. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/97935.asp> (01.09.2019)
- NTV Haber, “ANAP’ta 5. Yılmaz dönemi”, 05.08.2001. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/97502.asp> (08.04.2019)
- NTV Haber, “MGK’da Anayasa fırlatma krizinin 10. Yılı”, 19.02.2011. https://www.ntv.com.tr/galeri/turkiye/mgkda-anayasa-firlatma-krizinin-10-yili,1BMjiPUws0S1BrB8UVAp9Q/Jm1oaaUhc0CQI4gi_nZRXw (21.02.2019)
- Ortaoğu Gazetesi, “Diyanet İşleri’nin 70. kuruluş yılı kutlandı”, 04.03.1994. (20.03.2019)
- Radikal Gazetesi, “İsmet Sezgin’in eski DYP’lilere tepkisi”, 06.01.1997.
- Radikal Gazetesi, “Ulusal güvenlik tartışılmalı”, 05.08.2001. <http://www.radikal.com.tr/politika/ulusal-guvenlik-tartisilmali-605329/> (01.09.2019)
- Sabah Gazetesi, “Çiller, Erbakan’ı Bölücülükle suçladı”, 15.12.1995.

- Sabah Gazetesi, “Bu ne rezalet”, 02.02.1997.
- Sabah Gazetesi, “Kanlı Cuma”, 03.07.1993.
- Sabah Gazetesi, “Köy basan PKK 32 kişiyi öldürdü”, 07.07.1993.
- Sabah Gazetesi, “Neden Bedrettin Dalan olmasın”, 17.05.1993.
- Sabah Gazetesi, “Sezer anayasa kitapçığını neden fırlattı?”, 5.11.2017.
<https://www.sabah.com.tr/gundem/2017/11/05/sezer-anayasa-kitapcigini-neden-firlatti> (21.02.2019)
- Sabah Gazetesi, “Tanklar Sincan’da”, 05.02.1997.
- Sabah Gazetesi, “Yılmaz sert cevap verdi”, 08.06.1995.
- Sabah Gazetesi, “Yılmaz: Çiller bana bilgi vermedi”, 16.05.1996.
- TGRT Haber, “Hasan Celal Güzel’in Yeniden Doğuş Partisi “Genç Parti” oldu”, 23.08.2002. <https://www.tgrthaber.com.tr/dunya/-70694.html> (24.01.2019)
- Türkiye Gazetesi, “Çiller’in ANAYOL arayışı”, 7.03.1994.
- Türkiye Gazetesi, “Erdoğan’ın kaleminden... Muhafazakâr demokrasi anlayışı”, 18.08.2003. <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/Genel/a177097.aspx> (01.10.2018)
- Türkiye Gazetesi, “RP’nin TOFAŞ önergesi TBMM”, 12.04.1996.
- Yankı Haber Dergisi, “Zincirbozan’dan Parlamento’ya”, 23-29 Haziran 1986, ss. 8-14.
- Yeni Şafak, “Ya söz dinle ya git”, 04.06.1999. <https://www.yenisafak.com/gundem/ya-soz-dinle-ya-git-2662173> (13.05.2019)
- Yeni Yüzyıl Gazetesi, “DYP bölünme eşiğinde”, 23.07.1996.
- Yeni Yüzyıl Gazetesi, “DYP taraftarlarını uzaklaştırdı”, 28.11.1995.
- Yeni Yüzyıl Gazetesi, “Yılmaz umut vermiyor”, 12.01.1997.
- Yeni Yüzyıl Gazetesi, 08.01.1997.

İnternet Adresleri

- <http://hdr.undp.org/en/countries/profiles/TUR#> (28.01.2019)
- <http://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008> (13.12.2018)
- <http://www3.kalkinma.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebContentGosterim.aspx?Enc=51C9D1B02086EAFB13C239EE2D6723BE> (28.01.2019)
- <https://almanakturkiye.wordpress.com/1994-2/> (21.02.2019)
- <https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1876/1876ilkmeterinler/1876-ilkhal-turkce.pdf> (15.08.2018)
- <https://biruni.tuik.gov.tr/nufus90app/idari.zul> (28.01.2019)
- https://www.kongar.org/aydinlanma/2002/300_Prof._Yilmaz_Esmer.php (29.04.2019)
- https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/meclis_bulteni.liste (21.02.2019)

<https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HB45.htm> (20.03.2019)

https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/e_kaynaklar_kutuphane_hukumetler.html
(21.02.2019)

<https://www.undp.org/content/undp/en/home.html> (28.01.2019)

www.ecprnet.eu (15.05.2018)

www.tuik.gov.tr (15.12.2018)

Diğer Kaynaklar

“1997 Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller”, 1997 yılında Türk Diyanet Vakfı’nın düzenlediği organizasyonda Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller’in konuşması, <https://www.youtube.com/watch?v=n6ssbQQa7Qg> (22.07.2019)

“Anavatan Partisi, 3. Büyük Kongreye Doğru”, www.youtube.com (03.01.2019)

“DP’de yeni genel başkan Hüsamettin Cindoruk”, <https://www.youtube.com/watch?v=M0wy0n1nNJ8> (03.01.2019)

“Görev Çiller’de”, <https://www.youtube.com/watch?v=9WYdAVNvCjo>, Ocak 1996 (20.03.2019)

“Koalisyon Yılları”, NTV Haber, <https://www.ntv.com.tr/video/turkiye/koalisyon-yillari,0anKUVOs2EWb5bu0Xf6hMQ> (24.07.2019)

“Mesut Yılmaz vs Tansu Çiller, 1995-1996”, <https://www.youtube.com/watch?v=Qiztj5UjJ-o> (22.07.2019)

“Refahiyol Basın Toplantısı”, <https://www.youtube.com/watch?v=XZZCXKaHM8M> (03.01.2019)

“Süleyman Demirel - Mesut Yılmaz Devir Teslim”, <https://www.youtube.com/watch?v=kB9XuDtIY3k> (03.01.2019)

14 Mayıs 1996 tarihli 22658 sayılı Resmi Gazete. <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22658.pdf> (20.02.2019)

1935 CHP Tüzüğü, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/e_yayin.eser_bilgi_q?ptip=SIYASAL%20PARTI%20YAYINLARI&pdemirbas=197603268 (12.12.2018)

1981 Anayasası, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf> (14.12.2018)

1983 tarihli 2820 sayılı Siyasal Partiler Kanunu, <http://www.ysk.gov.tr/tr/mevzuat/liste> (14.12.2018)

1983 tarihli 2839 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu, <http://www.ysk.gov.tr/tr/mevzuat/liste> (14.12.2018)

1990 Genel Nüfus Sayımı ve İdari Bölünüş, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1991. <http://bnk.institutkurde.org/images/pdf/8TDN1CX7FY.pdf> (03.03.2019)

24 Ağustos 1991 tarihli, 3757 sayılı, “2839 Sayılı Milletvekili Seçimi Kanununda Değişiklik Yapılması ve 19. Dönem Milletvekili Genel Seçiminde Uygulanacak Hükümler Hakkında Kanun”

- 7 Aralık 1995 tarihli 22486 sayılı Resmi Gazete.
<http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22486.pdf> (21.01.2019)
- Adalet ve Kalkınma Partisi, Parti Tüzüğü, 11.02.2002,
<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/901/200204121.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (14.12.18)
- Ali Kırca, Siyaset Meydanı Programı, 12.12.1995 yayını,
<https://www.dailymotion.com/video/xf89s0> (20.03.2019)
- ANAP, (1983), Anavatan Partisi 1983 Seçim Beyannamesi ve Hükümet Programı.
- ANAP, (1991), Anavatan Partisi 1991 Seçim Beyannamesi.
- ANAP, (1992), Anavatan Partisi Parti Tüzüğü.
- ANAP, (1995), Anavatan Partisi 1995 Parti Programı.
- ANAP, (1997), Anavatan Partisi TBMM Grup İç Yönetmeliği.
- ANAP, (1999), Anavatan Partisi 1999 Seçim Bildirgesi ve Türkiye Sözleşmesi.
- ANAP, (2000), Yeni Yüzyılda Yeni Politikalar, ANAP Araştırma ve Eğitim Başkanlığı, Şubat.
- ANAP, (2007), Anavatan Partisi Parti Tüzüğü.
- Anavatan Partisi 1987 Reklam Filmi,
<https://www.youtube.com/watch?v=1WSHdeM5xnA> (22.07.2019)
- Anavatan Partisi 1999 Seçim Beyannamesi ve Türkiye Sözleşmesi,
<https://acikerisim.tbmm.gov.tr> (03.01.2019)
- Anavatan Partisi Genel Başkanı Mesut Yılmaz'ın "Güneydoğu sorunu" ile ilgili Basın Toplantısı, 19 Kasım 1993.
- Anavatan Partisi Genel Başkanı Mesut Yılmaz'ın 4.1.1994 tarihinde Anavatan Partisi TBMM grubunda yaptığı konuşma.
- Dinçer, B., Özaslan, M., Satılmış, E., (1996), "İllerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması", *DPT Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, DPT Yayınları, No. 2466, Ankara.*
<http://www3.kalkinma.gov.tr/PortalDesign/PortalControls/WebContentGosterim.aspx?Enc=51C9D1B02086EAFB13C239EE2D6723BE> (28.01.2019)
- DYP, (1990), Doğru Yol Partisi 1990 Parti Programı.
- DYP, (1990), Doğru Yol Partisi Parti Tüzüğü.
- DYP, (1991), Doğru Yol Partisi 1991 Seçim Bildirgesi.
- DYP, (1999), Doğru Yol Partisi Parti Tüzüğü, Kasım.
- DYP, (1999), Doğru Yol Partisi TBMM İç Yönetmeliği.
- DYP, 3. Olağan Büyük Kongresi Sonuç Belgesi, 24-25 Kasım 1990, Ankara.
- Ekonomik ve Sosyal Göstergeler: 1950-2014, Kalkınma Bakanlığı, Temmuz 2015,
http://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2018/11/Ekonomik_ve_Sosyal_Goster_geler_1950_2014.pdf (24.01.2019)

- Erbakan Hükümeti (RP-DYP) Koalisyon Protokolü,
<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/KP54.htm> (21.02.2019)
- I. Çiller Hükümeti (DYP-SHP) Koalisyon Protokolü,
<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/KP50.htm> (21.02.2019)
- I. Özal Hükümeti Programı, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP45.htm>
(21.02.2019)
- II. Yılmaz Hükümeti (ANAP-DYP) Koalisyon Protokolü,
<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/KP53.htm> (21.02.2019).
- III. Çiller Hükümeti (DYP-CHP) Koalisyon Protokolü,
<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/KP55.htm> (21.02.2019)
- III. Yılmaz Hükümeti (ANAP-DSP-DTP-Bağımsızlar) Koalisyon Protokolü,
<https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/KP55.htm> (21.02.2019)
- Janda, K., (2000), *The International Comparative Political Parties Project: 1980 to 2000*, Northwestern University, Presentation before the Section on Political Organizations and Parties, American Political Science Association Annual Meeting, 1 September, Washington, D.C.
<http://janda.org/bio/parties/papers/Janda%20POP%202000.pdf> (24.08.2017)
- LaPalombara, J., Weiner, M., (2016), Princeton University Press, Reissue Edition, April. <https://tr.scribd.com/document/242356383/Lapalombara-e-Weiner-pdf>
(31.05.2018)
- Lipset, S. M., (1996), “The Crisis Of Liberal Democracy” Transcript of Proceedings University Of London Seminar, Birbeck College, Political Parties and Trade Unions in the Electronic Age, Saturday 16th March,
<http://www.artefaktum.hu/it2/toulouse.html> (24.01.2019)
- Mehmet Ali Birand, 32. Gün Programı, 28 Şubat Belgeseli, 1. Bölüm,
https://www.youtube.com/watch?v=GuPnv4_f3us (01.03.2019)
- Mehmet Ali Birand, 32. Gün Programı, 28 Şubat Belgeseli, 2. Bölüm,
<https://www.youtube.com/watch?v=fKav0SdspjY> (01.03.2019)
- Mehmet Ali Birand, 32. Gün Programı, 28 Şubat Belgeseli, 3. Bölüm,
https://www.youtube.com/watch?v=2R4hRRLImjk&list=PL19EshdPt3R8YxSSa_RGLGbd_WZguD5cQ&index=3 (01.03.2019)
- Mehmet Ali Birand, 32. Gün Programı, 28 Şubat Belgeseli, 4. Bölüm,
https://www.youtube.com/watch?v=vbjWzS-3Uml&has_verified=1
(01.03.2019)
- Mehmet Ali Birand, 32. Gün Programı, 28 Şubat Belgeseli, 5. Bölüm,
<https://www.youtube.com/watch?v=-x7gNxHPD1w> (01.03.2019)
- Mehmet Ali Birand, 32. Gün Programı, 28 Şubat Belgeseli, 6. Bölüm,
https://www.youtube.com/watch?v=bISHpPzbzrs&list=PL19EshdPt3R8YxSSa_RGLGbd_WZguD5cQ&index=6 (01.03.2019)
- Mehmet Ali Birand, 32. Gün Programı, Haber Peşinde Bir Ömür, 1996,
<https://www.youtube.com/watch?v=zCnab3oCSS0> (20.03.2019)

- Mehmet Ali Birand, 32. Gün Programı, Ortanın solu Nedir?, 1965, <https://www.youtube.com/watch?v=q5H8JBpY9ig> (01.03.2019)
- Milletvekili Genel Seçimleri 1923 – 2011, Haziran, 2012, Yayın no: 3685, Ankara, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, <http://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/1923-2011-MVSecimleri-Tuik.pdf> (12.12.2018)
- Sadanandan, G., Vinukumar, N. V., Simon, S. C., *Comparative Political Systems*, University of Calicut School of Distance Education Study Material, Paper V.
- Tansu Çiller'in Batman konuşması, 17.08.1994.
- Tansu Çiller'in Diyarbakır'da halka hitaben yaptığı konuşma, 17.08.1994.
- TBMM Albümü 1920-2010, Cilt 3: 1983-2010, https://www.tbmm.gov.tr/TBMM_Album/Cilt3/index.html (14.12.18)
- V. Ecevit Hükümeti (DSP-MHP-ANAP) Koalisyon Protokolü, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/KP57.htm> (21.02.2019)
- VII. Demirel Hükümeti (DYP-SHP) Koalisyon Protokolü, <https://www.tbmm.gov.tr/hukümetler/HP49.htm> (09.04.2019)
- Yılmaz, M., (1999), ANAP 2000 Vizyonu, Devlet-Demokrasi-Siyaset.

EK 1: Öz Geçmiş**ÖZ GEÇMİŞ****KİŞİSEL BİLGİLER:**

Adı ve Soyadı : Niran Cansever
 Doğum Yeri ve Yılı : Mersin, 1988
 Medeni Hali : Evli

EĞİTİM DURUMU :

Lisans Öğrenimi : Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü 2006-2010.
 Yüksek Lisans Öğrenimi : Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı 2010-2013.
 Doktora : Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı 2013-2019.

YABANCI DİL DÜZEYİ:

İngilizce – C Seviyesi (73,75 KPDS)

İŞ DENEYİMİ:

2011 - 2012: Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ABD Araştırma Görevlisi.
 2012 - 2019: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi ABD Araştırma Görevlisi.

BİLİMSEL ÇALIŞMALAR:**Yüksek Lisans Tezi**

- Niran Cansever, Türkiye’de 2000 Sonrası Ordunun Siyaset Üzerindeki Etkisi ve Bunu Belirleyen Dinamikler, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ABD, 2013.

SCI, SSCI ve AHCI dışındaki indeks ve özetler tarafından taranan dergilerde yayımlanan teknik not, editöre mektup, tartışma, vaka takdimi ve özet türünden yayınlar dışındaki makale

- Kiriş, H. M., **Özalp, N.**, Peker, A., “Siyasetçiler ve Kamu Yöneticileri Bakımından Tanınırlık: Isparta Örneği”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (14), 2013, ss.23-35.
- Köklü, T. E., **Cansever, N.**, Kiriş, H. M., “Yerel Siyaset Alanı ve Araştırmaları: Isparta’dan Bir Bakış”, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, 26 (2), Nisan 2017, ss. 49-73.
- **Cansever, N.**, Efe, S., “Türkiye’de Bir Yerel Siyaset Aktörü Olarak İl Genel Meclisleri: Isparta Örneği”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, CIEP Özel Sayısı, 2016, ss. 760-784.

- **Cansever, N.**, “Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Eğitiminin Siyasal İlgi ve Katılıma Etkisi: Süleyman Demirel Üniversitesi Örneği” *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, (4), 2018, ss. 74-93.
- **Cansever, N.**, Kiriş, H. M., “Türkiye’de Ordu-Siyaset İlişkileri Çerçevesinde AK Parti - TSK Etkileşimine Bakış”, *SDÜ İİBF Dergisi*, 20 (3), 2015, ss.361-384.
- Negiz, N., **Cansever, N.**, Efe, S., “Belediye Meclislerinde Etkinlik Meselesi: Isparta Örneği”, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 4 (4), 2018, ss. 599-616.
- **Cansever, N.**, Kiriş, H. M., “Osmanlı Devleti’nde Son Dönem Siyasal Hareketler, Partileşme ve İdeolojik Arka Plan”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (35) , ss. 29-51.
- Yızdızan Peker, A., **Cansever, N.**, Kiriş, H. M., “Küresel Markanın Kent ve Yöresi ile Etkileşimi: Starbucks Neden Isparta’da Var, Burdur’da Yok?” *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 2019, ss. 1-10.

Hakemli dergilerde yayımlanan teknik not, editöre mektup, tartışma, vaka takdimi ve özet türünden yayınlar dışındaki makale:

- Gül, H., **Cansever, N.**, Turhan, M., “2011 Genel ve 2014 Yerel Seçimlerinde Isparta’da Seçmen Davranışı Analizi”, *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 9 (19-20), Ocak-Aralık, 2015, ss. 225-241.

Ulusal toplantıda sunulacak tam metin olarak yayımlanan bildiri

- Negiz, N., **Cansever, N.**, “Antik Roma’dan Günümüze Kamusal Alan ve Yapıları: Pisidia Bölgesinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, 6. Uluslararası Multidisipliner Avrasya Kongresi, 4-5 Eylül, 2018, Roma/ İtalya.

Uluslararası toplantıda poster, sözlü sunum ile gösterimleri

- **Cansever, N.**, Efe, S., Kiriş, H. M., “Sosyal Medya Fenomeni Yerel Turizm Destinasyonları: Salda Gölü ve Kuyucak Köyü Örnekleri”, *Dijital Çağda Kamu Yönetimi ve Politikaları*, 15. Uluslararası Kamu Yönetimi Forumu (KAYFOR 15), 1-4 Kasım 2017, Isparta/Türkiye.

Uluslararası toplantıda sunulacak özet metin olarak yayımlanan bildiri

- Negiz, N., **Cansever, N.**, Efe, S., “Belediye Meclislerinde Etkinlik Meselesi: Isparta Örneği”, 3.Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Araştırmaları Konferansı (3rd International Conference on Social Science and Education Research) 27-29 Nisan 2017, Roma/ İtalya.
- **Cansever, N.**, Efe, S., “Türkiye’de Bir Yerel Siyaset Aktörü Olarak İl Genel Meclisleri: Isparta Örneği”, *Uluslararası İktisadi ve İdari Perspektifler Kongresi: Yeni Bölgesel Vizyonlar (International Congress Of Management Economy And Policy)*, 28 - 30 Eylül 2016, Bakü/Azerbaycan.

- Negiz, N., **Cansever, N.**, “Antik Roma’dan Günümüze Kamusal Alan ve Yapıları: Pisidia Bölgesinde Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, 6. Uluslararası Multidisipliner Avrasya Kongresi (VI. International Multidisciplinary Congress of Eurasia), 4-5 Eylül, 2018, Roma/ İtalya.
- **Cansever, N.**, Köklü, T. E., “Geleceğin Dünyasında Doğrudan Demokrasi Mümkün mü?”, 5. Uluslararası Kamu Yönetimi Forumu (KAYFOR 15), Dijital Çağda Kamu Yönetimi ve Politikaları, 1-4 Kasım 2017, Isparta/Türkiye.
- **Cansever, N.**, “Osmanlı Devleti’nden Cumhuriyet’e Siyasal Partilerin Gelişimi”, Taras Shevchenko 3. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (III. Taras Shevchenko International Congress on Social Sciences), 12-14 Temmuz 2019, Kiev/Ukrayna.
- Kiriş, H. M., **Cansever, N.**, Yızdızan Peker, A., “Küresel Markalar ve Orta Ölçekli Kentler Etkileşimi: Neden Starbucks Isparta’da Var Burdur’da Yok?”, 5. ASM Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (International Congress of Social Sciences), 3-5 Mayıs, 2018, Antalya.
- **Cansever, N.**, “Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Eğitiminin Siyasal İlgi ve Katılıma Etkisi: Süleyman Demirel Üniversitesi Örneği”, 5. ASM Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (International Congress of Social Sciences), 3-5 Mayıs, 2018, Antalya/Türkiye.

Uluslararası sempozyum, kongre, kurs (workshop) düzenlenmesi gibi etkinliklerde görev almak

- “Public Administration and Policy in the Dijital Age (Dijital Çağda Kamu Yönetimi ve Politikaları), 15. Uluslararası Kamu Yönetimi Forumu-KAYFOR 15” (Sekretarya), Süleyman Demirel Üniversitesi, 1-4 Kasım, Isparta/Türkiye.
- “Congress on International Economic and Administrative Perspectives: New Regional Visions- CIEP (Uluslararası İktisadi ve İdari Perspektifler Kongresi: Yeni Bölgesel Vizyonlar)” (Sekreteryası), 28-29 September, 2016, Bakü/Azerbaycan.
- “2nd International Davraz Congress, Building New Approaches to the Global Issues, (Global Sorunlar ve Çözüm Arayışları)”, 29-30-31 May 2014, Isparta/Türkiye.

Ulusal sempozyum, kongre, kurs (workshop) düzenlenmesi gibi etkinliklerde görev almak

- “Fikir ve Cesaretin Buluşma Noktası: Girişimcilerin Mutfağı Çalıştayı” (Düzenleme Kurulu), Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğü, 1 Mart 2014, Isparta.
- “Süleyman Demirel Demokrasi ve Kalkınma Müzesi Açılış Töreni” (SDÜ Temsilcisi), 26 Ekim 2014, Isparta.

- TÜBİTAK tarafından desteklenen 114K008 nolu “Temsilde Cinsiyet Değişkeni: Temsilci ve Seçmenler Kapsamında Aydın ve Muğla Büyükşehir Belediyelerinde Çok Boyutlu Karşılaştırma” başlıklı proje kapsamında düzenlenen “Yerel Siyasetin Çalıştayı”, 6 Kasım 2014, Isparta.
- “World Cafe Sosyal Bilimlerde Nitelik ve Nicelik”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 3-4 Nisan 2013.
- “216. Üniversiteler arası kurul toplantısı”, Süleyman Demirel Üniversitesi, 9 Eylül 2013, Isparta.

EK 2: İntihal Raporu

İNTİHAL RAPORU²¹³TÜRK SİYASAL HAYATINDA YÖNETEN SAĞIN BÖLÜNMESİ:
1990'LI YILLARDA ANAVATAN PARTİSİ VE DOĞRU YOL
PARTİSİ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

ORIJINALLIK RAPORU

%7	%6	%2	%3
BENZERLİK ENDEKSİ	İNTERNET KAYNAKLARI	YAYINLAR	ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1	openaccess.ihu.edu.tr İnternet Kaynağı	<%1
2	acikerisim.deu.edu.tr İnternet Kaynağı	<%1
3	eprints.sdu.edu.tr İnternet Kaynağı	<%1
4	www.tbmm.gov.tr İnternet Kaynağı	<%1
5	Submitted to Türkiye ve Orta Dogu Amme İdaresi Enstit Öğrenci Ödevi	<%1
6	www.belgenet.com İnternet Kaynağı	<%1
7	www.scribd.com İnternet Kaynağı	<%1
8	jss.gantep.edu.tr	

²¹³ 09.10.2019 tarihinde www.turnitin.com sitesi üzerinden alınan intihal rapordur.